स्मृतिमान् युक्तिहेतुज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ॥
भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ "श्री चरकाचार्य

અર્થાત્—સ્મરણશક્તિવાળો, યુક્તિ તથા હેતુને જાણનાર, મન-ઇંદ્રિયોને જીતેલો અને સારી પરીક્ષા કરી જાણનાર વૈદ્ય ઔષધવડે રોગીની ચિકિત્સા કરે

અમદાવાદમાં " શ્રી સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય 'માં
ભિક્ષુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

પાંચમી આવૃત્તિ વિષે બે બોલ.

આર્યભિષક્‌ની સં. ૧૯૭૨માં બહાર પડેલી ચોથી આવૃત્તિ ખલાસ થતાં તેની પ્રતો (કોઈ કોઈ વેપારીએ સંઘરી રાખેલી તે) તેને આજે સોળ સુધીની કિંમતે વેચાઈ હતી અને કેટલાકોને તો તે તે ભાવે પણ મળી ન હતી.

આર્યભિષક્‌જ નહિ, પણ જ્ઞાનેશ્વરી વગેરે બીજાં પુસ્તકો માટે તથા છ માસ પર ખલાસ થએલા સામગ્રીના પહેલા ભાગ માટે પણ એોજ વધુ પ્રમાણમાં એજ પ્રકારે છે.

આ સંસ્થા ચાલુ રહેવા તથા સ્થાયી થવા માટે અગાઉ (૧૯૭૨ સુધીના અહેવાલમાં) જે સંયોગો ખાસ આવશ્યક જણાવેલા તે પૈકી "સસ્તું [illegible] પ્રેસ"ની યોજના, કે જે અન્ય સંયોગો મેળવવા પહેલાં કરવા જેવી માનેલી; તે યોજના જગદીશ્વરે તેમાંના મુખ્ય સંયોગની સિદ્ધિ [illegible] કરાવીને સર્વથી પહેલી કરાવી દીધી; તેથીજ આર્યભિષક્‌ની આ આવૃત્તિ આજે નીકળી શકી છે.

આવા અક્ષર નાશ પ્રકારે પણ બીજાં [illegible] પ્રેસનું, પ્રવૃત્તિનું તથા સ્થિતિની ક્રમ ચાલુ રહેવાનું બને તો બીજાં પણ ખલાસ થએલાં તથા નવાં કઢાવવા જેવાં અગત્યનાં પુસ્તકો પૈકી ઘણાં બહાર [illegible] સંભવ છે.

આ પુસ્તકને વાંચવાનું તથા [illegible] [illegible] માટે આ આવૃત્તિ આગળના કરતાં નાના કદમાં છપાવી છે. [illegible] થએલ કિંમત [illegible] પુસ્તકની પૃષ્ઠસંખ્યા પ્રથમ કરતાં વધી [illegible] [illegible]

આગલી આવૃત્તિની અપેક્ષાએ આ આવૃત્તિ [illegible]

[illegible]

[illegible]

વૈદ્યકના સંસ્કૃત ગ્રંથોની નામાવલિ.

પ્રાચીન કાળમાં વૈદક વિષય ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથોનો જે જબરદસ્ત સંગ્રહ થએલો છે; તેનો દિવસે દિવસે નાશ થવાથી દેશને ઘણું નુકસાન થયું છે. હવે એમાંના મોટા ગ્રંથ અપ્રાપ્ય થયા છે એટલુંજ નહિ પણ સેંકડો ગ્રંથોનું તો નામ પણ રહેલું જણાતું નથી. આવી શોચનીય સ્થિતિમાં આર્ય વૈદ્યવિદ્યાનો જ્ઞાન-ભંડાર પુરેપુરી રીતે લોકોની દ્રષ્ટિમાં ન આવી શકે એ બહુ ખેદની વાત છે. આમ વિચાર કરતાં મ૦ ગોંડલને જે મળી આવે તેટલા ગ્રંથો સમજવા, તેની યાદી લોકોની જાણને માટે તેઓશ્રીએ પોતાના રાજવૈદ્ય ગ્રંથમાં આપેલી; તેજ અમે અત્રે આપીએ છીએ. આ યાદી સિવાયના પણ સેંકડો ગ્રંથો હોવાની સાબીતી અનેક પ્રકારે મળી આવે છે; પરંતુ અમે આ નીચે જે તાત્કાલિક યાદી આપીએ છીએ તે પણ કાંઈ ઓછી નથી. આ યાદિ સિવાય તેમણે બીજાં પણ નામો મેળવવા તજવીજ ચલાવેલી અને કેટલાંક નામ મેળવ્યાં પણ હતાં; પરંતુ તે સંબંધી વિશેષ ખાત્રી કર્યા સિવાય તેની યાદી તેમણે બહાર પાડી નહોતી. તેઓ લખે છે કે "પ્રસ્તુત જે યાદી આપું છું, તેને લગતા મારી પાસે બે આધાર છે. એક મોટો આધાર ઓક્સફર્ડ અને બાનના વિદ્યાલયના સંસ્કૃત ભાષાના માજી પ્રોફેસર 'થીઓડોર ઓફ્રેચ,' જર્મન ઓરિએન્ટલ સોસાઇટી માટે સંસ્કૃત ગ્રંથોની એક મોટી યાદી નોખાં નોખાં અનેક ઠેકાણાંની યાદીઓ ઉપરથી તૈયાર કરેલી તે છે. એ ઉપરાંત શામરાવ મોરોજી કૃત 'ગ્રંથાલય' પુસ્તકમાંની યાદી તેમજ બીજાં પ્રત્યક્ષ જોવા મળેલાં પુસ્તકો ઉપરથી આ યાદી વાંચકો આગળ સાદર કરી છે. હાલ દ્રાવિડ ભાષામાં આ વિષયના ગ્રંથોનો સંગ્રહ ભારે હોવાની બાતમી મળી છે. તેની શોધ કરવાની ખટપટમાં અમે લાગેલા છીએ. સદર પ્રમાણે તે માહિતિ પણ વાંચકો આગળ ધરીશું." આ પ્રમાણે જણાવી તુરત માટે તૈયાર કરાવેલી યાદિ તેમણે નીચે પ્રમાણે આપી છે.

આ પ્રમાણે આ યાદીમાં [illegible] ઉપરાંત જે [illegible] આવેલા છે તેમ, એક નામના એકથી વધુ ગ્રંથ છે તે અનેક [illegible] કરેલ હોવાનો ખુલાસો તેમણે આપ્યો છે.

૧ અકારાદિ નિઘંટુ ૨ અગસ્ત્ય નિઘંટુ ૩ અજિરક ૪ અજિરેક [illegible] ૫ અજીર્ણ કલ્પ ૬ અજીર્ણ મંજરી—કાશીનાથ અને રઘુનાથ [illegible] અજીર્ણ મંજરી ટીકા—રામનાથ વૈદ્યકૃત [illegible] [illegible] અંજન [illegible] ચિકિત્સા [illegible] અતિસારચિકિત્સા [illegible] [illegible] અતિસારનિદાન—અતિસારનિદાન [illegible] અતિસારચિકિત્સા [illegible] [illegible] [illegible] ૧૨ [illegible] ૧૩ [illegible] [illegible] [illegible] ૧૫ [illegible] [illegible] ૧૬ [illegible] ૧૭ [illegible] ૧૮ [illegible] ૧૯ [illegible] [illegible] ૨૧ [illegible]—ગોપાલકૃત ૨૨ [illegible] ૨૩ [illegible] નિઘંટુ—નરહરિકૃત ૨૩ [illegible] ૨૪ [illegible] ૨૫ [illegible] [illegible]

૨૮ અલંકાર. ૨૯ અલસકાણ્ડપ્રકાશ. ૩૦ અશીતિવાતનિદાન. ૩૧ અશ્વચિકિત્સા–જયદત્ત. ૩૨ અશ્વશાસ્ત્ર. ૩૩ અશ્વતંત્ર. ૩૪ અશ્વવૈદ્યક–જયદત્ત. ૩૫ અશ્વિનીકુમાર સંનિપાતકલિકા. ૩૬ અષ્ટધાતુ મારણવિધિ. ૩૭ અષ્ટસ્થાન પરીક્ષા. ૩૮ અષ્ટાંગ નિઘંટુ. ૩૯ અષ્ટાંગહૃદય નિઘંટુ. ૪૦ અષ્ટાંગસંગ્રહ. ૪૧ અષ્ટાંગહૃદયસંહિતા ૪૨ અષ્ટાંગહૃદયસંગ્રહ. ૪૩ આતંકતિમિરભાસ્કર. ૪૪ આતંકદર્પણ–માધવનિદાનટીકા. ૪૫ આત્રેય સંહિતા (હારીતસંહિતા) પાંચ પ્રકારની–અદ્ભુત, કનિષ્ઠ, મધ્ય, વૃદ્ધ, કૃષ્ણ. ૪૬ આત્રેય સંહિતાસાર, ૪૭ આયુર્વૃદ્ધિ. ૪૮ આયુર્વેદ. ૪૯ આયુર્વેદ દીપિકા. ૫૦ આયુર્વેદ પ્રકાશ. ૫૧ આયુર્વેદ મહોદધિ–શ્રીસુખકૃત અને સુષેણકૃત ૫૨ આયુર્વેદ રસશાસ્ત્ર–માધવ. ૫૩ આયુર્વેદ રસાયન–અષ્ટાંગહૃદય ટીકા–હેમાદ્રિકૃત. ૫૪ આયુર્વેદવિજ્ઞાન. ૫૫ આયુર્વેદ સર્વસ્વ–ભોજરાજકૃત. ૫૬ આયુર્વેદ સિદ્ધાન્તસંબોધિની. ૫૭ આયુર્વેદસુધાનિધિ. ૫૮ આયુર્વેદ સૌખ્ય–ટોડરાનંદ ૫૯ આરોગ્યચિંતામણી. ૬૦ આરોગ્યદર્પણ. ૬૧ આરોગ્યમાલા. ૬૨ ઇન્દ્રજાલ ૬૩ ઇશ્વરીકલ્પ. ૬૪ ઉડ્ડીમેશ્વર. ૬૫ ઉદકમંજરી–ટોડરાનંદ. ૬૬ ઉદકલક્ષણ. ૬૭ ઉન્માદચિકિત્સાપટલ. ૬૮ ઉપચારમાર્ગ. ૬૯ ઉપદેવ. ૭૦ ઉપદંશાધિકાર–જ્ઞાનભાસ્કર. ૭૧ ઉપધાતુમારણ. ૭૨ ઉમામહેશ્વરસંવાદ ૭૩ ઉષાનિદાન. ૭૪ ઉપ્પયઃકલ્પ. ૭૫ ઋતુગણ. ૭૬ ઋતુચર્યા. ૭૭ ઔર્વસુનિદાન. ૭૮ ઔષધિનામાવલિ–રાધાકૃષ્ણકૃત. ૭૯ ઔષધિકલ્પ. ૮૦ ઔષધગ્રંથ. ૮૧ ઔષધપ્રકાર. ૮૨ ઔષધપ્રયોગ. ૮૩ ઔષધીકલ્પલતા. ૮૪ કરટિકૌતુક (હસ્તિરોગ). ૮૫ ગોપાલદાસકૃત–કર્ણચિકિત્સા. ૮૬ કરિચિકિત્સા સારોદ્ધાર. ૮૭ કર્મવિપાક. ૮૮ કલાવાદતંત્ર (કામશાસ્ત્ર). ૮૯ કલાશાસ્ત્ર (કામશાસ્ત્ર). ૯૦ કલાશાસ્ત્ર–વિશાખિલકૃત. ૯૧ કલાવિધિતંત્ર. ૯૨ કલામોરતંત્ર. ૯૩ કલ્પખંડ. ૯૪ કલ્પખંડ (બીજો). ૯૫ કલ્પચિંતામણી. ૯૬ કલ્પતંત્ર. ૯૭ કલ્પતરુ–મલ્લિનાથકૃત. ૯૮ કલ્પદ્રુમ નિઘંટુ. ૯૯ કલ્પૌષધિ સેવાદિપ્રકાર. ૧૦૦ કલ્યાણકારક–ઉગ્રાદિત્યાચાર્યકૃત. ૧૦૧ કલ્યાણસૂત્ર. ૧૦૨ કાક્ચંડેશ્વરીતંત્ર. ૧૦૩ કાકાયન વટિકા. ૧૦૪ કામકલાંગનાવિલાસ. ૧૦૫ કામકલાતંત્ર. ૧૦૬ કામકલાવિલાસ. ૧૦૭ કામકલાતંત્ર. ૧૦૮ કામતંત્ર. ૧૦૯ કામદતંત્ર. ૧૧૦ કામદેવવટીસારસંગ્રહ. ૧૧૧ કામપ્રબોધ–અનુપસિંહદેવકૃત. ૧૧૨ કામસુત. ૧૧૩ કામરત્નતંત્ર –નિત્યનાથકૃત અને શ્રીનાથજીકૃત. ૧૧૪ કામરત્ન–શ્રીનાથકૃત. ૧૧૫ કામરત્નાકર. ૧૧૬ કામશાસ્ત્ર. ૧૧૭ કામસૂત્ર–વાત્સ્યાયનકૃત. ૧૧૮ કામાખ્યતંત્ર. ૧૧૯ કામેશ્વરતંત્ર. ૧૨૦ કાલજ્ઞાન. ૧૨૧ કાશ્યપસંહિતા. ૧૨૨ કુમારીકલ્પતંત્ર. ૧૨૩ કુટમુદ્ગરાખ્ય. ૧૨૪ કેદદેવ નિઘંટુ ૧૨૫ કોકશાસ્ત્ર.× ૧૨૬ કૌતુકચિંતામણી–પ્રતાપરુદ્રદેવકૃત. ૧૨૭ કાતુકમંજરી કામશાસ્ત્ર. ૧૨૮ ક્ષયાધિકાર ૧૨૯ ક્ષેમકુતૂહલ–ક્ષેમરાજકૃત. ૧૩૦ ગજચિકિત્સા ગજવૈદ્ય ગજાયુર્વેદ. ૧૩૧ ગણનિઘંટ–મદનાદિનિઘંટ.

× આ ગ્રંથ બહુ મનોરમ. છે. એમાં ૧૮૦૦૦ શ્લોક હોઇ તે કોકદેવનું રચેલું છે. એનોજ સાર ૩૦૦ શ્લોક કોકશાસ્ત્રના નામથી બીજાં જુદાં જુદાં ભાષાઓમાં પુસ્તકો લખાયાં છે. લોકો આ પુસ્તકને અતિ ગોપ્ય રાખે છે એથી ઘણે ઠેકાણે તેમ જોવામાં આવતું નથી. બહુ સંસ્કૃત ગ્રંથ પાટણમાં હોવાની ખબર મળી છે.

પ્રા૦ રો૦

- ૧

ગુણાધિરાજ. ૨૪૧ દ્રવ્યરત્નાકર. ૨૪૨ દ્રવ્યરત્નાવલિ.૨૪૩ દ્રવ્યશુદ્ધિ. ૨૪૪ દ્રવ્યાદર્શ. ૨૪૫ ધન્વંતરિગ્રંથ. ૨૪૬ ધન્વંતરિનિઘંટુ. ૨૪૭ ધનવંતરિ વિલાસ.૨૪૮ ધન્વંતરિસારનિધિ—તુલાજીકૃત. ૨૪૯ ધાતુકલ્પ—રુદ્રયામલતંત્રાંતર્ગત. ૨૫૦ ધાતુનિદાન. ૨૫૧ ધાતુમંજરી—સદાશિવકૃત. ૨૫૨ ધાતુમારણ—શાર્ઙ્ગધરકૃત. ૨૫૩ ધાતુરત્નમાલા—દેવદત્તકૃત. ૨૫૪ ધાતુશોધન. ૨૫૫ નક્ષત્રપીડાશાન્તિ. ૨૫૬ નલપાકશાસ્ત્ર. ૨૫૭ નવરત્નધાતુવિવાદ—બલભદ્રકૃત. ૨૫૮ નાગવલ્લીકલ્પ. ૨૫૯ નાગવ્યાધિનિર્ણય. ૨૬૦ નાગાર્જુનતંત્ર. ૨૬૧ નાગાર્જુનીય. ૨૬૨ નાડીગ્રંથ. ૨૬૩ નાડીજ્ઞાન.૨૬૪ નાડીજ્ઞાનતરંગિણી. ૨૬૫ નાડીજ્ઞાનદીપિકા. ૨૬૬ નાડીનિદાન. ૨૬૭ નાડીપરીક્ષા—દત્તાત્રેયકૃત, માર્કંડેયકૃત અને રાવણકૃત. ૨૬૮ નાડીપરીક્ષાદિ ચિકિત્સાકથન—રત્નપાણિકૃત. ૨૬૯ નાડીપ્રકરણ. ૨૭૦ નાડીપ્રકાશ—ગોવિંદકૃત, રામરાજકૃત અને શંકરસેનકૃત. ૨૭૧ નાડી વિજ્ઞાન—ગોવિંદરામસેનકૃત. ૨૭૨ નાડીવિજ્ઞાનીય. ૨૭૩ નાડીશાસ્ત્ર.૨૭૪ નાડીસમુચ્ચય. ૨૭૫ નાનૌષધપરિચ્છેદ—નારાયણદાસ કવિરાજકૃત. ૨૭૬ નાનૌષધિવિધિ. ૨૭૭ નામમાલા—ધન્વંતરિકૃત. ૨૭૮ નામાવલીનિઘંટ. ૨૭૯ નારાયણવિલાસ. ૨૮૦ નિઘંટુ—રાધાકૃષ્ણકૃત. ૨૮૧ નિઘંટશિરોમણિ. ૨૮૨ નિઘંટુરાજ. ૨૮૩ નિઘંટુસંગ્રહનિદાન. ૨૮૪ નિઘંટુમાર—અશોકમલ્લકૃત. ૨૮૫ લઘુનિઘંટસાર—કેશવકૃત. ૨૮૬ નેત્રરોગચિકિત્સા. ૨૮૭ નૃસિંહકૃત—માધવનિદાનટીકા. ૨૮૮ પંચકર્મવિધિ. ૨૮૯ પંચકર્માધિકાર—વાગ્ભટ્ટકૃત. ૨૯૦ પંચસાયક. ૨૯૧ પંચસાયર—કવિશેખર જ્યોતિરીશ્વરકૃત.૨૯૨ પથ્યનિદાન. ૨૯૩ પથ્યાપથ્ય—રઘુદેવકૃત.૨૯૪ પથ્યાપથ્ય નિઘંટુ—કેયદેવપંડિતકૃત. ૨૯૫ પથ્યાપથ્યનિર્ણય. ૨૯૬ પથ્યાપથ્યવિચાર. ૨૯૭ પથ્યાપથ્યવિધાન. ૨૯૮ પથ્યાપથ્યવિધિ—દક્ષરૂપકૃત. ૨૯૯ પથ્યાપથ્યવિનિશ્ચય—વિશ્વનાથસેનકૃત. ૩૦૦ પથ્યાપથ્યવિબોધ—કેયદેવકૃત. ૩૦૧ પરિભાષાપ્રદીપ. ૩૦૨ પરિભાષા—નારાયણદાસકૃત. ૩૦૩ પરિભાષાવૃત્તિપ્રદીપ—ગોવિંદસેનકૃત. ૩૦૪ પાકાદિસંગ્રહ. ૩૦૫ પાકાધ્યાય. ૩૦૬ પાકમાતડ. ૩૦૭ પાકાવલિ. ૩૦૮ પાકાવલિ (બીજી). ૩૦૯ પાકકલ્પ. ૩૧૦ પારાશરસંહિતા. ૩૧૧ પાલાશકલ્પ. ૩૧૨ પૂજ્યપાદ નિઘંટુ. ૩૧૩ પ્રમેહ ગજકેસરી. ૩૧૪ પ્રયોગચિંતામણિ. ૩૧૫ પ્રયોગામૃત—વૈદ્યચિંતામણિકૃત. ૩૧૬ બાલચિકિત્સા—કલ્યાણભટ્ટકૃત. ૩૧૭ બાલતંત્ર કલ્યાણકૃત. ૩૧૮ બુદ્ધીકલ્પ. ૩૧૯ ભાલુકીતંત્ર. ૩૨૦ ભાવપ્રકાશ ભાવમિશ્રકૃત.૩૨૧ ભાવપ્રકાશકોશ.૩૨૨ ભિષક્ચક્રચિત્તોત્સવ—હંસરાજકૃત. ૩૨૩ ભિષક્ચક્રનિદાન. ૩૨૪ ભિષગ્રત્ન. ૩૨૫ ભામવિનોદ. ૩૨૬ ભૃગુસંહિતા. ૩૨૭ ભેડસંહિતા. ૩૨૮ ભેષજકલ્પ. ૩૨૯ ભેષજકલ્પસારસંગ્રહ. ૩૩૦ ભેષજતક. ૩૩૧ ભેષજસર્વસ્વ. ૩૩૨ ભૈષજ્યરત્નાવલિ—વિક્રમકૃત. ૩૩૩ ભૈષજ્યરત્નાવલિ. ૩૩૪ ભૈષજ્યસાર. ૩૩૫ ભૈષજ્યસારામૃતસંહિતા—પ્રાણનાથકૃત. ૩૩૬ ભોજકૃત વૈદ્યક. ૩૩૭ ભોજનકસ્તુરી. ૩૩૮ ભોજનકુતૂહલ—રઘુનાથસૂરિકૃત (ગ્રંથ સંખ્યા ૬૦૦૦). ૩૩૯ મંડૂક ભાર્ગીકલ્પ. ૩૪૦ મતિમુકુર. ૩૪૧ મંથાન ભૈરવ. ૩૪૨ મદનકામેશ્વર. ૩૪૩ મદનપાલવિનોદ નિઘંટુ (મદનવિનોદ). ૩૪૪ મદનમંજરી. ૩૪૫ મદનાર્ણવ. ૩૪૬ મધુકોશટીકા માધવનિદાન. ૩૪૭ મધુમાલતી. ૩૪૮ મલ્લપ્રકાશ—મલ્લદેવકૃત. ૩૪૯ મહારસાયનવિધિ—મહાદેવકૃત. ૩૫૦ મહાર્ણવ. ૩૫૧ માત્રાપ્રયોગ. ૩૫૨ માધવચિકિત્સા. ૩૫૩ માધવનિદાન. ૩૫૪ મુગ્ધબોધના વ્યા—જ્વરાદિરોગચિકિત્સા.

૩૫૫ મુષ્ટિજ્ઞાન. ૩૫૬ મુક્તાવલિ—ચક્રપાણિકૃત. ૩૫૭ મધ્યદીપિકા—નાગરીદાસકૃત. ૩૫૮ [illegible] લામદાસ્ય. ૩૫૯ મૂત્રચિકિત્સા. ૩૬૦ મૂત્રમંજરી. ૩૬૧ મેદોહર. ૩૬૨ યામલતંત્ર. ૩૬૩ યોગચંદ્રિકા—લક્ષ્મણકૃત. ૩૬૪ યોગચન્દ્રિકાવિલાસ. ૩૬૫ યોગચિકિત્સા. ૩૬૬ યોગચિંતામણિ. ૩૬૭ યોગતરંગિણી—ત્રિમલ્લભટ્ટકૃત અને કેશવકૃત. ૩૬૮ યોગદીપિકા—મન્તંત્રિકૃત. ૩૬૯ યોગપારિજાત. ૩૭૦ યોગપ્રદીપ. ૩૭૧ યોગમાધવ. ૩૭૨ યોગમાલા—યોગસિદ્ધકૃત. ૩૭૩ યોગમુક્તાવલી—રામભટ્ટકૃત. ૩૭૪ યોગરત્ન. ૩૭૫ યોગરત્નપ્રદીપ. ૩૭૬ યોગરત્નમાલા—ગુણાકરકૃત. ૩૭૭ યોગરત્નાકર—કેશવકૃત. ૩૭૮ યોગરત્નાવલિ. ૩૭૯ યોગશતક—વરરુચિકૃત. ૩૮૦ યોગશતક—મદનસિંહકૃત, કાલીદાસકૃત અને સિદ્ધેશ્વરકૃત. ૩૮૧ યોગમંજરી—નરનાથકૃત. ૩૮૨ યોગસાર—અશ્વિનીકુમારકૃત. ૩૮૩ યોગસારસંગ્રહ—તુલસીદાસકૃત. ૩૮૪ યોગસારસમુચ્ચય—રઘુપતિવ્યાસકૃત. ૩૮૫ યોગસુધાનિધિ—વંદિમિશ્રકૃત. ૩૮૬ યોગાંજન. ૩૮૭ યોગાધિકાર. ૩૮૮ યોગામૃત—ગોપાલદાસકૃત. ૩૮૯ યોનિવ્યાપદ. ૩૯૦ યંત્રાર્ક. ૩૯૧ રતિરહસ્ય (કામશાસ્ત્ર). ૩૯૨ રતિસંગ્રહવ્યાખ્યા. ૩૯૩ રતિસર્વસ્વ. ૩૯૪ રતિસાર. ૩૯૫ રત્નકલાચરિત્ર—સેલિંગરાજકૃત. ૩૯૬ રત્નદીપિકા. ૩૯૭ રત્નપરીક્ષા. ૩૯૮ રત્નપ્રદીપનિઘંટુ—કાશીરામકૃત. ૩૯૯ રત્નાવલી—કવિચંદરાજકૃત. ૪૦૦ રત્નસારચિંતામણિ. ૪૦૧ રત્નાકર—વૈદ્યરત્નાકર નિઘંટુ. ૪૦૨ રસકંકાલિ—કંકાલિકૃત. ૪૦૩ રસકલ્પલતા—કાશીનાથકૃત. ૪૦૪ રસકલ્પ—વૈદ્યરાજકૃત. ૪૦૫ રસકૌતુક. ૪૦૬ રસકૌતુકાખ્ય. ૪૦૭ રસકૌમુદી—માધવકૃત. ૪૦૮ રસગ્રંથગુચ્છ રસચંદ્રિકા. ૪૦૯ રસગોવિંદ—ગોવિંદકૃત. ૪૧૦ રસચન્દ્રિકા—નિશાંકર પુરોહિતકૃત. ૪૧૧ રસચિંતામણિ. ૪૧૨ રસતત્ત્વસાર. ૪૧૩ રસદર્પણ—ત્રિમલ્લકૃત. ૪૧૪ રસદીપિકા—આનંદાનુભવકૃત. ૪૧૫ રસનક્ષત્રમાલિકા. ૪૧૬ રસનિરોધ. ૪૧૭ રસપદ્ધતિ. ૪૧૮ રસપ્રદીપિકા. ૪૧૯ રસપારિજાત. ૪૨૦ રસપ્રકાશ. ૪૨૧ રસપ્રકાશસુધાકર—યશોધરકૃત. ૪૨૨ રસપ્રદીપ—પ્રાણનાથકૃત. ૪૨૩ રસબંધવિધિ. ૪૨૪ [illegible]. [illegible] રસયોગમુક્તાવલી. [illegible] —[illegible]કૃત. [illegible] નરહરિસિંહકૃત [illegible] ૪૩૫ રસરત્નમાલા—નિત્યનાથકૃત [illegible] મિશ્રકૃત [illegible] મિશ્રકૃત ૪૪૬ રસ[illegible] [illegible] રામેશ્વરભટ્ટકૃત [illegible] ૪૪૮ રસ[illegible] [illegible] ૪૫૨ રસસંકેત. [illegible] ૪૫૫ રસસમુચ્ચય. ૪૫૬ [illegible] સિદ્ધાંત [illegible] આર—ગોવિંદાચાર્યકૃત. ૪૫૮ રસાર્ણવ[illegible] [illegible] સમુચ્ચય. [illegible]

ક્રાંતસાગર. ૪૬૪ રસસિદ્ધિપ્રકાશ. ૪૬૫ રસસિંધુ. ૪૬૬ રસસુધાકર. ૪૬૭ રસસુ
નિધિ-વ્રજરાજ શુક્લકૃત. ૪૬૮ રસસુધાંભોનિધિ. ૪૬૯ રસસ્થાન. ૪૭૦ રસ
ગોવિંદકૃત. ૪૭૧ રસહૃદય-ગોવિંદકૃત. ૪૭૧ રસહેમન્-કંદાળીય રસહેમન્. ૪૭૨ રસાદિશુદ્ધિ. ૪૭૩ રસાધિરાજ-
હરકૃત. ૪૭૪ રસાધ્યાય. ૪૭૫ રસામૃત-જયદેવકૃત અને કેશવકૃત. ૪૭૬ રસાર્ણવ
રસાંભોધિ. ૪૭૮ રસાયનતરંગિણી. ૪૭૯ રસાયનવિધાન. ૪૮૦ રસાયનવિધિ.
રસાર્ણવ. ૪૮૨ રસાર્ણવકલ્પ. ૪૮૩ રસાલંકાર. ૪૮૪ રસાવતાર. ૪૮૫ રસેન્દ્ર
રસેન્દ્રકલ્પદ્રુમ-રામકૃષ્ણભટ્ટકૃત. ૪૮૭ રસેન્દ્રચિંતામણિ-રામચન્દ્રકૃત. ૪૮૮
ન્દ્રચૂડામણિ-સોમદેવકૃત. ૪૮૯ રસેન્દ્રમંગલ. ૪૯૦ રસેન્દ્રમહિમા. ૪૯૧ રસેન્દ્ર
સંગ્રહ-ગોપાલકૃષ્ણકૃત. ૪૯૨ રસૌપગનિદાન. ૪૯૩ રસોપરસ. ૪૯૪ રસોપરસ
શોધન. ૪૯૫ રાજનિઘંટુ-ડ.શીરાજકૃત. ૪૯૬ રાજનિઘંટુ (દ્વિતીય). ૪૯૭ રાજ
માર્તંડ-ભોજરાજકૃત. ૪૯૮ રાજમૃગાંક-ભોજદેવકૃત. ૪૯૯ રાજવલ્લભ
પર્યાયરત્નમાલા. ૫૦૦ રાજવૈદ્ય. ૫૦૧ રાજાનંદ. ૫૦૨ રાત્રણી ચિકિત્સા. ૫
રુદંતી કલ્પ. ૫૦૪ રુદ્રતંત્ર. ૫૦૫ રુદ્રદત્ત. ૫૦૬ રુદ્રયામલીય ચિકિત્સા. ૫૦૭ રૂપમં
જરી. ૫૦૮ રોગનિર્ણય. ૫૦૯ રોગપ્રદીપ. ૫૧૦ રોગસંગ્રહ. ૫૧૧ રોગવિનિશ્ચય
જ્વરનિદાન. ૫૧૨ રોગાન્તકસાર. ૫૧૩ રોગારંભ. ૫૧૪ રોગાર્દિ
૫૧૫ રોલમ્બરાજીય. ૫૧૬ લઘુનિદાન-સુરદત્તકૃત. ૫૧૭ લઘુરત્નાકર. ૫૧૮ લ
પથ્યનિર્ણય. ૫૧૯ લોલિમ્બરાજ. ૫૨૦ લોહરત્નાકર. ૫૨૧ લોહશાસ્ત્ર. ૫૨૨ લોહપ્રદીપ
૫૨૩ વંગસેન. ૫૨૪ વન્ધ્યાપ્રકરણ. ૫૨૫ વમનકલ્પ (અષ્ટાંગહૃદયાંતર્ગત)
૫૨૬ વસંતરાજચિકિત્સા. ૫૨૭ વાજીકરણ. ૫૨૮ વાજીકરણ કલ્પદ્રુમ. ૫૨
વાજીકરણતંત્ર. ૫૩૦ વાજીકરણાધિકાર. ૫૩૧ વાટપવિધિ. ૫૩૨ વાતાદિતત્વાદિ
નિર્ણય. ૫૩૩ વાતનિદાન. ૫૩૪ વાતપ્રમેહચિકિત્સા. ૫૩૫ વાતરોગચિકિત્સા. ૫૩૬
વિચારસુધાકર (અંગોગ્રસુધાકર). ૫૩૭ વિજયરક્ષિત. ૫૩૮ વિદ્યાપ્રકાશ ચિકિત્સા
ધન્વંતરિકૃત. ૫૩૯ વિદ્યારત્ન-શિવનંદભટ્ટ ગોસ્વામિકૃત. ૫૪૦ વિમાનકલ્પચંદ્રપા-
ણિદત્તકૃત. ૫૪૧ વિષતંત્ર. ૫૪૨ વિષમંજરી. ૫૪૩ વિષવૈદ્ય. ૫૪૪ વિષહરચિકિત્સા. ૫૪૫
વિષહરમંત્રૌષધ. ૫૪૬ વીર નરસિંહ. ૫૪૭ વીરસિંહાવલોકન. ૫૪૮ વૃક્ષચિકિત્સા રોપ-
ણાદિ. ૫૪૯ વૃક્ષદોહદ. ૫૫૦ વૃક્ષાયુર્વેદ. ૫૫૧ વૃત્તરત્નાવલિ-મણિરામકૃત. ૫૫૨ વૃત્તમા-
ણિક્યમાલા-સુપેણકૃત નિદાન. ૫૫૩ વૃંદમાધવ ૫૫૪ વૃંદસંગ્રહ. ૫૫૫ વૃંદસિંધુ. ૫૫૬ વૃદ્ધ
સંહિતા. ૫૫૭ વૃદ્ધવાગ્ભટ (અષ્ટાંગસંગ્રહ). ૫૫૮ વૃદ્ધશૌનક ૫૫૯ વૃદ્ધ હારિત.
૫૬૦ વૈદ્યકસાર. ૫૬૧ વૈદ્યકગ્રંથ. ૫૬૨ વૈદ્યક પરિભાષા ૫૬૩ વૈદ્યક રાગચન્દ્રિકા.
૫૬૪ વૈદ્યક રત્નાવલિ. ૫૬૫ વૈદ્યકલ્પતરુ. ૫૬૬ વૈદ્યકલ્પદ્રુમ ૫૬૭ વૈદ્યકશાસ્ત્ર વૈષ્ણવ.
૫૬૮ વૈદ્યકસંગ્રહ. ૫૬૯ વૈદ્યક સર્વસ્વ નકુલકૃત ૫૭૦ વૈદ્યકસાર. ૫૭૧ વૈદ્યક
સારસંગ્રહ. ૫૭૨ વૈદ્યકાનંદ. ૫૭૩ વૈદ્યકુતૂહલ-અસીવરકૃત. ૫૭૪ વૈદ્યકુલતત્વ. ૫૭૫ વૈદ્ય
કૌમુદી. ૫૭૬ * વૈદ્યકૌસ્તુભ. ૫૭૭ વૈદ્યચન્દ્રોદય. ૫૭૮ વૈદ્યચિકિત્સા ૫૭૯ વૈદ્યચિંતામણિ
૫૮૦ વૈદ્યજીવન. ૫૮૧ વૈદ્યતત્વ. ૫૮૨ વૈદ્યત્રિશતીકા. ૫૮૩ વૈદ્યદર્પણ દલપતિકૃત અને
પ્રાણનાથકૃત. ૫૮૪ વૈદ્યદર્શન. ૫૮૫ વૈદ્યત્રયબોધિકા. ૫૮૬ વૈદ્યનિઘંટુ. ૫૮૭ વૈદ્ય-

* અથવા સદ્વૈદ્ય કૌસ્તુભ કે જેનો પ્રથમ રત્ન નામનો ભાગ શ્રીમાન્ પટેલજીએ રાજવૈદ્યમાં છેવટે મૂલ માત્ર છપાવ્યો છે.

આર્યભિષક્-ભાગ ૨જો

સુબોધ વૈદ્યક.

ગોવૈદ્યક.

પ્રાણિજ ઔષધી.

રસવૈદ્ય.

ઔષધીક્રિયા

૩–ગુટિકા (ગોળીયો).

બૃહત્પાકસંગ્રહ.

અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન.

પુરવણી.

ઔષધીની કેટલીક બનાવટો તથા બીજી જાણવા જેવી બાબતો તે ઔષધિઓના પ્રકરણમાં પેટા બાબતો તરીકે આવી ગયેલી, પરંતુ બનાવટો

પ્રકરણમાં નહિ આવેલી હોવાથી સામાન્ય અનુક્રમણિકામાં પણ તે આવી ચડી હતી; જેથી તેની ઉપરે આ પુરવણી જોડીને તેની બાબતો તથા બનાવટોને છેલી તારવણી અંકોઘક સદ્ગ્રહસ્થે કરી મોકલી હતી; તે આ નીચે આપવામાં આવી છે. આમાંની કોઇ કોઇ બાબત પાક-૪૦ બનાવટોના પ્રકરણમાં જેમની તેમ આવી ગઇ હોય તો સંભવિત છે; પરંતુ એવી પુનરાવૃત્તિથી નુકસાન તો નથીજ.

આગલી આવૃત્તિઓની પ્રસ્તાવના ઇત્યાદિનો સારાંશ.

પહેલી આવૃત્તિની કૈ. શાસ્ત્રી શંકર દાજી પદેની પ્રસ્તાવનામાંથી.

હિંદુસ્થાનમાં કોઈપણ વિષયના ગ્રંથો પ્રાચીન વખતે એટલા થઈ ગએલા છે કે હાલ તેના નામની ટીપ પણ અમે જાણવાને અશક્ત થઈ ગએલા છીએ. અંગ્રેજી રાજ્ય થઈ તેમની વિદ્યા રાજપ્રયત્નથી ઉત્કર્ષિત થવા પામી; તેથી તો અમારા પૂર્વેના કેટલાક ગ્રંથો તથા તેમાંની જુદી જુદી વિદ્યાઓ નાબુદ થઈ જાય છે. कष्टं शिरःक्षतिकृतिफलौ कार्यमृच्छन्ति विद्या આવું આ આશય ઉદ્વેગ-જનક વાક્ય ઘણાક લોકના મોંમાંથી નીકળે છે, એનું કારણ એજ છે. માટે જે અમારો સુશિક્ષિતવર્ગ છે, જેની બુદ્ધિ વિશાળ થઈ છે, જે માન્યતાને પામેલા છે અથવા ઈશ્વરે જેને અનુકૂળતા આપેલી છે એવા સદ્‌ગૃહસ્થોએ આ ઉદ્વેગજનક બનાવનો નાશ થવા માટે પ્રયત્ન કરવાની ઘણી અગત્ય છે.

મારાં તન, મન અને ધન એની અલ્પ સહાયતાએ જે પ્રયત્ન કેટલાક વર-સથી ચાલેલો છે; અને તેમાં મેં આર્યવૈદ્યકનો ઉત્કર્ષ થવા માટે જે થોડું ઘણું કર્યું છે, તેમાં 'આર્યભિષક્' નામના માસિક પુસ્તકદ્વારા મરાઠી ભાષામાં વૈદ્ય-કના ગ્રંથો બહાર પાડવાનું એક મોટું કામ છે. મારા ગુજરાતી બંધુઓ માટે મારા વિદ્વાન્ ગુર્જરબંધુ અને હાલ શ્રી કાશીનિવાસી, સત્પુરૂષ હરિકૃષ્ણ ભગ-વાનલાલ વ્યાસે ભાષાંતર કરી આપ્યાથી આ ગુજરાતીમાં બહાર પાડવાનું કામ હું કરી શક્યો. એ જણાવવાની મને બહુ ખુશાલી ઉપજે છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે મને કેટલી મહેનત થઈ હશે તથા મારા મિત્રો કેટલી મહેનતમાં પડ્યા હશે એનો વિચાર કરી મારા સ્વદેશબંધુઓ આ ગ્રંથનો આદર કરશે; અને મારાથી આમાં જે ભૂલચૂકો થઈ ગઈ હશે તે સુધારવા માટે પ્રેમાળ મનથી મને સૂચના કરશે. તથા મારૂં આ કામ નિર્દોષ બનાવશે; એવી હું મોટી આશા રાખું છું.

હું જાતે મહારાષ્ટ્ર હોવાથી ગુર્જર ભાષા તરીકે મારી ભૂલચૂકો થઈ હશે તે બાબત ક્ષમા કરીને મારી ઉપલી વિનતિને મારા વિદ્વાન બંધુઓ માન આપી મારા પ્રયત્નમાં સહાયભૂત થશે, એવી હું વિનયપૂર્વક યાચના કરૂં છું.

આર્યવૈદ્યકમાં વૈદ્યક બાબતનું સઘળી રીતે વિવેચન કરેલું છે. પણ તે બધા વિષયો વાંચકની આગળ આ પુસ્તકમાં મૂકવા એ બનવા જેવું નથી. માટે તેમાંની કેટલીક બાબતો સંક્ષેપમાં મેં અત્ર ગોઠવેલી છે. વનસ્પતિ આ એક આયુર્વેદકમ મોટી મહત્ત્વની બાબત છે; અને તે માટે વનૌષધી ગુણાદર્શનું આ આયુર્વેદના પહેલા ભાગમાં બનતાં સુધી સવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે. તેમજ રોગનાં નિદાન, લક્ષણ, ઉપચાર પથ્યાપથ્ય વગેરે બાબતનું અનુક્રમવાર વિવેચન 'સુબોધ વૈદ્યક'માં

તેમજ તે પણ ઉપરી જનોને અધિક માગણી જારી રહી ત્રીજી આવૃત્તિનો પ્રસંગ આવ્યો, એ વાત પણ ગુર્જર વાંચકવર્ગમાં તે કેટલું ઉપયોગી અને આદરને પાત્ર થઈ પડ્યું છે; એના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપજ છે.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ડીમી આઠપત્રીના આકારમાં બે ગ્રંથોમાં નીકળી હતી. બીજી આવૃત્તિ રૉયલ આઠપત્રી કદમાં એકજ પુસ્તકના રૂપમાં રૂ. ૫) ના મૂલ્યથી ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં નીકળી હતી; પરંતુ પછી કેટલાંક કારણોથી તેના પ્રચારની વ્યવસ્થા આ સંસ્થાએ પોતાના ધોરણને અનુસરી રૂ. ૩॥ ની કિંમત રખાવીને સ્વીકારી હતી.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની સંમતિ સ્વ૦ વૈદ્યશાસ્ત્રી શંકર દાજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર-રત્નિવાસી શ્રીયુત્ રામકૃષ્ણ દાજી જોશી પદે, એમણે પૂર્ણ નિષ્કામતાથી આપવા બદલ ગુર્જર વાંચકવર્ગ તરફથી તેમનો અત્યંત આભાર માનવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીજીના ચિત્રનો બ્લૉક વાપરવા આપીને તેમજ તેમનું હિંદીમાં પ્રકટ થએલું ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવાનો સુયોગ આપીને, દારાગંજ–પ્રયાગ નિવાસી શ્રીયુત્ જગ[illegible] ત્રાયપ્રસાદ શુક્લ એમણે કરેલા ઉપકારનું પણ આ સ્થળે સ્મરણ કરવું જોઈએ.

વ્યાધિ થયા પછી ઉપાય કરવા કરતાં વ્યાધિ ન થાય એવું જ્ઞાન અને [illegible] [illegible]

[illegible]

પુસ્તક નીકળી ચુક્યા છે તેમજ એવા ઉપચારો પણ હવે જ્યાં ત્યાં જોઇએ તેટલા મળી આવે છે.

આપણા દેશમાં એવા ઉપચારો તેમજ પુસ્તકો હજી નહિ જેવાંજ છે. વિવિધ વખતોગાડાયા દર વર્ષે એકાદ પુસ્તક આ પ્રકારે નીકળે તો ઠીક, એવી આતુરતા ભરેલી રીતે જ્યાં એ વિષયના અનુભવી અને ઉદાર લેખકોની દુર્લભતાને લીધે હજી સુધી બની શક્યું નથી.

[illegible] ઉપર જણાવ્યા જેવાજ ઉપચારો તથા વિચારો પુરા પાડનારૂં "[illegible]" નામ માસિક [illegible] નીકળે છે: એ વાત ગુજરાત માટે મગરૂરીની [illegible] આ [illegible] ગુજરાતની સેવા બજાવી રહેલા 'વૈદ્યકલ્પતરૂ' માસિકમાં [illegible] અધિકારી વર્ગ તરફથી 'મહાકાળ' તેમજ 'પ્રાતઃકાળ' માસિ[illegible] બંને પ્રકારના સેવા વખતોવખત આવ્યા કરે છે: જે આમ મનન કરવા [illegible] ગુજરાતના દરેક ઘરમાં આવાં માસિકો વાંચવા યોગ્ય છે. જે [illegible] લાભની પ્રાપ્તિનો આધાર રહેલો છે તેની રચનાથી [illegible] મનન માટે હિતાહિતકારક થઈ પડનાર આહારવિહાર અને [illegible] અજ્ઞાન વખતોવખત નાનાવિધ વ્યાધિઓના પંજામાં [illegible] અજ્ઞાન અને મુર્ખતા ભીડી કર્યાં વિના રહે ? [illegible] જાતિ અને સંતતિથી સમયે સમયે આવ્યા [illegible] અદ્ભુત વૈદ્યક ભેદોની તથા દેશવિદેશના [illegible] માહિતી આપ્યા કરનાર એવાં વૈદ્યક વિષ[illegible] દિવસે માત્ર થોડી રકમ ખરચી [illegible] આવશ્યક કર્તવ્ય નથી ?

[illegible] " **વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ** " [illegible] આનન્દપૂર્વક [illegible], એવાં અને [illegible] પૂર્ણ થઈ સમાનતાની નિત્ય પ્રાપ્તિ [illegible] સહિત **ૐ તત્સત્ ॥**

[illegible] ૩૦ એપ્રીલ ઈ. સ. ૧૯૧૬.

(વિદ્યુ—આયુર્પ્રકાશ. (મહીં ન. આ.)

[illegible] કાગળના વિવરણમાંથી.

[illegible]

પરીક્ષા પ્રકરણ—આ પ્રકરણ ઉપલા વિષય પછી તરતમાં આવે છે. આ પ્રકરણમાં આવતા "નાડી પરીક્ષા" વાળા વિષયની છેવટે "નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ" એ નામના એક ઉપયોગી નિબંધનું ભાષાન્તર ઉમેરાયલું જણાશે. આ મૂળ (મરાઠી) નિબંધ મુંબઈની વૈદ્યસભાએ ઇનામ માટે પસંદ કરેલો હોઇને સ્વ૦ શં૦ દા૦ પદેએ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં જે કાંઈ વધારો થયો છે, તે મૂળ ગ્રંથકાર શાસ્ત્રી શં૦ દા૦ પદે તરફથી છપાયલાં પરિશિષ્ટ વગેરે ઉપરથી અને તેમાંના વિષયો આ ગ્રંથના અંગના હોવાથીજ થયેલો જણાશે.

ઉપલી બાબતો ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં ઔષધીઓના પ્રકાર, પરીક્ષા તથા ઉપયોગની બાબતમાં તેમજ વ્યાધિઓનાં નિદાન તથા ઉપચાર ઇત્યાદિ બાબતમાં ફાનાબારને જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ટતા, ખુલાસો, ઉમેરો કે સૂચના કરવાનું ઘટિત જણાયું, ત્યાં ત્યાં તેમણે હસ્તલિખિત જૈન યતિઓના તેમજ જુના ગ્રંથોના આધારથી તથા પ્રસિદ્ધ આર્ય, યુનાની અને અંગ્રેજી વૈદ્યક ગ્રંથોના આધારથી તથા જાતિઅનુભવ ઉપરથી તે મુજબ કર્યો છે. એવા ઉમેરા ગ્રંથથી જુદા જણાઈ આવે તેટલા માટે તે ટીપ્પણરૂપેજ અપાયા છે. આ ગ્રંથમાંનાં આવાં સર્વ ટીપ્પણ ઉક્ત ગૃહસ્થ તરફનાંજ હોવાને લીધે તે પ્રત્યેકની નીચે તેમનું નામ આપવા જરૂર જોઈ નથી. આવાં સેંકડો ટીપ્પણોને લીધે પણ આ આવૃત્તિમા અનેક ઉપચારો તેમજ બીજી ઉપયોગી માહિતીનો વધારો થએલો જણાશે.

આ પ્રમાણેના સુધારા વધારા કરીને આ ગ્રંથને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા પાછળ જે શ્રમ શ્રીયુત પ્રા૦ ડૉ૦ ફાનાબારે લીધો છે, તે બદલ તેઓને સપ્રેમ ધન્યવાદ આપવામા આવે છે. પોતા તરફના શોધન વર્ધનની હકીકત લખી મોકલતાં તેની છેવટે તેઓ જણાવે છે કે – આમ એકદમ રીતે અમારા હાથથી થવા પામેલા કામ પૈકી કેટલુંક તો વાંચકવર્ગને તુરતજ નજરે આવી શકે તેવું છે; પરંતુ ખાસ જરૂર જોગી ભૂલો તો (રૂ. ૧૦ વાળી) પહેલી આવૃત્તિ * * * * સાથે મેળવી જોવાથી અમારી મહેનતનુ અનુમાન બાંધી શકશે. તોપણ અમે ખરા અંતઃકરણથી કહીએ છીએ કે હજી પણ અમારાથી કેટલીક જોઇતા સુધારા બની શક્યા નથી અથવા અમારાથી અમારી સમજ ભેદથીજ નવીન ભૂલ થવા પામી છે એમ દેખાશે; પરંતુ **नमः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिणः**—આકાશનો પાર નથી, પણ પક્ષીઓ પોતાની ગતિની માફકજ ઉડે છે; એ ન્યાયથી અમે અમારાથી બની તેટલી સેવા બજાવી છે. અને વિશેષ જેમની ઇચ્છા હોય તેમને અમારો પ્રતિબંધ નથી પણ ખાસ આગ્રહ છે. અમે એના માટે આભાર માનીશુ."

ઉપર્યુક્ત શોધન વર્ધન કરવામાં રા. ફાનાબારને મરાઠી જેવી પરભાષાના મૂળ ગ્રંથ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવાનો હોવાથી, તેમજ "બાર ગાઉએ બોલી બદલાય" એ કહેવત પ્રમાણે આ તરફ પ્રચલિત ન હોય એવાં ઉત્તર ગુજરાત તરફનાં કેટલાંક નામો તથા શબ્દો તેમના લખાણમાં આવે, એ સ્વાભાવિકજ છે;

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આ સંસ્થાદ્વારા નીકળેલી ત્રીજી આવૃત્તિમાં પરિશિષ્ટો ઇત્યાદિ ઉમેરવાને લીધે સુમારે સાઠેક પૃષ્ઠનો ઉમેરો થયેલો, તે ઉપરાંત આ આવૃત્તિમાં (ઉપર વર્ણવેલા સુધારા વધારાઓને લીધે) બીજાં ૧૬૪ પૃષ્ઠ ઉમેરાયાથી આ ગ્રંથની હકીકતમાં લગભગ ૫૦ ટકા વધારો થએલો જણાશે.

શ્રાવણી પૂર્ણિમા—સં. ૧૯૭૨. ભિક્ષુ—અખંડાનંદ. મંત્રી સ. સા.

આર્યભિષક્‌ના કર્તા, આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય

સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી શંકર દાજી પદેનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર.

(પ્રયાગનિવાસી વૈદ્ય જગન્નાથ પ્રસાદ શુક્લ એમણે હિંદીમાં છપાવેલા ચરિત્રનો સારાંશ.)

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सुसम्भ्रमाद्यस्य ॥
तस्याम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी भवति ॥ १ ॥

સંસારમાં એવા અસંખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે કે જેઓનો પોતાનાં થોડાંક કુટુંબીઓ અને ઇષ્ટ મિત્રોને છોડીને સર્વ સાધારણ જનસમાજની સાથે કાંઇ પણ સંબંધ હોતો નથી. જે વિચારશીલ પુરુષો રાત્રિદિવસ દેશની દશાનો વિચાર કર્યા કરે છે અને જેઓ ચાહે છે કે દેશમાં પુરુષસિંહોની—હિંસક જંગલી સિંહો નહિ, પણ પરાક્રમી, સાહસિક પુરુષાર્થી નરસિંહોની—ઉત્પત્તિ થાય; અને દેશમાં ધર્મનિષ્ઠ સજ્જનોની સંખ્યા વધે, એવા પુરુષોના હૃદયમાંથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઇને તથા તેમાં એવાં બાળકના જન્મથી વધારો થતો જોઇને નિરાશાની સાથે એવા ઉદ્‌ગાર નીકળે છે કે "તેમ અનેક મુડદાઓમાં પૃથ્વીનો ભાર વધારવા માટે અને પૂર્વ પુરુષોની કીર્તિ ઉપર દાટ વળાવવા અર્થે એક મુડદાલ જીવની સંખ્યા વધી." એજ પ્રમાણે કોઇ [illegible] મનુષ્ય મરી જાય છે, ત્યારે એવા વિચારશીલ સજ્જન બોલી ઉઠે છે કે "ચાલો ઠીક થયું ! પૃથ્વીનો ભાર હલકો થયો અને ભારતવર્ષના વ્યર્થ જતા અન્નનો એટલે અંશે બચાવ થયો." આ સ્થળે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે ત્યારે તે વિચારશીલ પુરુષ ચાહે છે કોને અને કોની કામના કરે છે? ઉત્તરજ કહેવામાં આવે છે કે જે પુરુષસિંહ છે, સાચો સપૂત છે અને ખરેખરી રીતે પોતાના ગુણવડે પોતાની માતાની કૂખને દીપાવે એવો છે; તેજ સાધારણ જનસમાજમાં આશા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનું સ્થાન છે. જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે—જનની જન્મભૂમિને કામ ન આવે, તે પુત્રજ શું કામનો ? જે ગુણી પોતાના ગુણ વડે સર્વ સાધારણને લાભ ન પહોંચાડે તે ગુણી શા કામનો ? જે મનુષ્ય સમાજનાં સુખ દુઃખને પોતાનાં સુખ ન સમજે તે મનુષ્ય શું કામનો ! જે સપૂતની કોઇ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમાં ગણત્રી ન થાય તે સપૂત શું કામનો !

મોટાભાઇ અને કેટલાક મિત્રોની સહાયતાવડે "બાલમિત્ર" નામનું માસિક તે-
ઓએ શરૂ કરી દીધું. તેના ખર્ચને માટે કોઇની પાસે યાચના નહિ કરતાં તે-
ઓએ જે પ્રબન્ધ કર્યો હતો તે ઉપરથી તેમના પુરૂષાર્થ અને આત્મનિર્ભરતાનો પરિ-
ચય મળે છે. પોતાના પિતા તરફથી જે ખીસા ખર્ચ મળતું હતું તેમાંથી તેઓ
ઉક્ત પત્રનું ટપાલ ખર્ચ તથા પત્ર વ્યવહાર આદિનું પરચુરણ ખર્ચ નિભાવતા
હતા. પત્રની છપામણીને માટે તેઓએ "જગદીશ્વર" પ્રેસના માલીક શ્રીયુત
નાના સાહેબની સાથે એવો પ્રબંધ કર્યો હતો કે છપામણીના બદલામાં તેઓએ
પ્રેસનાં પ્રુફો વાંચી આપવાં. તેની પહેલાં "વિદ્યા પ્રકાશ" માં પોતે લેખ લખતા હતા તે
પણ ચાલુ રાખ્યા હતા. આવી રીતે હવે તેમની મરાઠી લેખક તરીકે ગણત્રી થવા
લાગી અને વડોદરેથી (હવે મુંબઇથી) પ્રકટ થતા મરાઠી "સયાજી વિજય"
પત્રના અધિકારીએ તેમને પોતાના પત્રના સંપાદકનું કામ કરવા માટે
બોલાવ્યા. તે પત્રને હાથમાં લઇને તેમણે ધીરે ધીરે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યું; પરંતુ
પિતાના ગાઢ પ્રેમને લીધે બેચાર વર્ષમાં તેમને ફરી મુંબઇ જવું પડ્યું. તેઓ
મુંબઇ તો ચાલ્યા ગયા, પણ તેટલા વખતના અભ્યાસ તથા અનુશીલન-મનનને
પરિણામે તેઓ એક ચુનન્દા મરાઠી લેખક બની ગયા હતા. ત્યાર પછી તેઓએ
બીજાની માલેકીના કોઇ પત્રના સંપાદક થવાનો ભાર ઉપાડ્યો ન હતો, તોપણ
"શંકર" 'પિનાકી' 'અમર' આદિ ઉપનામોવડે સમય સમયપર ઉત્કટ
[illegible] મરાઠી પત્રોમાં તેમના લેખો પ્રકાશિત થયા કરતા હતા. 'નેટીવ ઓપીની-
યન' નામના [illegible] ના નામથી તેમના લેખો અનેક વિષ-
યોપર છૂટા છવાયા અને કોઇ વખત તો નિયમસર પ્રકટ થયા કરતા હતા. કેટલીક
વખત મરાઠી પત્રોમાં તેમના લેખોથી ભારે હલચલ [illegible] થતી હતી. ચાર પાંચ
વર્ષ પહેલાં [illegible] મહામંડળ અને થીઓસોફી ને લગતા તેમના
લેખોથી ભારે ધૂમ મચી ગઇ હતી [illegible] હિન્દી પત્રોનું
[illegible] તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને થીઓસોફીકલ [illegible] ધામધૂમ કરીને
[illegible] 'કેસરી' ને પણ પોતે [illegible] સમર્થન કરવાનું છોડી દઇ ચૂપ
રહેવું પડ્યું હતું. વિકટ અને ગંભીર ચર્ચાના વિષય લખતા પણ તેમની કલમ રોકાતી
નહતી. તેઓ ગંભીર લખતા [illegible] અને [illegible]
[illegible] ઉપરથી [illegible] લખતા લખતા [illegible] આપી દેતા. એવી રીતે નિરંતર કામ
કરવાની સાથે 'સયાજીવિજય' માંથી આવ્યા પછી કેટલાક દિવસ પછી તેઓએ
જગદીશ્વર પ્રેસના વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ બજાવ્યું હતું અને પ્રેસની ઉન્નતિ કરી
હતી. તેઓ પોતાને કોઇ પણ રાજદ્વારી પક્ષના [illegible] ન હતા પરંતુ પોતાની
અન્તિમ બીમારીના વખતમાં કેટલીક વખત 'તિલક મહારાજની જય' કહીને
[illegible] હતા અને એક દિવસ કહેવા લાગ્યા હતા કે, 'તિલકને તમે મારા-
જેવું મનુષ્ય સમજતા નહિ, તે સાચા મહાત્મા છે.' વ્યવહારમાં પણ તે પૂરા
સ્વદેશી અને સ્વધર્માભિમાની હતા.

અન્ય વિષયોને છોડીને અને હવે તેમના વૈદકના વિષયને હાથ ધરીશું. યદ્યપિ

તેમના પિતાના કુળના લોકો જ્યોતિષી હતા, તથા માતૃકુળમાં વૈદ્યકની ચર્ચા અધિક થતી હતી અને તેમની માતા પણ વ્યાવહારિક વૈદ્યકવિષયોનું સારું જ્ઞાન ધરાવતાં હતાં. તે સિવાય તેમના પાડોશમાં શ્રીયુત ભાનુ વૈદ્ય કુલકર્ણી નામે એક જાણીતા વૈદ્ય રહેતા હતા. જેમનો તેમના ઉપર વિશેષ સ્નેહ હતો અને શાસ્ત્રીજી પણ તેમની પાસે ઘણો વખત બેસતા ઉઠતા. જેથી તેમના હૃદયપટ ઉપર વૈદ્યક વિષયનું સરસ પ્રતિબિમ્બ પડયું હતું. તેમનું વલણ વૈદ્યકની તરફ જોઈને તેમના પિતાએ પણ તેમને વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપવાથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાશય કુલકર્ણી શાસ્ત્રાધ્યયનની અપેક્ષાએ અનુભવમાં ઘણા પાવરધા હતા. જેથી અનુભવજન્ય વૈદ્યજ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસને માટે બીજો માર્ગ અખત્યાર કરવામાં આવ્યો હતો. વૈદ્યકના અભ્યાસની સાથે તેઓએ પોતાનો વેદાભ્યાસ, અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેતાં, સાંભળતાં અને વખત મળે ત્યારે કીર્તન આદિમાં જવાનો ક્રમ પણ ચાલુ રાખ્યો હતો. આ બધી બાબતેથી ઘરનાં માણસો તેમનાથી ઘણાં પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. આ વખતે તેઓએ " રાજવૈદ્ય " નામનું વૈદ્યકનું મરાઠી માસિકપત્ર કહાડયું અને તેને પાંચ છ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ "આર્યભિષક્" પત્ર કહાડી તેમાં ઉક્ત માસિકનું સમ્મિલન કરી દીધું.

મરાઠીમાં મહાત્મા તુકારામ વદે છે કેઃ—" **निश्चयाचे बल । तुका म्हणे तेची फल ।** "

અર્થાત્ જે મનુષ્યમાં નિશ્ચયનું બળ હોય છે, તેને અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નિશ્ચયબળનાં કારણસરજ તેઓ એકલે હાથે ઘણું કામ કરવાને સમર્થ થયા હતા. "રાજવૈદ્ય" કહાડયા પહેલાં અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ જોયું કે આપણા ઘણાજ પ્રાચીન, લોકોત્તર અને લોકોપકારી આયુર્વેદ શાસ્ત્રની ભારે અવગણના થઈ રહી છે અને તે બહુ નઠારી હાલતમાં આવી પડયું છે. આ વિચારથી તેમનામાં એક પ્રકારની દૈવી સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને આયુર્વેદના પઠન પાઠનનો પ્રચાર વધારવા માટે સ્થળે સ્થળે શાળાઓ ખોલવાની આવશ્યકતા વિચારી આયુર્વેદનું રહસ્ય લોકો બરોબર સમજે તેટલા માટે ઋષિપ્રણીત પ્રાચીન ગ્રન્થોની શોધખોળ કરીને તેને પ્રકાશિત કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયું કે વર્તમાન વૈદ્યોના દિલમાં પોતાની ઉન્નતિ કરવાની ઉત્તેજના પેદા થાય એ વાતની ઘણી જરૂર છે. તેથી જગો જગોએ વૈદ્યક સભાઓ સ્થાપવાની તરફ તેઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જેમ આજકાલ વૈદ્યો ઉપર શનિશ્ચરની દશા બેઠી છે અને ડૉક્ટર લોકો તેમનો ધંધો ડુબાડી દેવા માટે ટાંપીને બેઠા છે, તેમ તે વખતે પણ મુંબઈ ઈલાકામાં વૈદ્યોની સામે ઘોર આન્દોલન ચાલી રહ્યું હતુ. આથી કરીને તેઓએ પોતાનું આન્દોલન એવી હીકમતની સાથે શરૂ કર્યું કે જેથી કરીને ડૉક્ટરોની સાથે વિરોધ ન વધે અને તેમની તરફથી પોતાના કામમાં મદદ પણ મળે. તેમની આ પૉલીસીનાં ફળરૂપેજ વૈદ્યક સમ્મેલનોની સૃષ્ટિ પેદા થઇ છે. આવાં સમ્મેલનોમા વૈદ્યોની સાથે ડૉક્ટરો પણ એકત્ર થઇને વૈદ્યક વિદ્યાની ઉન્નતિ પર વિચાર કરવા લાગ્યા અને આવા સંસર્ગથી તેઓ આયુર્વેદનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા. તથા તેમ-

કાંઇ વર્ષો સુધી વૈદકનું એક માસિક ચલાવ્યું હતું. પોતાના વૈદકજ્ઞાનનો [illegible] હિન્દી વાંચકોને પણ મળે તેટલા માટે સંવત ૧૯૬૦ માં પોતે " મહિલ હોમ્યુ[illegible] નામનું હિન્દી માસિક કાઢવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે માસિકદ્વારા પણ હિન્દી ભાષા[illegible] પાંચ સાત પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. તેમના વૈદક સંબંધી ઉદ્યોગ અહીંથીજ[illegible] સમાપ્ત થયો હતો નહિ. કેટલાક વર્ષ પહેલાં ડાક્ટર પોપટલાલ પ્રભુરામ આદિની મા[illegible] મણીને તેઓએ મુંબઇમાં ' આયુર્વેદ વિદ્યાલય ' સ્થાપન કર્યું હતું. ખૂબ મહેન[illegible] અને પરિશ્રમ કરીને તે સંસ્થા માટે ગવર્મેન્ટની સહાયતા સંપાદિત કરી તેને સારી[illegible] સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી. પણ જ્યારે તેમને માલૂમ પડયું કે આયુર્વેદને નામે[illegible] તે ખાતું નિશ્ચિત અમુક એક પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ ઉપર [illegible] છે ત્યારે તેઓએ [illegible] પર સભામાંથી પોતાનું નામ અલગ કરી નાખ્યું અને સંવત [illegible] ના વર્ષ પહેલાં [illegible] તેઓ ક્યાંથી નાસિકમાં આયુર્વેદ વિદ્યાલ[illegible] તથા નાસિક [illegible] વૈદક વિદ્યાલય [illegible]

વૈદકની ઉન્નતિ [illegible]

[illegible]

ભારતમાંથી અનાવવાનું હતું. તેને માટે તેમણે હનાવે રૂપિયાનો ખર્ચ
લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તેઓએ **ભારતવર્ષ** પત્રને ત્રણ ભાષામાં કોઇ વ
કોઇ વખત પાક્ષિક અને કોઇ વખત સામાહિકના રૂપમાં પ્રકાશ કર્યું
પત્રને લેખે તેટલાં આડો મગાવાં મુકેલ છે, જ્યાં ખોટ ઉપર ખોટ
અને તેની મદત ખેંચણી કરીને પણ ઠેક અંતની ઘડી સુધી તેઓએ
ચ્યું હતું. મરતી વખતે પણ તેઓ પોતાના ઉદ્દેશને ભૂલ્યા ન હતા.
દિવસ પહેલાં તેઓએ લખાની કમે કહ્યું હતું કે: "હે અખિલ ભા
સીઓ, સાંભળો ! મેં ભારતની ભાષાઓને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો
......હવે તમે તેને સંભાળો. " ત્યારપછી તેઓ જે કાંઇ બોલ્યા તે
નહિ. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં મેળાવડાના જલસા એટલા લાભદાયક માનવ
ન હતા; પણ તે વખતેજ તેઓ સમજી શક્યા હતા કે તેવા જલસા મા
જાગૃતિનું કામ ઘણું સારૂં થઇ શકે છે. તેઓએ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં "
મેળા"ની સ્થાપના કરી, વીસ વર્ષ સુધી તે કામ કર્યું અને જ્યારે તે
ત્યારે તેની વ્યવસ્થાનો ભાર બીજાઓને સોંપી દીધો. હાલમાં તે મેળો
વનો એક સ્તંભ સમાન ગણાય છે. તણુર્પાન ઉત્સવ, હંગેરા આદિ ઉત્સવ
રાષ્ટ્રીય તેમજ ધાર્મિક જાગૃત કરવામાં કદી પણ ચૂકતા ન હતા. તેમનો
ભાવ અને મીઠી વાણી પ્રશંસનીય હતા. ઉદ્યોગી અને પરિશ્રમી તો તેઓ
હતા કે તેમનાં કાર્ય ના વિસ્તારનો વિચાર કરતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે અ
આવા કાર્ય હાથ ધર્યાં તે તેઓ કેવી રીતે પાર ઉતારી શક્યા હશે ' મ
કેવળ ૯૨ વર્ષના વયેજ તેમનો દેહાન્ત થઇ ગયો. જેની સાથે મિત્ર
સાથે પછી ઉત્પન્ન થ ભાવના ભાવના બિલકુલ રાખતા નહિ. તેઓએ
ઉદ્યોગ કર એટલા એટલા ગામ મહાત્માઓને સહાયક અનાવ્યા
માટે કાંઇ રુપિયા એકઠા કર્યા નહિ. તેઓને જે મળતુ તે બધું સાથ
કામમાંજ વાપરી દેતા હતા. ગરીબો ઉપર તેમની હમેશાં દયાદ્રષ્ટિ રહેતી
મદત કરી આપતા હતા અને તેમના સાથે માયાળુપણે વર્તતા હતા.
કર્યા કરતા હતા કે આપણી સ્થિતિ પણ ગરીબોને મદત કરી આ
તો તે આપ જતી નથી કારણ કે તેઓને આરામ થયેથી તેઓ ન
જાહેર ભાષણ નહિ કે હમે અત્યારે સત્ત તમારા ગુણોનું ગાન કરશે અ
તો તમોનેજ લાભ પહોંચશે અને તમારો વ્યાપાર વધશે.

તેઓનુ એક પર્યાપ્ત પણ વખાણવા યોગ્ય હતું. ૨૧ વર્ષની
વિવાહ થયો હતો કેટ નિમાર્ગી વખતે અનુચિત સ્વાદિ આપ્યં
તેમની સ્ત્રીનુ સ્વાસ્થ્ય અગડી ગયું હતું. આવી રીતે અનવાથી જેને
કે સુખ કરે છે, તેનાથી સદાને માટે તેઓ વંચિત—તેનલીન
સંતાન થવાની આશા રહી નહિ તો પણ ઘરવાળાઓના સાધ
છતાં તેઓએ બીજા વિવાહ કર્યો નહિ; તેમજ દામ્પત્ય પ્રેમમાં પણ
આવવા દીધી નહિ જેવા પ્રેમથી તેઓ પોતાની સ્ત્રીને સ્નાન

वैद्यकनी परिभाषा

૧. ઔષધી યુક્તાયુક્ત વિચાર.

સર્વે કામોમાં નવાં ઔષધોની જ યોજના કરવી: પરંતુ વાવડિંગ, લીંડીપીપર, ગળો, ધાણા, મધ, ઘી એ ૭ પદાર્થ જૂના (એક વર્ષ પછીના) જોઈએ. ગળો, કડાની છાલ, અરડૂસી, કહોળું, શતાવરી, આસંધ, કાંટાસરીઓ, વરીઆળી, ચાંદવેલ એ નવ ઔષધો સર્વકાળ લીલાંજ લેવાં અને લીલાં હોવાથી બમણાં લેવાં નહિ. બીજાં ઔષધો સૂકાં અને નવાં લેવાં; અને લીલાં હોય તો બમણાં લેવાં. જે પ્રયોગમાં વખત કહેલો નથી તે પ્રયોગમાં પ્રાતઃકાળ લેવો. જે ઔષધીનું અંગ કહેલું નથી તેનાં મૂળ લેવાં. જે પ્રયોગમાં ભાગ કહેલો નથી ત્યાં તે સમભાગ લેવો. જે પ્રયોગમાં એક ઔષધ બે વખત કહેલું હોય ત્યાં બમણું આપવું. ચૂર્ણ, તેલ, ઘી, ઇત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થ તથા અવલેહ એમાં ઘણું કરી શ્વેત ચંદનજ યોજવું. કાઢા અને લેપ એમાં રક્તચંદન યોજવું. એક વર્ષ પછી ઔષધનું તેજ અને ગુણ કમી થાય છે. તેમાં ચૂર્ણ તો બે મહિને હીનવીર્ય થાય છે. ઘી–તૈલાદિક ચાર મહિને હીનવીર્ય થાય છે. ઔષધો અને હલકા પાક એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થાય છે. આસવ અને સોનું વગેરે સર્વ ધાતુની ભસ્મો રસાયનો એ જેટલાં જૂનાં થાય છે તેટલો તેમાં ગુણ વિશેષ થાય છે. ઘી અને મધ એ સમાન લેવું નહિ: લીધું હોય તો વિષતુલ્ય થાય છે. શાક ખાધું અને મધ એમાં દૂધ પાવાથી સર્પની પેઠે માણસને મારે છે. ફણસનો ગર્ભ ખાઈ તે ઉપર પાન ખાવાથી તે વિષવત્ મારે છે. દૂધ કહાડયા પછી દસ ઘડી થઈ હોય તો તે વિરસ થાય છે. અને તેજ દૂધ વીસ ઘડી પછી વિષ જેવું થઈ, પ્રાશન કરનારને ઘણો ઉપદ્રવ કરે છે. ગરમ કરેલું દૂધ વીસ ઘડી પર્યંત હિતાવહ હોય છે. રાત્રિનું દૂધ દિવસે પીવું નહિ.

૨. ઔષધી લાવવાનો પ્રકાર.

ઔષધી લેવા પ્રાતઃકાળમાં જવું. ઉત્તમ જગ્યા ઉપરની વનસ્પતિ જોઈ તેનાં મૂળ અથવા છાલ જે લેવાનું હોય તે લેવાં. ઉકરડા ઉપરની, ખરાબ જગ્યા ઉપરની, જળમય જગ્યાનો આશ્રય કરી રહેલ છે તે, સ્મશાનમાં થનારી, જે જગ્યાપર ઘાસ ઉગતું નથી તે જગ્યા ઉપરની, ચોકડા ઉપરની, કીડા લાગેલી, અગ્નિએ બળેલી, હિમથી કરમાયલી એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવવી નહિ. આસો અને કાર્તિક એ મહિનાઓમાં સર્વ ઔષધી રસભરી હોય છે. એટલા માટે સર્વ કાર્ય માટે તે બે મહિનામાં વનસ્પતિ લાવી રાખવી. રેચ થવા માટેની અને ઉલટી થવા માટેની ઔષધી વૈશાખ અને જેઠ એ બે મહિનામાં લાવવી. જે વૃક્ષનાં મૂળ મોટાં હોય તે વૃક્ષનાં મૂળની છાલ લેવી. જે વનસ્પતિનાં મૂળ નાનાં છે તેનાં મૂળ લેવાં.

૭. ઉકાળો (ક્વાંટ) કરવાનો પ્રકાર.

૪ તોલા ઔષધ લઈ ખાંડી ભૂકો કરી રાખવું. એક માટલીમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી ખૂબ ગરમ થયા પછી તેમાં તે ઔષધ નાખી ખૂબ ઉકાળી ગાળી લેવું. આ ઉકાળો આપવો હોય તો આઠ તોલા આપવો.

૮. હિમ કરવાનો પ્રકાર.

૪ તોલા ઔષધ લઈ ભૂકો કરી માટલીમાં ૨૪ તોલા પાણી નાખી, તેમાં તે ઔષધ ભેળવી, રાત્રિએ ભીંજવી રાખવું અને સવારમાં ગાળી લેવું. એને હિમ અને શીતકષાય કહે છે. તેનું પીવાનું માપ ઉકાળા જેવું છે.

૯. કલ્કનો પ્રકાર.

લીલા ઔષધ લઈ ચટણી જેવી ઝીણાં વાટવાં અને સુકાં હોય તો પાણી નાખી વાટવાં. તેને આપવાનું માપ ૧૦ માસા. કલ્કમાં મધ, ઘી, તેલ નાખવું હોય તો કલ્કથી બમણું નાખવું. સાકર સમાન નાખવી. દૂધ પાણી ઇત્યાદિ પાતળા પદાર્થો ચારગણા નાખવા.

૧૦. ઔષધ સેવનકાળ.

[illegible]

૧૧ સર્વ સાધારણ અનુપાનો.

[illegible]

૧૩. ઔષધિ પ્રતિનિધિ.

જે પદાર્થો જોઇતા સ્થાને જોઇતી વખતે મળી આવતા નથી, તેને બદલે તેવાજ ગુણવાળા પદાર્થ યોજવા; પરંતુ ઔષધિની બનાવટનું નામ જે પદાર્થના નામ ઉપરથી રાખવામાં આવ્યું હોય તે મુખ્ય પદાર્થ કદી બદલાવી શકાતો નથી. (જેમકે હરીતક્યાવલેહમાં હરીતકી એટલે હરડેને બદલે આમળાં વપરાય નહિ) આ પ્રમાણે એક ચીજને બદલે જે બીજી ચીજ ગ્રહણ કરવામાં આવે તેને ઔષધિ પ્રતિનિધિ કહે છે. આ પ્રમાણે એક ન મળે તો તેને બદલે બીજી જે ચીજ (ઔષધિ) વાપરી શકાય તેની યાદી અહીં આપીએ છીએ.

અજમોદ–અજમો.
અતિવિષ–નાગરમોથ.
અશ્વમૂત્ર–ગોમૂત્ર.
અમ્લવેતસ–કચુકા, આમલી, આલુ બુખાર.
આકડાનું દુધ–આકડાના પાનનો રસ.
ઉત્પલ–કમળ.
ઋદ્ધિ–વૃદ્ધિ–[illegible].
કપૂર–ચંદન, રક્તચંદન ([illegible])
કસ્તુરી–[illegible].
[illegible]
[illegible]
કાકોલી [illegible]
[illegible]
[illegible]
ક્ષીરકાકોલી [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

દહીં–છાશ.
દારૂહળદર–હળદર. (સફેરજન.
દ્રાક્ષ–ખજુર, શીવણનાં ફળ–બેદાણા
ધાવડીનાં ફૂલ–મહુડાનાં ફૂલ.
નખલા–લવંગ.
નીલોત્પલ–કુમુદપુષ્પ, પોયણ.
પીપર–મરી.
પુષ્કરમૂળ–કોઠ.
બકરીનું દુધ ઘેટીનું કે ગાયનું દુધ.
બાવચીના–કુવાડીયાના બીજ.
ભારંગમૂળ–[illegible] ગળોનાં મૂળ.
ભિલામા ચિત્રક, ચિત્રા.
મધ–જુનો ગોળ.
મરી [illegible]
[illegible] ને [illegible] [illegible] અને આમળાં
[illegible]
[illegible]
[illegible] ([illegible])
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

અનુલોમન ઔષધ કહે છે; જેમકે હરડે. ૬–કોઠામાં ચોંટી રહેલ પાકવા લાયક મળાદિકને પકવ્યા વિનાજ જે ઔષધ નીચે કાઢી નાખે અર્થાત્ ઝાડો કરે તેને સ્રંસન ઔષધ કહે છે. જેમકે ગરમાળો. ૭–વાતાદિક દોષથી અબદ્ધ (છુટા) અને બદ્ધ (બંધાયેલ) તેમજ વાયુથી લીંડીની માફક સુકાયેલ મળાદિકને જે ભેદીને ગુદાના માર્ગથી બહાર કઢાવે તેને ભેદન ઔષધ કહે છે; જેમકે કડુ. ૮–જે પાકા તેમજ કાચા મળાદિકને પાતળા કરી ગુદાદ્વારે બહાર કઢાવે તેને રેચક ઔષધ કહે છે જેમકે નસોતર. ૯–જે પાક્યા નહિ એવા પિત્ત અને કફને બળાત્કારે મોઢાની વાટે બહાર કઢાવે (ઉલટી કરે) તેને વમન ઔષધ કહે છે; જેમકે મીંઢળ. ૧૦ પોતાના સ્થાનમાં સંચિત થઈ રહેલા મળોને ઉપરના ભાગમાં (મોઢું અને નાકવાટે) જે ઔષધ બહાર કઢાવે અથવા અધો ભાગે (ગુદા, લિંગ વગેરેથી) બહાર કઢાવે તે દેહસંશોધક છે. જેમકે કુકડવેલ. ૧૧–જે ઔષધ દીપન પાચન અને ગરમ હોવાથી શરીરમાં પ્રવાહી રૂપે રહેલા અથવા વહેતા દોષોને સુકવીને કઠિન બનાવે તેને ગ્રાહી કહે છે; જેમકે સુંઠ, જીરૂં, ગજપીપર. ૧૨–જે ઔષધ રૂક્ષ, શીતળ, તુરૂં અને લઘુપાકી હોવાથી પ્રતિલોમવાત કરી આપે તે સ્તંભન ઔષધ છે; જેમકે કુડા અને અરલુ. ૧૩–જે ઔષધ પરસ્પર ચોંટેલા કફાદિક દોષને પોતાની શક્તિથી તોડી કાઢીને જુદા કરી આપે એને છેદન ઔષધ કહે છે; જેમકે ખાર, કાળાં મરી, શિલાજીત. ૧૪–જે રસ રક્તાદિ ધાતુ અને વાતાદિ દોષોને સુકવી નાખીને નાશ કરે તેને લેખન કહે છે. જેમકે મધ, ગરમ પાણી [illegible] મૈથુન કરવાને ઉત્સાહ થાય તેને વાજીકર ઔષધ [illegible] નાગબળા [illegible] ૧૫–[illegible] શુક્ર [illegible] જેમકે [illegible] અને [illegible] ઔષધ [illegible] અને [illegible] મૈથુન [illegible] વિકાસી [illegible] શુક્લ [illegible]

ચાતુર્જાત—એના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ તજ, ૨ તમાલપત્ર, ૩ એલચી અને ૪ નાગકેસર એ **ચાતુર્જાત.** (૨) નાગકેસરના સ્થાને મરી હોય તે કેટુ ચાતુર્જાત.

ચાતુર્ભદ્રક—૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ મોથ અને ૪ ગળો.

ચતુર્બીજ—૧ મેથી, ૨ અસાળીઓ, ૩ કાળીજીરી અને ૪ અજમોદ.

ચાતુર્થિકગણ—૧ આમળાં, ૨ હરડે, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ ચિત્રો.

જીવનીયગણ—૧ જીવક, ૨ ઋષભક, ૩ મેદા, ૪ મહામેદા, ૫ કાકોલી, ૬ ક્ષીરકાકોલી, ૭ ઋદ્ધિ, ૮ વૃદ્ધિ, ૯ જીવંતી, ૧૦ જેઠીમધ ૧૦ ભોંયકોળું, ૧૧ જંગલી મગ અને ૧૨ જંગલી અડદ.

ત્રિકટુ— | **ત્ર્યુષણ**— | ૧ સુંઠ, ૨ મરી અને ૩ લીંડીપીપર.

ત્રિફળાં—એ ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) ૧ હરડે, ૨ બહેડાં અને ૩ આમળાં એ સમાન ભાગે અથવા હરડે ૧ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આમળાં ૪ ભાગ તે **ત્રિફળાં** કહેવાય છે. (૨) ૧ દ્રાક્ષ, ૨ શરત (શિવણ) અને ૩ ખજુરનાં ફળ એ **મધુર ત્રિફળાં.** (૩) ૧ જાયફળ ૨ લવંગ અને ૩ એલચી એ **સુગંધી ત્રિફળાં.**

ત્રિસુગંધ—૧ તજ ૨ તમાલપત્ર અને ૩ એલચી.

ત્રિજાત ઉપર મુજબ.

ત્રિસમ ૧ હરડે ૨ [illegible] અને [illegible].

ત્રિકાર્ષિક [illegible] ૨ અતિવિષ અને [illegible].

ત્રિસિતા [illegible]

ત્રિકંટક—૧ [illegible] ૨ [illegible] અને [illegible].

ત્રિદોષ—૧ વાયુ ૨ કફ અને [illegible].

દશમૂળ [illegible] અને [illegible].

નવરત્ન—૧ માણેક ૨ મોતી [illegible]

[illegible] અને ૯ [illegible]

નિંબપંચાંગ [illegible] અને ૫ [illegible]

પંચકોલ એના [illegible] ૪ ચવક. [illegible] અને ૫ સુંઠ.

પંચ પલ્લવ—૧ [illegible] ઉંમર ૫ [illegible], એ પાંચે ઝાડના [illegible] ૩૦૪ સુધી [illegible] છે. લીંડીપીપર [illegible]

પંચ વલ્કલ—[illegible]

પંચમૂળ—એના સાત પ્રકાર છે. (૧) ૧ શાલવણ ૨ [illegible] ૩ [illegible] ડોરલી, ૪ ઉભી રીંગણી અને ૫ ગોખરૂ એ **લઘુ પંચમૂળ** (૨) ૧ બીલી ૨ સીવણ, ૩ પાડલ [illegible] અરણી [illegible] એ **બૃહત્ પંચમૂળ.** (૩) ૧ અળશીઆ, ૨ સાલેડી ૩ મુદગપર્ણી [illegible] જંગલી મગ [illegible] માષપર્ણી [illegible] જંગલી

માને છે), ૨ મહાબલા (સહદેવી, સોનેરૂં), ૩ નાગબળા (ગંગેરી), ૪ અતિબલા (ગાડર ડાંગરી).

મધુરત્રય–૧ ઘી, ૨ ગોળ અને ૩ મધ.

મિત્રપંચક–૧ ઘી, ૨ મધ, ૩ ગુગળ, ૪ ચણોઠી અને ૫ ટંકણખાર.

લવણત્રય–૧ સિંધાલુણ, ૨ સંચળ અને ૩ બીડલવણ.

લવણપંચક–૧ સિંધાલુણ, ૨ સંચળ, ૩ બીડલવણ, ૪ વડાગરૂં મીઠું અને ૫ દરીઆનું કિંવા નદીનું (ગસીયું) મીઠું.

વ્યોષ–ત્રિકટુ (૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર.)

ષડ્રસ–૧ ગળ્યો, ૨ ખાટો, ૩ ખારો, ૪ કડવો, ૫ તીખો અને ૬ તુરો.

ષડુષણ–૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર. ૪ પીંપળીમુળ ૫ ચવક અને ૬ ચિત્રક.

સુગંધીપંચક–૧ કેસર, ૨ અગર, ૩ કપૂર, ૪ કસ્તુરી અને ૫ ચંદન.

શુગંધીષટ્ક–એના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ જાયફળ, ૨ લવંગ. ૩ કપૂર.૪ સોપારી. ૫ વાળો અને ૬ ચણકબાબા એ **સુગંધીષટ્ક.** (૨) ૧ કૃષ્ણાગર, ૨ કસ્તુરી. ૩ કપૂર, ૪ શ્વેતચંદન, ૫ ચણકબાબા અને ૬ નોરવેલનો કંદ એ **મહાસુગંધીષટ્ક.**

ષટ્પ્રાણ હરણ–૧ સડેલું માંસ. ૨ વૃદ્ધ સ્ત્રી, ૩ ભાદરવાનો તડકો. ૪ ભેંસનું દહીં, ૫ પરોઢીએ સ્ત્રીસંગ અને ૬ દિવસની નિદ્રા.

ષટ્પ્રાણકર–૧ તાજું મિષ્ટાન્ન. ૨ નવુ અન્ન, ૩ બાળા સ્ત્રી, ૪ દુધનું જમણ. ૫ ઘી અને ૬ ઉના પાણીથી સ્નાન.*

સપ્તોપવિષ–૧ આકડાનું દુધ. ૨ થોરનું દુધ, ૩ લાંગલી, ૪ કણેર. ૫ ચણોઠી, ૬ અફીણ અને ૭ ધંતૂરો.

સપ્તોપધાતુ–૧ સુવર્ણ માક્ષિક. ૨ તારમાક્ષિક. ૩ મોરથુથુ, ૪ કાંસું. ૫ પિત્તલ, ૬ સિંદૂર અને ૭ મંડૂર.

સપ્તધાતુ–૧ સોનું, ૨ રૂપુ, ૩ તાંબુ, ૪ સીસું, ૫ કલાઈ. ૬ જસત અને ૭ લોઢું.

સપ્તસંતર્પણ–૧ દ્રાક્ષ, ૨ દાડમ. ૩ ખજુર, ૪ સાકર, ૫ શાલી ધાન્ય (ડાંગર), ૬ મધ અને ૭ ઘી.

સપ્તોપરત્ન–૧ વૈક્રાન્ત, ૨ સૂર્યકાન્ત ૩ ચન્દ્રકાન્ત, ૪ કપૂર, ૫ સ્ફટિક, ૬ પીરોજ અને ૭ કાચ.

સપ્તવિધ કવાથ–૧ પાચન, ૨ શોધન, ૩ ક્લેદન, ૪ શમન, ૫ દીપન, ૬ તર્પણ, ૭ શોષક.

---

* **उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिषेको बलावहः ॥**
तेनैव चोत्तमांगस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ १ ॥

ઉના પાણીનો સેક શરીરને બળ આપનાર છે પણ તેનાથી માથાના ભાગને ધોવાથી તે વાળ અને આંખોના બળનો નાશ કરે છે

અંજનનામિકા- } આંજણી.
અંજુલી-

અંડવૃદ્ધિ-વધરાવળ, અંતરગળ.

અંશ-હિસ્સો.

કટુ-કડવું.

કફ-બલગમ.

કફઘ્ન-કફને તોડી છુટો પાડનાર.

કફલ-કફકારક.

કમળો-પિત્તકમળી, પીળીયો, કમળી વા, કમળો.

કરમ-કૃમિ, કરમિયા.

કર્ણશૂળ-કાનમાં શૂળ આવવું.

કર્ણસ્રાવ-કાનમાંથી પરુનું વહેવું, વહેતો કાન.

કલ્ક-ચટણીના જેવો વાટેલો પદાર્થ.

કવનુ-અરોચ.

કાચબિંદુ-મોતીના બિંદુ, આંખના મોતીયા.

કાસ-ઉધરસ.

કાસઘ્ન-ખાંસીનો નાશ કરનાર.

કુકુટપુટ-એક વેંતના ખાડામાં ૧૦ અડાયાંનો અગ્નિ આપવો તે.

કુટકી-કડુ.

કુબ્જત્વ-કુબડાપણું.

કુબ્જવાત-એક જાતનો વાયુ.

કુલિત્થ-કળથી.

કુષ્ટ-કોઢ.

કૃચ્છ્ર-શરીરને દુઃખ થવું, કષ્ટ.

કૃમિકર્ણ-કાનમાં જીવ થવાનો રોગ.

કેશતુંડી-કે તાડીયું ગુમડું.

કોપન-કોપાવનાર.

કોષ્ટ-આમ, મળ, અગ્નિ, લોહી અને જળ એ પ્રત્યેકનાં સ્થાન.

કોષ્ટુશીર્ષ-વાયુરોગ.

ક્લમ-ગ્લાનિ, થાક.

ક્લિન્ન-ભીંજાયલો.

ક્લિષ્ટ-કષ્ટ, ગુંચવાડાવાળું.

ક્લીબ-નપુંસક.

ક્લેદ-પસીનો.

કંડુ-ખરજ, ખંજવાળ, ખુજલી, ચેળ.

ખલ્લી-ખાલી ચડવી.

ખવડ્યા-ખોડો.

ખુપરા-આંખના ખીલ.

ખોકલા-ઉધરસ.

ખંજ-લંગડો.

ગંડુ- } ગુમડું, વિદ્રધિ.
ગંડુમે-

ગદ-આજાર, દરદ.

ગર્ભ-પેટમાં જે બાળક રહે છે તે.

ગર્ભપાત-કસુવાવડ.

ગર્ભિણી-દહાડાવાળી સ્ત્રી.

ગર્ભસ્થ-ગર્ભમાં રહેનાર.

ગર્ભાશય-ગર્ભસ્થાન.

ગલગંડ-ગળા ઉપર ગુમડું થાય છે તે, લાપોટીયું.

ગલગ્રહ-ગળાનું બંધ થવું.

ગલિતકુષ્ઠ-અસાધ્ય કોઢનું દરદ.

ગલસુંઆ- } લાપોટીયું, ગાલ ઉપરનો સોજો.
ગાલસુંઆ-

ગડું-ગુમડું, વિદ્રધિ.

ગુરૂ-વજનદાર, ભારે.

ગુરૂત્વ-વજનદારપણું.

ગુલ્ફ-પગની ઘુંટી.

ગૃધ્રસી-કમ્મરમાં ભરેલી ઉસણ, એક જાતનો વાયુરોગ.

ગોનું- } મૃગીરોગ, ફેફરું, વાઈ.
ગોયું-

ગોમામી-ડાંસ.

ગોવરૂ-ઓરી, શીળાનો ભેદ.

ગંડમાળ-કંઠમાળ.

ગંડુષ-કોગળા.

ગ્રાહક-પકડનાર, રોકનાર.

ઘઉંનો નિશાસ્તો-ઘઉંમાંથી કઢાય છે. હિંદુસ્તાનમાં એ પ્રસિદ્ધ છે.

તત-ફેલાયું, પસરેલ.
તનચ-નોકરપણું.
તુરી-[illegible], વાર્ત, કેડે.
તપ-તપાર.
તર્ષ-આંખને મુશ્કરક.
તર્જનિક-ત્રોથીઓ.
તિમિર-[illegible], રહીમ, [illegible].
તિરશ્ચમ-[illegible].
તર્ડી- } ઉમરી.
તર્ડસ- }
તિમ-ઠિંદ.
તિખ-કંપેણું.
તીક્ષ્ણ- } [illegible] પ્રકારે, છેદન કર-
તીક્ષ્ણીન- } નારૂં.
તીક્ષ્ણીય-છેદન કરવાને યોગ્ય.
તીવ્ર-ત્રેણીની ઝમરનો આગળનો ભાગ, [illegible].
[illegible], દુર્ગંધે.
[illegible]-ગરમનું ધાતુ.
[illegible]-[illegible], [illegible], [illegible].
[illegible]-ત્રાગધીવનાર્દિ [illegible] [illegible] [illegible] કરી તે.
[illegible]-ત્રણ ઉપર વર્ષો [illegible] [illegible] રૂપ છે તે.
[illegible]-[illegible], [illegible].
[illegible]-[illegible].
[illegible]-[illegible].
[illegible]-[illegible].
[illegible] [illegible].
[illegible], [illegible].
[illegible]-[illegible].
[illegible]-[illegible].
[illegible]-[illegible].
[illegible]-[illegible].
[illegible] [illegible] [illegible].
[illegible]-[illegible].
[illegible]-[illegible].

તુષર-ટાઢ, એક જાતનું ઝાકળ.
તુષ-અનાજનાં ફોતરાં.
તુષાર-પાણીનાં ઝીણાં ટપકાં, ઝાકળ.
તૃષા-તરસ.
તંદ્રા-નિદ્રાથી આળસ આવી ઝુંઝી આવે છે તે.
ત્યાજ્ય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય.
ત્રિ-ત્રણ.
ત્રિ-[illegible] ક્ષેત્ર નદીનાં ત્રણ ધારાં.
ત્રપુ-ઇન્દ્રવરણું.
ત્વચ્ય } ચામડીના રોગ.
ત્વગ્રોગ }
ત્વરિત-જલદી, સત્વર, તાકીદે.
દદ્રુ-દાદર, દરાજ.
દધિમંડ-દહીંની ઉપરનું પાણી.
દમ-[illegible], દોરણ.
દશમૂળ-બીલી, અરણી, ઉભી અને બેઠી ભોરિંગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરૂ, શીવણ, પાડવણ, પુષ્કરમૂળ.
દાગ-ચામડીના ક્ષુદ્ર રોગ.
દાર્ઢ્ય-દ્રઢપણું, દઢતા.
દાહ-બળતરા.
દાહક-બાળનારો, બળતરાકારક.
દિવા-દિવસે.
દિવ્ય } [illegible]
દિવ્ય } [illegible]
[illegible]-[illegible] [illegible] [illegible].
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.
[illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.
[illegible]-[illegible] [illegible].
[illegible]-[illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] છે [illegible].
[illegible]-[illegible].

દ્રવ-ટીપુંટીપું ગળવું-ટપકવું.
દ્રય } એ.
દ્રર્દ }
ધનુર્વાત-ધનુષ્ય જેવું માણસ વાંકું થાય છે તે, વાયુનો રોગ-તાણુ.
ધાન્યામ્લ-કાંજી.
નસ્ય-છીંક આવવાને માટે નાકમાં મુંઘવાનું ઓસડ.
નાગ-સાપ, સીસું.
નાડી-નસ.
નાડીવ્રણ-હમ્મેશાં વહેનારો નાસૂર.
નારૂ-વાળો.
નાશક-નાશ કરનારો.
નાશન-નાશ કરનાર.
નાસારોગ-નાકના રોગ.
નાસાશોષ-નાકનું સુકાવું.
નાસુર-મીહેદર.
નિતંબ-કમ્મરની પછવાડેનો ભાગ.
નિદાન-મૂળ કારણ.
નિદ્રા-ઉંઘ.
નિદ્રાભંગ-ઉંઘનો નાશ.
નિયામક-નિયમમાં લાવનાર.
નિરામય-નિરોગી, વિકારરહિત.
નિરુપદ્રવ-પીડા નહીં તે.
નિંદ્ય-નિંદા કરવાને યોગ્ય.
પક્વ-પાકેલાં, ઘરડાં.
પક્વાશય-પચન થવાની જગા.
પક્ષાઘાત-અર્ધાંગ વાયુ, લકવા.
પચન-પાકવું.
પટકી-કોગળીયું, કોલેરા.
પડદેસ-પડદો. દાક અને રસ્તાઓ બંધ કરે છે.
પથ્ય-હિતકારક.
પરિણામશૂળ-ખાધેલું પચન થઇને પેટ ખાલી થયું એટલે વેદના થવા માંડે એવો પેટશૂળનો એક ભેદ છે.
પરિપાક-પચન થવું, હજમ થવું.
પરિભાષા-શાસ્ત્રીય અર્થ-વિધિ, અવ રથા ૮૦
પરિશિષ્ટ-વધારો.
પર્યાય-બીજું નામ.
પસવાડું-પડખું, પાસું.
પાક-હજમ થવું.
પાચક } પચન કરનાર.
પાચન }
પાત-પડવું.
પાતન-એક જાતની રસાયન ઉપર કર વાની ક્રિયા.
પાદશોથ-પગનો સોજો.
પાદસ્ફોટ-પગની ટાંચ ફુઃખવાનું દરદ
પાદહર્ષ-એક જાતનો વાયુરોગ, ઝઝણી.
પાનક-પીવાનું પાણી.
પાનીય-પીવાને યોગ્ય.
પામા-ખસ.
પિચ્છલ-ગુંદર જેવું લીલું.
પિત્તઘ્ન-પિત્તને તોડનાર.
પિત્તજ્વર-પિત્તથી આવેલો તાવ.
પીનસ-નાકનાં છોડ.
પુટ-ઓસડને સર્વપુટ, અગ્નિપુટ ઇ ત્યાદિ સંસ્કાર કરે છે તે.
પુટપાક-ઔષધાદિકોના આસપાસ પાન લપેટીને અગ્નિમાં નાખીને પકવે છે તે.
[illegible], ૬૪.
પૂતિગંધ-ખરાબ ગંધાતું.
પૂય-પ.
[illegible]-[illegible]
[illegible]-[illegible], ભરેલા.
[illegible]-પેટમાં [illegible] આવતી
[illegible]-[illegible]માંના માન વગેરેની [illegible] ગાંઠો.
બંધુ-સંબંધી, બાંધવ.
બાહુ-[illegible].
[illegible]-[illegible]

પ્રિંડ-ત્રીજી કેસકીઓ.
પ્રકૃતિ-સ્વભાવ, કુદરત.
પ્રકોપ-ક્રોધ, વૃદ્ધિ.
પ્રકોપન-ભડકાવવું, વધી જવું.
પ્રખર-ઘણું તીવ્ર, અતિ ઉગ્ર.
પ્રગલ્ભ-પ્રૌઢ, ઘરેલ, ઉમર વયમાં આવેલો.
પ્રણ-પ્રતિજ્ઞા.
પ્રતિકૂલ-વિપરીત, ઉલટું, વિરુદ્ધ.
પ્રતિક્રિયા-નિવારણની ક્રિયા.
પ્રતિનિધિ-બદલામાં આવી શકે એવો પદાર્થ.
પ્રતિબંધ-અટકાવ.
પ્રતિશ્યાય-પીનસરોગ.
પ્રદર-સ્ત્રીનો રુધિરરોગ.
પ્રત્યય-ભરોસો, વિશ્વાસ, અનુભવ.
પ્રદીપન-દીપન કરનાર.
પ્રમાદ-આળસ, અસાવધપણું.
પ્રમુખ-શ્રેષ્ઠ.
પ્રમેહ-પરમીઓ.
પ્રયોગ-ઔષધ, મંત્ર [illegible] કેની યોજના.
પ્રલાપ-બકવાદ [illegible]
પ્રવાલ-પરવાળું.
[illegible]

પ્લીહન / પ્લીહા —પાંસળી પાસે નામનો પેટમાંનો અવયવ, બરોળ (પેટમાંથી ડાબી બાજુએ હોય છે તે.)
પ્લીહઘ્ન / પ્લીહારી } પ્લીહાનો નાશ કરનાર.
પ્લીહોદર-પેટમાંનું એક જાતનું દરદ.
ફળપ્રદ-ફળ આપનારો.
ફલિત-ફળ આવેલો.
ફાંટ-કોઈપણ દવા અથવા વનસ્પતિ પાણીમાં પલાળી ગાળી તેમાંનું સત્વ પાણીમાં લઈ લેવાની રીત.
બદ્ધ-બાંધેલું.
બદ્ધગુદોદર-બંધકોશ.
બદ્ધવિટ્ક-મળને રોકનાર.
બલ્ય-બળ આપનાર.
બવાસિર-હરસ, મસા.
બાધિર્ય-બહેરાપણું.
વિભ્રમ-શક, ભ્રમ.
બાલ્યાયુ-બચપણમાં [illegible].
[illegible]-અગ્નિ ઉપજાવનાર.
બોધ-જ્ઞાન, પ્રતીતિ.
[illegible]
[illegible]

મલઘ્ન–મળને ઉખેડનાર.
મસ્તકરોગ–માથાના રોગ.
મહામારી–કૉલેરા, કૉગળીયું.
મુરદુ–મરેલું, શબ, પ્રેત.
મૂત્રકૃચ્છ–પીશાબ કરવામાં વાતાદિકથી પીડા થાય છે એવો રોગ.
મૂત્રખડો–પથરી.
મૂત્રલ–મૂત્રને વધારનાર.
મૂત્રાશય–પેટમાંનું મૂત્રનું ઠેકાણું; ડુંટીનો નીચલો ભાગ (પેડું)
મૂત્રાશ્મરી–પથરી.
મૂળવ્યાધિ–હરસ, મસા.
મૃદુ–કોમળ, નરમ.
મેદ–શરીરના સાત ધાતુમાંનો એક ચીકણો ધાતુ.
મેહ–પ્રમેહ, પરમો.
મોડ–મસા, હરસ.
મોહ–ઘેરી, ચક્કર, મૂર્છા, ભ્રમ.
મોદરી–ખાટી મરડી.
મંડ–ચોખાની પેજ.
મંડલ–ગોળ, સમુદાય અથવા ચાળણ દાખલ જે ક્રિયા કરી તેને કહે છે.
મંથ–જવના આટામાં સાકર, ઘી અને કંઈ પાણી નાખી ને જે પદાર્થ તૈયાર કરે છે તે.
માંદ્ય–મંદતા.
મશીરોગ–વાઈ, ખેતુ.
ક્ષુરા–ધાર, છરી
રક્તજ–લોહીથી જે થાય છે તે.
રક્તપિત્ત–વાતરક્ત, ગાંઠિયો વા, શરીરનું અકડાઈ જવું.
રક્તપ્રમેહ–જેમાં રક્ત લોહી જેવો એ કનો પ્રમેહ.
રક્તાર્શ–ખૂનના હરસ–મસા.
રજ–સ્ત્રીનો અટકાવ.
રતાંધળાપણું–રાત્રે આંખેથી ન દેખાવું.
રમ્ય–રળિયામણું સુંદર.

રસાયન–શરીરમાંના રસાદિ ધાતુઓની વૃદ્ધિ તથા શુદ્ધિ કરનાર ઔષધ.
રુચિકર–રુચ્ય–રુચિદાયક, સ્વાદિષ્ટ.
રૂક્ષ–કઠિન, સુકાપણું.
રેચક–જુલાબ લાવનાર.
રેચન–ઝાડા કરનાર.
રોચક–રુચિ ઉપજાવનાર.
લઘુ–હલકું.
લીન–લય પામેલું, સમાયલું.
લેખન–રસાદિક ધાતુ અને વાતાદિ દોષોને સુકવી શરીરને શુદ્ધ કરનાર ઔષધ.
લેખનીય, લેખ્ય –લેખન કરવાને યોગ્ય
લેહ–ચાટણ.
વક્ર–વાંકું.
વમન–ઉલટી.
વમી–વાંતિરોગ, ઉલટીનું દરદ.
વયસ્થ–ઉમ્મરમાં આવેલા, તરુણ.
વર્જનીય, વર્જ્ય –ત્યાગવા યોગ્ય.
વર્તિ–શરીરને લગાડવાની ઉપરેડી, દીવેટ.
વર્ધક–વધારનાર.
વસા–ચરબી.
વસામેહ–૨૦ પ્રકારના પ્રમેહમાંનો એક.
વસુ–ધાણા મારેલી.
વાતઘ્ન–વાતનાશક.
વાતરક્ત–ગાંઠિયો વા, શરીરનું અકડાઈ જવું.
વાંતિ–ઉલટી, વમન.
વિનત–વિખેરાણું.
વિચર્ચિકા–ખરજવું.
વિધ્વંસ–નાશ.
વિપરીત–ઉલટું.
વિપર્યય–ઉલટાપણું.

વિપાક-પરિણામ, પાકપાકું.
વિયુક્ત-જુદું.
વિમલ-સ્વચ્છ.
વિષઘ્ન-વિષનાશક.
વિષમજ્વર-અનિયમિતજ્વર.
વિસર્પ-ગંસણ, ચામડીનું એક જાતનું દરદ, ખરજવું.
વીર્ય-ધાતુ, તેજ.
વૃંદ-જથ્થો, ટોળું.
વૃષ્ય-પૌષ્ટિક, પુષ્ટ.
વેશ-અગ્નિ.
વેષ્ટન-લપેટવું.
વૈપાદિક-આડિ, તળમરમી, હાથ પગનું ફાટવું.
વ્યક્ત-સ્પષ્ટ.
વ્યંગ-કમળાર, મુખ ઉપરની કાળાશ. કરોળીયા.
વ્યથા-દુઃખ, પીડા. વ્યાધિ-રોગ.
વ્યોષ-(ત્રિકટુ-સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર)
[illegible]
શમન-શાંતિ.
શલ્ય-કાંટા, બાણ.
શિરોરોગ-માથાનું દરદ.
શીતપિત્ત-શીળસ.
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

શ્લેષ્મહા-કફને તોડનાર.
શ્લેષ્મજ-કફથી ઉપજેલું.
શ્લેષ્મક-[illegible].
શ્વાસ-દમ. [illegible]
ષંઢ-નપુંસક, હીજડો.
સંધિ-સાંધા.
સન્નિપાત-કફ વાત પિત્તનો ભરાવ થવાથી જે વિકાર થાય છે તે.
સંશોધન-સ્વચ્છ કરવું.
સાધ્ય-મટી શકે એવો રોગ. મેળવી શકાય એવો પદાર્થ.
સારક-ઝાડો ઉતારનાર.
સિધ્મ-કરોળિયા.
સુખસાધ્ય-સુખથી મટે એવું અથવા સુખથી મેળવાય તેવું.
[illegible]-ફોરમ, સોરભ.
[illegible]-વાતરક્ત, ગાંઠિયો વા, શરીરનું અકડાઈ જવું.
[illegible], સમણી, સરખણી.
સ્નાન-ન્હાન. સ્તબક-પુષ્પ, ફૂલ.
સ્નાયુક-વાળો.
સ્નિગ્ધ-ચિકટ [illegible].
સ્નેહ-ઘૃત, તેલનો પદાર્થ ચીકાશ.
સ્વર-કંઠનો અવાજ.
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

परीक्षा प्रकरण.

આર્ય વૈદક ગ્રંથોમાં વ્યાધિની પરીક્ષાના કહેલા આઠ પ્રકારોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

૧. નાડી પરીક્ષા.

તેલનું મર્દન કરેલા, નાહેલા, જમેલા, ભૂખ અને તરસથી પીડાતા એવા મનુષ્યની નાડી જોવાથી યથાર્થ સમજાતી નથી; માટે પ્રાતઃકાળે ઉઠી ઘડીભર જે સ્વસ્થ બેઠેલો હોય તેની નાડી જોવી એટલે સારી સમજાશે. પુરૂષનો જમણો હાથ અને સ્ત્રીનો ડાબો હાથ લાંબો સીધો કરી, અંગુઠાના મૂળ પાસેની શિરા ઉપર તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા આંગળીઓ રાખી વાત, પિત્ત અને કફ એ દોષો અનુક્રમે જાણવા. કોઇ કોઇ વખતે એજ પ્રમાણે પગની નાડી પણ જોવાય છે.

વાંકી અને સર્પ તથા જળોની ચાલ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી; ટેકડા, કાગડા અને ચકલીના જેવી ત્વરાએ ચાલે તે પિત્તનાડી; હંસ, કબુતર અને મોરના જેવી મંદ મંદ ચાલે તે કફનાડી; લઉઆ અને તિતર પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ચાલે તે સન્નિપાત નાડી. હાથી અને મચ્છર ચાલતા લાગે તે દ્વિદોષની નાડી જાણવી. જે સ્વસ્થાનથી છુટે, રહી રહીને ચાલે ઘણી ક્ષીણ હોય અને ઠંડી હોય એ ચાર પ્રકારની નાડી પ્રાણનાશક છે.

સામાન્ય જ્વરનો કોપ થવાથી નાડી ગરમ થઇ મોટા વેગથી ચાલે છે; અને ક્રોધ ચઢેલ હોય તો પણ નાડી મોટા વેગથી ચાલે છે. ચિંતાએ અને ભયે ક્ષીણ ચાલે છે. મંદાગ્નિ અને ધાતુક્ષીણતાવાળાની નાડી ઘણી મંદ હોય છે. રક્તનો કોપ થયો હોય તો થોડી ગરમ હોઇ પાષાણ જેવી જડ થાય છે; અને આમયુક્ત હોય તો ઘણીજ જડ થાય છે. [illegible]ની નાડી સબળ, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે. તૃપ્તાતુર, આરોગ્ય, સુખી અને ઉંઘી ઉઠેલા અને મનમાં કામની વાસના કરનારા એમની નાડી સ્થિર ચાલે છે. ભૂખ લાગે એટલે નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. મળ, મૂત્ર પ્રાપ્ત હોવાથી જ્વર પ્રમાણે ચાલે છે. લોભ અને મદ (અહંકાર) થી ઉત્પન્ન થએલ રોગ તો કાંઇક ચપળ ચાલે છે. રોગની નાડી કાંઇક તીવ્ર અને કાંઇક મંદ એવી ચાલે છે. ઉદ્યોગી અને માર્ગે ચાલી શ્રમિત થએલા મનુષ્યની નાડી ઉષ્ણ અને ચંચળ ચાલે છે. **અજીર્ણની નાડી:—** [illegible] ચાલ જેવી. જમેલા મનુષ્યના જેવી અને [illegible] નાડી [illegible] ચાલે છે. **ભુતનાડી:—** [illegible] નાડી ચાલે [illegible] ઉપદ્રવ જાણવો, અનામિકાની નાડી ચાલે તો [illegible] મૂળ પાસેની નાડી ચાલે તો [illegible] જાણવું અને મધ્યમાની [illegible] ચાલતી હોય તો [illegible] નાડી જાણવી. **ઉત્તમ પ્રકારની નાડી:—** [illegible]

ગ્નિ પ્રદીપ્ત છે. તેની નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. સ્વસ્થ મનુષ્યની નાડી સ્થિર હોય પ્રબળ ચાલે છે. ભૂખથી ત્રાસ પામેલાની નાડી ચંચળ ચાલે છે અને તૃપ્ત થયેલાની નાડી નિશ્ચળ હોય છે. **અસાધ્ય સન્નિપાત નાડી:—** તુટક તુટક, અનિયમિત, કાક પ્રમાણે ડગિને, વાંકી, ક્ષણમાં હલતી, ક્ષણમાં જલદી, અતિ ઉષ્ણ, મોટો વેગ હોય ત્યારે ગ્રામ, સાથે અને તેની અતિ જેવી, વળી ગુંચાની જ્યાં સ્વસ્થાન છોડે ને ક્ષણમાં સ્થાનપર આવે તે સન્નિપાતની નાડી જાણવી. જે નાડી રહી રહીને ચાલે છે અને ઘણી જલદી નથી કરી કર અકસ્માત્ અટકી જાય ને અંતક નાડી જાણવી. તેમજ તર્જની આંગળીની નાડી ચાલે ને પણ અંતની જાણવી. નાડી પોતાના સ્થાનથી ભમતી જ્યાં ચક્ર પ્રમાણે ભમે અને ભ્રમની નાડી પ્રમાણે ચાલે અને ક્ષણમાં અતિસૂક્ષ્મ ચાલે ને અસાધ્ય જાણવી. જ્યારે બે પહોર જ્વરયુક્ત અને અગ્નિતુલ્ય નાડી ચાલતા થાકે અથવા અતિ ઉછળીને ઘણી ઝડપથી ચાલે ત્યારે રોગી એકજ દિવસમાં મરે છે. જેની નાડી ડમરુ પ્રમાણે ઘણી ચાલે તે ચોથા દિવસે મરે. જેની નાડી સ્થાન છોડે ને ૩ દિવસમાં મરે. જ્યારે નાડી સમ અને શરીર નિસ્તેજ હોય ટાઢ અથવા તાવ બહુ હોય અને શરીર ક્ષીણ અને નાડીની અતિ મંદ હોય ત્યારે રોગી ૨ દિવસમાં મરે છે.

નાડી પરીક્ષાનું મહત્ત્વ.*

પ્રસ્તાવના

[illegible]

[illegible]

સંપૂર્ણ પ્રયાસ થયા છે તોપણ તેથી જેટલું જોઈએ તેટલું સમાધાન થતું નથી. આથી તે ઉપર મોટો, શાસ્ત્રસિદ્ધ અને સુલભ પ્રકારનો ગ્રંથ થવાની ઘણી જરૂર છે. આ નિબંધ તેનો માર્ગ બતાવનાર છે એમ માનવા હરકત નથી. અવાજ પ્રસંગનો પ્રયત્ન કરવા વૈદ્યસભા શક્તિવાન્ થાય અને તેનાથી દેશનાં ઘણાં મહત્વનાં કાર્યો થાય એટલીજ ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને તે સફળ કરવા બદલ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી આ અલ્પ પ્રસ્તાવના પુરી કરીએ છીએ.

શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે.

આ વિષયનું વિવેચન કરતાં ૧ નાડી એટલે શું ? ૨ તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી ? ૩ તે પરીક્ષાથી શાનું જ્ઞાન થાય છે ? અને ૪ તે જ્ઞાનનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો ? એ ચાર બાબતોનો ખુલાસો થવો જોઈએ. કારણ કે એજ પ્રસ્તુત વિષયની મુખ્ય બાબતો છે. હવે આપણે ' નાડી ' એટલે શું તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ.

નાડી એટલે શું ?

મનુષ્ય શરીરના—સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ એ ચાર પ્રકારોમાંથી નાડી એ સ્થૂલ દેહનોજ એક ભાગ હોવાથી અહીં માત્ર સ્થૂલ દેહનોજ વિચાર કરવો જોઈએ છે. આ સ્થૂલ દેહ રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર એ સાત વસ્તુનો બનેલો છે. આ સાત વસ્તુઓને સાત ધાતુ એમ કહે છે; કારણ કે તે શરીરને ધારણ કરે છે. આ વિષે ભાવપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે—

"રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, હાડકાં, હાડકાંના મધ્યરૂપ મજ્જા અને વીર્ય, એ સાત વસ્તુઓ ધાતુ રહીને દેહને ધારણ કરે છે."

આ સાત ધાતુના યોગથીજ આપણા શરીરનાં અવયવોનો નાના પ્રકારનો [illegible] થયેલ હોય છે.

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણ વિકારો તમામ જડ સૃષ્ટિની પેઠે આ સાત ધાતુને [illegible] એટલે કે તે આપણા શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, રહે છે [illegible] ગતિની ક્રિયા હમેશ ચાલુ રહે છે. [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે એ ક્રમ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્ત[illegible] ઉપરથી સર્વ ક્રિયાઓનું આદિ કારણ છે. આ[illegible] આપણા [illegible] (જઠર) માં પરિપાક [illegible] જેવા કે ભાગ બુરા પડે છે. તેમાંથી [illegible] શરીરમાંથી બહાર નીકળી [illegible] પોષણ કરે છે. આ સત્વોને રસ [illegible] ઉત્પત્તિ થાય છે. આ [illegible]

"[illegible] સાત ધાતુઓ છે, તેમાં [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે."

આ [illegible] માંથી [illegible]

કે એક મહિનાની મુદતમાં તે શુક્ર ધાતુના રૂપમાં જાય છે. આ માટેનાં પ્રમાણ વચનો આ પ્રમાણે છે:—

"સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને તેનો મળ એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં તેના તેજ રસમાંથી બને છે. મૂળ સ્થિતિમાં હોય છે તે સ્થૂળ ભાગ: પાછલી બીજી સ્થિતિમાં હોય છે તે સૂક્ષ્મ ભાગ; અને સ્થૂળ ભાગમાંનો નકામો ભાગ તે કિટ્ટ બને છે." "ચરક."

"રસ એ રસથી લઇને મજ્જાપર્યંતના પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં અનુક્રમે પાંચ પાંચ રાત્રિદિવસ સુધી રહે છે." "ભોજ."

"ઓજસ એ શુક્રપર્યંતની સઘળી ધાતુઓનું તેજ હોવાથી તેને ઘણું શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે; કારણ કે તે હૃદયમાં રહી ત્યાંથી સર્વ તરફ ફેલાય છે અને શરીરને જીવન આપે છે. એ ઓજસ વધે છે ત્યારે દેહને આનંદ, પુષ્ટિ અને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે નાશ પામે છે તો પ્રાચીન દેહનો નાશ થાય છે; કેમકે ઓજસવડેજ જીવન રહી શકે છે." "વાગ્ભટ."

અગાઉ કહેલી શ્રમનેંદ્રિયો હૃદયમાં અને પચનેંદ્રિયો ઉદરમાં કેવી રીતે રહે છે તે હવે કહેવામાં આવે છે. અન્નરસથી આખું શરીર જુદી જુદી નાડીઓદ્વારા કેવી રીતે પોષણ પામે છે; આ વિષય પાછળ આવનો હોવાથી અહીં તે વિષે સમજૂત આપવી ઠીક થઇ પડશે.

નાભિની ઉપર એક વેંત અને ગળાની નીચે છ આંગળના અંતરપર રક્તાશય આવેલું છે અને તેને અડીને નીચે હૃદય આવેલું છે. તેની નીચે શ્લેષ્માશય, તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પક્વાશય એવી રીતે એકની નીચે એક આશય આવેલાં છે. રક્તાશય અને કફાશય એની વચ્ચે આવેલા હૃદયના આધારથી પ્રાણવાહી ધમની રહે છે. તેની નીચે ડાબી તરફ ફેફસાં અને પ્લીહા છે અને જમણી તરફ યકૃત અને પિત્તાશય છે. હૃદય એ મુખ્ય ચેતનાસ્થાન છે; એટલે પ્રાણના ધબકારા ત્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ધબકારા ચાલુ રાખવા અથવા બંધ પાડવા એ ઇશ્વર વગર બીજા કોઇના હાથમાં નથી. હૃદય શરીરમાંથી બહાર કાઢીને યોગ્ય રીતે જોઇએ તોપણ તેની અંદરનાં તંતુઓનું ચલન-વલન સ્વતંત્રપણેજ ચાલતુ આપણા જોવામાં આવે છે. હૃદયનો આકાર કમળ જેવો છે. તેનું મુખ નીચે અને ડીંટું ઉપર એમ હોય છે. આ સર્વ વાત માટે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વચનો છે તે આ પ્રમાણે:—

"નાભિથી ઉપર વેંતને અંતરે અને કંઠથી છ આંગળ નીચે આવેલા શરીરમાંના અંતર ભાગને ઉરોભાગ અથવા હૃદય કહે છે. ઉરોભાગ તે રક્તાશય. તેની નીચે કફાશય. તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પિત્તાશય રહેલું હોય છે.' "ચરક"

"રક્ત અને કફવડે હૃદય બનેલુ છે. તેના આશ્રયથી પ્રાણવાહિની નાડીઓ રહેલી છે. તેની નીચે ડાબી બાજુ પ્લીહા અને ફેફસાં છે. જમણી બાજુ યકૃત અને પિત્તાશયસ્થાન છે હૃદય એ મુખ્યત્વે ચેતનાની જગ્યા છે. હૃદય એ કમ-

ની આકૃતિનું હોય છે અને તેનું મુખ નીચેની બાજુએ હોય છે." "સુશ્રુત"

કેટલીક 'મનુષ્ય-શરીર-વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર' માં ખોરાકના અન્ન-રસમાંથી ચરબીમય પદાર્થને શોષનારો જે 'પેનક્રિયાસ' નામનો અવયવ કહ્યો છે. તેજ મેદનું સ્થાન હોવાથી ઉપર કહેલા શાસ્ત્રમાંજ તેનો સમાવેશ હોવો જોઈએ. તેને માટે પ્રમાણ વચન છે તે નીચે પ્રમાણે—

"સર્વ પ્રાણીઓના પેટમાં મેદ એ અગ્નિતેજ સાથે રહેલો હોય છે અને શરીરજ મેદ પ્રકૃતિવાળાં પ્રાણીઓનું પેટ પહોળાએ વધે છે" "ભાવપ્રકાશ"

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે પદાર્થ આપણા શરીરમાં રહેલા હોય છે. એ પદાર્થો શરીર ધાતુનાં રસાદિ ધાતુઓમાં વિહાર કરતા હોવાથી એ પદાર્થોને ત્રણ દોષ કહેવામાં આવે છે. રસાદિ ધાતુઓ અને વાતાદિ ત્રણ દોષોને પોતપોતાની યોગ્ય જગ્યાએ લાવવાના જે માર્ગ આપણા શરીરમાં છે તેને નાડીઓ કહે છે. એ નાડીઓ ત્રણ પ્રકારની છે. શિરા, ધમની અને સ્રોતસ. ઝાડના પોષણ માટે બાગમાં જેમ પાણીની નાની નાની નહેરો હોય છે અથવા ખેતરને પાણી પાવા માટે જેમ મોટી નહેરો ખોદેલી હોય છે; તેજ પ્રમાણે આપણા શરીરમાં આ નાડીઓ પ્રસરેલી છે અને તેના દ્વારા શરીરના જુદા જુદા ભાગોને પોષક ધાતુઓ મળે છે.

શિરાના માર્ગમાં જે પ્રાણ અને અશુદ્ધ લોહી ફરે છે તેજ રસધાતુ છે. તેમાંથી શુદ્ધ અને લાલ થયેલું લોહી હોય છે તે ધમનીમાં વહે છે; અને પ્રાણ, અન્ન, પાણી, વાતપિત્તાદિ દોષ, રસાદિ ધાતુ, પરસેવો, મૂત્ર, મળ, વીર્ય ઇત્યાદિ પદાર્થો જે માર્ગે વહે છે તેને સ્રોતસ કહે છે. અથવા તો શિરા અને ધમની એ બેની અંદર જે છે તેનું નામ સ્રોતસ છે. શરીરમાં શિરા, સ્રોતસ અને ધમની ઇત્યાદિ નાડીઓ પેસી હોય છે. શિરા અને ધમની વચ્ચેના અવકાશમાં પ્રસરેલી નાડીઓને સ્રોતસ કહે છે. એ સ્રોતસ પણ છે. એ શિરા ધમની અને સ્રોતસને [illegible] જુદા જુદા [illegible] નામે [illegible] છે.

[illegible] "સુશ્રુત"

[illegible] "શારંગધર."

[illegible] "ભાવપ્રકાશ"

[illegible]

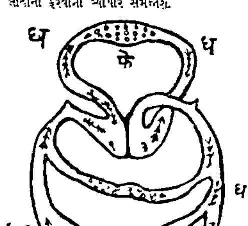
[illegible]

"કોઈ કહે છે કે ધમની અને સોનસ એ શિરાનાજ પ્રકાર છે; પરંતુ તે બરાબર નથી. ધમની અને સોનસ એ શિરાથી જુદીજ વસ્તુ છે; કારણ કે તેનો રંગ જુદો છે, કામ જુદું છે અને ઉત્પત્તિ પણ જુદી છે." "સુશ્રુત."

આપણા શરીરમાં લોહીનું ફરવું સતત રીતે ચાલે છે એ વાત સર્વ પહેલાં ડૉક્ટર હાર્વેના સમજવામાં આવી હતી એમ પશ્ચિમના વૈદકશાસ્ત્રીઓ કહે છે પરંતુ આપણે ત્યાં તો તે ઘણા જુના વખતથી શરીરવેત્તાઓને (વૈદોને) માલિમ હતી. તે આ પ્રમાણે:—

"શિરા અને ધમની એ નાભિ પાસેથી નીકળી છે અને આખા શરીરમાં પ્રસરેલી છે. તે વાયુની પ્રેરણાથી અને સર્વ ધાતુઓના યોગથી આખા શરીરને અખંડ રીતે પોષે છે." "શારંગધર."

આપણા શરીરમાં રસ, રક્તાદિ ધાતુ સતત કેવી રીતે ફરે છે તે સમજવામાં મદદ થાય એવા હેતુથી નીચે જે આકૃતિ આપવામાં આવી છે તેવડે હૃદયની ક્રિયા અને લોહીના ફરવાનો વ્યાપાર સમજાશે.

[illegible]

કર્યું છે, ને મિ. [illegible] ગારૈંગના લેખને મળતું હોવાથી આર્યવૈદકમાં આ [illegible]
માટે ઘણું વચનો છે ને પ્રથમ જમણાંને પછી એ બીજે પ્રશ્ન હાથ ધરીશું.

શ્રી [illegible] મતમાં કહ્યું છે કે:—

"દેહધારી પ્રાણીઓના શરીરમાં હૃદય એ સુખદુઃખનું પ્રકાશક છે. ને [illegible] [illegible] વારંવાર ઉઘડે છે અને બંધ થાય છે, તેથી નાડીમાંના લોહીને [illegible] [illegible] અને તેથી રસાદિનો એટલે ધમનીનું સ્ફુરણ ચાલે છે."

નાડીપરીક્ષા કેવી રીતે કરવી.

હાથના અંગુઠાના મૂળ આગળ નાડી જોવી. સ્ત્રી હોય તો ડાબા હાથની [illegible] પુરુષની જમણા હાથની નાડી જોવી, કારણ કે પેટના વચલા ભાગમાંથી [illegible] [illegible] આગ પ્રસરેલા હોય છે ને પ્રમાણે સર્વ નાડીઓ મનુષ્યની નાભિમાં [illegible] [illegible] પ્રસરેલી છે નાભિકમળનો આકાર કાચબા જેવો હોઇને તે [illegible] [illegible] તરફથી ધમની નીકળે છે ને કાચબો પુરુષોના શરીરમાં નીચે [illegible] [illegible] અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપરને મુખે હોય છે. સ્ત્રીપુરુષની નાડી [illegible] [illegible] જમણા હાથના કાંડામાં જોવાનું કારણ એજ છે ઉપરાંત વૈદકશાસ્ત્ર [illegible] [illegible] ડાબા જમણા હાથનો ખુલાસો કરેલો જોવામાં આવતો નથી. [illegible] [illegible] [illegible] પોતાના ડાબા હાથમાં રોગીનો હાથ [illegible] [illegible] પોતાના જમણા હાથથી નાડી જોવી. ને પછી [illegible] [illegible] પોતાના જમણા હાથની [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] ત્રીજી આંગળી અને બીજી એ [illegible]

મધુમેહ, મૂત્રઘાત, ઉપદંશ, શુક્રનાશ, પિશાચપીડા અને અસાધ્ય થવાથી પ્રાપ્ત થયેલું મૃત્યુ આ બાબતો નાડી જ્ઞાનથી સમજાય છે. નાડીપરીક્ષાદ્વારા એ સર્વ બાબતો કહી શકાય છે, એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ તે ચોક્કસપણે કહી શકે એવા વૈદ્યો હાલના વખતમાં મળતા નહિ હોવાથી તે ઉપર ભરોસો ન રહે તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ આ બાબત માટે જુદા જુદા ગ્રંથોનું દિગ્દર્શન કરવાથી ખાત્રી થાય છે કે એ વાત ખોટી તો નથીજ. માધવનિદાનના પ્રાકૃત સટીક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં રે. રા. કુંજુશાસ્ત્રી આઠવલેકરે આ વિષે અવિશ્વાસના ઉદ્ગાર કાઢેલ જોવામાં આવે છે. પરંતુ ગ્રંથોમાંથી મળતાં વચનો ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ ઠરે છે કે રોગની જાતિ, વય, દેશ અને કાળની સ્થિતિ તથા નાડીપરીક્ષાનો સતત અભ્યાસ એટલી વાતો વૈદ્યના ખ્યાલમાં હોય તો તેમને અદ્ભુત અને અચૂક પરીક્ષા કરતાં આવડવી શક્ય છે. આ વિષયનાં પ્રમાણવચનો નીચે પ્રમાણે છે—

નાડીજ્ઞાન વિષે શિવપાર્વતીના સંવાદમાં કહ્યું છે કે:—

यथा वीणागता तंत्री सर्वान्रागान्प्रभाषते ॥
तथा हस्तगता नाडी सर्वान्रोगान्प्रकाशते ॥ १ ॥
यस्य या प्रकृतिर्नित्या तत्समाना यदा धरा ॥
तदा स्वस्थवती सेयं रुग्विहीनेति निश्चयः ॥ २ ॥
अजीर्णे तु भवेन्नाडी कठिना परितो जडा ॥
पक्वाजीर्णे पुष्टिहीना मंदंमंदं प्रकंपते ॥ ३ ॥
विषूचिकागदे भेकसंक्रमा धमनी भवेत् ॥
प्रमेहे प्रदरे राजयक्ष्मणि क्षतकासके ॥
दशदशे धरा स्पंदेत ग्रंथिवच्चांगुलीतले ॥ ४ ॥
अंगुष्ठमूलमारभ्य सार्धद्व्यंगुलतो बहिः ॥
यदा नाडी तदा तस्य यामार्धेन मृतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
भूतावेशयुतस्यापि नष्टशुक्रस्य नाडिका ॥
त्रिदोषगमना चापि सूक्ष्माप्येव न मृत्युदा ॥ ६ ॥
वाताद्वक्रगतिर्नाडी पित्तात्स्याच्चपला तथा ॥
कफान्मंदगतिर्मिश्रो मिश्रैश्चैव यदास्यकम् ॥ ७ ॥

असृक्पूर्णा भवेत्सोष्णा गुर्वी सामा गरीयसी ॥
लघ्वी वहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ॥४॥
चपला क्षुधितस्यापि तृप्तस्य वहति स्थिरा ॥
मरणे डमरुकाकारां भवेत् एकदिनेन च ॥५॥
काष्ठकुट्टो यथा काष्ठं कुट्टते चाक्षिवेगतः ॥
स्थित्वा स्थित्वा तथा नाडी सन्निपाते वहेद् ध्रुवम् ॥
स्थिरा नाडी भवेद्यस्य विद्युद्युतिरिवेक्ष्यते ॥
दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये मृत्युरेव च ॥७॥
शीघ्रा नाडी मलोपेता शीतला वाथ दृश्यते ॥
द्वितीये दिवसे मृत्युर्नाडीविज्ञातृभाषितम् ॥८॥
मुखे नाडी वहेत्तीव्रा कदाचिच्छीतला भवेत् ॥
आयाति पिच्छलः स्वेदः ससगत्रं न जीवति ॥९॥
मुखे नाडी यदा नास्ति मध्ये शैत्यं बहिः क्लमः॥
यदा मंदा वहेन्नाडी त्रिगत्रं नैव जीवति ॥१०॥
दृश्यते चरणे नाडी करे नैवाधिदृश्यते ॥
मुखं विकसितं यस्य न दूरं परिवर्जयेत् ॥११॥

દિવસનું હોઇને બીજા દિવસે મૃત્યુ પામે છે. (૭) જે દોષયુક્ત નાડી જલદી ચા[illegible] તી હોય કિંવા શીતલ લાગતી હોય તે દરદીનું બીજાજ દિવસે મૃત્યુ થાય છે એ[illegible] નાડીના ઉત્તમ જ્ઞાતાઓ કહે છે. (૮) પ્રથમ નાડી જલદી ચાલે અને પાછી [illegible] તલ થાય તથા શરીરે - ચીકણો પ્રસ્વેદ થાય તે રોગી સાત રાત્રિ જીવતો ન[illegible] (૯) પ્રથમ નાડી દેખાય નહિ, મધ્યે શીતલ દેખાય અને બહાર ગ્લાનિ આવે [illegible] નાડી મંદ ચાલે ત્યારે તે રોગી ત્રણ રાત્રિ જીવતો નથી. (૧૦) નાડી જે રો[illegible] ના પગમાંજ દેખાય અને હાથમાં દેખાય નહિ તથા જે દરદીનું મુખ પહોળું રહે[illegible] હોય તેને દૂરથીજ તજી દેવો અર્થાત્ તે મરણની તૈયારીમાં છે.

વૃદ્ધ હારીતે કહ્યું છે કેઃ—

स्पंदते चैकमानेन त्रिंशद्वारं यदाधरा ॥
स्वस्थानेन तदा नूनं रोगी जीवति नान्यथा ॥१॥
स्थित्वा स्थित्वा वहति या सा ज्ञेया प्राणघातिनी॥२[illegible]

એટલે— એકસરખી ગતિથી ત્રીશ વખત એકજ જગ્યાએ જેની ના[illegible] ચાલે તે રોગી અવશ્ય જીવે છે. (૧) જે નાડી રહી રહીને અટકતી ચાલે તે [illegible] ડીને પ્રાણનો ઘાત કરનારી જાણવી. (૨)

શિવોક્ત નાડીજ્ઞાનમાં કહ્યું છે કે—

"હે પાર્વતિ! [illegible] ત્રિગુણાત્મક જેવા પિત્ત નાડીનો સ્વામિ છું. [illegible] જેમ તમોગુણ વધારે છે તમોગુણ કરતાં રજોગુણ ઓછો છે અને સત્વગુણ તે[illegible] પણ અલ્પ છે, તેમ મનુષ્યોમાં કલિયુગમાં પિત્તની પ્રધાનતા થઇને નાડીમાં [illegible] સૌથી આગળ થશે, વાયુ મધ્યે થશે અને છેવટના ભાગે કફ થશે, એ નક્કી [illegible] હે પાર્વતિ! જે પોતાના સ્થાનમાં નાડી ચાલે તે જ દોષ રોગીમાં બળવાન [illegible] છે એમ વિદ્વાનોએ કહેલું છે.

અહીં સુધી [illegible] [illegible] વિવેચન થયું. હવે તે **નાડીજ્ઞાનનો** અ[illegible] શું ઉપયોગ [illegible] એ બાબા [illegible] [illegible] વિવેચન કરીએ છીએ.

નાડીજ્ઞાનનો ઉપયોગ.

[illegible] [illegible] [illegible] અષ્ટવિધ પરીક્ષા કહે છે. તે[illegible] નાડી, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જેની [illegible] સમાવે[illegible] [illegible] છે. [illegible] નાડીપરીક્ષાનું મહત્વ એ આ નિબંધનો વિષય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ [illegible] દોષોની સ્થિતિ અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નાડીથી પણ સમજાઈ [illegible] છે, તથાપિ આ [illegible] [illegible] સમજવાની [illegible] એક નાડીથીજ સ[illegible] [illegible] નાડીપરીક્ષાનું મહત્વ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સોમમો અને [illegible] [illegible] સાથે [illegible] હોવાને લી[illegible] નાડીની ગતિ ઉપરથી તે સર્વની સ્થિતિનું માન થાય છે. આ [illegible] બીજું [illegible]

ઔષધ યોજવામાં મદદ મળે છે અને તેટલા માટે પણ નાડીપરીક્ષાના જ્ઞાનનો આપણને મોટો ઉપયોગ છે.

શિવોક્ત નાડીજ્ઞાનમાં કહેલું છે કે:—

भारप्रवाह-मूर्च्छा-भय-शोक-प्रमुखकारणा नाडी ॥
संमूर्छितापि गाढं पुनरपि सा जीवितं धत्ते ॥१॥
भूतावेशयुतस्यापि नष्टशुक्रस्य नाडिका ॥
त्रिदोषगमना चापि सूक्ष्माप्येव न मृत्युदा ॥२॥

અર્થ:—ભાર વહન કરવો, મૂર્છા આવવી, ભયભીત થવું, શોક કરવો ઇત્યાદિ કારણોથી નાડી ગાઢ મૂર્છિત થાય છે, તો પણ તેવો મનુષ્ય પુનઃ જીવન ધારણ કરે છે. (૧) શરીરમાં ભૂત વળગેલાની અને ધાતુક્ષીણતાવાળાની નાડી ત્રિદોષવાળાની પેઠેજ (ક્ષણે ક્ષણે ભિન્ન ગતિવાળી) ચાલે છે, અને બારીક હોય છે તોપણ તે મૃત્યુદાયક નથી. (૨)

અહીં સુધી ચોથો મુદ્દો થયો. હવે પહેલાથી ચોથા મુદ્દા સુધીમાં આપેલા વિવેચનથી મુખ્ય વિષયનું સ્વરૂપ વાચક જનોના લક્ષમાં આવશે, એવી આશા રાખી આ વિષય પુરો કરીએ છીએ.

ઉપસંહાર.

નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા માટે મુંબઈ-વૈદ્યસભાએ જે નિબંધ ઇનામ આપી મગાવેલા હતા, તે પૈકી સર્વ નિબંધોમાં ઉપલો નિબંધ ઉત્તમ ઠરવાથી તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. * * * * * આ વિષય ઉપર એક વખતે મોટી ઇનામ આપી ફરીથી નિબંધ મંગાવ્યા હતા. તેમાં અમે જે નિબંધને ઇનામ આપી, તે નિબંધ 'રાજવૈદ્ય' પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. નાડીજ્ઞાનના વિષયને લગતા નાના નાના ગ્રંથો ઘણા છે, પરંતુ તે સવનું ધોરણ એકજ પ્રકારનું છે. ખરેખર આ વિષય મોઢેથી સાંભળીને અથવા પુસ્તકોમાં વાંચીને સમજાય એવો નથી. એથી તો તેનું સાંકેતિક જ્ઞાન માત્રજ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે તો જેના તેની નાડી અને જેના કહેવાનો પુષ્કળ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેમાં પણ જેનો અંત કરવો નિશ્ચય કરતાં આવડે છે, જે શાંત રહી શકે છે, જેને માનસિક સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની આવડત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રના નિદાન અને ગુણદોષ વિભાગનું ઉત્તમ જ્ઞાન છે; તેનેજ નાડીપરીક્ષા ઉત્તમ કરતાં આવડે છે. એક કાળ વખત કેટલાક ધૂર્ત વૈદો નાડીપરીક્ષાની પંક્તિમાં ઘુસેલ જાય છે અને કેટલાક કાકતાલીય ન્યાયની પેઠેજ નાડીપરીક્ષામાં યશસ્વી થયેલા દીઠામાં આવે છે; જેથી ઘણા લોકો નાડીપરીક્ષાને એટલું બધું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન આપનારી વિદ્યા માનતા નથી; પરંતુ એ તેમનો ભ્રમ છે. શાસ્ત્રોમાં જેમાંનું ઉત્તમ સંયમ કહેલ છે, એવા વૈદ્યને તો અત્યંત સૂક્ષ્મ જ્ઞાન પણ નાડીપરીક્ષાથી થઈ શકે છે. મતલબ કે સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આવડે તો તે જ્ઞાન થવું શક્યજ છે એમ માન્યુ

તેમને વાસ્તવિક રીતે એમાંથી કંઇ પણ સમજતું નથી. કેવળ મહીના જોરથી અંજાઈ જઈને અજ્ઞાનથીજ તેઓ તેમ બોલે છે. જો તેમ ન હોત તો તેમણે ઇંગ્રેજી વૈદકશાસ્ત્રમાં તો પોતાની નવી શોધક બુદ્ધિને લગાડી હતી! પણ 'હાજી હા' કરવાની પેલી તરફ તેમની ગતિ જરા પણ ચાલી શકતી નથી. એવા અતોભ્રષ્ટ અને તતોભ્રષ્ટ લોકો શાસ્ત્રશોધના શત્રુ છે. આજ સુધી અમારા હિંદુસ્તાનમાં સેંકડો ઇંગ્રેજી શાસ્ત્રજ્ઞ લોકો ઉત્પન્ન થયા છે; પરંતુ તેમણે તે શાસ્ત્રનું મર્મ જાણીને કાંઇ નવી પુરવણી તે શાસ્ત્રમાં કરી છે ખરી? પ્રો. મજ્જર, પ્રો. રાય વગેરે જેવા આંગળીના વેઢાપર ગણાય એટલાજ માણસો અંગ્રેજી શાસ્ત્રોમાંથી નિપજ્યા છે. આનું ખરૂં કારણ એ છે કે અંગ્રેજી વૈદકનું ખરૂં તત્ત્વ કિંવા ઉપયોગી થાય એટલું જ્ઞાન અમારામાં હજી આવ્યું નથી; અથવા આવ્યું હોય તો તેની અમારા લોકમાં પ્રેરણા થઇ નથી. ખુદ આંગ્લશાસ્ત્રજ્ઞ લોકોનીજ આવી સ્થિતિ છે તો પછી થોડું આ અને થોડુંક તે, એવું અર્ધદગ્ધ જ્ઞાન મેળવનારાઓની યોગ્યતા તો શું જ કહેવી! સત્ય છે કે "ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तंनरं न रंजयति"

૨. મૂત્રપરીક્ષા.

કાચના અથવા કાંસાના વાસણમાં મળસકામાં રોગીનું મૂત્ર પહેલી અને છેલ્લી ધાર છોડી મધ્યથી ઝીલવું. તેમાં તેલનું બિંદુ ઘાસની સળીથી નાખવું. બિંદુ નાખતાંજ પ્રસરે તો સાધ્ય, બિંદુ તેમજ રહે તો કષ્ટસાધ્ય; તેમજ તળે જઇ ઉપર આવે અને વચમાં છિદ્ર દેખાય, કિંવા મૂત્ર કાળું કે રાતું હોય, અથવા બિંદુ તળેજ જઇ બેસે, કિંવા બિંદુ પ્રસરી મૂત્ર સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. વાતાધિક્યમાં બિંદુ નાખતાંજ પ્રસરે છે અને મૂત્ર પીળું તથા ગરમ હોય છે. કફ અધિક હોય તો મૂત્ર ધોળું દેખાય છે. સન્નિપાતમાં મિશ્રવર્ણ, ધાતુ અને ઇંદ્રિયરોગમાં તેલ જેવું, ત્રિદોષમાં કાળાશ ઉપર અને મિશ્રવર્ણનું હોય છે. તૈલબિંદુ નાખતાંજ માણસ, સર્પ, વાનર, હાંડી કે બિલાડીના જેવી આકૃતિ થાય કિંવા દક્ષિણ, અગ્નિ, નૈરૃત્ય, વાયવ્ય અને ઇશાન એ દિશાઓ તરફ બિંદુ વધે તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામાં બિંદુ વધે તો રોગી બચશે. પશ્ચિમ દિશાએ બિંદુ વધી સર્પાકૃતિ થાય તો ઉદરરોગ જાણવો. મૂત્ર ઘીની કણીઓ જેવું થયું હોય તો જલોદર જાણવો.

૩. મળપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ થવાથી મળ ફીણયુક્ત, રૂક્ષ, ધુમ્રવર્ણ અને થોડો ભાગ પાણી જેવો હોય છે. પિત્તનો કોપ થયો હોય તો લીલો, પીળો, ગંધયુક્ત, શિથિલ અને ઉષ્ણ હોય છે. કફનો કોપ થવાથી શ્વેતવર્ણ, કંઇક શુષ્ક, કંઇક આર્દ્ર અને કંઇક સ્નિગ્ધ હોય છે. વાતકફમાં આર્દ્ર અને શ્યામવર્ણ પરપોટાએ યુક્ત હોય છે. વાતપિત્તમાં પીળો અને કાળો તથા આર્દ્ર અને અંદર ગાંઠવાળો હોય છે. પિત્તકફમાં પીળો શ્વેતવર્ણ હોય છે. ત્રિદોષમાં સફેત, પીળો, કાળો, શિથિલ અને અંદર

મુળ તથા ડાંખળી અહીં આવે છે. અહીં એ જાડો કવચિત્ થાય છે. આ ઝાડને પીળાં ફૂલો આવે છે. તે ખાવાથી અક્કલકરાની ડાંખળી પ્રમાણે જીભને રસરસ થાય છે. એ ફૂલો ઉગરસ ઉપર પાનમાં ખવાય છે. અક્કલકરો એ ઉષ્ણવીર્ય, ભળકટ તથા તીખો છે; અને મસ્તક, મોળા તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) દાંત દુખતા હોય તો—અક્કલકરો અને કાંટાશેળીઆનો પાલો એકઠાં વાટી દાંતની નીચે દબાવ.. (૨) જીભ શુદ્ધ થવા માટે—અક્કલકરો દાઢની નીચે રાખવો. (૩) મિંદુના વિષ ઉપર—અક્કલકરો અને નાગરપાનમાં ઘસીને પાવું. (૪) અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ—અક્કલકરો, સિંધાલુણ, ચિત્રો, આમળાં, મરી, લીંડીપીપર, અજમો, વગેરે, એ એકેક ભાગ અને ગુંદ બે ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેને ...

અને કુડા (ઇન્દ્રજવનું ઝાડ), કાળી—ચાવડી, સોંઠ, દાડિમ એની છાલ અને ગુગ આ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગમભાગ લઈ ઉપર પ્રમાણે ચોખાના ધોવરામણમાં એકઠાં કરી તેમાંથી એક ગોળી સવારે મધમાં ઘસીને પાવી; આથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર દૂર થાય છે. (૧૧) સોજા ઉપર—અંકોલના પાલા અને કીડના ગરમની મારી, એ બને બાફ દઈ સુગડામાં ઘાલી તેથી શેકવું. (૧૨) સોમનાથી તામ્રભસ્મ—અંકોલના ફુલ વાટી તેમાં શુદ્ધ કરેલા તાંબાનાં કટકેકટી પતાં નાખી ગજપુટ કરવાથી એકદ પુટથી ભસ્મ થશે. (૧૩) દાહજ્વર ઉપર—અંકોલનું મૂળ અને ગુડ પાણીમાં ઘસી તેનો શરીરે લેપ કરવો, એટલે તુરત તાવ ઉતરી જઈ દાહ શાંત થશે. (૧૪) મૂત્રાવરોધ ઉપર—અંકોલ અને નલકાંડ એનો સાર, મધ અને દહીંના પાણી સાથે પાવો. (૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર—અંકોલનાં મૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો, અથવા અંકોલનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું. (૧૬) ગાંઠ ઉપર—અંકોલનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો.

૩. અખરોટ—સં૦ અક્ષોટ. મ૦ અક્રોડ. હિં૦ અખરોટ. બં૦ આખરોટ. ક૦ અક્રોગાનુ અથવા આખોટ. તે૦ ઉત્ત્રાક્ષ. ફા૦ ચારમગઝ. અ૦ જોઝલ્કુયહ. ઇં૦ વાલનટ. લા૦ જ્યુગલેન્ડીસ રીજીઆ.

[illegible] ઝાડ હિમાલયની આસપાસમાં, ચીન અને જાપાન એ દેશોમાં થાય છે. ઉત્ત[illegible] [illegible] એની વધારે ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ૩૦–૪૦ વર્ષ પછી ફળ [illegible] જેવડાં હોય છે. ફળો કાચાં અને ફળ [illegible] એ ફળોનું તેલ ખાવાને અને [illegible] અખરોટ—એ મધુર, કિંચિત્ ખાટું, સ્નિગ્ધ [illegible] કફપિત્તકર, ભારે, પ્રિય, બલકર, શુક્રકર, [illegible] પિત્ત ક્ષય, વાયુ, હૃદ્રોગ, રક્તરોગ, રક્તવાત અને [illegible] ઔષધિમાં અખરોટનો ઉપયોગ ઘણો ઉપયોગ [illegible] (૧) હરસ ઉપર—અખરોટના તેલમાં [illegible] (૨) અપસ્માર ઉપર—[illegible] કરવું અથવા નસ્ય કરવું. (૩) વાયુથી આવેલા સોજા ઉપર—[illegible] ઘસી લેપ કરવો. (૪) સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા માટે [illegible] અખરોટના પાંદડાં સમભાગે એકઠાં કરી તેની [illegible] સ્ત્રીઓના સ્તનમાં દૂધ [illegible] (૫) અર્શ, કૃમિ ઇત્યાદિ ઉપર—કાચા અખરોટનો રસ કાઢી [illegible] કૃમિ એ રોગો દૂર થાય છે. (૬) [illegible] થવા માટે—[illegible] પીવો અથવા તેનું તેલ [illegible]

૪. અનન્નાસ—[illegible]

અને કુઠ (ઇન્દ્રજવનું ઝાડ), કાળી-ધાવડી, લોદ, દાડિમ એની છાલ અને ગૂગળ એ સર્વ ઓસડોનું ચૂર્ણ સમભાગ લઇ ઉપર પ્રમાણે ભેંસના દૂધ[illegible]માં [illegible] કરી તેમાંથી એક ગોળી સવારે મોંમાં રાખીને પાણી; આથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર દૂર થાય છે. (૧૧) સોજા ઉપર—અંકોલના પાંદડાં અને હીંગના [illegible] [illegible]માંહી, એ બેને વાટી દશ ગુગળમાં ઘાલી તેથી શેકવું. (૧૨) સોમલથી [illegible] ભસ્મ—અંકોલના ફળ વાટી તેમાં શુદ્ધ કરેલા તાંબાનાં કટકાથી [illegible] [illegible] ગજપુટ કરવાથી એકાદ પુટથી ભસ્મ થશે. (૧૩) દાહજ્વર ઉપર—અંકોલ [illegible] અને [illegible] પાણીમાં ઘસી તેનો શરીરે લેપ કરવો, એટલે તુરત તાપ ઉતરી [illegible] દાહ શાંત થશે. (૧૪) મૂત્રાવરોધ ઉપર—અંકોલ અને [illegible] એનો સાર [illegible] અને [illegible] પાણી સાથે પાવો. (૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર—અંકોલનાં [illegible] [illegible] ઘી નાખી પાવાં, અથવા અંકોલનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી [illegible] [illegible] નાખી ન [illegible] (૧૬) ગાંઠ ઉપર—અંકોલનાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

૩. અખરોટ—[illegible] [illegible] મ૦ અક્રોડ. હિં૦ અખરોટ. અં૦ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ત૦ [illegible]. ફા૦ [illegible]. અ૦ [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] હિમાલયની આસપાસમાં ચીન અને [illegible] એ દેશોમાં થાય છે. [illegible] હિંદુસ્તાનમાં એની [illegible] ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ૩૦-૪૦ વર્ષ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] એ [illegible] તેલ [illegible] [illegible] [illegible] અખરોટ—એ મધુર [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઔષધોમાં અખરોટનો ઉપયોગ નીચે ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. (૧) [illegible] ઉપર—અખરોટના તેલમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થશે. (૨) અપસ્માર ઉપર—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવું. (૩) [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવો. (૪) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. (૫) અર્શ, કૃમિ ઇત્યાદિ ઉપર—[illegible] અખરોટની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કૃમિ [illegible] [illegible] [illegible] દૂર થાય છે. (૬) [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

૪. [illegible]—[illegible] [illegible].

અગરચંદુ. તુ૦ હાગલગંધ. મલા૦ આકિલ. ફા૦ કસબેબવા. અ૦ ઉદગરકી. ઈં૦ ઈગલવુડ. લા૦ અક્વીલેરિયા એગેલોકા. ગ્રી૦ અગેલોકન.

અગર ચંદન એ મેટો સુગંધી પદાર્થ છે. અગરબત્તી કરવાના અને શરીરને ચોળવાના કામમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધૂપોપયોગી છે. એના ધુમાડાથી મનને ઘણો આનંદ થાય છે.

અગરના ઝાડ સંબંધી શોધ કરતાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી નીચલી માહિતી મળે છે. પ્રાચીન યાહુદી લોકોને 'અહલોટ' આ નામથી આ વનસ્પતિ જાણમાં હતી. ગ્રીક અને રોમન લોકોએ તેને 'અગેલોકન' એ નામ આપેલ હતું. પ્રાચીન અરબી લોક તેને 'અગલુખી' કહેતા. પરંતુ પાછળથી એ નામ બદલીને તેમણે 'ઉદહિંદી' આ નામ આપ્યું.

અગરનાં ઝાડો બંગાળા ઇલાકાના વાયવ્ય ખૂણા તરફ મલહટ જીલ્લાના આસપાસ 'જરિયા' પર્વતપર થાય છે. તેજ પ્રમાણે આસામ પ્રદેશમાં પણ ઘણે ઠેકાણે આ ઝાડો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ બંગાળા ઇલાકાની દક્ષિણે ઉત્તુંગહિમ-ઘ ઉપરના પ્રદેશમાં પણ આની ઉત્પત્તિ થાય છે. ચીનની સરહદ નજીક 'નગ્રા' શહેરના તાબાના "ચનિયા" બેટમાં પણ આ ઝાડો ઉત્પન્ન થાય છે. મલબારમાં પણ કોઈક ઠેકાણે આની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અગરનાં ઝાડ મોટાં હોઈ મહા મનોહર લીસાંછમ હોય છે. એનું થડ અને શાખાઓ ઘણું કરીને વાંકી થાય છે. એનાં પાંદડાં આકારમાં અરડૂસીનાં પાંદડાં સરખાં અને ટોચા ઉપર થાય છે. આ ઝાડ ચૈત્ર (એપ્રીલ) મહીનામાં ફુલે છે અને તેના બીજ શ્રાવણ (આગસ્ટ) મહીનામાં પાકે છે. લાકડું નરમ હોઈ તેના છિદ્ર સામગ્રી જેવા સુગંધી પદાર્થથી ભરેલ થાય છે. આ સુગંધી પદાર્થ કાઢી લાવા માટેન કઢા લે છે. અગરનું લાકડું જલદીથી સડી જાય છે. અને સડવાના ભાગમાં એક પ્રકારનો સુગંધ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સુગંધી જલદી ઉત્પન્ન કરવાને અગરનું લાકડું ભીની જમીનમાં દાટી મેલે છે. દાટવાથી જે ભાગ સડવા લાગે છે તે તેલીયા, જડ, કાળા રંગનો હોય છે. તે પછી તેની હલકી ભારે જાતિ જુદી પાડવાને કકડા કરીને પાણીમાં નાખે છે. જે કકડો પાણીમાં છેક ડુબી જાય તે 'ગરકી', અને જે અર્ધ ડુબ તે 'નિમગરકી' (અર્ધ ગરકી) તથા જે છેક ઉપર તરે તે 'સમાલે' આ પ્રમાણે એના નામ આપે છે. ઉતરતી જાત છેક સાધારણ છે. ગરકી અગર કાળા રંગના હોય છે: અને બાકીના પીળા ભુરા રંગના થાય છે. આવ વૈદ્યગ્રંથોમાં કૃષ્ણાગરુ, કાષ્ઠાગરુ, દાહાગરુ અને મંગલાગરુ એવી પાંચ જાતો વર્ણવેલી છે. હકીમ લોકોના અથવા વેપારી ભાષામાં કુંદિહિંદી, મનંદલી, કમરી અને સમાડલી આ ચાર અગરની જાતો માનેલી છે. આ નામો ઘણું કરીને તેના ઉત્પત્તિસ્થાન ઉપરથી પાડેલા હશે એમ જણાય છે. ઉપરની ચાર જાતો પૈકી પહેલી જાતિનો અગર કાળો, બાકી જાતિનો પહેલા કરતાં વધારે તેલીઓ, પીંગટ રંગના અને ઓછો ઘણો સુગંધીદાર હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે 'અગી' અને 'જામલી' આ બે જાતિ વપરાય છે. તેમાંથી પહેલી જાતિનું લાકડું સફેદ હોય છે અને ભાગ ઉપર કાળા લીટીઓ થાય છે. આ

છે; અને અગર નાખીને તપાવેલું પાણી પાવાથી તાપમાં તરસ લાગે તે શાંત થાય છે. કેરા ઉપર એના ઘણો ઉપયોગ થાય છે. યુરોપમાં સંનિપાત અને આમવાત ઉપર એનો ઉપયોગ કરે છે. કૃષ્ણાગરૂ—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી શીતળ, પેટમાં ગયાથી પિત્તનાશક, પાચક અને લઘુ છે. એનું ચૂર્ણ પિત્તકારક છે; અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષ, દાદ, ત્વગ્દોષ, કફ અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે. દાહાગરૂ—કિંચિદુષ્ણ, સુગંધી, તીખો, કેશની વૃદ્ધિ કરનાર, કાંતિકારક અને કેશશોધક છે. કાષ્ઠાગરૂ—તીખો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી રૂક્ષ, કફનાશક એવો છે, અને મુખરોગ ઉલટી. વાયુ, એનો નાશ કરે છે. સ્વાદ્વગરૂ—તુરો અને ઉષ્ણ છે, અને નસ્યથી વાનો નાશ કરે છે. મંગલ્યાગરૂ—શીતલ, સુગંધીદાર અને યોગવાહક છે. (૧) ત્વગ્દોષ ઉપર—અગરનો લેપ કરવો. (૨) દાદ ઉપર—અગર ચંદનની ભુકી શરીરપર ચોળવી એટલે દાદ શમશે. (૩) વલ્મીક ઉપર—અગર, ચદન, એલચી, જાઇનાં પાન, લીંબડાની છાલ, બીલામો, મનશીલ, હરતાલ, એ ચોળીને કુટી તેનાથી ચારગણું તલનું તેલ લેઇ તેમાં પકવી તે તેલ ચોપડવું; એટલે વલ્મીક રોગ દુર થશે. (૪) તાપથી ઘણો પરસેવો આવે છે તેને માટે— અગર, વાળો, ચદન, નાગરમોથ (કાળા રંગનું), એનું ચૂર્ણ કરી બોરડીના અંતરછાલના પાણીમાં કાલવી શરીરને લેપ કરવો, એટલે ગરમીથી લાગી આવેલો પરસેવો જતો રહે છે. (૫) સુવાસિક ભુકી—અગર, કપૂર, કેસર, લોબાન, લોધ, વાળા, કાળો વાળો, નાગરમોથ, એ સમભાગ લઇ તેની ભુકી કરી શરીરે ચોળવાથી શરીર સુવાસિત થાય છે. (૬) વસ્ત્રને સુગંધ આવવા માટે અગરનું પાણી કરી તે વસ્ત્ર ઉપર છાંટે છે. (૭) શરીરે ઘણી આગ લાગતી હોય તો કૃષ્ણાગરૂ ચદન ઘસી લેપ કરવો. (૮) અગરબત્તી બનાવવાની રીત પહેલી—કાળો અગર ૮ ભાગ, ચદન ૪ ભાગ, નાગરમોથ ૪ ભાગ, તગર ૪ ભાગ, કપૂરો ૨ ભાગ, ગુગળ ૧૮ ભાગ, કચૂરો ૨ ભાગ, નખલો ૨ ભાગ, ગુલાબકળી ૨ ભાગ, નખલો ૮ ભાગ, રાળ ૪ ભાગ, લોબાન ૮ ભાગ, શિલારસ ૧૮ ભાગ, કસ્તૂરી ૧ ભાગ અને મેદલાકડી ૬ ભાગ એ પ્રમાણે સઘળી વસ્તુઓ એકઠી કરી કસ્તૂરી અને શિલારસ શિવાય બાકીનાં ચોથે ભાગે ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણમાં કસ્તૂરી અને શિલારસ મેળવી ગુગળ લગાવીને થોડી મેળવવાની ભુકી પણ નાખવી, અને ચોકસ કરી. પછી તેમાં થોડું ગેરુ પણ મેળવવો. પછી વાંસની સળીઓ ચીરી તેના ઉપર ઘીની ચીકણાશ લગાડી તેના ઉપર આ મસાલો ચોપડી તડકે સુકવવી. અગરબત્તી આગળ રહેતી ન ચોંટે એટલા માટે તેના ઉપર ફેર મસાલાની ભુકી નાખવી અથવા ગોઠવ કરવામાં સુવાસિક ભુકી નાખવી. રીત ૨ જી—અગરબત્તી—ખપ ૧ા તોલો, કાળો અગર ૧ા તોલો, ભુકો દેવદાર નવટાંક, ગડુચો ૧ તોલો, ચાંદણી ૨ તોલા, લોબાન ૫ તોલા મધ ૬ તોલા, હાડીઓ લોબાન ૫ તોલા, ગુગળ ૨ તોલા, મેદલાકડી ૨ તોલા, નાગર ૫ તોલા, અગર ૧૧ તોલા, કસ્તૂરી ના તોલો, અંબર ૧ા તોલો લઇ ઉપરની રીત પ્રમાણેજ મધમાં મેળવી અગરબત્તી તૈયાર કરવી. અગર ઘણો મોંઘો છે. તે મળવો અશક્ય હોવાથી તેના બદલે કચ્છમાં બનતો આશાપુરી ધુપ વાપરવો. આ ધૂપ સેવિ હોઇ એનો સુવાસ ઘણું

કરીને મોઢાપર ચોપડવાથી આરામ થાય છે.

૬. અઘાડી (ઓઘી અઘાડી, ધોળી કાંગ)—સં૦ કિ૦ શાકરંઘા. મ૦ કાંગ. કે૦ ઘારમરી. બં૦ રેતમારેસાં. શાંઠ. ગુલશકરી. ફ૦ ચિરેલ. ઈં૦ ચિરેલ. લે૦ નાઇરુન્તિસ્પિરિ. લા૦ લીંબાદિરા.

એનાં પાંદડાં અઘેડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ઝાડ પણ કેટલુંક એટલે કમર-પુર ઉચું હોય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાંજ સુંવાળાં હોય છે. ઓઘી અઘેડીને દક્ષિણમાં "ચાવરી" પણ કહે છે.* ઓઘી અઘાડી તુરી, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી અને ગ્રાહ-ક છે; તથા કફ, વાત, કૃમિ, અર્શ, શિરોજ્વર, અરુચિ, રક્તપિત્ત, જ્વર, કંડુ, કુષ્ઠ, પિત્ત અને વિષનો નાશ કરે છે. (૧) ત્રણ ઉપર—ઓઘી અઘાડીનાં પાંદડાં વાટી ઘીમાં અથવા તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૨) કાનમાં જીવડું ગયું હોય તો—ઓઘી અઘાડીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૩) પેટને સારું (પીડ) પડે છે તે ઉપર—ઓઘી અઘાડીનાં પાંદડાં વાટી તેલમાં ખરલ કરી તેની પટી બાંધવી. (૪) કર્ણનાદ અને બહેરાપણું ઉપર—ઓઘી અઘાડીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૫) ખરજવાં, દાદર અને ચાંદાને માટે—ઓઘી અઘા-ડીનાં મૂળની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૬) નિદ્રા આવવા માટે—ઓઘી અઘાડીનાં મૂળ માથે બાંધવું. (૭) શ્વેત પ્રદર ઉપર—ઓઘી અઘાડીનાં મૂળનો રસ સાકર સાથે ચૂર્ણ મેળવી ખાવા આપવું.

૭. અઘેડો—સં૦ અપામાર્ગ. મ૦ અઘાડા. હિં૦ ચિરચિટા. ઓંગા. ક૦ ઉત્તરાણી. પં૦ પુટકંડા. મા૦ અતીજાડા. તા૦ નાયુરુવી. તે૦ ઉત્તરેણ્ણે. ઈં૦ રફચેફ્‌ટ્રી. લે૦ આકિરાન્થિસ એસ્પેરા.

* અઘાડીને [illegible] ગુજરાતીમાં [illegible]

૪૦ તોલા નાખવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, જાયફળ, જાવંત્રી, કમળકાકડીનું મગજ, કૌંચબીજ, શતાવરી, આસંધ, ગોખરૂ, શેરણી, કચોરાં, અમ્લવેતસ, મુંજ, ધાણા, વગડાઉ તુળસીનાં બી, વંશલોચન, શિંગોડાં, નાગરમોથ, મોચરસ, વરધારો, દેવદાર, શણ, અજમો; કૃષ્ણાગરૂ, કમળ અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેકનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખવું. તેમજ અભ્રકભસ્મ, તામ્રભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલઈની ભસ્મ, લોહભસ્મ અને દૂધમાં શોધન કરેલો વચ્છનાગ એ પ્રત્યેક ઔષધો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવાં. આ કેસરાવલેહ દુર્બળોને બળ આપનાર, ધાતુપુષ્ટિકર, અગ્નિવર્ધક તથા કાંતિવર્ધક છે. વીર્ય, બળ અને માંસ જેનું નષ્ટ થએલું છે; અને જેને મૈથુનની ઇચ્છા થતી નથી એવા પુરૂષની ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. એના સેવનથી વાત કફથી થનાર રોગોનો જલદીથી નાશ થાય છે.

૩૬. ખંડકાદ્યવલેહઃ—શતાવરી બળદાણાના વૃક્ષનાં મૂળ, ગળો, મુંડી (કલાર), ત્રિફળાં, તજ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ, અરડૂસી, ભોરિંગણી, ઉભી ભોરિંગણી અને ખેરનાં મૂળ, પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઈ એનો કાઢો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કરી પછી તેમાં સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, તથા લોહભસ્મ એ ત્રણ ભસ્મો મળીને ૪૮ તોલા; સાકર ૬૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો લોખંડની કડાઇમાં પાક કરવો. તે પાક ગોળ જેવો થાય એટલે તેમાં વંશલોચન, વાવડીંગ, લીંડીપીપર, સુંઠ, જીરૂં, શાહજીરૂં, કાકડીનાં બી, ત્રિફળાં, ધાણા, મરી, લીંડીપીપર અને નાગકેસર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી પ્રથમના પાકમાં નાખી એકત્ર ખરલ કરવું. પછી સ્નિગ્ધ લોખંડના વાસણમાં આ પાક ભરી રાખવો; અને એ પાકમાંથી એક તોલો પાક પ્રભાતમાં ખાવા આપવો અને ઉપર દૂધ પાવું તથા જઠરાગ્નિ ભોજન કરાવવું; એટલે રક્તપિત્ત, રક્તપ્રવાહ, રક્તગળો, રક્તાતિસાર, રક્તમેહ, ભગંદર, મૂત્રવ્યાધિ, સોજો, અમ્લપિત્ત, ક્ષય, કુષ્ટ, ગુલ્મ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, ઉલટી, કૃમિ, પાંડુરોગ, પ્લીહા, ઉદર, આનાહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ આ પાક એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે; તથા ચક્ષુષ્ય, પૌષ્ટિક, માંગલ્ય, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ અને પુત્રોત્પત્તિકારક હોઈ કામ, અગ્નિ અને બળને વધારનાર છે. આ પાક ઉપર પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો તથા નાળીએરનું પાણી, લાંબડી, ચાકવતની ભાજી, મુકા મૂળા, પરોળાં, વતાક, પાકેલી કેરી, ખજુર, મીઠું દાડમ, કોહળું, કાકડી લસીગડ્ડ, કારેલું, કડુ એ પદાર્થ જળચરનાં જંતુનાં માંસ આ સર્વ પદાર્થો ખંડકાદ્યવલેહ ભક્ષણ કરનાર પુરૂષે વિશેષે કરી વર્જ્ય કરવા.

૩૭. ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહઃ—કાકડાશીંગી, ભોંયઆમલી ત્રિફળાં, બળવસનાં મૂળ, ગળો ભોંયકોહળું, પદ્મકચંદન રક્તચંદન દશમૂળ ચંદન, નાગરમોથ, નીલકમળ, એલચીદાણા અરડૂસી કાળી દ્રાક્ષ અષ્ટવર્ગ (ન મળે તો પ્રતિનિધિ લેવા) અને [illegible] એ પ્રત્યેક ઔષધ છ છ તોલા લેવું પછી આમળાં નંગ ૫૦૦ લઈ ઉપર સર્વ ઔષધો અને તે આમળાંને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી ચોથો ભાગ પાણી બળીને શેષ રહે એટલે તેને ગાળી અને તે આમળાંમાંના બી કાઢી લઈ ચાળીસ તોલા તેલ અને ચાળીસ તોલા ઘી લઇ તેમા સેકી

દિવસ ખવરાવવું. (૩) હરડે, આરેભગની છાલ અને મેથી એ સમભાગ [illegible] ફાકીમાં ૧॥ તોલા ચૂર્ણ ખવરાવવું. ઉપચાર:—પીઠની આંખોમાંથી પા[illegible] વહેવું, ખસ અને મગજ સૂજવું, દાંત ચોળી જવા, ખાવાનું છોડવું, ઇત્યાદિ લક્ષણ [illegible] હોય તો—અરવતાનાં મૂળ, ચાકની માટી, આમલીના અને નગોડના પાંદડાં [illegible] સર્વ સમભાગ વાટી મસ્તકે લેપ કરવો અને અરણીનાં પાંદડાં ૧ તોલા જુના [illegible] ગોળમાં ત્રણ દિવસ ખવરાવવાં.

૭—અગ્નિમાંદ્ય.

ઉપચાર:—પેટ કઠણ અને ઘાસ ખાતો ન હોય તો—ચીમકીન, મૂળ, ઉંબરાની સેમળીનાં મૂળ, લીમડાનાં પરડા, હરડે, સુંઠ, હરીઆળી, પાવડીમ, [illegible] સુંઠ, નગોડ, અરણીનાં પાંદડાં એ ઔષધો પ્રત્યેક ટોલ ટોલ ભાગ અને [illegible] ભાગ. એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી જુના ગોળમાં ૩ દિવસ ખવરાવવું.

૮—પાદ (પગના) રોગ.

ઉપચાર:—પગે ચાકાવસી [illegible] તો—[illegible] અને કોઠી [illegible] તેની [illegible] સમભાગ [illegible] ભરસ કરી [illegible] પગે ગાંઠ થાય છે તે ઉપર—[illegible] કરી [illegible] અને [illegible] સમભાગ [illegible] અને [illegible] પાવડીમ એ [illegible] ચૂર્ણ કરી જુના [illegible]

૯ અંડશોફ (અંડ સૂજવા).

[illegible]

૧૦ મૂત્રરોગ.

[illegible]

૧૧–વ્રણાદિરોગ.

હાડી—(હાડ ઉપર ગોળા જેવો સોજો થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર— [illegible] પ્રથમ ફસ્ત માલી લોહી કાઢવું. પછી કડવા લીમડાની સળીઓ એકત્ર [illegible] તેના ઉપર ગરમ કરી તે વડે શેકવું અને લીમડાનાં પાંદડાં, નગમાર, સિ[illegible] એ સમભાગ લઇ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો અને ઉપર કપડું [illegible] [illegible]. માંસ સડવું હોય અને પીળું પાણી નીકળતું હોય તો તે ઉપર [illegible] [illegible] અને [illegible] તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો: અને તે ઉપર એરંડ[illegible] [illegible] ઈંટથી શેક કરવો: તેમજ લસણ, નગોડ અને સિંધવ દરેક [illegible] [illegible] માસા અને અજમો ૧ માસો, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે [illegible] [illegible] ખાંડુક જખમ અને ચાળા ઉપર:—મરડીની સીંગીઓ, [illegible] [illegible] સમભાગ ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં કિંવા મધમાં લેપ કરવો. શરી[illegible] ઉપર [illegible] થઇ ને વહેવા લાગતી હોય તો—ધુંવાસ અને વજ એ [illegible] [illegible] મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો અને સિંધવ, વાવડીંગ, દરેક [illegible] [illegible] ત્રણ ત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસો એ રીતે [illegible] [illegible] ઉપર:—કળુક અને મીઠું પાણીમાં [illegible] [illegible] માસા અને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો. ફુંટી મુજ[illegible] ઉપર: [illegible] દશાવગી એમ કહેવું છે. એનો શું [illegible] [illegible] આ નીચેનો ઉપચાર સારો જણાય [illegible] [illegible] એ ઔષધો સમભાગ લઈ આમ[illegible] [illegible] ઉપર [illegible] બાંધવું: તથા મુંડ [illegible] [illegible] ના માસા, અફીણ રા માસા [illegible] [illegible] આપવું. આમની [illegible]

૮. અજગરી—સં૦ ગુ૦ મ૦ અજગરી.

ઘણે ભાગે વિંધ્યાદ્રિ જે ગોમડવાળી [illegible] છે તેમાંની આ એક છે. એના અંગ ઉપર મંડળ હોય છે અને એ અજગર નામના સર્પ જેવી દેખાય છે. આ વેલાની લંબાઈ ૫-૬ હાથ હોય તે રમણીય હોય છે અને એના ઉપર પાંદડાં [illegible] હોય છે. ઉપયોગ—એ વેલો કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાના દિવસે લાવી તેના ટુકડા કરવા. પછી તે દૂધમાં નાખી ઉકાળી તે દૂધ પ્રાશન કરવું અને પરેજી પાળવી; એટલે એના સેવનથી શરીર મજબૂત થાય છે; કાંતિ સારી થાય છે; સાંભળવામાં આવે છે અને આયુષ વધે છે એવું ગુરુનાગાર્જુને કહ્યું છે.

૯. અંજન—અંજનનાં ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં ઘણુંજ થાય છે. આ ઝાડ આશરે ૩૦ થી ૪૦ હાથ ઊંચાઈનાં હોય છે. એની ડાળીઓને એક જાતનાં સુંદર જાંબુડા રંગનાં ફૂલો આવે છે. એનાં પાંદડાંમાંથી પીળો રંગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦. અંજની—એ ઝાડ કોંકણ પ્રાન્તોમાંજ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં અરડૂસાનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં હોય છે. એને ઝીણી [illegible] આવે છે. એનું લાકડું ઇમારત બાંધવામાં આવે છે. આ ઝાડનાં પાંદડાં રંગોને પાકા કરવાને ઉપયોગી છે. [illegible] દુકાળ પડે છે ત્યારે આ પાંદડાં [illegible] છે. એનો આ [illegible] મોટો ઉપયોગ છે. તેમજ તેની છાલ પણ ઉપયોગી છે. તેનાં [illegible] થાય છે. (૧) પ્રમેહ ઉપર—અંજનીના મૂળનું [illegible] [illegible] [illegible] ઉપયોગ થાય છે એવું કહે છે.

૧૧ અજમો—સં૦ યવાની, યમની મ૦ ઓવા. હિ૦ અજવાયન, [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

૧૪—તોફાની ઘોડા માટે.

ઉપચાર:—બન્ને કાનમાં (શુદ્ધ કરેલો) પારો નાખવો. મ્હોઢામાં રૂ ઘાલ [illegible] અને ખભાના અદ પર, પિશાબ (?) ઉપર અને કમરાના માંસ ઉપર ગોળ [illegible] કેટ. ગેડ કરવો. ઘેર બાંધી રાખવો. (૨) આર્તવનું (સ્ત્રીના અરપર્સ કાગ-રસ્તુ) ચીથરૂં અને જુનો ગોળ અર્ધો અર્ધો તોલો એકત્ર ખાંડી ૩ દિવસ આપવું ગરમ પાણી પાવું. (૩) જુઓ વનૌષધી ગુણાદર્શમાં ખેરના વર્ણનમાં નં. ૭નો ઉપયોગ

૧૫—ખરીનો કચરો જવા માટે.

મીણ, ગુગળ, બોળ લીમડો, કસ્તુરી, લાખ, સિંદૂર, મરી અને ગોળ એ સમભાગ લઈ ઘી અને તેલમાં ખરલ કરી ચારે ખરીઓ ઉપર લેપ કરવો; અને ખંડ ગરમ કરી કિંચિત શેકવું.

પશુચિકિત્સાની પુરવણી—૧

(વનૌષધી ગુણાદર્શમાં નીચે આપેલી વનસ્પતિઓના વર્ણનમાં તે તે નંબર જોવો.)

(૧) ઘોડાને ફરકરી થાય છે તે માટે:—(વનાકડી વેંગણી) ૨. (૨) ઘોડાને પીડ પડે તો તે માટે:—અગડી (પોપટી કાસ) ૩, આગ્રી ૧. (૩) ઘોડાને શરદી થઈ હોય તે માટે:—ખજૂરી ૫.

પુરવણી—૨

(૧) ઢોરોને સર્પદંશ થાય તે માટે:—[illegible] ઢોરોને [illegible] પણ પ્રકારનું વિષ ચડ્યું હોય તે માટે:—[illegible] [illegible] વિષ લાગે છે તે માટે—[illegible] ઢોરોને ઘાયડાના સર્પના [illegible] વિષ આવે તે ઉપર—[illegible] [illegible] ખાવામાં [illegible] હોય તો તે માટે—[illegible] [illegible] માટે—[illegible]

છે. એનો છોડ સુમારે હાથભર ઉંચો વધે છે. અડદનાં પાંદડાં બીજીના જેવાં [illegible] અને સહજ નાના હોઈ ગોળ હોય છે. એની ડાળીને ફુલ આવી શીંગો લાગે છે. શીંગો જુની થયા પછી એ ઝાડ કાપી સુકાવવા નાખે છે. દાણા સારા સુકાય ત્યારે તે એકઠા કરે છે. અડદનો રંગ કાળો છે; પરંતુ તેની દાળ ધોળી હોય છે. માત્ર ઉપરની છાલ કાળી હોય છે. અડદ પૌષ્ટિક અને શીતળ છે. એના પુષ્કળ પદાર્થ બને છે. અડદ ઢોરને ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થાય છે. દાણા કાઢી લીધા પછી નકામાં અને ડાખળીનો ભુકો ઢોરો ઘણા આનંદથી ખાય છે. દુઝણી ગાય ભેંશ વગેરેને અડદ ખવરાવવાથી વધારે દુધ દે છે. અડદ—સ્નિગ્ધ, રોચક, ઉષ્ણ, કફકારક, પિત્તકર, ભારે, મલભેદક, પિત્તને કોપાવનાર, રોચક, જડ, બલકર, સંતર્પણ, સ્વાદુ, પૌષ્ટિક, ભારે, શુક્રલ, દુધ ઉત્પન્ન કરનાર, માંસને વધારનાર, મેદવૃદ્ધિ અને દમ, શ્વાસ, પરિણામ શૂળ, અર્દિતવાયુ અને અર્શ એનો નાશ કરે છે. *(૧) અડદનાં વડાં—અડદની દાળ પાણીમાં પલાળી રાખી વાટવી અને તેમાં મીઠું, મરી, હીંગ, જીરૂં આદુ એ પદાર્થ નાખી તે વાટેલી દાળનાં વડાં કરવાં. તે [illegible] તેમાં તળીને ખાવાં એટલે વાયુ, અર્દિત વાયુ (મોઢું વાંકું થઈ જવું), અરૂચિ, [illegible], શ્વાસ, અજીર્ણ, શૂળ એનો નાશ થાય છે. અડદની દાળની [illegible] મેળવી વડાં કરી તળવાં. તે સેવન કરવાથી પુરુષને [illegible] અને [illegible] છે. (૨) પુરુષના ઉપર અડદના લાડુ—અડદની દાળનો લોટ, [illegible] લોટ [illegible] લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ એ ચાર ચાર તોલા. પ્રથમ [illegible] અડધું ઘી [illegible] નાખવું. પછી સારી રીતે શેકી, પછી [illegible] સમભાગ સાકર અને સાકરથી બમણું પાણી નાખી, પાક કરી, તેના લાડુ [illegible] ઉપરથી [illegible] ખાવા, તે ઉપર [illegible] પીવું, અને ખાટા, ખારા, તેલવાળા વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા એટલે પુરુષ [illegible] થતું નથી. (૩) રક્તપિત્ત ઉપર—અડદનો લોટ અને [illegible] પાણીમાં મેળવી [illegible] (૪) [illegible] ઉપર—અડદ અને [illegible] એનું ચૂર્ણ અને [illegible] તે [illegible] નાશ કરે છે. (૫) વાળો ઉપર—[illegible] ઉપર અડદના લોટમાં પાણી નાખી [illegible] ઉપર [illegible] એટલે [illegible] (૬) [illegible] તેને માટે—[illegible]

---

* [illegible]

* [illegible]

એરંડો ૮. (૧૭) ઢોરને જખમ (ક્ષત) માટે—કાંગળો ૫, માંકડી ૪. (૧૮) ઢોરને ખાંસ પડે છે તે માટે—વગડાઉ તુરીયું ૨. (૧૯) ઢોરના પગને ફાટ પડી હોય તો તે માટે—વગડાઉ અગથી ૧. (૨૦) ઢોરોની આંખોને ભુર આવે છે તે ફુલું પડે છે તે માટે—ભુયાશિંગ ૧. (૨૧) ઢોરનું શીંગડું, હાડું વગેરે ભાગ્યું હોય તો તે માટે—ગુંદર-ચોખારો (થોર) ૨. (૨૨) ઢોરને ઘૂંંધવવા માટે—ભીંડી ૫. (૨૩) ઢોરોને ખાણમાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય છે તે માટે—સોપારી ૨. (૨૪) ઢોરોના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તે માટે—ગાજર ૨, ખાડમારી ૧, જાનંતલ ૩, ડીકામાળી ૪, તંબાકુ ૧. પીંપળો ૨૨, બહેડાં ૫, વગડાઉ સાટોડી ૨, હીંગ ૨, દેવ ૨. (૨૬) બળદની ખાંસ મુઝે છે તે માટે—જિરડટ ૪. (૨૬) બળદ કે પાડા (રેડા) લોહી મૂતરે છે તે માટે—આંબો (આમ) ૩, મરવા ૧૧. (૨૭) બળદને કાંઈ દુઃખ થયું હોય તો—આમળ ૨૬ (૨૮) બળદનો પગ મુજ્યો હોય તો—આમલી ૧૬. (૨૯) પાડાને રેચ થાય છે તે માટે—ગોરીવેલ ૧. (૩૦) પાડાના વાળમાં જુઓ પડી હોય તો તે માટે—નિંભાગ ૨. (૩૧) ભેંસના ઝાર (ઓર, મેલી) પડવા માટે—આક સોમડી ૮. (૩૨) ધનુર્વાત જેવો ઢોરને ભુરકી કિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે માટે—અરિઠા ૧૩. (૩૩) નાનાં વાછરડાંને ફોલ્લા થાય છે તે માટે—રત (મનાડીના રોપ) ૧. (૩૪) નાનાં વાછરડાંને ફુવના પેટે ધિમાં રેચ (ફુવરોગ) થાય છે તે માટે—કાળીજીરી (કડીજીરી) ૯, કુંવલી ૪, સાગડ (અંત (૩૫) નાનાં વાછરડાંને કંડી અને કૃમિ માટે—કાંચળી ૬.

(બીનની આપનો માટે પ્રાણિજ ઔષધીમાં જુઓ.)

ઢોરના ગળામાં હાડકાં જાય તો—અસ્થિતર્મ-૬. ઢોરોને કાંઈ જાતી જખમ થઈ કીડા પડે તો—કાનગુતિ ૫૨-૨.

સમાપ્ત.

પ્રાતઃકાલમાં ૬ માસા પ્રમાણે મનન સેવન કરવું. (૪) ગળામાં અને જીભ પાસે સૂજી આવ્યું હોય તો:—સૂકા અંજીરનો કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) પોટીસ—અંજીર તાજાં લાવી કુટી ગુમડાં, બદ વગેરે ઉપર બાંધવાં+

૧૯. અગઈ (આગુવો)—સં૦ મદાશિંબી, ખર્જુરશિંબી. મ૦ ખરસંબળ. કો૦ કાયતેવાલ. હિં૦ સેમ, સુઅરાસેમ, ગોજિયાસેમ. બં૦ સેત શિમ, મોગલાઇ શિમ. ક૦ શિંબીકાયિ. તૈં૦ કારૂચિકુ. અ૦ મિસાકુલગોલ. લા૦ કેનેબેલિયા એનસિફોમિસ. ઇં૦ ઓપલ.

આ વેલાનાં ખરસંબળ, કોયનેવાલ, પહારી એવાં મરાઠીમાં નામો છે. એ બહુ વધે છે. એ મૃગ નક્ષત્રના અરસામાં વાવવામાં આવે છે. *આશ્વિનમાં તેને શીંગો આવે છે. તે સુમારે પોણો હાથ લાંબી હોઇ છેવટે કોયતા જેવી હોય છે. તેનું શાક કરે છે અને તે મીઠામાં પણ અથાય છે. એ શીંગો કુમળી હોય ત્યારેજ ખાવાને ઉપયોગી હોય છે. એમાં ઘણો સ્વાદ છે. તેનું શાક ઘણું ખાવાથી પેટ ચડે છે; અથવા બીજો ઉપદ્રવ થાય છે. એ શાક બારી એકવાર જુદું કરી નાખવું જોઇએ. **ધોળી અને રાતી અગઇ**—જડ, શીતળ, કફકર, રસરખરે મધુર, બલકર અને પિત્તવાયુનો નાશ કરે છે. **કાળી અગઇ**—ગરમ, ગુરુ, બલકર, રુચિપ્રદ, શુક્રવૃદ્ધિકારક, અગ્નિમાંદ્યજનક, મલસ્તંભક, તુરી, માદક અને કફવાતનાશક તથા પિત્ત કરનાર છે. **(૧) પ્લીહોદર એટલે પેટમાં બરોળ થાય છે તે ઉપર:**—અગઇનો પાલો દિવસ ૭ ગોમૂત્રમાં ઉકાળી આપવો. **(૨) રેચને માટે**—અગઇનો રસ પ્રથમ આપી પછી ઉપર કારેલીનો રસ આપવો. એ ઔષધ શક્તિ જોઇ નવટાંક સુધી આપવું. ઉતાર-ઘી.

૨૦. અબોલી—સં૦ અમ્લાન. હિં૦ કટસરૈયા, પિયાવાસા. બં૦ પીત ઝાંટિ, લાલ ઝાંટિ. ગુ૦ પીળો કાંટાશેળીયો, રાતો કાંટાશેળીયો. ક૦ કંપુગોરટે ગિડ. તૈં૦ ઇરિંગોરટા. લા૦ બાર્લેરિયા પ્રોયોનિટસ.

કોરાંટી પ્રમાણેજ એ ઝાડ થાય છે. એ ઝાડ હાથ દોઢ હાથ ઉંચું વધે છે. એને રાતાં કિંવા પીળાં ફૂલો બારમાસી આવે છે. એ ફૂલો નાનાં હોય છે. ફૂલમાં સુગંધ નથી. **અબોલી**—કડવી, ઉષ્ણ, વર્ણકર, સુંદરતાકારક છે; અને વાયુ, સોજો, તાવ, રક્ત, આધ્માન, દમ, ઉધરસ, મુખરોગ, અસ્તિ (યોનિ) રોગ, એનો નાશ કરે છે. **(૧) ધોળી ચૂપણી ઉપર:**—એનાં મૂળ ૧ તોલો લઇ દૂધમાં વાટી તે સુમારે છટાંક× આપવાં.

૨૧. અંબાડો—સં૦ આમ્રાતક. મ૦ અંબાડા. હિં૦ અંબારી, મોઇઆ. તૈં૦ પુંડીકુરા. ક૦ પુંડી, પુંડીબીજ, પુંડીયનાર. બં૦ માચીકા. પં૦ નુસુકડા. ઈં૦ સ્પોંડિઆસ એક્યુમિનટ, હૉગપ્લમ, વાઇલ્ડ મ્યાંગો. લા૦ સ્પોંડિઆસ મેંગિફેરા

+ અંજીર યકૃત્ અને આમાશયને નુકશાન કરે છે. એની શાંતિ બદામથી છે.

* આગુવાનો સ્વાદ મીઠો અને ખાટો છે. એને કોઈ કોઈ **પરઓલિયા** અને **તસ્વાડીના** નામોથી ઓળખાવે છે. મિ૦ પદેજીએ એને વાલોળ તરીકે કહ્યા છે, પણ એ **કથન** સિદ્ધ થતો નથી. ગુજરાતમાં એનું અથાણું કરે છે.

× હિંદુસ્તાનમાં એક અધોળ અર્થાત્ શેરના સોળમા હિસ્સાને છ ટાંક કહે છે.

૨૩. અમલબેદ.—સં૦ મ૦ અમ્લવેતસ. વ૦ સુગાનીશુ. હિં૦ અમ્લવેતસ, ચૈકલ. ક૦ અમ્લવેતસ. ફા૦ તુર્શક. ઇં૦ કૌનમમારિસ. લા૦ એસીડોસેક્ષરીઆ.

બીજોરા જેવી આ એક લીંબુની જાત છે. અંમલબેદનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનું ફળ ઘણુંજ ખાટું હોય છે. એનો વાસ ખાટા આંબા જેવો આવે છે. આ ફળમાં પોલાદની સોય ઘોંચી રાખી હોય તો તે ગળી જાયછે, એવો તેનો પ્રભાવ છે. અંમલબેદ પેટમાંના રોગો ઉપર અને ગુલ્મ વગેરે રોગો ઉપર અક્સીર છે. ઘણા આર્યોમાં એનો રસાયનના જેવો ઉપયોગ થાય છે. અમલબેદ— તુરૂં, ખાટું, રુક્ષ, તીખું, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, લઘુ, રુચ, પંચરાગ અને મળનો ભેદ કરનાર છે. તેમજ હ્રદ્રોગ, હેડકી, ગુલ્મ, મૂત્રાશ્મરી, અરુચિ, શ્રમ, તૃષા, હ્રદ્રોગ, વિષ, ગળાના રોગ, અજીર્ણ, આનાહ વાયુ (આફરો), ઉદાવર્ત, આધ્માન, ફૂટ (કોઢ) અને ઉલટી એનો નાશ કરે છે.

૨૪. અર્જુન સાદડ (ધોળો સાદડ)—સં૦ અર્જુન. વં૦ અર્જુનગાછ. મ૦ અર્જુન સાદડા પાંઢરા આઇન. હિં૦ કાહા, કોહ, નાકે મતિ, મની, મોકેની. કિંગિનમગ. તૈ૦ મદ્દીચેટ્ટુ. તા૦ મારુડ. મલા૦ મારુત. ના૦ મનીરુ. લા૦ ટર્મિનેલિયા, પ્યુપિના, ઘુન્નમ, ટર્મિનેલિયા, ટોમેન્ટોસા.

આ એક અગત્યનું ઝાડ છે. જેવા એનાના ઝાડ હોય છે તેવાજ એના હોય છે. એનનું "સાદડા" એવું પણ નામ છે. એ ઉપરથી બન્ને ઝાડ એક જાત સમજમાં આવશે. એનનાં પાદડા પ્રમાણમાં એનાં પાદડા નાનાં હોય છે. એ ખાંડેલી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] **અર્જુન સાદડ** [illegible] [illegible] [illegible] નો નાશ કરે છે.* (1)

* [illegible]

[illegible]

વિસોંટા. બ૦ વાકસ, વાસક. ક૦ આડસોગે. તૈ૦ આડસાર, આડપાકુ. તા૦ આધ-ડાદાઇ. તુ૦ યેકુ મદીનપુ. મલા૦ અટાલોટકં. લા૦ આધાટાડ વાસીકા.

અરડુસીનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. ધોળા અરડુસીનો રંગ ધોળો અને કાળી અરડુસીના ઝાડનો રંગ કાળો હોય છે. કાળી અરડુસીનાં પાંદડાં કુશનાં પાંદડાં જેવાં, પરંતુ મૃદુ હોય છે. આ પાંદડાં ઉપર ધોળા અથવા કોઈ પણ પ્રકારના ડાઘ હોતા નથી. આ અરડુસી ધોળી અરડુસી કરતાં ઘણીજ ઉષ્ણ અને કફનાશક છે. ધોળી અરડુસીનાં પાંદડાંનો રંગ લીલાશ ઉપર હોય તે ઉપર ધોળા રંગનાં ચાઠાં હોય છે. અરડુસીનાં ફુલો ધોળાં હોય છે. અરડુસીનું ઝાડ ૧–૨ માથોડાં ઉંચું વધે છે. એનાં લાકડાં કોમળ અને હલકાં હોવાથી એના કોલસા દારૂમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. *અરડુસી—શીતવીર્ય, હૃદ્ય લઘુ, તીખી, કડવી અને સ્વર્ય છે. તે ઉધરસ, કમળા, રક્તપિત્ત, વિષ, જ્વર, કફ, શ્વાસ, મેહ, ક્ષય, તૃષા, અરુચિ, કુષ્ટ અને ઉલટી, એઓનો નાશ કરે છે. (૧) શ્વાસ, કાસ (ઉધરસ,) રક્તપિત્ત અને કફક્ષય ઉપર:—અરડુસીનાં પાંદડાંનો ફુલોસહિત રસ કાઢી મધમાં આપવાથી કેટલાએક દિવસનો દમ, ઉધરસ હોય તો તે અને કફક્ષય દૂર થાય છે. (૨) કફપિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળા ઉપર:—અરડુસીનાં પાંદડાંનો ફુલોસહિત રસ કાઢી તેમાં સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—અરડુસીના રસની સાત ભાવના દરેકને દઇ તે સેવન કરવાં; અથવા મધ અને અરડુસીનો રસ સમભાગ લઇ તે સેવન કરવો. (૪) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે:—અરડુસીનાં મૂળ ઉકાળી નાભિ અને ગુપ્તસ્થાને લેપ કરવો તથા તેનો કાંટો કમરે બાંધવો. (૫) શ્વાસ ઉપર—અરડુસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે આપવું. (૬) ખસ ઉપર.—અરડુસીનાં કુમળાં પાંદડાં અને આંબાહળદર, એ ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો; કિંવા પાંદડાં પાણીમાં ઉકાળી તેથી સ્નાન કરવું. (૭) પિત્તજનિત પ્રદર ઉપર:—અરડુસીના રસમાં મધ નાખી આપવું. (૮) શ્વેત પ્રદર ઉપર:—અરડુસીનાં મૂળાનો રસ

---

* અરડુસીનાં પાંદડાં લાંબાં અણીદાર, જામફળ (જમરૂખ)નાં જેવાં હોય છે. એ કફજનિત અસાધ્ય દર્દોનો નાશક હોવાથી સંસ્કૃતમાં એને સિંહાસ્ય (વાઘનું મ્હોડું) કહેલ છે. વળી પૂર્વાચાર્યોએ આ ક્ષુપના ગુણોનું વર્ણન કરતાં બાર આપી જાહેર કર્યું છે કે; " वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ॥ रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ १ ॥ " જીવન અવશેષ છતાં અને વાસા એટલે અરડુસી વિદ્યમાન છતાં રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાંસીના રોગવાળા શા માટે પીડાય છે ! એની માત્રા ૧ માસા છે આ ક્ષુપ એક માથોડાથી વધારે ભાગ્યેજ વધે છે મખ-જનિઘંટમાં લખ્યું છે કે:-" અરડુસીની છાલમાં કડવાશ છે અને એની છાલ અને પાંદડાં દીપન, રોચક અને આમનાશક છે. એના એ ગુણોના કારણથી જુની શરદી અને કફના ઉપર અપાય છે છાલનો ક્વાથ ૫ થી ૭ તોલાની માત્રાથી આપતાં બહુ જલદી દૂર થાય છે. " વળી દેશી વૈદ્ય " આ છાલને તાવની બીમારીની નાનાપ્રકારની વૈદિક વિધિથી આપે છે અને સ્ત્રીઓને પ્રસવ થયા બાદ આ વૃક્ષની છાલ તથા મૂળિયાંનો ક્વાથ કરીને પીવાની તારીફ કરે છે. "

શુદ્ધિ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૧૧	૨૮	અને છે	બને છે
૫૨૬	૨૩	ચૂન	ચૂનો
૫૩૧	૧૨	ઉ-પાત	ઉત્પત્તિ
૫૪૪	૭	મુતાધાન	મુત્રાઘાત
૫૫૧	૬	હિવરાની	હિવરની
૫૫૬	૨૭	પીપળા	પીપળ
૫૬૧	૧૨	પેટણાંના	પેટમાંના
૫૬૩	૩૫	અ	એ
૫૬૯	૧૭	હોઈ	ઘણી હોય
૫૭૭	૧૪	નરમ પડે	નરમ ન પડે
૫૭૮	૨૦	નં. ૨	નં. ૧
૫૮૬	૧૨	નં. ૧૪	નં. ૧૨
૫૮૨	૩૦	તેથની	તથની
૫૮૩	૩૨	પાણ	પાણી
૫૯૦	૨૧	કોકરવરણામાં	કોકરવરણા
૫૯૧	૨	અરસુડીનાં	અરડુસીનાં
૫૯૧	૧૦	નં. ૩	નં. ૨
૫૯૨	૧૨	નં. ૮	નં. ૭
૫૯૪	૩૦	નં. ૨૨	નં. ૧૯
૫૯૬	૩૫	કાંગણાનુ	કાંગણાનું
૬૦૧	૨૫	કાયફગનો	કાયફળનો
૬૦૬	૧	વન.	વનૌ
૬૧૧	૫	અમરેચા	સમેરચા
૬૧૫	૨૮	હિરમ	હિરમ
૬૨૦	૩૦	મડાને	મીલડાને
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

ગંધમાદિ પર્વત ઉપર ઘણાં થાય છે. કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં કરતાં એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એની મજી હાથ ડોઢ હાથ લાંબી હોય છે. એની છાલનો રંગ જોયું વામ આવે છે. એ ઝાડ નગરના કરતાં જાડી હોય છે અને કેટલાક ગરીબ લોક નગરને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે. એના અંગમાં ઉત્ત્પાન હરણ કરવાની શક્તિ છે. એનું લાકડું હલકું છે. એ ઈમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી એનું લાકડાના ઢોલકાં, મૃદંગ વગેરે બને છે. **ઉપયોગઃ—(૧) પ્રસૂતિવાન ઉપર—** (સુવારોગ ઉપર)—અરડુસાની છાલના રસમાં નેટલોજ નાગીએરનો અંગમ અને થોડો ગોળ નાખી પાવો. પછી ત્રણ દિવસ પર્યંત અરડુસાની છાલ, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, સૂંઠ અને મરી, એનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૨) નવા જ્વર વાયુ ઉપરઃ**—અરડુસાની છાલનો રસ ગાયના દૂધમાં ઉકાળી તથા હૂંફે મધ નાખી પાવો. **(૩) આમાતિસાર, સંગ્રહણી, વિષમજ્વર અને [illegible] ઉપરઃ**—અરડુસાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૪) વાળા ઉપરઃ**—અરડુસાનાં પાંદડાં વાટી તેનો પાટો બાંધવો. **(૫) પટકી (કૉલેરા) ના ઉપદ્રવ ન થવા માટેઃ**—અરડુસાની છાલ બારીક ન કરતાં પાણીમાં નાખી તે પાણી પીવું. **(૬) [illegible] વાયુ ઉપરઃ**—અરડુસાના પાલાનો રસ કાઢી તે ઘીમાં પાવો. **(૭) મુસગીરના ઉપરઃ**—અરડુસાનાં પાંદડાં પાણી નાખી વાટતાં તેનો રસ કાઢી પાવો. **(૮) વિષ ઉપરઃ**—અરડુસાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં આમલી [illegible] પાવો. **(૯) મુખપાક ઉપરઃ**—અરડુસાનાં પાંદડાંનો રસ ઘીમાં પાવો. **(૧૦) [illegible] ઉપર**—અરડુસાના પાંદડાંનો બાફ આપવો, એટલે ધનુર્વાત [illegible] થાય છે.

૨૭ **અરણી** [illegible] અગ્નિમંથ. મ૦ ટાકળી. હિં૦ અરની, અંગેથુ, [illegible] [illegible] લૅ૦ [illegible] આગગન્ત. લા૦ ક્લેરોડેન્ડ્રમ ફ્લોમૉઇડિસ.

અરણીને અરલુ પણ કહે છે. અરણીમાં નાની ને મોટી એવી બે જાતિ છે તથા [illegible] અને કાળી એવા પણ બે જાતિ છે. નાની જાતિનાં ઝાડ [illegible] [illegible] [illegible] મોટી જાતિના ઝાડ ઘણાંજ ઊંચાં વધે છે. એનાં [illegible] [illegible] તે [illegible] પાંદડાં કરતાં નાનાં હોય છે. અરણીને [illegible]

[illegible] નામ [illegible] અને ગુજરાતીના મોટા લીંબડા (મહાનુ હિંદ [illegible]) [illegible] છે **અરડુસાને** તો **અરલુ** (૨૬) ના બીજા પ્રકારનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ એનેજ મતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. [illegible] [illegible] [illegible] કહે છે કે, **અરલુ** અને **અરડુસો** ([illegible]) **મરમડ** [illegible] (**કુટજ**) [illegible] [illegible] બન્ને જુદાં ઝાડ છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અરલુ, અરડુસો, ટેટુ અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નામો [illegible] આવે છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અરડુસ અને અરલુ ઓળખવામાં [illegible] [illegible] [illegible] અરલુ અને મરમડ એ બન્ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અરડુસો તે આ [illegible] જુદું ઝાડ છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જુઓ [illegible] રાજનિઘંટમાં પૃષ્ઠ ૧૭-૧[illegible]

આ સંસ્થામાં મળતાં બીજાં પુસ્તકો.

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો.	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય
આગળ વધો—આગળ વધવાનો ઉત્સાહ આપનારૂં.	૫૮૪	૧ ૦
ભાગ્યના ઘડનારાઓ—પોતાનું ભાગ્ય પોતે ઘડનારા માણસો.	૬૨૦	૧ [illegible]
ધન, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ તથા વિચારોના ચમત્કાર. (આમાં નામ પ્રમાણેજ વિષયો છે.)	૫૫૨	૧ ૩
મનુષ્ય જીવન ઉચ્ચ [illegible] [illegible] સમજુન.	૨૧૬	૦ [illegible]
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન મહાત્મા ગાંધીજી કૃત.	૧૨૮	૦ [illegible]
પત્રીયાગના પુસ્તક—[illegible]		

[illegible] ભાગના ગનો ૧-૦-૦ પ્રેમ પ્રેમને પ્રેમ

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક પુસ્તકો.		
ભગવદ્ગીતાભાષ્ય તથા ગીતાર્થચન્દ્રના [illegible] સાથે તથા માત્ર મૂળ [illegible] [illegible] મસાલા		
સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ—[illegible] ૯, કુલ પૃષ્ઠ	૮૦૦	૧ ૬
સ્વામી વિવેકાનન્દ [illegible] જીવનચરિત્ર.	૭૬૪	૨ ૦
શ્રી રામકૃષ્ણ [illegible]	૪૧૬	૦ ૧૪
સ્વામી વિવેકાનન્દના સદુપદેશ [illegible]	૨૬૦	૦ [illegible]
સ્વામી વિવેકાનન્દના સદુપદેશ [illegible]	૪૭૦	૦ ૧૨
સ્વામી વિવેકાનન્દના સદુપદેશ [illegible]	૪૨૦	૧ ૦
સ્વામી વિવેકાનન્દના સદુપદેશ [illegible]	૫૮૪	૧ [illegible]

[illegible]

[illegible]	૨૨૪	૦ ૮
[illegible]	૩૦૪	૦ ૧૦
[illegible]	૩૬૦	૦ ૧૨

[illegible] ના ના. સરૈનશા.

[illegible]

[illegible]	[illegible]	૦ ૮
[illegible]	[illegible]	૦ ૨
[illegible]	[illegible]	૦ [illegible]
[illegible]	[illegible]	૦ ૪
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૧૧૨	[illegible] ૪
[illegible]	૬૬	૦ [illegible]
[illegible]	[illegible]	૦

[illegible] કાર્યાલય | અમદાવાદ [illegible] મું[illegible]

કંઈને દિનાવહ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તીખાં અને ખારાં છે. એ ગુલ્મ, વાયુ, કફ, અર્શ, અરુચિ અને કૃમિ, એઓનો નાશ કરે છે. એનાં જૂનાં ફૂલ—ઉર અને વાયુને કોપાવનારાં છે. ઉપયોગ—(૧) કર્ણશૂળ ઉપરઃ— અરલુનાં મૂળ લાવી બારીક વાટી, તેનાથી ચોગણું તલનું તેલ લઈ અને તેમાં તલના તેલ જેટલું પાણી નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી, થોડો થોડો દેવતા સળગાવી પાક કરી શુદ્ધ તેલ રહે એટલે તે તેલ લઈ કાનમાં પાડવું; એટલે ત્રિદોષોત્પન્ન કર્ણશૂળ દૂર થાય છે. (૨) સર્વાતિસાર ઉપરઃ—અરલુની છાલનો અંગરસ પાવો; અથવા છાલનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે રસ પાવો. (૩) આગંતુક વ્રણ ઉપર અને વ્રણ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તોઃ—અરલુની છાલ અથવા પાંદડાં વાટી બાંધવાં એટલે જખમ જલદી રૂઝાઈ જાય છે. તેમજ અરલુના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૪) રક્તાતિસાર ઉપરઃ—અરલુનાં પાંદડાં, છાલ અને મૂળ, એનો રસ પાવો. (૫) પ્રમેહ ઉપરઃ—અરલુની છાલ વાટી પાવી. (૬) પથરી ઉપરઃ—અરલુની શીંગોમાંનાં બિયાનું ચૂર્ણ અને પાપડીયો ખાર (સંચોરો), એની ગોળમાં ગોળી કરી આપવી. (૭) સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર ત્વરિત ગુણ આવવા માટેઃ—અરલુના ઝાડની અગર મૂળની છાલ લાવી બારીક કરી મુકવી. પછી તેમાંથી અર્ધો તોલો અથવા વધારે છાલ લઈ તે ચાર પાંચ તોલા પાણીમાં પલાળી રાખવી. ચાર ઘડી ગયા પછી આ છાલ બારીક વાટી પહેલાનાજ પાણીમાં મેળવી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી પાવું. એ પ્રમાણે સાત દહાડા પાણી આપવું. દિવસ ૭. પથ્ય—ઘઉં, ઘી, સાકર, રોટલી, દાળ ઇત્યાદિ ખાવું. [illegible] ભાત ખાવો નહિ. સાત દિવસ પર્યંત સ્નાન કરવું નહિ. આઠમે દિવસે કડવા લીમડાના પાણીવડે સ્નાન કરી પથ્ય છોડવું. (૮) ગરમીના ચાંદ આવ્યા અંગ ઉપર ચાંદીઓ પડી હોય તે ઉપર—અરલુની છાલ લીલી અગર સુકવેલી ઘસી ચોપડવી, એટલે ચાંદીઓ સારી થાય છે. (૯) ખરજવા ઉપર—અરલુની છાલ દહીંમાં વાટી ચોપડવી. (૧૦) પથરી ઉપરઃ—અરલુની છાલ ગોમૂત્રમાં વાટી પાવી અથવા છાલનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૧૧) મૂળ વ્યાધિ ઉપરઃ—અરલુની છાલ, ચિત્રાનાં મૂળ, ઇંદ્રજવ, કરંજની છાલ, સિંધવ અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ કરી છાશમાં નાખી સાત દિવસ પાવું. એટલે હરસથી મસા ખરી પડે છે. (૧૨) મુખપાક ઉપરઃ—અરલુની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા.

૨૯. અરલ—આ વનસ્પતિ બંગાળી લોકોને વધારે માહીત છે. બીજે પણ થાય છે, એમ અમને મળેલી કેટલીક માહીતી ઉપરથી અનુમાન થાય છે. પરંતુ તે અપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનાં જુદા જુદા દેશનાં નામો, અનુભવ, ગુણ–દોષ અને ઔષધી–પ્રયોગ ઇત્યાદિ વિશ્વાસપાત્ર માહીતી મળેલી નથી. અરલ આ એક ક્ષુપ જેવું છે. એને શાખાઓ હોતી નથી. એને પાંદડાં એકાન્તરે આવે છે. એની લંબાઈ પહોળાઈ કરતાં વધારે હોય છે. તેના અગ્રભાગના છેડા ઉપર અણી નીકળેલી હોય છે. એની કિનારી સરખી હોય છે. દીટડું મધ્યમ લંબાઈનું હોય છે. પાંદડાંની દીટડાંના મૂળને અને ઉગી નીકળેલા લાંબા પુષ્પદંડ ઉપર ફૂલ ગુચ્છ રૂપમાં પાંચ અથવા

વગડામાંથી લાવ્યા કે આપણો સાબુ તૈયાર થયોજ. તે પ્રમાણે શિકેકાઈ વૃક્ષ પણ સમજવું. આ ઈશ્વરનિર્મિત સાબુ, પરદેશીઓના ચરબીમિશ્રિત નિષિદ્ધ સાબૂ કરતાં સોંઘો સોંઘો તથા ગુણોમાં પણ અતિશય ઉત્તમ છે; પરંતુ એવી ઈશ્વરની અક્ષય બક્ષિસનો આપણે ઉપયોગ ન કરતાં તેને "કુચ મિશાત" સમજી, ચરબીમિશ્રિત ક્ષાર મોટા પ્રેમથી આપણે ગ્હોડે ઘસીને મ્હોડું ચોગના બેસીએ છીએ; એને શું કહેવું ? અરિઠાના યોગે અંગ સ્વચ્છ થતું નથી કે શું ? ના, તેમ નથી કેટલીએ ઉંચો તથા સુગંધિ સાબુ હોય તો પણ આપણા અરિઠા અને શિકેકાઈ સાથે તેની કદિ પણ બરોબરી થશે નહિ. બસ, ચાંદીઓ ઇત્યાદિ ચામડીના રોગ ધોવાને સાબુ કરતાં અરિઠાજ ઉત્તમ છે. આમ છતાં પણ અરિઠાનો ઉપયોગ ન કરતાં વધારે ખરચનો અને અપવિત્ર સાબુ આપણે નિત્ય શરીરે ચોળીએ છીએ! આ કેવું વિપરીત આચરણ છે ? કેવળ અજ્ઞાનથીજ આપણે આડે માર્ગે ચાલ્યા છીએ.

અરિઠાના ફળની અંદર જે કઠિન અને કાળાં બી હોય છે, એના નાનાં બાળકોને નજર લાગે નહિ માટે વજરબુટ્ટા કરે છે. અરિઠાનાં બી પલાળી રાખી તેઓને છિદ્ર પાડી તેની માળાઓ કરી શોભા માટે ઘોડાના ગળામાં બાંધે છે. અરિઠાનાં પાંદડાંના રસમાં પારો ઘુંટવાથી તેની હાથમાં લેવા જેવી ગોળી થાય છે. સ્વચ્છ કરેલા વાસણ ઉપર એ પારો ચોળવાથી તે વાસણ ઉપર સારો ઝળકો (કિલિટ) બેસે છે. દાગીના વગેરે ઉજળા કરવાના કામમાં પણ સોની લોકોને અરિઠાને દરરોજ ખપ પડે છે. અરિઠા શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી અંગ ઉપરનો મેલ નીકળી જઈ અંગ અને કેશ નિર્મળ થાય છે મેલા કપડાં પણ અરિઠાના ફીણમાં ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે. સાબુ જેવા અશુદ્ધ અને મોંઘા પદાર્થનો આ કામમાં ઉપયોગ ન કરતાં સ્વદેશમા ઉત્પન્ન થનારા અરિઠાનોજ ઉપયોગ કરશે; એટલે સ્વકીય વસ્તુ ઉપરનું આપણું અભિમાન કાયમ રહી એકંદર બધાઓનું હિતજ થશે. અરિઠો—તીખા, પાક કાળે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લેખન, ગર્ભપાતપ્રદ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, અને ત્રિદોષ, ગ્રહપીડા, દાહ, શૂળ, એઓનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) અરિઠા એ મોટો વિષનાશક પદાર્થ છે. ત્પદંશ થાય તો અરિઠાનું પાણી કરી તેનું આંખોમા અંજન કરવું એટલે વિષ ઉતરે છે. વિષનું જોર ઘણું જ વધારે હોય તો અરિઠાનું પાણી કરી તે પાવું, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ત્વરિત ઉતરે છે. અફીણ, વછનાગ, સોમલ, મોરથુથુ, કુચલા ઇત્યાદિ કોઈ પણ વિષ પેટમાં ગયું હોય તો અરિઠાનું પાણી કરી પાવું, એટલે વમન થઈ સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉતરે છે. અંજન કર્યા પછી અરિઠાના પાંદડાંના રસને પણ સર્વાંગે ચોળવું. અરિઠાના અંજનથી વિષ ઉતર્યા પછી આંખોમા આગ (બળતરા) થાય છે અને આંખો લાલ થાય છે. તે નાશ થવાને તુરતજ આંખોમા માખણ કિંવા તાજું ઘી બે ત્રણ દિવસ આંજવું એટલે આંખો સારી થાય છે. કોઈ પણ રોગ ઉપર અરિઠાનું અંજન કર્યાથી રોગ ઉતર્યા પછી તુરતજ આંખોમા ઘી આંજવું એટલે બળતરા થશે નહિ. (૨) વિંછીના વિષ ઉપર—એક અરિઠાને હોળવાની ચોળમાં ત્રણ ગોળીઓ કરી, પ્રથમ એક ગોળી ખાઈ ઉપર થોડું કોઈ પાણી પીવું. પછી થોડીવાર બાદ બીજી ગોળી ખાઈ થોડું નરમ પાણી પી... તે

આ સંસ્થામાં મળતાં બીજાં પુસ્ત

સફેદ કંદ હોઈ આદા જેવો હોય છે તે મહામેદા. તે પહેલાં સફેદ રંગનો હોય છે. એ બન્નેના વેલા હોય છે. **મેદા અને મહામેદા**—એ ગુરૂ, મધુર, વીર્યવર્ધક, સ્તન્ય (સ્તનમાં દૂધ વધારનાર), કફવર્ધક, શરીરમાં તત્વની વૃદ્ધિ કરનાર, શીતળ; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાતજ્વર વગેરેનો નાશ કરનાર છે. **કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી**:—જે ઠેકાણે મેદા અને મહામેદા થાય છે તેજ ઠેકાણે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીની ઉત્પત્તિ થાય છે. કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીના કંદ આસકંદના (આસન) કંદ પ્રમાણે હોય છે. તેમાંથી દૂધ ઝરે છે અને તેનો વાસ આવે છે. કાકોલીનો વર્ણ કિંચિત્ કાળો હોય છે અને ક્ષીરકાકોલીનો ધોળો હોય છે. બન્ને કાકોલીઓ શીત, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરૂ, શરીરમાં ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર; અને વાયુ, દાહ, રક્તપિત્ત, શોષ, જ્વર, એનો નાશ કરનાર છે. **વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ**:—વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એ બને કંદ કોરોમાંડળ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના વેલા હોય છે. આ કંદને છિદ્ર હોઈ એના ઉપર ધોળા કેશ હોય છે. ઋદ્ધિનો કંદ ગાંઠ જેવો હોઈ, એનાં ફળ વામાવર્ત હોય છે; અને વૃદ્ધિનાં ફળ દક્ષિણાવર્ત હોય છે. ઋદ્ધિ એ બલવર્ધક, ત્રિદોષઘ્ન, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરૂ, પ્રાણરક્ષક, ઐશ્વર્યકારક અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. વૃદ્ધિ એ ગર્ભપ્રદ, શીત, પુષ્ટિકર, મધુર, વીર્યવર્ધક; અને રક્તપિત્ત, ક્ષત (વ્રણ), કાસ, ક્ષય, એઓનું નાશક છે. આ અષ્ટવર્ગ—પ્રતિનિધિ, રાજાને પણ દુર્લભ છે, એટલે વૈદ્યોએ તત્સમાન ઔષધ આપવું. મેદા અને મહામેદા એ ન મળે તો શતાવરી આપવી. જીવક અને ઋષભક ન મળે તો ભુય (ભુઇ) કોળું આપવું. કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલી, એ ન મળે તો આસકંદ આપવી. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એના અભાવે ડુકર કંદ આપવો.

૩૨. અસાણા. (આસન)—સં૦ હિ૦ આસન. કો૦ પાસે હસાણી. ક૦ હિરિયહોન્નેયભરનું. મ૦ અસાણા, થોર બિબલા.

એ ઝાડ મોટાં વધે છે. એનાં લાકડાં ઈમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. અસાણાનાં પાંદડાં મોટાં હોઈ લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર બારીક ફળો આવે છે. કાચાં ફળોનો રંગ લીલો હોય છે. પછી પીળો થતો જઈ પાકયા પછી કાળો થાય છે. એ ફળો સ્વાદમાં કડવા હોય છે. અસાણાની અંતર્છાલ લાલ રંગની હોય છે. **અસાણા**—એ ભેદનીય, મૂત્ર-સંગ્રહણી, કુષ્ટ, એનો નાશ કરે છે. **(૧) અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર**—અસાણાની છાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું, અથવા પાણીમાં છાલ વાટી પાવી.

૩૩. અસાળીઓ—સ૦ મ. આહલિવ. હિ૦ હાલો. ફા૦ હાલમ તુખ્મતરાતેજક. અ૦ હબુરરશાદ, હાકમ, બજરૂલ જીરજીર. ઈં૦ ગાર્ડનક્રેસ. લા૦ લેપીડીયમ, સેટીવુમ.

અસાળીઆનાં ઝાડ ખાનદેશમાં નદીના અથવા ઝરાના કિનારાપર વાવે છે. એ ઝાડ નાનાં થાય છે. અસાળીઆનો રંગ રાતો હોય છે. તે બારીક અને ચપટાં હોય છે. તે ઉષ્ણ, કડવાં અને પુષ્ટિદાયક છે. ત્વચાના દોષ, વાયુ અને ગુલ્મ, એનો નાશ કરનાર છે. **[૧] અસાળીઆની ખીર**—પ્રથમ દૂધ ઉકાળી

અળવીના કંદ હોય છે તેમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. અળવીમાં અનેક જાતો છે. રાનઅળુ, ધાવઅળુ, કાળાં અળુ, પાનઅળુ, રૂખઅળુ (વૃક્ષ ઉપરનું અળુ), માડીઅળુ, મુંડેઅળુ, ગિમઅળુ અને ઘમઅળુ (તેરી). સર્વમાં કાળાં અળુ ઉત્તમ છે. અળવીની ભાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કેટલીક અળવીને મોટા કાંદા હોય છે અને કેટલીકને ઝીણા કાંદા હોય છે. તેને બાફી અથવા શાક કરી ખવાય છે. અળવી સાધારણ રીતે શીતળ, અગ્નિદીપક, મલાવષ્ટંભક, અળની વૃદ્ધિ કરનાર તેમજ સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે. અળવીના સેવનથી મળમૂત્ર પણ પુષ્કળ થાય છે, અને કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. આ કંદમાં ધાતુ વધારવાની પણ શક્તિ છે.* (૧) કુરવાના વિષ ઉપર:—અળવીનો પાલો અને મરી વાટી ખાવાને આપવાં, તથા ભારંગીનો રસ પાવો અને માથું વગેરે ઠેકાણે ચોળવો. (૨) ખટક ઉપરનો કોળ ફરકયો હોય તો:—ઝાડ ઉપરના રાનઅળુનાં મૂળ શેકીને વાટી તેની બોર જેવડી ગોળી ખાવી. ઉતાર-થી. (૩) નળવાયુ અને તિડક ઉપર:—અળવીનાં પાંદડાંનો રસ આપવો. દિવસ ૩. (૪) વાયુના ગોળા માટે:—અળવીનાં પાંદડાં દાંડા સુદ્ધાં બાફી તેનું પાણી ઘી નાખી આપવું. દિવસ ૩. (૫) પિત્તને માટે:—અળવીના પાલાનો રસ જીરાની ભુકી નાખી આપવો. (૬) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:—અળવીનું શાક હંમેશાં ખાવું, ઘણું ખાવું નહિ. (૭) કૃમિ ઉપર:—રાન અળવીનો કાંદો બાળી તેની રાખ પાણીમાં અગર મધમાં આપવી. (૮) ફોલ્લા ફુટવા માટે:—અળવીના દાંડા બાળી તેની રાખ તેલમાં કાલવીને ચોપડવી.

૩૬. અળશી:—સ૦ અતસી. મ૦ અળશી. જવસ. હિં૦ અલસી. ક૦ અગસી, અતસીગિડ. તૈ૦ અલસી. તા૦ અલિવિરાઈ. ફા૦ તુખ્મેકતાન. અ૦ બજરૂલકતાન. ઇં૦ લિનસીડ. લા૦ લિનિસીમિના.

એના છોડ હાથભર (૧॥–૨ ફુટ) ઉંચા વધે છે. અળશીનું તેલ કાઢવામાં આવે છે. તે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. આ દેશમાંથી હજારો ખાંડી અળશી દરસાલ વિલાયતમાં જાય છે. ત્યાં તેનું તેલ કાઢી તેનો રોગાન બનાવે છે અને તેજ પાછો અહીં વેચવા મોકલે છે. રોગાન ઘણોજ મોંઘો હોય છે, તેથી તે બદલ ઘણાજ પૈસા અહીંથી વિલાયતમાં જાય છે. આવી રીતે આ દેશના સેંકડો ઉદ્યોગો બુડવા લાગ્યા છે: પરંતુ આપણા લોકો ગાઢ અધકારમાં હોવાથી તેઓને આવી કાંઈજ વાતો દેખાતી નથી એ મોટી શોચનીય વાત છે. લોકોએ જાગૃત થઈ આ વાતનો કંઈ પણ વિચાર કરવો, એટલે " પથ્થર કરતાં ઈંટ સુંવાળી " એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓનું કાંઈક પણ હિત થશે. અળશી શેકી તેની ચટણી કરે છે તે સારી થાય છે. અળશીનાં તાજાં ડુંડવાંની ચટણી ઘણી સ્વાદિષ્ટ

* એ એક જાતનો કંદ છે. એનો સ્વાદ તીખો છે. એ દીર્ઘપાકી (ઘણીવારે પાચન થનારા) અને આમાશયને નુકશાનકારી છે. એનો ઉતાર માંસ અને ગરમ મસાલો યુનાની હકીમો માને છે.

તૈયાર કરે છે. અળશીના સૂકવી રાખેલા ઝાંડા કાગળ બનાવવાને ઉપયોગી થાય છે. એના ખોળ દુઝણાં ઢોરોને ખાવા આપવાથી તે ઘણા દિવસ સુધી દૂધ આપે છે; અને તે દૂધ ઉપર માખણ પણ ઉમદા પ્રકારનું આવે છે. આ ઝાડમાંથી બીજા અનેક પ્રકારના ફાયદાવાળા ધંધા થવા જોગ છે. આપણે અહીં અળશીનું સ્વતંત્ર વાવેતર નહિ કરતાં સરસવ અથવા રાઈ સાથે તે વાવે છે; તેથી અસ્સલ અળશી મળતી નથી. તેમાંથી સરસવ અને રાઈનું મિશ્રણ હોવાથી તેલ સારું નીકળતું નથી અને તે તેલમાંથી બનનારા વાર્નિશ, રંગ વગેરે પદાર્થ પણ ઉત્તમ તૈયાર થઈ શકતા નથી. પૂર્વે હિંદુસ્તાનથી તેલ વિલાયતમાં જતું હતું; પરંતુ તે હલકી પ્રતનું લાગવાથી તેનો ઉત્તમ ખપ નહિ જેવો થયો અને ભાવ પણ ઘણો ઓછો આવવા લાગ્યો; તેથી તેલ મોકલાવું બંધ પડ્યું. આથી ફક્ત બી રવાના થાય છે. અળશીનું તેલ અને બી એનો પણ ક્વચિત્ ખાવા માટે ઉપયોગ થાય છે.

અળશીની મુખ્ય બે જાતો છે. એક ધોળી અને બીજી રાતી. રાતીમાં વળી નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે. ધોળાં બીમાંથી સેંકડે ૩૫. ૧ ના પ્રમાણથી તેલ નીકળે છે. મોટી જાતીનાં રાતાં બીયાંમાંથી સેંકડે ૩૧. ૨ અને નાનીમાંથી ૨૯. ૬ આ પ્રમાણે નીકળે છે. સરાસરી સેંકડે ૩૦ ટકા પ્રમાણે એટલે ૧૦૦ મણ બીયાંમાંથી ૩૦ મણ તેલ નીકળે છે.

ઔષધિપ્રયોગ—રંગારી લોકોને સફેદ રંગનું કામ કરતાં શીશાનો અંશ પેટમાં જવાથી પેટમાં દુઃખ થાય છે, તેના ઉપર અળસીનું તેલ રામબાણ છે. એવો અનુભવ એક **ગાલેરકી** નામના રશીયન વૈદ્યે જાહેર કર્યો છે. યુરોપમાં ક્વચિત્ જળમાર્ગનો સોજો અને કફાશયના ઉપરના ભાગનો અંદરનો સોજો સારો કરવાને ચ્હા જેવો અળસીનો ફાંટ તૈયાર કરીને આપે છે. દમેજી 'સૅલિડ ઑઇલ' ના બદલે અળશીના તેલનો ઉપયોગ થઇ શકે છે. સૅલિડ ઑઇલ પ્રમાણે અળશીના તેલમા પણ મલમ કરી શકાય છે. સોડા અને પોટીસ મેળવીને સાબુ પણ બને છે. એની પોટીસ તૈયાર કરવાની રીત એવી છે કે—અળશીના લોટ ઉપર એકદમ ખળખળતુ ઉનું પાણી નાખી તે હલાવવુ. ટાઢુ પાણી નાખેલ પોટીસ સારી થતી નથી. હકીમોના મત પ્રમાણે અળસી પેટમાં નુકસાનકારક છે. તેટલા માટેજ તેની સાથે મધ અને ધાણા ખાવાને બતાવે છે. અળશીનુ તેલ રેચક છે. અળશીની એક જાત પશ્ચિમ ઘાટ ઉપર અને ઇલકલા પાસે ઉત્પન્ન થાય છે. તેને ઉંદ્રી કહે છે એમ ડાૅ૦ મત્રીનો મત છે. **અળસી**—મધુર, સ્નિગ્ધ, કડવી, બલકારક, પાકકાળે તીખી, ગુરૂ, વાતકર કફકારક ઉષ્ણ અને દૃષ્ટિ, શુક્રરોગ, શુક્રદોષ, પૃષ્ઠશૂળ અને પિત્ત, એઓનો નાશ કરે છે. * એના પાંદડાંનું **શાકઃ**— વાત, કામ, કફ એ ઉપર હિતકારક છે. (૧) **ઉંઘ ન આવતી હોય તોઃ**— અળશીનું અને એરંડાનું તેલ સમભાગ એકત્ર કરી કાંસાના વાસણમાં કાંસાના પાત્રવડે ખલી તેનું અંજન કરવુ એટલે ઉંઘ આવે છે. (૨) બદ ક્રિયા

* અળસી એ દૃષ્ટિ, પાચનશક્તિ અને વીર્યને નુકસાન કરે છે એનો ઉતાર- ધાણા, સિકંજિબીન અને મધ છે; પ્રતિનિધિ મેથી અને માત્રા ૧૦ માસાની છે

(૧) વાયુથી અંગમાં સણકા આવતા હોય તો:—આકડાનાં પાંદડાંનો શેક કરવો. **(૨) ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર:**—આકડાનાં ફૂલમાંના કાંટા (રતાંધીઓ), અને મરી એકત્ર વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે આપવી. અથવા આકડાની ડુંખો અને ફૂલ એકત્ર વાટી તેની ગોળીમાં પાક કરી ખવરાવવો. **(૩) કમળા ઉપર:**—આકડાના મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી નાકમાં તેનું ટીપું પાડવું. **(૪) આકડાના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. **(૫) મસ્તક વાયુ ઉપર:**—આકડાના પાકેલા પાંદડાં માથે બાંધવાં. **(૬) આધાશીશી ઉપર:**—આકડાના મૂળનો નમાટ નાકે સુંઘવો. **(૭) અપસ્માર અને ચડેલું મસ્તક ઉતરવા માટે:**—આકડાના દૂધમાં વગડાઉ છાણાની (અડાયાની) રાખ ભીંજવી, મરવી અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુંઘવી; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે [illegible] **(૮) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—આકડાનું દૂધ, ગોળ અને [illegible] લેપ કરવો. **(૯) સોજા ઉપર:**—લોકડાં અને આકડાનાં પાદડાં [illegible] નરમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. **(૧૦) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—આકડાના [illegible] પાણીમાં ઘસી પાવાં. આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં ૬–૭ લેઈ તેનો [illegible] ઘી નાખી પાવાં. **(૧૧) ઘુંટણ રહી ગયા હોય તો:**—આકડાનું દૂધ [illegible] નિયમ ચોપડવું. **(૧૨) હરસ ઉપર:**—

આકડો ઘણું અને કેટલાંને [illegible] કરે છે [illegible] અને માત્રા ૩ માસાની છે, તેમજ એનું દૂધ [illegible]

આકડાના [illegible] (પ્રસ્વેદ) વધીને નીકળે છે [illegible] થયા હોય તથા પેટના [illegible] આકડાનું દૂધ આપવાથી [illegible] ગની થઈ જાય છે. એના [illegible] દર્દનો નાશ કરે છે [illegible] અપાય છે. એની [illegible] દેવનામાં નાખી [illegible] અને [illegible] રોગોમાં [illegible] થાય છે, એમ **[illegible]દત્તામાં** [illegible] **મીર મહમદ હુસેન** [illegible] લાવ કરી પ્લાસ્ટર [illegible] બધી [illegible] દૂધ [illegible] રીતે દાદરને મટાડે [illegible] થયું હોય તો [illegible] જાય છે મીઠ **અબદુલ હમીદ** [illegible] અને બરોળ વધી [illegible] સુધી તે [illegible] દૂધ સાથે [illegible] આવે છે. શરીરના [illegible] તે તેલ [illegible] ચૂર્ણ નાખવાથી જલદી [illegible] **એન્સીલ** [illegible] આકડાના [illegible] અને મૂળ-

અંબાડાનું ઝાડ મોટું થાય છે. કોકણ અને કર્ણાટક એ દેશોમાં ઘ
ઘણુંજ થાય છે. એનાં પાંદડાં રામફળીનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનું
ઔષધના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એનાં ફળ ઘણુંજ ખાટાં અને લીલી સો
જેવડાં મોટાં વધે છે. તેમાં આંબા જેવી ગોટલી હોય છે. એ ફળ ખાટાં
ખટાસ માટે આમલીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. કાચાં ફળોને મીઠ
આવે છે. અંબાડાને આંબા જેવોજ મોર આવે છે. એકજ પદાર્થ સર્વ
ખાવાને માણસને ચીડ આવે, માટે તેના સુખ માટે દયાળુ પરમેશ્વરે
ખાટા પદાર્થ આંબલી, લીંબુ, આંબા (કેરી), કોઠાં, દ્રાક્ષ, કોકમ, બીજ
કરમદાં, ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલાં છે.+ અંબાડો–ગુરુ, ઉષ્ણ, તુ
ખારો, રુચિકારક, સારક, કફને હિતકર, પિત્ત, કફ અને રક્તનો વર્ધક અ
આમવાયુ તથા આમનો નાશ કરનાર છે. તે પાકવાથી તુરો, શીત
જડ, રુચ્ય, બળકર, મધુર, તૃપ્તિકર, શુક્રકર, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, મલસ્તંભક,
વાયુ, કફ, પિત્ત, રક્તદોષ દાહ, ક્ષયરોગ અને ક્ષત. એનો નાશક છે. એન
કુમળાં પાંદડાં–રુચિકર, ગ્રાહક અને અગ્નિદીપક છે. (૧) અમ્લપિત્ત ઉપર:–
અંબાડાનાં કુમળાં પાંદડાં લાવી તેનો રસ કાઢી એક તોલા જેમાં ૫ તોલા
[illegible]
[illegible] (૨) આમ્રાતકના વિષ
[illegible]

અમરવેલ—[illegible]

[illegible]

(૧) **વાયુથી અંગમાં સણકા આવતા હોય તો:**—આકડાનાં પાંદડાંનો શેક કરવો. (૨) **ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર:**—આકડાનાં ફૂલમાંના કાંટા (રજ-ર્ઇડાં), અને મરી એકત્ર વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે આપવી. અથવા આકડાની કુંપો અને ફૂલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમાં પાક કરી ખવરાવવો. (૩) **કમળા ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી નાકમાં તેનું ટીપું પાડવું. (૪) **આકડાના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૫) **મસ્તક વાયુ ઉપર:**—આકડાનાં પાકેલાં પાંદડાં માથે બાંધવાં. (૬) **આધાશીશી ઉપર:**—આકડાનાં મૂળનો ધૂમાડો નાકે સુંઘવો. (૭) **અપસ્માર અને ચડેલું મસ્તક ઉતરવા માટે:**—આકડાના દૂધમાં વગડાઉ છાણાંની (અડાયાની) રાખ ભીંજવી સુકવવી અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુંઘવી; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર–ઘી સુંઘવું. (૮) **કૂતરાના વિષ ઉપર:**—આકડાનું દૂધ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો. (૯) **સોજા ઉપર:**—લીંબડો અને આકડાનાં પાંદડા બકરીના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) **સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ કડવા પાણીમાં ઘસી પાવાં. આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં ૬–૭ લેઈ તેનો રસ કાઢી ઘી નાખી પાવો. (૧૧) **ધુંટણ રહી ગયા હોય તો:**—આકડાનું દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવું. (૧૨) **હરસ ઉપર:**—

આકડો પથ્ય અને કફમાને નુકશાન કરે છે એનો ઉતાર ઘી. અને માત્રા ૩ માસાની છે; તેમજ એનું દૂધ ઉપવિષ છે.

આકડાના મૂળની રાખ આપવાથી ... (૨૨વેદ) ... [illegible]

(૧) વાયુથી અંગમાં સણકા આવતા હોય તો:—આકડાનાં પાંદડાંનો શેક કરવો. (૨) ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર:—આકડાનાં ફૂલમાંના કાંટા (સ્રા-ઈડાં), અને મરી એકત્ર વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે આપવી. અથવા આકડાની કુંપો અને ફૂલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમાં પાક કરી ખવરાવવો. (૩) કમળા ઉપર:—આકડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી નાકમાં તેનું ટીપું પાડવું. (૪) આકડાના વિષ ઉપર:—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૫) મસ્તક વાયુ ઉપર:—આકડાનાં પાકેલાં પાંદડાં માથે બાંધવાં. (૬) આદાશીશી ઉપર:—આકડાનાં મૂળનો ધૂમાડો નાકે સુંઘવો. (૭) અપસ્માર અને ચડેલું મસ્તક ઉતરવા માટે:—આકડાના દૂધમાં વગડાઉ છાણાંની (અડાયાની) રાખ ભીંજવી સુકવવી અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુંઘવી; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર—ઘી સુંઘવું. (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર—આકડાનું દૂધ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો. (૯) સોજા ઉપર:—સેકડાં અને આકડાનાં પાંદડાં ભેંસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—આકડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં ૬–૭ લેઈ તેનો રસ કાઢી ઘી નાખી પાવો. (૧૧) ધુંટણ રહી ગયા હોય તો:—આકડાનું દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવું. (૧૨) હરસ ઉપર:—

આકડો ચકૃત્ અને ફેફસાને નુકસાન કરે છે એનો ઉતાર ઘી, અને માત્રા ૩ માસાની છે; તેમજ એનું દૂધ ઉપવિષ છે.

આકડાના મૂળની છાલ આપવાથી શરીરની અંદરના પ્રવાહી (પરસેવ) પણ નીકળે છે ચામડીના રોગમાં અને પેટની અંદરના અવયવ [illegible] ગયા હોય તથા પેટના કૃમિ, ખાંસી અને જલોદર આદિ રોગો [illegible] આકડાનું દૂધ આપવાથી [illegible] ગયી થઈ જાય છે. એના ફૂલ [illegible] દર્દનો નાશ કરે છે [illegible] ખાંસી શ્વાસ [illegible] ઉપાય છે. [illegible] આકડાના ફૂલના [illegible] [illegible] ઈલાજમાં [illegible] મીર મહમદ હુસેન [illegible] દૂધ [illegible]

[illegible] અબ્દુલ હમીદ [illegible] આકડાના ફૂલને [illegible]

[illegible] ઍન્સીલ [illegible]

નસ્યમાં આપવો, એટલે મોઢે થાન ગની બંધ થશે (૯) બાળકના કફવિકાર ઉપર—અરડૂસીનાં લીલાં પાંદડાં લાવી તેના પુટપાકથી રસ કાઢવો. પુટપાકની રીતિ—અરડૂસીનાં પાંદડાં કેળનાં પાંદડાંમાં બાંધી ઉપર માટીનો લપેટ કરી અંગારામાં મૂકી પછી બહાર કાઢી, ઉપરનાં કેળનાં પાંદડાં કાઢી નાખી અરડૂસીનાં પાંદડાં હાથ ઉપર મસળી રસ કાઢવો. આ રસ સુમારે ૨૦ ટીપાં અને તેટલું ટંકણખારની ફુલાવેલી ભૂકી બે અડધોઅડધ અને મધ ચાર માસા, એ સર્વ એકઠું કરી ચાટણ જેવું કરી રાખવું. એ ચાટણ દિવસમાં ચાર પાંચ વખત બાળકની શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવું; તેથી કફનો નાશ થઈ બાળક હુશિયાર બને છે. (૧૦) ઉરઃક્ષત, ક્ષય, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર—અરડૂસીનાં પાંદડાંને બાફ આપી હાથ ઉપર મસળી રસ કાઢવો. તેમાં સાકર નાખી મધ જેવું જાડું થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. પછી તેમાં બહેડાંનું ચૂર્ણ અને ઇલાયચીનું ચૂર્ણ નાખી રાખી મૂકવું અને તે ઉપરાઉપર ચટાડતા જવું. (૧૧) કફ ઘણો જાડો હોય તે ઉપર—ગરમ પાણીમાં અરડૂસીનો રસ, સાકર, મધ અને બે અડધોઅડધ મેળવી એ નાખી આપવું. (૧૨) કાસ, શ્વાસ ઉપર—અરડૂસીના કાઢામાં સાકર અને મધ નાખી આપવું અથવા અરડૂસીના રસમાં મધ અને સિંધવ નાખી આપવું. (૧૩) કફજ્વર ઉપર—અરડૂસી, નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ, ભોરંગમૂળ, એનો કાઢો આપવો. અરડૂસીનાં અને ગોખર (રાનમોગરી)નાં પાંદડાં એનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૧૪) વીંછીના વિષ ઉપર—કાચી અરડૂસીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં. (૧૫) શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે—અરડૂસીનો રસ અને જેઠીમધ આપવાં. એટલે શીતળાનો આજાર આવતો નથી. (૧૬) ઉરઃક્ષત ઉપર—અરડૂસીના રસમાં ફુલાવેલો ટંકણખાર મધ સાથે આપવો. (૧૭) ક્ષયાદિક ઉપર—અરડૂસીનાં પાંદડાંનો કાઢો, મધ અને ખડી સાકર નાખી આપવો. એટલે ક્ષય, રક્તપિત્ત, કાસ, કફ અને પિત્તજન્ય જ્વર દૂર થાય છે. (૧૮) ત્રિદોષ ઉપર—અરડૂસીનાં પાકેલાં પાંદડાંને બાફી, તેનો રસ કાઢી, તે અને આદુનો રસ એકત્ર કરી તેમાં થોડો તુળસીનો રસ નાખી, મધ અને જેઠીમધ ઘસી આપવો. (૧૯) રક્તપિત્ત ઉપર—અરડૂસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવો. (૨૦) મુખરોગ ઉપર—અરડૂસીના રસમાં મધ મિશ્ર કરી, તેમાં ઉપરજાતનાં મૂળ ઉકાળી સેવન કરવો. (૨૧) કફજ્વર અને ઉરઃક્ષત ઉપર—અરડૂસી, મજીઠ અને લીમડી એનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨૨) રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ અને કાસ ઉપર—અરડૂસી, દ્રાક્ષ અને હરડે એનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો. (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર—અરડૂસીનો કાઢો આપવો (૨૪) દુર્ધર સોજ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર અને ઉલટી ઉપર—અરડૂસી, ગળો, ભોરલી. એનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૨૬ અરડૂસો*—(મ૦ મહારૂખ) આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એનાં ...

---

* અહીં નિ૦ પદ્દેરા પોતાના બૃહન્નિઘંટમાં દેશાંતરીય નામ આપે છે કે "... કેરળ. મ૦ મહારૂખ, ક્વચાનિંબ, કૃત્રિમ મહાનિંબ, પ ઢેરાનિંબ ગુ૦ અરડૂસો ... ફુણુનિંબ, વરસંગ, મહારૂખ બ૦ કાયફૂલી. ફા૦ ક્યાદેગેજ ફા૦ (ઈરાની) ... ભીકુમાર, લા૦ મેલાડિનિઝ આદિ." પરંતુ શાલિગ્રામ નિઘંટમાં આ સર્વમાં ...

(૧) વાયુથી અંગમાં સણકા આવતા હોય તો:—આકડાનાં પાંદડાંનો શેક કરવો. **(૨) ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર:**—આકડાનાં ફૂલમાંના કાંટા (રજ-ઈડાં), અને મરી એકત્ર વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે આપવી. અથવા આકડાની ડુંખો અને ફૂલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમાં પાક કરી ખવરાવવો. **(૩) કમળા ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી નાકમાં તેનું ટીપું પાડવું. **(૪) આકડાના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. **(૫) મસ્તક વાયુ ઉપર:**—આકડાનાં પાકેલાં પાંદડાં માથે બાંધવાં. **(૬) આધાશીશી ઉપર:**—આકડાનાં મૂળનો ધુમાડો નાકે સુંઘવો. **(૭) અપસ્માર અને ચડેલું મસ્તક ઉતરવા માટે:**—આકડાના દૂધમાં વગડાઉ છાણાંની (અડાયાની) રાખ ભીજવી સુકવવી અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુંઘવી; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર—ઘી સુંઘવું. **(૮) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—આકડાનું દૂધ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો. **(૯) સોજા ઉપર:**—[illegible] અને આકડાનાં પાંદડાં ભેંસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. **(૧૦) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ કડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં ૬—૭ લેઈ તેનો રસ કાઢી ઘી નાખી પાવો. **(૧૧) પુંઠણ રહી ગયા હોય તો:**—આકડાનું દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવું. **(૧૨) હરસ ઉપર:**—

આકડો મગજ અને ફેફસાંને નુકસાન કરે છે. એનો ઉતાર ઘી. અને માત્રા [illegible] માસાની છે; તેમજ એનું દૂધ ઉપવિષ છે.

આકડાના મૂળની છાલ આપવાથી શરીરની અંદરનો પ્રવાહી (પ્રસ્વેદ) પસીનો નીકળે છે. ચામડીના રોગમાં અને પેટની અંદરના અવયવ મોટા થયા હોય તથા પેટના કૃમિ, ખાંસી અને જલોદર આદિ રોગોમાં ઉત્તમ અસર કરે છે. આકડાનું દૂધ આપવાથી તીવ્ર જુલાબ લાગે છે અને શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી લાલ થઈ [illegible] છે. એના ફૂલ પાચનશક્તિ વધારનાર, [illegible] છે અને [illegible] નાશ કરે છે [illegible]

[illegible]

બહાર આવે છે. તે સમયે એ ફૂલો ઉપર થઈ આવેલી વાયુની લહેર સુગંધિદાર હોઈ મનને આલ્હાદ આપે છે. ગામડાંઓમાં ખેતરની વાડ વગેરે ઠેકાણે આ ઝાડ ઘણાં થાય છે. કાળી અરણીનાં મૂળોનું તેલ કરે છે. દશ મૂળોમાં એનાં મૂળ આવે છે. મોટી અરણી—તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, કડવી, તુરી અને અગ્નિદીપક છે. વાયુ, સળેખમ, કફ, સોજા, અર્શ, આમવાત, મળાવરોધ, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ, વિષદોષ, આમ તથા મેદરોગનો નાશ કરે છે. લઘુ અરણીનાં મૂળ મોટી અરણીના જેવાંજ ગુણવાળાં છે; પરંતુ વિશેષ કરી લેપ, પાટા બાંધવા, એ વિષે શિતજ્વર અને સોજાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) સોજા ઉપર:—અરણીનાં પાનાનો પાટો બાંધવો. (૨) શીતજ્વર ઉપર:—અરણીનાં મૂળ મસ્તકે બાંધવાં. (૩) વાઘ કરડ્યો હોય તો:—અરણીનો પાલો મીઠું નાખી વાટી બાંધવો. (૪) અંડ ઉતર્યા હોય તો:—અરણીનો પાલો વાટી ગરમ કરી અંડે પાટા બાંધવો અને તાંબાની સળીવડે પગની અનામિકાના નખ ઉપર ડામ દેવો. (૫) જીર્ણજ્વર ઉપર:— ધોળી અરણીનાં મૂળ વિધિયુક્ત ચોટલીએ બાંધવાં. (૬) ત્રિદોષ-ગુલ્મ ઉપર:—નાની અથવા મોટી અરણીનાં મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેમાંજ ગોળ નાખી પાવો. (૭) વસામેહ ઉપર:—અરણીનાં મૂળનો કાઢો પાવો. (૮) શીતપિત્ત ઉપર:—અરણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી ખાવા માટે આપવું. (૯) પક્ષાઘાત, સંધિવાયુ અને સોજા ઉપર:—કાળી અરણીનાં મૂળોનું તેલ કાઢી, તે તેલ દરરોજ લેપ કરતા જવું અને શેકતા જવું.

૨૮. અરલુ—સં૦ સ્યોનાક. મ૦ ટીક, ટેંટુ. કો૦ ટેંટવે, જગદળા, ફળફળા. હિં૦ સોનાપાઠા, અરલૂ-ટેંટૂ. બં૦ સોના. ક૦ શેડીલમર, તિગડુમર, ઠેગ્ગુગડીમર. તે૦ પેદ્દામાનુ. લ૦ કેલેસાન્થેસ ઇંડીકા.

અરલુનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. એનાં પાંદડાં કાંઈક મરીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે અને ડાળાં પપૈયાનાં ઝાડ જેવાં પોચાં હોય છે. એને શીંગો આવે છે. તે ચાર આંગળ પહોળી અને હાથ બે હાથ લાંબી હોય છે. એમાં સુમારે બસો અઢીસો બિયાં હોય છે ને તે કપાસના જેવાં હોય છે. જ્યારે એની શીંગ કુમળી હોય છે ત્યારે તેનું શાક અને અથાણું કરે છે. એ શીંગોનો આકાર આબેહૂબ તરવાર જેવો હોય છે. અરલુનાં મૂળોની અંદર ખાસ લીલા રંગની હોય છે. દશ મૂળોમાં અરલુનાં મૂળ આવે છે એને "ટેટવં" એમ પણ કોઈ કહે છે. અરલુ:—તુરું, કડવું, તીખું, અગ્નિદીપક, ગ્રાહક, શીતળ, રુક્ષ, બળપ્રદ અને વાત, પિત્ત, સન્નિપાત, જ્વર, કફ, ત્રિદોષ, અરુચિ, આમવાત, કૃમિ, ઉલટી, ઉધરસ, અતિસાર, તૃષા, કોઢ, એનો નાશ કરે છે. પુટપાક રીતિએ એનો રસ કાઢી ઉપયોગ કરવાથી ઘણા દિવસનો અતિસાર હોય તે પણ તેનો નાશ થાય છે. એનાં કુમળાં ફળ—તુરાં, મધુર, લઘુ [illegible] પાચક

*નાની અરણીનું વર્ણન [illegible] હેલી અને [illegible] કરે છે [illegible] થાય છે. એનું [illegible] પાંચ [illegible] હોય તેમ [illegible] પુરુષ અને [illegible] કરાર હોય છે

(૧) વાયુથી અંગમાં મણકા આવતા હોય તો:—આકડાનાં પાંદડાંનો શેક કરવો. **(૨) ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર:**—આકડાનાં ફૂલમાંના કાંટા (રસ-ઈડાં), અને મરી એકત્ર વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે આપવી. અથવા આકડાની કુંપો અને ફૂલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમાં પાક કરી ખવરાવવો. **(૩) કમળા ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી નાકમાં તેનું ટીપું પાડવું. **(૪) આકડાના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. **(૫) મસ્તક વાયુ ઉપર:**—આકડાનાં પાકેલાં પાંદડાં માથે બાંધવાં. **(૬) આધાશીશી ઉપર:**—આકડાનાં મૂળનો ધૂમાડો નાકે સુંઘવો. **(૭) અપસ્માર અને ચડેલું મસ્તક ઉતરવા માટે:**—આકડાના દૂધમાં વગડાઉ છાણાંની (અડાયાની) રાખ ભીંજવી સુકવવી અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુંઘવી; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર-ઘી સુંઘવું. **(૮) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—આકડાનું દૂધ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો. **(૯) સોજા ઉપર:**—સેકટા અને આકડાનાં પાંદડાં ભેંસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. **(૧૦) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં ૬–૭ લેઈ તેનો રસ કાઢી ઘી નાખી પાવો. **(૧૧) મુંડલ સડી ગયા હોય તો:**—આકડાનું દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવું. **(૧૨) હરસ ઉપર:**—

આકડો યકૃત્ અને ફેફસાંને નુકશાન કરે છે. એનો ઉતાર ઘી, અને માત્રા ? માસાની છે; તેમજ એનું દૂધ ઉપવિષ છે.

આકડાના મૂળની છાલ આપવાથી શરીરની અંદરનો પ્રવાહી (પરસેવો) પેશાબ નીકળે છે. ચામડીના રોગમાં અને પેટની અંદરના અવયવ મોટા થયા હોય તથા પેટના કૃમિ, ખાસી અને જલોદર આદિ રોગોમાં ઉત્તમ અસર કરે છે. આકડાનું દૂધ આપવાથી તીવ્ર જુલાબ લાગે છે અને શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી લાલ થઈ જાય છે. એના ફૂલ પાચનશક્તિ વધારનાર, તાકાત આપનાર છે અને પેટના દર્દનો નાશ કરે છે એમ નિશ્ચય કરેલ છે તેમજ ખાસી, શ્વાસ, સળેકમ અને અરુચિમાં અપાય છે. એની જડની છાલ આકડાના દૂધમાં ભીંજવીને સુકવી લેવી. પછી આ છાલને દેવતામાં નાખી એની ધુમાડી સ્વાસ રોગમાં લેવાથી દર્દ મટી જાય છે. શ્લીપદ અને અંડવૃદ્ધિના રોગોમાં જડની છાલ ગાયની છાશમાં ઘસીને લગાવવાથી આરામ થાય છે, એમ ગ્રંથોમાં લખ્યું છે. **મીર મહમદ હુસેન** કહે છે કે આકડાનું દૂધ ચામડીને લાલ કરી પ્લાસ્ટર (ફોલ્લા) ઉઠાવનાર, ઝરને કઢાડનાર, વાળનો નાશ કરનાર તથા બધી જાતનાં દૂધ જેવા રસોના જથ્થાથી વિશેષ તેજ (તેજ) સ્વભાવ છે. ઔષધની રીતે દાંતની બદાઈ, દરસન જડથી આવ અને દાંત હાલા પણ થયા હોય અને દુઃખ થતું હોય તો એનું દૂધ નમની સાથે મેળવીને ખમા થોડું કાળજી દાંતના નીચે રખાય છે. [illegible] **અબદુલ હમીદ** કહે છે કે આકડાના દૂધને કોઢના રોગમાં તથા કરોળ અને ખરજ વધી ગઈ હોય તો આ પ્રમાણે આપવું. અનાજના દાણા તેમાં ભીંજવીને સુકાઈ તે ખાવાને આપવા (રેચ લાગશે) સાંધાનું દર્દ અને સોજા ઉપર ચોપડવાને દૂધ મુખ્ય ઈલાજ તરીકે વપરાતું આવે છે તેમજ પાંદડા થોડાક શેકી તે કાનમાં આવે છે શરીરના એ ભાગમાં લકવો થયો હોય તે ભાગ ઉપર પાંદડા તેલમાં રંગીને તે દેશ બેસાડવું. ગમુમાં અંકુર (૨૪) ન આવતું હોય તો સુકા પાંદડાંનું ચૂર્ણ નાખવાથી બહુજ જલદી અંકુર આવે છે. ડૉ૦ **એન્સીલ** કહે છે કે–આકડાનાં પાંદડાં અને મૂળ

જ પાંખડીનાં નાનાં નાનાં ફુલ આવે છે. ફળ નાનાં બોર જેવાં હોય છે.

એના ગુણદોષ અને ઔષધી ઉપયોગ સંબંધી ખાસી ઇતર માહીતી [illegible] ઓરટીજ ઘટે છે કે, એનાં પાંદડાં રસનો ઉપયોગ મદિર હોય (એટલે [illegible] છોકે) અને મદિરનુ ઉપર ઘટે સવ છે. એ ઉપરથી એમાં વધુતર [illegible] (જખુ) છે. એમ તર્ક કરી શકાય છે.

૩૦. અરિઠ—સં॰ અરિષ્ટ મ॰ રીઠારખ. હિ॰ રિઠા ગો॰ રીઠી [illegible] અરઠ. અરીઠા તૈ॰ કુંકુ. કુંકુ. તા॰ પુરડી ઉ॰ ગુરીઆ હિંદા. મલ॰ [illegible] સાપડાલાકટ ચે॰ રિઠાફલ મ॰ રીઠફળ [illegible] [illegible] સોપનો. એન્ગ્લ॰ [illegible] સોપ [illegible] [illegible]

સાબુ, સોડા, કેરોસીન તથા બીજાં [illegible]

થોડું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તે મિશ્રણ ડુંટીની આસપાસ અને પેડુએ ચોપડવું એ યોગથી ચાર ઘડીમાં મૂત્ર છુટશે. (૨૪) બદ ઉપર અને હરેક ગાંઠ ઉપર **અનુભવસિદ્ધ ઉપચાર**:—આકડાના દૂધમાં કાથો અને રેવંચીનો શીરો ઘસી ચંદન જેવું જાડું, ગાંઠ ઉપર દિવસમાં બેવાર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લેપ કરવો એટલે ગાંઠ નરમ પડી બેસી જશે. (૨૫) **શ્વાસકાસ ઉપર**:—આકડાનાં પાંદડાંનો રસ એક તોલો કિંવા બે તોલા પાવો; એટલે ઉલટી થઈ કફ, પિત્ત પડશે. ઉતાર-ચી અથવા ઘી અને ભાત. (૨૬) **વાળા ઉપર**:—આકડાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨૭) **સોજો, વાયુ અને ત્રિદોષ ઉપર**:—આકડાનાં પાંદડાં અને સેકટ ભેંસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૨૮) **રક્ત ગુલ્મ ઉપર**:—આકડાનાં ફૂલ તેલમાં તળી ખાવાં એટલે ગુલ્મ ઓગળી, રક્તસ્રાવ થઈ નીકળી જાય છે. (૨૯) **વાતરોગ ઉપર અર્કાદિ ક્વાથ**:—અર્કનાં મૂળ, ધમાસો, કરીયાતું, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, વજ, અરણી, સરગવો, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, સુંઠ, અતિવિષ, ભાંગ, એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે તીવ્ર ત્રિદોષ, વાયુ, દાંત બંધ થઈ જવા, અંગમાંનું શૈત્ય (શીતાંગ), શ્વાસ, કાસ, મૂત્રિકારોગ અને વાતરોગ એનો તત્કાળ નાશ થાય છે. **પ્રકાર બીજો**:—ઉપર બતાવેલા કાઢામાંના અતિવિષ, ધમાસો, અરણી અને સુંઠ, એ દ્રવ્યો બાદ કરી બાકીનાં લેવાં, તથા તેમાં સાટોડી વધારી, કાઢો કરી પાવો. તે સુપ્તવાત (સુન્નરોગ), નાના પ્રકારના વાયુ, શૈત્ય, અપસ્માર, એઓનો નાશ કરે છે. **ત્રીજો પ્રકાર**:—આકડાનાં મૂળ, જીરૂં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ભારંગમૂળ, રીંગણી, કાકડાશીંગ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ ગોમૂત્રમાં કાઢો કરી પાવો. એ કાઢો શીતાંગ સન્નિપાત, એ... શ્વાસ, કફવૃદ્ધિ, ઉપરસ, એઓનો નાશ કરે છે. (૩૦) **સોજા ઉપર અર્કાદિ લેપ**:—આકડાનાં મૂળ, સાટોડી અને કડવા લીમડાની છાલ એકત્ર ઘસી લેપ કરવો અથવા એનો કાઢો પાવો અને કાઢાના પાણીવડે વારંવાર સોજો ધોવો. (૩૧) **વાતવિકાર ઉપર**:—વાયુથી ઝંડાઈ ગયેલા અંગને આકડાના દૂધનો લેપ કરી તે ઉપર રાઈનું પ્લાસ્ટર મારવુ તથા ઉપર એક પાદડુ મૂકી ચોવડા કપડાથી ખુબ મજબુત બાંધવો. આ પ્રયોગથી વાયુબદ્ધ થયેલુ શરીર ત્વરિત છુટું થાય છે. (૩૨) **ઉરૂસ્તંભ ઉપર**:—આકડાનાં મૂળ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩૩) **સોજોદર ઉપર**:—આકડાના એક પાકેલા પાદડાનો રસ ધીમા પાવો. દિવસ ૩. પથ્ય—દૂધ અને ભાત. (૩૪) **પ્લીહોદર ઉપર**.—આકડાનાં પાંદડાં અને સિંધવ માટલામાં ઘાલી મ્હોડું બંધ કરી નીચે અગ્નિ સળગાવવો. પછી તે ખાર દહીંના પાણી સાથે પાવો. (૩૫) **શ્વાસ ઉપર**:—આકડાનાં મૂળીયાં, ગંઠ અને લીંડીપીપર, એમને ખલ કરી મધમાં બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરી ખાવી. (૩૬) **ઘાટ સર્પ ઉપર**:—આકડાનાં લીલાં મૂળોની છાલ લાવી તેને મધ સાથે ખાવાના પાનમાં મૂકી તેની બીડી કરી ખાવી, અથવા તે પાનના બીડાનો રસ પીવો.

૩૮. **આગીઓ**—સં૦ તીક્ષ્ણાગ્નિ. હિં. દાદમારી. ક૦ સુચીગિડ. ઘા એમાનિયાવેસી કૅરીઆ.

છે. વળી તે વાયુ, મલબદ્ધતા અને આમવાતનો નાશ કરે છે. (૩) મૂર્ચ્છા—વાયુનો ઝાટકો આવે છે તે ઉપર:—સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. (૪) યોનિશૂળ ઉપર:—સુંઠની ભૂકી એરંડીયા તેલમાં કાલવી લેપ કરવો અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળનો લેપ કરવો. (૫) અજીર્ણ ઉપર:—સુંઠ અને જવખારનું ચૂર્ણ ઘીમાં અથવા ગરમ પાણીમાં આપવું. (૬) આમવાત ઉપર:—એરંડમૂળના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ કાલવી ગોળો કરી તે ઉપર એરંડાનું પાંદડું વીંટાળી, ઉપર કપડમટી કરી પુટપાકવિધિપ્રમાણે તે ગોળો દેવતામાં પકવી, પછી બહાર કાઢી પીલી, રસ કાઢી, તેમાં મધ નાખી આપવો. (૭) આમવાત અને પેટ શૂળ ઉપર—સુંઠના કાઢામાં દીવેલ નાખી આપવું. તેથી આમવાત, કંમર અને પીઠ, એ ઠેકાણાનું શૂળ તેમજ [illegible] અને પેટશૂળ સારાં થાય છે. (૮) સંગ્રહણી, આમ, પ્લીહા અને આમવાતાદિક ઉપર—સુંઠની ભૂકી કરી તેમાં ઘી નાખી પકાવવું. તે ઘી સેવન કરવાથી પ્લીહા, આમવાત વગેરે દૂર થાય છે, વાયુનો નાશ થાય છે અને મંદાગ્નિ રોગ સત્વર જાય છે. (૯) કાસશ્વાસ ઉપર:—આદુનો રસ મધમાં નાખી પાવો. અથવા સુંઠ અને ભારંગીનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૦) શૂળવાયુ ઉપર:—આદુનો રસ મધ નાખી પાવો, એટલે અરોચક અને મલસ્તંભ દૂર થાય છે. (૧૧) અતિસાર ઉપર.—આદુનો રસ નાભિએ (ડુંટીએ) ચોપડવો; એટલે દુઃસાધ્ય અતિસાર પણ નાશ પામે છે. (૧૨) ઉદર રોગ ઉપર:—પાણી અને આદાના રસ સમ ભાગે પાવા. (૧૩) અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:—આદુનો રસ અને લીંબુનો રસ સમભાગ લઇ, તેમાં [illegible] સિંધવ [illegible] કરી, ભોજન પહેલાં ચાટણ કરવું એટલે અગ્નિમાંદ્ય દૂર થાય છે. ભોજનારંભે [illegible] અને [illegible] (૧૪) [illegible] (૧૫) [illegible] પાણી સાથે આપવું (૧૬) [illegible] આદુનો રસ [illegible] લીંબુનો રસ અને મધ સમભાગ કરી [illegible] (૧૭) [illegible] (૧૮) [illegible] (૧૯) હડકાન, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ, અરુચિ, [illegible] (૨૦) [illegible] ઉપર—સુંઠનું ચૂર્ણ [illegible] (૨૧) [illegible] (૨૨) [illegible] ઉપર—[illegible] (૨૩) [illegible] ઉપર—[illegible]

ઉપર:—સુંઠ અને એરંડમૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં ખાટેલી હીંગ અને સંચળ નાખી આપવો. (૩૭) આમાતિસાર ઉપર:—૧ તોલો સુંઠ પાણીમાં ઘસી તેમાં ઘી અને ગોળ તોલો તોલો નાખી, એ મિશ્રણ સારૂં પાકું કરી ચાટણ બનાવી આપવું. (૩૮) ઉલટી ઉપર:—આદુનો અને કાંદાનો રસ એક એક તોલો મિશ્ર કરી આપવો. (૩૯) પિત્તવિકાર ઉપર:—અર્ધો તોલો સુંઠની ભૂકી તેમાં ૪ ચણોઠીભાર સિંધવની ભૂકી મિશ્ર કરી નિત્ય સૂર્યોદય પહેલાં પાણીના ઘુંટડામાં ગળાવવી. (૪૦) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:—આદુનો રસ અને ખડીસાકર મેળવી નિત્ય બે વખત આપવો. (૪૧) પિત્તવિકાર ઉપર:—૭ તોલા ગાયનું દૂધ લેઇ તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુંઠ ઘસવી, અને તે દૂધ બાળી માવા જેવી ગોળી કરી સાકર નાખી દરરોજ રાત્રે સૂતી વેળા તે ગોળી ખાવી. ઉપર પાણી પીવું નહિ એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આપવું. (૪૨) ભ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપર:—આદુનો રસ બે તોલા અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા એકત્ર કરી અર્ધું બાળવું; અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી ઉંઘતી વખતે આપવું. (૪૩) ભ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપર:—આદુનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ બે તોલા, ને ખાંડ બે તોલા અને ગાયનું ઘી ૨ તોલા, એ એકત્ર કરી અડધું બળે ત્યાં સુધી ઉકાળી હમેશાં પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે આપતાં જવું. (૪૪) વાતભ્રમ ઉપર:—સુંઠ અથવા અજમાના ચૂર્ણની ભસ્મ આપવી. (તપખીર પ્રમાણે હળવેથી નાકમાં સુંઘવી.) (૪૫) આમાંશ ઉપર:—સુંઠ, વરીયાળી, ખસખસ અને ખારેક, એ ઔષધો સમ ભાગ લઇ પ્રત્યેકના બે ભાગ કરવા. તેમાંનો એક ઘીમાં તળી પછી સર્વ ઔષધો એકઠાં કરી, કુટી, બારીક ચૂર્ણ કરવું; અને સર્વ ચૂર્ણ બરોબર ખાંડ મિશ્ર કરી એ મિશ્રણ પ્રત્યેક વેળા ૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. (૪૬) આમવાત ઉપર:—સુંઠ ૪ ભાગ અને વરીઆળી એક ભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી અડધુ ઘીમાં તળી પછી બધાનું ચૂર્ણ કરવું. એ ગોળમાં મેળવી હમેશાં સેવન કરવું. (૪૭) અરૂચિ ઉપર:—આદુ અને સિંધવ આપવું. (૪૮) દંતશૂળ ઉપર:—સુંઠની ભૂકી ૧ ભાગ અને ફટકડી ૨ ભાગ એકઠી કરી દિવસમાં ૨–૩ વખત દાંતે ઘસવી. એટલે જલદીથી શૂળ બંધ થઇ જાય છે. (૪૯) સન્નિપાત જ્વરમાં મૂર્છા આવે છે તે ઉપર:—સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર એનું ચૂર્ણ સુંઘવું. (૫૦) દુર્જલ જ્વર ઉપર:—સુંઠ અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫૧) સર્વ શૂળ ઉપર:—સુંઠ, સાજીખાર અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ક્ષણમા સર્વ શૂળનો નાશ થાય છે. (૫૨) ધાત પડે છે તે ઉપર:—સુંઠના કાઢામાં હળદર અને ગોળ નાખી તે પ્રાશન કરવું. (૫૩) અગ્નિમાંદ્ય અને કૃમિ ઉપર:—સુંઠ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

(૪૦) આમલી:—સં૦ ચિંચા. મ૦ ચિંચ. હિં૦ ઇમલી. આંબલી. બં૦ આમરૂલ, તેંતુલ, તેંતુલ. ક૦ હુણીસે, હુણસી, હુલીમારા. તૈ૦ ચિંતાચેટ્ટુ. તા૦ પુલિચામારં, પુલિ. તુ૦ પુંકમાર. મલા૦ આમલં, ચિંચા. અ૦ તમર હિંદી. ઇં૦ ટેમેરીંડ ટ્રી. લા૦ ટેમેરીંડસ ઇંડીકસ્. ઉદ્ભિ૦ કુઆં.

લોક શેકીને ખાય છે. તેમાંથી ઉત્તમ પ્રકારનું તેલ નીકળે છે; પરંતુ એનું તેલ કાઢવાને લોક દુર્લક્ષ કરે છે એ કેટલું મૂર્ખપણું છે! ભાવસાર અને ભરવાડ લોક કચુકાની ખેળ કરે છે. આમલીના કુણા પાલાનું શાક કરે છે અને ફૂલોની ચટણી કરે છે. આમલીનું લાકડું ચીકણું હોય છે; માટે તેના કુહાડી વગેરેના હાથા પણ કરે છે. આમલીના લાકડાના કોલસા પાડે છે. **આમલીનું ઝાડઃ**—ગુરુ, ઉષ્ણ, ખાટું, પિત્તકર, કફપ્રદ, રક્તકોપન અને વાતનાશક છે. **આમલીનાં ફૂલઃ**—તુરાં, સ્વાદુ, ખાટાં, રૂચિકર, વિશદ, અગ્નિદીપક અને લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **આમલીના પાંદડાઃ**—સોજો અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **કુમળી આમલીઃ**—અતિ ખાટી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક; અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, કફ અને રક્તને કોપાવનાર તથા વાતનાશક છે. **જુની આમલીઃ**—વાતલ અને પિત્તને કરનાર છે. **પાકી આમલીઃ**—મધુર, સારક, ખાટી, હૃદ્ય, ભેદક, મલસ્તંભક, દીપન, રૂચિકર, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, બસ્તશોધક છે; અને વ્રણદોષ, કફ, વાયુ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. **સુકી આમલીઃ**—હૃદ્ય અને લઘુ છે; અને શ્રમ, ભ્રાંતિ, તૃષા, ક્લમ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **નવી આમલીઃ**—વાત અને કફ કરનારી છે. તે એક વર્ષની હોય તો વાતપિત્તનાશક હોય છે. **આમલીની સુકાયલી છાલનો ખારઃ**—અગ્નિમાંદ્ય અને શૂળનો નાશ કરે છે. **પાકેલી આમલીનો રસ એટલે ગરઃ**—ખાટો, મધુર, રૂચિકર, વ્રણનાશક અને લેપ કરવાથી સોજા અને પક્ષિઘાતનો નાશક છે. **આમલીનું પનુંઃ**—દાહ, કફને કરનાર, અતિ ખાટું, વાતનાશક છે. તેજ સમભાગ સાકર નાખી કરેલું હોય તો દાહ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **રક્ત હરસ ઉપરઃ**—આમલીની ઉપરની ખડબચડી છાલનું ચૂર્ણ કરી તે ક્યારી આણી સવારે અને સંધ્યાકાળે ગાયના અધમણી દહીં સાથે ખાવું. (૨) ફંગ

સિસીયન લોક—પેટના મરડાના રોગમાં તથા પાચનશક્તિ વધારવામાં આમલીના ચિંચા બીજ ઓથેલા સાથે મેળવીને વાપરે છે. **સીલોનના** ટાપુમાં કલેજ અને બરોળની ગાંઠ થવામાં આમલીના મોરની એક પ્રકારની મીઠાઈ બનાવી રોગીને આપે છે. પાંદડાંને બાફીને તેનો શેક કરવામાં લે છે. આમલીના વૃક્ષ નીચે સુવાથી રોગ થાય છે અને લીંબડાના વૃક્ષ નીચે સુવાથી સર્વે રોગો અને વિશેષ કરી આમલી નીચે સુવાથી થએલ રોગ શાંત થાય છે; એમ આપણા લોકો માને છે. એના ગુંદનો ભુકો કરી નાસુર ઉપર ભભરાવે છે કે જેથી ઘા તુરત ભરાઈ આવે. પાંદડાંને ઠંડા પાણીમાં ભીજવી આંખ દુખવા આવી હોય તો તેના ઉપર અને નાસુરના ઘા ઉપર બાંધે છે. આજને વાડી પાણીમાં મેળવી ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી તે તુરતજ નરમ પડી ફુટી જાય છે.

ખરેખાત મને પિત્ત અને કફના મહાન ઉપદ્રવથી સવત્ ૧૯૬૦ ની સાલમાં સંગ્રહણી જેવા ઝાડાના સાડાપાંચ માસના દરદમાં મરણ પથારીએથી ઉઠાડનાર આ મહૌષધી છે. મે દવા તરીકે નહિ પણ અજ્ઞાનતામાં (બેફીકરાઈથી) માત્ર પંદર દિવસમાં દશ શેર આમલીના કાતરા ચાવી ખાધા હતા. આથી ઝાડામાં દુર્ગંધ નીકળી મને આરામ થયો. જે લોકો મારા આ ખુરાકને વખોડતા અને પ્રતિબંધ કરતા, મશ્કરી કરતા, તેઓજ તેનો આ ચમત્કાર જોઈ દિગ્મૂઢ થયા હતા ને મને નવું જીવન મળ્યું હતું

કુંગળીના રસમાં કાલવી કપડાથી ગાળી તે રસ પાવો; એટલે ઉલટી, ઝાડો થાય છે તથા જે સવિષ જંતુ હોય છે તે પણ મરી જાય છે. (૨૨) **અરૂચિ અને પિત્ત ઉપર:**—અંદરથી પાકેલી અને દગાદાર એવી આમલી લઇ તે ઠંડા પાણીમાં મસળી સાકર નાખી આપવી. પછી તેમાં એલચી દાણા, લવંગ, કપૂર અને મરી નાખી તે મિશ્રણના કોગળા વારંવાર કરવા; એટલે અરૂચિનો નાશ થાય અને પિત્ત શમે છે. (૨૩) **પિત્ત અને બંધકોશ ઉપર આમલીનું સરબત:**—એક શેર આમલી અશેર પાણીમાં ચાર પ્રહર ભિંજવી રાખી, પછી તે પાણી ગાળી ઉકાળી અર્ધું બાળવું અને તેમાં ૨ શેર સાકરની ચાસણી કરી નાખી સરબત જેવું કરીને તે દરરોજ ૨ તોલાથી ૫ તોલા પર્યંત આપવું. બંધકોશવાળાએ રાત્રે અને પિત્તવાળાએ નરણે સેવન કરવું.

૪૧. આમળાંનું ઝાડ:—સં૦ ધા૦ આમલકી. મ૦ આવળે. હિં૦ આમલા, આમરા. ક૦ તુ૦ નલ્લીમારા. તૈ૦ ઉસરકાય, વેઝી. તા૦ નેલ્લીમારં. મલ્યા૦ આમલકં, નેલ્લી. ફા૦ આમ્લજ. અ૦ અમ્લજ. ઇં૦ એમ્બ્લીક મિરોબેલન. લૅ૦ ફ્લિંથસ એમ્બ્લીકા.

ભરતખંડમાં આમળાના ઝાડ ઘણું કરીને થાય છે. એ ઝાડ સાધારણ ઘણાં ઉંચાં હોય છે. એનાં પાદડાં ખીજડાના પાદડા જેવા હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફળો આવે છે. આમળાં સાધારણ સોપારી જેવડાં મોટાં હોય છે. આમળાંમાં બે જાતિ છે. રાન આમળાં અને ધોળાં આમળાં. આમળાંનો મુરબ્બો કરે છે. તે પિત્ત ઉપર સારો છે. તેનું અથાણું પણ થાય છે. આમળાં સુકાઈ જાય એટલે એને પણ આમળાંજ કહે છે. એ સુકાં આમળાંને મરાઠીમાં આવળકટી કહે છે. આમળાંના લાકડામાંથી ધોળો કાથો થાય છે. આવળકટી વાટી શરીરે ચોપડે છે. આવળકંટીનું રાયતું પણ બને છે. વૈદકમાં જેને ત્રિફળા કહે છે તેમાં આવળકંટી પણ આવે છે. હરડાં, બેડાં અને આવળકટી (આમળાં), આ ત્રણ પદાર્થોને "ત્રિફળા" એવી સંજ્ઞા આપેલી છે.—**આમળાં** કિંચિત્ તીખાં, સારક, મીઠાં, કડવાં, ખાટાં, તુરાં અને શીત છે. એ જરા અને વ્યાધિનાં નાશક, વૃષ્ય, કેશ્ય, હિતકર, અરૂચિનાશક છે; અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, વિષ, જ્વર, વાંતિ, આધ્માન, બંધકોશ, સોજો, શોષ, તૃષા, રક્તવિકાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **આવળકંટી:**—કડવી, તીખી, ખાટી, મધુર. તુરી, કેશ્ય, ભગ્નસંધાનકર, ધાતુવર્ધક અને નેત્રને હિતકર છે તથા શરીરે લગાડવાથી કાંતિકારક છે; અને પિત્ત, કફ, ઘર્મ, મેદ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ધોળી ધૂપણી ઉપર:**—આવળકંટીનાં બી પાણીમાં વાટી તેમાં સાકર અને મધ નાખી આપવાં. દિ. ૩. (૨) **સર્વ જ્વર ઉપર આમલકયાદિ ચૂર્ણ અને આમલકયાદિ ક્વાથ:**—આવળકંટી, ચિત્રાનાં મૂળ, બાળહરડાં (હીમજી હરડે), લીંડીપીપર અને સિંધવ, એ પાંચ ઔષધ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી લેવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે: તેમજ આવળકંટી, ચત્રાનાં મૂળ, બાળહરડાં અને લીંડીપીપરનો કાઢો કરી તે લેવાથી પણ તાવ દૂર થાય છે. (૩) **પિત્ત ઉપર આમળાંનો મુરબ્બો:**—એક શેર આમળાંને

પાવું. (૨૨) પ્રમેહ ઉપરઃ—આંમળીનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર અને છાશ પાશેર એકત્ર કરી પાવું. (૨૩) રેચકઃ—આંમળીની છાલના રસમાં મરીની ભૂકી, પાંચ લવંગ અને ઇલાયચી વાટી આપવાં. ઉતાર-ઘી અને ભાત. (૨૪) **શરીર ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપરઃ**—આવળકંઠી રાત્રે ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી મેલવી અને સવારે વાટી તેમાં નાળીએરનો અંગરસ મેળવી શરીરે ચોપડવું. **(૨૫) શરીરની કાંતિ સારી થવા માટેઃ**—આવળકંઠી અથવા શેકેલાં આમળાં અને ધોળા તલ એકત્ર કરી બારીક વાટી દરરોજ શરીરે ચોળવાં; અને થોડીવાર પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવું. (૨૬) **વીર્યવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—આમળાંનો રસ અને ઘી એકત્ર મેળવી આપવું. (૨૭) **વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટેઃ**—આવળકંઠીનું ચૂર્ણ અને તલનું ચૂર્ણ સમભાગે એકત્ર કરી ઘી અને મધમાં ૨૦ દિવસ પ્રાતઃકાળમાં આપવું. (૨૮) **દિવ્ય દેહ થવા માટેઃ**—આવળકંઠીનું ચૂર્ણ અને આરકંદનું ચૂર્ણ સમભાગે ઘી અને મધ સાથે શિશિર ઋતુમાં આપવું. (૨૯) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ**—આવળકંઠી ઘીમાં શેકી પાણીમાં વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. (૩૦) **મસ્તકશૂળ ઉપરઃ**—આમળાંનું ચૂર્ણ, ઘી અને સાકર એકઠાં કરી પ્રાતઃકાળમાં ખાવું. (૩૧) **પિત્તશૂળ ઉપરઃ**—આમળાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩૨) **મૂર્ચ્છા ઉપરઃ**—આમળાંનો રસ ઘી નાખી પાવો. (૩૩) **રક્તપિત્ત ઉપરઃ**—આવળકંઠીનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘીમાં આપવું, વા આમળાંનો અથવા હરીતકી (હરડે) નો મુરબ્બો આપવો. (૩૪) **ઇંદ્રિય લાલ થઈ હોય તોઃ**—આવળકંઠી માસા ૩, મંચળ માસા ૨, મિશ્રી તોલા ૨, એનું ચૂર્ણ કરી તે પાશેર પાણીમાં શક્તિ પ્રમાણે આપવું. (૩૫) **રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—આવળકંઠીના અંગરસમાં મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી આપવું. (૩૬) **અમ્લપિત્ત ઉપરઃ**—આવળકંઠી ૧ તોલો રાત્રે પાણીમા ભિજવી રાખવી બીજે દિવસે સવારમાં તેમાં ૩ માસા સુંઠ અને એક માસો જીરૂ નાખી બારીક વાટી ગોળી કરવી. તે ગોળી સાત તોલા દૂધમાં મેળવી, તેમાં બે તોલા ખડીસાકર નાખી તે દૂધ પાવું. (૩૭) **બાળકોના અતિસાર ઉપરઃ**—આવળકંઠી, ચિત્રો, આગળકરાં, લીંડીપીપર અને મંચળ એનું ચૂર્ણ કરી તે હંમેશા સવારે અને રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણીમાં શક્ત્યનુસાર આપવું. (૩૮) **પિત્તવિકાર ઉપરઃ**—આવળકંઠી ૧ તોલો આખી રાત કલઇના વાસણમા પલાળી રાખી સવારે વાટી ગાયના સાત તોલા દૂધમાં મેળવી ને પાવું; એટલે પિત્તવિકાર દૂર થઇ શક્તિ વધે છે. (૩૯) **કમળાના રોગ ઉપરઃ**—આવળકંઠી, હળદર અને ગેરૂ મેળવી એનું અંજન કરવું. (૪૦) **ધાતુપુષ્ટિને માટેઃ**—આવળકંઠી અને ગોખરૂ એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ બે માસા અને ગળોનું સત્વ ૧ માસો, એ ઘી અને સાકરમાં નાખી રોજ સવારે ખાવું; એટલે ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા જઈ તે પુષ્ટ થાય છે. (૪૧) **ધોળી ફૂલણી ઉપરઃ**—આમળાંનો રસ અથવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૪૨. આસ.—સં૦ અશ્મન્તક. હિં૦ મ૦ આસ.

એ ઝાડને મુસલમાની ભાષામાં "સુરંજી" કહે છે. એ ઝાડ ઘણાં વર્ષ

આકડાનાં અને આંમલીનાં લાકડાંનો અગ્નિ કરી તે ઉપર અજમો નાખી તેની ધૂણી ગમાને આપવી. (૧૩) તાદીયા તાવ ઉપરઃ—આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં પાનમાં ખાવાં. (૧૪) કર્ણશૂળ ઉપરઃ—આકડાનાં પાકેલાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકવાં અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમાં પાડવો. (૧૫) ગંડમાળા ઉપરઃ—આકડાના દૂધમાં હીરાકશી અથવા રૂઝિંજન ઘસી લેપ કરવો. (૧૬) ગુડધી ઉપરઃ—આકડાનું દૂધ ચોપડવું. (૧૭) શ્લીપદ (પગ કિંવા હાથ જાડા થાય તે) રોગ ઉપરઃ—આકડાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૮) વિછીના વિષ ઉપરઃ—આકડાનું મૂળ ઘસીને ચોપડવું. (૧૯) મ્હોડા ઉપર કાળાશ હોય છે તે ઉપર લેપઃ—આકડાના દૂધમાં હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨૦) કર્ણશૂળ ઉપરઃ—આકડાના અંકુર લાવી લીંબડાના રસમાં વાટી તેમાં થોડું તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી ગોળો કરવો. પછી થુરીયાનું લાકડું થોડું કોતરી તેમાં તે ગોળો ઘાલી તેની આસપાસ થુરીયાનાં પાંદડાં વીંટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી પુટપાકની પેઠે હલકો અગ્નિ દેવો. પછી તે ગોળો બહાર કાઢી પાંદડાં દૂર કરી કાઢ-સુદાં પીલી રસ કાઢી તે કિંચિત્ ગરમ કરીને પછી કાનમાં પાડવો. એટલે દુસ્તર કર્ણપીડા દૂર થશે. (૨૧) સર્પના વિષ ઉપરઃ—આકડાના ઝાડનાં પાંદડાં આકડાના દૂધમાં વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી પ્રત્યેક ઘડીના અંતરે આપવી અથવા મૂળ ઘસી પાવાં. (૨૨) શીઘ્ર પ્રસુતિને માટેઃ—આકડાનાં મૂળ આકડાનાં પાંદડાંમાં વીંટાળી અંબોડામાં ખોસવાં. પ્રસવ થયા પછી તુરત છોડી નાખવાં. (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ—આકડાના દૂધમાં બાવળની છાલનું

માંથી જે દૂધ જેવો રસ નીકળે છે; તે સુકાયા બાદ આપવાથી બહુજ જલદી જુલાબ લાગે છે અને શરીરને સુધારનાર મનાય છે. તાબીબ વૈદ આને સ્ટ્રેફ રોગમાં અત્યંત ગુણકારી માને છે. મિ. પ્લેફેર કામમાં શરીર સુધારવાનો, વમન કરવાનો અને શરીરમાંથી બિગાડ કહાડવાનો ગુણ બતાવે છે. ડૉ. ડીમક છાલમાંથી નીકળેલ દૂધ અથવા રસને સુકવી આપવાથી વમન અને અધિક ગુણકારક કહે છે. ડૉ. ઇંડનના મત પ્રમાણે એમાં ઉલટી કરવાનો ગુણ છે. ચરકાચાર્યે એને ભેદનીય, પરસેવો લાવનાર, ઉલટી કરાવનાર, કફહર, યોનિદોષનાશક, પીયાની મારવાને ઉપયોગી, અને એનાં બીજ ખૂબ લાવનાર દોષનું નિશ્ચય કરેલ છે. સુશ્રુત પણ કુષ્ઠહર, મસ્તુરોધક, વાત-વિકારનાશક માને છે.

ફનાળાના નામમાં લોકો એના પાંદડાંને શેકીને રસ કહાડી શરીરે ચોપડી પરસેવો લાવે છે એથી તાવ જાય છે. ડુંગર નાથા ઉપર એના પાંદડા ઘી ચોપડી શેકીને બાંધે છે. ફનાળાની ઉભમાં દેવતાના કોલસા ઉપર એના પાંદડાં મુખ પાથરી તેને તપતા ઉપર તેના પર ... [illegible] ... જાય છે, અને તે પાંદડાં ખુંદાવે છે, આથી પણ એ દુખનો દાવ સાવર પ્રદાન કરે છે અને હોજો આવી ઘટે છે. આમ બુદ્ધિપૂર્વક યોજના કરવાથી આકડો મહાન્ ઔષધ ... [illegible] ... રસાયન માહ્યું છે. એના મૂળ ... [illegible] ... કહાડી રાખી તેનું ચૂર્ણ ... [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... કરે છે.

બી પ્રમાણે બી હોય છે. એનાં મૂળોને આસંધ કહે છે. આસંધનો પાક કરે છે. તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે.+ આસંધ:—રસાયન, તુરો, ધાતુવૃદ્ધિકર, કિંચિત્ તીખો, બલકર, કાંતિકારક, મધુગંધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વૃષ્ય, ઉષ્ણ તેમજ લઘુ છે અને વાત, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, વ્રણ, શ્વેત કુષ્ઠ, કફ, વિષ, કૃમિ, સોજો, ક્ષતક્ષય અને કંડૂનો નાશ કરે છે. (૧) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—આસંધનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ ભાગે * લેઇ તેમાં સાયંકાળે આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. (૨) ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:—આસંધનો કાઢો કરી આપવો એટલે ગર્ભિણીને પુષ્ટિ થાય છે, અને બાળક સશક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૪) નાનાં બાળકોને શક્તિ આવવા માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું અથવા આસંધ ૧ ભાગ, દૂધ ભાગ, એમાં ઘી નાખી પચન કરવું. તે બાળકને આપવાથી બળ વધે છે. (૫) દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ, આમળાનો રસ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ એમાં આપવું. (૬) સર્વ રોગ દૂર થવા માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગળોનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અથવા ગળોનું સત્વ માસો ૧ મધમાં આપવું. (૭) ચામડીના રોગને માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ તેલમાં નાખી શરીરે ચોપડવું. (૮)ગર્ભધારણને માટે:—આસંધનો કાઢો દૂધ નાખી કરવો અને તેમાં ઘી નાખી તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને ખાવા માટે આપવું. (૯) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—આસંધનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એ સવારે ગાયના દૂધમાં નાખી આપવું. આ પ્રમાણે સાંજે પણ આપવું. એટલે ઉપલા વિકાર દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને શક્તિ આવે છે. (૧૦) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુસ્તંભનને માટે:—આસંધ તોલા ૧૦ અને વરધારો તોલા ૧૦, એ બંને ઓષધો સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું અને ઘીના નીવડેલા (રીઢા) વાસણમાં ભરવું. પછી તેમાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો લઇ ગાયના તાજા દૂધમાં નાખી તે આપવું. (૧૧) ધાતુક્ષય ઉપર:—આસંધ, સાકર, ઘી, મધ, લીંડીપીપર, એ એકત્ર કરી આપવું. પથ્ય દૂધ અને ભાત. (૧૨) સ્ત્રીઓને દૂધ આવવા માટે:—આસંધ, ભોંયકોળું અને જેઠીમધ, એનો કાઢો ગાયનું દૂધ નાખી આપવો. (૧૩) સોજો

+ આસંધનો ક્ષુપ (છોડ) ઘણું કરીને પીલુડીને મળતો હોય છે. માત્ર પીલુડી કરતાં એનાં પાંદડાં કાંઇક પાતળાં હોવાથી કેટલાક બંધુઓ એને ઓળખતાં ભૂલ ખાય છે. એનાં પાંદડાંનો રસ માથાના વાળમાં ભરી રાખવાથી જુ મરી જાય છે. એથી એને ગામડાના લોકો જુ-મારી તરીકે ઓળખે છે. એનાં મૂળોમાં ઘોડાની વાસ આવે હોવાથી સંસ્કૃતમાં એને અશ્વગંધા કહે છે. વળી એ શરના જેવી હોવાથી કેટલાક ગાંધી લોકો એને બદલે શરના આપી ઠગે છે. એ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને નુકશાન કરે છે. વાયુનાશક હોવાથી એને કેટલાક લોકો ખાય છે; પરંતુ એની સાથે ગુલ્મ પણ પાળવી જરૂરની છે. એનો હનાર કતીરો, પ્રતિનિધિ ઇપલેટ અને માત્રા: ને મા ૫ માસાની છે.

* ઘી અને મધ સમાન ભાગે મળવાથી વિષતુલ્ય થાય છે; માટે વિષમ ભાગેજ લેવાં જોઈએ.

આકડાનાં અને આંમલીનાં લાકડાંનો અગ્નિ કરી તે ઉપર અજમો નાખી તેની ધુણી મસાને આપવી. (૧૩) તાઢીયા તાવ ઉપરઃ—આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં પાનમાં ખાવાં. (૧૪) કર્ણશૂળ ઉપરઃ—આકડાનાં પાકેલાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકવાં અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમાં પાડવો. (૧૫) ગંડમાળા ઉપરઃ—આકડાના દુધમાં હીરાકશી અથવા રોશિંજન ઘસી લેપ કરવો. (૧૬) ચુડધી ઉપરઃ—આકડાનું દુધ ચોપડવું. (૧૭) શ્લીપદ (પગ કિંવા હાથ જાડા થાય તે) રોગ ઉપરઃ—આકડાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૮) વિંછીના વિષ ઉપરઃ—આકડાનું મૂળ ઘસીને ચોપડવું. (૧૯) ફોલ્લા ઉપર કાણાંરા હોય છે તે ઉપર લેપઃ—આકડાના દુધમાં હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨૦) કર્ણશૂળ ઉપરઃ—આકડાના અંકુર વાટી લીંબડાના રસમાં વાટી તેમાં થોડું તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી ગોળો કરવો. પછી થુરીયાનું લાકડું થોડું કોતરી તેમાં તે ગોળો ઘાલી તેની આસપાસ થુરીયાનાં પાંદડાં વીંટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી પુટપાકની રીતે હલકો અગ્નિ દેવો. પછી તે ગોળો બહાર કાઢી પાંદડાં દૂર કરી કપડામાં પીલી રસ કાઢી ને કિંચિત્ ગરમ કરીને પછી કાનમાં પાડવો. એટલે દુસ્તર કર્ણપીડા દૂર થશે. (૨૧) સર્પના વિષ ઉપરઃ—આકડાના ઝાડનાં પાંદડાં આકડાના દુધમાં વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી પ્રત્યેક ઘડીના અંતરે આપવી અથવા મૂળ ઘસી પાવાં. (૨૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટેઃ—આકડાનાં મૂળ આકડાના પાંદડામાં વીંટાળી અંબોડામાં ખોસવાં. પ્રસૂત થયા પછી તુરત છોડી નાખવાં. (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ—આકડાના દુધમાં બાવળની છાલનું

અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તુરી, સારક છે; અને કફ, ઉગ્ર વ્રણ, ઉદરરોગ, દમ, ઉધરસ, વ્ર,
સન્નિપાતજ્વર, શળ, વાયુ, કંડુ, વ્રણ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે. રક્તપિત્ત
પણ નાશ કરે છે. (૧) કંડૂ અને ખસ ઉપરઃ—આંબાહળદર અને કાળી
જીરી એકત્ર વાટી શરીરે ચોપડવું એટલે કંડુ દૂર થાય છે. આંબાહળદર અને કાળી
જીરીનું બારીક ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખરલ કરી ખસને ચોપડવું એટલે ખસ દૂર થશે.
(૨) ઠેસ વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઇ લોહી ગંઠાયા
ઉપરઃ—આંબાહળદર અને હીરાબોળ, એ પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી દુખતા ભાગ
ઉપર ચોપડવું એટલે જલદી ગુણ પડે છે. (૩) શીતળા અથવા ગોવરાથી
શરીર ઉપર ડાઘ ઉઠે છે તે ઉપરઃ—આંબાહળદર, કાળી જીરી, બાવચી, કુવાડિ-
યાનાં બી અને આમળાં, એને ગોમૂત્રમાં બોળી રાખી વાટીને રોજ શરીરે ચોળી
સ્નાન કરવું. (૪) કૃમિ (કરમ) ઉપરઃ—આંબાહળદર અને મિશ્ર એકઠાં
વાટી શક્તિ પ્રમાણે આપવાં અને ઉપર ગરમ પાણી આપવું. અથવા પ્રસારિ-
ણીના રસમાં આંબાહળદર ઉકાળી પેટ ઉપર ચોપડવી. (૫) બાળકોને વાંઆ
(બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦–૧૫ દિવસની અંદર તેના અંગ ઉપર ફોલ્લા ફુટી તેને
દુઃખ થાય છે તે ઉપર) આવે ત્યારેઃ—આંબાહળદર આદુના રસમાં ઘુંટી ચોપડવી.

(૫૭) આંબો—સં૦ આમ્ર. હિં૦ બં૦ આમ. ક૦ માવિનમરા, મરિ
પદેંવજુ, તૈ૦ મામિડીચેટુ, મર્રી, આમ. તા૦ મામર. તુ૦ કેકે, મલા૦ માવુ. પ્ર
મ૦ આંબા. અ૦ અમજ. ઇં૦ મેંગો ટ્રી. લા૦ મેંગીફેરા ઇંડીકા.

આ વૃક્ષ ઘણું કરીને ગરમ દેશમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જેટલા આંબા થ
છે તેટલા કોઇ પણ દેશમાં થતા નથી. આંબાનું ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. રાનમ
અને ફુમરોમાં પણ એ ઝાડ વાવવાથી ઉગે છે. રાનમાં ઉગેલા આંબાને ગ
આંબા કહે છે. ખેતરમાં અને જે ઉંચી જાતના આંબા હોય છે તેને "રસ
આંબા" કહે છે. આંબાની કલમો કરી જે આંબા ઉગાડવામાં આવે છે તે
"કલમી આંબા" કહે છે. કલમી આંબાના ઝાડ નાના હોય છે. આંબા
આકાર, રૂપ અને ગુણ ઉપરથી આંબાને અનેક નામો આપવામાં આવેલાં
આંબામાં મુખ્ય બે જાતિ છે. એક બોરવાની તથા બીજી રસની. જેનાં ફળનો
પાતળો હોય ને રસાળ અને જેનો રસ ઘટ–જાડો હોવાથી કાપીને ખાવા
હોય તે બોરવાની. આંબાનુ ઝાડ સંકડો વર્ષ જીવે છે. આંબો દર વર્ષે મો
ફળે છે. આંબાનું ફળ અતિશય મધુર અને મીઠું છે. ગરીબથી માંડી શ્રીમંત
સર્વ કોઈ એનો ઉપયોગ કરે છે; અને ગરીબ લોક તો કેરીના દિવસોમાં
ઉપરજ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. ઉનાળામાં વટેમાર્ગુ લોક તાપથી
જાઈ અને થાકનાં થાકી જવાથી આંબાની ઘટા નીચે આવી વિસામો લે
—અને કેરીઓ ખાઈ તૃપ્ત પણ થાય છે. આંબાની છાયા શીતળ અને
આરામ આપનારી છે. થાકીને લોથ થઇ ગએલા લોક આંબાની છાયા
બેસી આરામ પામે છે. આંબાનાં લાકડાં ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે
આંબાના ફળનો ગુંદ થઈ તેની ગળ બને છે અને તે ઘણા કામમાં આવે

આકડાનાં અને આંમલીનાં લાકડાનો અગ્નિ કરી તે ઉપર અજમો નાખી તેની ધુણી મસાને આપવી. (૧૩) તાઢીયા તાવ ઉપરઃ—આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં પાનમાં ખાવાં. (૧૪) કર્ણશૂળ ઉપરઃ—આકડાનાં પીળાં પાંદડાને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકવાં અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમાં પાડવો. (૧૫) ગંડમાળા ઉપરઃ—આકડાના દુધમાં હીરાકશી અથવા કોઇનાઇન ઘસી લેપ કરવો. (૧૬) ગુડધી ઉપરઃ—આકડાનું દુધ ચોપડવું. (૧૭) શ્લીપદ (પગ કિંવા હાથ જાડા થાય તે) રોગ ઉપરઃ—આકડાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૮) વિંછીના વિષ ઉપરઃ—આકડાનું મૂળ ઘસીને ચોપડવું. (૧૯) મ્હોડા ઉપર કાળાશ હોય છે તે ઉપર લેપઃ—આકડાના દુધમાં હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨૦) કર્ણશૂળ ઉપરઃ—આકડાના અંકુર લાવી લીમડાના રસમાં વાટી તેમાં થોડું તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી ગોળો કરવો. પછી થુરીયાનું લાકડું થોડું કોતરી તેમાં તે ગોળો ઘાલી તેની આસપાસ થુરીયાનાં પાંદડાં વીંટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી પુટપાકવિધિએ હલકો અગ્નિ દેવો. પછી તે ગોળો બહાર કાઢી પાંદડાં દૂર કરી કાથ-ડુંઢાં પીસી રસ કાઢી તે કિંચિત્ ગરમ કરીને પછી કાનમાં પાડવો. એટલે દુસ્તર કર્ણપીડા દૂર થશે. (૨૧) સર્પના વિષ ઉપરઃ—આકડાના ઝાડનાં પાંદડાં આકડાના દુધમાં વાટી ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી પ્રત્યેક ઘડીના અંતરે આપવી અથવા મૂળ ઘસી પાવાં. (૨૨) શીઘ્ર પ્રસુતિને માટેઃ—આકડાનાં મૂળ આકડાનાં પાંદડાંમાં વીંટાળી અંબોડામાં ખોસવાં. પ્રસવ થયા પછી તુરત છોડી નાખવાં. (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર—આકડાના દુધમાં બાવળની છાલનું

માથી જે દુધ જેવો રસ નીકળે છે, તે સુકામા બાદ આપવાથી બહુજ જલદી નુકશાન લાગે છે અને શરીરને સુધારનાર મનાય છે તામીલ વૈદ્ય આને સફેદ કોઢમાં અત્યંત ગુણકારી માને છે મિ૦ ધ્વેહેર ... શરીર સુધારવાનો ... કરવાનો અને શરીરમાંથી ... છે ડૉ૦ ડીમક ... નીકળેલ દુધ

કફહર, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, મલસ્તંભક, પ્રિય, સ્નિગ્ધ, તુરી, સુખકારક અને કાંતિવર્ધક છે; અને વાયુ, તૃષા, દાહ, પિત્ત, શ્વાસ, શ્રમ અને અરૂચિનો નાશ કરનાર છે. **(૧) આમાતિસાર અને કોલેરા ઉપરઃ**—આંબાની ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી. **(૨) કરમ ઉપરઃ**—આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ આપવું. **(૩) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપરઃ**—આંબાની ગોટલી ભાગી ખાવા આપવી. **(૪) રક્તાર્શ અને પ્રદર ઉપરઃ**—આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે રક્તસ્ત્રાવ-વ્યાધિ અને ધૂપણીનો નાશ થાય છે. **(૫) પરસેવો છૂટતો હોય તોઃ**—ગોટલી ભાગી તેનો ભૂકો શરીરે લગાડવો. **(૬) ઠંડીને લીધે પગ ચોટી જાય છે તે ઉપરઃ**—આંબાનો ચીક લગાવવો. **(૭) રાંઝણ (આંજણી) ઉપરઃ**—આંબાની ડાંખળીનો અગર આંબાનાં પાંદડાં તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. **(૮) તરુણ પ્રમેહ ઉપરઃ**—આંબાની અંતરછાલનો રસ તોલા ૪ અને ચૂનાનું નિતર્યું પાણી તો. ૧, એ બંનેનું મિશ્રણ કરી ને તાબડતોબ આપવું. એ ૭ દિવસ આપવું. **(૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ**—આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકે પીવો. **(૧૦) ઉષ્ણ જ્વર (ઉનો તાવ) ઉપરઃ**—આંબાનાં મૂળ ગળે અથવા હાથે બાંધવાં. **(૧૧) દાહ અને અતિસાર ઉપરઃ**—આંબાની અંતરછાલ દહીંમાં વાટી ૧ તોલા સુધી આપવી. **(૧૨) રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—આંબાનાં પાંદડાંનો અર્ક રસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલો, ઘી ૦ા તોલો અને દૂધ ૧ તોલો મેળવી આપવું. **(૧૩) અતિસાર ઉપરઃ**—આંબાના ચીક થકી રાળ થાય છે. તેનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘી સાથે આપવું. **(૧૪) ઉપદંશ ઉપરઃ**—આંબાની છાલનો અંતરસ બકરીના દૂધમાં મિશ્ર કરી આપવો એટલે ઉપદંશ અને તત્સંબંધી વ્રણની પીડા દૂર થાય છે. **(૧૫) રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—આંબાની ગોટલી છાશ અગર ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવી, અથવા કેરીના છાલ દૂધમાં વાટી મધ મેળવીને આપવી. **(૧૬) લોહીની ઉલટી ઉપરઃ**—આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકમાં ટીપાં પાડવાં. **(૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—આંબાના સુકાવેલા પાંદડાનું ચૂર્ણ કરી તેનું ધૂમ્રપાન કરવુ. **(૧૮) સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપરઃ**—આંબાની અંતરછાલ, ઉંબરના મૂળ ઉપરની છાલ અને વડની વડવાઈનો રસ કાઢી, તેમાં ક[illegible]

મલા સાન પડે છે [illegible] પાકે છે ત્યારે તેમાંથી અ- પ્રકારનો ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે. તેની ગંધ **ટરપિનટાઈન** તેલના જેવી હોય [illegible] બનાવાય [illegible] છે તે [illegible] પાણીમાં પીગળી જાય છે

ડાક્તર એન્સ્લી કહે છે કે—ફળનું તેલ અને છાલનો ગુંદ બન્ને ઔષધના રસ અથવા તેમની સાથે મેળવી ચર્મ વ્યાધિ ચામડીના રોગોમાં અપાય છે પાકી કેરીના રસને સુકવી પાતળી રોટલીના જેવા કરે છે; તેને **આમરસ, આમોદ, આંબાપોળી અથવા આંબાની રોટલી** કહે છે અને તે સ્વાદિષ્ટ વસ્તુની માફક તથા રુધિર સુધારવા માટે ખાય છે આંબાની છાલ પાણીમાં ભીંજવી રાખી એ પાણી પ્રદર અને વહેતી ધાતુ બંધ કરવાને અપાય છે કાચા ફળના ઉપરથી નીકળેલ ચીકણો પદાર્થ આંબાની સૂકી છાલ તથા થોડા અફીમની સાથે મેળવી **મલબાર**ની તરફ [illegible] અને એના રોગોમાં અકસીર ઈલાજ તરીકે વાપરે છે.

[illegible] આંબાનો તાજો ગુંદ દાદરનો સત્વર નાશ કરે છે એમ જૈન ગ્રંથોમાં છે

દંડ પાણીમાં ઘસી મુખ ઉપર લેપ કરવો, એટલે ખીલ મટી જઇ મ્હોડું નિર્મળ થાય છે. **(૩) સ્તનરોગ ઉપર**:—ઇંગોરાનાં મૂળ ઘસી ગરમ કરી ઉપર લેપ કરવો અને ઉપરથી ધંતૂરાનાં પાંદડાં શેકીને બાંધવાં. દિવસ ૩. **(૪) નેત્રસ્રાવ ઉપર**:— ઇંગોરાનાં ફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૫) શૂળ ઉપર**:—ઇંગોરાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અથવા ઇંગોરીયાંના ફળમાંનો ગર્ભ આપવો. **(૬) કર્ણમૂળ ઉપર**:—ઇંગોરીયા, હળદર, કોંડળ, સિંધવ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ એનો લેપ વારંવાર કરવો, એટલે કર્ણમૂળ મારૂં થાય છે. **(૭) કૂતરાના વિષ ઉપર**:–પ્રથમ ગોળ ખવરાવી તે ઉપર ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખી પાવું. **(૮) મરકી (કોલેરા) ઉપર**:—ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ દહીંમા આપવું. **(૯) ઉંદરસ ઉપર**:— ઇંગોરાના મગજની ગોળી કરી ખાવી.

(પર.) કડલીંબુ (ગંધડલીંબુ):—સં૦ જંબીર. મ૦ ઈડલીંબુ. કો૦ ચાર નિંબુ. હિં૦ જંબીરી. બં૦ ગોડાલિંબુ, ક૦ કંચિલે, દોડ્ડુલિંબી, કાડલિંબે. મલ૦ કટ્ટુકુરન્નુ. તૈ૦ જંબીરં, અડવિનીમા. તા૦ કટ્ટેલુ મિચ્ચે. તુ૦ કેપેરીપુલી. લૅ૦ આટલાંટિઆ મોનોફાઇલા.

આ એક લીંબુનીજ જાતિ છે. હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રદેશોમાં આ ઝાડ થાય છે. એ ફળ નારંગી વગેરે લીંબુ કરતાં મોટા થાય છે. એની છાલ ખરબચડી હોય છે. પાક્યા પછી છાલનો રંગ સ્વચ્છ પીળો થાય છે અને તેનો વાસ પણ ઉત્તમ આવે છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. તેનાં પાંદડાં અને ફૂલ એક સરખાં હોય છે. તેમા જે નાની જાતિ છે તેના ફળની છાલ કઇંક પાતળી હોય છે. અને જે મોટી જાતિ છે તેની છાલ જાડી હોય છે. એનું ઉત્તમ તરેહનું સ્વાદિષ્ટ અથાણું થાય છે. એના રસનો 'લેમોનેડ' કરે છે. કડ (મોટું) લીંબુ ખાટું, તુરૂ, કડવું, મારક અને ઊષ્ણ છે તે કફ પિત્ત એ રોગોનો નાશ કરનાર છે. **(૧) મારથુથુના વિષ ઉપર**:—કડ લીંબુનો રસ સાકર સાથે આપવો. **(૨) અમ્લપિત્ત ઉપર**.—સાયંકાળે નાના કડ લીંબુનો રસ પાવો.

પ૩. ઇંદ્રજવનું ઝાડ:—સં૦ કુટજ મ૦ કુડા. હિ૦ કડા, કુરચા. બં૦ કુડચી. ક૦ કોટશિગે, કોડમુરક. તૈ૦ કોડિશચટ્ટુ. કુટજમુ અ કેલુ, ચગલકુઈ. તા૦ વેપ્પાલે. તુ૦ કોડજી. મલા૦ વેનપાલા. અ૦ તિગજ. ઇ૦ ઓવલલીવ્ડરોજબે. લૅ૦ રાઇટિયા એંટિડિસેન્ટેરિકા.

આ વગડાઉ ઝાડ છે અને તે છ સાત હાથ કરતાં ઉંચું થતું નથી. એનાં પાંદડાં બદામના પાંદડાં જેવા લાંબા હોય છે. કોકણમાં એ પાંદડાંનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે.× એના ફૂલોનું શાક થાય છે. એની શીંગો બારીક અને લાંબી હોય છે. એ શાક અથવા અથાણું કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. શીંગોમાંથી જવની આકૃતિનાં લાંબા બિયાં નીકળે છે. તેને ઇંદ્રજવ (મ૦ ઇન્દ્રજવ, કડવા બી. હિં૦ ઇન્દ્રજવ. ક૦ કોડ સિગેયબીજ, કોડ મુરકન બીજ. તૈ૦ કુડિસપાલ. તા૦ જલાક

× ઇન્દ્રજવ માથાને પીડાકારક અને ગરમ પ્રકૃતિવાળાને બાધક છે. અને ઉતાર ધાણા છે, ને પ્રતિનિધિ જવફળ છે.

આગીયાનાં ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં જાઈનાં પાંદડાં જેવડાં અને આકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર સફેદ રંગનાં નાનાં ફૂલ આવે છે. તે શરીરને અડકે તો શરીરે આગ ઉઠે છે. નાગલી, કોદરા વગેરે ધાન્યોના ખેતરમાં એ ઝાડ ઘણાં થાય તો તે આખું ખેતર બળી જાય છે, એટલી આ ઝાડની આગ હોય છે. એ ઉપરથી એનું "આગીયો" એવું નામ યોગ્ય છે. આગોપિક×—ક્ષાર, કડવો, તીખો, વિષઘનાશક, લઘુ, ઉષ્ણ, બસ્તિ-શુદ્ધિકારક અને રક્તપિત્ત, અરોચક વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧) કોદરાના વિષ ઉપરઃ—આગીયાના ઝાડનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે રસ અડધો શેર સુધી આપવો. શેરને આપવો હોય તો ચાર શેર સુધી આપવો. ઝાડવાં સુકાયેલાં હોય તો તેને ખાંડી તેની ભૂકી કરી પાણીમાં ઉકાળી તે પાવું. (૨) જ્વર ઉપરઃ—આગીયાનાં ઝાડ, નાગરમોથ અને સુંઠ, એનો કાઢો આપવો. (૩) લુતી ઉપરઃ—આગીયાનાં સુકાયલાં પાંદડાં તોલો ૧, કાજળીનાં સુકવેલાં પાંદડાં તોલો ૧, અને અઘેડાનાં પાંદડાં તોલો ૧ લઇ, તેની રાખ બનાવવી; અને તે કસુંબીના બીના તેલમાં ખલ કરી લગાડવી.

૩૯. આદુ— સં० આર્દ્રક. હિં० અદરક-ખ. આદા. ક० આલસ. ફા० ઝંઝબીલતર. અ० ઝંઝબીલરતબ. ઇં० જીંજર. મ० આલેં.

આદુનું ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે. તે વધવા માંડ્યું એટલે તેને એકસાં પથરાયલાં મૂળીયાં આવે છે. આદુ સુકવી તેની સુંઠ કરે છે. સુંઠનું તેલ નીકળે છે. બંગાળા, મદ્રાસ અને જામેકા બેટ વગેરે ઠેકાણેથી પુષ્કળ સુંઠ અહીં આવે છે. આદુ સુંઠ કરતાં સૌમ્ય છે. આદાનો પાક કરે છે. તેને "આદાપાક" કહે છે. આદુ પાચક, સારક, અગ્નિદીપક રુચિપ્રદ અને કંઠને હિતકર છે. એ સોજો, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ઉદરરોગ, દમ, આનાહ વાયુ, મલબંધ, વાંતિ અને શૂળ, એનો નાશ કરે છે+ (૧) આદાપાક—આદાનો રસ કાઢી તેમાં ખાંડ નાખવી. પછી સાકર નાખી પાક કરવો. તેમાં કેસર એલચી જાયફળ જાવંત્રી અને લવંગ નાખી તે બરણીમાં રાખવો. આ પાક ખાસ કરીને અગ્નિમાંદ્ય અને અરુચિ ઉપર પ્રશસ્ત છે (૨) અજીર્ણાદિક ઉપર—આદાના રસમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી પ્રાશન કરવું. એથી અજીર્ણ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય

× આગીયા નાના મોટા, [illegible]

+ ડૉ. પાં. [illegible] રચિત [illegible] તથા શરદ ઋતુમાં આદુનું સેવન [illegible] પ્રતિનિધિ સુંઠ અને [illegible]

આદુ રસમાં અને પાકમાં [illegible] મધુર [illegible] અને હૃદયને હિતકર છે. [illegible] આદુ [illegible] આમવાતનું [illegible] સોજો, વાયુ અને [illegible] નાશ [illegible] અને [illegible] શુદ્ધ કરે છે [illegible] જમવા અગાઉ મીઠા સાથે આદુ ખાવું પથ્ય છે

રણ ઉકળે એટલે તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાયફળ, માયફળ (માવા), જાવંત્રી, લવંગ, વાવડીંગ, મરડાશીંગ, નાનાં બીલાં, અહેડાંનું દળ અને નાગોરફ, એનું ચૂર્ણ જોઇએ તે પ્રમાણે નાખી સરખું મિશ્રણ થયા પછી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર છાશના નિતર્યા (આછ) પાણીમાં કિંચિત્ હિંગનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં મીઠા અથવા દહીંમાં, અથવા મુંડા પ્રકારે ઘી નાખી આપવી. નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ગુણકારક છે. પાંડુરોગ ઉપર ૧ના આ ગોળી ગોમૂત્રમાં ઘસીને પાવી. (૧૭) વાતજ્વર ઉપર—ઇન્દ્રજવના મુળની છાલ ૧ તોલો સહ બારીક વાટવી; અને ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી તે પાણી વસ્ત્રથી ગાળી પાવું, અથવા તેમાં થોડો અજમો બારીક વાટી મેળવી, ઘટનો કકો તપાવી છમકારી તે પાવું. (૧૮) શોફોદર ઉપર—વાડ મહેન્દ્ર ઇન્દ્રજવના ઝાડનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી દિવસમાં બેચાર પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ પાવું. (૧૯) સર્વાતિસાર ઉપર—ઇન્દ્રજવના ઝાડની છાલનો ક્વાથ અષ્ટમાંશ કરી તેમાં અતિવિષની ભૂકી નાખી તે પાવો. અથવા ઇન્દ્રજવનાં મૂળની છાલનું અને અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૦) પથરી ઉપર—ઇન્દ્રજવની છાલ દહીંમાં ઘસી પાવી. (૨૧) કુટજાષ્ટકાવલેહ—ઇન્દ્રજવના મૂળની છાલ [illegible] વજન શેર પાંચ લઇ તેના ૧૧ શેર પાણીમાં કાઢો કરતાં અષ્ટમાંશ શેષ રહે એટલે વસ્ત્રથી ગાળી પુનઃ ઉકાળવો. ઘટ્ટ થાય એટલે તેમાં આગળ નાખવાં તે [illegible] મોચરસ, પાઠ, અતિવિષ, કાળા [illegible], [illegible], ધાવડીનાં ફૂલ, નાગરમોથ, [illegible] તજ, [illegible] એનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા તેમાં નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો અને ઠરી ગયે [illegible] [illegible] દૂધ, [illegible] માત્રાનો [illegible] અનુપાનમાં આપવો. અતિસાર, સંગ્રહણી [illegible] [illegible] [illegible] નો નાશ કરે છે. (૨૨) [illegible], [illegible], [illegible] ([illegible]) અને [illegible] ઉપર—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

૫૬. ઇંદિવરમૂલ: [illegible] [illegible]. મ૦ [illegible], હિં૦ [illegible]. ફા૦ [illegible] ઇં૦ [illegible]. ગુ૦ [illegible] લા૦ [illegible]. તૈ૦ [illegible] [illegible], [illegible]. મ૦ [illegible]. [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]. [illegible].

[illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] ઇંદિવરમૂલ [illegible] છે. [illegible] કાળીનહી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઇંદિવરમૂલ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] અતિશય [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible].

[illegible] [illegible].

આવી. (૨૪) પરિણામ શૂળ ઉપરઃ—સુંઠ, તલ અને ગોળ એકત્ર કુટી ગાયના દૂધમાં આટીને આપવાં. (૨૫) બાળકોની આમ સંગ્રહણી ઉપરઃ—સુંઠ ઠંડા પાણીમાં ચંદન સરખી ઘસી તેટલું ઘી અને ગોળ અથવા ખડીસાકર નાંખી શીજવી, ચાટણ તૈયાર કરવું: અને થોડું થોડું વખતોવખત ચટાડવું. એ મોટા માણસને પણ આપવું. (૨૬) શ્વેત પ્રદર ઉપરઃ—દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને રાત્રે સુવાની વખતે પ્રત્યેક ૧૪ તોલા ગાયના દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંઠ નાખી દેવતા ઉપર તપાવી, પાણી બળી ૧૪ તોલા અથવા તેથી થોડું કમી દૂધ અવશિષ્ટ રહ્યા પછી તેમાંથી સુંઠના ટુકડા કાઢી નાખી, તેમાં ૪ માસા ખડી-સાકરની ભૂકી મિશ્ર કરી આપવું. આ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી જોરદાર શ્વેત પ્રદર પણ નક્કી નાશ થશે. (૨૭) વીર્યવૃદ્ધિ માટેઃ—૧ તોલો સુંઠની બારીક ભૂકી કરી, એક વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી, તેમાં બે તોલા સુધી ઘી નાખવું. તે ઘી સારૂં તપ્યા પછી તેમાં આ સુંઠની ભૂકી નાખી લાલ થાય ત્યાં સુધી તળવી, અને ૧ તોલો ગોળ ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી, તે પાણી તેમાં નાખી, પાણી બળી જઈ શીરા જેવું થાય ત્યાં સુધી અથવા ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી હલાવતા રહી પાક કરવું. એ દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક વખત ૧૪ દિવસ આપવું. એટલે શરીર-માંનો વાતસંચાર, શરીરને કસાવટ થવું, અગ્નિમાંદ્ય, અતિસાર, આમાંશ અને પિત-વિકાર, એ સઘળા રોગ દૂર થાય છે. (૨૮) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપરઃ—સુંઠ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં એકઠાં વાટી તેમાં થોડો સિંધવ નાંખી તેની પોટલી કરી, તે થોડી ગરમ કરી આંખો ઉપર ફેરવવી. એટલે સોજો અને દુઃખ દૂર થાય છે. (૨૯) આધાશીશી ઉપરઃ—પાણીમાં અગર દૂધમાં સુંઠ ઘસી તેનું નસ્ય કરાવવું અને લેપ કરવો; અથવા આદુ અને ગોળ એકત્ર કુટી તેની પોટલી કરી નાકથી તે રસ પીવો એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૩૦) સોજા ઉપરઃ—સુંઠની ભૂકીની ગોળમાં ગોળી કરી સાટોડીના રસમાં અથવા કાઢામાં આપવી. (૩૧) કટિ, ઉરૂ, પૃષ્ઠ, ત્રિક (બરડાનું હાડકું) એમાંનો વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ, ગૃધ્રસી ઉદાવર્ત અને હનુગ્રહ ઉપરઃ—આદુના રસમાં અથવા બીજો-રાના રસમાં ઘી નાખી આપવું. (૩૨) કફ રોગ ઉપરઃ—સુંઠ અને તેથી ચાર ગણી ખડીસાકર મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો. (આ દ્રોગ ઉપર પણ આપવો) અથવા આદુના રસમા ભમણી ખડીસાકર અથવા ગોળ નાખી ચાટણ કરી આપવું. (આથી શરદીના યોગથી જે ઉધરસ આવે છે તે દૂર થાય છે.) અથવા આદુનો રસ, મધ અને સાકર એકત્ર કરી આપવું. (૩૩) ભાંગપર ઉતારઃ-ગાયની દૂધમાં સુંઠ આપવી અથવા સાત વખત કઢ પાણીમા ૧ તોલા સુધી સુંઠ ઘસી આપવી. (૩૪) આંખોમાં શ્વેત ફૂલ પડે છે તે ઉપરઃ—ગાયના દૂધમાં સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. (૩૫) પક્ષાઘાત ઉપરઃ—ગાયનું ઘી ૨૮ તોલા લઈ તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા નાખવું. પછી તેમા છોલેલી લસણની કળીઓ ૨૮ તોલા નાખી જઠરાગ્નિ, બળ વગેરે જોઈ એક તોલા સુધી આપવું. એથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, કટીભંગ, બાહુપીડા વગેરે દૂર થાય છે. (૩૬) વાતશૂળ

પીપર સાથે ખાવાં. (૩) **દંતકૃમિ ઉપરઃ**—ઈંદ્રવરણાનાં બીજાં ધૂત તપાવેલ તવા ઉપર નાખી તેની ધૂણી દાંતોને આપવી, એટલે દાંતમાંના કીડા ખરી પડે છે. (૪) **પેટમાંના ભાર ઉપરઃ**—ઇન્દ્રવરણાં ભેંસના દૂધમાં ઘસી તે થોડું થોડું પીવું અથવા ભેંસના મૂત્રમાં ગંધી તે મૂત્ર સુદ્ધાં ખરલ કરી, તેમાંથી એક વાલ અને સંચોરો ૧ ચણોઠી ભાર, એ બન્ને ઔષધો સાત દિવસ મધમાં આપવાં. (૫) **ઋતુ આવવા માટેઃ**—કડવી ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ ગુપ્તેંદ્રિયમાં રાખવાં, અથવા એનાં ફળો મીસમાં ખાવાં. (૬) **સ્તનરોગ ઉપરઃ**—કડવી ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૭) **શૂળ ઉપરઃ**—ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર એકેક માસો નાખી આપવું. (૮) **સન્નિપાત ઉપરઃ**—ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ, લીંડીપીપર અને એનાથી ચોગણો ગોળ એકત્ર કરી તે એક તોલો રોજ ખાતા જવું. (૯) **અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ એરંડતેલમાં ઘસી ગાયના દૂધમાં મેળવી તે ત્રણ દિવસ આપવાં. (૧૦) **ગાંડ અથવા ફોલ્લાનો દાહ થતો હોય તોઃ**—ઇંદ્રવરણીનાં ફળ અને મૂળ ઠંડા પાણીમાં એકત્ર કરી ઘસી ઉપરા ઉપરી લેપ કરતા જવું. (૧૧) **નખવિષ ઉપરઃ**—ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ અને ફૂલ તથા એરંડાયલાં વાટી ગોમૂત્રમાં મેળવી લેપ કરવો. (૧૨) **યોનિશૂળ ઉપરઃ**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ બકરીના ઘીમાં અથવા દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો અને ખાવા પણ ખરાં. (૧૩) **બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તોઃ**—ઈંદ્રવરણીના મૂળ ઘસી તેનો પેટ ઉપર લેપ કરવો અને સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. એટલે ઉલટી થશે તેથી, તથા મલદ્વારે સર્વ ભાર નીકળી જશે. (૧૪) **ગંડમાળ ઉપરઃ**—ઈંદ્રવરણીનાં મૂળની છાલ અને કડવા સરગવાની છાલ સમભાગે એકત્ર કુટી તે ગુમડાં ઉપર ચોળવી. (૧૫) **ખાસી ઉધરસ અને બકારી ઉપરઃ**—ઈંદ્રવરણું કોચી તેમાં અર્ધો તોલો આબાહળદરની ભૂકી દસ દિવસ ભરી રાખવી. તેના અગીયારમા દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૬) **શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટેઃ**—ઈંદ્રવરણીનું મૂળ ચોટલે બાંધવું. (૧૭) **રક્તગુલ્મ ઉપરઃ**—અરીઠાના પાણીમાં ઈંદ્રવરણીનું મૂળ ઘસી આપવું અથવા ઈંદ્રવરણીનું મૂળ યોનિમાં રાખવું. (૧૮) **પાઠું અને સવ પ્રકારના ફોલ્લા ઉપરઃ**—કડવી ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો.

૫૫. **ઈફ્રેળ**—સમુદ્રની ખાડીમાં જે ઠેકાણે અતિશય કાદવ તથા જે જગ્યા ભરતી વખતે બુડી જાય છે, તે ઠેકાણે દેખાતાં મોટાં ઝાડો હોય છે. તે ત્રણ ચાર જાતીનાં હોય છે. તેમાં કાંજળ અને ઈફ્રેળ એજ માત્ર લોકોના જાણવામાં છે. ઇફ્રેળનું ઝાડ ૭ સાત હાથ કરતાં બહુધા ઉંચું થતું નથી અને તેનો વિસ્તાર ઘણોજ થાય છે. તેની ઘણી ડાળીઓ સમુદ્રમાં બૂડેલી હોય છે. જો એનો રોપો કાઢી જમીન ઉપર વાવી તેને પાણી પાઇએ અને તેની બહુ સંભાળ રાખીએ તો તે બગડતો નથી. આ ઝાડનો પાલો ઢોરોને ખવરાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે અને લાકડાં બાળવાના કામમાં આવે છે. એ લાકડાં ઘણાં કાણુ અને

આમલી અમેરિકા, આફ્રિકા અને એશિયા ખંડના ઘણાક દેશોમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં એ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ મોટાં વધે છે. એને આઠમે વર્ષે ફળ આવે છે. આમલી મહા અને ફાગણ મહીનાઓમાં પાકી તૈયાર થાય છે. આમલીમાં જે કચુકા હોય છે તેને કચુકા-કુસકા કહે છે. આમલી ઘરખરચ માટે રાખી મેલવાની હોય તો તેની અંદરના કચુકા કાઢી તેમાં મીઠું નાખી તેના ગોળા કરી રાખે છે. આમલી શાક, દાળ વગેરે ઘણા પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે. આમલીમાં ખટાશ હોવાથી તે રીતસર ખાવાથી મુખને સ્વચ્છ કરે છે. ભાતમાં ખાવાને આમલીનું પનું કરે છે. નવી આમલી કરતાં જૂની આમલી પથ્યકારક છે. * કચુકા જેને ચિંચા અથવા ચિચોડ કહે છે તેને ગરીબ

* આર્ય વૈદ્યો—આમલીને ઠંડી, પાચક, ઝાડો સાફ લાવનાર તેમજ ઝાડાની કબજીયત અને તાવમાં અત્યંત ઉપયોગી બતાવે છે. આમલીના કાતરા ઉપરની છાલની રાખ ખારની માફક ઔષધોમાં નાખે છે અને પાંદડાં સોજા ઉપર બાંધવાથી સોજો ઉતરે છે.

મખઝન અલ અદવિયાનો કર્તા—આમલી લાલ અને ભુરી એમ બે પ્રકારની બતાવે છે. તેમાં રાતી ઉત્તમ છે. આમલીના ગર્ભને મુસલમાન વૈદ્યો ઠાઢી, ખુશકીવાળી, ઝાડો લાવનાર, પિત્તની ગરમીને રોકનાર અને રેચદ્વારાએ પિત્તને કહાડનાર ગણે છે. રેચના માટે આપવી હોય તો એની સાથે જેમ બને તેમ ઓછાં પ્રવાહી ઓસડો આપવાં જોઈએ. મગજની અંદરનો સોજો દૂર કરવા આમલીના પાણીના કોગળા કરવાથી ઠીક આરામ થાય છે. ચિંચા (કુસકા, બીજ) માં પણ ઠાઢી ગુણ છે તથા તેને વાટી પોટીસ કરી ગુમડા ઉપર બાંધે છે. (પણ કરી ગરમ પ્રકૃતિનાં એટલે ખીલ આદિનાં ગુમડાં ઉપરજ બાંધવી જોઈએ) એનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી ગાળી તે પાણી પિત્તના જોરથી આવનાર તાવ અને પેશાબની ગરમીના માટે આપે છે; અને એને વાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી સોજો ઉતરી જાય છે; અને દર્દ ઓછું થાય છે. આંખના પોપચાના સોજા ઉપર ફુલ (મોર) ની પોટીસ બાંધે છે અને ફૂલનો રસ દુખતા હરસમાં ઉત્તમ ફાયદો આપે છે. આમલીના ઝાડની છાલ ઠાઢી અને પાચક છે. આમલીના ઝાડનો પવન દેશી લોક તનદુરસ્તીને નુકશાનકારક ગણે છે અને પુરવાર કરે છે કે આમલીના ઝાડ નીચે તંબુ ઘણા દિવસ રાખવાથી તંબુનું કપડું સડી જાય છે. એજ પ્રમાણે આમલીના ઝાડ નીચે કોઈ કોઈ વેળાએ ક્વચિત બીજી જાતના છોડવા પણ નજરે પડે છે. એના ચિંચા રેચક હોઈ લોકો શેકીને ખાય છે. પરંતુ એથી પ્રમેહનું દર્દ થાય છે.

ચરક સંહિતામાં—આમલીને ખાટી, પિત્ત ઉપજાવનાર અને સારક (ઝાડો લાવનાર) ગણી છે.

ચક્રદત્તમાં—ધતુરા વગેરેનું ઝેર ઉતારવાને ખજુર, દ્રાક્ષ, આમલીનો ગર્ભ, દાડિમ બીજ, ફાલસા અને આમળાં, એ સમાનભાગ લઈ બારીક વાટી તેમા પાણી મેળવી ઉકાળી કાઢો કરી આપવાનું લખેલું છે. દવા તરીકે આમલીનો ગર્ભ ૧ તોલો અથવા એનાથી ખાટુ વધારે ખાવાથી મોટો નુકશાન થાય છે. પાચન શક્તિ ઘટે છે અને દાંત બોળી નાખે છે. કેટલીક વસ્તુઓ સાથે આમલીનો ગર્ભ આપવાથી તે તેના ગુણમાં વધારો કરે છે. પરંતુ રેવંચીના ફૂલની સાથ જુલાબના મેળવવાથી તેની અસર ઓછી થાય છે.

૧ તોલો અને ખડીસાકર બે તોલા મેળવી પાશેર પાણીમાં ભીંજવી રાખી પ્રાતઃકાળમાં તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે ઝાડનું ૧ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવું. એટલે તે ઘણા દિવસનો મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્ર સાથે ધાત જાય છે તે બંધ કરે છે અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે. (૩) સુખે પ્રસવ થવા માટેઃ—ઉતકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં; પ્રસવ થએ તુરત છોડી નાખવાં. (૪) **સર્પ અને વીંછી એના વિષ ઉપરઃ**—ઉતકટીનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવાં અને તે પીવાં પણ ખરાં. (૫) **ધાતુપુષ્ટિને માટેઃ**—ઉતકટીનાં મૂળ ગોખરૂ અને કૌંચબીજનો દૂધમાં પાક કરી સેવન કરવો; અથવા ઉતકટીનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષત્વ આવે છે. (૬) ઉંદરસ ઉપરઃ—ઉતકટીનાં મૂળ વાટી પાવાં અગર મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (વિશેષ માટે જુઓ ઉટકટારી.)

૫૮. ઉંડણ—સં૦ હિં૦ બં૦ પુન્નાગ. મ૦ ઉંડી. તા૦ પુન્ને, પુન્નાગ. તે૦ નમેરૂ, પોન્ના. ક૦ પૈસુરિગે, નમેરૂમાગ. લા૦ એલોકાર્પસ લાક્ટોલિયસ. મલા૦ પોન્નાક. ઈં. અલેક્ઝાંડ્રિયનલૉરેલ.

ઉંડણનાં ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડા મોરશીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે;+ પરંતુ તે કરતાં જરા મોટાં હોય છે. પાંદડાની ઉપરની બાજુ સુંવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે. આ પાંદડાની પતરાળી કરે છે. ઉંડણનાં ફૂલ ધોળાં હોઈ મધુર અને સુવાસિક હોય છે. આ ઝાડને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. તે ઉપર કઠણ છાલ હોય છે એ ફળોનું તેલ કાઢે છે. તે બાળકને ખાંસી અરકનેલ કરતાં સારૂં હોય છે એ કડવું હોય છે અને ઉંડેલ કહે છે. ઉંડણીનાં લાકડાં ઇમારતમાં અને વહાણ બાંધવામાં ઘણાજ ઉપયોગી છે. એ ઝાડની નસમાંથી નાગ જેવા ગુંદર થાય છે. ઉંડણ—મધુર શીતળ, સુગંધી, રક્તરોધક, દેવપ્રસાદકારક અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. એના ફૂલો ગંધ હોઈ વાત, વણ અને ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પગ અથવા ઘૂંટણ મરડાઈ જવા ઉપર—ઉંડણીનાં બીજ વાટી ગરમ કરી પાટા બાંધવા. (૨) ઉકાળું માટે—ઉંડણીના ફળનો ગર્ભ ઘસી તેમાં પિત્તજ નાખી ઉપર ચોપડવો, એટલે સુખ થશે. (૩) ખસ ઉપર—ઉંડણીનું તેલ ચોપડવું (૪) ખોડા ઉપર—ઉંડણ અને કડવી કોઠીનું તેલ એકત્ર કરી ચાર ચાર ચોપડવું નાના બાળકોને ગરમીથી આંખોમાં જે ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર પણ આ ઔષધ ચોપડવું. (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—ઉંડણની છાલની અનનસ પાંદડાં કરી ગરમ કરી વધેલા અંડ ઉપર સાત દિવસ દિવસ પાટો બાંધવો. (૬) મૂળવ્યાધિ (હરસ) ઉપર—ઝીંકાની ચલમમાં ઉંડણીના ફૂલો નાખી ધ્રમપાન કરવું એટલે ઘણા દિવસનો અર્શરોગ પણ દૂર થશે.

+ નોંધ: ઉંડણીને સુરપુન્નાગ (મોરશી) કહે છે. મિ. શાસ્ત્રીસાહેબ કહે છે કે—"સુરપુન્નાગ કરતાં અને પુન્નાગના કરતાં વધારે ગુણકારી છે પુન્નાગનું મોટું વૃક્ષ થાય છે. એના ફૂલની કળીઓને મુરડી કહે છે. તેને નાગકેસર કહે છે એનાં ફૂલ સુદર્શન સમાન હોય છે. તેમાંથી તેલ નીકળે છે."

પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—આમળીના ઉપલા છોડાની રાખ ૧ માસા, નાળીએરના નવટાંક અંગરસમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત આપવી. આ પ્રમાણે ૫ દિવસ આપવું. પથ્ય મોળું. (૩) પાંડુરોગ ઉપર:—આમળીની છાલની કાળી રાખ કરી ૪ તોલા પર્યંત બકરીના મૂત્રમાં એક તોલા પર્યંત રાખ નાખી આપવું. (૪) પાડજીભ ઉપર:—કચુકા ઠંડા પાણીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવાથી પાડજીભ ઉતરી જે ઉપરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે બંધ થાય છે. (૫) વિંછીના ડંશ ઉપર:—આમળીના ઠીકા (કચુકા) શેકી અગર એમ ને એમ ધોળા થાય ત્યાં સુધી ઘસી ડંશ ઉપર ચોટાડવા. તે વેદના શોષી લેઈ પછી પોતાની મેળે નીચે પડે છે. (૬) ક્ષતકાસ—(એટલે વાયુ ઉરમાં ચાંદી કરી રક્ત સહિત કફ પાડે છે તે) ઉપર:—કચુકા સારા શેકી ઉપરથી છાલ કાઢી નાખવી. તેની ભૂકી મધ અને તાજા ઘીમાં નાખી ખવરાવવી. (૭) શૂળ ઉપર:—આમળીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવી, અથવા આમળીની છાલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૮) શીતજ્વરનો આજાર ન આવવા માટે:—કચુકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં નાખી પાવું. (૯) ઉંદરના વિષ ઉપર:—આમલી તોલા ૪, ધુંવાસ ૨ તોલા, એ બન્ને જુના ઘીમાં ખલ કરી ૭ દિવસ ખાવું. (૧૦) અતિસાર ઉપર:—આમળીનો પાલો એક તોલો ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી, ત્રણ તોલા ધોવરામણમાં તપાવેલી ઠીકરી છમકારીને તે આપવું. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—આમળીનો લીલો પાલો એરંડાના પાંદડામાં બાંધી માટીએ લીંપી ભરસાળમાં બાફવો. બફાયા પછી તેનો રસ કાઢી તેમાં ફુલાવેલી ફટકડી અને ચણોઠીભાર અફીણ નાખી તવા ઉપર તાંબાના વાસણથી ખલ કરી આગી રાખવું; અને તેમાં કપડું ભીંજવી તેની ગડી કરી તે આંખો ઉપર રાખવી. (૧૨) અન્ન પાચન થતું ન હોય તો:—આમળીના ઉપરની સુકી છાલને વગડાઉ છાણા (અડાયા) માં બાળી રાખ કરવી અને સહ રહેતી વેળાએ સુમારે ૭ માસા પર્યન્ત ખાઈ ગરમ પાણી પીવું. (૧૩) ક્ષુધા કમી થવા માટે:—આમળીના પાલાની ચટણી ખાવી. (૧૪) હિંગળોકના વિષ ઉપર:—અડધા શેર કચુકા ચાર શેર પાણીમા ઉકાળી તે પાણીના કોગળા કરવા. દિ૦ ૭. (૧૫) ધુરીઆના વિષ ઉપર:—આમળીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૬) બળદનો પગ સુજ્યો હોય તો:—આમળીનો પાલો અને રાફડાની માટી પાણીમાં કડવી તેની પોટલી કરી તે વડે શેકવું. (૧૭) કર્ણશૂળ ઉપર:—આમળીનો અસલ ખારો હોય તે જમીન ઉપર નપાણી બાળવા અને જમીન ઉપર હાથે કાદવ ચોળી કાદવ જેવુ થયા પછી તેનો લેપ કરવો. (૧૮) આકડાના વિષ ઉપર:—આમળીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૯) આળેકાની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:—આમળીની છાલનું ચૂર્ણ ત્રણ માસાથી ૬ માસા પર્યન્ત બે તોલા અધમણી દહીમા નાખી દિવસમા બે વખત. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું (૨૦) ભાંગનો ઉતાર:—આમલી પલાળી તેનું પાણી પાઈ દેવું (૨૧) મોડશી (મરકી કે કોલેરા) ઉપર:—આમલી ૯ ભાગ, ભિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી ધોળી

૧ તોલો અને ખડીસાકર બે તોલા મેળવી પાશેર પાણીમાં ભીંજવી રાખી પ્રાતઃકાળમાં તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે જાતનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવું. એટલે તે ઘણા દિવસનો મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્ર સાથે ધાત જાય છે તે બંધ કરે છે અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે. (૩) સુખે પ્રસવ થવા માટેઃ—ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં; પ્રસવ થયે તુરત છોડી નાખવાં. (૪) **સર્પ અને વીંછી એના વિષ ઉપરઃ**—ઉટકટારીનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવાં અને તે પીવાં પણ ખરાં. (૫) **ધાતુપુષ્ટિને માટેઃ**—ઉટકટારીનાં મૂળ ગોખરૂ અને કૌંચબીજનો દૂધમાં પાક કરી સેવન કરવો; અથવા ઉટકટારીનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષત્વ આવે છે. (૬) ઉપદંશ ઉપરઃ—ઉટકટારીનાં મૂળ વાટી પાવાં અગર મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (વિશેષ માટે જુઓ શ્રમ્ભદાંટી.

૫૮. ઉંડણ—સં૦ હિં૦ બં૦ પુન્નાગ. મ૦ ઉંડી. તા૦ પુન્ને, પુન્નાગં. તૈ૦ નમેરૂ, પોન્ના. ક૦ ખેસુરિગે, નમેરૂમારા. લા૦ એકોકાર્પસ ઑક્ટેવિયસ. મલા૦ પોન્નાક. ઈં. અલેક્ઝાંડ્રિયનલૉરલ.

ઉંડણનાં ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં સોરંગીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે.+ પરંતુ તે કરતાં જરા મોટાં હોય છે. પાંદડાંની ઉપરની બાજુ સુંવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે. આ પાંદડાની પત્રાળી કરે છે. ઉંડણનાં ફૂલ ધોળાં હોઈ મધુર અને સુવાસિક હોય છે. આ ઝાડને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. તે ઉપર કઠણ છાલ હોય છે એ ફળોનુ તેલ કાઢે છે. તે બાળવાને માટે એરંડતેલ કરતાં સારૂં હોય છે. એ કડવું હોય છે. એને ઉંડેલ કહે છે. ઉંડણીનાં લાકડાં ઈમારતમાં અને વહાણ બાંધવામાં ઘણાંજ ઉપયોગી છે. એ ઝાડનાં મૂળમાંથી ગળો જેવો ગુંદર થાય છે. ઉંડણ.—મધુર શીતળ, સુગંધી, રક્તદોષ નાશક, દેવપ્રસાદકારક, અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલો મધ્ય હોઈ વાત, વાળ અને કફદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) **પગ અથવા ઘુંટણ મરડાઈ જવા ઉપર**—ઉંડણીની છાલ બારીક વાટી ગરમ કરી પાટો બાંધવો. (૨) **ઉંદરીનાં માટે**—ઉંડણીનાં ફળોનો ગર ઘસી તેમાં પિંજર નાખી ઉપર ચોપડવો, એટલે સુખ થશે. (૩) ખસ ઉપરઃ ઉંડણીનું તેલ ચોપડવું. (૪) **ખોડા ઉપર**—ઉંડણ અને કડવી કોઠીનું તેલ એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવું. નાના બાળકોને ગરમીથી આંખોમાં જે ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર પણ આ ઔષધ ચોપડવું. (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ—ઉંડણીના ઝાડની અંતરછાલ બારીક કુટી ગરમ કરી વધેલા અંડ ઉપર સતત ૮–૧ દિવસ પાટો બાંધવો. (૬) મૂળવ્યાધિ (હરસ) ઉપર.—હોકાની ચલમમાં ઉંડણીનાં ફૂલો નાખી ધૂમ્રપાન કરવું એટલે ઘણા દિવસનો અર્શરોગ પણ દૂર થઈ જાય.

+ મીઠી ઉંડણીને સુરપુન્નાગ (સોરંગી) કહે છે. મિ. શાલીગ્રામજી કહે છે કે–" સુરપુન્નાગ કડવો અને પુન્નાગના કરતા વધારે ગુણવાળો છે. પુન્નાગનું મોટું વૃક્ષ થાય છે. એના ફૂલની કળીઓને સુકવી લે છે. તેને **નાગકેસર** કહે છે. એનાં ફળ ગુંદરીના સમાન હોય છે, તેમાંથી તેલ નીકળે છે."

ગોટલીથી બી સુધી પહોંચે તેવા પાસે પાસે ટાંચા મારી ચુનાના નિતર્યાં પાણીમાં કેટલીકવાર નાખવાં. એટલે તેમાંની ખાશ નીકળી જાય છે. પછી આથણ આવેલા ઓર પાણીમાં નાખી થોડાં ઉકાળવાં અને બહાર કાઢી કપડાથી લુછી કોરાં કરવાં. પછી ખાંડ અથવા ખડીસાકરની ચાસનાની ચાસણી કરી તેમાં તે આમળાં બુડાડી રાખવાં. આ મુરબ્બો ચાર પાંચ વર્ષ સુધી સારી રીતે રહી શકે છે. એ મુરબ્બો ખાવાથી પિત્ત શમન થઈ પુષ્ટતા પણ આવે છે. (૪) આમળાંની ગોળીઓ (ટોનિક):—સારાં આમળાને થોડાં બાફી તેને બારીક વાટવાં પછી તેમાં છડું, મરી, લીંડીપીપર, સુંઠ, ધાણા, તજ, મિશ્રી, એલચી, લવિંગ, મીઠું. એ સઘળાને બારીક વાટી નાખવાં અને તેની થેપલી ઝિંવા ગોળીઓ કરી સુકવવી. આ ગોળીઓ ઘણી રૂચિકર અને પાચક છે. (૫) ખસ ઉપર:—આવળકાંડી બાળી તે તેલમાં ખરલ કરી શરીરે ચોપડવી. (૬) સ્વસ્ભેદ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં આવળકાંડીનું ચૂર્ણ આપવું. (૭) અશુદ્ધ અભ્રક ભક્ષણ કરવાથી થનારા વિકાર ઉપર:—આમળાનો રસ અથવા આમળાં પાણીમાં પલાળી રાખી ત્રણ દિવસ ખાવાં એટલે સર્વ વિકાર દૂર થશે. (૮) ઉલટી અને શ્વાસ ઉપર:—આમળાનો અંગરસ મધ અને લીંડીપીપર નાખી આપવો. (૯) રક્તપિત્ત (વાતરક્ત) ઉપર:—આવળકાંડી, એરંડેલમાં તળી સાકર સાથે સાંજ સવાર ગરમ પાણીના ઘુંટડા સાથે ફાકવી. (૧૦) ઉલટી ઉપર:—આવળકાંડીનું ચૂર્ણ ચંદનમાં મેળવી મધમાં આપવું. (૧૧) પ્રમેહ ઉપર:—આમળાનો રસ કાઢી અથવા આવળકાંડીનો કાઢો કરી તેમાં બે માસા હળદરની ભૂકી અને મધ નાખી ને આપવું. (૧૨) જરા ન આવવા માટે:—આવળકાંડી પાણીમાં વાટી શરીરે લગાડી થોડીવારે સ્નાન કરવા જવું, એ પ્રમાણે નિત્ય નાખવાથી દર્પણ (ટકપણું) આવતું નથી અને કેશ ધોળા થતા નથી. (૧૩) આંખોમાંની આગ શાંત થવા માટે:—આવળકાંડી અને તલ રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે વાટી આંખે ચોપડવાં પછી એક કલાકે સ્નાન કરવું. એટલે આંખો હમેશા ઠંડી રહી આગ થશે નહિ. (૧૪) પિત્ત ઉપર આવળકાંડીનું ચૂર્ણ:—આવળકાંડીથી બમણી સાકર અને તેથી બમણું તાજું ઘી એકત્ર કરી આપવું. (૧૫) તાવમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:—આવળકાંડી અને દ્રાક્ષ વાટી ઘીમાં મેળવી મોઢા, તાળવે અને મુખમાં લગાડવા એટલે દાંત, તાળવું, જીભ, વગેરેનો શોષ શાંત થાય છે. (૧૬) તાવમાં અરોચક થાય છે તે ઉપર:—આવળકાંડી, દ્રાક્ષ અને સાકરનો કલ્ક કરી તે મુખમાં રાખવો. (૧૭) મુત્રકૃચ્છ એટલે ગરમી ઉપર:—આમળાનો [illegible] અને [illegible] એકત્ર કરી આપવું. (૧૮) અમ્લપિત્ત ઉપર:—આવળકાંડીનું ચૂર્ણ [illegible] આપવું. (૧૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—ઘીમાં આવળકાંડી [illegible] [illegible]માં વાટવી અને તેનો કપાળે લેપ કરવો. (૨૦) યોનિદાહ ઉપર:—આમળાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨૧) મદુમેહ ઉપર:—[illegible] રસ પહેલે કરી. તેમ [illegible]

૧ તોલો અને ખડીસાકર બે તોલા મેળવી પાશેર પાણીમાં ભીંજવી રાખી પ્રાતઃકાળમાં તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે ઝાડનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવું. એટલે તે ઘણા દિવસનો મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્ર સાથે ધાત જાય છે તે બંધ કરે છે અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે. (૩) **સુખે પ્રસવ થવા માટે.**—ઉત્કટાગીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં; પ્રસવ થએ તુરત છોડી નાખવાં. (૪) **સર્પ અને વીંછી એના વિષ ઉપરઃ**—ઉત્કટીનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવાં અને તે પીવા પણ ખરાં. (૫) **ધાતુપુષ્ટિને માટેઃ**—ઉત્કટીનાં મૂળ ગોખરૂ અને કાચબીજનો દૂધમાં પાક કરી સેવન કરવો; અથવા ઉત્કટીનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષત્વ આવે છે. (૬) **ઉદરરસ ઉપરઃ**—ઉત્કટીનાં મૂળ વાટી પાવાં અગર મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (વિશેષ માટે જુઓ ઝગડી.)

૫૮. **ઉંડણ**—સં૦ હિ૦ બં૦ પુન્નાગ. મ૦ ઉંડી. તા૦ પુન્ને, પુન્નાગ. તે૦ નમેરૂ, પોન્ના. ક૦ ખેસુરિગે, નમેરૂમારા. લા૦ એકોકાર્પસ લાઉરોફિલસ. મલા૦ પોન્નાટ. ઈં૦ અલેકઝાંડ્રિયન લૉરલ.

ઉંડણના ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં મોરલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે.+ પરંતુ તે કરતાં જરા મોટાં હોય છે. પાંદડાંની ઉપલી બાજુ સુંવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે. આ પાંદડાંની પતરાળી કરે છે. ઉંડણનાં ફુલ [illegible] મધુર અને સુવાસિક હોય છે. આ ઝાડને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળ આવે છે. તે ઉપર કાળી છાલ હોય છે. એ ફળોનું તેલ કાઢે છે. તે આગગાને માટે [illegible] હોય છે એ કડવું હોય છે અને [illegible] કરે છે. ઉંડણીનાં [illegible] ઉપયોગી છે. એ [illegible] ઉંડણ—મધુર, શીતળ, સુગંધી, [illegible] પિત્ત અને [illegible] નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) [illegible] ઉપર—ઉંડણીની છાલ [illegible] (૨) ઉંડણ માટે—ઉંડણીના [illegible] (૩) [illegible] (૪) [illegible] ઉપર—ઉંડણ [illegible] (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર—[illegible] (૬) મૂત્રવ્યાધિ (પ્રમેહ) ઉપર—[illegible]

+ [illegible]

૧ તોલો અને ખડીસાકર બે તોલા મેળવી પાશેર પાણીમાં ભીંજવી રાખી પ્રાતઃકાળમાં તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે ઝાડનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવું. એટલે તે ઘણા દિવસનો મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્ર સાથે ધાત જાય છે તે બંધ કરે છે અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે. (૩) સુખે પ્રસવ થવા માટે:—ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં; પ્રસવ થએ તુરત છોડી નાખવાં. (૪) સર્પ અને વીંછી એના વિષ ઉપર:—ઉટકટીનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવાં અને તે પીવાં પણ ખરાં. (૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—ઉટકટીનાં મૂળ સાકર અને કૌંચબીજનો દૂધમાં પાક કરી સેવન કરવો; અથવા ઉટકટીનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષત્વ આવે છે. (૬) ઉપદંસ ઉપર:—ઉટકટીનાં મૂળ વાટી પાવાં અગર મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (વિશેષ માટે જુઓ ભ્રમરકટી.)

૫૮. ઉંડણ—સં૦ હિં૦ બં૦ પુન્નાગ. મ૦ ઉંડી. તા૦ પુન્ને, પુન્નાગં. તૈ૦ નમેરૂ, પોન્ના. ક૦ ઐસુરિગે, નમેરૂમારા. લા૦ એકોકાર્પસ લૉરીફોલિયસ. મલા૦ પોન્નાક. ઈં. અલેક્ઝાંડ્રિયનલૉરલ.

ઉંડણનાં ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં મોરંગીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે;+ પરન્તુ તે કરતાં જરા મોટાં હોય છે. પાંદડાંની ઉપરની બાજુ સુંવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે. આ પાંદડાંની પત્રાળી કરે છે. ઉંડણનાં ફુલ કિંચિત્ મધુર અને સુવાસિક હોય છે. આ ઝાડને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. તે ઉપર કાળી છાલ હોય છે. એ ફળોનું તેલ કાઢે છે. તે બાળવાને માટે એરંડીતેલ કરતાં સારૂં હોય છે. એ કડવું હોય છે અને ઉષ્ણ કરે છે. ઉંડણીનાં લાકડાં ઈમારતમાં અને વહાણ બાંધવામાં વધારે ઉપયોગી છે. એ ઝાડ ઘણામાંથી ગમ જેવો ગુંદર થાય છે. ઉંડણ.—મધુર શીતલ, સુગંધી, રક્તરોધક, દેવપ્રસાદકારક અને રક્તદોષ રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત અને મૂત્રબાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલો ત્રણ દોષ, વાત રક્ત અને કુષ્ઠરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પગ અથવા ખુરડણ મરડાય ત્યારે ઉપર—ઉંડણીની છાલ વાટી ગરમ કરી પાટા બાંધવા (૨) ઉકાળો માટે:—ઉંડણીનાં ફુલોનો ગર્ભ ઘની તેમાં પિત્તર નાખી ઉપર ચોપડવા, એટલે સુખ થશે (૩) ખસ ઉપર—ઉંડણીનું તેલ ચોપડવું (૪) ઓડા ઉપર—ઉંડણ અને કરંજી બીજનું તેલ એકત્ર કરી ચાર ચાર ચોપડવું. નાના બાળકોને ગરમીથી આંખોમાં જે ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર પણ આ ઔષધ ચોપડવું (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—ઉંડણ ના પાંદડાં એરંડેલ સાથે કરી ગરમ કરી વધેલા અંડ ઉપર સાત દિવસ પાટા બાંધવા. (૬) મૂત્રવ્યાધિ (પ્રમેહ) ઉપર—લોધ્રની ચાસણમાં ઉંડણીનાં ફુલ નાખી વસ્ત્રપાન કરવું એટલે ઘણા દિવસનો પ્રમેહ પણ દૂર થાય છે.

+ મોટી ઉંડણીને ખુદ પુન્નાગ નામથી કહે છે મિ. ડ્રાયમાક કહે છે કે—"સુરપુન્નાગ કરતાં અને પુન્નાગના કરતાં વધારે ગુણવાળો છે પુન્નાગનું મોટું વૃક્ષ થાય છે એના ફૂલની કળીઓને સુકવી લે છે. તેને નાગકેસર કહે છે. એના ફૂલ સુદર્શનના સમાન હોય છે. તેમાંથી તેલ નીકળે છે."

ગલગંડ ઉપર તથા ગુમડું પકવવાને અને ફોડવાને:—આમલેનાં તાજાં મૂળ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો, અથવા પાણીમાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૪) વાયુ ઉપર:— ગોળમાં આમલેનું ચૂર્ણ નાખી ગોળી કરી આપવું. (૧૫) રોગીને વિષ થયું હોય તો:—આમલેનાં તાજાં મૂળ જળમાં વાટી પાઈ દેવાં. (૧૬) ઉરુસ્તંભ ઉપર:—આમલે વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૭) વાયુને માટે:—આમલે અને શતાવરીનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૮) આધા-શીશી ઉપર:—આમલેનું ચૂર્ણ સુંઘવું. (૧૯) વાળા ઉપર:—આમલે તેલમાં કિંવા જળમાં વાટી લેપ કરવો. (૨૦) હરિણુગ એટલે કમ્મર દુખે છે તે ઉપર:—આમલે અને ખડીમાકર એનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખાવું. (૨૧) બાળકને ફટ દુઃખ થયું હોય તો:—આમલેનાં તાજાં મૂળ ખવરાવવાં એટલે ખરાબ ખાધો થશે.

૪૮ આસોપાલવ.—સં. અશોક. મ૦ હિં૦ બં૦ અશોક૦ ક૦ અશોકે. તૈ૦ અશોકમાનુ. મલા૦ અશોકં. લા૦ જોનેસીયા અસોકા.

એ ઝાડ આંબાનાં ઝાડ જેવડાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં આંબાનાં પાંદડાં કરતાં ઘણાં લાંબાં અને કંગીદાર હોઈ ભરાવદાર અને સુશોભિત હોય છે. એની છાલ પાતળી હોય છે. એ ઝાડ શોભાયમાન હોય છે એટલા માટે એને બાગમાં અને દેવળોમાં વાવે છે. એનાં ફુલ રાતા રંગનાં હોય છે. અશોક—મધુર, શીત, અસ્થિને સાંધનાર, પ્રિય, સુગંધિ, રુચિકારક, તુરો, ઉષ્ણ, શરીરની કાંતિ વધારનાર, સ્ત્રીઓના રોગનો નાશ કરનાર, ગ્રાહક, પિત્તહર: અને દાહ, શ્રમ, ઉદર, શૂળ, આધ્માન, વિષ, અર્શ (હરસ), વ્રણ, તૃષા, શોષ, અપચન અને રક્ત-રોગ એઓનો નાશ કરે છે. (૧) રક્તપ્રદર ઉપર:—આસોપાલવની છાલને દૂધ અને પાણીમાં મેળવી દૂધ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી, તે શીત થયા પછી આપવો; એટલે તીવ્ર રક્ત-પ્રદરનો પણ નાશ થશે. (૨) સર્વ પ્રદર ઉપર:—આસોપાલવની છાલ વાટી, તેમાં રસાંજન નાખી ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાખી આપવું.

(૪૯) આંબાહળદર.—સં૦ આ(મ્ર)નિશા. મ૦ આંબેહળદ. અ (મા) બાહરદી. ક૦ હલિઅરશિણ, કાઅરસિણ તા૦ કસ્તુરીમંજલ. મલા૦ કસ્તુ-મન્નલ. તૈ૦ કરૂપસુપુ. અડિવિપસુપુ. ઇં૦ મેંગોજીંજર. લા૦ કરકયુમા અરોમેટિક. હિં૦ કપૂર હલદી આંબાહલદી. ફા૦ દારચોબહ અ૦ દારહલદ.

એ ઝાડ રાનમાં થાય છે. એના ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાજ થાય છે. આ હળદરના ગાંઠિઆ મોટા હોય છે અને તે ઘણા કાચા હોય છે. એ હળદર બાગમાં થનારી હળદર પ્રમાણે મસાલાના ઉપયોગમાં આવતી નથી. આંબાહળદર રક્તવિકારની નાશક છે. શરીરને ચોપડવાના મસાલામાં તેને નાખે છે. એ શરીરે ચોપડવાથી કંડનો નાશ થાય છે. *આંબાહળદર:—કડવી, ખાટી, રુચિપ્રદ, લઘુ

* એનામાં આંબાની કેરી જેવો વાસ હોવાથી એને આંબાહળદર કહે છે એનો માત્રા ૨ માસાની છે. વ્યવહારમાં એની જડ વપરાય છે એના ક્ષુપ થાય છે એ હૃદયને નુકશાનકારી છે ઉતાર નારંગી પ્રતિનિધિ બાવચી અને માત્રા ૪ માસાની છે.

અને હાંમાં ફળો આવે છે અને તેમાંથી રૂ નીકળે છે. એને નાની પ્રવળી, ક્ષેત્ર પ્રવળી એમ કવચિત્ કહેવાની પ્રથા છે; પરંતુ તે ઉપરથી ઘણુજ લોકોની અજાતીજ ગેરસમજ હોઈ તે પ્રકમાથી–પ્રાવળીનેજ ઉપલસરી કહીને વાપરે છે એમ વારંવાર દ્રષ્ટિએ આવે છે. આથી કરીને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે પ્રવળી અને ઉપલસરી એ બન્ને વનસ્પતિ ખાસ જુદી છે. આ વેલ સાધારણ ડુંગરાળ જમીનમાં વિશેષે કરીને થાય છે. મુંબઈ ઇલાકો, બંગાળ, કોરોમાંડલ વગેરે પ્રાંતમાં એ ઘણી થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંત સુધી આ ઘણીજ થાય છે. એની કાળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. કોંકણમાં એ વેલાની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એને "ઉપલસરી, ઉપટશુળી, નાની પ્રાવળી, શેનકાવળી, શેંબ્રવેલ, સ્વામી" પણ કહે છે. એની વેલ ઝીણી અને સુંવાળી હોય છે. પાંદડાં આકારમાં કન્હેરના પાંદડાં જેવાં પરંતુ તેનાથી પાતળાં, સાંકડાં અને અણીદાર હોય છે. તેના ઉપર ઝીણા ઘોળાશ પડતા રેષા હોય છે. તે વેલી ઉપર ઘણું કરીને સામસામાં થાય છે. એના ઉપર જુન માસથી ઓગસ્ટ મહીના સુધીમાં ફુલો આવે છે. તેનો રંગ બહારથી ફીકો અને ઘેરો લાલ હોય છે. મૂળ વાંકાંચુંકાં અને ગોળ હોઈ તેનો વ્યાસ સાધારણ રીતે બેથી સાત ઈંચ સુધી હોય છે. તેના ઉપર છાલ ચીરા પોચી અને ઘેરા બુરા રંગની નજીક નજીક પથ્થરકની છાલને મળતી હોય છે, તથા તેની ટનો લાકડારૂપ ભાગ પીળા રંગનો અને કઠિન હોય છે. તેના મૂળનો સારો વાસ આવે છે અને તેનો સ્વાદ મીઠો અને કાંઈક કડવો હોય છે. મૂળના સુંદર વાસ ઉપરથી એનું સુગન્ધા નામ પડેલુ છે.

ઉપલસરીમાં લોહી સુધારવાનો ગુણ ઉત્તમ પ્રકારનો છે. મદ્રાસ પ્રાંતમાં રક્તદોષ, ત્વચારોગ, અપચો, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોમાં આ વનસ્પતિનો અધિક ઉપયોગ કરે છે. ઉપલસરી જંગલમાં આપોઆપ જોઈએ તેટલી ઉગે છે. પ્રાંતના લોકો ત્વચાના રોગ, ખરજ, ખરજવા અને જનનેંદ્રિય સંબંધીના રોગોમાં ઉપલસરીનો કાઢો આપે છે. ડૉક્ટર આશ્બર્નરે પ્રથમ ૧૮૩૧ની સાલમાં દેશી ઔષધો સાથે ઉપલસરી વાપરવાની શરૂઆત કરી. ડૉક્ટર આશિંગનેસી પોતાના હરિપતાલમા ઈંગ્રેજી સારસાપરિલાની જગ્યાએ ઉપલસરીનોજ ઉપયોગ કરે છે. પાચ તોલા મૂળને ખાંડી મસાગેર ગરમ પાણીમાં ભીજવી રાખે છે અને તે ઠંડુ થોડે કરીને આખા દિવસમા પાય છે. આનાથી નિયમ કરતાં ત્રણ ચાર ગણો પેશાબ થાય છે. શરીરમાંથી રેસમન્સ પરસેવો આવે છે અને ભૂખ કકડીને લાગે છે. ડૉક્ટર આશિગનેસી લખે છે કે તેમના તાબાની હરિપતાલના રોગીઓ જોઈને આ ઔષધીનો ગુણ એટલો પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો કે તે પોતાની જાતે આ ઔષધ માગી લેતા. ઉપલસરીનાં મૂળોનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવાથી ગંડિવાન અને વિદ્રધિ (ગડાં) વગેરે સારાં થાય છે. તામીલ લોકો મૂત્ર સંબંધી સઘળા પ્રકારના વિકારમાં આ મૂળો ગાયના દુધમાં વાટીને પાવાને આપે છે; અને રક્તશુદ્ધિ માટે અને પિત્તવિકાર દૂર કરવા માટે જીરા સાથે આપે છે. અમેરીકન સારસાપરિલા કરતાં આ હિંદુસ્તાની સારસાપરિલામાં વધારે ગુણ છે, એમ ત્યાંના રસાયનશાસ્ત્રવેત્તાઓ

કુચિરૂ. અ૦ લેસાનુમ અસાફીર. લા૦ કોલકરેના ઓલિફિસે રિસ) કહે છે. ને બિયાં કડવાં હોય છે. એનાં મૂળ પણ કડવાં હોય છે. મૂળનો પાક થાય છે. તેને મરાઠીમાં કુડેપાક કહે છે. ઇન્દ્રજવના ઝાડમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. કાળા કુડાનાં ઝાડ ધોળા કુડાના ઝાડ કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં પાન ધોળા કુડાનાં પાંદડાં પ્રમાણેજ હોઈ કાંઈક કાળા રંગનાં હોય છે. એની શીંગ ધોળા કુડાની શીંગ કરતાં જમાણી લાંબી હોય છે. કાળો કુડો એ વધારે ઉષ્ણ હોઇ ધોળાથી ગુણમાં કમી છે. ધોળું ઇંદ્રજવનું ઝાડ–કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, તુરૂં, રૂક્ષ તથા ગ્રાહક છે: અને રક્તદોષ, કોઢ, અતિસાર, પિત્તાર્શ, કફ, તૃષા, કૃમિ, જ્વર, આમ અને દાહનો નાશ કરે છે. કાળું ઇંદ્રજવનું ઝાડ–રક્તદોષ, અર્શરોગ, ત્વગ્દોષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળા જેવા છે. ઉપયોગઃ–(૧) કૃમિ ઉપરઃ–ઇન્દ્રજવનાં મૂળ ઘસી એકલાં અથવા વાવડિંગની ભૂકી નાખી પાવાં. (૨) અતિસાર ઉપરઃ–ઇન્દ્રજવના ઝાડની છાલનો અંગરસ કાઢી તે પાવો અથવા છાલનો પુટપાકવિધિએ રસ કાઢી તે મધમાં પાવો. (૩) પથરી ઉપરઃ–ઇન્દ્રજવ અને નસોતરનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૪) કુતરાના વિષ ઉપરઃ–કાળા ઇન્દ્રજવના ઝાડનાં મૂળ ઘસી તેમાં ઇન્દ્રજવનું ચૂર્ણ અરધો માસો નાખી પાવું અથવા છાલનો રસ કાઢી પાવો. (૫) ખોડા ઉપરઃ–ઇન્દ્રજવની છાલ અને મિથવ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) કમળી અને સર્વ વિષ ઉપરઃ–કાળા ઇન્દ્રજવના ઝાડના અંકુરોનો રસ કાઢી આઠ પૈસાભાર પાવો [illegible] દિવસ [illegible] પથ્ય ઘી અને ભાત. (૭) નળ કુહ્યા હોય તો–ઇન્દ્રજવ [illegible] પૈસાભાર મધ પૈસાભાર અને ઘી પૈસાભાર એ એકત્ર કરી પાવું [illegible] (૮) જીર્ણજ્વર ઉપરઃ–ઇન્દ્રજવના [illegible] છાલ અને [illegible] કાઢો [illegible] [illegible] નાખી [illegible] તે પાણી [illegible] પાવું (૯) કાનમાંથી પરુ વહે છે તે ઉપરઃ–ઇન્દ્રજવના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ [illegible] પાનનો રસ પાડવો (૧૦) લુખ લાગે છે તે ઉપર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ–ઇન્દ્રજવના ઝાડના છાલ [illegible] નષ્ટ થશે. (૧૧) પરિણામ શૂળ ઉપર [illegible] (૧૨) બાળકની હગામણ ઉપર [illegible] કાઢી [illegible] (૧૩) આંતરડાની [illegible] (કાંસેન) ઉપરઃ–ઇન્દ્રજવના [illegible] [illegible] નાખી પાવું (૧૪) વાતશૂળ ઉપર [illegible] નમક અને [illegible] (૧૫) [illegible] ઉપર [illegible]

[illegible]

(બળનાં, બોળનાં) પાંદડાં સમભાગ લઇ, બારીક વાટી, ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી, એટલે વેદના અને કૃમિ નાશ થઈ દાંત મજબુત થાય છે. (૭) પિત્તજ્વર ઉપરઃ—ઉપરસાલ અને કમળકંદ, એનો કાઢો કરી સાકર નાખી આપવો. (૮) સર્પ વિષ ઉપરઃ—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી પાણીમાં મેળવી તે પાવાં. (૯) મસ્તકશૂળ ઉપરઃ—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) પેટના દુખવા ઉપરઃ—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૧૧) ઉપરસાલનું શરબતઃ—ઉપરસાલનાં મૂળ ૧૦ તોલા, સાકર શેર ૧॥। અને પાણી સવાશેર લઇ પ્રથમ પાણી ઉકાળી તેમાં ખાંડેલાં મૂળો ચાર કલાક પલાળી રાખી પછી પાણી ગાળી લઈ તેમાં સાકર નાખી મંદાગ્નિથી ઉકાળવું.

૬૩. ઉંબરો (ઉંબરડો)—સં० ઉદુંબર. મ० ઉંબર. હિં० ઉદુંબર, ગુલ્લર. વ० યજ્ઞડુમુર. રા० પુ० ઉંમરો. ક० મલ્લ० અત્તિ. તૈં० અત્તિમાનું. તા० અત્તમાર. તુ० અનિંમારા. ફા० અંજીરે, આદમ. અ० જમીઝ. ઈં० ફિગ ટ્રી. લ० ફાઇકસ્ ગ્લોમિરેટા.

ઉંબરાનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એને અંજીરની આકૃતિનાં ફળો આવે છે. તે પાકે એટલે કોઇ કોઈ ખાય છે. કાચાં હોય છે ત્યારે કોઇ તેનું શાક પણ કરે છે. ઉંબરાની છાયા શીતળ હોઇ સુખકારક છે. ઉંબરાનું લાકડું અતિશય ચીકણું હોય છે. તેના તકતા (પાટિયાં) પાડે છે. તે એટલા બળવાન હોય છે કે કુહાડીના ઘાવ મારવાથી પણ એકાએક ભાગતા નથી. જે ઠેકાણે ઉંબરાનું ઝાડ હોય, તેની જમણી બાજુએ અથવા ઝાડ નીચે ઘણું કરી પાણીનો ઝરો જડે છે. કેટલાક માણસો ઉંબરાનાં ઝાડો હોય ત્યા કુવા ખોદે છે અને ત્યાંથી તેમને પાણી મળે છે. ઉંબરાના ઝાડ નીચે રહેલું પાણી પીવા માટે સારૂ—નિરોગી છે. ઉંબરો:—* શીતળ, ગર્ભસંધાનકારક, વ્રણરોપક, રૂક્ષ, મધુર, તુરો, ગુરૂ, અસ્થિસંધાનકારક અને વર્ણકર છે; અને કફ, પિત્ત, અતિસાર, તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. **એની છાલઃ**—શીતળ, દુગ્ધપ્રદ, તુરી, ગર્ભને હિતાવહ અને વ્રણનાશક છે. એનાં **કાચાં ફળ**—સ્તંભક, તુરા અને હિતકર છે; એ તૃષા, પિત્ત, કફ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **મધ્યમ કાચાં ફળ**—મીઠા, શીતળ, તુરા છે. અને પિત્ત, તૃષા તથા મોહ કરનારાં છે, અને રક્તસ્રાવ, વાનિ, તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. એનાં જૂનાં ફળઃ—તુરાં, રૂચિકર, ખાટા, દીપન, માંસવૃદ્ધિકર, રક્તકોપકારક, દોષલ અને જડ છે. **પાકેલાં ફળઃ**—તુરા, મધુર, કૃમિકર, જડ, રૂચિકર, અતિ શીતળ અને કફકર છે. તથા રક્તદોષ, પિત્ત, દાહ, ક્ષુધા, તૃષા, શ્રમ, પ્રમેહ, શોષ અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ–(૧) વાયુથી અંગ રહી ગયું હોય તે ઉપરઃ—

* ઉંબરો—આમાશયને નુકશાનકારક અને તાવને ઉત્પન્ન કર્તા છે. ઉંબરાના ફળમાં અસંખ્ય જંતુઓ હોય છે. ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળોને લોકો ફોડી તેમાંના જંતુઓને ઉડાડી મૂકી ખાય છે; પરંતુ કેટલાક અજ્ઞાન લોકો પોતે દીર્ઘ શ્રોતા (ઘણું સાંભળનાર) થવાની આશાએ એ ફળો જંતુઓ સહિત ખાઈ જાય છે. તે ખોટું છે.

(૨૫) મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો:—ઉંબરાના પાકેલ ફળમાં સાકર ઘાલી ઘીમાં તળી તેમાં એલચીદાણાની ભુકી અને મરીની ભુકી મેં... અર્ધો માસો નાખી રોજ પ્રાતઃકાળમાં ખાવું, અને રીંગણીના ફળનો રસ ... ચોળવો: એટલે નાકમાંથી લોહી પડતું બંધ થઈ જાય છે. (૨૬) દાહ ઉપર:— ઉંબરાનું દૂધ સાકર નાખી આપવું.

૬૪. ઉભી (બો) રિંગણી.—સં૦ બૃહતી. વાતાંકી. મ૦ ડોરલી, રાનવાંગી. હિ૦ બડીકટાઇ, બરહંટા. બં૦ બૃહતી, બ્યાકુડ, તિતવેગુન ... હેગ્ગુલ્લ. તે૦ પેદ્દામુલુંગ, કુકમાચી. તા૦ કાંડનકાટારી, ચેરુચુંડ. ગુ૦ ... મલા૦ વેલ્લોતુવાલોટિના. ફા૦ બાદંજાનજંગલી, ઉસ્નરમાર. અ૦ બાદુજાનબરી ... લા૦ સોલેનમ્ ઇંડીકમ.

ઉભી બોરિંગણીના ઝાડ આબેહુબ વંતાકડીનાં ઝાડ જેવાંજ થાય છે. એ... " જંગલી રિંગણી " પણ કહે છે. એ ઝાડ કમરપૂર ઉચાં વધે છે. ઉભી બોરિંગણીનાં ફળ ગોળ હોઇ સોપારી જેવડાં મોટા હોય છે. એ ફળોનો રં... પીળો હોય છે. ગરીબ લોક એ ફળોનું શાક કરે છે. ઉભી બોરિંગણીની એ... જાતિ કોકણમાં થાય છે. તેને " મોત રિંગણી " કિંવા " ચિંચુરટી વાંગી " પણ કહે છે. મોત રિંગણીનાં ફળો ઉભી બોરિંગણી કરતાં બારીક હોય છે. ... ફળોનું શાક સારૂં થાય છે. ઉભી બોરિંગણીના મળ દશ મૂળોમાં આવે છે.* મોટી બોરિંગણી:—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી હલકી, પાચક, ગ્રાહી, અગ્નિદીપક; અને કફ, શ્વાસ, તાવ, કોઢ, અરોચક ઉલટી, દમ ઉધરસ, કૃમિ મોઢાની વિરસતા કફ (...) શળ, આમદોષ, હૃદ્રોગ અગ્નિમાંદ્ય, એનો નાશ કરે છે. લઘુ બોરિંગણી—વા... દમ, શળ, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, તાવ, શરદી, હૃદ્રોગ અને આમનો નાશ કરે છે. ધો...

* રિંગણીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે. બોરિંગણી અને ઉભી રિંગણી બે... જેનું શાક કરવામાં આવે છે તે રીંગણાના ઝાડને પણ રિંગણી કે વંગણી કહે... પરંતુ તે આ બન્ને રિંગણીઓથી જુદી છે. ઉભી રિંગણીને લોકો ડોરલીના નામ... પણ ઓળખે છે. એના પાંદડા શાકની રિંગણીના પાંદડાને ઘણા ભાગે મળતાં હો... છે. તેમાં પણ મોટી ડોરલી (મોટા ફળવાળી) નાની ડોરલી (નાનાં ફળવા... અથવા મોત રિંગણી અને ધોળી ડોરલી (ધોળાં ફુલવાળી) એમ ત્રણ જાતો ... બોરિંગણીના છોડ ભૂમિ ઉપર પથરાયલા હોવાથી તેને એ નામથી ઓળખે ... કેટલાક એને ભોંય કુટામણી પણ કહે છે. એના પાંદડા ડોરલીથી જુદા પ્રકા... હોય છે. એમાં પણ બે જાતો હોય છે. બીજી જે ધોળા ફુલની થાય છે તે... લક્ષ્મણા કહે છે. આ લક્ષ્મણામાં પારાની ખાખ કરવાનો ગુણ હોવાથી લોકો એ... વધારે વપરાય છે. તે સિવાય એમાં બીજા પણ મહાન ગુણો હોવાનું કહેવાય છે. ... તે પ્રકારમાં મૂકી શકાય તેવા સિદ્ધ પ્રયોગો હજુ સુધી હાથ લાગ્યા નથી. આમ ... રિંગણીની એકંદર પાંચ જાતો છે. લક્ષ્મણા નામે એક કંદ થાય છે તે આ લક્ષ્મણા... જાણી જુદો છે. રિંગણીની માત્રા ૧ માસાની અને અવસરમાં તેનાં ... પંચાંગ વપરાય છે

ફુલક, ગલ્લમર્દન, ઇત્યાદિ. તા૦ નિરમુલિ. તુ૦ કોવમુલ્લુડે. મલા૦ વાયસુવ્રિ. ગ્રામ૦ કોણુસુલે ઝાડ. ક૦ કુલુગોલિકે, નીરગોળ ગોલિકે, કોલવલિકે. તૈ૦ નિરગોબી, ગોબી, ગોબ્રિચેટુ, ગોલિમિડિચેટુ. સ૦ કુબ્લિરખા, માખુરેણુ. લા૦ એસ્ટેન્થ લોંજિ ફોલિયા. ઇ૦ લૉંગલિવ્હડ પાર્લેરિયા.

એખરો કોંકણમાં અને બીજે સ્થળે ખેતરની બાજુએ અને વહેળાના કિનારા ઉપર હોય છે. ત્યાં ઢોર પણ તેને ખાતાં નથી. એ ઝાડ સુમારે બે મહીના હાથ ઉંચુ વધે છે. એના કુમળા પાલાનું કેટલાક લોકો શાક કરે છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોઈ દરેક પાંદડાં નીચે એક એક કાંટો હોય છે. આ ઝાડને મરાઠીમાં કોલિસ્તા, કોલસા એમ પણ કહે છે. એને જે બી આવે છે તેને ' તાલિમખાનું ' કહે છે. એ બી પાણીનો સ્પર્શ થવાથી રસદાર બને છે. એની માત્રા ૧ માસા છે. ઉપયોગઃ—(૧) અતિસાર ઉપરઃ— તાલિમખાનાં દહીંમાં વાટી આપવાં. (૨) ક્ષત કાસ ઉપરઃ—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ મધ અને તાજા ઘીમાં આપવું. ધાતુપુષ્ટતાને માટેઃ—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પીવું; અથવા તાલિમખાનાં, મુસળી અને ગોખરૂ. એનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં પાવું. (૪) પ્રમેહ ઉપરઃ—તાલિમખાનાં દૂધમાં આપવાં. (૫) યોનિસંકોચ થવા માટેઃ—તાલિમખાનાના કાઢામાં તેનું ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો. (૬)પુષ્ટિદાયક પાકઃ—તાલિમખાનાં, ગોખરૂ, કાચબીજ, ભાંગ બીજ, કાળી મુસળી, શતાવરી, સાલમમિશ્રી, પંજાબીમિશ્રી, ધોળી મુસળીનાં બીજ, કાળી મુસળી, શતાવરી, સાલમમિશ્રી, પંજાબીમિશ્રી, ધોળી મુસળીનાં કરી અથવા ચોપચીનીની ભૂકી કરી ઘીમાં સાધારણ તળી, સાકરનો પાક તૈયાર કરી તેમાં નાખવી; અને સારી રીતે ઘુંટી એકત્ર કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પિસ્તા, લીલવા દ્રાક્ષ અખોડ, એલચી, કેસર, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, તજ અને અફીણનું સત્વ નાખી ચેપલા કરી રાખવા. એ દરરોજ બે તોલા ખાઈ ઉપર મંગનું તાજુ દૂધ પીવું.

૬૮. એરંડો. (દીવેલી) અ૦ સ૦ એરંડ. હિ૦ અરંડ અંડ. ક૦ ઔંડલ, હરળીઠ. તૈ૦ આમુદાલ તા૦ આમણક્ક. તુ૦ અલ્લુડ. મલા૦ સિત્તામણક્ક. ફા૦ બેદંજીર. અ૦ ખિરવા. તુ૦ ક્યક. ઇં૦ કેસ્ટરઓઈલ પ્લેંટ. લા૦ રિસિનસ કોમ્યુનિસ.

આ આર્યભૂમિમાં સર્વસ્વે આપણા સુખ માટે અનેક ઉપયોગી અને વિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરેલી છે. પરંતુ તે ઉપરની આપણી મમતા તથા તેનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનું સામર્થ્ય આપણામાંથી નષ્ટ થયું. એ આપણું દુર્ભાગ્ય [illegible] આપણું આ [illegible] આપણા આમના [illegible] આવેલું [illegible] અન્ન આપણા પેટમાં ન [illegible] [illegible] [illegible] ઉત્તમોત્તમ [illegible] થઇ [illegible] પાક [illegible] [illegible] આપણા [illegible] મહીના બે મહીનાનો [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] ! [illegible] [illegible] [illegible] થઇ છે ત્યારે આપણી [illegible] [illegible] ! [illegible] આપણો ભાગ્યોદય ક્યાંથી થાય ! [illegible] આપણું પ્રસન્ન [illegible]

૫૯. ઉદ (લોબાન)— સં० તરુપ્ક । ઉદને " લોબાન " પણ કહે છે. લોબાનનો વૃક્ષ તુર્કસ્તાન, આફ્રિકા ખંડના પૂર્વ કિનારા ઉપરના પ્રદેશ, જાવા બેટ, સુમાત્રા, આ પ્રદેશમાં થાય છે. એ વૃક્ષના રસથી લોબાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોબાન સુગંધિ છે. ધૂપ માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. લોબાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે. તેનું તેલ નીકળે છે, તેને ઉદેલ કહે છે. લોબાનનાં જે ફૂલ થાય છે તેને " લોબાન ફુલ " કહે છે. લોબાનઃ—વાતહર, કફનાશક, વર્ણપ્રસાદક, અને કંડુ તથા મુત્રનાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) લોબાનનું તેલ જેને ઉદેલ કહે છે તે કાઢવાની કૃતિઃ—થોડો સફેદ લોબાન અને નેટલીજ વાગ લાવી તેની ભૂકી કરવી. પછી એક માટલું કે જેમાં શેરભર પાણી રહે એવું લઈ તેની નીચેના ભાગને ઝીણું કાણું પાડી તેમાં તાંબાની અથવા પીતળની આંગળી જેવડી નળી બેસાડવી. તે માટલું ચૂલા ઉપર ઉતરતું રાખી, તેના મોં ઉપર કાણાવાળું ઢાંકણું બેસાડી, તેના છિદ્રવાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂકી હળવે હળવે નાખવી; અને પછી તે છિદ્ર, એક કપડામાં જાળુ અને માટી બાંધી તેની આડુ બહાર ન્હાઈ ન શકે એવું પાકું બંધ કરવું. પછી ચૂલા નીચે મંદાગ્નિ કરવો અને તે માટલાને બેસાડેલી નળી નીચે વાડકી રાખવી. એ પ્રમાણે સર્વ કામ થયા પછી કેટલીક વારે તે નળીવાટે તેલ આવવા લાગે છે. તે તેલ નળી નીચે રાખેલી વાડકીમાં ઝમે છે. પછી તે તેલ બાટલીમાં ભરી રાખવું. ઉદેલનો વામ પણ ઉમ છે. એ તેલ કેરાને લગાવે છે. શરદીથી કપાળ દુખતું હોય તો ઉદેલ ચોળવું. એટલે કપાળ દુખતું બંધ થાય છે. (૨) લોબાનનાં ફુલ તૈયાર કરવાની કૃતિઃ—લોબાન લાવી તેની ભૂકી લોખંડની તવી ઉપર નાખવી અને તે લોઢીને સગડી ઉપર મૂકી નીચે મંદ અગ્નિ કરવો. લોબાન પાતળો થાય એટલે તે ઉપર કાચનો પ્યાલો ઉંધો ઢાંકવો; અને દેવતાની આંચ કિંચિત્ વધારવી. કેટલીક વારે તે લોબાનની વરાળ થઈ પ્યાલા નળીએ જઈ ઝમશે. એ ઝમેલી વરાળ ગુંજ અને તુળસીનાં ફુલો જેવી હોય છે. તેને લોબાનનાં ફૂલ કહે છે. (૩) દેરાને સળેખમ થાય છે । દેરાના નાકમાંથી ગયાર લીંટ વગેરે નીકળે છે । તે ઉપરઃ—થોડીવાર લોબાનની નાકમાં ધુણી દેવી.

૬૦. ઉંદરકની—ન० અ. ખુખુર્ની. મ० ઉંદીરકાની. હિં० મૂસાકાની. બં० ઈંદુરકર્ણીપાના. પૂ० શરદમ. ક० વલિલ્દકુટ્ટે. તૈ० એલિકચેવિકુ. કા० ગોરેમુસ. સન્ગ. ત० આખ્ખનુકકાર. લા० આયપોમિયા રેનિફોર્મિસ.

ઉંદરકર્ણીના નાના નાના વેલા હોય છે. એને નાના ઘુઘરા જેવા ફળો આવે છે. એનાં પાંદડાં ઉંદરના કાન જેવાં હોય છે. આ વેલા ઘણાક ભાગમાં થાય છે. એનાં ફુલો ગુલાબી રંગના હોય છે. એ વનસ્પતિ ગુણે ઉષ્ણ છે. ઉંદરકર્ણી આ વનસ્પતિની બે જાતિ છે. એક બાગમાં ઉગે છે ને અને બીજી રાનમાં ઉગે છે. તેને યુનાની ભાષામાં " સપસીની " કહે છે. એ ઝાડ ઝાડની છાયામાં અથવા પડી ગયેલી ઇમારતમાં થાય છે. એની ડાળી અને ડીટા નિધારી (ત્રણ ધારવાળા) હોય છે. એનાં પાંદડાં હાથે ચોળી તેનો વાસ લેવાથી કાકડી જેવી સુગંધ આવે છે. એ ઝાડ ગુણે ઠંડું છે. એનું દૂધ પચન કરનાર છે. મોટી ઉંદરકની—

જવખાર નાખી આપવો. એટલે કુક્ષિશૂળ, કટીશૂળ, ઉરૂ અને પીડમાંનું શૂળ મટે છે. (૩) કમળા ઉપરઃ—એરંડાનો રસ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ સુંઘવા આપવું. (૪) આંખો આવે છે તે ઉપરઃ—એરંડ તેલનો જુલાબ આપવો. (૫) ગાંઠ થાય છે તે ઉપરઃ—એરંડમૂળ વાટી તેલમાં અથવા ઘીમાં કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) વિસર્પ અને દરાજ ઉપરઃ—એરંડ તેલ ઘીમાં આપવું. (૭) નાનાં બાળકોનું ગળું પડે છે તે ઉપરઃ—એરંડાનું પાંદડું ઘી ચોપડી તાળવા ઉપર મેલવું. (૮) રેચ થવા માટેઃ—સારૂં એરંડતેલ ૨ તોલા સુધી ગરમ પાણીમાં અગર સુંઠના અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં આપવું. (૯) શરીરમાંની ગરમી ઉપરઃ—આ તેલ તાળવા ઉપર ચોળવું એટલે મસ્તકની ગરમી નીકળી જઈ આંખોમાં તેજ આવે છે. હાથ પગમાં અળાઈ અથવા ચાંદાં પડેલાં હોય તો તે ઉપર પણ એરંડતેલ ઠંડા પાણીમાં નાખી ચોળવું. મસ્તકની ગરમી જવા માટે એરંડાનાં પાંદડાંને માખણ અગર ચોખ્ખું ઘી ચોપડીને તે તાળવાપર બાંધવું. (૧૦) ધંતૂરાના વિષ ઉપરઃ—લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી આપવાં એટલે ધંતૂરાનું વિષ ઉતરશે અને ભ્રમ નાશ થશે. (૧૧) સન્નિપાત ઉપરઃ—એરંડ તેલ ચોળવું. (૧૨) ફુલ–ફારી જવા માટેઃ—લાલ એરંડાનું દૂધ આંખમાં આંજવું. (૧૩) ધૂપણુ રોગ ઉપરઃ—એરંડતેલ દૂધમાં અગર ગોમૂત્રમાં આપવું અને લેપ પણ કરવો. (૧૪) રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપરઃ—એરંડ, અરડૂસો અને ગળો, એનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ નાખી આપવો. (૧૫) પેટમાંના વાયુ ઉપરઃ—એરંડતેલ સુંઠના કાઢામાં આપવું. (૧૬) આમવાત ઉપરઃ—ગૃધ્રસી વાયુ એટલે પીઠ, કમર, ખભા, પેટ, પગ, એ ઠેકાણે શૂળ અને પીડા થાય છે તે ઉપર—એરંડાનો મગજ દૂધમાં મેળવી માવો કરી ખાવા માટે આપવો અથવા એરંડતેલ એકવીસ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૧૭) બાળકોની સસણી ઉપરઃ—નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરંડ તેલ ચોપડી, શેકી, તે બાળકનું પેટ ઉપર રાખવું અને તેવા પાનથી પેટ શેકવું (૧૮) બાળકોને કૃમિ અને જંતુ ઉપરઃ—એરંડ તેલ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એરંડાનો રસ મધમાં આપવો. (૧૯) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—એરંડાના પાંદડાંનો રસ કાઢી તે, જે અંગમાં ડંખ થયો હોય તેના વિરૂદ્ધ બાજુના કાનમાં નાખવો અને કેટલીક વખત તેજ [illegible] એ પ્રમાણે [illegible] વખત કરવું એટલે વિષ ઉતરી જશે. (૨૦) [illegible] ઉપરઃ—દૂધમાં અથવા ઘીમાં એરંડતેલ આપવું (૨૧) દમ ઉપરઃ—[illegible] એરંડતેલ [illegible] મધમાં મિશ્ર કરી રાખવું. તેમાંથી [illegible] સવાર સાંજ ચાટવું (૨૨) સર્પદંશ ઉપરઃ—એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ ૨ સમયે ૨ સમયે [illegible] આપવો અને દંશ ઉપર પાલો વાટી બાંધે [illegible] ઉતરી જઈ વિષ ઉતરશે (૨૩) ઊંઘ ન આવતી હોય તોઃ—[illegible] [illegible] કપાળ અને કાન પાસે [illegible] નહિ (૨૪) [illegible] ઉપરઃ—[illegible] અને [illegible] [illegible] લેપ કરવો. (૨૫) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટેઃ—એરંડ[illegible] [illegible] અને [illegible] ઉપર પણ લેપ કરવો. (૨૬) [illegible] ઉપરઃ—

૫૯. ફેદ (લોબાન)— સં० તરૂષ્ક । ફેદને " લોબાન " પણ [illegible] છે. લોબાનના ઝાડ તુર્કસ્તાન, આફ્રિકા ખંડના પૂર્વ કિનારા ઉપરના પ્રદેશ, [illegible]રા બેટ, સુમાત્રા, આ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડના રસથી લોબાન ઉત્પન્ન [illegible] છે. લોબાન સુગંધિ છે. ધૂપ માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. લોબાનની [illegible] ધૂપસળી થાય છે. તેનું તેલ નીકળે છે, તેને ફિરેલ કહે છે. લોબાનનાં [illegible] ફૂલ થાય છે તેને " લોબાન ફુલ " કહે છે. લોબાનઃ—વાતહર, કફનાશક, [illegible]પ્રસાદક, અને કંડુ તથા કુષ્ટનાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) લોબાનનું તેલ [illegible]ને ફિરેલ કહે છે તે કાઢવાની કૃતિ—થોડો સફેદ લોબાન અને તેટલીજ રાળ [illegible]ની તેની ભુકી કરવી. પછી એક માટલું કે જેમાં ગેરભાગ પાણી રહે એવું લઈ તેની [illegible] ભાગને ચીકણું [illegible] પછી તેમાં તાંબાની અથવા પીતળની આંગળી જેવડી નળી [illegible] તે માટલું ચૂલા ઉપર ઉતરતું રાખી તેના મો ઉપર કાંણાવાળું ઢાંકણું [illegible], તેના કિનારે તે [illegible] ખડી વગેરે વગેરે નાખવી; અને પછી તે [illegible], એક કપડામાં ભીનું અને માટી [illegible] તેની અંદર [illegible] ન શકે એવું [illegible] બંધ કરવું. પછી ચૂલ [illegible] મંદાગ્નિ કરવો અને તે માટલાને [illegible] નળી [illegible] રાખવી. [illegible]

(૨) લોબાનના ફુલ તૈયાર કરવાની કૃતિ — [illegible]

૬૦. [illegible]

ઉપરસ ઉપર:–એળીઓ ટાંક ૧. વઝીયાઝી ટાંક ૧. એની ભુકી કરી [illegible] નાખી ગરમ કરી. તેનો અર્ક કાઢી તે મધમાં ચાટવું.

૭૭. **એલચી:**—સં૦ એલા. મ૦ વેલદોડે. હિં૦ ઇલાયચી. બં૦ એલાચ. ક૦ યાલક્કી. તૈ૦ તુ૦ એલાકી. તા૦ એલ, ઇલાયચી. મલા૦ એલુ. એલાત્તી. ફા૦ હૈલ બુવા. અ૦ કાકીલેસિગાર. ઇ૦ કાર્ડેમમ. લા૦ ઇલેટેરિઆ કાર્ડેમોમ.

એની ઉત્પત્તિ **હિંદુસ્તાનમાં** અને એની આસપાસના ઉષ્ણ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડ ઠંડા દેશમાં થતાં નથી. એલચી **મલબાર, કોચીન, મેંગલોર,** મહૈસુર અને ઘણું કરી આખા **કર્નાટક દેશમાં** થાય છે. એ ઝાડ [illegible] ઝાડ જેવા થાય છે. એલચીના ઝાડ **મલબાર** પ્રાંતમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એલચી બાગમની શીંગોની [illegible] જમીનમાં મુળીયાને લાગેલી હોય છે. મલબારમાંથી પ્રતિ વર્ષે [illegible] ખાંડી એલચી ઇંગ્લંડમાં અને બીજા દેશોમાં વેચાય આવે છે. એલચી સ્વાદિષ્ટ હોય છે [illegible] કરી ખાવાના પદાર્થોમાં નખાય છે. "જંગી એલચી" કરીને એની એક મોટી જાતિ કુમરોમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એના એલચી દાણા કાઢી બહાર વેચવા મોકલે છે. એને "નર એલચી" પણ કહે છે. એ સમળ જેવડી મોટી મોટી હોય છે. **બારિક એલચીદાણા**—કડવા, શીતળ, રસપાકે તીખા, લઘુ સુગંધિ [illegible] મુખ અને મસ્તકનું શોધન કરનાર, ગર્ભપાતકારક, રૂક્ષ, અને વાયુ, કફ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય, વિદોષ, બસ્તિરોગ, કંઠરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, વણ અને [illegible] નો નાશ કરે છે. **મોટા એલચીદાણા**—તીખા, રસ ઉષ્ણ, લઘુ, [illegible] અને પાકમાં તીખા, મુખશુદ્ધિકર, સુગંધિ, પાચક [illegible] અને [illegible] કફ, પિત્ત, [illegible] ([illegible]), [illegible] ઉત્પન્ન [illegible] અને અગ્નિ, મુખ અને મસ્તક, [illegible] નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—

(૧) મૂત્રરોગ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર [illegible] ઉપર—એલચી અને [illegible] (૨) **હિચકીના ઉપર ઉપાય** [illegible] (૩) **નેત્રરોગના ઉપર ઉપાય:** [illegible] (૪) આંખમાં [illegible] થાય છે કિંવા તેજ ઓછું થાય તો તે ઉપર: [illegible] (૫) **રક્તપિત્ત, રક્તમૂત્રાદિ, રક્તાતિસાર ઉપર:**—[illegible]

[illegible]

ઓથમી જીરાની ઉત્પત્તિ મિસર દેશમાં અથવા ગ્રુશિયામાં થાય છે. ત્યાંથી અહીં આવે છે. એ બી આકારે ચાંચડ જેવાં છે. એના ઝાડની ઉંચાઈ બે હાથ હોય છે અને પાંદડાં ઝીણાં અને લાંબાં લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ઘઉંના જેવી ઉમીઓ આવે છે. તેમાં એ બી હોય છે. એમાં ત્રણ જાત છે ધોળાં, રાતાં અને કાળાં. એમાંથી કાળાંની ઔષધિમાં યોજના કરી નથી. ધોળાં મધ્યમ ઉત્તમ છે. ઓથમી જીરાની ઝીણી ભુકી માણસના ખાવામાં આવવાથી [illegible] થઇ મરી જાય છે. એટલા માટે એવી ભુકી ન આપવા માટે સંભાળ રાખવી. ઓથમી જીરાનાં બી પાણીમાં નાખી ખૂબ ચોળવાથી [illegible]

ઉપયોગઃ—(૧) સોમલના વિષ ઉપરઃ—ઓથમી જીરાનો લુઆબ કાઢી [illegible] માં પલાળી રાખી ચોળી ગાળી લઈ તેમાં [illegible], દહીં અને ગુલાબનું પાણી મિશ્ર કરી આપવું. એટલે વિષ ઉતરશે. (૨) ગરમીથી તરસ લાગે છે તે જવા માટેઃ—ઓથમી જીરું રાત પાણીમાં નાખી તે પાણી ગાળી પીવું. એ પાણી પૌષ્ટિક પણ છે. (૩) જ્વરાતિસાર, રક્તાતિસાર, જીર્ણાતિસાર, રક્તાર્શ, [illegible] જ્વર, પ્રમેહ અને દાહ ઉપરઃ—બેથી ચાર તોલા સુધી ઓથમી જીરું રાતે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં ૨ તોલા ખડીસાકર નાખી આપવું. એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થશે. (૪) ઝાડો બંધ હોય તે ઉપરઃ—ચાર માસા ઓથમી જીરું આઠ માસા પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં [illegible] તેલ અને સાકર નાખી આપવું એટલે દસ્તની રાહે રેચ થઈ કોઠો શુદ્ધ થાય છે. (૫) બાળકોની રક્ત સંગ્રહણી ઉપરઃ—ઓથમી જીરું અને ખડીસાકર [illegible] ખાવા માટે આપવાં. (૬) વાતપુરી માટેઃ—ઓથમી જીરું ૧ ભાગ, [illegible] ૧ ભાગ અને [illegible] ૩ ભાગ પાણીમાં ભીંજવી રાખી [illegible] (૭) [illegible] ઉપરઃ—ઓથમી જીરું ૧ તોલા અને સાકર ૧ તોલા [illegible] (૮) જ્વરાતિસાર ઉપરઃ—ઓથમી જીરાનો [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૫૯. ઉદ (લોબાન)—(સં० તરૂષ્ક.) ઉદને "લોબાન" પણ કહે છે. લોબાનનાં વૃક્ષ કુર્દિસ્તાન, આફ્રિકા ખંડના પૂર્વ કિનારા ઉપરના પ્રદેશ, જાવા બેટ, સુમાત્રા, આ પ્રદેશમાં થાય છે. એ વૃક્ષના રસથી લોબાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોબાન સુગંધિ છે. ધૂપ માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. લોબાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે. તેનું તેલ નીકળે છે, તેને ઉદેલ કહે છે. લોબાનનાં જે ફુલ-થાય છે તેને "લોબાન ફુલ" કહે છે. લોબાનઃ—વાતહર, કફનાશક, વર્ણપ્રસાદક, અને કંઠ તથા કુષ્ટનાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) લોબાનનું તેલ જેને ઉદેલ કહે છે તે કાઢવાની કૃતિઃ—ધોળો સફેદ લોબાન અને તેટલીજ રાળ વાટી તેની ભુકી કરવી. પછી એક માટલું કે જેમાં શેરભર પાણી રહે એવું લઈ તેની નીચેના ભાગને ઝીણું કાણું પાડી તેમાં તાંબાની અથવા પીતળની આંગળી જેવડી નળી બેસાડવી. તે માટલું ચૂલા ઉપર ઉતરતું રાખી, તેના મોં ઉપર કાંણાવાળું ઢાંકણું બેસાડી, તેના છિદ્વારે તે તૈયાર કરેલી ભુકી ચમચે ચમચે નાખવી; અને પછી તે છિદ્ર, એક કપડામાં જવ અને માટી બાંધી તેની બાફ બહાર જઈ ન શકે એવું પકું બંધ કરવું. પછી ચૂલા નીચે મંદાગ્નિ કરવો અને તે માટલાને બેસાડેલી નળી નીચે વાડકી રાખવી. એ પ્રમાણે બર કામ થયા પછી કેટલીક વારે તે નળીવાટે તેલ આવવા લાગે છે. તે તેલ નળી નીચે રાખેલી વાડકીમાં પડે છે. પછી તે તેલ બાટલીમાં ભરી [illegible] છે. [illegible] થાય છે. (૨) લોબાનનાં ફુલ તૈયાર કરવાની કૃતિ—[illegible] [illegible] અને [illegible]

૬૦. ઉંદરકની— [illegible]

[illegible]

ઉંદરકાની [illegible]

[illegible] માટી ઉંદરકની—

કાસ્મીર દેશમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુષ્કરમળ નામની જે ઔષધિ છે તે આ
પ્રકાર છે.+ કઠ:—ઉષ્ણ, તીખી, કડવી, મીઠી, વૃષ્ય, શુક્લ, રસાયન, કાન્તિ
લઘુ, વાતકફનાશક; અને કોઢ, વિષ, વિસર્પ, કંડૂ, દરાજ, ત્રિદોષ, ખસ, રક્તદો
ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, એનો નાશ કરે છે. એનો લેપ કરવાથી વાતવ્યાધિનો ન
કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧)મસ્તક સંબંધી પીડા ઉપર:**—કઠ અને એરંડમૂળ
જમાં વાટી લેપ કરવો. **(૨) ગુદભ્રંશ ઉપર:**—ઉપલેટ, સાજીખાર, કેતકી
ખાર એ તેલમાં મિશ્ર કરી આપવું. **(૩) ઓડા ઉપર:**—કઠનું ચૂર્ણ ખાટીમ
ભેળી તેલમાં કાલવી લેપ કરવો. **(૪) વાતવ્યાધિ ઉપર:**—કઠ ઘસી શરીરે લેપ કર

૭૬. કડવાં તુરીયાં.—સં૦ મહાજાલી. મ૦ કડુદોડકી.

કડવાં તુરીયાંનો વેલો તુરીયાંના વેલા જેવા હોય છે. એ વેલાનાં પાંદ
ફૂલ અને ફળ તુરીયાં કરતા નાનાં હોય છે. આ ફળો ઘણાંજ કડવાં હોય છે.
વેલો વર્ષાઋતુમા આપો આપ ઉગે છે. એનાં ફળોને ‘ દિવાળી ’ પણ કહે છે.
કડવાં તુરીયાં—શીત, કિંચિત્ તીખાં, તુરાં અને કડવા છે. એ પક્વાશય, આમ
વાયુ અને મલાશયની શુદ્ધિ કરનાર તથા લઘુ અને રૂક્ષ છે: તેમજ વાયુ,
પિત્ત, પાંડુ, વિષદોષ, યકૃત્, કુષ્ઠ, અર્શ, સોજો, ઉધરસ, ઉદરરોગ, કમળો અ
ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ભેદક, તીખાં, કડવાં, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય
દીપન છે; અને કાસ, શ્વાસ, અરુચિ, મેહ, જ્વર, કુષ્ઠ, કફ, પિત અને વાયુનાં નાશ
છે. **બીજ**—મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર છે. **ઉપયોગ:—(૧) કમળા ઉપર:**—કડવાં તુરીયાં
બારીક ભૂકી કરી નાકમા સુંઘવી. એટલે છીંકો આવે છે અને પીળું લીંટ વહે
ઘણી છીંકો આવવા માંડે તો ઘી નાકમા મુકવુ. એવુ ત્રણ દિવસ કરવું અથવા કડ
તુરીયામાં લીંડીપીપર અને ગર્ભ ભરી રાખવા અને તેની રાખ કરી તેનું
કરવું. **(૨) હડકાયેલા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—તુરીયાની અંદરની તંતુમય
વાટી પાશેર પાણીમા એક ઘડી સુધી પલાળી રાખી પછી ચોળી, ગાળી
શક્તિ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સવારમા આપવી. એથી ઉલટી થઇ જુલાબ
વિષ નિકળી જાય છે. પથ્ય સામાન્ય જતા સુધી ન ખવુ એજ પાણી કોઇ
વિષ ઉપર આપવાથી ગુણ આવે છે. **(૩) દાંતમાં કીડા થયા હોય તો**—
કડવાં તુરીયાંની છાલ દાંત તળે રાખવી. **(૪) આધાશીશી ઉપર:**—કડવાં તુરી
યાંનું ચૂર્ણ કરી થોડું અને માથાવાળીવા નાકમા મુકવુ એટલે નાકમાંથી પાણી
ધાર પડે છે અને તાવ મટી ગુણ થાય છે. **(૫) મૂળવ્યાધિ** (મસા
ઉપર:—કડવા તુરીયાનુ ચૂર્ણ મસાને ચળવુ. એટલે તેના મોસ.થી લાગ
ત્વરિત અર્શ મટી જાય છે. **(૬) વિષ ઉપર:**—કડવા તુરીયાનો કાઢો ઘી નાખી
પાવો; એટલે વમન થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે. **(૭) કંઠસર્પ ઉપર:**—

\+ ઉપલેટની જડ વપરાય છે. એની માત્રા ૬ માસાની છે. એ મિશ્ર
કરી પણ થાય છે. એને **મીઠી** કઠવડ પણ કહે છે. પ્રતિનિધિ અક્કલકરા છે.

* જો કે અહીં વર્ણન તો કડવા તુરીયાંનુ દેખાય છે; પરંતુ સં૦ મ૦ નામ
તો કડોશીનાંજ જણાય છે.

પાવો; એટલે વમન થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે. (૨) **પથરી અને સોજા ઉપર:**-કડવી ગલકીનાં પાંદડાંના રસ સાકર નાખી આપવો.

૭૯. કડવી દુધી (તુંબડી).–સં૦ કટુ તુંબી, રૃમ્બિકા. મ૦ કડુ ભોપળા. હિં૦ કડવી તોંબી, પિતલોકી. બં૦ તિનલાઉ. ક૦ કહીસોરે. તા૦ કુરાપ્. તૈં૦ અલાબુ સુરકાયા. તું૦ કડુતુરે. મ૦ કેપ્પાચુર. ફા૦ કુદ્દુતાખ. અ૦ કરઉલમુર. ઈં૦ બોટલ ગુર્ડ. લા૦ લેજીનેરીયા વલગેરીસ.

જેવા દુધીના વેલા થાય છે તેવાજ કડવી તુંબડીના પણ મોટા મોટા વેલા થાય છે. દુધી પ્રમાણેજ એ વેલા ઉપર ફળો આવે છે. આ ફળ ઘણુંજ કડવું હોય છે. તુંબડીનો તરવાના કામમાં ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. એમાંનાં કેટલાંક મોરલીની તુંબડી સરખાં હોય છે. તેનાં તુંબડાં કરે છે. કેટલાકના તંબુરા કરે છે. એ એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. **કડવી દુધી**–રસ વખતે અને પાક વખતે તિક્ત શીતલ, હૃદ્ય, કડવી ને વામક છે; અને દમ, ઉધરસની નાશક તથા શોધનકર્તા છે અને વાયુ, સોજો, વ્રણ, વિષ,શૂલ, પિત્તજ્વર, એનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં-પાક કાળે મધુર, મૂત્રશોધક અને પિત્તશામક છે. એ પ્રમાણે ફળના ગુણ પણ છે. ઉપયોગ (૧) **લાપોટીયા ઉપર:**-પાકેલી કડવી તુંબડીમાં ૭ દિવસ પાણી ભરી રાખવું તે પીવાથી ગડગુમડાંનો નાશ થાય છે. (૨) **સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**-કડવી દુધીનાં મૂળ અથવા બીયાં પાણીમાં વાટીને પાવાં, એટલે ઉલટી થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે. (૩) **રતાંધળાપણું અથવા ફુલ જવા માટે:**-કડવી દુધી બાળી તેની રાખ મધમાં મેળવી આંખમાં આંજવી. (૪) **ગંડમાળ ઉપર:**-કડવી દુધીનો રસ અને સરસેલ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર કઢાવવું. રસ બળી જઇ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે તેલ ચોપડવાના ઉપયોગમાં લેવું. (૫) **કમળા ઉપર:**-કડવી દુધીનાં પાંદડાંનો કાઢો કરી આપવો. (૬) **યોનિસંકોચન માટે:**-કડવી દુધીનાં બી અને લોધર એ પાણીમાં વાટી યોનિની અંદર લેપ કરવો. (૭) **કમળા ઉપર:**- કડવી દુધીનાં બી પાણીમાં ઘસી નસ્ય આપવું.

૮૦. કડુ—સં૦ કટુકી. મ૦ હિં૦ કુટકી. બં૦ કુટ્કી. ક૦ કેદાર કડુકી તૈં૦ કાટક રોહિણી, નલ્લકોલવર, કમાઉન. પ્રાં૦ કુરેવા. તા૦ કડુકરોહિણી. ફા૦ ખરબક સિયાહ. અ૦ ખર્બક અસ્વદ, ખર્બકે અબીયદ. ઈં૦ બ્લાક્ હલ્લેબોરસ. લા૦ પિક્રોર્હિઝા કુરોં આ.

ડાૅકટર ડિમક સાહેબે કડુ સબંધી પુષ્કળ અનુભવ લઇ છેવટે એમ કહ્યું છે કે; રેચન કાર્ય માટે ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેન (ગ્રેનનું માપ અડધી રતી છે×) કડુની ભુકી મધમાં કાલવી દિવસમાં બે વખત આપવી. તાડીયા તાવનો ઘા બંધ કરાવવાને વાળો, ધાણા અને કાળી દ્રાક્ષની સાથે ૪૦-૫૦ ગ્રેન કડુનો કાઢો કરીને આપવો. એનાથી ગુણ થયો નથી એવો રોગી કોઇકજ અમને મળ્યો. કડુ સૂક્ષ્મ રેચક છે. અપચામાં પણ એનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. ૬ મ

× કલદાર રૂપીઓ ૧૮૦ ગ્રેનનો છે અને તે કેટલીક જગ્યાએ ૩૦ વાલ અજાનો હોવાથી તેની રતી ૯૦ થાય છે; તે હિસાબે અડધી રતી છે.

પરીક્ષા કરીને ઠરાવેલું છે. ધોળી ઉપલસરી કરતાં કાળી ઉપલસરીનાં મૂળ કાંઇક જાડાં હોવાથી તેમાંના ઓષધીગુણો વધારે દિવસ ટકે છે. બન્ને પ્રકારની ઉપલસરીનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. નાનાં બાળકોનું અશક્તપણું, જુનો સંધિવા, વિસ્ફોટક અને ચામડીના રોગો ઉપર ગમે તે રીતે ઉપલસરીનો ઉપયોગ કરવાથી ગુણ થાય છે. આગળની સહેલી રીત એટલે ૨॥ તોલા મૂળો લઇ છુંદી પચીશ તોલા ઉકળતા પાણીમાં નાખી ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું. ઠંડુ થયા પછી ગાળીને આપવું. દિવસમાં ૩-૪ વખત થઇને પાંચથી દશ તોલા સુધી આ પાણી પાવું. નવશેકું (કોકરવરણું) પાણી પાવાથી વધારે ગુણ આવે છે. એમાંજ દૂધ અને સાકર નાખ્યાં હોય તો તેનો વાસ અને સ્વાદ, એ ચાહને એટલો મળે છે કે નાનાં છોકરાં પણ આ મિશ્રણ ચાહીને પીએ છે. ચાહ પીવાથી અનેક પ્રકારના રોગો વહોરી લેવા કરતાં આનો ઉપર બનાવ્યા પ્રમાણે દૂધ અને સાકર મેળવેલ કાઢો આપવાથી શરીર નિરોગી અને પુષ્ટ થાય છે. ઉપરનું મિશ્રણ એટલું સ્વાદિષ્ટ થાય છે કે આયોડાઇડ ઑફ પોટાસ નામનું ખરાબ સ્વાદનું ઇંગ્રેજી ઔષધ આની અંદર આપ્યું હોય તો સેહેજ આપી શકાય છે. ઉપલસરીનાં મૂળો જેટલાં તાજાં હોય તેટલો તેનો જાસ્તિ ગુણ થાય છે. ધોળી ઉપરસાલ (કપરી. હિં૦ ગૌરીસર, ગૌરીયાસાઉ):—શીતળ, મધુર, શુક્લ, જડ, સ્નિગ્ધ, કડુ ને સુગંધિ છે; અને કોઢ, કંડૂ, જ્વર, શરીરની દુર્ગંધી, અગ્નિમાંદ્ય, દાહ, ઉપરસ, અરૂચિ, આમદોષ, ત્રિદોષ, વિષ, રક્તરોગ, પ્રદર, અતિસાર, તૃષા, દાહ, રક્તપિત્ત, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે. કાળી ઉપરસાલ (કાળાવેલ, હિં૦ કાલીસર, કરિયાસાઉ)—શીતળ, વૃષ્ય, મધુર અને કફનાશક છે. બીજા ગુણ ધોળી ઉપરસાલના જેવાજ છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગર્ભિણીની ધૃપણી ઉપર અને શરીરમાં થએલ ગરમી ઉપરઃ—ઉપરસાલનાં મૂળ સ્વચ્છ ધોઇ કેળનાં પાંદડાંમાં વિંટાળી કુંભારેટમાં બાફી કાઢવાં. પછી તે પ્રત્યેક મૂળના મધ્યભાગમાં જે નર (રેષા) હોય છે તે કાઢી નાખી, જીરૂં, ખડીસાકર અને બાફેલો ધોળો કાળિ (ધોળી કુંભળી), એ બધાં એકઠાં કરી બારીક વાટવાં. તેમાં સર્વ ઔષધોના વજન જેટલું ઘી નાખી, પ્રત્યેક બે વખત પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. એ ઔષધ ૪૨ દિવસ લેવાથી શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જઇ, શરીરપર થયેલાં લાલ ચાઠાં સારાં થઇ. ધાતુસ્થાન અને લોહી વગેરેની શુદ્ધિ થાય છે. (૨) આંખમાં ફુલ પડે છે અને છાયા વળે છે તે ઉપરઃ—ઉપરસાલનાં પાંદડાં તોડી, ઉપર જે ચીકણો રસ આવે તે લઇ આંખમાં આંજવો. (૩) ગરમી ઉપરઃ—પુષ્પપ્રકૃતિએ ઉપરસાલનાં મૂળ પકવી તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી, વાટી એકજી કરી, તેમાં ગાયનું ઘી નાખી સાંજ-સવાર આપવુ. (૪) વ્રણ ઉપરઃ—ઉપરસાલનાં મૂળ વાટી ઉપર બાંધવાં, એટલે વ્રણનું શોધન થાય છે. (૫) ઉલટી ઉપરઃ—ઉપરસાલનાં મૂળ પાણીમાં અથવા ભરસાળમાં રીત પ્રમાણે બાફી પછી બહાર કાઢી મધ્યમાંની રેષા કાઢી નાખી તેમાં થોડી હિંગ નાખી બારીક વાટી ઘી મિશ્ર કરી પ્રાતઃકાળમાં તે એક વખત આપવું; એટલે ઉલટી જલદીથી બંધ થાય છે. (૬) દંતરોગ ઉપરઃ—ઉપરસાલનાં પાંદડાં અને ચીકણાનાં

[illegible]

ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર રૂ ચોંટાડવું એટલે સારૂં થાય છે. (૨) રક્તપિત્ત ઉપરઃ—ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળો સાકરમાં અથવા મધમાં ખાવાં; અથવા મૂળ ઘસી તેમાં સાકર નાખી તે આપવાં. (૩) વચ્છનાગના વિષ ઉપરઃ—ઉંબરાની છાલનો રસ ઘીમાં મેળવી ગરમ કરી આપવો. (૪) સોમલ ઉપરઃ—ઉંબરાનાં પાંદડાંનો અથવા છાલનો રસ અચ્છેર સુધી આપવો. ઢોરને પણ એજ ઔષધ આપવું. (૫) આંખો આવે છે તે ઉપરઃ—ઉંબરાના દૂધનો આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૬) ગાલફૂગી (ધાપરૂ, લાપોટીયા) ઉપરઃ—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડવું. (૭) અદ ઉપરઃ—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાતળો કાગળ લગાવવો. (૮) સોજા ઉપરઃ—ઉંબરો, વડ, પીપળો, પીપળી ને નાંદરૂખ એ પંચ વલ્કલની છાલ ઘસી, ઘી નાખી લેપ કરવો. (૯) આમાતિસાર ઉપરઃ—પતાસામાં ઉંબરાના દૂધનાં ૪-૫ ટીપાં પાડી આપવું, એટલે જે આમરક્ત પડે છે તે હમણાં સારી થશે. (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપરઃ—ઉંબરાના મૂળનું પાણી આપવું. (૧૧) પથરી ઉપરઃ—ઉંબરાનાં મૂળનો રસ ૫ તોલા કાઢી, તેમાં સાકર નાખી આપવો. એજ મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનો શિશ્ન (લિંગ) ઉપર પણ લેપ કરવો. (૧૨) ઉપદંશના ઉપરઃ—પાકાં અને જેમાં કીડા નહિ હોય એવાં ઉંબરાનાં ફળ લઈ, તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે ફળ રોજ સવારમાં ખાવાં (૧૩) સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપરઃ—ઉંબરાના ઝાડનાં મૂળ માટીમાંથી સાફ કરી કરવતીએ તે મૂળ વ્હેરી તેના નીચે એક વાસણ રાખવું. તેમાં ચાર પ્રહર સુધી જે દ્રવ (રસ) એકઠો થાય તેની બાટલી ભરી રાખવી. એ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા પર્યંત લઈ જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી આપવો. (૧૪) નાનાં બાળકોના શરીરમાં શીતળાની અથવા ઓરીની ગરમી થઈ આવી હોય તોઃ—ઉંબરાનો દ્રવ ખડીસાકર નાખી આપવો. (૧૫) ગરમીએ ઝટ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો—ઉંબરાના પાદડા ઉપરની [illegible] થાય છે તે [illegible] અને ખડીસાકર એ વાટી આપવું. (૧૬) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર—ઉંબરા [illegible] મધમાં આપવું. (૧૭) ભસ્મક (ભૂખ ઘણી લાગવી) રોગ ઉપરઃ—ઉંબરાની છાલ [illegible] પાણી [illegible] પ્રમાણે [illegible] દિવસ આપવું (૧૮) શીતળા [illegible] થવા—ઉં[illegible] (૧૯) પિત્તજ્વર ઉપર—ઉં[illegible] (૨૦) વિંછીના વિષ ઉપર—ઉં[illegible] (૨૧) [illegible] ઉપર—ઉં[illegible] આપવો. (૨૨) [illegible] ઉપર—ઉં[illegible] (૨૩) [illegible] ઉપર—[illegible] દૂધ [illegible] (૨૪) [illegible] ઉપર—ઉં[illegible] ઉપરની [illegible]

* ભસ્મક [illegible]

પિંડાળુ, શકરકંદી. ક૦ શિગેણુસુ, ભિગેગેણુસુ, વિગ્ગોહેંડગી, મુગગેણુમુ. તૈ૦ પેંડ લમુ. તા૦ શિર્રૂવિલ્લી. તુ૦ તિપેકેરંગુ. મલા૦ ચક્કરાકિળનુ. ઇં૦ અપોરેકેરીય આક્યુલિએટા.

કનક, આ કંદ છે. એના વેલા ઘણા મોટા થતા નથી. વેલી ઝીણી ઘણ પાંદડાં ગોળ હોય છે. તેનાં પાંદડાં નાનાં સરખાં નાગરવેલનાં પાન જેવડાં હોય છે. પાંદડાંને અણી હોય છે. વેલાને બટાટા પ્રમાણે જમીનમાં કનકો આવે છે. આ કંદ રતાળુ કરતાં જાડો હોય છે. લાંબો તેટલોજ હોય છે. કનકને કોઈ મગરીમાં 'કણગર', કણગી, 'કાટે કણગાં', પણ કહે છે. કનક બાફી અથવા શેકી ખાય છે. આ ફરાળમાં ઉપયોગી છે. 'શકરકંદ' અને 'કોળુ' એ કરતાં આ મીઠું છે અને પૌષ્ટીક છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:— કનક બાફી ઘી સાકરમાં મેળવીને ખાવા આપવું.

૮૫. કપાસ.—સં૦ કાર્પાસી. મ૦ દેવકાપસી. કો૦ બાગકાપશી. હિં૦ કપાસ, રક્તકપાસ. ક૦ કેંપુહત્તિ. તૈ૦ કાર્પાસચેટ્ટુ, લા૦ ગાસિપિયમઅર્બોરેમ.

કપાસના બે પ્રકાર છે. કપાસ અને નરમો. બાગમાં કિંવા ઘેર વાવેલ તેને 'નરમો' અથવા 'હીરવણ' કપાસ કહેવાય છે. આ ઝાડ કેટલાંક વર્ષો સુધી ટકે છે. ખેતરમાં વાવેલાને 'કપાસ' અથવા 'વણ' કે 'વણગટ' (સં૦ અરણ્યકાર્પાસી. મ૦ રાનકપાસી. હિં૦ વનકપાસ. ક૦ કાડહત્તિ. તૈ૦ પત્તિચેટ્ટુ, તા૦ પારુત્તિ. તુ૦ પાર્તિ. મલા૦ કારૂપારુત્તિ. ફ્રા૦ અ૦ કુતન. ઇં૦ કૉટન પ્લેન્ટ. લા૦ ગૉસિપિયમ્ હર્બેસમ્) કહે છે. એ કપાસનાં ઝાડ વર્ષાયુ હોય છે. એ બે ત્રણ હાથ ઉંચાં વધે છે. નરમાનાં ઝાડ સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. નરમાના પણ બે ત્રણ પ્રકાર છે. એકના બી કપાસ જેવાંજ હોય છે અને બીજાનાં બી કાળાં અને ભેગાં હોય છે. કપાસના ઝાડમાંથી રૂ ઉત્પન્ન થાય છે રૂનો ઉપયોગ આખા જગતમાં છે. રૂના વસ્ત્રોથી આપણા શરીરનું સંરક્ષણ થાય છે. આપણા હિંદુસ્તાન દેશમાં રૂ અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે; છતાં કપડાં માટે આપણને પરદેશ તરફ જોવું પડે છે એ કેટલી દિલગીરીની વાત છે ! રૂનું બીયાનું (કપાશીયાનું મ૦ સરકયા) તેલ કાઢે છે. કપાસ:—મધુર, શીતલ, સ્તન્યવર્ધક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મલકર, તુરૂં અને લઘુ છે અને કફ, પિત્ત, તૃષ, દાહ, શ્રમ, ભ્રમ, ઉલટી અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે. કપાસીનાં [illegible] વર્ધક અને ચક્ષુ [illegible] [illegible] અને [illegible] નાશ કરે છે. કપાસીયા—[illegible] અને [illegible] છે કે કિંચિત ઉષ્ણ વાતનાશક [illegible] અને [illegible] ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત [illegible] ઉપર—[illegible] [illegible] [illegible] (૨) [illegible] [illegible] થાય તે ઉપર—[illegible] [illegible] [illegible] (૩) [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] (૪)

ા મૂરખ થવા જેવી મુર્ખાઈ રીતે છતાં તે આપણે કરીએ છીએ ક્યારે ! દર વર્ષ હજારો ખાંડી એરંડી આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ તે પરદેશમાં રવાના થાય છે; અને ત્યાં તેનું યંત્રમાં તેલ કાઢી ઉત્તમ નીલવર્ણ બાટલીઓમાં ઉપર ચિત્રવિચિત્ર વિલાયતી નામ છાપી, પાછું તે આપણા લોકોના ઘરમાં વાપરવા માટે મોકલાય છે. ત્યારે તેમને ધન્ય કહેવું કે આપણા સ્વદેશાભિમાનશૂન્ય લોકના મૂર્ખ-પણાને ધન્ય કહેવું ! વળી બાળવાના સર્વ તેલમાં સ્થિર બળનાર, હમેશાં દીવા પાસે બેસીએ તો પણ આંખોને ઈજા ન કરનાર અને સસ્તું પડનાર, એવું એ "અલ્પ કિંમતી અને ઘણું ગુણી" તેલ છતાં એ તેલપર આપણી ભક્તિ ન બેસતાં પરદેશનું ઘાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે ભયંકર તથા પ્રસંગે પ્રાણનાશક એવું જે ઘાસલેટ (રાક ઑઈલ) તેલ તેજ આપણને હિતકર જણાવા લાગ્યું છે ! આ ઉપરથી આપણો સારાસારવિચાર તથા દૂરદૃષ્ટિ વ્યક્ત થાય છેજ ! આ એરંડ વૃક્ષનું વર્ણન "એરંડાનો ક્યારો" એ પ્રમાણે ન સમજતાં એરંડ તેલ પ્રમાણેજ પરિણામે હિતકર સમજવું. એરંડામાં ધોળી અને રાતી બે જાતિ હોય છે; તથા એક મગી એરંડ અને બીજો જરાયતમાં થનાર વર્ષાયુ એરંડ, એવી પણ બે જાતિ છે. મગી એરંડ પાંચ દશ વર્ષ સુધી ટકે છે. જરાયતિ એરંડનાં બી (એરંડીયા) બારીક હોય છે; પરંતુ મગી એરંડના એરંડીયા કરતાં તેનું તેલ વધારે નીકળે છે. એરંડેલ તેલ રેચક હોઇ બીજા રેચ પ્રમાણે તીવ્ર ન છતાં નાનાં બાળકને આપવાને પણ હરકત નથી. ઘણા રોગોપર આરંભમાં આ રેચ અપાય છે. ધોળો એરંડો:—તીખો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ગુરૂ, મધુર, કડુ, વૃષ્ય, જડ, સ્વાદુ અને સારક છે; અને વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉપરસ, ઉદરરોગ, સોજો, શૂલ અને કમર, બસ્તિ, મસ્તક, એમાંનું શૂળ, દમ, આનાહવાયુ, કોઢ, બદ, ગુલ્મ, બરોળ, આમપિત્ત, પ્રમેહ, ઉષ્ણતા, વાતરક્ત, મેદ અને અંત્રવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ: મોટો ધોળો એરંડો:—રસમાંને અને પાકમાંને તેમાં ગુણે વધારે છે. રાતો એરંડો:—તુરો, રસમાંને તીખો. લઘુ અને કડવો છે; તથા વાયુ, કફ, દમ, ઉપરસ, કૃમિ, અર્શ, વર્ષ્મરોગ (બદ), રક્તદોષ, પાંડુ, ભ્રાંતિ, અરૂચિનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળા એરંડા જેવા છે. બન્નેનાં પાંદડાં—વાતપિત્તને વધારનાર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાયુ, કફ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એના કુમળા અંકુર:—ગુલ્મ, બસ્તિશૂળ, કફ, કૃમિ, વાયુ અને સાત પ્રકારના વૃદ્ધિરોગનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલ:—વાયુ, કફ-પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે, અને રક્તદોષ તથા પિત્તને વધારે છે. એનાં બીયાંના ગોળા (મગજ):—અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, તીખા, મીઠા ખારા, સ્નિગ્ધ, સારક, મલભેદક અને લઘુ છે; તથા ગુલ્મ, શૂળ, કફ, વાત ઉદર, પ્લીહા અને વાતાર્શનો નાશ કરે છે. એરંડ તેલ (એરંડીયું)—મધુર, સારક, ઉષ્ણ, ગુરૂ, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ અને કડવું છે. તથા વર્ષ્મ (બદ) ઉદરરોગ, ગુલ્મ, વાયુ, કફ, સોજો, વિષમ જ્વર અને કમર, પીઠ, પેટ, ગુહ્ય એમાંના શૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) ગુમડા ઉપર:—એરંડાનાં પાંદડાં હિંગ અને મીઠું નાખી આપવું. (૨) કૃમિરોગ ઉપર:—એરંડાના પાંદડાંના

પિંડાળુ, શકરકંદી. ક૦ શિગેબુસુ, બિળેગેબુસુ, વિળ્ળેહુડળ, મુગગેબુસુ. તૈ૦ પેંડ લમુ. તા૦ શિર્ઇવિળ્ળી. તુ૦ તિપેકેરંસુ. મલા૦ ચક્કરાકિઝનુ. ઇં૦ ડાયોસ્કોરીયા અક્યુલિએટા.

કનક, આ કંદ છે. એના વેલા ઘણા મોટા થતા નથી. વળી ઝીણી થઇ પાંદડાં ગોળ હોય છે. તેનાં પાંદડાં નાનાં સરખાં નાગરવેલનાં પાન જેવડાં હોય છે. પાંદડાને અણી હોય છે. વેલાને બટાટા પ્રમાણે જમીનમાં કનક આવે છે. આ કંદ રતાળુ કરતાં જાડો હોય છે. લાંબો તેટલોજ હોય છે. કનકને કોઇ મરાઠીમાં 'કણુગર', કણુગી, 'કટિ કણુર્યાં', પણ કહે છે. કનક બાફી અથવા શેકી ખાય છે. આ ફરાળમાં ઉપયોગી છે. 'કારંદ' અને 'કાણુ' એ કરતાં આ મીઠું છે અને પૌષ્ટીક છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:—કનક બાફી ઘી સાકરમાં સવારમાં ખાવા આપવું.

૮૫. કપાસ.—સં૦ કાર્પાસી. મ૦ દેવકાપસી. કો૦ બાગકાપસી. હિં૦ કપાસ, રક્તકપાસ. ક૦ કેંપુહત્તિ. તૈ૦ એર્રાપત્તિચેટ્ટુ, લા૦ ગાસિપિયમઅરબોરયમ્.

કપાસના બે પ્રકાર છે. કપાસ અને નરમો. બાગમાં કિંવા ઘેર વાવેલો તેને 'નરમો' અથવા 'હીરવણુ' કપાસ કહેવાય છે. આ ઝાડ કેટલાંક વર્ષો સુધી ટકે છે. ખેતરમાં વાવેલાને 'કપાસ' અથવા 'વણુ' કે 'વણુરાજ' (સં૦ અરણ્યકાર્પાસી. મ૦ રાનકપાસી. હિં૦ વનકપાસ. ક૦ કાડહત્તિ. તૈ૦ પત્તિચેટ્ટુ, તા૦ પારૂત્તિ. તુ૦ પાર્તિ. મલા૦ કારૂપારૂત્તિ. ફા૦ અ૦ કુતન. ઇં૦ કૉટન પ્લેન્ટ. લા૦ ગૉસિપિયમ્ ઇન્ડિકમ્) કહે છે. એ કપાસનાં ઝાડ વર્ષાયુ હોય છે. એ બે ત્રણ હાથ ઉંચાં વધે છે. નરમાનાં ઝાડ સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. નરમાના પણુ બે ત્રણ પ્રકાર છે. એકનાં બી કપાસ જેવાંજ હોય છે અને બીજાનાં બી લાંબાં અને કાળાં હોય છે. કપાસના ઝાડમાંથી રૂ ઉત્પન્ન થાય છે. રૂનો ઉપયોગ આખા જગતમાં છે. રૂનાં વસ્ત્રોથી આપણા શરીરનું સંરક્ષણ થાય છે. આપણા હિંદુસ્તાન દેશમાં રૂ અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે; છતાં કપડાં માટે આપણને પરદેશ તરફ જોવું પડે છે, એ કેટલી દિલગીરીની વાત છે ! રૂનાં બીયાનું (કપાશીયાનું મ૦ સરકયા) તેલ કાઢે છે. કપાસ:—મધુર, શીતળ, સ્તન્યવર્ધક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર, તૂરો અને લઘુ છે અને કફ, પિત્ત, તૃષા, દાહ, ભ્રમ, શ્રમ, ઉલટી અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે. કપાસીનાં ફુંડવાં:—મૂત્રવર્ધક અને વાયુ, રક્તવિકાર, કાનના ફોલ્લા અને કણુનાદનો નાશ કરે છે. કપાસીયા.—સ્તન્યવર્ધક, ગુરૂ, વૃષ્ય, કફકર અને સ્નિગ્ધ છે. રૂ:—કિંચિત ઉષ્ણ, વાતનાશક, લઘુ અને મધુર છે. ઉપયોગ:—(૧) સૂપણી—(સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ) ઉપર:—કપાસનાં પાંદડાંનો રસ આપવો અથવા કપાસના મૂળ ચોખાના ધોવણમાં ઘસી બે વખત આપવાં. (૨) મરકી (પ્લેગ) થાય તે ઉપર—નરમાનાં કુમળાં ફુંડવાં ખાવાં, એટલે બે ત્રણ દિવસમાં મરકી મટીને તાવ પણ દૂર થાય છે. (૩) સર્પદંશ ઉપર—નરમાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે સુમારે ૪-૫ તોલા આપવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો, કિંવા પિચકારીથી દંશમાં નાખવો. (૪)

એરંડની દાંડી દહીંમાં વાટી આપવી. દિવસ ૩-૭; એથી જરા ફેર આવશે. એમ નહિ તો એરંડમૂળ મધમાં આપવાં એટલે ફાયદો થશે. (૨૭) પીનસ રોગ ઉપરઃ—એરંડતેલ ઠરવી રાખવું અને જે નાકમાં પીનસ થયું હોય તે નાકે દિવસમાં ઘણી વાર સુંઘવું. (૨૮) યોનિશૂળ ઉપરઃ—એરંડમૂળ અને સુંઠ ઘસી યોનિ ઉપર લેપ કરવો. (૨૯) નળ ફુલ્યા હોય તોઃ—એરંડતેલ ૨ રુપયા, સિંધવ ૧ તોલો, મંચણ ૧ તોલો અને ગાયનું દૂધ ત્રણ તોલા, એ એકત્ર કરી આપવાં. (૩૦) ઉરૂસ્તંભ અને ગ્રધસી વાયુ ઉપરઃ—એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં નાખી આપવું. (૩૧) બાળકોને રેચ માટેઃ—એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી, બાળકની ગુદા ઉપર અને ડુંટી ઉપર તેનો લેપ કરવો. (૩૨) કાચની ભુકી પેટમાં ગઈ હોય તોઃ—ત્રણ તોલા એરંડતેલ પીવા આપવું. (૩૩) પિત્તરોગ ઉપરઃ—ગાયના દૂધમાં એરંડતેલ આપવું. (૩૪) મસ્તકશૂળ ઉપરઃ—એરંડમૂળ ભાંગરાના રસમાં ઘસી નાકમાં ચોપડી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવું એટલે છીંકો આવશે. (૩૫) કમળા ઉપરઃ—એરંડાના ઝાડની છાલ બે તોલા કાઢી, ગાયનું તાજું દૂધ ૪ તોલા છાંટી તેનો રસ કાઢવો અને નિત્ય એક વખત પ્રમાણે પાંચ દિવસ લેવાથી કોઈ પણ ભારે રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે; અથવા કુમળી કુંપળોનો રસ ૬ માસા દૂધમાં આપવો. પથ્ય ત્રણ દિવસ મોળું ખાવું. (૩૬) હોઠમાં ચીરા પડે છે તે ઉપરઃ—ગરે ઓઇને તેલ ચોપડવું. (૩૭) આમવાત ઉપરઃ—એરંડામાંનું મગજ અને સુંઠ સમભાગ લઈ એકત્ર કુટી તેમાં તેટલીજ ખાંડ નાખી ગોળીઓ કરી રાખવી. એ ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક એક એ પ્રમાણે દરરોજ લેતા જવી, અથવા એરંડતેલ સુંઠના કાઢામાં આપવું. (૩૮) કટિશૂળ અને હૃદ્રોગ ઉપરઃ—એરંડમૂળનો કાઢો જવખાર નાંખી આપવો, એટલે હૃદય અને કમરના શૂળનો નાશ થાય છે. (૩૯) કાનમાં બગાઈ વગેરે ગયું હોય તોઃ—જૂનું નવું થયેલ એરંડતેલ ૧-૨ દિવસ કાનમાં નાખવું એટલે જીવડું મરે છે. પછી તે યુક્તિએ બહાર કાઢવું. (૪૦) ગુલ્મરોગ ઉપરઃ—તાજા દૂધમાં એરંડતેલ મિશ્ર કરી સેવન કરવું. (૪૧) તાવમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તોઃ—એરંડાનાં પાંદડાં ચોખ્ખી જમીન ઉપર પાથરી રાખવાં અને તે રોગીના અંગ ઉપર રાખવાં. તેથી તાવ શાંત થાય છે. દાહ થયા પછી ટાઢી લાગે છે તે યુક્તિથી નિવારણ કરવી. (૪૨) પ્લીહોદર ઉપરઃ—મૂળ અને પાંદડાં સુદ્ધાં એરંડનું ઝાડ માટીના વાસણમાં ભરી મોઢું બંધ કરી અગ્નિનો પુટ આપવો. પછી તે કુટી તે ભસ્મ ૧ તોલો લઈ ચાર તોલા ગોમૂત્રમાં પાવી. (૪૩) ગર્ભિણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થાય અને પ્રસુતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટેઃ—એરંડમૂળ, સુંઠ અને શતાવરીનો કાઢો આપવો.

૬૯. એળીઓ—એને 'મોટો અજમો' પણ કહે છે. આ અજમો બારશાખ મોટો લાગે છે. એનો આકાર અજમા જેવો હોય છે. આ અજમો પરદેશથી આવે છે. એનો ઉપયોગ આજકાલ બહોળા થવા લાગ્યો છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપરઃ—એળીઆનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળકોના તાવ અને

પ્રમાણે હોય તે ગાગાશ ઉપર હોય છે. એને તુલસી પ્રમાણે તોરા (માંજર) આવે છે. આ ઝાડ પૂના અને નાસિક જીલ્લામાં ડેગોના બાગમાં પુષ્કળ થાય છે. કપૂરીમધુરી*—તીખી, કડવી, તૂરી, સ્વાદુ, શીતળ, ગ્રાહ્ય અને સુગંધી છે; તથા ઉપગ્રમ, તૃષા, મેદ, કફ, ત્રિદોષ, કુષ્ઠ, ત્રિદોષ, જ્વર, કફ, ખેદ, દાહ, રક્તરોગ, દુર્ગંધ, અરુચિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ભ્રમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) પરમેહ ઉપરઃ**—કપૂરીમધુરીના પાલાનો અગરસ ૭ દિવસ આપવો. **(૨) મધુરા અને વિષમ જ્વર ઉપરઃ**—કપૂરીમધુરીના પાલાનો કાઢો આપવો.

૯૭. કપૂર.—સં૦ ઘ૦ કપૂર. મ૦ હિં૦ કાપૂર. હિં૦ કપૂર. ક૦ કપૂર. તૈ૦ કપૂરામુ. અ૦ કાફુરંકશરી. ફા૦ કેફોર. ના૦ કૈંફોરઆફિસિનેરમ.

જાપાન, સુમાત્રા, ફોરમોસા, બોરનીઓ ઇત્યાદિ બેટોમાં કપૂરનાં ઝાડ થાય છે; તેમજ તે ચીન દેશમાં અને આ દેશમાં પણ કોઇ કોઇ જગ્યાએ મળી આવે છે. પાંચ કમ પ્રકારનાં ઝાડમાંથી કપૂર નીકળે છે. હિંદુસ્તાનમાં ડેગોના જાતિનું એક ઝાડ છે; તેમાંથી કપૂર કાઢે છે. ને ઝાડને 'કપૂર ડેગો' કહે છે. કપૂર બનાવવાની કૃતિ જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી હોય છે. કપૂર એ સદગ્ધ ઝાડના ગરભમાંથી નીતરનારૂં અથવા પોતાની મેળે થઇ થનાર નૈસર્ગિક (મગનુ) તેલ છે. રાજનિઘંટુકારે (નરહરિ પંડિતે) ત્રણ પ્રકારનો કપૂર કહેલો છે. **(૧) ભીમસેની** (બરાસ. સં૦ પોતાસ. પાંગુ. હિં૦ બરાસકપૂર. ઇં૦ બોર્નિયો કેંફર. લા૦ ડ્રાયોઃ એરામેટિક કેમ્ફોરા.) **(૨) પત્રીકપૂર (૩) ચિનીકપૂર** (સં૦ ચીનક. કૃત્રિમ. મા૦ સિનામોમમ્ કેમ્ફોરા) આ ત્રણે જાતનો કપૂર અદ્યાપિ પણ ઔષધમાં પ્રચલિત છે. કપૂર—કડવું, તીખું, ઠંડું, કોઢનાશક અને કૃમિનાશક છે. નેત્ર વિકાર ઉપર લેપ કરવા માટે, મુખપાનમાં ઇન્દ્રીમાં નાખવા માટે, તેમજ સ્વરાનિનાગમાં હિંગળો, અફીણ ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન ઔષધ અને દાહશામક પદાર્થો સાથ કપૂર મિશ્રણ થાય છે. રાજનિઘંટુકારે વાતરોગ, દંત હાલવા, દાંતોની અશક્તતા, ઇત્યાદિ રોગો ઉપર કપૂર તેલનો ઉપયોગ બતાવેલ છે. એ કપૂર તેલ ભીમસેની કપૂરના ઝાડને ચીરવા ઝાડના તેમાંથી જે કપૂરનો પાતળો રસ નીકળે છે તે અથવા બીજી રીત પ્રમાણે કરેલાનો ઉપયોગી છે. [illegible] અથવા ઉષ્મા એકાએક [illegible] થાય [illegible] પણ તે થોડા પ્રમાણમાં [illegible] નીકળી છે. [illegible] છે. કમ, જુઓ [illegible] પ્રમાણમાં, આપવાથી [illegible] દેશમાં [illegible] એક [illegible] [illegible] થાય છે. [illegible] તેમ કેટલાક મત છે. [illegible] કપૂર

* કપૂરીમધુરી [illegible] થાય [illegible] પ્રયોગ [illegible] થાય છે [illegible] છે અને [illegible] અજમાવી નથી.

સમભાગ ચૂર્ણ કરી રાખવું, અને દરરોજ પ્રાતઃકાળે ૨ માસા ચૂર્ણ, બે માસા મધ, ૭ માસા ગાયનું ઘી અને ત્રણ માસા સાકર એ મિશ્રણમાં સેવન કરવું. એ પ્રમાણે સાયંકાળે પણ આપવું. દિવસ ૧૪. એ ઔષધને દરરોજ રાત્રે સુવાની વેળાએ શક્તિ પ્રમાણે ગાયનું દૂધ અર્ધો શેર તપાવી અંદર થોડી ખાંડ નાખી પીવું. મીઠું, કોપરું વગેરે ગરમ પદાર્થ વર્જવા. (૬) કફરોગ ઉપર:—એલચીના દાણા સિંધવ, ઘી, મધ, એ એકત્ર કરી ખાવાં. (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—એલચીદાણા, જાવંત્રી, બદામનો મગજ, ગાયનું માખણ અને સાકર, એ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ સવારે ખાવું. એથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. (૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—એલચીદાણાનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચાટવું. (૯) ઉદાવર્ત રોગ ઉપર:—(ક્ષુધા, નિદ્રા, દમ, ઉલટી, શ્વાસાદિક એઓના થયેલા વેગનો નિરોધ કરવાથી આ રોગ થાય છે.) એલચી લઇ તેમાંથી અર્ધી ધીના દિવા ઉપર શેકી પછી બધાનું ચૂર્ણ કરી તે મધ સાથે ખાવું.(૧૦) મુખરોગ ઉપર:—એલચીદાણાનું ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ મ્હોડામાં રાખી લાળ પડવા દેવી, પછી મ્હોડું સ્વચ્છ ધોવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪—૫ વાર કરવું. (૧૧) સર્વ શૂળ ઉપર:—એલચીદાણા, હિંગ, જવખાર, સિંધવ એનો કરો એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે કમર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ, મસ્તક, કર્ણ અને નેત્ર એ ઠેકાણાનું શૂળ ઘણીજ ત્વરાથી મટે છે. (૧૨) જીર્ણજ્વર અને સર્વજ્વર ઉપર:— એલચીદાણા, ખીલાં, સાંઠી, દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી પીવું. એટલે તેથી સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે. (૧૩) કફમૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—આમળ, મધ, કેળનો રસ એમાંથી કોઇ પણ એક સાથે એલચીનું ચૂર્ણ ખાવું. (૧૪) ઉલટી ઉપર:—એલચીનાં ફોતરાં બાળી તે રાખ મધમાં ચટાડવી.

૭૧. ઓટ.—સં૦ શકુચ. મ૦ ઓટ. હિં૦ બડહર, બદારફલ. ક૦ આંજની. બં૦ માદર. લા૦ આર્ટો કારપસ લકુચ.

આ ઝાડ કોંકણ અને એમાંતક પ્રાંતોમાં ઘણું કરી થાય છે. બીજા ઠેકાણે ક્વચિત જડતાં નથી. ઓટનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ફણસના પાંદડાં કરતાં કંઇક મોટાં હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફુલો આવવા લાગે છે. તેને 'ઓટઆંબો' કહે છે. એ ફુલો પાકાં થાય એટલે તેના નાના કટકા કરી સુકવે છે. તેને 'ઓટાની છાલ' એવું કહે છે. તેનો આંબલી અથવા કોકમ જેવો ઉપયોગ થાય છે. ઓટાની છાલ પથ્યને ઉપયોગી પડે છે. કારણ તે પિત્તશામક છે. એ કોકમ કરતાં પણ પથ્યકારક છે. કોકમ રક્તરોધક છે; પરંતુ આ તો રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે. ઓટના લાકડાં ઈમારતી કામમાં ઉપયોગી આવતા નથી. પાકેલા ઓટનું ગરભ અને આથાણું ઘણું મધુર થાય છે. પાકા ઓટનું પાણી કરી તેમાં ખાંડ જીરૂં અને મરીની ભુકી નાખી પીએ તો તે શીત, પિત્તશામક પથ્યકર રૂચિકારક દીપક અને ગ્રાહક છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીઓને ઓટનો સાર પથ્યકર છે.

૭૨. ઓથમી જીરૂં.—સં૦ સ્નિગ્ધજીર. હિં૦ મ૦ ક૦ તૈં૦ ઇસબગોલ (ફારસી) તા૦ ઇસ્પોગુલાવીરૈ. કા૦ ઇસપગુલ. અ૦ બાઝરેકતુના. ઈં૦ ઇસ્પાગુલસીડ. લા૦ પ્લેન્ટેગો ઇસ્પાગુલ.

કપૂર તોલો ૧, ધોળો કાથો તોલો ૧ અને સિંદૂર અડધો તોલો એકત્ર કરી કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ઘી દસ તોલા નાંખવું. તેને હાથે મર્દન કરી ૧૨૧ વખત પાણીએ ધોવું. આ મલમ જખમ, ગરમીનાં ચાઠાં, ખેટી, બળેલા સડેલા અથવા બીજા જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે તેમજ ખરજવાને મટાડે છે. (૪) વછનાગના વિષ ઉપર:-કપૂર પાણીમાં મેળવી આપવું. (૫) પાંપણ ખરેલ હોય તો:-કપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૬) ગરમીનાં ચાઠાં ઉપર:—કપૂરનો બળી રહેલો શેષ ભાગ ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવો. (૭) ખાસી ઉપર:-કપૂરનું તેલ ખાસી ચડે તે જગ્યાએ ચોળવું. (૮) જંતુ (કૃમી) ઉપર:—બાળકને કિંચિત્ કપૂર ગોળમાં નાખી આપવું. (૯) દાંત દુખે છે તેને માટે તથા દાંતમાંના કીડા દૂર થવા માટે:-કપૂર દાઢ નીચે રાખવું. (૧૦) આંખોમાં ફુલ પડયું હોય તો:-કપૂર વડના દુધમાં વાટી અંજન કરવું, એટલે જો બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો તેનો નાશ થશે. (૧૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:-કપૂરના ચૂર્ણની કપડામાં સળી (દીવેટ) કરી હળવે હળવે શિશ્નદ્વારમાં ચલાવવી અને રાખવી એટલે મૂત્રાઘાત જશે. (૧૨) દુખવા આવેલા ભાગની વેદના શમન થવા કપૂરનું તેલ:—કપૂર ખલમાં નાખી બારીક થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું અને તેમાં સામણું તેલ નાખી પુનઃ ઘુંટવું એટલે સર્વ કપૂર ઓગળી જશે. આ તૈયાર થએલું તેલ થોડી વાર ચોળી ચોપડવું. (૧૩) વાળા ઉપર:-કપૂર ઘીમાં ખાવા આપવું.

૮૮. **કપૂરકાચલી**.—સં૦ પલાશી. હિં૦ ગંધપલાશી, કચૂરભેદ, કપૂરકચરી. બં૦ શઠી, આમ, આદા, ગન્ધશઠી. ક૦ ગન્ધશટી. તૈ૦ કિચલિરામદુલ. અ૦ જરંવાદ. લા૦ કરકુમા, આરોમાટીકા. (નાગર દેશમાં પ્રસિદ્ધ) મ૦ પળશી, કાપૂરકચરી.

કપૂરકાચલીના વેલા થાય છે. આ વેલાના પાંદડા ખાખરાના પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનો વિસ્તાર પુષ્કળ થાય છે. આ વેલાની જાડાઈ પગના અંગુઠા જેટલી હોય છે. એને વચોવચથી ચીરી તેનો દોરડાના કામમા ઉપયોગ કરે છે. આ દોરો મજબૂત હોય છે. **કપૂરકાચલી**.- મધુર, ખારી પિત્તકોપ કરનારી અને મુખદોષ તથા અરોચકનો નાશ કરનારી છે.*

૮૯. **કપૂરભેંડી**.—કપૂરભેંડીના ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે માથોડું બે માથોડા હોય છે. કપૂરભેંડીના પાંદડા નરમાના પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનાં ફૂલ ધોળા રંગના હોય છે. કપૂરભેંડીના ઝાડ ઘણું કરીને ડુંગરની કિનારી પર અવડ જગ્યાએ હોય છે. કપૂરભેંડીના મૂળનો ઉત્તમ સુવાસ આવે છે. કપૂરભેંડી અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—કપૂરભેંડીનાં મૂળ ઘસી આશરે ૪ તોલા પાવાં. (૨) આગંતુક જખમ ઉપર:—કપૂરભેંડીનાં મૂળ ઘસી જખમ ઉપર ચોપડવાં, એટલે જખમનું શોધન થઇ જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે. (૩) ભગંદર ઉપર:—કપૂરભેંડીનાં મૂળ ચંદન પ્રમાણે ઘસી દિવસમાં ચાર પાંચ વખત ચોપડવાં અને નિત્ય એક વખત પાવાં. (૪) વ્રણ ઉપર:—કપૂરભેંડીનાં મૂળ થંડા પાણીમાં ઘસી છ માસા પ્રમાણે બે વખત પાવાં તથા મૂળ

* એની માત્રા ૭ રતી છે.

૭૪. કપૂરી—સં૦ કર્પૂર મ૦ ક૦ કાપોર, સાવરી હિં૦ કપૂર, કાશી-વગેરી, આંબીયા વગેરી અં૦ એકાંગી તૈ૦ કપોરમુ. તા૦ કર્પુરિમંજલ. મલા૦ કપૂરિકચોલા. ફા૦ જરેબાદ અ૦ એશ્કૂલસદ્ર ઈં૦ હૌગમેરોમારી લા૦ કરકયુમ ઝેરેબેટ

કપૂરનાં ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાં થાય છે.× પાંદડાં અને ઝાડ હળદરના ઝાડ પ્રમાણે હોય છે. પાંદડાં કિંચિત્ શાખા ઉપર હોય છે. એ પાંદડાંની લંબાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. હળદર પ્રમાણેજ એના કંદ જમીનમાં થાય છે. એ કંદનો કચરો કરી નાખી તેને બીડામાં આપે છે. (ભાથવું કરે છે.) કોંકણ પ્રાંતમાં આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. કચુરો સુગંધી પદાર્થોમાં નાખે છે. એનો સુવાસ સારો હોવાથી સુગંધી મસાલામાં વાટી તેને શરીરે ચોપડે છે. એને 'પડકચુરો ' પણ કહે છે. "કપૂરકાચલી" એ એક કચુરાની જાતિ છે. એને પણ કચુરો કહે છે. કપૂરકાચલીમાં સુગંધ ઘણી હોય છે. કચુરા કરતાં એ વધારે સુગંધિદાર છે. સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. કચુરો:—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, સુગંધી, રુચિકર, લઘુ, મુખ સ્વચ્છ કરનાર અને રક્તપિત્તને કોપાવે છે: તથા ગલગંડ, ગંડમાળા, કુષ્ઠ (કોઢ), અર્શ, વ્રણ, ઉધરસ, દમ, ગુલ્મ, ટક, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પીડાનો નાશ કરે છે. કપૂરકાચલી:—તીક્ષ્ણ, દાહક, તીખી, કડવી, તુરી, શીતવીર્ય, લઘુ, કિંચિત્ પિત્તકર અને કાસ, શ્વાસ, જ્વર, ગ્લાનિ, વિષ, વ્રણ, રક્તરોગ, વાયુ, ત્રિદોષ, મુખવિરસતા, દુર્ગંધ, વ્રણ, આમ, ઉલટી અને હિક્કા રોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ત્રિદોષ, મુખરોગ (મુખપાકનો રોગ), વિષમ અને જીર્ણ જ્વર ઉપર કાઢો—પડકચુરો, પિત્તપાપડો, દેવદાર, મોથ, કરીયાતું, ધમાસો, કડુ, નાગરમોથ, ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ, એઓનો કાઢો, મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૨) સોજા ઉપર જુલાબ (છારિ) આવે છે તેને માટે—નિત્ય સવારે ઉઠી ઉતાવળ કચુરાના તાજા કંદ ચાવી ગુંદી નાખવા. પછી થોડું થોડું એટલે ઉપર તરત જવું જેથી મોંઢા વિકાર વગેરે શમન થાય. (૩) કૃમિ ઉપર:—કચુરાના કંદનો રસ કાઢી પાવો. (૪) વાળ ઉગવવા માટે—કચુરાનો પાલો અને આમળાંનો પાલો પલાળી નાખી, ને ગરમ કરી, તે પાણીથી સ્નાન કરવું. (૫) કોલેરા (વિશુચિકા) ઉપર—કચુરાના કંદનો રસ કાઢી કુવારના રસમાં નાખી આપવો. (૬) કૃમિ ઉપર—કચુરાના કંદની ભાજી કરી તે ખવરાવ જાવવી.

૭૫. કડુ (કુટકી)—સં૦ કટુ. હિં૦ કુ૦ મ૦ કાલ ગુ૦ કુ૦ કુ૦ કટ તૈ૦ કટુકરોહિણી ફા૦ કટકી અ૦ કુલબેંદરી ઈં૦ હેલબ રૂટ લા૦ પીક્રોરાઈઝા કુર્રોઆ, પીક્રોરાઈઝા કોરેલુ

× કચુરાને ફુલ થાય છે. એનાં નાનાં ગુલાબી વગેરે રંગના ફુલ થાય છે. એને પ્રતિનિધિ આદુ અને આંબાહળદર વગેરે જેવું કહેવાય છે. આદુને આંબાહળદરને પણ થાય છે. એના વિકારની હાનિ થાય છે. એને પણ કચુરો જણ કહે છે.

છે. એ બિયાંની અંદર જે ધોળો મગજ હોય છે તે ભાગીને ખવાય છે. ઘીમાં કમળાક્ષની લાણી કરે છે. ને દૂધમાં નાખી ખાય છે કિંવા એનો લોટ ી તેમાં ઘી સાકર નાંખી લાડુ કરે છે. કમળકાકડી ઘણી પૌષ્ટિક છે. ડીંટાના ના નાના કકડા કરી તેને સુકવે છે. ને ડીંટાની કાચરી થાય છે. તેને ઘીમાં કે તેલમાં ી ખાય છે. **કમળ:**—શીતળ, સ્વાદુ, સુગંધી, ભ્રાંતિહારક, તાપનાશક, વર્ણકર ને તૃપ્તિકર છે. એ રક્તપિત, શ્રમ, કફ, પિત, તૃષા, દાહ, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, સર્પ અને વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) ગુદભ્રંશ ઉપર**:-કમળનાં ઝણાં પાંદડાં સાકર સાથે ખાવા (૨) **શરીરમાં થયેલી સર્વ પ્રકારની ગરમી ત્તી રહેવાને તથા ધાત પડતી હોય તો**:-ધોળા કમળનો કંદ લાવી રાખવો ટલે તેમાંથી જે અર્ક આવે ને બાહેર પવન લઇ, તેમાં આશીંદરાની અંતરછાલનું ર્ણું અર્ધો તોલો અને ગાયનુ દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખું કરવું. પછી દરાની ભૂકી અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી આપવુ. આ ઔષધ બરાબર ગુણ ાવે ત્યાં સુધી આપવું. (૩) **તણખિયા અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર**:-ધોળા કમના કંદનો લોટ કરી નિત્ય સવારે ગાયનુ ઘી ૧ તોલો લઇ તેમાં એ લોટ ર્ધો તોલો, જીરાની ભૂકી ત્રણ ગુંજા અને ખડીસાકર ૨ માસા નાખી સવારે ને સાંજે આપવું. (૪) **દાહ ઉપર**:-કમળ અને કેળાના પાંદડાં ઉપર શયન રવું. (૫) **પિત્તજ્વર ઉપર**:-ધોળા કમળની કળીઓ, જેઠીમધ અને ખડીસાકરનો ાો કરી ઠંડો થયા પછી આપવો.

૯૨. કરમદી.—સ૦ કરમર્દ. મ૦ કરવંદ. હિ૦ કરોંદા, કરોદી. બં૦ કરમ-ા. ક૦ કરજીગે તૈ૦ વાકા પાળિક્ષ્યુ. લ૦ કારિસનથ્થાપક કેરીસા. લા૦ કેરીસા ારંડાસ.

આ કાંટીલી ઝાડ છે અને ડુંગરોમા થાય છે. એને નાના, ઝીણા અને ડાગનાં ફૂલો આવે છે. લીલા ફળોનું અથાણું થાય છે. એના લાકડાં ફક્ત બાળવાના ામમા આવે છે. પાંકેલા ખાટા લાગે છે. કરમદામા એક કડવી જાત છે. **કરમદાં લીલાં**:-કડવા, અગ્નિદીપક, ગુરુ પિત્તકર ગ્રાહક ખાટા ઉષ્ણ અને ુચિપ્રદ છે. એ રક્તપિત્ત તથા કફને વધારનાર અને તૃષાનાશક છે. **પાકેલાં કરમદાં**:-મધુર, રુચિકર, લઘુ, શીતળ છે. અને પિત્ત રક્તપિત્ત, ત્રિદોષ, વિષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:-(૧) **વિષારની પરિક્ષા**:-કરમદીના મૂળ પાણીમાં ઘસી થોડુંક પાણી પીવુ. વિષ ચડેલુ હશે તો ઉલટી થશે નહિ. (૨) **ખસ માટે**:-કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમાં અથવા મીઠા (તલના) તેલમા ઘસી ચોપડવાં. (૩) **ક્ષતમાંના કૃમી મરવાને માટે**:-કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ચંદન પ્રમાણે ઘસી લેપ કરવો અને થોડું પાણી કરી ક્ષતમાં નાખવું, એટલે જલદી કૃમિ નહિ જેવાં થાય છે. (૪) **સર્પદંશ ઉપર**:-કડવી કરમદીના મૂળ પાણીમા ઘસી પાવાં. (૫) **વિષમજ્વર ઉપર**:-કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમા ઘસી અંગે લેપ કરવો. (૬) **શોફોદરના માટે**:-કડવી કરમદીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવા.

૯૩. કરિયાતું.-(પાન કરિયાતું)—સં૦ કિરાતતિક્ત; ભૂનિંબ હિ૦ પાંચીર-

ધોળી કરણ:–તીખી, કડવી, તુરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય, ગ્રાહક છે; અને મેદ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, અર્શ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ખાવામાં આવી હોય તો વિષ છે; અને નેત્રોને હિતાવહ, લઘુ તથા વિષ, વિસ્ફોટ, કુષ્ઠ, કૃમિ, કંડુ, વ્રણ, કફ, જ્વર, નેત્રરોગનો અને ઘોડાના પ્રાણનો નાશ કરે છે. **રાતી કરણ**:–શોધક, તીખી, પાક વખતે કડુ અને લેપ કરવાથી કોઢનાશક છે. **પારસવર્ણ** (ગુલાબી) **કરણ**:–મસ્તક શૂળ, કફ અને વાયુનો નાશ કરે છે. એના બીજા ગુણો તથા પીળી, કાળી, કનેરના ગુણ ધોળી કનેરના જેવા છે. માત્રા ૨ રતીથી ૪ રતી છે. **ઉપયોગઃ–(૧) સર્પ, વીંછી વગેરેના વિષ ઉપરઃ**–ધોળી કરણનાં મૂળ ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો અથવા શક્તિ પ્રમાણે પીવાં અથવા પાંદડાંનો રસ પી જવો. કદાપી એ ઔષધથી ગ્લાનિ આવે તો ઘી પીવું. **(૨) ઉપદંશ ઉપરઃ**–કરણનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો એટલે અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. **(૩) વિષમજ્વર ઉપરઃ**–કરણનાં મૂળ રવિવારે કાને બાંધવાં. આ યોગ સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર પ્રશસ્ત છે. **(૪) મૂળ વ્યાધિ ઉપરઃ**–કરણનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૫) રતવા ઉપરઃ**–રાતી કરણનાં ફૂલ અને ચોખા સમભાગ લઈ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખીને તે વાસણ ઉઘાડું રાખવું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તે ચોખા અને ફૂલ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. **(૬) શિરોરોગ ઉપરઃ**–ધોળી કરણનાં સુકાં મૂળ લીમડા પત્થર ઉપર ઘસી મસ્તકના વેદનાયુક્ત ભાગ ઉપર ચોપડવું. **(૭) સર્પના વિષ ઉપરઃ**–ધોળી કરણના ફૂલ સુકવી તેના સમભાગે કડક તમાકુ મેળવી, તેમાં એલચીદાણાની થોડી ભૂકી નાખી તે ચૂર્ણ રજ્જગાર કરી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવું.

૯૫. **કરંબળ.**–નામ૦ અન્ય । કરમળાના ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડ કાકણપ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડના પાંદડાં મોટાં હોઈ હાથ સવા હાથ લાંબાં થાય છે. એના ત્રણ પાંદડાં એકત્ર જોડવાથી એક મોટી પતરાળી તૈયાર થાય છે. **ઉપયોગઃ–(૧) ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય છે તે ઉપરઃ**–કરમળાની છાલનો રસ તોલા ૨, આંબાના પાલાનો રસ તોલા ૨, ધોળો કાથો તોલા ૨, સાખરૂ તોલા ૧ સિંદૂર માસા ૬, જેઠીમધનો શીરો માસા ૬ અને ગાયનું માખણ તોલા ૮ એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તૈયાર થયા પછી આ ઔષધ કપાસના રૂથી બાળકના અંગે ચોપડવું. આ સતત ૩ દિવસ સુધી બે વાર ચોપડવું. ચોથા દિવસે દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી બાળકના અંગે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. **(૨) પગ વળે છે તેને માટેઃ**–કરમળાની છાલનો રસ કાઢી તેમાં કાળાં મરી બારીક વાટી પગે લેપ કરવો અને ઉપર કરમળાનાં પાંદડાં મૂકી તે ઉપર કપડાનું ઢાંકણ કરવું. એ પ્રમાણે એક બે વખત કરવું એટલે ગુણ આવે છે. **(૩) અતિસાર ઉપરઃ**–કરમળાની છાલ દહીંમાં આપવી.

૯૬. **કલગારી.**–મ૦ કળલાવી, ચગમોડયા. ગોમ૦ વાગાનાંકટા, શિવશક્તિ. હિં૦ કલિહારી, કલિયારી, કલહંસ, બ૦ વિષલાંગલા, ઈષલાંગલા. ક૦ રાડાગારી, લાંગલિકે, કાળીકકનગિડ, કોલિકુદુમા. તુ૦ અગ્નિપપુ. મલા૦ મેટોન્નિ, કાંટલ. તૈ૦ અગ્નિશિખા, લાંગલી. ઈં૦ ઉર્ફ્મેમન. લા૦ ગ્લોરિઓઝા સુપર્બા.

કડુનું ચૂર્ણ સાકર અને ઉના પાણી સાથે આપવાથી હરસો ભુગામ થાય છે. કડુ, જેઠીમધ, દરાખ અને કડવા લીમડાની છાલ દરેક ૬ માસા ૩૧ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો ઉકાળીને આપવાથી પિત્તજ્વર નાશ થય છે. નેપાળના માજી રેસીડન્સી સર્જન ડૉક્ટર ગિમ્લેટ લખે છે કે નેપાળના લોકો તિબેટની સરહદ ઉપરથી કડુ લાવી શીતજ્વર અને તેથી અથવા બીજાં કારણોથી થનારી બધોજી, એ રોગો ઉપર ચારથી આઠ માસા સુધી આપે છે. આથી સારો ગુણ થાય છે. મદ્રાસના સર્જન ખાનબહાદુર મોહિદીન શરીફ પોતાનો અનુભવ લખે છે કે સર્વ પ્રકારનો અપચો, અજીર્ણ, પેટનું શૂળ, આમાંશ અને હરતાના તાવ ઉપર કડુ ઉત્તમ ગુણકારી છે. મદ્રાસના ડૉક્ટર સર્જન મેજર ટૉમસન સાહેબ લખે છે કે જ્લોદરમાં કડુનો અલ્પમાંશ તો શું. પણ તેનાથી પણ કિંચિત્ જોરદાર કાઢો દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવાથી મૂત્રદ્વારે ખૂબ પાણી નીકળી જઇ પેટ હલકું થઈ સોજો ઉતરે છે. આ પ્રયોગ તેમણે પોતે ઘણી વખત અજમાવેલો હતો. કડુ—શીતળ, તીખો, કડવો, અગ્નિદીપક, ભેદક, સારક અને રૂક્ષ છે; અને રક્તરોગ, શીતપિત્ત, દમ, કફ, દાહ, અરુચિ, તાવ, પ્રમેહ, કોઢ, વિષમજ્વર, ઉધરસ, ક્ષય, કમળો, વિષ, હૃદયના રોગ, એનો નાશ કરે છે. એની માત્રા ૫ રતીથી ૧॥ માસા સુધી છે.* ઉપયોગઃ—(૧) કમળા ઉપરઃ—કડુનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો. અથવા કડુનું ચૂર્ણ સાકર નાખી આપવું. (૨) એકાંતરા વિષમજ્વર ઉપરઃ—કડુનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે તે ઉધરસ અને દમ સહિત એકાંતરા તાવનો નાશ કરે છે. (૩) હેડકી અને ઉલટી ઉપરઃ—કડુનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) કફપિત્તજ્વર ઉપરઃ—કડુનું ચૂર્ણ સાકર મેળવી ઉના પાણી સાથે આપવું.

૮૬. કડવંચી—સં૦ ક૦ કટુવંચી. હિં૦ કડવંચી. લા૦ મોમોર્ડિકા, બાલસામિના. ક૦ કડુદુંચી, કારલે.

કડવંચીના વેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં નાનકડાં હોય છે. કડવંચીના વેલા ઘણે ઠેકાણે થાય છે. જુવારનાં ખેતરોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એ વેલાના મૂળમાં ગાંઠે હોય છે. વેલો સુકાઈ ગયા પછી પુનઃ બીજા વર્ષે એના કાંદાને અંકુર ફુટી તેનો વેલો થાય છે. એ વેલા ઉપર બારીક અને સુકરેલી દાસ જેવડાં ફૂલ આવે છે. એનો આકાર કારેલા જેવો હોય છે. એ ફળનો રંગ લીલો હોય છે. એને 'કારવંચા' કહે છે. એ ફળમાં બારીક બિયા હોય છે. કડવંચાની ભાજી થાય છે. એ ભાજી લોકો મોટા ઉમંગથી ખાય છે. કડવંચીના કંદ ઉષ્ણ છે. એ કંદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમાં કરે છે. ક્ષુદ્ર કારેલી—(કડવંચી):—ઉષ્ણ, તીખી રુચિકર, અગ્નિદીપક, રક્તસ્રાવરોધક, કટુ, પથ્ય અને સારક છે. એનાં મૂળ—પિત્ત—કર તથા રુચિકર છે. એના કંદ ગરમ, મસ્તકરોગ, મસ્તકશૂળ અને યોનિરોગનો નાશ કરે છે તેમજ ગર્ભનો સ્રાવ કરે છે.

* કડુ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને નુકસાનકારક અને મગજના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. એનો ઉતાર ગાયનું ઘી છે. કોઇ કોઇ લોકો કડુ હોવાનું પણ જણાવે છે.

૯૭. કલોંજી જીરૂં.—સં૦ ઉપકુંચિકા. મ૦ કલોંજી. હિં૦ કલોંજી, મગરેલા. ક૦ કરિજીરિગે. તૈં૦ નલ્લાજીલ કરા. મલા૦ કરિંચિરક. ફા૦ શૌનિઝ, સ્યાહદાને. અ૦ હબ્બુસ્ સોદા. ઇં૦ સ્મૉલ ફેનલ ફ્લોવર. લા. નેગેલ્લા સેટિવા.

કલોંજી જીરૂં પણ કાળીજીરી પ્રમાણેજ હોય છે. ઝાડ પણ તેવડાંજ મોટાં થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ છોડ બાગમાં વાવવાથી થાય છે. આ જીરૂં કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, રુચ્ય, અજીર્ણ-નાશક અને ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર છે; તેમજ આધ્માનવાયુ, ગુલ્મ, રક્તપિત્ત, કૃમિ, પિત્ત, આમદોષ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, આમ અને શૂળ ઉપરઃ**—કલોંજી જીરાનો કાઢો કરી તેમાં સંચળનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

૯૮. કવલા.—* મ૦ કવલા.*) કવલાની ભાજી કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ છોડ સુમારે વેંતેક ઉંચા વધે છે. આ છોડ રાનમાં પોતાની મેળે થાય છે. શ્રાવણ માસના સોમવારને દિવસે કેટલાક લોક એની ભાજી અવશ્ય ખાય છે. એનું શાક ફુગળી નાખી કરવાથી બહુજ સારૂં થાય છે. **કવલાની ભાજીઃ**—ભેદક, ઉષ્ણ, રુક્ષ અને ત્રિદોષઘ્ન છે.

૯૯. **કસુંબી.—(કસૂમ)**—સં૦ ક૦ કુસુંભ. મ૦ કરડઈ. હિં૦ કસૂમ, કર્. તા૦ ચેન્દુરૂક્કુ. તૈં૦ લત્તકૂ, લક્ક, ખંગારમ્. મલા૦ ક્રમપન્ના. ફા૦ ગુલેમાહકર, તુખ્મકાફસા. અ૦ અસ્ફરીજ હબુલઅસ્ફર. ઇં૦ સૅફ્લિનકાર્થેમસ. લા૦ કાર્થેમસ્ ટિંક્ટોરિયસ્.

×કસુંબીના ઝાડ કમરપુર ઉંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. તેને

---

* અહીં મિ૦ પદેજીએ કવલાનું સં૦ નામ કલાય આપેલું છે, તે ઉપરથી તપાસ કરતા તેમનાજ નિઘંટમાં મ૦ વાટાણે. ગુ૦ વટાણા. હિં૦ મટર, કેરાવ. ક૦ બટાટલે. વટાણિ. તુ૦ વટાણિ. તા૦ પટાણિ. તૈં૦ ગુંડુચણુગલુ. મલા૦ પટાનિ, પાયરૂ. ઈં૦ ફીલ્ડ પી. લા૦ પાઇસમ્ સેટાઇવમ્ એ નામો આપેલાં છે; પરંતુ તેમાં આ કવલા નામ દેખાતું નથી. જોકે વટાણાના પાનની પણ ભાજી (શાક) થતી હોવાનું મી૦ શાસ્ત્રીઆમજી સ્વીકારે છે, પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે વટાણા પોતાની મેળે (અડકાઉ) થતા નથી અને કવલાને અડકાઉ બતાવે છે! ત્યારે એ કવલા તે વટાણા કે બીજું હશે !

× કસુંબીના છોડ ઘઉના વાવેતર પછી વવાય છે. જ્યારે ખેતરમાંની બીનાશ ઘઉના વાવેતરને પણ લાયક રહેતી નથી ત્યારે એવા ઘઉંવાળા ખેતરમાં કિંવા ખેતરના શેઢા ઉપર એને વાવવામાં આવે છે. એના કાબરા (બીજ) દેખાવમાં કપાસનાં બીજ (કપાસીયા) ના જેવાજ હોય છે. એમાં તેલનો વિશેષ ભાગ હોય છે. તેથી ઘાંચી લોકો એના તેલનો ભેળ બીજા તેલમાં કરે છે અથવા એની સાથે તલ કે સરસવને ભેળીને પીલે છે. દુઝણા ઢોરને એ કાબરા ખાંડીને ખવરાવે છે; તેથી દૂધનો અને ઘીનો વધારો કપાસીયા અને ગવાર કરતાં પણ વિશેષ થાય છે.

પ્રત્યેક દિવસે પાવો. (૬) શૂળ ઉપરઃ—કળથીનો કાઢા કરી હિંગ, બીડલોણ અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૭) મૂતરખડા (પથરી) ઉપરઃ—કળથીનો કાઢા સરપંખાનું ચૂર્ણ અને સિંધવ ૨ માસા નાખી પાવો.

૧૦૧. કંકોડી. (કરોલી)—સં૦ કર્કોટકી. મ૦ કરોલી, કરોલી, કાકલી. હિં૦ ખેખસા, કંકોડા. બં૦ કાકરોલ. ક૦ મડુવાગાલ, માડાવાગલ, કાર્ચી, કર્કોટકી. તૈ૦ આગાકર. તા૦ ઢગારવલી. તુ૦ કાડકચાલા. મલા૦ વેંપાવલ. લા૦ મોમોર્ડિકાડાયોઇકા.

કંકોડીના વેલા ચોમાસામાં ગનમાં થાય છે. એ વાડના આશ્રયે રહે છે. એનો વેલો પાંચ દસ હાથ લાંબો પ્રસરે છે. એના કાંદા જમીનમાં થાય છે. એ વેલાને આષાઢ વરસાદ પડયો એટલે તેને અંકુર ફુટી તેના વેલા થાય છે. એ વેલાને શ્રાવણ મહીનાના અરસામાં ફળો આવે છે. આ ફળો રંગે લીલાં હોય ને ઉપર સુરેખ કાંટા હોય છે. એનું શાક સારૂં થાય છે. આ શાક પથ્યકર છતાં સ્વાદિષ્ટ છે. જે કંકોડીના વેલાને ફક્ત ફુલોજ આવે છે પણ ફળ આવતાં નથી; તે વેલાને "વાંઝણી કંકોડી" (સં૦ વંધ્યાકર્કોટકી. હિં૦ વાંઝખખસ, અનકોડ, બાંઝકોડા. બં૦ તિતકાંકરોલ, તિતકાંકડી. મ૦ બાંઝકરોલી. ક૦ બંઝેમડુવાગલુ. લા૦ મોમોર્ડિકા ડાયોઇકામેલ.) કહે છે. કંકોડીના વેલા ઘણું કરી ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. કંકોડી—રૂચિકર, તીખી, અગ્નિદીપક, કડવી અને ગરમ છે તથા વાયુ, કફ, વિષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—મધુર, લઘુ, પાકકાળે તીખાં તથા અગ્નિદીપક છે તેમજ ગુલ્મ, શૂળ, પિત્ત, ત્રિદોષ, કફ, કુષ્ઠ, ઉધરસ, મેહ, દમ, જ્વર, ક્ષિલાસ રૂદ, લાલાસ્રાવ, અરુચિ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—રુચિકર, પથ્ય અને ત્રિદોષનાશક છે: અને કૃમિ, જ્વર, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, હેડકી અને અર્શનો નાશ કરે છે. એનો કંદઃ—મધમાં મસ્તકરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. વાંઝણી કંકોડીઃ—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન અને શોધન છે. ઉપયોગ.- (૧) પલ્લી (ગરોળી) ના વિષ ઉપરઃ—કંકોડીના કાંદા પાણીમાં ઘસી આપવા. દિવસ સાત. (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ચાનપટ છે તે ઉપરઃ-વાંઝણી કંકોડીનો કાઢો એક તોલા મધ સાથે આપવો. (૩) આગી મણીયારીના વિષ ઉપરઃ—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા મધમાં ઘસી અંજન કરવું અથવા તે કાંદા ઘસી પી જવો. (૪) સ્તનરોગ ઉપરઃ—વાંઝણી કંકોડીના મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૫) સર્પના વિષ ઉપરઃ—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાવો અને લેપ કરવો, એટલે સર્પ, વીંછી, બિલાડી, ઉંદર, એના વિષ ઉતરે છે; અથવા વાંઝણી કંકોડીના કાંદાને બકરીના મૂત્રની ભાવના આપવી અને તે કાંજીમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું એટલે વિષ ઉતરશે. (૬) સર્પ વિકાર ઉપરઃ-વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને ધંતૂરાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પીવાં અને દંશ ઉપર ચોપડવાં. (૭) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને કાગડોળાની ડુંખો પાણીમાં ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૮) ઉંદરના વિષ માટેઃ—કંકોડીના કાંદા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ અને કંટાળીનાં મૂળ, એ ત્રણે કાંજી પાણીમાં

[illegible] અને આવળી (ગંઠામૂળે [illegible] છે) તેમ ઉપર-કથેલાં [illegible] (૫) [illegible] (૬) [illegible] ઉપર-કથેલાં [illegible] (૭) [illegible] ઉપર-કથેલાં [illegible] (૮) [illegible] છે તે ઉપર-[illegible] (૯) [illegible] (૧૦) [illegible] (૧૧) [illegible] ઉપર [illegible] (૧૨) [illegible] છે તે ઉપર-[illegible] (૧૩) [illegible] છે તે ઉપર-[illegible] (૧૪) [illegible] (૧૫) [illegible] ઉપર-[illegible] (૧૬) [illegible] ઉપર-[illegible] (૧૭) [illegible] (૧૮) [illegible] ઉપર-[illegible] (૧૯) [illegible] ઉપર-[illegible] (૨૦) [illegible]

[illegible]

[illegible]

૧૮

તથા અતિસારનો નાશ કરનારી, બાળકોને હિતકારક અને દમ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત,
પિત્ત, જ્વર, કફ, ક્ષય, હિચ્મા, ઊર્ધ્વવાત, કૃમિ, તૃષા, ક્ષતક્ષય અને અરુચિ
નાશ કરે છે.× ઉપયોગ:—(૧) **બાળકોની ઉધરસ, જ્વર અને ઉલટી ઉ**
શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:—કાકડાશીંગી, નાગરમોથ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ મ
આપવું. (૨) **બાળકોની ઉધરસ ઉપર**:—કાકડાશીંગી અને મૂળાનાં બીજ
ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં આપવું. (૩) **અતિસાર ઉપર**:—કાકડાશીંગીનું
દોઢ માસો મધમાં આપવું.

૧૭૪. કાકડી:—સં૦ કર્કટી. મ૦ કાકડી૦ હિં૦ કાકડી, કકડી. બં૦ કાં
ચરકાંકુડ. ક૦ મુળુસવતિ. તૈ૦ દોસકાયા. ફા૦ ખ્યારઝમ. અ૦ કિસ્સાકદમ.
કુંકુમ્બર. લા૦ ક્યુકુમિસમટિવસ.

કાકડીના વેલા હોય છે. ખીરું, કાકડી, ચીભડું, ઇત્યાદિ ફળો એક જાતિ
છે. તેમાં થોડો ફેર હોય છે. સવમાં કાકડી સારી લાગે છે. **સાંઢા, સાતપા**
ટરકાકડી અને નારંગી એવી જાતિઓ છે. કાકડીનું શાક, રાયતું અને
થાય છે. કાકડી છોલી, ઉભી ચીરી તેમાં મરીની ભૂકી અને મીઠું નાખી
તેમાંનું પાણી કાઢી નાખ્યા પછી ખાવાથી સારી લાગે છે. કાકડી ઠંડી છે.
ખાવાથી આપક છે. પલાળી કુપેલી કણકમાં કાકડીનું પાણી પડે તો તે ચીકણ
નહિ જેવું રહે છે. આ મોટો ચમત્કાર છે. **કાકડી**:—મધુર શીત, રુચિકર,
મૂત્રલ, છાલને કોઈપણ તીખી કડવી પાચક અગ્નિદીપક અરુચ્ય અને અરુચિ
તથા મૂત્રરોધ અશ્મરી નસ્ત્ર . રમન દાદ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. એ પ
વાથી રક્તરોધક ઉષ્ણ અને મલકર છે. ઉપયોગ:—(૧) **મૂત્રાઘાત ઉપર**:—
ટીનાં બી ૧ તોલો વાટી પકીને પાણીમાં નાખી ઉકાળી પાવા અથવા કાકડી
બી, જીરૂં અને સાકર એ પાણીમાં નાખી આપવા. (૨) **ગુમડાં અને માંડ (બ**
થયાં હોય તે ઉપર:—કાકડીને સમાન કુટી ગરમ કરી બાંધવી. કિંવા કાકડી
જાડી છાલ બાંધવી અને ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરવું એ પ્રમાણે ૨-૩ દિ
કરવું. (૩) **મદ્ય ઉપર ઉતાર**:—કાકડી ખાતાં એટલે તરત દારૂનો મદ ઉતરે
(૪) **પથરી**:—કાકડીના બી અને જ્યુતરની દવાર એ બે માના વાટરામણમાં

× પ્રાચીન આયુર્વેદ ગ્રંથોમાં—કાકડાશીંગી પાચિક, રક્તને સ્તંભનાર, ત
ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, અરુચિ અને રક્તદોષ મટાડનાર ઔષધ છે. મુસ
માન ગ્રંથકારો એને ગરમ અને રુક્ષ માને છે. છાતીનાં જુનાં દરદો
તેમજ અજીર્ણની ઉલટી અને ઝાડાના રોગોમાં ઉપયોગી ગણે છે. અને એટલ
માટે તાવમાં એનો ઉપયોગ કરવાનું કહે છે. **ચરકસંહિતામાં**—ઉધરસનો નાશ
અને હેડકી બંધ કરનાર કહી છે. **સુશ્રુતમાં**—શ્વાસ, પૈત્તિક ગોળો અને પિત્ત
શોણિતનાં ચક્રોને નાશક માની છે.

ગુજરાતી અમૃતસાગરમાં એને જંગલી હરડાંના ફૂલ માન્યાં છે પણ એ
વાસ્તવિક નથી: કારણ કે એ તો ગાંધીઓ અને અત્તરવાળાઓ ઠગવાને મા
હરડાંની છાલને કાકડાશીંગીના બદલે આપે છે. વાસ્તવિક એ કાકડાશીંગી નથી.

ગંડમાળા અને અપચી (ગંડમાળનો ભેદ છે) રોગ ઉપરઃ-કપાસનાં મૂળીયાંનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામાં મેળવી તેની આખણી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ખાવી. (૫) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટેઃ-કપાસનાં મગ અને શેરડીનાં મૂળ એકત્ર કાંજીમાં વાટી આપવાં. (૬) સ્તનરોગ ઉપરઃ-કપાસનાં મગ અને ગુંપી, પડની કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૭) ગીલોડીના દંશ ઉપરઃ-કપાસનાં પાંદડાં, વછનાગ અને ગુડ વાટી લેપ કરવો, અથવા નરમાનાં મગ માણસના મૂત્રમાં ધસી દંશસ્થાને લેપ કરવો. કિંવા કપાસનું લાકડું ધસી લેપ કરવો. (૮) તાવથી શરીરે ખરજ ઉઠે છે તે ઉપરઃ-નરમાના રસમાં કાચાં કાથાં વાટી શરીરે લેપ કરી મર્દન કરવું: અને ચાર ઘડી પછી સ્નાન કરવું. (૯) જખમ ભરાઇ આવવા માટેઃ-પાનડીનો અગ્નિમાં કરી તેમાં નરમાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં અથવા નરમાના તેલ અને પાનડી બારીક વાટી વડી કરી જખમ ઉપર મૂકવી. એથી જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૧૦) વીછીના દંશ ઉપરઃ-કપાસનાં પાંદડાં અને રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. કિંવા કપાસનાં મગ રવિવારે ચાવી રાખવા. તે ખાવા ખાવાથી વિષ ઉતરે છે. (૧૧) અફીણ ઉપર ઉતારઃ-કપાસનાં બિયાંનું ચૂર્ણ અને ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવું અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો. (૧૨) ઇંદ્રિયમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપરઃ-નરમાનાં બે ત્રણ પાંદડાં અને ખડીસાકર એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ખાવાં. (૧૩) નાક અને મોંમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ-જૂના કપાસની ધૂણી નાકે સુંઘવી. પછી બે તોલા કપાસનાં પાંદડાંના રસમાં એક તોલો ખડીસાકર નાખી તે પીવું. (૧૪) સ્ત્રીઓના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર અથવા ઋતુકાળ યોગ્ય વખતે અને બરાબર થતો ન હોય તોઃ-કપાસીયાના તેલમાં એળીઓ, જુવે, કલાર, સેવંત્ર, એ એકેક માસો લઇ ઝીણું કપડામાં બાંધી તેની પોટલી ચોથા દિવસથી યોનિમાં રાખવી. (૧૫) કમળારોગ ઉપર -નરમાના ડાંડાનો રસ નાકે પીવો. (૧૬) ધંતુરાના વિષ ઉપર -કપાસના બિજ અને ફુલનો કાઢો આપવો. (૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપર -નરમાનાં તાજાં ઉંડાં પાનાં તેનો રસ કાઢવો અને તે બાળકને પાવો અથવા બાળકની માને તે ઉકાળું આપી તેનો રસ બાળકના મોમાં નાખવો (૧૮) મગજ શાંત થવા માટે તથા મસ્તકરોગ ઉપર -કપાસીયાનું તેલ માથે ઉપર ચોળવું [illegible] (૧૯) મૂત્રકૃચ્છાદિ ઉપરઃ-નરમાના પાલાનો રસ [illegible] (૨૦) આગંતુક જ્વર ઉપર -નરમાના [illegible] લેપ કરવો.

૮૬. કપૂરીમધુરી.— [illegible]

[illegible]

દૂધ ચોપડવું એટલે ગુણ આવે છે. (૩) મણિયારીના વિષ ઉપર:-લેનાર
શક્તિ પ્રમાણે કાજૂની છાલનો રસ પાશેરથી અધશેર પર્યંત પાઇ તે ઉપર દહીં
ઇનો રસ આપવો એટલે વિષ ઉતરશે. ઘણું વ્યાકુળ થવાય તો તેજ રસ તાળ
વાને ઘસવો અને દાંત ખુલ્યા પછી પાછો પાવો. (૪) બદ જલદી ફુટવા
માટે:-કાજૂનો ગર કાચો તથા નિવરનાં ફળ કંઇ પાણીમાં એકત્ર ઘસી લે
કરવો. એથી ગાંઠ ફુટે છે. (૫) નળવિકાર ઉપર:-નિત્ય પ્રાતઃકાળે કાજૂનાં પાકે
ડીંટાં ડુંખ સુદ્ધાં કાપી, મરી અને મીઠું નાખી ત્રણ અગર ચાર દિવસ આપ

૧૦૬. કાતરવેલ.-એને 'કાતરી' પણ કહે છે. એના વેલા હોય છે. કાત
રવેલનાં પાનાં કાતર નિર્ગુડીનાં જેવાં હોય છે. એ વેલા ઝાડ ઉપર ઘણા હો
છે. કાતર નિર્ગુડીનાં પાંદડાંનો ઉગ્ર વાસ આવે છે તેવો એનો આવતો નથી
ગુણમાં એ ઘણી ઠંડી છે. ઉપયોગ:-(૧) **ગરમી** ઉપર:-કાતરવેલનાં મૂળીઆ
કુટી તેનું આસરે ૭ માસા ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં બે વખત ૭ દિવસ સુધી આપવું

૧૦૭. કાનફેડી.-સં૦ કર્ણસ્ફોટા. મ૦ તિલવણ. ક૦ કન (કપાળ
ફોડી. બ૦ કાનફોડી. ક૦ હિધ્ધિમિટીક, એકટીનતરફુગિક. હિં૦ કુરહુર, હુલહુલ
લા૦ જિને-ડ્રોટસીસ પેંટાફ્લિા.

એનું મરાઠીમાં "ભાટવણ" એવુ પણ નામ છે. હિંદુસ્તાનીમાં એને "કુર
હુરા" કહે છે. એ ઝાડો ચોમાસામાં ઉગે છે. લીલી જમીનમાં એ બારે માસ
થાય છે. એ સુમારે બે હાથ ઉંચી વધે છે. એ ઝાડ ઉપર કુંવાડિયાની શીંગ
જેવી બારીક અને આઠ આંગળ પર્યંત લંબાઇની શીંગો આવે છે. +કાનફેડી
તીખી, કડવી અને શીતળ છે એ વિષ સપૂણ વ્યાધિ, પિશાચપીડા અને મહ
પીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) કર્ણરોગ ઉપર:-કાનફેડીનો પાલો ઘ
ચોળી તેનો રસ દરરોજ ત્રણ વાર કાનમા પાડતા જવુ; એટલે કર્ણશૂળ, કાન
વહેવો વગેરે વ્યાધિ સારા થાય છે. (૨) ઢોરના કર્ણરોગ ઉપર:-કાનફેડીન
પાલાનો અંગરસ અને માખણના પરાસ, એ એકત્ર કરી કાનમા રેડવાં; તથ
કાનની અનીઓ અગ્નિથી તપવી, જે પ્રમાણે પડીકું બાંધે છે તે પ્રમાણે અંદ
ભરેલું ઓષધ પડે નહિ એવી રીતે બાંધવો. એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં ભરેલું
ઓષધ સાંજે કાઢી નાખી કાન સાફ થાય પુન ઓષધ ભરવુ ને પ્રાતઃકાળે કાઢવુ
એવી રીતે આ ઓષધ બે દિવસ ભર્યા પછી કાળી તુળસીનો પાલો અને ભાંગર
નો અંગરસ કાનમા નાખી એક દિવસ વીત્યા પછી કાન છોડવા, એટલે કાન

+કાનફેડીને કોઇ કુરર ભાગરો, કોઇ તલવણ, હાડીયા કરસણ અને તન
મની વગેરે નામથી ઓળખે છે. એને પાચ પાંદડાંનો ઝુમખો ને ફૂલનો ઝુમખો
અને ફૂલ પીળાં થાય છે. એ બુટી ચોમાસામાં ઘણી થાય છે. એનાં પાંદડાં પંજા
જેવાં આવે છે અને તે ઘણું કરીને જમીનથી ઉંચામાં ઉંચી એક હાથ
આસરે વધે છે. એને મગની ફળીઓ જેવી શીંગો આવે છે. વાસ મઝવાળો
આવે છે અને તે ઉકરડાની કે બીજી ખાતરની જગ્યામાં થાય છે. એ પ્રસિદ્ધ
છે. એને હિંદુસ્તાની અને મારવાડી લોકો કોગલાંના એન પણ કહે છે.

ગંડમાળા અને અપચી (ગંડમાળનો ભેદ છે) રોગ ઉપરઃ–કપાસના મૂળીયાંનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવણમાં મેળવી તેની ભાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ખાવી. (૫) સ્તનમાં દુધ આવવા માટેઃ–કપાસનાં મૂળ અને શેરડીનાં મૂળ એકત્ર કાંજીમાં વાટી આપવાં. (૬) સ્તનરોગ ઉપરઃ–કપાસનાં મૂળ અને કુંપી, ખડી કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૭) ગીલોડીના દંશ ઉપરઃ–કપાસનાં પાંદડાં, વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો; અથવા નરમાનાં મૂળ માણસના મૂત્રમાં ઘસી દંશસ્થાને લેપ કરવો. કિંવા કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો. (૮) તાવથી શરીરે ખરજ ઉઠે છે તે ઉપરઃ–નરમાના રસમાં કડવાં કરેલાં વાટી શરીર લેપ કરી મર્દન કરવું; અને ચાર ઘડી પછી સ્નાન કરવું. (૯) જખમ ભરાઇ આવવા માટેઃ–પાનડીનો અગરસ કરી તેમાં નરમાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં અથવા નરમાના તેલ અને પાનડી મારીફ વાટી વડી કરી જખમ ઉપર મૂકવી. એથી જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૧૦) વીછીના દંશ ઉપરઃ–કપાસનાં પાંદડાં અને ગેરૂ એકત્ર વાટી લેપ કરવો, કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવાં. તે ચાવી ખાવાથી વિષ ઉતરે છે. (૧૧) અર્દીત ઉપર ઉતારઃ–કપાસનાં બિયાંનું ચૂર્ણ અને ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવું અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો. (૧૨) ઇંદ્રિયમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપરઃ–નરમાનાં બે ત્રણ પાંદડાં અને ખડીસાકર એકત્ર કરી પ્રાતઃકાલે ખાવા. (૧૩) નાક અને મોમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ–જૂના કપાસની પુણી નાકે સુંઘવી. પછી બે તોલા કપાસનાં પાંદડાંના રસમાં એક તોલો ખડીસાકર નાખી તે પીવું. (૧૪) સ્ત્રીઓના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અને બરાબર થતો ન હોય તો–કપાસીયાનો નેચ્ય. એકસોલીસ [illegible] સિધ્ધ. એ ઓંસ [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] દિવસમાં [illegible] (૧૫) કમળારોગ ઉપર–[illegible] (૧૬) ધંતુરાના વિષ ઉપર–[illegible] (૧૭) આગાહના અતિસાર ઉપર–[illegible] અને [illegible] (૧૮) [illegible] ઉપર–[illegible] (૧૯) [illegible] ઉપર–[illegible] (૨૦) આગંતુક વ્રણ ઉપર–[illegible]

૯૬. કર્પૂરમધુરી.–[illegible]

[illegible]

રક્તાનિસાર, યોનિરોગ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) સાપના વિષ ઉપરઃ—રાતા કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ પાશેર અને થોડો કાગી વેલનો રસ કાઢી બન્ને એકત્ર કરી તેમાં મરીની ભૂકી નાખી પાવું. ઉતાર કાગી તુળસીનો રસ પાવો. (૨) ઉત્રરસ ઉપરઃ—કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ મધ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો. (૩) લુખ ઉપરઃ—કાયફળની છાલનો રસ મારર નાખી પાવો. (૪) દમ ઉપરઃ—કાયફળના ઝાડની છાલના રસમાં રાઇ વાટી નાખી પાવો. (૫) ધાતુપરમીયા ઉપરઃ—કાયફળના ઝાડની છાલનો અને નાળીએરનો રસ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો. (૬) અંગ દાઝયું હોય તોઃ—રાતા કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ ઉપર ચોપડવો. (૭) મરકી ઉપરઃ—કાયફળ ઘસી પાવું. (૮) અતિસાર ઉપરઃ—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૯) મસ્તક શૂળ ઉપરઃ—કાયફળની ભૂકી નાકે સુંઘવી. (૧૦) વ્રણશુદ્ધિના માટેઃ—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેથી વ્રણ ધોવો. (૧૧) દંતરોગ ઉપરઃ—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા; એટલે દંતગળ બંધ થઇ દાત મજબૂત થાય છે.

૧૧૦. કારિંદા.—કારિંદાના વેલા હોય છે. એને 'કારાંદા' પણ કહે છે. કારિંદાનાં પાંદડાં કિંચિત્ ગોળ હોઇ કોનાનાં પાંદડાં કરતાં બમણાં મોટાં હોય છે. એનો વેલો માંડ જેટલો ઉંચો વધે છે. એની વૃદ્ધિ એટલી જલદ છે કે તે એક દિવસમાં હાથ દોઢ હાથ વધે છે. એ વેલાને દોઢ દોઢ વેંતના અંતરે ગાંઠો હોય છે. ત્યાં પાંદડાં આવે છે. ને ગાંઠપર ફણગો ફૂટી તેના ફાંટા પ્રસરે છે. તે ગાંઠની નીચેની બાજુએ આગળ આવી તેને નાના કારિંદા લાગે છે. તે વધી સુમારે રૂપી જેવડાં મોટા થાય છે. વેલો સુકાયો એટલે તેને લઇ લે છે; અને મૂળ જે જમીનમાં લાગેલા હોય છે તે ખાદીને લઇ લે છે. કારિંદામાં મીઠી અને કડવી એવી બે જાતિ છે. મીઠા કારિંદાની ખપ ઘણી હોય છે અને કડવાની ખપ કુમળાપણામાં ઘણી હોય છે. જૂનું થવા પછી એમાં કાંઇ ફેર દેખાતો નથી. કડવાં કારિંદાં કોકણમાંના રાનમાં મોકળામાં આપો આપ ઉત્પન્ન થાય છે. મીઠા કારિંદા બાફીને અથવા એના ભાકળા કરીને ખાય છે. એ ઉપવાસને માટે ફરાળના ઉપયોગમાં આવે છે. એની ખીર, પુરી, ચીરીઓ વગેરે પદાર્થ કરે છે. એના સ્વાદ સારા હોય છે. કડવા કારિંદા ખાવાથી ફેર (ચક્કર), ઉલટી વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે તથાપિ ગરીબ લોક તે લાવી ખાય છે; અને તેથી ઉપદ્રવ થાય નહિ તે માટે એવી રીત કરે છે કે, તે છોલી તેની પાતળી ચીરી કરે છે અને તેને [illegible] ના પાણીમાં [illegible], પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમાં ધોઈ [illegible] છે અને પછી [illegible] નથી ખાય છે. આ તળેલી ચીરો [illegible] [illegible] [illegible] છે. ઉપયોગઃ—(૧) મુખપાક ઉપરઃ—[illegible] કાંદાની મુકેલી [illegible] મુખપાન કરવું. (૨) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ—[illegible] [illegible] અંદરના મધ [illegible] [illegible], એ બન્ને પદાર્થ કારિંદા [illegible] [illegible] [illegible] કરી [illegible]

ગંડમાલા અને અપચી (ગંડમાલનો ભેદ છે) રોગ ઉપરઃ—કપાસનાં મૂળીયાંનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવણમાં મેળવી તેની ભાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ખાવી. (૫) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટેઃ—કપાસનાં મૂળ અને શેરડીનાં મૂળ એકત્ર કાંજીમાં વાટી આપવાં. (૬) સ્તનરોગ ઉપરઃ—કપાસનાં મૂળ અને રૂપી, ઘડની કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૭) ખીસકોલીના દંશ ઉપરઃ—કપાસનાં પાંદડાં, વછનાગ અને સૂંઠ વાટી લેપ કરવો અથવા નરમાનાં મૂળ માણસના મૂત્રમાં ઘસી દંશસ્થાનને લેપ કરવો. કિંવા કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો. (૮) તાવથી શરીરે ખરજ ઉઠે છે તે ઉપરઃ—નરમાના રસમાં કાચાં કારેલાં વાટી શરીરે લેપ કરી મર્દન કરવું અને ચાર ઘડી પછી સ્નાન કરવું. (૯) જખમ ભરાઈ આવવા માટેઃ—પાનડીનો અગરસ કાઢી તેમાં નરમાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં અથવા નરમાના તેલ અને પાનડી બારીક વાટી વડી કરી જખમ ઉપર મૂકવી. એથી જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૧૦) વીંછીના દંશ ઉપરઃ—કપાસનાં પાંદડાં અને ગરુ એકત્ર વાટી લેપ કરવો, કિંવા કપાસનાં મૂળ વિચારે ઘસી ચાખવાં. તે ચાટી ખાવાથી વિષ ઉતરે છે. (૧૧) અફીણ ઉપર ઉતારઃ—કપાસનાં બિયાંનું ચૂર્ણ અને ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવું અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો. (૧૨) ઇંદ્રિયમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપરઃ—નરમાનાં બે ત્રણ પાંદડાં અને ખડીસાકર એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ખાવાં. (૧૩) નાક અને મોંમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ—જૂના કપાસની ધુણી નાકે સુંઘવી. પછી બે તોલા કપાસનાં પાંદડાંના રસમાં એક તોલો ખડીસાકર નાખી તે પીવું. (૧૪) સ્ત્રીઓના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અને બરાબર થતો ન હોય તોઃ—કપાસીયાના તેલમાં એળીયો, ગુગળ, કલઝર, સિંધવ, એ એક માસો લઈ સોળ તોલા કપાસમાં બાંધી તેની પોટલી એક દિવસથી યોનિમાં રાખવી. (૧૫) કમળારોગ ઉપરઃ—નરમાનાં જીંડવાનો રસ ગાળી પીવો. (૧૬) ધનુરવાના વિષ ઉપરઃ—કપાસનાં બિયાં અને ફુલનો કાઢો આપવો. (૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપરઃ—નરમાનાં તાજાં જીંડવાં બાળી તેનો રસ કાઢવો અને તે બાળકને પાવો અથવા બાળકની માએ તે જીંડવું ચાવી તેનો રસ બાળકના મોંમાં નાખવો. (૧૮) મગજ શાંત થવા માટે તથા મસ્તકશૂળ ઉપરઃ—કપાસીયાનું તેલ માથા ઉપર ચોળવું. દિવસ ૩ અથવા ૭. (૧૯) મૂત્રવ્યાધિ ઉપરઃ—નરમાના પાલાનો રસ અથવા દૂધમાં ત્રણ તોલા પરંત આપવો. (૨૦) આગંતુક જ્વર ઉપરઃ—નરમાનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે લેપ કરવો.

૯૬. કપુરીમધુરી.—સં૦ ગંધપત્ર મ૦ કપુરીમધુરી કપુરવલી પિચિક, મરાઠી હિં૦ અજવાયન, સોઆકાપુરી, અરપર કપૂરી. ત૦ રઘુમ્ર રાક, મધાપિચી, પિચિ રાક ક૦ કિરિ તા૦ કરિતુમ્ય લા૦ કોલિયસ એમ્બોઈનિકસ. કોલિયસ ઍરોમૅટીકસ.

આ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું થાય છે. એના પાંદડાં તુલસીનાં પાંદડાં

દરરોજ બે વખત આપતાં જવું. એ વનસ્પતિ એ રોગ ઉપર અત્યંત પ્રશસ્ત છે. **(૧૦) શીતળાના આજાર ઉપરઃ–** લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અથવા ટાંકાની ભાજીનો રસ મધમાં આપવો. **(૧૧) બ્રાહ્મીઘૃતઃ–** બ્રાહ્મીનો રસ ૪ શેર, ઘી ૪ શેર, વેખંડ (ઘોડાવજ), કોઠ, શંખપુષ્પી (શંખાવળી), આ ત્રણેનું ચૂર્ણ અધશેર, એ બધું એકત્ર કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ સેવન કરવાથી ઉપદંશથી થયેલા સંધિવાત, વિસ્ફોટક, ગાંઠ ઈત્યાદિ રોગ; વાતરક્ત, ઉન્માદ અને અપસ્માર દૂર થાય છે. મહરનું રોગ ઉપર આ ઘીનો લેપ પણ કરવો તેથી કરી કોઢ વગેરે રોગ દૂર થાય છે અને મગજ શાંત થાય છે. **(૧૨) સ્વરભંગ ઉપરઃ–સારસ્વત ચૂર્ણઃ–** બ્રાહ્મી, ઘોડાવજ, હરડા, અરડુસી અને લીંડીપીપર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું.

૧૧૨. કારેલી.–સં૦ કારવલ્લી. મ૦ કારલી. કો૦ કારેતી. ક૦ હાગલકાયિ, મિડિગાયિ. વા૦ કલકોડિ, પાગલ. તુ૦ કંચાલા. અ૦ કિસ્સા ઉલ્હિમાર. ફા૦ કરિલાહ. હિં૦ કરેલા. બં૦ કરેલા. તૈ૦ કરીલા. કાકરકાયાં. લા૦ મોમોર્ડીકાચારેંટિઆ. ઇં૦ હેઅરીમોર્ડીક.

કારેલીના વેલા હોય છે. એને જે ફળો આવે છે તેને ' કારેલાં ' કહે છે. કારેલાં ઘણાં કડવાં હોય છે. લોકો એનું શાક ઘણી પ્રીતિથી ખાય છે. કારેલાં સાધારણ રીતે વેંતભર લાંબાં હોય છે. એમાં ધોળી અને લીલી એવી બે જાતિ છે. **લઘુ કારેલાંઃ–** અતિ કડવાં, અગ્નિદીપક, લઘુ, ગરમ, શીત, ભેદક, સ્વાદુ અને પથ્યકર છે. તે અરુચિ, કફ, વાયુ, રક્તદોષ, જ્વર, કૃમિ, પિત્ત પાંડુ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **મોટાં કારેલાંઃ–** તિખટ, કડવા, અગ્નિદીપક, અગ્રાહ્ય, ભેદક, રુચિકર, ખારાં, લઘુ, વાતલ અને પિત્તનાશક છે; તથા રક્તરોગ પાંડુ, અરુચિ કફ, શ્વાસ, વ્રણ, કાસ, કૃમિ, કોઢરોગ, કુષ્ઠ જ્વર પ્રમેહ, આધ્માન અને કમળાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) પિત્તનો વિકાર થયો હોય તોઃ–** કારેલીના પાંદડાંનો રસ આપવો. એટલે વમન થઈ પિત્ત પડશે. ઊલટી ન થાય તો એક કિંવા બે રેચ થઈ પિત્ત નાશ થાય છે. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૨) શીતપૂર્વક કફપિત્ત જ્વર ઉપરઃ–** કારેલીના પાંદડાનો રસ જીરું નાખી આપવો. **(૩) રતાંધળાપણા ઉપરઃ–** કારેલીનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ઘસી તેનું સાયંકાળે અંજન કરવું, જેથી ૩ દિવસમાં ગુણ આવે છે **(૪) પાણી શરીરમાં ફૂટી નીકળ્યો હોય તોઃ–** કારેલીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૫) બાળકોને પેટ ચડે છે તે ઉપરઃ–** કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ ૧ પૈસાભાર કાઢી તેમાં થોડી હળદર નાખી પાવો. એટલે ઊલટી અને મલશુદ્ધિ થઈ પેટ સાફ થશે. **(૬) વિષૂચિકા (કોગળીયા) ઉપરઃ–** કારેલીનો રસ તલના તેલ સાથે આપવો. **(૭) રક્તાર્શ ઉપરઃ–** કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ અથવા ફળોનો રસ નાના ચમચાભાર કાઢી સાકરમાં આપવો. **(૮) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ–** કારેલીના પાલાનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં હીંગ ૧ પૈસાભાર નાખી આપવો. **(૯) બાળકના પેટમાંના ભરે ઉપરઃ–** કારેલીનાં પાંદડાં, અરડુસીનાં પાંદડાં, પાકેલાં નાગરવેલના (ખાવાનાં) પાન અને જાંબુની છાલ, એનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં વેખંડ (ઘોડાવજ) ઘસી એ સર્વ પાવું. દિવસ ૭ પથ્ય

કાઢી લેવું. એ તેલ આંખ અને ગળાની નસ એ જગોએ દિવસમાં બે વાર ચોળી-ને જીરવવું. **(૭) પાંડુરોગ ઉપર:**—સમૂળ કાસાળું લઈ તેનું ૬ માસા ચૂર્ણ કરી દૂધમાં આપવું. **(૮) જલોદર ઉપર:**—કાસાળુંનો કાઢો ૧ તોલો છાશમાં વાટી પાવો. **(૯) પરુજીભ ઉપર:**—કાસાળુંનાં ડીંટાંની ભસ્મ કરી લગાડવી એટલે પરુ-જીભ ઉપર ચઢશે. **(૧૦) અનંતવાત-શિરોરોગ ઉપર:**—કાળા કાસાળુંના કાંદા પીસી તેની પોટલી કરવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી માથે શેક કરવો; ને છેલી વારે પોટલીમાંનું ચૂર્ણ ગરમ કરી માથા ઉપર ભરી પાટો બાંધવો. **(૧૧) સર્વ પ્રકારના વાતવિકાર ઉપર:**—કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલો પીસી રસ કાઢી નાળીએરનો રસ અને દૂધ એમાં ખીર કરી ખાવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉદરરોગ નાશ પામે છે. **(૧૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—કાસાળુના કાંદાની ૨-૪ ગુંજા ગોળ મધમાં અથવા પાણીમાં આપવી.

૨૧૬. કાસુંદરો.—સં० કાસમર્દ. મ० કાસવિંદા. હિ કસોંદી, કસૌંજી, અગૌથ. બં० કાલકાસુંદા ક० એલદુરી, અલવરી. તૈં० પેડિનાંગેરુ. કમવીંદચેટ્ટુ. મલા० પોન્નાવીર. તુ० અનેટજ ક. ઈં० રાઉંડ પોડેડ કેશિયા. લા० કેશિયાસોફેરા

આ ઝાડો કમરપૂર ઉંચાં વધે છે. આવળનાં પાંદડાં કરતાં એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે એને પીળાં ફૂલો આવે છે અને શીંગો જાડી અને લાંબી આવે છે. આ ઝાડ વાડની નજીકમાં અને બીજી ખાલી જગ્યામાં પુષ્કળ ઉગે છે. **કાસુંદરો:**—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, રૂચિકર, પાચક, દીપક, કંઠ શુદ્ધિકર, ગ્રાહી અને રૂક્ષ છે; તથા કફ, અજીર્ણ, વાયુ, કાસ, પિત્ત, વિષ, કૃમિ, અને વિષૂચીનો નાશ કરે છે. **એનાં પાંદડાં:**—પાકકાળે તીખાં, વૃષ્ય, ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તે દમ, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—કાસ, શ્વાસ અને ઉર્ધ્વવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) દાદર ઉપર:**—કાસુંદરાના મૂળ ઘસી ચોપડવા અથવા પાલાનો રસ લીંબુમાં મેળવી ચોપડવો. **(૨) ઉચકી અને શ્વાસ ઉપર:**—કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો કાઢો આપવો. **(૩) સોજા ઉપર:**—કાસુંદરાનો પાલો બકરીના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૪) પારાના ઉતાર ઉપર:**—કાસુંદરાના પાલાનો રસ કાઢી પાવો. **(૫) શીઘ્ર પ્રસુતી થવા માટે:**—કાસુંદરાના પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૬) બગાઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તો:**—કાસુંદરાનો રસ કાનમાં પાડવો. **(૭) દદ્રુ, કિટિભ અને કુષ્ઠ ઉપર:**—કાસુંદરાના મૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૮) ભીલામો ઉઠે તે ઉપર:**—કાસુંદરાના પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.×

× કાસુંદરાનાં બીજનો રોટલો કરી તેનું એક પડ પકવી માથે બાંધવાથી ખોડો મટે છે; અને એનાં અઢી પાંદડાંનો રસ નાનાં બાળકને પાવાથી સસણી જલદી શાન્ત થાય છે; એમ એક મહાત્માનું કહેવું છે.

કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ દુખતી આંખમાં નાખી તેનુંજ પાંદડું આંખ ઉપર બાંધવાથી માત્ર એકજ દહાડે દુખતી આંખ શાન્તિ પામે છે. એ અમારું પોતાનુંજ અનુભવસિદ્ધ છે. વેવના વેલાના પાનનો પણ દુખતી આંખ ઉપર એવોજ ગુણ હોય છે.

૧૨૦. કાળી જીરી (કડવી જીરી).—સં૦ અરણ્યજીરક. મ૦ કડુકારેજીરે) હિં૦ કાલાજીરા, બનજીરા. ક૦ કાડજીરગે. તા૦ કડુચિરાંગ. તે૦ અડવીજીલકરી. તુ૦ કાલાજીકરી. મલા૦ કાલાજીરાક. અ૦ કમનબરી, કમનરમી. ફા૦ પરપલ ફ્લીબેન. લા૦ વર્નોનિયા એંથેલમિંટીકા.

એના છોડ ગુમારે બે ત્રણ હાથ સુધી ઉંચા વધે છે. એ સીધા વધે છે. એ છોડનો દાંડો કિંચિત્ બારીક હોય છે. એને જે ફુલ આવે છે તેનાં ફુલોમાં એ જીરું હોય છે. કડુ જીરું કૃમિનાશક છે. **કાળી જીરી:**—ઉષ્ણ, તુરી, તીખી ને સ્તંભક છે; અને વાયુ, કફ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ— (૧) મધમાખીના વિષથી અંગ ઉપર ગાંઠ થઇ હોય તો**—કાળી જીરીનો પાલો ગરમ કરી વિષવાળા અંગ ઉપર પાસો બાંધવો; અગર એનો રસ શરીરે ચોળવો. **(૨) નળ ફુલ્યા હોય તો:**—કાળીજીરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧ એ બન્ને પાશેર પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારમાં તે પાણી ગાળી લઇ થોડું ગરમ કરી ક્રમશઃ તે પાણી પાવું. **(૩) કમળી ઉપર:**—કાળીજીરી પૈસાભાર વાટી દરેક વખતે ઠંડા પાણી સાથે આપવી. **(૪) બાળકોની સસણી ઉપર:**—કાળીજીરી ખાંડી તેનો કાવડો થોડી સાકર નાખી કરવો ને તે પીવું. **(૫) ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—કાળી જીરી, જીરું અને કડુનો કાઢો આપવો. **(૬) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—કાળી જીરીનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. **(૭) શરીરમાં કોઇ પણ ઠેકાણે વાયુપીડા અગર પિડપીડ ઉપર:**—કાળી જીરીનું બારીક ચૂર્ણ કરી આપવું અને ઉપર પાણીના ઘુંટડા પાવા. **(૮) ખરજવા ઉપર:**—કાળી જીરી વાસણમાં ઘાલી બાળવી અને કાજળ જેવી કરવી. પછી તેલમાં ખરલ કરવી અને ચોપડવી. **(૯) બાળકોને શ્વાસનો રોગ થાય છે તે ઉપર:**—કાળીજીરીના પાલાના રસ પાશેર જેટલો લઇ તેમાં કાયફળનો ગર અને થોડી મરીના ભુકો નાખી આપવો. અથવા કાળી જીરી ૧ તોલો લઇ કિંચિત્ કુટી તેનો કાઢો કરવો. તેમાં કાયફળનો ગર અને મરીની ભસ્મ ઘસી તે પાવો. **(૧૦) બાળકોને કાંટા આવે છે તે ઉપર:**—કાળીજીરી અને બહેડાછાલ એનો કાઢો કરી દિવસમાં બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. **સર્વજ્વર ઉપર:**—માટીના વાસણમાં કાળીજીરી ત્રણ માસા નાખી અગ્નિ ઉપર મુકવું અને તેથી ફુટવા લાગે એટલે તેમાં ૧૬ તોલા નાખી ઉકાળવું અને ૪ તોલા રહે ત્યાં સુધી બાળી પછી થોડું મધ નાખી આપવું.

૧૨૧. કાળીવેલ.—કાળી વેલ ઘણું કરીને વાડા ઉપર થાય છે. એના પાંદડાનો આકાર કાંઇક અરડાના પાંદડા જેવો હોય છે. એ પાંદડા અરડાના પાંદડા કરતાં લાંબાં હોય છે. **ઉપયોગઃ—(૧) કર્ણમૂળ, ખેરો, સ્તનરોગ અને રતવા ઉપર:**—કાળીવેલનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૨) કુચલાના વિષ ઉપર:**—કાળીવેલનાં કુમળાં પાંદડાં અને રાના કાયફળની છાલ, એનો રસ શક્તિ પ્રમાણે આપવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે આપવું. ઉતાર—કાળી તુળશીનો અથવા રાના અગથીઆનો રસ આપવો. વિષથી સોજો આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાળીવેલનો કાઢો કરી આપવો. **(૩) જૂ મરવા માટે:**—કાળીવેલનાં

ફૂલોનો વાસ હોતો નથી. **ધોળો કાંટાસરીઓ:**—કડવો, કેશ્ય, સ્નિગ્ધ, મધુર, તીખો, ઉષ્ણ તથા દાંતોને હિતાવહ છે; એને વલિપલિત, કોઢ, વાત, રક્તદોષ, કફ, કંડૂ (ખરજ), વિષ અને દારૂણાનો નાશ કરે છે. **રાતો કાંટાસરીઓ:**—કડવો, વર્ણકારક, ઉષ્ણ અને તીખો છે. એ સોજો, તાવ, વાતરોગ, કફ, રક્તવિકાર, પિત્ત, આધ્માન, શૂલ, દમ અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. **પીળો કાંટાસરીઓ:**—ઉષ્ણ, કડવો, તુરો તથા અગ્નિદીપક છે. અને વાયુ, કફ કંડૂ (ખરજ), સોજો, રક્તવિકાર તેમજ ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. **કાળો કાંટાસરીઓ:**—કડવો, તીખો અને વાત, કફ, સોજો, કંડૂ, શૂલ, કોઢ, વ્રણ તથા ત્વગ્દોષ (ચામડીના રોગો)નો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) બાળકોને સળેકમ અને ઉધરસ થાય તો:**—કાંટાસરીઆનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી મધમાં પાવો. **(૨) વીર્ય પતન ઉપર:**—ધોળા કાંટાસરીઆનાં પાંદડાનો રસ જીરૂ નાખી આપવો. દિવસ ૭. **(૩) પિત્ત ઉપર:**—કાંટાસરીઆનો, કાળી તુળસીનો અને ભાગરાનો પાલો એકત્ર વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી પાવો. **(૪) દાઢ દુખતી હોય તો તે ઉપર:**—પીળા કાંટાસરીઆનો પાલો અને અક્કલકરો એકત્ર ખાંડી દાઢ નીચે રાખવો. **(૫) મોઢું આવ્યું હોય તો તે ઉપર:**—પીળા કાંટાસરીઆનો પાલો, જાંબુડીની છાલ અને આંબાનો કાઢો કરી કોગળા કરવા. **(૬) ગર્ભધારણને માટે:**—કાંટાસરીઆનાં મૂળો ગાયના ઘીમાં ઘસી ઋતુકાળે પાવાં. **(૭) દાંતમાંથી લોહી આવતું હોય તો:**—કાંટાસરીઆનો રસ અને મધ દાંતે ચોપડવું **(૮) દંતકૃમિ ઉપર:**—કાંટાસરીઆનાં પાંદડા ચાવવા અને દાઢ નીચે રાખવા. **(૯) વાતરોગ ઉપર:**—પીળો કાંટાસરીઓ દેવદાર અને સૂંઠ એનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ મિશ્ર કરી તે પાવો. એટલે શરીર વાયુએ અકડાઈ ગયું હશે તો તે સારૂ થશે. **(૧૦) વીંછીના દંશ સોજા ઉપર:**—કાંટાસરીઆના પાલાનો રસ ચોપડવો. **(૧૧) ... ઉપર:**—કાંટાસરીઆના પાલાનો રસ દંશની વિરૂદ્ધ બાજુના કાનમાં પાડવો. **(૧૨) મુત્રરોગ ઉપર:**—કાંટાસરીઆનો કાઢો કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો અથવા કાંટાસરીઆના નવા ચાર પાના લઈ એનો કાઢો કરી રાત ભર રાખી તે સવારે પીવો.

૧૨૮. કાંટી (કાંટાવાળો) ગોખરૂ.—સં૰ વનશૃંગાટક મ૰ સરાટે, મોઠે ગોખરૂ. હિં૰ છોટેગોખરૂ ક૰ નેગિલુ તૈ૰ પિરિ શાલે તા૰ નેરૂજીલ ગુ૰ ગોખરૂ. ફા૰ ... સુમુસ્કુ. મલા૰ નેગિનિલ. ફ્રે૰ ... લૅ૰ ટ્રિબ્યુલસટેરેસ્ટ્રિસ.

આ એક ગોખરૂની જાતિ છે. એના વેલા થાય છે. એ વેલાના પાંદડા બારીક હોય છે. એ પાંદડાનું શાક થાય છે. આ વેલા કાળી જમીનમાં થાય છે. ચોમાસામાં તે પુષ્કળ થાય છે. આ ગોખરૂને ઘણા કાંટા હોય છે. ને મુકાવ એટલે વગડામાં જનારે માણસોને ઘણી અડચણ પડે છે. મોટા ગોખરૂને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એના ગુણ મોટા ગોખરૂ જેવાજ છે.× **ઉપયોગ:—(૧) શ્રમપિત્ત ઉપર:**—ગોખરૂનો

× કાંટીગોખરૂનાં જમીન ઉપર છાતલાં થાય છે. પાંદડાં ચણા જેવાં ...

જામેલી અથવા સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:—કાંડવેલ ભરમાગમાં શેકી, પીસી, બે તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી રસ કાઢવો; તેમાં એટલુંજ ગાયનું ઘી નાખી દિવસ ૭ સુધી એક વખત અથવા બે વખત આપવો. પથ્ય મોળું ખાવું. એથી ચાંદી, કાત્રા, સાવ, ઈત્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે. (૨) સ્ત્રીઓના રક્તસ્રાવ ઉપર:—કાંડવેલ ભરસાગમા શેકી ૨ તોલા રસ કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી તથા સફેદ ચંદનની ભૂકી ૧ તોલો અને ખડી સાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી આપવું.

૧૩૧. કાંડાળી.—કાંડાળીને " સારદોળ " પણ કહે છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. કાંડાળીના ઝાડનો રંગ ધોળો સફેદ હોય છે. કાંડાળીનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એનાં ફૂલો લાલ હોય છે. એ ઝાડને આંબા પ્રમાણે વસંત ઋતુમાં મોર આવી ફળો આવે છે. એ વખતે જુનાં પાંદડાં સર્વ ખરી પડેલાં હોય છે. ફળનો આકાર બદામ જેવો હોય છે. એ પોચાં હોય છે. આ પાકેલાં ફળ સ્વાદમાં લાગે છે; એટલે તેને કોઈ કોઈ ખાય છે. જંગલી લોકો એ ફળમાંની દાળની ડીલી દાળ કરી ખાય છે. એની ડાળીઓ મોગલાઈ એરંડા જેવી પોચી હોય છે. કાંડાળીનાં મૂળોનો રંગ લાલ હોય છે. આ મૂળો કડવાં છે. કાંડાળીના ઝાડને ગુંદ આવે છે. તે ઉપયોગી છે. તેને ' કથસ્યા ગોંદ ' કહે છે. આ ઝાડ ઇમારતના ઉપયોગનું નથી. એની છાલ ઉપર રમુજ માટે કોઈ કોઈ લખે છે, અને એ છાલ ઉપર કંઈક મંત્ર લખી આગપેણ જવા માટે ગળે બાંધે છે. કાંડાળીનાં ઝાડ ઉપર [illegible] તેમાંથી [illegible] છે. ઉપયોગ:-(૧) નાના બાળકને તથા મોટા માણસને મુબારકી થાય તો તે ઉપર — [illegible] મૂળ, [illegible] મૂળ, [illegible] મૂળ એ ઉમગાના મૂળ, એ [illegible] આપવા (૨) અતિસાર ઉપર:—કાંડાળીની છાલ ઘસી આપવી. (૩) પરમા અને ધાતુવિકાર ઉપર —કાંડાળીની છાલ [illegible] નાખી [illegible] સાકર નાખી આપવા અથવા કાંડાળીનું [illegible] ઘસી ખડીસાકર નાખી [illegible] કાંડાળીના [illegible] ધાતુવિકાર ઉપર [illegible] (૪) ગરમી. પ્રમેહ અને સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ ઉપર —[illegible] પાણીમા [illegible] ખડીસાકર નાખી આપવા (૫) શીળ અને વાયુ ઉપર —કાંડાળીના [illegible] નાખી [illegible] ઉકાળી [illegible]

૧૩૨. કાનકો (પેડાળો). [illegible]

[illegible]

પડકી (કોલેરા) ઉપર:—કિંજળીનાં પાંદડાંનો રસ આશરે પાશેર પર્વન પાવો. (3) કર્ણમૂળ ઉપર:—કિંજળીનાં પાંદડાંના રસમાં બેસતું ઘી નાખી અને તેમાં સિંધાલુણ ઘસી પ્રતિ દિવસે ચાર પાંચ વાર કાનમાં પાડવું. (૪) કર્ણસ્રાવ ઉપર:—કિંજળીના કુમળા તોરાનો અને છાલનો રસ એકઠો કરી કાનમાં પાડવો. (૫) વિસર્પ અને વિસ્ફોટક રોગ ઉપર:—કિંજળીની છાલનો રસ કાઢી તેમાં કુમળી ધ્રો તથા ચોખા વાટી તેનો લેપ કરવો.

૧૩૫. કીડામારી.—સં૦ ગિધાન. ગંધન, ગંધક. હિં૦ કીડામારી. ક૦ કડિગિડ, કત્તગિરી. તૈ૦ ગાડિદગાડાપાગ. તા૦ અદુટિતાપાલાઇ. મલા૦ અદુકિજપાલી. ઈં૦ એક્ટિએટેડ. લા૦ એરિસ્ટોલોચિયાબ્રેક્ટીટા.

આ વનસ્પતિ વર્ષાયુ છે. એને મરાઠીમાં 'ગંધાટી' કહે છે. એના વેલા હોય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં એ નદીના કિનારાપર કાળી જમીનમાં શ્રાવણ માસમાં ઉગે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ ઘણો કડવો અને ઉગ્ર છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) જનાવરોની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપર:**—કીડામારીનો રસ અથવા પાલો વાટી ઘા ઉપર ચોપડવો, એટલે કીડા મરે છે. **(૨) દાદર ઉપર:**—કીડામારીનાં પાંદડાંનો રસ એરંડતેલમાં મેળવી ચોપડવો. **(3) પેટપીડ ઉપર:**—એનાં બે પાંદડાં પાણીમાં મસળી પાવાં. **(૪) નાનાં બાળકોના મળ સાફ થવા માટે:**—એનાં પાંદડાં ડુંટીએ બાંધવાં. **(૫) શીતજ્વર અને સંતત જ્વર ઉપર:**—એનાં પાંદડાંનો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ તત્કાળ જાય છે. અથવા તેનો કિંચિત્ રસ સેવન કરવાથી પણ જાય છે (૬) કૃમિ ઉપર:—કીડામારીનો રસ કાઢી પાવો અથવા બીયાનાં ચૂર્ણના દાણા ખાવા (૭) સોજા ઉપર:—કીડામારી, [illegible] ફળ માલકાંગણી અને મરી એ વાટી લેપ કરવો

૧૩૬. કુકરપાડાનો વેલો (કુકડવેલ).—[illegible] દેવદાલી. મ૦ દેવડાંગરી, કડિદોડીવળ. હિં૦ બાંદાલ [illegible] સિંદાલી. બ૦ દેવાતાડ. ઈં૦ બ્રિસ્ટલી-લ્યુફા. લા૦ લ્યુફાએકીનેટા ક૦ દેવડાંગી દેવડાલ. તૈ૦ ડાનગમડી.

કુકરપાડાના વેલા હોય [illegible] પાડડા [illegible] પાદડા જેવાં હોય છે. ઘણાં વર્ષોના જુના [illegible] કુકરપાડાના [illegible] કાંટા હોય છે. એ [illegible]

કુકરપાડાનો વેલો: [illegible] ઉષ્ણ [illegible] તીક્ષ્ણ છે. એ [illegible]

× [illegible]

સોજો, કમળો, તમકશ્વાસ, કૃમિ તથા રાગનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—સ્વાદુ, રૂક્ષ, પિત્તલ, ગુરૂ, ભેદક તથા તીખાં છે. એ કમળો, મેદ, તાવ અને સોજાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—કુવાનાં પાંદડાંના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૨) પેટપીડ અને નળ ફુલે તે ઉપર:—કુવાનાં પાંદડાંનો અંગરસ ખારેકમાં નાખી પાવો. (૩) વાયુએ અતિશય જોર કર્યું હોય તો:—કુવાનો અંગરસ મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે ૭ માસાથી ૧ તોલા સુધી પાવો. ઉનાર ઘી અને ભાત. (૪) બાળકોના કર્ણવિકાર ઉપર:—કુવાનો રસ ત્રણ માસા, કુવાવેલા તેલીયા ટંકણખારની ભૂકી બે ગુંજાભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખરલ કરી ચાટણ કરી આપવું. (૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—કુવાના રસનું અંજન કરવું. (૬) કમળીના રોગ ઉપર:—કુવાના રસનું કિંવા કુવાના રસમાં હિંગ ઘસી તેનું અંજન કરવું. (૭) સોજા ઉપર:—કુવો અને કડવો લીમડો એનાં પાંદડાં ઉકાળી બાફ આપવી, એટલે પરસેવો વળી સોજો ઉતરે છે. (૮) આધાશીશી ઉપર:—કુવાનો રસ નાકમાં પાડવો.

૧૩૯. કુરકુલા:—કુરકુલા ઉકરડામાં અને ભીની જમીનમાં ઘનાટ ઊગે છે. એની આકૃતિ અગારી જેવી છે. એની ઉંચાઈ વેંત કરતાં વધારે થતી નથી. એનાં પાંદડાં કારેલાનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ ગોળ અને ઘણાં નાનાં હોય છે. કુરકુલાનું એકજ પાંદડું ઉપર આવે છે, એટલે તેને ડીંટા સુદ્ધાં તોડી કાઢે છે. એનું શાક અગારી જેવું પરંતુ સ્વાદ વગરનું થાય છે. એમાં ચણાની દાળ નાખવી જોઈએ.

૧૪૦. કુવા:—આ વૃક્ષો સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાથી ઘણી છાયા મળતી નથી. કારણ એ ૫૦—૬૦ હાથ ઉંચું વધે છે અને ૨ થી ૨॥ હાથ પહોળું હોય છે. તથા ઉપરના ભાગમાં પણ ઘણું વિસ્તારવાળું નથી હોતું. એ વૃક્ષનું લાકડું કઠિન અને સીધું હોય છે. એ માટે તેની ડોલકાઠી કરે છે. ગોમાંતક અને કર્નાટકમાં એને 'કુવા' કહે છે. એને નાગના ફણી જેવાં રાતાં ફૂલો આવે છે; એથી એને 'નાગમણિનું વૃક્ષ' એમ પણ કહે છે. એનું ફળ ફોડવાથી તેનો વિલક્ષણ વાસ આવે છે; તથા તેમાં એ કાળો ગર્ભ હોય છે. એની અંદરનો ગર્ભ બાળકો ખાય છે. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે.

૧૪૧. કુળાઈ:—(સં૦ સુવર્ચલા. મ૦ કાળગ્રી) જેઠ મહિનાની આખરે જ્યારે એકાદ વરસાદ પડે છે ત્યારે આ ભાજી રાનમાં જ્યાં ત્યાં ઉગી નીકળે છે. રાતી માટીની જમીનમાં અને ડુંગરી પ્રદેશમાં એ પુષ્કળ થાય છે. એ ભાજીના કાંદા ઘોળા હોઈ તે જમીનમાં હોય છે. એ ભાજી સ્વાદે લીલોતરી જેવી છે. કુળાઈની કુમળી ભાજી માત્ર ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એને ઝીણાં ધોળાં ફૂલ આવે છે. એ ભાજી સ્વાદે સારી છે. તેને બાફીને અથવા પહેલાં મીઠું લગાવી ખૂબ મસળી પાણી કાઢી નાખીને પછી વઘારે છે. કુળાઈ—શીતળ, સ્વાદુ, વાતકર, કફકર અને ગુરૂ છે.×

× વગડાઉ લોકો આ કુળાઈને "કુળુઝરા" ના નામથી ઓળખતા હોવાનું ઓષધકે રીતે જાહેર કરે છે; પરંતુ એને યોગ્ય બીજી કશી બાબતો નિઘંટમાંથી

(૯) અર કુરવા માટે:—કુવાડીઆનો પાલો બારીક વાટી તેની [illegible] અર ઉપર બેસાડવી. એ પ્રમાણે એક પખોરે નાખી ગોળી બેસાડવી; [illegible] (૧૦) બાળકોને કિંચા ડોરોને ફરમ પડ્યા હોય તે ઉપ[illegible] કુવાડીઆના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં તેટલીજ ઝારા નાખવી અને ગ[illegible] [illegible] ભરી કરી તેમાં [illegible] બાળકને આપવાનું હોય તો રસ [illegible] અને ઓસડ [illegible] [illegible] અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે આપવા [illegible]
(૧૧) શીતપિત્ત ઉપર:—કુવાડીઆના પાનનું ચૂર્ણ ઘામાં કાઢી [illegible]

૧૯૯. કુંવાર: સં. કુમારી, ગૃહકન્યા. મ. કોરફડ. કો. કુવાર[illegible] [illegible] કુવાર [illegible] ગુ. ઘૃતકુમારી. ફા. [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

કકડા મીઠામાં નાખી તેનું અથાણું કરે છે, અને તે જેની ક્ષુધા (ભૂખ) મંદ પડી હોય તેને ખાવા આપે છે. જનાવરના ઔષધોમાં પણ એળીઆનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. મૉરૂદ્રીના કુંવારનો રસ (અથવા એળીઓ) ગરમ પાણીમાં મેળવી જખમ ઉપર ચોપડવાથી ત્યાંની પીડા બંધ થાય છે. સ્ત્રીઓનો યોનિરોગ, ત્વગ્રોગ, બરોળ સંબંધી રોગ, નેત્રરોગ, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઇત્યાદિ અનેક રોગ ઉપર કુંવારનો તાજો રસ અને એળીયાનો ઉપયોગ થાય છે. એળીયાનો ઉપયોગ હાલમાં ડૉકટરી ઔષધોમાં ઘણો થાય છે. પીલ એલોઝ એટ મ્હર, પીલ કોલોસીન્થ કમ્પાઉન્ડ, પીલ રીહાર્બ કો૦ (કમ્પાઉન્ડ). ડીકોકસન એલોઝ કો૦, વાર્ડનમ એલોઝ, એ ઇંગ્રેજી ઔષધોમા એળીયા હોય છે. કુંવારના રસમાંથી જે "એળીયો" એટલે ' કાળો બોળ ' તૈયાર કરે છે એ **બોળ:**—સારક તથા રેચક છે અને આર્તવશુદ્ધિ કરે છે. **કુંવાર:**—શીતળ, કડવી, મદગંધિ, રસાયન, અગ્નિદીપક, ભેદક, મધુર, પુષ્ટિકર બલકર તથા વૃષ્ય છે; અને વિષદોષ, કફપિત્તજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા, કોઢ, ગુલ્મવાત, યકૃત, જ્વર, ગ્રંથિ, ત્વગ્દોષ (ચામડીના દોષ), વિસ્ફોટક, રક્તવિકાર, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં **ફુલ:**—ગુરૂ છે. તે વાત, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—કુંવારનો કાંદો દશ માસા પર્યંત લઈ તે કોકરવર્ણા પાણીમાં આપવા; એટલે ઉલટી થઈ કફાશયનું શોધણ થાય છે અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. **(૨) બરોળ અને અપચી ઉપર:**—કુંવારનો રસ હળદર નાખી પાવો. **(૩) ઉંવરસ ઉપર:**—કુંવાર અગારામાં શેકી તેનો રસ અને અરડુસીનો રસ અથવા મધ, એમા લીંડીપીપર અને લવગની ભૂકી નાખી તે પાવું. **(૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર:**—કુંવારનો ગભ, મધ અથવા સિંધવ અને હળદર નાખી આપવો. **(૫) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:**—કુંવારનું પાઠું ચીરી પાણીમા ધોઈ તે પાણીમા ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી અને અફીણ મેળવી તે પાણી ગાળી આંખો ઉપર ચોપડતા જવુ, અથવા કુંવાર અને ચિત્રાનાં પાંદડાં એકત્ર વાટી લેપ કરવો. **(૬) સ્તનરોગ ઉપર:**—કુંવારનો કાંદો ઘસી તેમાં હળદરની ભૂકી નાખી સ્તન ઉપર લેપ કરવો. **(૭) વાગ્યું હોય તો:**—કુંવારનુ પાઠું હળદર ચાલી ગરમ કરી બાંધવુ **(૮) અંગમાં જામેલી ગરમી, પ્રમેહ, કડકી, હાડીયો તાવ અને રસાયનો ઉપર:**—કુંવારના પાઠામાનો રસ સુમારે ચાર માસાથી એક તોલા પયત લઈ તેમાં જીરાની ભૂકી ચાર ગુંજા અને મરીની ભૂકી બે ગુંજા પયત નાખી તે પાવું. **(૯) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—કુંવારનો ગર્ભ ચોપડવો એટલે ત્વરિત દાહ શમન થાય છે. અથવા કુંવારનો ગભ કપડામાં નાખી ગાળી લઈ, તે બલકમા મીઠાનું પાણી નાખીને પીંછાથી શરીરે ચોપડવો. **(૧૦) ક્ષત (ચાંદી) માંહેના કૃમિ મરવા માટે:**—કુંવારનું મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી દિવસમા બે ત્રણ વાર ચોપડવુ. **(૧૧) કુંવારનો પાક:**—કુંવારનો ગર્ભ પાણીમાં પલાળી રાખી પછી ધોઈ વસ્ત્ર ઉપર પહોળો કરવો. પછી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો; એટલે શરીર માંહેની ગરમી, અમ્લપિત્ત તથા કડકીનો નાશ થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

નથી. એને આખા અંગ ઉપર બોરડીના જેવા કાંટા હોય છે. એ માથોડું કે માથોડાં ઉંચો વધે છે. એને ગનાં ફૂલો આવે છે અને નાનાં બોર જેવાં ફળ આવે છે. એ ફળોને બાફીને શાક કરે છે અને અથાણું પણ કરે છે. કોઇ કોઇ એ ફળોને છાશમાં મીઠું નાખી તેમાં ત્રણ દિવસ તેને પલાળી રાખી, સુકવી પછી તેનુ શાક કરે છે. એનાં પાકાં ફળોનો રંગ લાલ હોય છે. એને પીચુ કહે છે. ગામડામાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે **કેરડો:**—ઉષ્ણ, તૂરો, તીખો, આધ્માનકારક, રુચિકર, ભેદક તથા સ્વાદુ છે. અને કફ વાયુ, આમ, વિષ, સોજો, વ્રણશોથ, કૃમિ, અરજ, અરુચિ, સર્વ રોગ અને શ્વાસનો નાશક છે. **એનાં ફળ:**—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તુરાં, વિદાહી, મધુર ગ્રાહક, મુખને સ્વચ્છ કરનારા, રુચ તેમજ રૂક્ષ છે. અને કફ, મેદ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—વાતકારક, તુરાં અને કફ પિત્તનાં નાશક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **દંતશૂળ ઉપર:**—કેરડાના મૂળ ચાવી ખાવાં, એટલે શૂળ તાત્કાલિક નાશ પામે છે.

૧૪૮. કેવડાનું ઝાડ:—સં૦ કેતકી. મ૦ કેવડા. હિં૦ કેવરા-ડા, મગનપૂર. ક૦ બિળિકેદગે મુડીગે. તૈં૦ મુગલીપુવુ, ગાજગી, કેતકી. તા૦ કેદગે તુ૦ કેદ. સુંદેઇ. મલા૦ કેતા, કેતકી. ગો૦ કેદક, ગોંડડ. ફા૦ કરજ. અ૦ કાદી લા૦ પેંડેનસ ઓડોરા ટિસીમસ.

કેવડાનું ઝાડ બે માથોડાં ઉંચુ વધે છે. એના લાંબા લાંબા બેરા થાય છે. એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એના પાંદડાંને કાંટા હોય છે. કેવડાનાં વનો ઘણાં ઘાડાં હોય છે. એમા ધોળી અને પીળી એવી બે જાતિ છે. ધોળી જાતિને કેવડો અને પીળી જાતિને કેતકી કહે છે. કેતકીનો ઘણો વાસ આવે છે અને તેનાં પાંદડાં ઘણાં સુકુમાર હોય છે. શ્રાવણ માસમા કેવડાની મોસમ હોય છે. કેતકી માઘ અને ફાગણ મહિનામા થાય છે. ધોળા કેવડા બારમાસી થાય છે. કેવડાનાં વનોમાં સર્પ રહે છે. કર્નાટકમા આ ઝાડના પાદડાની છત્રીઓ અને ટોપ કરે છે. કેવડાનું તેલ કાઢે છે, તે ઘણુ સુવાસિક હોય છે. કેવડાના પાદડામા કરેલી ક્રાથ-ગોળીઓ ઘણી સુવાસિક હોય છે. કેવડાના અદર જે માજર હોય છે તેનુ અર્ક કરે છે.× **શ્વેત કેતકી:**—તીખી, મીઠી, કડવી તેમજ લઘુ છે અને વિષ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. **એના ફુલ:**—લઘુ તીખા કડવા કાંતિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને તે વાયુ, કફ તથા કેશની દુર્ગંધના નાશ કરે છે. તેનુ **કેસર:**—કરોળીયાનું નાશક અને કિંચિત્ ઉષ્ણ છે. **એનાં ફળ:**—મીઠાં છે અને વાયુ, મેદ તથા કફનો નાશ કરે છે. **સુવર્ણ કેતકી:**—કડવી, નેત્રોને હિતાવહ ઉષ્ણ, લઘુ. તીખી તથા મધુર છે અને વિષદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે એના **ફુલ:**—સુખકર, કામોદ્દીપન, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કડવાં, તીખા અને નેત્રને હિતાવહ તથા સુગંધી છે. **એના ફેણગા:**—અતિ ઠંડા, દેહને દૃઢ કરનાર, તીખા બલકર તથા રસાયન છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળના અને કેસરના**

× કેવડાનો અર્ક બરોળને નુકશાનકારક છે. એનો પ્રતિનાશ ગુલાબજળ છે. માત્રા ૬ માસા છે. એ જંગલી ખારી જમીનમાં થાય છે.

ખાવો. (૨) શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો:—મધ સાથે કેસર ખાવું. (૩) પીનસ રોગ ઉપર:—કેસર ઘીમાં ખલી નસ્ય આપવું. (૪) આધાશીશી ઉપર:—કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી નાકે સુંઘવું. (૫) મરકી ઉપર:—કેસર લીમડાના રસમાં આપવું. (૬) મૃત્તિકાજન્ય (માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા) પાંડુરોગ ઉપર:—કેસર, જેઠીમધ, લીંડીપીપર અને નસોતરનો કરો કરી, તેના ૪ પુટ માટીને દેવા અને તે માટી ખાવા આપવી; એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઇ વિકાર દૂર થશે. (૭) મસ્તક રોગ ઉપર:—કેસર અને બદામને ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી તેને નાકે સુંઘવું. (૮) અદિરા ઉપર:—કેસર મધમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. મૂત્રાઘાત ઉપર:—રાત્રે પાણીમાં કેસર બીજવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાખી હલાવી પીવું. (૧૦) ખર (વાનુ) પડે છે તે ઉપર:—જૂના ઘીમાં કેસર ખરલ કરી ત્રણ દિવસ પીવું. (૧૧) કૃમિ ઉપર:—કેસર અને કપૂર દૂધમાં પાવું. (૧૨) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ અને પેટપીડ ઉપર:—ગાયનું માંખણ (તેમાંનો પાણીનો અંશ કાઢી) કેસર બે માસા નાખી ૧ તોલો આપવું.

૧૫૦. કેસરી (પીળો) ચંપો (રાયચંપો):—સં૦ સુવર્ણ ચંપક મ૦ સોનચાંપા. હિં૦ ચંપા. ક૦ સંપગે. તૈ૦ ચંપાગીપુવુલુ. ચપકમુ. તા૦ ચંબક. તુ૦ સંપેદા—મારા. મલા૦ ચંપક. ગો૦ ચમ્પ્યાકુ. લા૦ મિચેલિયાચંપકા.

આ ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે. તેને વાવ્યા પછી આઠ દશ વર્ષે ફૂલો આવવા લાગે છે. એ ફૂલો વર્ષમાં બે વાર, ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં આવે છે. એ ફૂલો જોવામાં ઘણા સુંદર અને રંગે પીળાં હોય છે. એ ફૂલોનો વાસ ઘણો ઉગ્ર હોવાથી તે હવામાં ચારે તરફ પ્રસરે છે, તથા હવા ખરાબ હોય તો તેમાં મળી જઇને હવાને સારી બનાવે છે. એનું લાકડું ઘણું કણીવાળું હોય છે. **કેસરીઓ ચંપો:**—કડવો, તીખો, શીતળ, તૂરો, મધુર, વૃષ્ય, હદ્ય, સુગંધિ તથા ભ્રમરનો નાશ કરનાર છે; અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાત, કોઢ, વિષ, કૃમિ, કંડૂ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—પીળા ચંપાની છાલનો રસ પાવો અથવા છાલનો કાઢો કરી તે પાવો. (૨) બાળકની ગરધણી (વરાધ) ઉપર:—પાનના રસમાં કેસરીયા ચંપાના ફૂલમાંહેની કળી અને શુદ્ધ કરેલો માઉખાર નાખી તે પાવો. (૩) વિષમ જ્વર ઉપર:—કેસરીયા ચંપાનાં મૂળીનો કાઢો પાવો.

૧૫૧. કેળ.—સં૦ કદલી. રંભા. મ૦ કેળ. હિં૦ કેલ—રે. ક૦ બાળી. તા૦ વાલે. તુ૦ બારે. મલા૦ વાળા. તૈ૦ ચક્રકેલી. આરાટિકાયા, યારાટી. ફા૦ મોઝ. અ૦ તના. ઈં૦ પ્લેનટેઈન. લા૦ મુસાસેપિયેન્ટમ.

કેળનાં ઝાડો ઘણું કરી સર્વ દેશમાં થાય છે. એનાં મૂળીમાંથી જે રોપા ફૂટે છે તે કાઢી બીજે સ્થળે વાવે છે એટલે તેની કેળ થાય છે. કેળાંની લગભગ વીસ જાતિ છે. ગોમાંતક, કર્નાટક અને વસઈ, એ પ્રાંતમાં કેળાંનો પાક ઘણો થાય છે. વસઈ પ્રાંતમાંના આગાશી ગામમાં કેળાંને સુકવી પછી તે ચારે તરફ મોકલે છે. વગડામાં વરસાદથી જે કેળા પોતાની મેળે પાકે છે તેને 'વગડાઉ કેળ'

પાંદડાંના રસમાં કપૂર નાખી ખલ કરી તેમાં પાણી નાખી ઘુંટી તે મિશ્રણ રાત્રે સુતી વખતે વેણીએ કેશમાં ચોપડવું. ઉપર કાગીવેલનાં પાંદડાં બાંધવાં અને તે ઉપર ચોપડી વસ્ત્ર બાંધવું: એટલે બીજે દિવસે સવારે જૂ મરી જાય છે.

૬૨૨. કાળો ઉમરડો (કટ-ગૂલર-ઉમ્બર).—સં૦ કૃષ્ણ, કાક, ઉદુમ્બરિકા, મ૦ કાળા ઓમ્બાડા. ગુ૦ ઉંબર. હિં૦ કઠુંબરી. બ૦ કુમુદ, મલયુમુર. ક૦ કાકઅંજિ, કાનિ. તે૦ કાકી. બાજુચેટુ. તા૦ કાલાવી. તુ૦ કાકામ્મનિમારા. મલા૦ કાટ્‌નિ. ફા૦ અંજીરેદસ્તી. અ૦ તમર્ગી. લ૦ ફીકસકી. લા૦ ફાઈકસ્‌હિસ્પિડા.

કાળા ઉંબરાનાં ઝાડ મધ્યમ મોટાં થાય છે. એ ઝાડ અંજીરીના ઝાડ જેવાં હોઈ એને ફળ પણ અંજીરીનાં ફળ પ્રમાણેજ આવે છે. અંજીરીનાં પાંદડાંને ખાંચા હોય છે તેવા આ પાંદડાંને હોતા નથી: અને પાંદડાં પણ મોટાં હોઈ જરા ખડબચડાં હોય છે. આ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે. કાળો ઉંબરો-શીત, કડવો, ખાટો, મલસ્તંભક, તીખો, તુરો, માદક તથા રુચિપ્રસાદક છે, અને ત્વગ્દોષ, કમળો, પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ઘોળો કોઢ, વ્રણ, પાંડુરોગ, રક્તદોષ, સોજો, અરશ અને ઊર્ધ્વગમન રોગનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો—શીત, તુરાં, શોધક, રુચિકારક, ગુરુ, ધાતુવર્ધક, પાચકાગ્નિ મધુર, સ્નિગ્ધ, મલભેદક, પૌષ્ટિક, માદક તથા વાનકારક છે; અને કફ, રક્તવિકાર, દાહ તથા વિશોષનો નાશ કરે છે. એની છાલઃ— અનિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) કૂતરાના વિષ ઉપરઃ—કાળા ઉંબરાના મૂળ અને ધતુરાના ફળો ચોખાના ધાવણમાંજ વાટી પાવા. (૨) શીતોદર ઉપરઃ—કાળા ઉંબરાનાં ફળોનો રસ ૪ પૈસાભાર ઇન્દ્રજવના ચૂર્ણ નાખી પાવો અને ફૂદી ઉપર લેપ કરવો. (૩) કફોદર અને રક્તોદર ઉપરઃ—કાળા ઉંબરાના ફળોનો રસ [illegible] (૪) [illegible] ચઢેલ પડવા માટે—કાળા ઉંબ- [illegible]

[illegible] (૫) [illegible] ઉપરઃ— [illegible]

૬૨૩. [illegible] ([illegible]) — [illegible]

[illegible]

[illegible]

એટલે શ્વાસરોગ જલદી દૂર થાય છે. (૪) **સુખે પ્રસુતિ થવા માટે:**—કેળનો કંદ કંમરે બાંધવો. પ્રસવ થયા પછી છોડી નાખવો. (૫) **હેડકી ઉપર:**—રાનકેળનાં પાંદડાંની રાખ માસો એક અને મધ તોલો એક એકત્ર કરી પાવું. (૬) **સોજા ઉપર:**—ઘઉંની કણક અને પાકેલાં કેળાં પાણીમાં મેળવી ગરમ કરી સોજા ઉપર બાંધવાં. (૭) **સોમલના વિષ ઉપર:**—કેળના રોપાનો રસ પાશેર પાવો. (૮) **જીભે કાતરા પડે છે તે ઉપર:**—પાકેલાં કેળાં ગાયના દહીં સાથે સૂર્યોદય પહેલાં ખાવાં. (૯) **કમળા ઉપર:**—પાકેલાં કેળાં મધમાં મેળવી ખાવાં. (૧૦) **ભસ્મકરોગ ઉપર:**—કેળાં ઘી સાથે ખાવાં અથવા કેળના મૂળનું પાણી કાઢી પીવું. (૧૧) **ધુપણી (પ્રદર) અને સોમરોગ એટલે મૂત્રાતિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર:**—પાકેલાં કેળાં, આમળાંનો રસ અને સાકર એ ભાગ એકત્ર કરી પાવું. (૧૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી ઉપર:**—ગાયના મૂત્રમાં કેળના કાંદાનો રસ નાખી પાવો. (૧૩) **દાહ શમન થવા માટે:**—કેળનાં અને કમળનાં પાંદડાં ઉપર સૂઈ રહેવું. (૧૪) **બાળકને દાંત ફુટે છે તે વેળાએ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—કેળદંડામાંહેના જે બારીક ફણગા (બાળ કેળ) ફરી પડે છે. તે બારીક વાટી તેનો રસ કાઢવો. તેમાં થોડી જીરાની ભુકી અને સાકર નાખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એકવાર ચાર માસાથી છ માસા પર્યંત એ ક્રમ પ્રમાણે સતત સાત રોજ આપવું; અને ફક્ત એકલો આજ રસ દસ વીસ વાર દાંતો વગેરે ઉપર ચોપડવો; એટલે તાવ વગેરે જલદી શમે છે. (૧૫) **શીતળા હલકા આવવા માટે:**—વગડાઉ કેળનાં બીયાં ભેંસના દૂધમાં વાટી કપડછાણ કરી તે દૂધ પાવું. (૧૬) **મૂત્રાઘાત એટલે પેશાબ બંધ થાય છે તે ઉપર:**—કેળનું પાણી ૪-૫ તોલા લઈ તેમાં પાતળું ઘી બે તોલા મિશ્ર કરી પાવું. એનો એવો ચમત્કાર છે કે કેળના પાણીમાં ઘીનો સંયોગ થઈ પેટમાં ગયેલું ઘી મૂત્રદ્વારે ઘણું જલદી નીકળી જાય છે, અને તે યોગથી દ્વાર મોકળું થાય છે તથા પેશાબ છુટે છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને તો ઘણોજ જલદી લાગુ પડે છે. (૧૭) **પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—પાકેલું એક કેળું અર્ધા તોલા ઘી સાથે દરરોજ સવારે અને સાંજે ખાતા જવું. એ પ્રમાણે સતત આઠ દિવસ સેવન કરવાથી ઉપલા વિકાર શમે છે. આ ઔષધથી કોઈને કંઈ આવે એવું જણાય તો એમાંજ મધનાં ૪ ટીપાં નાખી આ ઔષધ ખાતા જવું. (૧૮) **ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો:**—કેળનો રસ એક શેર કાઢી ફટકડી તોલા ૧૦ અને ધોળો કાથો તોલો ૧ નાખી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ પાવું. (૧૯) **પિત્તરોગ ઉપર:**—પાકેલાં કેળાં અને ઘી ખાવું. (૨૦) **ઢોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર:**—કેળનું પાણી એક શેર પવન કાઢી તેમાં ગેરુ એક તોલો ઘસેલો અને થોડું મીઠું અને મરીની ભુકી ૪ ચપટી ભાર નાખી પાવું. (૨૧) **કેળાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો:**—એલચીદાણા ખાવા. (૨૨) **કેળું જલદી પકવવા માટે:**—લૂમનો દાંડો પંદર આંગળ રાખી બાકીનો કાપી નાખ્યા પછી તેને ખીલાવડે કાણું પાડી તેમાં એલચીની ભુકી ભરવી; એટલે કેળાં જલદી પાકે છે. કપૂર ભરવાથી પણ કેળાં જલદી પાકે છે. ઘણાં કેળાંમાં જો થોડી એલચીદાણાની ભુકી નાખી તો તે

બહારના મસા નાશ પામશે. **(૮) ઘી ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તેઃ**—કોકમનો કાઢો પાવો. **(૯) મૂળવ્યાધની ઘણી આગ થતી હોય તેઃ**—કોક ના તેલમાં સીસું ઘસી લેપ કરવો.

૧૫૩. કોઠીઃ—સં૦ કપિત્થ. મ૦ કવઠ. હિં૦ કૈથ, કથીટ. અં૦ ક્રોનએપલ વેલ્વુ, બેલડા. તૈ૦ એલાંગકાયા. તા૦ વિલામારં. મલા૦ વિલાવુ. ઇં૦ વુડએપલ લા૦ ફેરોનિયા એલેફેન્ટિનમ.

કોઠીનાં ઝાડ દક્ષિણમાં તથા ગુજરાતમાં ઘણાં થાય છે. આ વૃક્ષ મો થાય છે. એ વૃક્ષના ફળને કોઠું કહે છે. તે ગોળ અને કેરી જેવડું હોય છે. ફળના ઉપરની છાલ કઠણ હોય છે. પાકેલાં કોઠાં એકલાં અથવા તેમાં ગોળ કિ સાકર નાખી ખાય છે. લીલા કોઠાના ગરનો સાર અને ચટણી થાય છે. પોક કોઠાનો મુરબ્બો પણ થાય છે.× કોઠીનું ઝાડ મધુર, ખાટું, તુરું, ગ્રાહક, શીત વૃષ્ય અને કડવું છે તથા પિત્ત, વાયુ અને વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં કાચ ફળઃ—ગ્રાહી, ઉષ્ણ, રક્ષ, લઘુ, ખાટાં, તુરાં તથા લેખન છેઃ અને વાયુ, પિ તથા કફકોપને કરનાર અને રુચિકર છે; તથા વિષ, જ્વર અને કફનો નાશ કરે છે પાકાં કોઠાંઃ—રુચિકર, ખાટાં, તુરાં, ગ્રાહક, મધુર, કંઠશુદ્ધિકર, શીતળ, ગુરુ, વૃ અને દુર્જર છે; તથા શ્વાસ, ક્ષય, રક્તરોગ, ઉલટી, વાયુ, શ્રમ, હિક્કા, ગ્લાનિ, તૃષા, ત્રિદોષ, ઉચકી તથા ઉપરસનો નાશ કરે છે. **એનાં બીયાંઃ**— હૃદ્રોગ, મસ્તકશૂળ, વિષ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. **બીયાંનું તેલઃ**—તુરું, ગ્રાહ તથા મીઠું છે, અને પિત્ત, ઉંદરનું વિષ, કફ, ઉચકી અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. એન **ફુલ** વિષનાશક અને **પાંદડાં** ઉલટી, અતિસાર અને હેડકીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) પિત્ત શમન થવા માટેઃ**—કોઠાનો ગર સાકર નાખી ખાવ અથવા કોઠીનાં પાંદડાંના રસ દૂધમાં મેળવી પાવાથી ભયંકર અને પ્રબળ થએલ પિત્તનું શમન થાય છે. **(૨) કમળા ઉપરઃ**—કોઠીના પાલાના રસ ગાયનું ઘી નાખી પાંચ તોલા કાઢવો અને પ્રત્યેક દિવસે એક વાર આપવો. **(૩) પ્રદર (અથવા સ્ત્રીઓને પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપરઃ**—કોઠી અને વાંસનો પાલો બારીક વાટી મધમાં મેળવી આપવો. **(૪) શરીરમાંની ગરમી વગેરે નીકળી જઈ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટેઃ**—કોઠીના પાલાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખડીસાકર

× હિન્દુસ્તાની વૈદ્ય કાચાંના ફળને ગ્રાહી માને છે, અને પાકું ફળ ઝાડે અને પેટના દરદમાં તથા પાકું ફળ મુસુડા (દાંતના પાગ) અને ગળાના સોજા ઉપર આપવાની ભલામણ કરે છે. **મીર મહમદહુસેન** કહે છે કે કોઠીનાં પાંદડાં શીતળ અને ફળ શીતળ, પાચક તથા એક દૂર કરવાને માટે અને ગળાનો સોજો ઉતારવાને માટે અને દાંતના પાગ મજબુત કરવાને ઉપાય છે. ફળના ગરનો સરબત પીવાથી ખાવા ઉપર રુચિ થાય છે. ઝેરી જંતુના ડંખ ઉપર ફળમાનો ગરબ અથવા છાલ બાંધે છે. કોઠીના ઝાડનો ગુંદ વાટી મધ સાથે આપવાથી ઝાડો અને મરડો દૂર થાય છે. ચરકમાં કોઠી ખાટી અને ગ્રાહી મની છ અને પાદડાંનો રસ અગ્નિદીપક તથા પાચક માન્યો છે.

જનવાયા, અગ્નિ તથા ઉંદરનું વિષ એ સર્વનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:—સારક, કડવાં અને ગુલ્મ, કૃમિ, કફ, શૂળ, અર્શ અને કમળો, એનાં નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—કુકરપાઠો પાણીમાં વાટી તે પાણી ગાળી તે રસ, વિષનું જોર તથા પીનારની શક્તિ જોઈ પાવો. ઉતાર ઘી. આ ઔષધ જૂદી જાતિના સર્પના વિષ ઉપર પણ ચાલે છે. બીજે પ્રકારે:—કુકરપાઠા ફૂલની દેલાઓ એક ગુંજથી બે ગુંજા પર્યંત પાણીમાં મેળવી, તે પાણી બે તોલા પર્યંત પાવું. ઉતાર ઘી. (૨) કમળીના રોગ ઉપર:—કુકરપાઠાના વેલાનો રસ નાકમાં પાડવો: અથવા કુકરપાઠાનું ચૂર્ણ ૧ ચોખાભાર લઇ નાકે સુંઘવું: એટલે નાકમાંથી પીળો સાવ થઇ બે પહોરમાં કમળાનો રોગ ઉતરશે. (૩) મૂત્રવ્યાધિ ઉપર:—કુકરપાઠાનાં બીજ અને ગોળ, એ પીલુડીના રસમાં વાટી ગુદા ઉપર લેપ કરવો: એટલે સણકા તત્કાળ બંધ થાય છે. (૪) ગંડમાળા ઉપર:—કુકરપાઠાનાં બીજ વાટી તેનું એક ટીપું અને મઝૂસના મૂત્રનાં ચાર ટીપાં એકત્ર કરી કાનમાં પાડવાં. (૫) મધુરો ઉપર:—કુકરપાઠાની ભાજી પાણીમાં મસળી તે પાણી શરીરે ચોપડવું. (૬) મૂત્રવ્યાધિ ઉપર:—સિંધવ અને કુકરપાઠાનાં બીજ કાંજીમાં વાટી મસા ઉપર લેપ કરવો: અથવા કુકરપાઠાના કાઢાથી ગુદપ્રક્ષાલન કરવું અને ચૂર્ણ કરી ધુણી આપવી. કિંવા કુકરપાઠાને હિમ કરી પીવાથી તેને ગુદાંકુર થશે નહિ. (૭) રાત્રિના તાવ ઉપર:—કુકરપાઠાના વળ કાને બાંધવા. (૮) પાંડુરોગ ઉપર:—કુકરપાઠાના પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમાં અથવા પાણીમાં ચાર માસા આપવું એટલે ... [illegible] ... થશે.

૬૩૭. [illegible]

[illegible]

૧૨૨. કુંદ (કાગડો):—સં૦ માં૦ મ૦ કુંદ. કો૦ કુંદામગ્ગ. ક૦ સુગંધિ. તે૦ મોલ. લિં૦ કુરેશ ગસ્ર, કુરેશ ફ્લ.

કુંદના વેલા હોય છે. એ વેલા ચમેલીના વેલા જેવા થાય છે. એને આમો કરીને બાગમાં ફુલ આવવા માટે છે. આ ફુલ રાતમોગરી પ્રમાણે હોય છે. એ કોઈક ઠેકાણે હોય છે. એને ચૈત્ર વૈશાખમાં ઘણો બહાર આવે છે. એનો પંચાંગ પાસ આવે છે; પરંતુ તે મરેલ ઉભ હોય છે.

૧૨૩. કુંવારીઓ:—સં૦ ચાર્મટ. મ૦ નરોટા. લાગ્ય૦ હિં૦ પવાડ—ર. ચાકવડ. માં૦ એસૂંવી. આકુંદ, ચાકશાદ. ક૦ દાગી, દુમશકિનમચે. તે૦ તાંદ્રગુ. તશિરસ. તા૦ તગરે, વિંડુ. ગુ૦ તર્તંડ. મલા૦ તાર. એ૦ નેટિવ. ફા૦ સેંટ. સેવાવા. ઈં૦ એકવળી-ફ કેસ્યા. લા૦ કેસ્યાધિરા.

ખંજારી હાકમાં કુંવારીઓ એ જાણીતા છે. વરસાદ પડયાને પંદર દિવસ બનાવ કુંવારીઓ શાક કરવાના કામમાં આવે છે. એ ઝાડ સુમારે કમરપૂર ઉંચા વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફુલ આવી બારીક શીંગો આવે છે. એ શીંગોમાં મેથીનાં જેવાં બીયાં આવે છે. ગરીબ લોક કુંવારીઆના ભાજી ઉપરજ કેટલાક દિવસ કાઢે છે. કુંવારીઓ:—મીઠો, રૂક્ષ, લઘુ, કડવો, શીતળ તથા ખારો છે. અને વાયુ. પિત્ત, દાદર, કફ, કોઢ, કૃમિ, દમ, મસ્તકશૂળ વગે. મેદરોગ, પ્રમેહ, શિરોવ, અરૂચિ. તાવ. મસ મૂત્ર-સ્તંભ, મેદ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એના બીજ:—ચાકર, ઉષ્ણ. તીખાં અને કફ, કોઢ. દમ. ઉધરસ. કંડુ. વિષ, દાદર, સોજો, ગુલ્મ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે. એના પાનની ભાજી:—લઘુ, પિત્ત-કર. ખારી તેમજ ઉષ્ણ છે. અને કફ. વાયુ દાદર કાસ પ્રમેહ કંડુ, ઉધરસ તથા દમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—કુવારીઆના [illegible] ઘસી ચોપડવા. (૨) કાળપુળી ઉપર:—પોતા કુવારીઆનો પાલો [illegible] દિવસ ચોપડવા (૩) દાદર ઉપર:—કુવારીઆના [illegible] મિશ્ર કરી ચોપડવા (૪) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર:—કુવારીઆના [illegible] પશાનો. [illegible] સીમડાના [illegible] આંતરામાં નાખી ઘન સોહી રહેતું નથી તે ઉપર [illegible] (૫) પુંઠાને માટે [illegible] કુવારીઆના [illegible] (૬) આધાશીશી ઉપર:—કુવારીઆના [illegible] (૭) ખરજવા ઉપર:—કુવારીઆના [illegible] (૮) વસાબંદ ઉપર:—કુવારીઆના [illegible]

[illegible] નથી પરંતુ [illegible] કહેવાય. એ કેટલીક કડવું નામ [illegible]

ધૃષ્ટ છે. કોળકંદ:—તીખા તથા ઉષ્ણ છે, અને પિત્ત, ઉધરસ તથા કૃમિ-
નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—કોળકંદના રસમાં થોડો લોટ મેળવી
તે શેકીને ખાવો અથવા બાજરાના લોટમાં મેળવી તેનાં ભજીયાં કરી ખાવાં. બીજો
પ્રકાર:—કોળકંદનો કંદ અને હરડી એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૬૨. કૌચ (કુચ્ચ).—સં૦ મર્કટી. સ્વયંગુપ્તા. મ૦ ખાજકુહિરી.
કુહીલી. કો૦ ખાજોલતી. હિ૦ કૌંછ. કિવાચ. બ૦ આલકુશી. ગુજરાતી,
શુકશિમ્બી. ક૦ નસુકુગરી. નસુકુગની. કાકરે. તૈ૦ પિલ્લીઅડુગુ. તા૦ પુનૈક્કાલિ.
ગુ૦ નાયકનાખુગ. મલા૦ નાયિકરણ. ચોલિંગ. ચો૦ ખાજખુજલી. ઈં૦ કાઉહેજ.
લા૦ મ્યુક્યુના પ્રુરિયેન્સ.

કૌચના વેલા વરસાદમાં મુસલધારનો વરસાદ પડવા માંડે કે લાગલા ઊગ-
ઉગે છે. પછી તેના મોટા વેલા થઈ ઝાડ ઉપર અને વાડ ઉપર ચઢે છે. કૌચના
વેલાને પાંદડાંની બાજુએ લાંબુ ડીંટું ફૂટી તેને ફૂલોનો ઝુમખો આવે છે. એક
ઝુમખામાં વીસ પચીસ ફૂલો હોય છે. આ ફૂલોમાં એક એક આંગળ લાંબા અને
નેટલાક જાડા શીંગોના ગુચ્છા આવે છે. દરેક ગુચ્છામાં પાંચથી દસ સુધી શીંગો
હોય છે. એ શીંગો ઉપર બારીક કાંટા હોય છે. એ કાંટા શરીરે લાગે તો શરીર
વિશેષ ખુજલ થઈ તે ભાગ સૂજે છે. કેટલો ઉપદ્રવના કામમાં એનો ઉપયોગ
કરવામાં આવે છે. શીંગોમાના બિયાંને કૌચબીજ કહે છે. કૌચમાં બે જાતિ છે.
'રેકૌચ' અને 'મેદાકૌચ' અથવા 'મીઠી કૌચ'. એમાંથી મીઠી કૌચની શીંગો કિંચિત
મોટી અને નાજુક હોઈ ઉપરના કાંટા નુકસાનકારક હોતા નથી એ શીંગ ઉપરના
કાંટા ચ્છરીથી ઢોળી નાખી તેનું શાક કરે છે. એ શાક લીલા તેંગાંના શાક જેવું થાય
છે. કૌચ:—મધુર, વૃષ્ય, શીત, ધાતુવર્ધક, બલકર, ગુરુ તથા કડવી છે: અને ક્ષય,
વાયુ, શીતપિત્ત, રક્તદોષ, વણ, કફ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ:—
ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, શીતળ, સ્વાદુ તથા ગુરુ છે. અને વાત, દુષ્ટવણ તથા રક્તપિત્ત-
નો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો અડદ જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—
કૌચની શીંગો ઉપરના રોમ કાઢી દૂધમાં કિંવા ગોળમાં નાખી તે નાના બાળક-
ને આપવું. આ ઔષધ ઝાઝું આપવું નહિ. એથી કૃમનો ઉપદ્રવ નિશ્ચિત દૂર થાય
આ મોટું ગમતાણું ઔષધ છે. (૨) કૌચના વિષ ઉપર:—ઘી સાકર એ
એકત્ર કરી પાવું. (૩) નાનાં વાછરડાંને કરમ થયા હોય તો—કૌચના
પાણીમાં ઘસી પાવા અથવા કૌચના કાંટા ભરડામાં પાવા (૪) ગર્ભધારણ
—મીઠી કૌચના મૂળ અને સાકર દૂધમાં નાખી પાવા. (૫) વાતપ્રકૃતિને
—કૌચબીજ તથા તાલીમખાનાના બીજ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર
દૂધ પીવું (૬) સોમલના વિષ ઉપર.—મૂળ કૌચની છાલ અને
એકત્ર કરી વાટી થોડું પાણી પાવું (૭) મૂર્છા દૂર
ધાતુવૃદ્ધિના કામમાં
વપરાતા નથી
શુદ્ધ થાય છે

ખપાટનાં ઝાડ બળ (બોળ) નાં ઝાડ કરતાં મોટાં થાય છે. ખપાટનાં [illegible] મધ્યાકાર હોય છે અને પ્રત્યેક પાંદડાને બે ખાંચા હોય છે. એ સદરેલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર બારીક ગોળાકૃતિ ફલો આ[illegible] તેને લોકો ખાય છે. એ ફલો કિંચિત્ તુરાં, મધુર, ધાતુશુદ્ધિકારક અને [illegible] રોગનાશક છે. એ ફલોનો રંગ નારંગી જેવો હોય છે અને તે ફલો પાક્યા [illegible] કીષ્મ દ્રાક્ષ જેવાં જણાય છે. ખપાટ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. ખપાટને ધ[illegible] રંગનાં ફૂલો આવે છે. એનાં બિયાંને "બળદાણા" કે "બળબીજ" કહે છે. [illegible] આકારે મેંઢીનાં બિયાં જેવાં હોય છે. ખપાટ, સદરેલી, કાંગસી અને ગગેરી [illegible] ચારેના સમુદાયને "બલાચતુષ્ટય" કહે છે. બલાચતુષ્ટય:—શીત, મધુર, બ[illegible] [illegible]તિકારક, સ્નિગ્ધ તથા ગ્રાહી છે; અને વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરે [illegible] ખપાટનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે સેવન કરવાથી મૂત્રાતિસાર [illegible]ર થાય છે. મહાબલા (સહદેવી):—મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક અને વાતનું લોમન [illegible] કરનાર છે. અતિબલા (કાંગસી):—દૂધ સાકરમાં સેવન કરવાથી પ્રમેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ચિડિ, ગડ, ગુમડાં, ખદ, પાકું ઇત્યાદિ ઉપર:—ખપાટનાં લીલા રંગનાં ફૂમડાં પાદડાં બારીક વાટીને લેપણી કરી બેમાતરી, અને તે ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરી તેના ઉપર ઠંડું પાણી નાખતા રહેવું. આ વાગથી [illegible] જલદી પાકે છે અને ફૂટે છે. તેમજ ફોડ પણ પ્રસંગ દાહ થતો હશે તો [illegible] [illegible] ત્વરિત બંધ થશે અથવા ખપાટનો પાલો વાટી માંહે લવણ [illegible] [illegible] ઉપર બાંધવો. (૨) ગરમીથી થયેલાં ચાંદાં મુકવવા માટે:—ખપાટની [illegible] અને જુનાં પાંદડાં એકત્ર બાંધી તેમાં પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કવાથ કરવો અને [illegible] કવાથી ચાંદાં ધોવાં એથી ચાંદીઓ જલદી સારી થાય છે. (૩) ભૂતજ્વર ઉપર:—[illegible] ખપાટનાં મૂળ વિધિપૂર્વક ગળામાં બાંધવાં (૪) તાવ ઉપર:—ખપાટનાં મૂળ પુષ્ય [illegible] નક્ષત્રમાં લાવી બાંધવાં. ખપાટમૂળ અથવા સુંઠ. એનો કાઢો આપવો. તે શીત, કફ [illegible] દાહયુક્ત તાવનો બે ત્રણ દિવસમાં નાશ કરે છે (૫) મૂત્રરોગ અને મુત્રદોષ ઉપર:—બળદાણા દિવસ દૂધ ઘી એ સર્વ એકત્ર કરી પીવું (૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—બળદાણાના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી પીવું (૭) વીંછીના દંશ ઉપર:—ખપાટના મૂળ ઘસીને ચોપડવું.

નર્મદ્દે પ્રતિનાનિઘંટ [illegible]

[illegible]

ગુણ:—કેતકીનાં ફુલ અને કેસરના ગુણ જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) રક્ત પ્રદર ઉપર:—કેવડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી સાકર નાખી પાવાં. (૨) અપસ્માર (મીરગી) ઉપર:—કેવડાનાં ફણસમાં ઉપરની ભુકી અને કેતકીનાં ફુલ સમભાગ લઈ એકત્ર ખાંડવાં અને તે ચૂર્ણ છીકણીની પેઠે સુંઘવું. (૩) ઉષ્ણતાવડે કપાળ દુખે છે તે ઉપર:—કેવડાનું પાણી અને ધોળું ચંદન ઘસી એક કાચની બાટલીમાં નાખી, તે બાટલીના મુખ ઉપર બારીક કપડું વીટી, તે બાટલી ઉપરાઉપરી હલાવી સુંઘતાં જવું એટલે કપાળ દુખતું મટશે. (૪) પ્રમેહ ઉપર:—કેતકીનાં મૂળ બારી તેનો રસ તોલા બે અને સાકર બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું. (૫) સર્વ પ્રકારની ઉષ્ણતા ઉપર:—કેવડાનાં પાંદડાંના રસમાં જીરૂં વાટી સાકર નાખી તે ૭ દિવસ સુધી પાવો. પથ્ય-છાશ અને ભાત, મીઠા વગર. (૬) કંઠ-રોગ ઉપર:—કેવડાનાં માંજરની બીડી કરી પીવી એટલે કફસર્પાદિ રોગ દૂર થાય છે. (૭) મુસળધ્યા રોગ ઉપર:—કેવડાના કાંદાનો રસ પાવો.

૬૪૯. +કેસર.—સં૦ કેસર. બં૦ ક૦ તા૦ મરા૦ ગો૦ કુંકુમ, કેશર. હિં૦ કેસર. તૈં૦ કુંકમપુવુ. ફા૦ લરકીમાસ. અ૦ જાફરાન, કુરકુમ. ઈં૦ સેફ્રન. લા૦ ક્રોસિરિટમ્નેયા, ક્રોસસસેટિવસ.

કેસર નેપાળ અને ઈગ્લાંડ દેશમાં થાય છે. કેસરના ઝાડ નાનાં હોય છે. તેના કાંદા બે બે હાથના અંતરે હાર પ્રમાણે વાવે છે. તેને વાવ્યા પછી બે ત્રણ માસને અંતરે ઝાડ થઇ તેને ફુલ આવે છે. તેને ત્રણ પાંખડીઓ હોય છે તથા અંદર તંતુ હોય છે, તેજ કેસર. કેસરનો રંગ રાતો હોય તતુ લાંબા હોય તો તે ઉંચ પ્રતિનું છે એમ જાણવું. કેસર એક વર્ષ કરતાં વધુ રહેવાથી બગડે છે. એ રંગના અને ઔષધના કામમાં આવે છે કેસર:—સુગંધી કડવુ તીખું, રુચિકર અનલદાહક ઉષ્ણ, કાંતિકર ગુરૂં તથા સ્નિગ્ધ છે અને કંઠરોગ વાયુ કફ ઉલટીન મસ્તકશૂલ, વિષ, શિરડી ત્રણ વ્યંગ કૃમિ દૃષ્ટિ ત્રિદોષ નાક ખોડનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) રક્ત પિત્ત ઉપર:—[illegible]

+ [illegible]
પૈસા [illegible]
[illegible]
ઉત્તમ [illegible]
સુગંધ [illegible]
કેસરના [illegible]
હોય છે એમ [illegible]
લોકો એમાં [illegible]
[illegible]
એથીજ [illegible]
કહેવાય છે [illegible]
તેનુ થાર ઘુ એના પ્રતિનિધિ [illegible]

કરૂપ થાય છે. સુકેલાં જીંડવાંનો ભૂકો ૪૦ તોલા, ૧૦૦ તોલા ગ.બેલા
ફેઃ). ઉકળી ઉકેલ પાણીમાં ૮ પહોર સુધી બીંજી રાખવો. પછી "
યી બીજા વાસણમાં તે પાણી ગાળી લઇ ઉકાળવું. ઉકાળતાં ૫૦ તોલ
બાકી રહે એટલે ઉતારી ઠારવું; અને તેમાં મદ્યાર્ક (ટીંચર) મેળવી તે
કેટલીક વાર સુધી તેવીજ રીતે રાખી મૂકી, ફરીથી અગ્નિ ઉપર મૂકી ઘ
સુધી ઉકાળવું. આ નિષ્કર્ષથી અફીણ જેવો મદટંભ ન થતાં ઘેન આવે છે.
હકીમ જુની ઉધરસના દરદમાંથી રોગી ઘણો હેરાન થતો હોય તો આ નિ
ઉપયોગ કરે છે. આ નિષ્કર્ષથી માથું દુખવું, ચક્કર આવવા વગેરે અ
વિકાર થતા નથી.

ખસખસનું તેલ નીકળે છે. તે ખાવાના અને બાળવાના કામમાં ઉપ
થાય છે. એનો ખોળ થાય અને ઢોરને ખાવા આપે છે. ખસખસ જેમ તાજી
તેમ તેમાંથી તેલ વધારે નીકળે છે. બીજ સારાં હોય તો તેનો ત્રીજો ભાગ
નીકળે છે. આ તેલ તડકે રાખી મેલવાથી સફેદ, પારદર્શિ અને સ્વાદહીન થાય
એ સાથે ઘોળવાથી ઘેન આવે છે અને મગજ પુષ્ટ થાય છે. રંગ તૈયાર કરવા
પણ આનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. ધોળા રંગમાં ખસખસનું તેલ મેળવવાથ
સુંદર સફાઇદાર રંગ થાય છે. જે જીંડવાંમાંથી અફીણ કાઢી લીધેલું નથ
તેમાંની ખસખસ કડવી અને ઝેરી હોય છે, અને તેનું તેલ કાઢવાથી તેમાં પણ
એ દોષ આવે છે. બજારની ખસખસનું તેલ મગફળીની ખસખસના તેલ કરતાં
સારૂં હોય છે અને તેથીજ તે ખાવામાં વધારે વપરાય છે. મગફળી તેલ ઘણું
કરીને બાળવામાં વપરાય છે. મીણબત્તી સાબુ વગેરે બનાવવાને પણ આ તેલનો
ઉપયોગ થાય છે. યુરોપમાં તેલના રંગ (ઓઇલ પેઇન્ટસ) અને વિશેષે કરીને
ચિત્રકામના રંગ (આર્ટિસ્ટસ કલર્સ) બનાવવામાં અળસી અને બીજાં તેલને
બદલે આ તેલનો ઉપયોગ કરે છે. ખસખસનો ખોળ તાજો હોય તો ઘણો મીઠો
અને ઢોરોને પુષ્ટિ આપનાર થાય છે. તે જુની થવાથી તેના ઉપર ફુગ જામે છે
અને તે કડવી લાગે છે. તે સ્થિતિમાં ઢોરોને ખાવા આપી હોય તો કાંઇ પણ નુક-
શાન કરે છે. ખસખસના ખોળની રસાયનિક રચના ગ્લાસગોના પ્રોફેસર એંડરસને
આ પ્રમાણે ઠરાવેલ છેઃ—સો ભાગ ખોળમાં પાણી ૬.૫૧, તેલ ૧૧.૦૪, નૈટ્રોજનસ
દ્રવ્ય ૩૪.૦૩, ગુંદ અને તેના જેવો પદાર્થ ૨૩.૨૫, રાખ ૧૩.૭૦ અને બાકી
કચરો ૧૧.૩૩.

ખસખસનું ગ્રાહ:—ગ્રાહક, બલકર, ગુરૂ, વૃષ્ય, કફપ્રદ, પાકકાળે મધુર,
વીર્યપ્રદ, કાંતિકારક તથા બલકર છે; અને વાત, પિત્તનો નાશ કરનાર છે. એનાં
ફળ:—રૂક્ષ, ગ્રાહક અને રક્તરોધક છે. ફળની છાલ:—શીતળ, લઘુ, કડવી, ગ્રાહક,
તુરી, વાતકારક, રૂચ્ય, સપ્તધાતુ શોષક, પુરૂષત્વનાશક, રૂક્ષ, મદકર, અગ્નિવર્ધક
અને મોદક છે. ખસખસ:—કફકારક, બલ્ય, વૃષ્ય, ગુરૂ, મધુર, ગ્રાહક અને વાત-
નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર ઉપર:—ખસખસ દહીંમાં વાટી
પાવી. (૨) બાળકોને આમ પડે છે તે ઉપર:—ખસખસનો કંસાર અથવા

કરે છે. કાચાં કેળાંનું ને કેળફોકનું શાક થાય છે. છાલની રાખ રંગના કામમાં આવે છે. સુતર રંગનારા રંગરેજ અને ખત્રી લોકો એનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. પાકેલાં કેળાંનું ગાડીનું ભાડું થાય છે. કેળના ગોગે હથિયારોને પાણી ચઢાવવામાં આવે છે. કેળનાં પાંદડાંના દાંડાને સુકવી બાળવાથી તેમાંથી ક્ષાર (ખાર) ઉત્પન્ન થાય છે. કોંકણમાં ધોબી લોક સાબુને બદલે એ ક્ષારનો ઉપયોગ કરે છે. ગામડા ગામમાં જે ગરીબ લોકોને મલમ એ પદાર્થ શું છે. તેની ખબર પણ નથી અને જેમને ઔષધ આપવાને વૈદ્ય પણ નથી હોતો; તે લોક કેળની અંદરના રસની મલમની પેઠે જખમ ઉપર પટ્ટી મારે છે અને તેથી તેમનો જખમ સારો થાય છે. પાકેલાં કેળાંનો ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે. વગડાઉ કેળાં કોઈ ખાતું નથી. તેનાં કાચાં કેળાંનું તથા કેળફોકનું શાક કરે છે અને પાંદડાં પતરાળી કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ભીલ, કોળી, કાતરયા વગેરે ગરીબ લોકો જમીનમાંથી વગડાઉ કેળના કંદ કાઢી તેને દળી, લોટ કરી તેની ભાખરીઓ બનાવી ખાય છે.

×કેળાં:—શીતળ, ગુરૂ, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ તથા મધુર છે; અને પિત્ત, રક્તવિકાર, યોનિદોષ, અશ્મરી તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. પાકેલાં કેળાં:—અગ્નિકર, તુરાં, મધુર, ગુરૂ, શીત, વૃષ્ય, શુક્રવર્ધક તથા સંતર્પણ છે; અને માંસ, કાંતિ તથા રૂચિને વધારનાર, દુર્જર તથા કફકારક છે. એ તૃષા, ગ્લાનિ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મેદ, ક્ષુધા તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે; અને જેનો જઠરાગ્નિ મંદ છે એવો માણસ ખાય તો તેથી વિકાર થાય છે. કેળફોક: (ફુલ)—સ્નિગ્ધ, મધુર, તુરાં, ગુરૂ, ગ્રાહક, કડવાં, અગ્નિદીપક, વાતનાશક તથા કિંચિત્ ઉષ્ણવીર્ય છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. કદલીસાર:—(કેળમાંનો ગાભો)—ગ્રાહક, અપ્રિય, ગુરૂ તથા શીત છે; અને તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અતિસાર, સોમરોગ, અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. કદલીકંદ:—રૂક્ષ, વાતલ, તુરા, ગુરૂ, શીત, બલકર, મધુર અને કેશ્ય છે તથા અગ્નિમાંદ્ય કરે છે; અને કર્ણશૂલ, આમપિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, સોમરોગ, રક્તદોષ, કૃમિ અને કોઢનો નાશ કરે છે. કેળનું પાણી:—શીતલ અને ગ્રાહક છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેદ, તૃષા, કર્ણરોગ, અતિસાર અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, યોનિદોષ અને દાહનો નાશ કરે છે. વગડાઉ કેળાં:—શીતલ, મધુર, બલવર્ધક, વીર્યવર્ધક, રુચ્ય, દુર્જર તથા જડ છે; અને તૃષા, દાહ, શોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—તુરાં, મધુર અને ગુરૂ છે. ઉપયોગ:—(૧) પેટમાં વિષ ગયું હોય તો તે ઉપર:—કેળના ગાભાનો રસ કાઢી પાવો. (૨) હડકાયા કુતરાના વિષ ઉપર:—પાકેલાં વગડાઉ કેળાનાં બી ખાવા આપવાં અને દંશ ઉપર વાટી ચોપડવાં. (૩) શ્વાસ ઉપર:—કેળાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કોરી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ રાત્રે ભરી રાખવું. પ્રાતઃકાળે તે કેળું ધીમાં તાપ ઉપર શેકી ખાવું

× કેળનાં પાંદડાં ત્રણેક ફુટ લાંબાં અને દોઢ બે ફુટ પહોળાં હોય છે. એ વાયુ અને કફ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને એની શાંતિ મીઠું. સુંઠ અને મધ છે. પ્રતિનિધિ સાકર અને ગોળ છે.

દ (આંખ આવવી) આદિ નેત્રરોગ ઇત્યાદિમાં અફીણનો બાહ્ય ઉપયોગ પ્રદ છે.

અફીણનું ઝેરઃ—અફીણ યોગ્ય માત્રામાં આપવું ગુણકારી છે; પરંતુ તેજ વધારે આપવાથી મરણપ્રાપ્ત થાય છે. ઓછામાં ઓછા બે રતી અફીણથી મનુષ્ય મરે છે. એ કડવું હોવાથી બીજાનો પ્રાણઘાત કરવાને ઉપયોગી થતું નથી. ઘણું કરીને આત્મઘાત કરનારા લોકોજ તે ખાય છે. અફીણનું ઝેર ચડવા લાગે કે ચક્કર આવે છે, ઉંઘ ભરાય છે અને દળવે દળવે ભાન નહિ જેવું થઈ માણસ બેશુદ્ધ થાય છે. પહેલવહેલાં તો હાંક મારવાથી ઉત્તર આપે છે; પરંતુ પાછળથી બોલવું તદ્દન બંધ થાય છે. શ્વાસ મંદ પડે છે. નાડી ભરપૂર મંદ ચાલે અથવા નરમ થઈ જલદી ચાલે છે. અંગ કાંઈક તપી આવે છે. પરસેવો આવે છે. આંખો મીંચાયલી હોય છે. આંખોની મોટાઈ સંકોચાય છે (ખાડા પડે છે.) શ્વાસ બંધ પડે છે. ચહેરો ફીકો પડે છે. હોઠ અને હાથ કાળા દેખાય છે. ઝાડો થાય નહિ અને પેટ ફુલે છે. મરણ પહેલાં શરીર ઠંડું થાય છે. આંખના ડોળા ફાટી રહે છે અને નાડી હાથમાં લાગે નહિ. રોગી સારો થવાનો હોય તો તે શુદ્ધિ ઉપર આવતો લાગે છે. તેને ઉલટી થાય છે. માથું દુઃખે છે. કદિ કદિ અફીણના ઝેરથી આંકડી, બકવા, ઉલટી, જુલાબ, ધનુવા (તાણ) ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

અફીણ ખાવાથી સુમારે એક કલાકે વિકારી ચિન્હ દેખાવા લાગે છે અને ઘણું કરીને ૨૮ કલાકમાં મનુષ્ય મરે છે. દરરોજ અફીણ ખાનારા લોકો (વ્યસની) ને તેનું ઝેર બાધ કરતું નથી; પરંતુ તેનું શરીર અશક્ત થાય છે. તેને ઝાડો સાફ થતો નથી. બરાબર ભૂખ લાગતી નથી. મન દુર્બળ થાય છે. ચહેરો વિચિત્ર દેખાય છે. ઘડપણ જલદી આવે છે અને ઘણું કરીને તે નાની ઉમ્મરે મરે છે. ડૉક્ટર લોક મોર્ફિયા નામનું અફીણનું સત્વ વાપરે છે. તે પેટમાં ગએલ હોય તો અફીણ જેવાંજ લક્ષણો થાય છે. પરિણામ અફીણ કરતાં જલદ અને જોરદાર હોય છે.

અફીણમાંથી ચંડૂ અને મદક એ બે પીવાના માદક પદાર્થો બનાવે છે.

અફીણ—જારણ, મારણ, ધારણ અને સારણ એમ ચાર પ્રકારનું છે. તે ગ્રંથ, બળકર, મારી, માન ધાતુનો શોષ કરનાર, વાતપિત્તકર, આનંદકારક, માદક (કેફી), વીર્યસ્તંભક, કડવું અને મધુર છે; તથા સન્નિપાત, કૃમિ, કફ, પાંડુ, ક્ષય પ્રમેહ, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા (બરોળ) અને ધાતુક્ષયનો નાશ કરે છે. જે અફીણ ધોળા રંગનું અને અન્નને પચાવનારું છે તેને જારણ કહે છે. અને કાળું હોય તે મૃત્યુકારક છે એટલે તેને મારણ કહે છે. જે અફીણ પીળું છે તે જરા નાશ કરે છે માટે તેને ધારણ કહે છે. અને જે ચિત્રવર્ણ હોય છે તે મળનું સારણ કરે છે માટે તેને સારણ કહે છે.

અફીણનો ઉપયોગઃ—(૧) આમાતિસાર અને કોલેરા ઉપરઃ— અફીણ, જાયફળ, લવંગ, કેસર અને કપૂર આ સર્વ ઔષધો સમભાગ લઈ તેની રતીની ગોળીઓ કરી દરેક વખતે એકેક ગોળી ઉના પાણી સાથે આપવી. તેથી સમે તેવા આમાતિસાર હશે તે સારો થશે. (૨) સંગ્રહણી, આમાતિ-

રોગનો નાશ થાય છે, એનો એલચીદાણામાં ગુણ છે. (૨૩) ભૂખણી (મરડ) ઉપરઃ—રોગનાં પાંદડાં બારીક વાટી તેના દૂધમાં ખીર કરી લે એજ દિવસ ખાવી. (૨૪) ઉલટી ઉપરઃ—રોગના કાંદાનો રસ મધ સાથે પાવો. (૨૫) શરીરમાં જામેલી ગરમી અને પ્રમેહ ઉપરઃ—રોગનો ગભો છાયામાં સુકવી ચૂર્ણ કરી તે સાકર અને પાણીમાં પાવું.

૬૫૨. કેસરઃ—સં૦ રક્તપૂરક, કુમ્કુમ, મ૦ અમસુલ, કો૦ કેશર, શાનાં-બા. હિં૦ વિલાયિત, મરાઠ. ક૦ નિરિઠીર, સોને, મરજિન, ફુગીમરા, બં૦ મહાદા. તે૦ કસરા. ફો૦ ખિડકો. ગુ૦ પુન્નાગપુનો એ૦ ભિરંડ ઇ૦ કોકમ, બટર ટ્રી. લા૦ ગારસિનિયા પરપ્યુરીઆ.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. તે કોકણ અને કનારા દેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં ફળોને 'કોકમ' કહે છે. કોકમનો રંગ રાતો અને આકૃતિ નારંગી જેવી હોય છે. એને રાતાંબા કહે છે. રાતાંબાનો મગજ ખરાબ છે અને અંદર પાણી હોય છે તે શરી પડે છે. એનાં બીયાંમાંથી જે તેલ નીકળે છે તે મીણના જેવું જાડું અને ધોળુ થાય છે. તે ખાવાના તથા ઔષધોના કામમાં આવે છે. એને બિરંડેલ અથવા 'કોકમનું તેલ' કહે છે. આમાલક અને મારવણ પ્રાંતમાંથી સેકડો ખાંડી કોકમ બહાર જાય છે. રાતાંબા ઉપરની છાલ સુકવી તેના કોકમ કરે છે. એ આમલી કરતાં પથ્યકારક છે. એનાં ફૂલ અને સરણી થાય છે. મૌલુમતી કરવાના કામમાં મેલ્મ. કોકમનું તેલ મિશ્ર કરવાથી તે સાધુ પડ છે. બજારમાં પણ ... [illegible] ... હાલમાં ફેરફાર—ગુ૦ ... [illegible] ... અમિદીપક

પિત્તહર ... [illegible] ...

નાશ ... [illegible] ... તેનાં પાનાં ... [illegible] ...

[illegible]

બહારના મસા નાશ પામશે. (૮) ઘી ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો:—કોકમનો કારો પાવો. (૯) મૂળવ્યાધિની ઘણી આગ બળતી હોય તો:—કોકમના તેલમાં રીસું ઘસી લેપ કરવો.

૨૫૩. કોઠી:—સં૦ કપિત્થ. મ૦ કવઠ. હિં૦ કૈથ, કબીટ. બં૦ કપેતબેલ. ક૦ વેલ્લુ, બેલડા. તે૦ એલાંગાકાયા. તા૦ વિળામારં. મલા૦ વિળાવુ. ઇં૦ વુડએપલ. લા૦ ફેરોનિયા એલેફેન્ટિનમ્.

કોઠીનાં ઝાડ દક્ષિણમાં તથા ગુજરાતમાં ઘણાં થાય છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એ વૃક્ષના ફળને કોઠું કહે છે. તે ગોળ અને કેરી જેવડું હોય છે. એ ફળના ઉપરની છાલ કઠણ હોય છે. પાકેલાં કોઠાં એકલાં અથવા તેમાં ગોળ કિંવા સાકર નાખી ખાય છે. લીલા કોઠાના ગરનો સાર અને ચટણી થાય છે. પાકેલાં કોઠાંનો મુરબ્બો પણ થાય છે.× કોઠીનું ઝાડ મધુર, ખાટું, તુરું, ગ્રાહક, શીત, વૃષ્ય અને કડવું છે તથા પિત્ત, વાયુ અને વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં કાચાં ફળ:—ગ્રાહી, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, લઘુ, ખાટાં, તુરાં તથા લેખન છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા જીહ્વાજડત્વને કરનાર અને રુચિકર છે; તથા વિષ, જ્વર અને કફનો નાશ કરે છે. પાકાં કોઠાં:—રુચિકર, ખાટાં, તુરાં, ગ્રાહક, મધુર, કંઠશુદ્ધિકર, શીતળ, ગુરુ, વૃષ્ય અને દુર્જર છે; તથા શ્વાસ, ક્ષય, રક્તરોગ, ઉલટી, વાયુ, શ્રમ, હિક્કા, વિષ, ગ્લાનિ, તૃષા, ત્રિદોષ, ઉચકી તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એનાં બીયાં:—હૃદ્રોગ, મસ્તકશૂળ, વિષ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. બીયાંનું તેલ:—તુરું, ગ્રાહક તથા મીઠું છે, અને પિત્ત, ઉંદરનું વિષ, કફ, ઉચકી અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ વિષનાશક અને પાંદડાં ઉલટી, અતિસાર અને હેડકીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પિત્ત શમન થવા માટે:—કોઠાનો ગર સાકર નાખી ખાવો અથવા કોઠીનાં પાંદડાંનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવાથી ભયંકર અને પ્રબલ થયેલા પિત્તનું શમન થાય છે. (૨) કમળા ઉપર:—કોઠીના પાલાનો રસ ગાયનું દૂધ નાખી પાંચ તોલા કાઢવો અને પ્રત્યેક દિવસે એક વાર આપવો. (૩) પ્રદર (અથવા સ્ત્રીઓને પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપર:—કોઠી અને વાંસનો પાલો બારીક વાટી મધમાં મેળવી આપવો. (૪) શરીરમાંની ગરમી વગેરે નીકળી જઈ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટે:—કોઠીના પાલાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખડીસાકર

× હિન્દુસ્તાના વૈદ્ય કોઠીના ફળને ગ્રાહી માને છે, અને કાચું ફળ ઝાડે અને પેટના દરદમાં તથા પાકું ફળ મસુડા (દાંતના પારા) અને ગળાના સોજા ઉપર આપવાની ભલામણ કરે છે. મીર મહમદહુસેન કહે છે કે કોઠીનાં પાંદડાં શીતલ અને ફળ શીતળ, પાચન તથા એક દૂર કરવાને માટે અને ગળાનો સોજો ઉતારવાને માટે અને દાંતના પારા મજબુત કરવાને અપાય છે. ફળના ગરબનો શરબત પીવાથી ખાવા ઉપર રુચિ થાય છે ઝેરી જંતુના ડંખ ઉપર ફળમાંનો ગરભ અથવા છાલ બાંધે છે. કોઠીના ઝાડનો ગુંદ વાટી મધ સાથે આપવાથી ઝાડો અને મરડો દૂર થાય છે. ચરકમાં કોઠી ખારી અને ગ્રાહી માની છે અને પાંદડાંનો રસ અગ્નિદીપક તથા પાચક માન્યો છે.

બાળકના કૃમિઉપરઃ—પિતપાપડો દૂધમાં ઘસી પાવો કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું; અથવા પિતપાપડો અર્ધો કાંચો ગોળી મગની દાળ જેટલો ઘીમાં આપવો. (૨) દાદર ઉપરઃ—પિતપાપડો લીંબુના રસમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩) વંધ્યા (વાંઝણી) ને ગર્ભ ધારણ થવા માટેઃ—પિતપાપડાને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખ પાણી સાથે પાવાથી સ્ત્રી ગર્ભિણી થાય છે. (૪) ગલગંડ ઉપરઃ—ખાખરાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનો કાનની બાજુપર અને ક્યારી ઉપર લેપ કરવો (૫) અઠકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થવા માટેઃ—પિતપાપડો અને રેવતીનાં ફૂલ પાણીમાં અથવા ઘીમાં ભક્ષણ કરવાં અને ફટકડીની પોટલી યોનિમાં રાખવી; એટલે અઠકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થાય છે (૬) પુરૂષત્વ આવવા માટેઃ—ખાખરાના મૂળને ચીરી તે નીચે રીંઢું માટલું મૂકી ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે માટલામાં અર્ક પડે છે. તે અર્ક ખાવાના પાનમાં ચોપડીને તે પાનમાં મરીનું ભૂંકુ એક મૂકી તે પાન ખાવું; એટલે એકજ દિવસમાં પુરૂષત્વ આવશે. ઉતાર ઓસંગ કરવો. (૭) ખરજવા ઉપરઃ—પિતપાપડો, કતાશ અને વછનાગ એ જુના ઘીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૮) કૃમિ ઉપરઃ—ખાખરાનાં બી અને વાવડીંગ એ ત્રણ ત્રણ માસા લઇ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ત્રણ માસા લીંબુના રસમાં અથવા મધમાં નાખી ચાટવું. (૯) પ્રમેહ

મેગતીને શાપના કરેલ પ્રાણીને અપાય છે. ડૉક્ટર સરંજુડ કહે છે કે ખાખરાનાં બીજ (પલાસ પાપડો) સુરાખાનમાં ઉકાળી દેશી વૈદ પેશાબના થેલીમાં થનારી પથરીના માટે આપે છે. હાલમાં એ ઝાડનો ગુંદ દરેક દવાઓમાં વપરાય છે. પલાસ પાપડાને લીંબુના રસમાં વાટી શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી લાલ થાય છે અને ચળ મટે છે. ડા૦ રોકસબર કહે છે કેઃ—ફૂલનો રસ ગરમીથી ઘાટો કરી તેમાં થોડી ફટકડી નાખી ગળવાથી રેવચીના રસથી પણ વધારે ચમકદાર રંગ બને છે. વર્ગ તે કહે છે કે સુકા ફૂલમાંથી કાઢેલ મન્ત તાજા ફૂલના જેવો ઉત્તમ નહિ [illegible] ઘણાં દિવસ [illegible] મગડી જાય છે. સુશ્રુતમાં એને [illegible] તથા [illegible] માનેલ છે. ગુંદ [illegible] એ ત્યાંની [illegible]
[illegible]
[illegible] ઉતરતુ હોય તો તે [illegible] ફૂલને [illegible] થાય છે [illegible] ઉપરથી
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ભૂતમાં [illegible]
[illegible]

બીર. ધણું. હિં૦ ધનિયા. બં૦ ધને. ક૦ દન્વીજ, કોતંબરીકાણુ. તે૦ કોથમીરું. ધણિઆલુ. ના૦ ઉતંબરી. તુ૦ કોતંબરી, કોતુમલ્લી. 'મલા૦' કોત્તમપાલરી. ફા૦ તુખમેકસ્મીઝ. અ૦ કજબુરા. ઈં૦ કોરીએંડર સીડ. લા૦ કોરીએંડમ સેટાઈવમ.

કોથમીર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રસોઈ કરવામાં નિત્ય ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડને બી આવે છે તેને ધાણા કહે છે. ધાણા મસાલામાં નાંખે છે આ પદાર્થ સ્વાદિષ્ટ, [illegible] અને પિત્તશામક છે. ધાણા ભરડીને વાવવાથી થોડા દિવસમાં [illegible] પૂરતી કોથમીર તૈયાર થાય છે. કોથમીરની વડી ઉત્તમ થાય છે. કોથમીરની ચટણી પણ થાય છે. + ધાણા:—મધુર, લઘુ, તુરા, દીપન, સ્નિગ્ધ, કડવાં, ગ્રાહિ, ઉષ્ણ, અગ્ય, મત્રલ લઘુ, પાચક, મારક તેમજ રુચિકર છે; અને તૃષા, દાહ, અતિસાર, ઉધરસ, પિત્તજ્વર, ઉલટી, કફ, દમ, ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ અને વિદાહ [illegible] પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ભિલામો ઉઠી નીકળ્યો હોય** તો —કોથમીર [illegible]. **(૨) શરીરમાંથી શીતળાની જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે** શીતળા સારી રીતે મટ્યા પછી રાત્રે ધાણા છરે ચોખ્ખા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી ગાળી તેમાં સાકર નાખી પાવું એટલે [illegible] ગરમી શાંત થાય છે. આ પ્રયોગ ચાર પાંચ દિવસ કરવો. **(૩) [illegible] થાય છે તે ઉપર** —ધાણા અને સુંઠ એના કાઢામાં એરંડમૂળનું તેલ નાખી [illegible] **(૪) અરુચિ ઉપર:**—ધાણા, એલચી અને મરી, એનું ચૂર્ણ [illegible] અને [illegible] આપવું. **(૫) દાહ અને તૃષા ઉપર:**—ધાણા, અરડૂસી, [illegible] પિત્તપાપડો એ સર્વ ઓસડો સાધારણ ખાંડી એક [illegible] તેમાં પલળી નાખવું; અને તે એકદમ જવાએ રાખી [illegible]

[illegible] ધાણાને ઓસડની માફક પેટની પીડાનો નાશ કરનાર, [illegible] પાચક અને કામોદ્દીપન કરનાર માને છે; અને અદદલજી [illegible] આપવાને ફરમાવે છે. વળી એને દરદનો નાશ કરી [illegible] [illegible] ને પેટની પીડાને નાશ કરનાર સમજે છે [illegible] તેનાથી આંખ ધોવાથી શીતળા નીકળેલ હોય [illegible] એમ તેઓ માને છે. અને ઘણી મુદતથી [illegible] [illegible] થાય છે. વળી એમ પણ માને છે કે [illegible] [illegible] જુસ્સો (મદ) કમી થાય છે. [illegible] [illegible] નાખવાથી ઘણા દિવસનો નશો ઉતરી જાય છે.

[illegible] સંહિતામાં ધાણાને [illegible] અને શરદીને બંધ કરનાર કહેલ છે [illegible] [illegible]માં એને [illegible], દીપક, દાહનાશક, અરુચિનાશક અને [illegible] બંધ કરનાર કહેલ છે.

[illegible] અને [illegible] ઉતાર માટે રાત્રે પલાળી રાખેલા ધાણાનું [illegible] પાય છે ખરે. પણ એમ માલમ પડ્યું છે કે વખતે એ પ્રયોગથી દરદીને એકદમ [illegible] શરદી [illegible] પણ કરે છે. માટે દેશ, કાળ, પ્રકૃતિનો અવશ્ય વિચાર કરીને એની માત્રા ૬ માસાથી ૧ તોલા સુધી.

૧૫૮. કોલિંજન.—સં૦ બં૦ કુલંજન. મ૦ કોળિંજન. હિં૦ કુલિંજન ક૦ કોળંજન. ફા૦ ખિરદારૂ. અ૦ ખર્કઓલિંજન. ઈં૦ ગ્રેટરગેલંગાલ. લાં૦ આલ્પિનિયા ઓફિસિનેરમ.

કોલિંજનનાં ઝાડ આંબાહળદરના ઝાડ જેવાંજ થાય છે. એ ઝાડ આંબાહળદર કરતાં કિંચિત્ મોટાં હોય છે. એનાં પાંદડાંનો વાસ મધુર હોય મૂળનો રંગ ધોળો અને તીખા હોય છે. ગોમાંતક અને મલબાર પ્રાંતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એની ગાંઠો સુકવી રાખે છે, તેને 'કોલિંજન' કહે છે. કોલિંજનની ગાંઠોના કકડા કરી તેને અથાણામાં નાખે છે. જે બીજું કોલિંજન કાંઇક તીખું લાગે છે તેને "કોષ્ઠકોલિંજન" પણ કહે છે. × કોલિંજનઃ—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, સ્વર્ય તથા હૃદ્ય છે. અને મુખ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર તેમજ મુખરોગ, કફ, ઉધરસ અને વાયુનું નાશક છે. મોટું એનાથી ઓછું ગુણવાળું છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉંટાંટીયા ઉપરઃ—એના ડોગલાંની કઢી કરી ખાવી અથવા તેનો રસ કાઢી પીવો. (૨) માથું ચઢયું હોય તે ઉતરવા માટેઃ—કોલિંજનનું બારીક ચૂર્ણ કરી તે નાકે સુંઘવું; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. (૩) વાયુએ કરી અંગ રહી ગયું હોય તો તે ઉપરઃ—કોલિંજનનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. (૪) સ્વરભેદ (સ્વરભંગ) ઉપરઃ—કોલિંજન મ્હોડામાં રાખી રસ ગળવો. (૫) મોડશી (મરકી) ઉપરઃ—કોલિંજન અને સિંધવ કોકમના તેલમાં કાલવી જરા ગરમ કરી શરીરે ચોપડવું; એટલે મરકી, ખલ્લીવાગ્ (હાથ, પગ, પેડુ અને ખભા, એમાં થનાર વા) નો નાશ થાય છે. (૬) ઉલટી ઉપરઃ—કોલિંજનનો એક તોલો રસ કાઢી, તેમાં લીમડાનો રસ એક તોલો અને આદાનો રસ એક તોલો નાખી દોઢ તોલો સાકર નાખવી અને તે શીજવી રાખવું; એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધ તોલા પ્રમાણે બે વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવું. (૭) બહુ મૂત્રરોગ ઉપરઃ—કોલિંજનનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી બે વખત પાવો. (૮) બાળકોના અતિસાર ઉપરઃ—કોલિંજન છાશમાં ઘસી થોડી હિંગ નાખી કઢી કરી પાવી. (૯) મુખદુર્ગંધી દૂર થવા માટેઃ—કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી દાંતને ચોપડવાનો નિયમ રાખવો. (૧૦) દંતરોગ ઉપરઃ—કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી તેથી દાંત ઘસવા.

૧૫૯. કોશિંબ.—(જંગલી આંબો)—સં૦ કોશામ્ર. મ૦ કોશિંબ. હિં૦ કોશમ. બં૦ કેઓઅફલ. ક૦ જુરીમાનુ. લાં૦ સ્લીચરાટ્રીજ્યા.

કોશિંબનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ કુંભરાળ પ્રદેશમાં થાય

× કોલિંજનનાં મોટાં ઝાડ થાય છે. તે દેખાવમાં દ્રાક્ષ જેવાં હોય છે. એની જડને કોલિંજન કહે છે. કેટલાંક મનુષ્યો પાનની જડને અને કેટલાંક કંદમૂળને કોલિંજન કહે છે; પણ એ એમાંનું એકે નથી. મિ૦ દત્તરામ ચોબાએ ગઝાબરી વચને કોલિંજન માનેલ છે; પણ મિ૦ રાહીમએ તે બન્નેને જુદીજ ગણેલ છે. કોલિંજનમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે.

ઉતારઃ [illegible] કોદ્રાનો [illegible] ગોળ નાખી પાવો. (૩) ગોળા ઉપરઃ—કોદ્રાના [illegible] [illegible] પાવું. (૪) ઉન્માદ ઉપરઃ—કોદ્રાના રસમાં [illegible] [illegible] મૂળ નાખી પાવું. (૫) માંડુગી [illegible] ઉપર [illegible] અગરીયું મીઠું મસળી પછી તે [illegible] [illegible] (૬) કમળા ઉપરઃ—કોદ્રાનાં પાંદડાં વાટી તેમાં [illegible] [illegible] આપવો. (૭) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ—કોદ્રાના [illegible] (૮) રક્તગત ઉપરઃ—કોદ્રાના [illegible] [illegible] (૯) શ્વાસ અને ઉરઃક્ષત ઉપરઃ— [illegible] પાણીમાં પાવું. (૧૦) શૂળ ઉપરઃ—[illegible] [illegible] ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે [illegible] [illegible] પાણીમાં [illegible] કરી કરી [illegible] [illegible] મૂકીને [illegible] કરી [illegible] [illegible] નાશ પામે. (૧૧) પથરી અને [illegible] ઉપર. [illegible] અને [illegible] નાખી આપવો.

[illegible]

[illegible] સુખમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે [illegible]

[illegible]

થવા માટેઃ—કૌચ શરીરે ચોપડવી. (૮) શ્વાસ ઉપરઃ—કૌચનાં બિયાંનું ચૂર્ણ પ્રાતઃકાળે મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૯) ગાંઠ, બદ અને માંજરી (બાંબલાઇ) ઉપરઃ—કૌચનાં બી ઘસી દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૧૬૩. ખજૂરી.—સં૦ ખર્જૂર. મ૦ ખજૂર, ખરિક. હિં૦ પીંડખજૂર, છુહારા. બં૦ સોહારા. ક૦ ખજ્જૂર, ઉત્તતી. તૈ૦ ખજૂરપુપુંક. ફા૦ ખુર્માતર, ખુર્માખુશ્ક. અ૦ તમરરૂતબ. ઈં૦ ડેટ પામ. લૉ૦ ફિનિક્સ ડેક્ટિલિફેરા.

ખજૂરીનાં ઝાડ શિંદી (જંગલી ખજૂરી) જેવાં ઉંચાં વધે છે. ખજૂરીનાં ઝાડ આ દેશમાં પુષ્કળ થાય છે. પરંતુ તેનાથી ખજૂર ઉત્પન્ન થતું નથી. તેઓને ખજૂર જેવાં ફળો આવે છે; પણ લોકોને પકવવાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે કિંવા અહીંની હવા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે પાકતું નથી. અરબસ્તાન અને ઈરાન દેશમાં ખજૂર પુષ્કળ પાકે છે. જે ફળો અધકચરાં સુકવે છે તેને ખારેકો કહે છે. આરબ લોક ખજૂર ખાઈને જ ઘણા દિવસ કાઢે છે. ખજૂર એ પાચક અને પૌષ્ટિક છે. ખજૂરના ઠળિયાનું તેલ કાઢે છે. તે બાળવાના તથા ઔષધોના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ખોળ ઢોરોને ખવરાવે છે. ખજૂરનાં ઝાડનાં પાંદડાંની સાવરણીઓ વગેરે બને છે. લાકડું ઘરકામના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉનાળામાં લોકો ખજૂરનું સરબત કરી પીએ છે. તેમાં પાણી મેળવ્યાથી તે સમશીતોષ્ણ થાય છે. ખારેકનાં બી બાળકોને બાળાગોળીમાં ઘસીને પાય છે.× ખજૂરઃ—રુચ્ય, સ્વાદુ, શીત તથા ગુરૂ છે. અને અગ્નિમાંદ્ય, તૃપ્તિ, ધાતુવૃદ્ધિ, તૃપ્તિ તથા પુષ્ટિને કરનાર, હૃદ્ય, બલ્ય, દુર્જર, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર છે; અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, દાહ, શ્વાસ, કફ, શ્રમ, ક્ષતક્ષય, વિષ, તૃષ્ણા, શોષ અને અમ્લપિત્તનો નાશ કરે છે. સુલેમાની ખારેકઃ—ભ્રાંતિ, શ્રમ, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ.—(૧) રેચ થવા માટેઃ—ખજૂર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તથા ગાળીને તે પાણી પાવું એટલે રેચ થાય છે. (૨) મૂગવ્યાધિ ઉપરઃ—ખારેકના બી બારીક વાટી તેની ધૂણી આપવી. (૩) ખસ જવા ઉપરઃ—ખારેકનાં બી બાળીને તેની રાખ, કપૂર અને ઘી એ ખલ કરીને લેપ કરવો. (૪) કપાળ દુખતું હોય તો તે ઉપરઃ—ખારેકનાં બી ઘસી કપાળ ઉપર ચોપડવાં (૫) ઘોડાને શરદી થઇ હોય તો તે ઉપરઃ—ખારેકના બીનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં નાખી આપવું. (૬) આમવાત ઉપરઃ—પાશેર ખજૂર પલાળીને પાવું. (૭) વાતુપુષ્ટિને માટે તથા પિત્તશમન થવા માટે—

× ખારેક અને ખજૂરના ઠળીયા તૃષાને રોકનાર છે. એથી જ્યારે કમુવરવાળાને પાણી નહીં આપવા ખાસ જરૂર હોય છે, ત્યારે તેને એક પછી એક આ ઠળીઆજ માત્ર મોઢામાં ગમવા માટે આપવામાં આવે છે. અતિસાર જેવા રોગમાં ખારેકમાંથી ઠળીઆ કાઢી નાખી તેના ઠેકાણે ચણા જેવડી અફીણની કાંકરી નાખી, તે ઉપર ભીનું કપડું વીંટી ધૂમાડારહિત દેવતામાં ભારી શેકાઈ રહે એટલે તેને વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી સવાર સાંજ એકેક જઠર શક્તિ અનુસાર આપવી.

એને અળવનાં ફૂલો જેવાં પીળાં ફૂલો આવે છે. એને હાથભર લંબાઈની શીંગો આવે છે. એની અંદરનું મગજ કાળું અને ચીકાશવાળું હોય છે. તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. મગજ કાઢતું હોય તો શીંગ કિંચિત્ ગરમ કરવી એટલે તે ત્વરિત નીકળે છે. ગરમાળાનાં ફૂલોનું શાક કરે છે. એ નાનો અને મોટો એમ બે જાતનો છે.+ ગરમાળો:—અતિ મધુર, શીતલ, મૃદુ, રેચક, તીખો, ભેદક, ગુરૂ તથા સ્રંસન છે; અને શૂળ, જ્વર, કોઢ, કંડૂ, મેહ, કફ, વાયુ, ઉદાવર્ત, હૃદ્રોગ, ગલશોથ, કૃમિ, વ્રણ, કઠોદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં:—રેચક અને કફ તથા પ્રમેહનાં નાશક છે. એનાં ફૂલો:—સ્વાદુ, ઠંડાં, કડવાં, ગ્રાહક તથા તુરાં છે. **એની શીંગો:**—પાકકાળે તીખી, મધુર, બળકર, સ્રંસનકારક, રેચક, અરુચિપ્રદ તથા કોષ્ઠશુદ્ધિકારક છે; અને કફ, પિત્ત, મલદોષ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **એની છાલ:**—પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક તથા રેચક છે અને પિત્ત તથા વાયુની નાશક છે. લઘુ ગરમાળો:—સારક, કડવો, તીખો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, શૂળ, ઉદરકૃમિ, મેહ, વ્રણ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:— **(૧) દાદર, કોઢ, દમ, ખસ તથા વિચર્ચિકાનાં ચાઠાં ઉપર:**—ગરમાળાનાં પાંદડાં વાટી તેમાં કાંજી નાખી તેનો લેપ કરવો; અથવા અંકુરોનો અગરસ ચોપડવો. **(૨) ચાઠાં ઉપર:**—ગરમાળાનાં કુમળાં પાંદડાં વાટી ઉપર ચોળવાં. **(૩) કાળપુળી (પાક) ઉપર:**—ગરમાળાનાં મૂળ છાશમાં ઘસી તેના ઉપર લેપ કરવો, અને નિવતીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. **(૪) બાળકોને વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦–૧૫ દિવસની અંદર અંગે ઉપર ફોલ્લીઓ થઈ તેમાં વાળ થાય છે તે) ઉપર:**—ગરમાળાનાં પાંદડાં ચાયના દૂધમાં વાટી શરીરે ચોળવાં. **(૫) શરીરપરની ખસ દૂર થવા માટે:**—ગરમાળાનાં પાંદડાં છાશમાં વાટી અંગે

+ ગરમાળાને ગરમાળો પણ કહે છે. એનાં પાંદડાં મોટાં અને ફૂમાસદાર હોય છે, અને સામસામાં હોય છે. એ ફૂલ પાંચ પાંચ પાંખડીનાં હળદરના સમાન પીળાં પ્રત્યેક ડાળીની ઉપર અનેક હોય છે. એની માત્રા ૩॥ માસાથી ૧। તોલા સુધીની છે.

મખ્ઝન અલ અદવિયામાં લખે છે કે:—ઉત્તમ રેચ લાવવાને માટે ગરમાળાના ગરને થોડા બદામના તેલની સાથે મેળવવાથી છાતીનાં દરદ નાશ થાય છે. ગાંઠીની ગરમી અત્યંત ઓછી થાય છે. એની અસર અત્યંત નાજુક હોવાથી બાળક તથા સગર્ભા સ્ત્રીઓને માટે હિતકારી છે. એકત્ર થએલ પિત્તને દૂર કરવાને એને આંબલીની સાથે મેળવવો. સંધિવા (સાંધામાં રહેલો વાયુ) ની પીડા દૂર કરવાને તે ઠેકાણે ચોપડવો. ૫ થી ૭ બીજ વાટી આપવાથી ઉલટી થાય છે. એની ફળી ઉપરની છાલ, કેસર, સાકર અને ગુલાબજળની સાથે વાટીને આપવાથી સ્ત્રીઓને તુરત પ્રસવ થાય છે. છાલ અને પાંદડાંને તેલમાં વાટી કોઢના ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. ચરક એને કંડૂ (ખરજ) નાશક કહે છે. સુશ્રુત વાતપ્રશમન લખે છે. અને યુનાની વૈદ્ય પાંદડાં અને ફૂલમાં ઝાડો ઉતારવાનો ગુણ રહ્યો છે એમ બતાવે છે.

ચુર્ણ કરી ભભરાવવું. (૩) સાંધા દુખે છે તે ઉપરઃ—ખસખસના (પોસ્ત-ડોડાના) કાઢામાં કલાક બે કલાક સાંધા શેકવા. (૪) સોજો, પેટનું ચડવું અને શરીરમાં વાયુ ભર્યો હોય તે ઉપરઃ—ખસખસનાં ફૂલ અને છોડવાં પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીનો સેક કરવો. (૫) પુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટેઃ—ખસખસ [illegible] અને ચારોળી સમભાગે લઇ બારીક વાટીને ગાયના દૂધમાં [illegible] ઉકાળી [illegible] તેમાં ઉતારતી વેળાએ બે તોલા સાકર ઘી અને [illegible] [illegible] એટલે બે માસા પર્યંત ગણોનું સત્વ નાખી [illegible] કેટલાક દિવસ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ [illegible] બાળકોને પણ આપવાને ઘણું ઉત્તમ છે. (૬) દાદ્રઉના ([illegible] ઉપર ઝીણી ફોલ્લીઓ થાય છે તે) રોગ ઉપરઃ—ખસખસ [illegible] ઉપર લેપ કરવો. (૭) બાળકો માટે શક્તિવર્ધક ખોરાકઃ—ખસખસ [illegible] દૂધમાં બારીક વાટીને તેમાં બીજુ દૂધ અને સાકર [illegible] ઉકાળીને રાબડી તૈયાર કરવી; અને સારી રીતે ઠંડી થવા [illegible] બે મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવી [illegible] ઝાડાના ઉપદ્રવ હોય તેઓને તો વધારે હિતકારક [illegible] (૮) અર્ધાંગ વાયુ ઉપરઃ—ખસખસનું તેલ કોપરાના તેલ સાથે શરીરે ચોળવું. (૯) દાદ્રઉના નામના કપાળ રોગ (ઇં. સ્કુરીજ થી સ્કૅલ્પ) ઉપરઃ ખસખસ [illegible] વાટીને લેપ કરવો.

(क) અફીણઃ [illegible] અફિફેન. હિં૦ અ૦ ફા૦ અ—આરીમ. તે૦ ગાલમું [illegible] ખસખસ ખાસખાસ. ઇં૦ ઓપિયમ. લા૦ પેપેવી [illegible]

[illegible] અફિફેન આદિ નામો છે તે અર્થવાળાં છે. અફિણ [illegible] તેનું પરિણામ શરીર ઉપર થાય તેવુંજ [illegible] થાય છે. એથીજ તેને અફિફેન, નાગફેન [illegible]

અફીણના [illegible] ઉત્તેજક છે અને પછીની સ્થિતિમાં તે ઘેન [illegible] ઠંડીથી તાવની કમકમાટી [illegible] થી અતિશય પરસેવો બંધ કરવામાં, [illegible] સ્રાવ બંધ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે [illegible] આમ, ઝાડા થતા હોય તો આનો ઉપયોગ થાય છે. [illegible] સ્થિતિમાં અફીણનો ઉપયોગ ઘણો હિતાવહ છે. [illegible] મેળવીને આપે છે. તેથી તાકાતથી શાંત [illegible] ઘેન [illegible] આમ, અતિસાર, કોલેરા વગેરે રોગમાં તેમજ અતિઆનંદ [illegible] ધાતુપૌષ્ટિકજન્ય [illegible] આદિ ઓ પુરુષોના [illegible] અફીણ ઉત્તમ ગુણકારી છે. [illegible] આમવાતના વિકારોમાં પણ અફીણ લાભ આપે છે. મસ્તકશૂળ, સંધિવાત, અસ્થિ

સાર, રક્તાતિસાર વગેરે ઉપર:—અફીણ ૨ ભાગ અને જાયફળ, ટંકણખાર અભ્રકભસ્મ, શુદ્ધ કરેલ ધંતૂરાનાં બીજ, આ દરેક એકેક ભાગ લઈ નારી (મ૦ ચાંદવેલ) ના પાંદડાંના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી રોજ વખતે ૧ ગોળી મધમાં આપવી. પથ્ય દહીં ભાત ખાવાં. (૩) દુગ્ધવટી—અફીણ અને વછનાગ બારબાર રતી, લોહભસ્મ પાંચ રતી, અભ્રકભસ્મ ૭ રતી એ સર્વને દૂધમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધી દૂધ સાથેજ આપવી. આ ગોળી આપી હોય તો ખાવા પીવામાં દૂધ વગર બીજા પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો નહિ; અને રોગ તદન સારો થવા સુધી મીઠું અને પાણી વર્જ્ય કરવું. આ દુગ્ધવટીથી સંગ્રહણી, વિષમજ્વર, અનેક પ્રકારના સોજા, અગ્નિમાંદ્ય અને પાંડુ રોગ નાશ થાય છે. (૪) સર્વાતિસાર, આમાંશ અને કોલેરા ઉપર:—અફીણ, શુદ્ધ કરેલ ગંધક, અને ધોળાં મરી, એ ત્રણે સમભાગ લઈ આદુના રસમાં ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળી કરી, તે ૧ ગોળી આપવી, એટલે બધી જાતના અતિસાર, આમાંશ અથવા કોલેરા હશે તો તે તત્કાળ સારા થશે. (૫) મધુમૂત્રરોગ ઉપર:—અફીણ અને જાયફળ દરેક ચાર ચાર ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને કસ્તૂરી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે ચારે ચીજો લઈ ખરલ કરી દરેક વખતે તે એક રતીની માત્રા પ્રમાણે નાગરવેલના પાનના રસમાં આપવાથી મધુમૂત્ર રોગ સારો થાય છે. (૬) અતિસાર અને કોલેરા ઉપર:—અફીણ અને કેસર સમભાગે લઈ ખરલ કરી અધા વાલ ભારની ગોળી મધમાં ખાવી. તેમજ [illegible] અફીણ [illegible] આપવાથી પણ કોગળીયું અને અતિસાર [illegible] થાય છે. (૭) કોગળીયા ઉપર—[illegible] છિદ્ર કરી, તેમાં બે [illegible] અફીણ નાખી [illegible] ઉપર [illegible] ખાવા આપવું; [illegible] નહિ. (૮) [illegible] ઉપર:—[illegible] તેની [illegible] (૯) માથું દુખતું હોય તો—માથા ઉપર અફીણનો લેપ કરવો. (૧૦) શરીરે ખરજ થતી હોય તો—[illegible] અફીણ એકત્ર કરી ચોપડવું. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર—અફીણ અને [illegible] લીમડાના રસમાં ખરલ કરી [illegible] કરવો. (૧૨) અતિસાર [illegible] આવતો હોય તો તે ઉપર—[illegible] અફીણ [illegible] (૧૩) [illegible]—અફીણ [illegible]

[illegible]

(૧૪) [illegible]

[illegible]

... સેવન કરવાથી આમવાયુનો નાશ ... ગળોના ગુણ:—તુરે, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખું, કડવું, પાકકાળે
મધુર, રસાયન, અગ્નિદીપક, બલકર તથા ગ્રાહક છે; અને ત્રિદોષ, વાતરક્ત, તૃષા,
દાહ, મેદ, કોઢ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. ગળોનો કંદ:—ઉષ્ણ
તેમજ તીખો છે; અને જ્વર, સન્નિપાત, વિષ, પલીપલિત અને પિશાચબાધાનો
નાશક છે. ગળોનું સત્વ:—સ્વાદુ, પથ્ય, લઘુ, દીપન, ચક્ષુષ્ય, ધાતુવર્ધક, મેધ્ય,
વય:સ્થાપક છે; અને વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાંડુ, તીવ્રજ્વર, વમી, જીર્ણજ્વર, પિત્ત,
કમળો, પ્રમેહ, અરુચિ, દમ, ઉધરસ, હેડકી (હિક્કા), અર્શ તથા ક્ષય, દાહ,
મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર અને સોમરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર
વગેરે સર્વ રોગો ઉપર:—ગળોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦ ભાગ, ગોળ અને મધ
સોળ સોળ ભાગ, અને ઘી વીસ ભાગ લઈ એકત્ર કરવું તથા અગ્નિબલ જોઈ
ભક્ષણ કરવું અને હિતકારક તથા પરિમિત એવાં અન્ન ભક્ષણ કરવાં; એટલે
કોઈ પણ વ્યાધિ થતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ કેશોની પીળાશ, રૂક્ષપણું, તાવ,
વિષમજ્વર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી આ ઉત્કૃષ્ટ રસાયન જરા-
વસ્થા દૂર કરનાર, બુદ્ધિ આપનાર, ત્રિદોષનાશક એવું દીર્ઘ એના સેવનથી પુરુષ
૧૦૦ વર્ષ જીવે છે અને દૈત્ય જેવો બળવાન થાય છે. એને કોઈ 'અમૃતરસ'
પણ કહે છે. એના જેવું અન્ય વસ્તુ, રસાયન તુચ્છ છે. (૨) સર્પદંશ
ઉપર:—આંબા ઉપર થનારી ગળોનો કંદ લાવી દૂધમાં વાટી રાખી મેલવો. એ
સર્પના વિષ ઉપર કંઠ પર્યંતમાં પછી તેમાં અરીઠા પછી ને પાઈ દેવું. (૩)
સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:—ગળોનો અંગરસ કાઢી તેમાં પાષાણભેદનું ચૂર્ણ
અને મધ અથવા એકલું મધ નાખી તે પાવો. (૪) કમળીરોગ ઉપર:—
ગળોના રસમાં અથવા કાઢામાં મધ નાખી પાવું અથવા પાંદડાનો કલ્ક છાશમાં
પાવો. (૫) તિમિરાદિક નેત્રરોગ ઉપર:—ગળોનો અંગરસ ૧૦ માસા લઈ
તેમાં મધ અને સિંધવ એક માસો નાખી સારું મર્દન કરી થોડું થોડું અંજન
કરવું; એટલે તિમિર, ફૂલબિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને કાચ ઉપરના રોગ, એ
સર્વ દૂર થાય છે. (૬) આમવાત ઉપર:— ગળો અને સૂંઠનો કાઢો પાવો;
કિંવા ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી પાવું. (૭) પિત્તરોગ ઉપર:—ગળોનો
રસ અને સાકર એકત્ર કરી તે ભક્ષણ કરવું એટલે તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે.
(૮) કફરોગ ઉપર:—ગળોના કાઢામાં મધ નાખી ને પાવું. (૯) અમૃતાદિ
કાઢો:—ગળો, અરડૂસી તથા એરંડમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ નાખી
પીવાથી સર્વ અંગમાં સંચાર કરનાર વાતરક્તનો નાશ થાય છે. પ્રકાર બીજો:-
ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો મધ અને ઘી ઉપર નાખી નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્ર-
રોગનો નાશ કરે છે. પ્રકાર ત્રીજો:—ગળો, સૂંઠ, આમળા, ... તથા ...
...નો કાઢો પાવો; તેથી કરી ... ઊલટી અને ... દૂર થાય છે. પ્રકાર
...:—ગળો, અરડૂસી, કડવા પટોલ, ... મોથ, ... કરીને ...
... સિંધવ, ... કડવાં ... ગળો ...

ઉપરઃ—ખાખરાનાં ફૂલ તોલા અઢી રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખીને સવારે તે ગાળેલા પાણીમાં સુરોખાર અર્ધો તોલો અને સાકર દોઢ તોલો નાખી તે પાણી પાવું; અથવા ખાખરાના ફૂલનો કાઢો મધ નાખીને પાવો. (૧૦) પગના સાંધા પકડાઈ ગયા હોય તે ઉપરઃ—પલાસપાપડો મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૧) અરોળના રોગ ઉપરઃ—પલાસપાપડો ખરસાણીના રસમાં વાટી મરી જેવડી ગોળીઓ કરીને ખાવી; તેથી ઝાડો થશે. ઉનાર ઘી અને ભાત; અથવા ખાખરાનાં ફૂલ બાફી પેટ ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી બાંધવાં. (૧૨) બાળકોને ઓરી (ઝીણી ફોલ્લીઓ) થઈ આવે છે તે ઉપરઃ—પિત્તપાપડો લીમડાના રસમાં ઘસી ચોપડવો. (૧૩) કૃમિ ઉપરઃ—ખાખરાનાં બી કચરીને ભીંજવી રાખવાં અને પાણી ગાળી લઇ તેમાં મધ નાખી આપવું. (૧૪) વાળા ઉપરઃ—ખાખરાનાં ફૂલ વાટીને ગોળમાં સાત ગોળીઓ કરી રોજ એક ગોળી ખાવી. (૧૫) મૂત્રરેચનને માટે તથા મૂત્રાઘાત ઉપરઃ—ખાખરાનાં સુકાયલાં ફૂલ ૧૦ તોલા પર્યંત લઇ તે ધોવાં; અને તેમાં થોડું પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણું દઈને ઢાંકણામાં થોડું પાણી રેડીને મંદ અગ્નિ ઉપર વરાળ આવે ત્યાં સુધી બાફવાં. પછી તે ફૂલ પીલી તેમાંથી જે પાણી આવે તે શક્તિ પ્રમાણે પાશેર પર્યંત ગાળી લઇ તેમાં બે માસા પર્યંત સુરોખાર નાખીને પ્રાશન કરવું; અને બાકી જે પાણી રહે તેમાં તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેટપર બાંધવાં. (૧૬) યોનિકંદ ઉપરઃ—પિત્તપાપડો કચરીને કણકમાં મેળવી હથેળી જેવડી પુરી કરીને તે કંદ ઉપર બાંધવી. લંગોટી રાખવી તેથી તે માંસના ગોળા પડી જશે. અથવા ખાખરાના ખારના યોગે કરી ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પાવું. (૧૭) અતિસાર ઉપરઃ—ખાખરાનો ગુંદ ૫–૧૦ ચણોઠીભાર સાકર સાથે ખાવો. (૧૮) ઉપરસ તથા મુખરોગ ઉપરઃ—ખાખરાના પાંદડાના ડીટા સાધારણ ચાવી મોઢામાં રાખીને તેનો દ્રવ (રસ) ગળાના જવું એટલે ઉપરસ ત્વરિત દૂર થાય છે તથા મુખરોગ પણ દૂર થાય છે. (૧૯) અગાઈ વગેરે કાનમાં ગઈ હોય તે ઉપરઃ—ખાખરાના અંકુરોનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨૦) સર્પના વિષ ઉપરઃ—ખાખરાના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવા અને લેપ પણ કરવો. (૨૧) મુખરોગ ઉપરઃ—ખાખરાના પાંદડાનું ડીંટું ચાવી મોઢામાં રાખવું.

૧૭૨. ખાજકોલતીઃ—સ૦ શક્તિ શમ્યુપા. મ૦ ખાજકોલતી, વિંચુરા. હિ૦ મીછવા. મ૦ વિંચાતી વિંચુરા ક૦ ઈનુલે માનસાહોત્ર, મુચિંગિડ. તા૦ કાવચોરી. તૈ૦ દલમોદી. ગુ૦ પચ્ચીગની. મલા૦ કોનકુવા. લેટિન૦ ખાજકુકી. લા૦ ટ્રેજીયા ઇન્વોલુક્રટા.

ખાજકોલતીનાં ઝાડ નાનકડાં હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉગે છે. ખાજકોલતીના પાંદડાં મોટાં હોય છે. એ પાંદડાં શરીરે લાગવાથી અતિશય આગ થાય છે. એ પાંદડાં ઉપર બારીક ગુચ્છા આવે છે. એ પાંદડાં કાળા રંગનાં હોય છે. ઉપયોગઃ—(૧) કોલ્હા (શિયાળ)ના વિષ ઉપરઃ—ખાજકોલતીના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૨) વાળા ઉપરઃ—ખાજકોલતીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં

૧૭૪. ખિલખિલાઃ—આ ઝાડ સુમારે માથોડું ઉચું વધે છે. એનાં પાંદડાં મીઠા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. પાંદડાંનો રંગ ગાઢ લીલો હોય છે. ખિલખિલાનાં ઝાડ વિશેષ કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કોકણમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. **ઉપયોગઃ—(૧) મહારોગ અને ભૂતબાધા ઉપરઃ**—ખિલખિલાનાં પાંદડાંની શરીરે ધૂણી આપવી.

૧૭૫. ખીજડો (સમડી)ઃ—સં૦ મ૦ શમી. દે૦ સંવદ. બં૦ શાઇ બાબલા. ક૦ બન્ની. તૈ૦ શમીચેટ્ટુ. નમીચેટ્ટુ. ઈં૦ સ્પંજટ્રી. લા૦ પ્રોસોપિસ સ્પાઇસિજેરા. હિં૦ સમી, છોંકર, સફેદ કીકર.

ખીજડાને 'શમી' પણ કહે છે. શમીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. શમીનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવા હોય છે. શમી એ એક હવનીય દ્રવ્ય છે. વિજયાદશમીને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો પ્રચાર છે.× **ખીજડોઃ**—તુરો, રૂક્ષ, શીતળ, લઘુ, કડવો, તીખો તથા રેચક છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, કોઢ, અર્શ; દમ, ઉધરસ, ભ્રમ, કૃમિ, કંપ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળોઃ**—તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેધાકારક, ગુરૂ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા કેશનાશક છે. **ખીજડી** (બેડી ખીજડી સં૦ લઘુશમી. મ૦ લઘુશમી, ખૈરી. હિં૦ છોટીસમી. ક૦ કાડવન્નિ.)—તુરી, રૂક્ષ, શીત તથા લઘુ છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અર્શ, કોઢ, શ્વાસ, કફ તથા શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળોઃ**—ગુરૂ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, પિત્તલ, મેધાકારક તથા ઉષ્ણ છે; અને નખ, કેશ તથા કંડૂનાં નાશક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ખરજવા ઉપરઃ**—ખીજડાનો પાલો (પાંદડાં) ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. **(૨) નખદંત વિષ ઉપરઃ**—ખીજડો, કડવો લીમડો અને વડ એની છાલ વાટી લેપ કરવો. **(૩) પ્રમેહ અને ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપરઃ**—ખીજડાના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઇ, તેમાં ત્રણ માસા જીરૂં મિશ્ર કરી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઇ તેમા કલવી કપડાથી ગાળી લેવુ. પછી તેમાં ધોળાં જાસું દીનાં ફૂલ અર્ધા તોલો ઘસી સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી દરરોજ પ્રાતઃકાળે એકવાર પ્રમાણે સાત કિંવા ચૌદ દિવસ (ગુણ આવતાં) સુધી આપવું. **(૪) ધાતુસ્થાનની ગરમી ઉપરઃ**—ખીજડાના કુમળા તોરા અને દેવદાર ગીયાના કુમળા તોરા સમભાગ લઇ એકત્ર કરી તેમા થોડું જીરૂં નાખી બારીક વાટવુ. અને ગાયનુ તાજુ દૂધ પાશેર લઇ તેમા મેળવી તે દૂધ ગાળી તેમાં સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી પાવુ **(૫) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**—ખીજડાના

× ખીજડાની શીંગોને સાંગરીઓ કહે છે. એને બાફીને એનું શાક અને કઢી કરે છે. વળી એની સુકવણી કરી રાખી ગમે ત્યારે શાક અને કઢી કરી શકાય છે. એ ઝાડ ઉપરજ સુકાઇ ગએલી પાકી ફળીને ખોખાં કહે છે. તે બાળકો સ્વાદથી વીણી ખાય છે. ખીજડાનાં પાંદડાંનો રસ સાપના ઝેરને ઉતારવાનો એક ચમત્કારિક રામબાણ ઉપાય છે; એમ અમને એક મહાત્માનું ફરમાન છે. આશા છે કે એને કોઇ પણ અજમાવી ખાત્રી કરશે. જુની સાંગરીઓ બારીક ઝીણી વાટી પુનઃ ગરમ કરી સુમચ ઉપર બાંધવાથી એને પકવી ફોડે છે.

અને પાણી સાથે આપવાથી શરદી વાયુ વગેરે રોગો સારા થાય છે. બીજ વાટી આપવાથી ઝોકાં આવે છે. ખુરાસાની અજમાની ક્રિયા અફીણ અને ધતૂરાનું 'બેલાડોના' નામનું ઔષધ આ બન્નેની ક્રિયાને મધ્યવર્તિ છે. ખુરાસાની અજમાનાં પાંદડાંમાંથી કહાડેલ મઘાર્ક (ટીંચર) નો ઉપયોગ પેશાબની બળતરા કમી કરવાને આપે છે. ઉંઘ ન આવતી હોય તો તે લાવવાને માટે અને માનસિક ભ્રમ થએલ હોય તો ખુરાસાની અજમાનાં પાંદડાંનો અર્ક ઠીક ઉપયોગી થાય છે. આપવાની માત્રા (પ્રમાણ) એક ગ્રેનનો આઠમો ભાગ એટલે તોલાનો ૧૪૪૦નો ભાગ છે. વાતોન્માદ (વેડ) થએલા મનુષ્યને રાત્રિની વખતે આ સત્વનો પાણીમાં દ્રાવ તૈયાર કરી તેની પિચકારી આપવી. યુનાની હકીમો ખુરાસાની અજમાનાં બીજ પાતળા ડામર સાથે મસળી તેમા રૂ બોળી દાંતના શૂળ (દુખાવા) ઉપર લગાવે છે: અથવા તે એરંડના તેલ સાથે મસળી તેમાં રૂ બોળી તે દાંતના કોતરમાં રાખે છે. એથી દુખાવો શાન્ત થાય છે. એના અર્કનું ટીપું આંખનાં પોપચાંને ચોપડવાથી આંખો દુખતી બંધ થાય છે. આંખોની બાહુલી ફેલાવવાને તેના ઉપર એના અર્કનો સારો ઉપયોગ થાય છે. એનાં પાંદડાંનો રસ અથવા અર્ક જવના લોટમાં મેળવીને તેની પોટીસ બાંધવાથી શૂળ અને દાહ બંધ થાય છે. ખુરાસાની અજમાનાં બીજ ઘેટીના દૂધમાં વાટીને ભેંસના ચામડા ઉપર લેપ કરીને તે ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓને પેટ ઉપર બાંધવાથી ગર્ભ બંધ થાય છે; એવી કહેવત કાબુલમાં આજ સુધી ચાલતી આવે છે. આ ઉપરથી ખુરાસાની અજમાની તીવ્રતાની કલ્પના કરી શકાય છે. એનાથી બનનારાં ઔષધ (મઘાર્ક—સત્વ વગેરે) તૈયાર કરવા માટે હિન્દુસ્તાનના લોકો વિશેષ લક્ષ્ય આપતા નહિ હોવાથી તેની આવક યૂરોપ ખંડમાંથી પુષ્કળ થાય છે. **ખુરાસાની અજમો**:—તીખો, રૂક્ષ, પાચક, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, માદક, ગુરૂ, વાતકર અને કફનાશક છે. બીજા ગુણ અજમાના જેવા છે. **ઉપયોગ**:—(૧) **વિષમજ્વર ઉપર**:—ત્રણ માસા ખુરાસાની અજમો અને ત્રણ માસા જેઠીમધ, એનો કાઢો કરી તાવ આવતાં પહેલાં તે પીવો.

૧૭૭. ખેર:—સં૦ ખદિર. મ૦ હિં૦ ક૦ ખૈર. તૈ૦ ખાસુ, ખદિરમુ. મલા૦ કરિનિલિ. તું૦ કાસુ. તાં૦ વોદલે. લા૦ એકેશિઆકેટેચ્યુ.

×ખેર અરણ્યવૃક્ષ છે. સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં એનાં વન ઘણાં છે. એને

×ખેર ધોળો, રાતો અને દુર્ગંધ એમ ત્રણ જાતનો છે. ખેરના લાકડાંનો યજ્ઞના સાહિત્યમાં સુવા આદિ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. મદનપાલ નિઘંટમાં લખે છે કે:—આ ઝાડની અત્યંત રંગની લાકડી અને કાચી ફળીઓમાંથી ઉકાળીને સત્વ કહાડે છે એને કાથો કહે છે. કરીયાતાને પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણીમાં ૧૦—૧૨ ગ્રેન કાથો નાખીને ઘણા દિવસના આંતરે આવનાર તાવની બીમારીમાં આપવાથી બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે. રૂધિરના વિકારથી દાંતના પારામાંથી લોહી નીકળતું હોય તો કાથાને પારા ઉપર ચોળવો તથા ખાવા આપવો તેથી અત્યંત ફાયદો થાય છે. ડૉ૦ એમ. શેરાના કહે છે કે:—ઘણુંજ જુના નાસુર અને કોઢના ચાંદા ઉપર કાથાને બારીક વાટી બીજા પદાર્થોની સાથે મ૬

ગરમાળાનો પાલો અને પલાશપાપડો, એ એકત્ર વાટી ચોપડવું. (૩) **આસી ચડે છે તે ઉપર:**—ગજકર્ણીનાં પાંદડાંના રસમાં નવસાર ઘસી ચોપડવો. (૪) **અંગની ખરજ દૂર થવા માટે:**—ગજકર્ણીનાં પાંદડાં વાટી શરીરે ચોળવાં અને થોડીવારે સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે બે ત્રણ વાર કરવું.

૧૮૧. ગરણી:—સં૦ ગોકર્ણી, અપરાજિતા. મ૦ ગોકર્ણી, સુપલી, કાજળી. હિં૦ કોયલ. બં૦ અપરાજિતા, હાપરમાલી. ક૦ બિલિયગિરિકર્ણિકે, ગંટુના, દિન્ટેના. તા૦ કાક્કનકોડી, કાક્કાન. મલા૦ આરલ. ફા૦ માઝીરીયન. અ૦ મજરયુનએ હિન્દી. ઇં૦ ઇન્ડીયન મેઝેરિયન. લા૦ કલેટોરિયા ટરનેટિયા.

ગરણીના વેલા પ્રસિદ્ધ છે. ગરણીમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. ગરણીને લાંબી શીંગો આવે છે. એના ફૂલ આકારે ગરણી જેવાં હોય છે. એ ફૂલનો પૂજાના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધોળી ગરણી વધારે ગુણવાળી છે. **ધોળી ગરણી:**—તીખી, શીત, કડવી, બુદ્ધિપ્રદ, ચક્ષુષ્ય, તુરી, સારક તથા વિષનાશક છે; અને ત્રિદોષ, મસ્તકશૂળ, દાહ, કોઢ, શૂળ, આમ, પિત્તોપદ્રવ, સોજો, કૃમિ, વ્રણ, કફ, ગ્રહપીડા, શીર્ષરોગ તથા સર્વ વિષનો નાશ કરે છે. **કાળી ગરણી:**—કડવી, સ્નિગ્ધ, ત્રિદોષનાશક તથા શીતવીર્ય છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, જ્વર, દાહ, શ્રમ, પિશાચબાધા, રક્તાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિકાસ, દમ, કફ, કોઢ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળી ગરણીના જેવા છે. **ઉપયોગ:—(૧) કોઢ ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો એટલે ધોળો કોઢ એક મહિનામાં જાય છે. **(૨) રેચ થવા માટે:**—ગરણીનાં બિયાં ઘીમાં તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવું. **(૩) મસ્તકશૂળ ઉપર અને આધાશીશી ઉપર:**—ધોળી ગરણીનું મૂળ પાણીમા ઘસી તે નાકે સુંઘવું. **(૪) તણખીયા પરમા ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી સાત દિવસ સુધી પાવાં. **(૫) હડતાલના વિષ ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૬) આધાશીશી ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં બિયાં તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો કિંવા ધોળી ગરણીનાં મૂળ કાને બાંધવાં. **(૭) કફવિકાર ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બે તોલા પર્યંત ગાયના તાજા દૂધમાં પાવો. **(૮) શોફોદર ઉપર:**—ધોળી ગરણીનો વેલો કંમરે બાંધવો. **(૯) એકાંતરા જ્વર ઉપર:**—ગરણીના રસનું નસ્ય આપવું. **(૧૦) ગર્ભપાત ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં એટલે પડનારા ગર્ભનું સ્તંભન થાય છે. **(૧૧) વાળા ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમા વાટી લેપ કરવો. **(૧૨) યકૃત, પ્લીહા અને જલોદર ઉપર:**—ગરણીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા ગરમ પાણી સાથે પાવું.

૧૮૨. ગરમાળો:—સં૦ આરગ્વધ. મ૦ બાહાવા. હિં૦ અમલતાસ, ધનબહેડા. ક૦ હેગ્ગાકે. તુ૦ કકે પ્રાવિસારા. મેલા૦ કટ્ટકોના. તૈ૦ રેલચેટ્ટુ. અ૦ ખ્યારેસંબર. ફા૦ ખ્યારેચંબર. ઇં૦ પુડિંગપાઈપટ્રી. લા૦ કેસ્યા ફિસ્ચુલા.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં રતાંજળીનાં પાંદડાં જેવાં નાના હોય છે

ચોળવાં અને કેટલીકવાર થયા પછી સ્નાન કરવું. (૬) દુરિદ્રા મેહ (પીળા પ્રમેહ) ઉપર:—ગરમાળાની શીંગોની અંદરના મગજનો અજમાંશ કાઢો પાવો. (૭) કફ રોગ ઉપર:—ગરમાળાની શીંગોની અંદરનો ગર્ભ તથા ગોળ એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ગોળી કરી ગરમ પાણીમાં પાવી. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—ગરમાળો અને આવળ કંઠી (આંમળાં) નો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો, એટલે રેચ થઇ રક્તપિત્ત બંધ થાય છે. (૯) ગંડમાલા ઉપર:—ગરમાળાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું કિંવા લેપ કરવો. (૧૦) ભીલામો ઉઠયો હોય તો:—ગરમાળાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૧૧) સૂક્ષ્મ રેચ માટે:—સોનામુખી, બાળહરડાં અને ગરમાળાનો ગર્ભ એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૮૩. ગરવેલ.—આ ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. આ ઝાડ ડમરા જેવું હોય છે. એનાં પાંદડાં અને મૂળ ઘણાં કડવાં હોય છે. આ ઝાડ માહુલી કિલ્લા ઉપર પુષ્કળ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) કૉલેરા ઉપર:—ગરવેલનું મૂળ ત્રણ માસા અને મોડસ કાંદો ત્રણ માસા, એ પાણીમાં વાટી પાવું એટલે તાબડતોબ કૉલેરાનો આજાર દૂર થાય છે.

૧૮૪. ગલકી:—સં૦ હસ્તિકોશાતકી, ઘોશકી. મ૦ ઘોસાળે, ઘોસાળી, પારસાદોડકા. હિં૦ નેનુઆ, તોરઇ, ઘીયા તોરઈ. બં૦ ધુંધુલ. ક૦ અરહીરે, તુપ્પીરી. તૈ૦ પુછ્છબીરકાયા. ફા૦ ખિયાર. લા૦ લ્યુફાએજિપ્ટિયાકા (?)

ગલકીનો વેલો ઘણોજ વધે છે. એનાં ફળોને 'ગલકાં' કહે છે. એમાં બે જાત છે. માડ અને સાતપુતી. માડને ફક્ત એકજ ફૂલ અને ફળ આવે છે. +સાતપુતીને વધારે ફળ ફૂલો આવે છે અને તોરા આવે છે. માડનાં ગલકાં પોચાં હોય છે. ગલકાં એ એક તુરીઆંનીજ જાતિ છે. ગલકાનું શાક અને ભજીયાં ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ તુરીઆં કરતાં સારાં થાય છે. ઘણીખરી ભાજીઓ કરતાં એ ઘણી મીઠી લાગે છે. ગલકાંને "પારોસ" પણ કહે છે. મોટાં ગલકાં:—શીતલ, મધુર, વાતલ, અગ્નિદીપક, કફકર તથા પિત્તલ છે; અને દમ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. સાતપુતી:—શીતળ, હૃદ્ય, પાકકાળે તીખી તથા કડવી છે. અને પિત્ત, વિષ, ઉધરસ, તાવ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકની છાતીમાં દરદ થયું હોય તે ઉપર:—ગલકી શેકી તેનો રસ એક પૈસાભાર પાવો. (૨) સોજા ઉપર:—ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ

+ સાતપુતી એ મરાઠી નામ છે. ઘણું કરીને ગુજરાતીમાં એને ગુચ્છખડાં કહે છે. આ બધાં તુરીયાની જાતનાં છે. તુરીયાની મુખ્ય ત્રણ જાતો કહેવાય છે. તુરીયાં, કડવાં તુરીયાં અને ગલકાં. તેમાં તુરીયાં સફેદ ધારવાળાં અને પીળાં ફૂલનાં થાય છે. કડવાં તુરીયા એ તુરીયાં જેવાંજ વગડામાં ઝાડ ઉપર થાય છે; અને વખતે તુરીયાંની વાડીમાં તુરીયાં સાથે થઇ તેમાંજ ભળી જાય છે. એનાં બીજ કાળાં હોય છે. કહે છે કે તુરીયાં ઉપરની ધારોની સંખ્યા ૧૦ અને કડવાં તુરીયાં ઉપરની ધારોની સંખ્યા ૯ હોય છે; આથી પણ એ ઓળખાય છે. ગલકાં કાળાશ પડતા રંગનાં અને લંબગોળ પીળાં ફૂલનાં થાય છે.

અને કફ, વાયુ, ઊળી તથા આમવાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) નાક-માંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ**—આંબાની ગોટલી ધરોના રસમાં ઘસી નાકે સુંઘવી, અને ગલતુરાના પાંદડાંનો રસ, અલતો અને મધ એ પીવાં.

૧૮૬. ગવાર (ગુવાર).—સં० ગોરાણી. હિં० ગ્વારકી ફળી. મ० ગોંવારી, ગોંવારી સ્યાશેંગા, બાંવચ્યા. તૈ० ગોરચિકુડુ. લા० સોપેમોપસિસ્, સોરેલિયા ઈન્ડીશ્.

ગવારનાં ઝાડ બે ત્રણ હાથ ઉંચાં વધે છે. ગવારનાં પાંદડાં કુમળાં હોય ત્યારે તેની ભાજી સરસ થાય છે. પાકી ગવારફળી સુકવી તેમાંનાં બિયાં (ગવાર) કાઢી ઢોરને ખવરાવે છે. ગવારની શીંગો શાક માટે સુકવી પણ રાખે છે. સગર્ભા સ્ત્રીઓએ કિંવા જે સ્ત્રીઓને બાળક સ્તનપાન કરે છે તેમણે ગવારની ભાજી ખાવી નહિ. કારણ કે તેઓના બાળકને આંકડીનો રોગ થવાની ધાસ્તી રહે છે. **ગવારની ફળીઓઃ**—રૂક્ષ, વાતકર, મધુર, ગુરૂ, સારક, કફકર, અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) દાદર ઉપરઃ**—ગવારનાં પાંદડાંનો રસ અને લસણના રસનો લેપ કરવો. **(૨) નાડીવ્રણ ઉપરઃ**—ગવારનાં પાંદડાંના રસમાં કાકડી ભિજવી યુક્તિથી વ્રણમાં ઘાલતા જવું.

૧૮૭. ગહુલાઃ—સં० અબ્દપ. બં० પ્રિયંગુ. મ० ગહુલા. હિં० ફૂલપ્રિયંગુ. ક० નેપીંલગુ ગૌલ. લા० પૂનસમહાલિબ.

ગહુલાનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. **ગહુલાઃ**—તુરા, કડવા, વૃષ્ય, શીતળ તથા કેશને હિતાવહ છે; અને ઉલટી, ભ્રાંતિ, દાહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તાવ, મોહ, ઘર્મ, કોઢ, મુખજાડ્ય, તૃષા, વાતગુલ્મ, વિષ, મેદ, મેહ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં બીજઃ**—તુરાં મધુર, શીતળ, રૂક્ષ, ગ્રાહક, મલસ્તંભક, બલ્ય, પિત્તનાશક, કફનાશક અને આમાનવાયુકારક છે. **સુગંધ ગહુલાઃ**—શીતળ તથા સુગંધિ છે; અને કોઢ, દાહ, તાવ તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપરઃ**—ગહુલા, કમળકંદ, કુમળાં ઉમરાં, એ દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું; પછી સાકર સાથે સતી ડાંગરનો ભાત ખવડાવવો. **(૨) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ**—ગહુલાનું ચૂર્ણ સાકરમાં ખાવું.

૧૮૮. ગહું (ઘઉં).—સં० ગોધૂમ. મ० હિં० ગહૂં. ક० ગોધી. તા० ગોધુમૈ. તુ० ગોદી. મલા० કોટપ. તૈ० ગોધૂમ, ગોધુમલુ. ફા० ગંદુમ. અ० હિંતા. ઈં० વ્હીટ. લા. ટ્રિટિકમ વલગેરી.

અર્થાત્ " વેત્રતરૂ એ ધોળા, રાતાં, કાળા, પીળાં અને રક્તવર્ણનાં ફૂલોવાળો એમ પાંચ પ્રકારનો જગતમાં વીરતરૂના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એને આઈનાં જેવાં ફૂલો અને ખીજડીના જેવાં ઝીણાં ઝીણાં પાંદડાં હોય છે. વળી એ કાંટાનું વૃક્ષ ઉજ્જડ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ' તેમજ મારી પાસેના નિઘંટુઓમાં તપાસ કરતાં વેત્રતરૂનાં નામોની સાથે શબાદરી નામ પણ મળી આવતું નથી. કૈયદેવનિઘંટુકારવાળાએ તો વેત્રતરૂને મંદારો પણ લખી આપ્યો છે.

કરવો. (૨) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ—ગોરખ આમલી માહિના ગરનો અષ્ટમાંશ ... કરી પાવો; અથવા ગોરખ આમલીના ગરનું સરબત કરી તેમાં જીરાની ભૂકી નાખી સાકરની ભૂકી નાખી પાવું. (૩) અતિસાર અને પ્રદર ઉપરઃ—ગોરખ આમલીના ગરનું સરબત કરી સાકર નાખી પાવું. (૪) ઢોરોને સુસલ રોગ થાય છે તે ઉપરઃ—ગોરખ આમલીનું મગજ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૫) ગરમીની ચાંદીઓ, ખાંડુક અને સર્વ પ્રકારના જખમો ઉપરઃ—ગોરખ આમલીનાં બિયાંની દાળી રાખ કરી માખણમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવું.

૨૦૭ ગોરખમુંડી–(કલાર):—(સં૦ ગોરક્ષ મુંડી. હિં૦ મુંડી. ગોરખમુંડીમાં બે જાતિ છે. નાની અને મોટી. નાનાં ઝાડ સુમારે વેંતભર ઉંચાં વધે છે. મોટાં હાથભર ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર નાની સોપારી જેવડાં અરીઠાનાં જીંડવાં સરખાં ગુલાબી રંગનાં ફળો આવે છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં બારીક હોઈ તે લાંબાં હોય છે. આ ઝાડનો વાસ ઘણો ઉગ્ર આવે છે. એ ઝાડ લીલી જમીનમાં થાય છે.•ગોરખમુંડીઃ—તુરી, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ. કડવી, મધુર, ભેદક, લઘુ, મેધાકારક, બલકર તથા રસાયન છે; અને ગડગુમડાં, ગંડમાલા, અપચી, કફ, વાયુ, પ્લીહ, મેદ, અપસ્માર, શ્લીપદ, પાંડુરોગ, પિત્ત, આમરોગ કૃમિ, દમ, કોઢ, વિષદોષ, અતિસાર તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. મોટીમુંડીઃ—મધુર, કડવી, ઉષ્ણ, રસાયન, રૂચ્ય તથા સ્વર્ય છે અને પ્રમેહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો ગોરખમુંડી જેવાજ છે. ઉપયોગઃ—(૧) કમળી ઉપરઃ— ગોરખમુંડીનો અંગરસ કાઢી પાવો. (૨) ગંડમાલા ઉપરઃ—ગોરખમુંડીનાં મૂળ તેનાજ રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપરઃ—ગોરખમુંડીનો રસ કાઢી ગરમ કરી સાકર નાખી પાવો. (૪) જખમ ઉપરઃ—ગોરખમુંડીનો રસ ચોપડવો, એટલે ઘા તુરતજ સારો થાય છે. (૫) બારીક ચાંચડ થાય છે તે જવા માટેઃ—ગોરખમુંડીનું ઝાડવુ લાવી ઘરમાં બાંધવું. એટલે તેના ઉગ્ર વાસથી ચાંચડ જતા રહે છે. (૬) સંનિપાત ઉપરઃ—ગોરખમુંડીનાં જીંડવાં બારીક વાટી તેનો લેપ કરવો.

• કલારને કેટલાક સ્થળે કારેમ, જંગલી તમાકુ અને ગેગારજમની પણ કહે છે નાની કલારને બેટીઓ કલાર અને મોટી કલારને દાઢીઓ કલાર કહે છે. દાઢીઓ કલાર હાથભર ઉંચો વધે છે તેમ. [illegible] થઈ જાય છે. એથી એને જંગલી લોકો ગાડર કલારના નામથી પણ ઓળખે છે.

આ સિવાય આમાં એક વધારે કલાર નામનો [illegible] તે ચાર પાંચ ૨૮ ઉંચા થાય છે [illegible] છે. પાંદડા લગભગ ૨૦–૩૦ હોય છે [illegible] ઉપર [illegible] કરકરી હોય છે [illegible] કરવાં હોય છે આ કલારને ઉપર [illegible] પણ એ છોડના રસમાં [illegible]

૧ તોલો નાખી તે સાત દિવસ આપવું.

૧૮૯. ગળજીભી:—સં૦ ગોજીહ્વા. મ૦ ભુઈ—પાથરી. હિં૦ ગોભી, ગોજીયા. બં૦ દાડીશાક. ક૦ પત્રુનાલગે, હક્કરિકે, એત્તિજનાલિગે. તૈ૦ યેદુનાલિક ચેટ્ટુ. ફા૦ કલમરૂમી. લા૦ એલિફેન્ટોપસસ્કેબર.

એ ખડકવાળી, કાંતરાવાળી અને પડતર જમીનમાં થાય છે. એ કુમળી હોય છે ત્યારે તેને મૂળ સુદ્ધાં ઉપાડી લે છે. જમીનની સાથેજ તે અડેલી હોય છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરે છે. ગળજીભીનો છોડવો જૂનો થયા પછી તેના ઉપર વેંતભર ઉંચાઇનો તોરો આવે છે. એનાં બીયાંને હિન્દુસ્તાનીમાં "ગોઝબાન" કહે છે. એનું શાક પથ્યકર છે. ભેંસને ખવરાવવાથી તેનું દૂધ વધારે નીકળે છે. **ગળજીભી:**—તીખટ, કડવી, શીતળ તથા ગ્રાહીપણુ છે; અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારનાં વિષો, ઉષ્ણરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પારા ઉપર ઉતાર:**—ગળજીભીનાં મૂળનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો. ગળજીભીનું શાક કરી ખાવું. **(૨) અહિર અને આંખો આવે છે તે ઉપર:**—ગળજીભીનાં પાંદડાંના રસનું અંજન કરવું. **(૩) સર્પદંશ ઉપર:**—ગળજીભીનાં મૂળ વાટી પાવાં. **(૪) શીતજ્વર (ટાઢીઆ તાવ) ઉપર:**—ગળજીભી અને અરણીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. **(૫) શ્વાન વિષ ઉપર:**—ગળજીભીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. **(૬) ત્વગ્દોષ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર:**—ગળજીભીનો રસ કાઢી સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો. **(૭) મૂત્રશુદ્ધિ તથા આંખોમાંની ગરમી નીકળી જવા માટે:**—ગળજીભીનો રસ પાવો.

૧૯૦. ગળી:—સં૦ તા૦ તુ૦ નીલી. મ૦ નીળ—ગુળી. હિં૦ નીલ—લીલ બં૦ નીલગન્છી. તૈ૦ નીલીચેટ્ટુ. મલા૦ અવારી. ઈં૦ ઈંડીગો. લા૦ ઇંડીગોફેરા, ટીંકટોરીયા.

ગળીના છોડ શરપુંખાના છોડ જેવા થાય છે. પાંદડાં પણ તેવાંજ હોય છે. બંગાલ અને આસામ પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી ઘણી થાય છે. તે પ્રાંતોમાં ગળીની વાવણી કરવાનું કામ યુરોપિયન ખેડુતો કરે છે. ગળીના છોડમાંથી જે રંગ તૈયાર કરે છે તેને "નીલ" અથવા "ગળીનો રંગ" કહે છે. ×ગળી:—તીખી, કડવી

× ગળીની માત્રા ૨ માસાની ગણાય છે. કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષો પોતાની ગયેલી જુવાની રોકી રાખ્યાનો ખાલી ડોળ દેખાડવા ગળીબાઇને ભજે છે. પ્રથમ તો તેઓ પોતાને સલાહ કરવા માટે કાળ દેવે કરેલી સફેદ ઝંડી (વાળ)ને વાટેલ મેંદીનાં પાંદડાં બાંધી લાલ (ભયંકર) સ્વરૂપ આપે છે; અને પછી તેના ઉપર ગળીબાઇનાં વાટેલ પાંદડાંની પુડીનું આવાહન કરી પુનઃ એજ સફેદમાંથી લાલ થએલ ઝંડી (વાળ) ને આબેહુબ ભમરના જેવું શ્યામ સ્વરૂપ આપે છે. પરંતુ અફસોસ કે કદાચ એનાથી મનુષ્ય ઠગાતાં હશે; પણ કાકા કાળીબાઇ તો ઠગાતા નથી! તે તો પોતાનો દાવ આવ્યે તમાચો મારી કોળીયો કરી જાય છે અને ઝંડી કાકા ગળીના કુંડમાં ગુંડલાજ રહે છે!

એનું 'હાર્ટ લીવ્ડ મુન્સીડ' એ ઇંગ્લીશ નામ પડેલ છે. એ પાન પીપળાના પાન જેવા [illegible] ન હોતાં કોમળ હોય છે. તેના ઉપર રૂંછાં અથવા કોઇ પણ પ્રકારનું ખડબચડાપણું હોતું નથી તે સપાટ હોય છે. પાંદડાની લંબાઇ શેરથી ડીટડા સુધી [illegible] આગળ [illegible] પહોળાઇ પણ ઘણું કરીને તેટલીજ હોય છે. નાના પાંદડાની લગભગ [illegible] આગળ હોય છે. કુમળા પાન તો ઘણીના નાના પાન જેવડાજ હોય છે અને [illegible] પડતા પીળા રંગના ફુલો પાંદડાના ડીટડાના થડમાં આવે છે. એ નાના હોઇ તેમાં નર અને માદા એવી બે જાતિ હોય છે. નરજાતિના ફુલોના ઝુમખા હોય છે અને માદા જાતિના ફુલો હમેશાં એક એકજ હોય છે. ગળોને ગુચ્છાદાર લીલા રંગનાં ચણા જેવડાં ફળો આવે છે. તે પાકે છે ત્યારે તેનો રંગ રાતો હોય છે. ચણા ઉપરની છાલ કાઢવાથી જેમ અંદર બીજ હોય છે, [illegible] ગળોને પણ હોય છે; પણ એનું છોતરૂં ચણા જેટલું કઠણ ન હોતાં [illegible] હોય છે. તમાથી બીજ નીકળે છે. તે દ્વિદલ (બે પડવાળું) અર્ધચન્દ્રાકાર હોય છે [illegible] ફળ આવે એમ નથી. તેનું મૂળ જાડું અને કંદ જેવું હોય છે. વાડના ઉપરની છાલ સુકાઇ એટલે તેને ચીરા પડી તે અંદરના કાષ્ઠમય ભાગથી જુદી પડે [illegible] લાકડું આડું કાપીએ તો તે ટુકડાના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર પાચરીના આકારના તંતુ [illegible] હોય છે. ગળોના પાંદડાં પાકવાથી પીળાં થાય છે. લોકો એની ડાનગીઓનોજ ઉપયોગ [illegible] કરે છે, પરંતુ પાંદડાંનો પણ અનેક પ્રકારે સારો ઉપયોગ થઇ શકે છે. ગળોને ચોમાસાની મોસમમાં ફુલ આવે છે. અને શિયાળા ઉનાળામાં [illegible] ફળ હોતાં નથી. ગળો અનેક રોગોનો નાશ કરનાર છે. એ કડવી છે પણ એના ગુણો ઉપરથી એને ગળો એટલે ગળી માનેલી છે. ગળોનું સત્વ કહાડે છે તે પણ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. એ સત્વ ઘણું શક્તિવર્ધક છે. ઔષધોમાં [illegible] વગેરે વિગેરે ઉપર ચાલે છે. [illegible] ઝાડ ઉપરની ગળો કદી લેવી નહિ. ગળોના ઉપર ઘોળી અને અંદર લીલી [illegible] હોય છે. (ગળોનાં ફાંટ અથવા હિમ કરવાના કામમાં લીલી ત્વચાનો ઉપયોગ કરે છે એમ અમારો અનુભવ છે.) તે કાઢી નાંખી ઉપયોગમાં લેવાથી સારી ગુણદાયક થાય છે.

ગળોની ઉત્પત્તિ સબંધી પૌરાણિક કથા એવી છે કે, રામ-રાવણના યુદ્ધમાં રાવણનો વધ કર્યા પછી અસુરોના હાથથી જે વાનરોની સેના મરણ પામી હતી તેને ઈન્દ્રે અમૃતવૃષ્ટિ કરી ફરી સજીવન કરી. તે વખતે અમૃતનાં બિંદુ તે વાનરોના શરીર ઉપરથી ઉડીને જે જે ઠેકાણે પડ્યાં તે તે ઠેકાણે આ વેલ ઉત્પન્ન થઇ; એથી એનું 'અમૃતા' એ નામ પડ્યું છે. ગળો:—તુરી, કડવી, ઉષ્ણ, [illegible] ગ્રાહક, રસાયન, બળકર, મધુર, અગ્નિદીપક, લઘુ, હૃદ્ય અને આયુષ્યપ્રદ છે [illegible] દાહ, તૃષા, રક્તદોષ, વમિ, વાત, શ્રમ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા [illegible] આમ, ઉદરરસ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતરક્ત, ખરજ, મેદ, [illegible] [illegible] અને કફનો નાશ કરે છે. એ ઘીની સાથે સેવન કરવાથી વાયુનો [illegible] સાથે લેવાથી મળબંધનો, સાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો, મધ સાથે લેવાથી

૨૦૪. ગોંડાળ.—સં૦ ગુંઅલા. મ૦ ગોંડાળ. હિં૦ ગોંડલ. ક૦ કર્ણિનભેદ, ગોંડાળ.

એ તળાવોમાં કિંવા બીજા જળાશયોમાં પાણી ઉપર થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. ગોંડાળને ચાર પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. ગોંડાળ ઘણી જલદીથી વધે છે. વહેળામાં થોડાજ દિવસમાં ઉગી નીકળે છે. વાસ્તે કૂવા માંહેલું પાણી સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમાં ગોંડાળ નાખે છે; પરંતુ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થવાથી પાણી બગડે છે; માટે એને ઘણું વધવા દેવું નહિ. ઉપર ઉપરથી કાપતા રહેવાથી પાણી સ્વચ્છ રહે છે. ઉપયોગ:—(૧) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ગોંડાળ લાવી વાટી તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૨) **બાળકની ઉત્તરસ ઉપર:**—ગોંડાળ પાનમાં ચાવી તેનો રસ પીવો.

(૨૭૫) ગોમેટો:—(સં૦ વનતુંડી.) કૂવા ઉપર અને વાડો ઉપર ગોમેટોના વેલા આપોઆપ થાય છે. એ વેલા કોંકણમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં કિંચિત લાંબાં અને સહજ જાડાં હોય છે. એને રાનપડોળા જેવાં આંગળભર લાંબાં અને સોનેરી કેળાં જેવાં અને ડીંટા પાસેની બાજુએ કિંચિત્ જાડાં ફળ આવે છે. એ શાક કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગોમેટોનાં ફળ ગળચટાં હોય છે. એ ફળોને કચુંબી વગેરે લોકો ખાય છે. ગોમેટો:—મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે અને દંતપીડાનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **આગંતુક ગરમી ઉપર:**—ગોમેટોનાં મૂળ તથા ચાવનું બે સુમારે ત્રણ તોલા પર્યંત લઈ તેમાં એક તોલા પર્યંત ઘસી તથા થોડી સાકર નાખી પ્રત્યેક બે વખત સાત દિવસ પાવું. (૨) **ધાત પડતી હોય તો:**—ગોમેટોનાં મૂળ કુટી રસ કાઢવો. તેમા ગાયનું તાજું દૂધ, સાકર અને જીરાની ભૂકી નાખી આપવુ. એ ઔષધ બે વાર આપવું એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૩) **બિલાડો ઉઠયો હોય તો:**—ગોમેટોનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૪) **પુષ્ટતા ઉપર:**—એકલી ધોળી કુમળી, ગોમેટોનાં મૂળ, જીરૂ અને સાકર એકત્ર કરી બારીક વાટી તેમા ઘી નાખી પાવુ. આ ઔષધ બાળકોને આપવાને પણ હરકત નથી. **બીજો પ્રકાર:**—ગોમેટોના મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં ઘી અને સાકર નાખી પાવુ. (૫) **પિત્ત ઉપર:**—ગોમેટોનાં ફૂલોનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું.

૨૭૬. ગોરખ આમલી.—(રૂખડો.) સં૦ ગોરક્ષી. મ૦ ગોરખચીંચ, વાર્ગાચીંચ. હિં૦ ગોરખઆમલી. ક૦ ગોરક્ષહુણસી, માગિમાવુ, પ્રહ્માપ્લિકા. તા૦ પપ્પારપુળી તેલી અ૦ હમહમ. લા૦ એડ્નસોનિયા ડિજીટેટા.

એ ઝાડ મોટા મોટા થાય છે. ગોરખ આમલીના ઝાડનાં પાંદડાં કાંઇક ચીમ ગાના પાદડા જેવા હોય છે. એ ઝાડ ઉપર વેંતભર લંબાઇનાં દૂધીના જેવાં ફળ આવે છે. એ ફળોની બહારની છાલ કાળી હોય છે. એ ફળમાં લોટના જેવો ગર છે. એ લોટ ઘણો ખાટો છે. એનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એ લોટ પિત્તશામક, રુચિકર તથા પથ્યકારક છે. આ વૃક્ષને "ચોર આમલી" પણ કહે છે. **ગોરખ આમલી:**—મધુર, કડવી તથા શીત છે; અને દાહ, જ્વર, પિત્ત, ક્રમિ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **દમ ઉપર:**—ગોરખ આમ

(૭) ત્રિદોષ ગુલ્મ ઉપરઃ—ગોરખમુંડીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી કાથ નાખી તે તોલાભાર પાવાં. (૮) વૈપાદિક કોઢ (જેના યોગથી હાથ પગ ફાટી ચીરા પડે છે તે) ઉપરઃ—ગોરખમુંડીના રસમાં ઘી સિદ્ધ કરી ચોપડવું. (૯) મૂત્ર-વ્યાધિ ઉપરઃ—ગોરખમુંડીનાં પંચાંગની ભૂકી આપવી.

૨૦૮. ગોરાડુ—સં૦ હિં૦ મુખાલુ. મ૦ મોહળુ, ગોરાડુ, કોનફળ નાગરચિને. ક૦ મુડિગેણુસુ, ગુનાગેણુસુ. તે૦ મેળુસુમેદ. તા૦ પેરૂવળ્ળી. ગુ૦ ઉન્ડ રંગુ. મલા૦ કાચિલ. ડાયોસ્કોરિયા અલાટા.

ગોરાડુના વેલાનાં પાદડાં નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં અને અણીદાર હોય છે. એ વેલાના કંદ રતાળુ જેવા લાંબા અને રાતા રંગના હોય છે. એની ઉત્પત્તિ ગુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે. એનું મૂળ વાવવાથી તેમાંથી એક વર્ષમાં મોટા રતાળુ જેવા કંદ થાય છે. એને કોંકણમાં "કોનફળ" અને "નાગરચિને" પણ કહે છે. એનું શાક ઉત્તમ થાય છે. એ શાક બટાકાની પેઠે કરવું. આ શાક પૌષ્ટિક છે. એ કંદ છોલી પાતળા કડકા કરી સુકવી પછી તેનો લોટ કરી રાખવો. બાળકોને માટે તે તવખીર પ્રમાણે ઉપયોગી છે.× ઉપયોગ (૧) શોફોદર ઉપર—ગોરાડુનો કંદ કચરી કપડામાં ઘાલી પીલવો અને જે બહાર નીકળે તેમાં ઘોડાવેલીનાં બી ઘસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો, એટલે સોજો ઉતરે છે.

૨૦૯. ગોળા.—આ વૃક્ષ ગોમાંતક પ્રાંતમાં થાય છે. એ ઝાડનો એનો વિસ્તાર ઘણો હોય છે. એને વડના જેવી વડવાઇઓ ફુટી વધે છે. એનાં પાંદડાં કાંઇક જાબુડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. વૃક્ષ સુમારે પાંચસેં વર્ષ પર્યંત રહે છે

૨૧૦. ગૌરીના ફેણો.—એ નાના નાના વેલા પાણીના આશ્રયે, ભીંત ઉપર તથા કૂવા અને વાવમાં પણ થાય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં હાથતળીઆની જેવા હોય છે. એની દાંડી કાળી હોય છે. ઉપયોગઃ—(૧) રતવા ઉપરઃ એ વેલના પત્તાં વાટી લેપ કરવો એટલે તત્કાળ ઘાવરૂં સારૂં થાય છે. (૨ અરૂંજવા ઉપરઃ—એ વેલા સુકવી તેની કાળા રંગની (કાચી) રાખ કરી

×શ્રીયુત આગળના પ્રકાશક આને રતાળુના નામથી ઓળખાવી મૂળ કે [illegible] કારણ રતાળુને મિ [illegible] એ આવ મરાઠી ગ્રંથમાં જુદું આપ્યું છે તેમ નિઘંટમાં પણ [illegible] જુદા આપ્યા છે ગોરાડુની ઓળખાણ તેમણે નિઘંટ પણ [illegible] એમ [illegible] આપી છે— ગોરાડુના વેલાના પાંદડા નાગરવેલનાં પાંદડાં જે [illegible] ધોળા અને રાતા એમ બે જાતના થાય છે. એ ઉત્પત્તિ [illegible] ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે. એ [illegible] વાવવાથી [illegible] જેવડા એ કંદ થાય છે. [illegible] શાક સારૂં [illegible] કરી સુકવી પછી તેનો [illegible] કરી રાખે છે બાળકોને માટે [illegible] એમ જ આનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. આ કંદ [illegible] આગળ [illegible] તેમાં સુરણ, પેંડી અને આંડી એવી ત્રણ જાતો છે [illegible] શાક [illegible] વખતે આ નક્કી [illegible] હશે!

વાતનો નાશ કરનારું છે. ઉપયોગઃ—(૧) રક્તાતિસાર ઉપરઃ—ચારોળીના ઝાડની છાલ દુધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. (૨) શીતપિત્ત ઉપરઃ—ચારોળી દુધમાં વાટી શરીરે ચોપડવી.

૨૨૯. ચાંબેલ.—(મં० મહાયમલ પત્રક.) ચાંબેલનાં ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં કાંચનારનાં પાંદડાં જેવાં હોઇને તે માદુલીનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં થાય છે. એની પત્રાવળી થાય છે. ચાંબેલનું લાકડું ઇમારતના કામમાં સાધારણ ઉપયોગી છે.

૨૩૦. ચિકુ.—એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એ બાગમાં વાવે છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં બોલસરીનાં પાંદડાં જેવાં લાંબ હોય છે. આ ઝાડ ઉપર અંજીર જેવાં ફળો આવે છે. એનો રંગ રાતો તપખીરીઓ હોય છે. એ ફળ મીઠાં અને પુષ્ટિકારક છે. એનો માહેબ લોકોમાં વધારે ઉપયોગ થાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) ધાતુપુષ્ટિ માટે અને પેશાબના દુખવા ઉપરઃ—ચિકુનાં ફળ સાકર મેળવી સેવન કરવાં.

૨૩૧. ચિટમિટકો.—કર્ણાટક પ્રાંતમાં ચિટમિટકો નામનું એક નાનું ઝાડ થાય છે. એની ઉંચાઇ બે હાથ હોય છે. તેને ગોળ ચણીબોર (જંગલી બોર) જેવડાં ફળો આવે છે. ને ખાટાં હોય છે. તેનાં રાયતાં અને શાક કરી ખાય છે. તે દેશના લોક એને મહાન પવિત્ર માને છે. એનાં ફુલોનો રંગ રાતો હોય છે. બીજા પ્રાંતોમાં પણ એ ઝાડ થાય છે.

૨૩૨. ચિત્રક. (ચિત્રો).—મ० ચિત્રક. મ० ચિત્રક. હિં० ચીતા, ચિતરા. [illegible] ચિત્રનળ. તે० ચિત્રમુલમુ. તા० કાડિવેલ. ગુ० મોટુ [illegible] ફુલી. ફા० બેખબરેદ. અ० શિતરજ. લા० પ્લમ્બેગોઝિ [illegible]

[illegible] ત્રણ હાથ ઉંચાઇવાળો નાનો છોડવા થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણી [illegible] ડાળીઓ [illegible] ફુટે છે તેમાં ફુંખણી હોય [illegible] એ પાંદડાં [illegible] પણ્તાં દળદાર હોય છે. એના [illegible] સામ સામા હોય છે. કવચિત્ એક [illegible] ની માફક વિરળ હોય છે. પાંદડું [illegible] ફુલની ગાંઠી અને ચોળી જેવી મે ભરી [illegible] ફુલો અને પાંદડાનું ડીંટડું [illegible] હોય છે. બાકી પાંદડાં વગેરે [illegible] બીજા બીજા રંગ હોય છે. અને તેથી [illegible] ફુલ જેવા ફુલોના ઝુમખા આવે છે [illegible] પુષ્પદંડ હોય છે. કેટલાક [illegible] ફુલો પણ ઉત્પન્ન [illegible] ફુલી [illegible] છે. [illegible] ભેદ છે. [illegible] ચિત્રકના [illegible] છે [illegible] થાય છે. [illegible]

(ઇન્ટરમિટેન્ટ) એકાંતરીયા તાવમાં એના મૂળનો સારો ઉપયોગ થાય છે. એ
પરસેવો લાવવાનો ગુણ છે. ડૉક્ટર ઓસવૉલ્ડે જાતેજ અનુભવ કરીને એના
નાશ કરવાના ગુણની પ્રશંસા કરેલી છે. અરબી ભાષામાં " *શિતરજ " એ
છે, તે " **चित्रक** " આ સંસ્કૃત શબ્દનો અપભ્રંશ થઇ બનેલ હોય એમ જણ
છે. ચિત્રકના જે ગુણો આર્યવૈદ્યકમાં જોવામાં આવે છે તે યુનાનિ વૈદ્યોને (હકીમો
પણ તેવાજ માન્ય છે. કફવિકાર, અરોચ, સંધિવા વગેરે રોગ ઉપર હકીમો
ગુણકારી માને છે. એના પાચક અને ગર્ભપાત કરનારા ગુણો પણ તેમને મા
છે. કોઢ અને ચામડીના જુના રોગો ઉપર દૂધ અને સરકામાં અથવા પાણી
મીઠા સાથે ચિત્રકના મૂળનો લેપ ફોલ્લા ઉઠતાં સુધી ચોપડી રાખવો. સંધિવાત
વાયુના વિકારો ઉપર ૧૫-૨૦ મિનિટ સુધી સદરહુ લેપ ચોપડી રાખવો
વિધિ એક યુનાની ગ્રંથમાં લખી છે.

ચિત્રકઃ—પાચક, રૂક્ષ, લઘુ, અગ્નિદીપક, પાકકાળે તીખો, ગ્રાહક,
ઉષ્ણ, રુચિકર, રસાયન તથા અગ્નિ જેવા પરાક્રમી છે; અને સોજો, કોઢ,
ઉધરસ, કૃમિ, વાતોદર, કંડૂ, યકૃત, સંગ્રહણી, આમ, ક્ષય તથા ઉદરરોગનો
કરે છે. એ તીખો છે એટલે કફનો, કડવો છે એટલે પિત્તનો અને ઉષ્ણ છે
વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ખસ ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળની
બારીક વાટી માખણમાં કાલવી, તેનો ગોળો એક કથરોટમાં મૂકી તે કથરોટ
વાળી કરી રાખવી એટલે ઘી ઓગળી નીચે નીતરશે. તે ઘી ખસ ઉપર ચો
વાથી ખસ જાય છે તેમજ એથી દાદર પણ જાય છે. **(૨) સ્તન,** કુક્ષિ
આદિ ઠેકાણે સોજો આવી ગાંઠ થાય છે તે ઉપરઃ—ચિત્રકનાં મૂળ પા
ઘસી લેપ કરવો. **(૩) સર્પદંશ ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળ, કાળીજીરીના
આખાડાના મૂળ એ સર્વ એકત્ર ઘસી થોડા થોડા સમયના અંતરે ત્રણ વાર
અને વિષ ચઢેલ માણસને છાણની ઉપર બેસાડી અંગ ઉપર ઠંડા પાણીની
કરવી એટલે એ પ્રકારમાં વિષ ઉતરશે. એનો ઉતાર ઘી અર્ધો શેર પાવું. **(૪)**
રના વિષ ઉપરઃ ચિત્રકના મગજનું ચૂર્ણ તેલમાં પાચન કરવું; અને તે
ઉંદરે કરડ્યાના સ્થાન ઉપર કિંચિત્ ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું. **(૫)** સર્વ પ્રકા
ઉદર રોગ ઉપરઃ ચિત્રકનાં મૂળ અને દેવદાર એનો કલ્ક દૂધમાં આપવો
અર્શ ઉપરઃ—ચિત્રકનાં મૂળ લીંબુના રસમાં ઘસી ચોપડવાં. **(૭) ખસ ઉપર**
ચિત્રકનાં મૂળ વાટી તેનો રસ નાળીએરના રસમાં નાખી તેલ
ઉપર ચોપડવું. **(૮) ચિત્રકઘૃતઃ**—ચિત્રકનો કાઢો અને કલ્ક એમાં સિદ્ધ
ઘી સેવન કરવાથી ગુલ્મ, નાભિ ઉદર, પ્લીહા, ગળી, ભગંદર અને મંદાગ્નિ
નાશ થાય છે. **(૯) પાંડુરોગ ઉપરઃ**—ચિત્રકના ચૂર્ણને આમળાના રસની
ભાવના આપી કરી ન ખાવા ધીમા ઘીમાં ચાટી લેતા જવું. **(૧૦)** નડેલ

* અરબીમાં च ન હોવાથી તેનો 'શ' તેમજ क અને ग ના બદલે
થતો હોવાથી **चतुरंग** ઉપરથી **चतरंग** થઈ "શેતરંજ" થયો છે; તેમજ
શબ્દની પણ ઉત્પત્તિ છે.

પહાડી જમીનમાં ચારે તરફ થાય છે. કોકણુમાં એ ઘણાં થાય છે. એને નાનાં ફળો થાય છે. તે ખટમીઠાં લાગે છે.

૨૩૬. ચીણો.—સં૦ કંગુ. મ૦ ચાળા, ચાળે. હિં૦ ચીના, ચૈના. બં૦ ચિને. ક૦ ચીનક. ફા૦ ઉરજન. અ૦ બારેગા. ઈં૦ મીલેટ. લા૦ પેનિકં-મિલિયેસી.

આ ધાન્ય સામો, કાંગ એ જાતિનું છે. ગામડાના ગરીબ લોકા ચીણા ઉપર નિર્વાહ કરે છે. વરીની (મોરીઆની) સળીઓ જેવી એની પણ સળીઓ થાય છે. એનાં કણુસલાં નાનાં હોય છે. એ ધાન્યના ભાત વગેરે પદાર્થો કરે છે. ચીણાનો ભાત દૂધમાં સારો લાગે છે. ચીણાના ગુણુ કાંગના જેવાજ છે. ઉપયોગઃ—(૧) **અતિસાર ઉપરઃ**—ચીણાના ચોખા શેકી તેનો લોટ કરી તે લોટ છાશમાં નાખી ખાવો.

૨૩૭. *ચિત્રો.—(સં૦ ચિત્રા. મ૦ કવંડળ) ચિત્રાના વેલા થાય છે. એ વેલા ઉપર ફળ આવે છે. તેનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે; પણુ તે પાકે એટલે તેનો સુશોભિત રાતો રંગ થાય છે. એ ફળ ઘણુાંજ કડવાં છે. શોભા માટે એ ફળ દેવની પાછળ બાંધી રાખે છે. ચિત્રાના ગુણુ ઇન્દ્રવરણા જેવા છે. ઉપયોગઃ—**(૧) કંઠસર્પ વગેરે કંઠરોગ ઉપરઃ**—ચિત્રાના ફળની છાલ દિવસ ૩ ચલમમાં નાખી પાવી. **(૨) કફ પાતળો થવા માટેઃ**—ચિત્રાનાં ફળની છાલ ચલમમાં નાખી પીવી; એથી ઉલટી થઇ કફ પાતળો થાય છે. **(૩) પાઠાં (કાળપુળી) ઉપરઃ**—ચિત્રાનાં મૂળ અને કડવી વૃંદાવનીનાં મૂળ કંઇ પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. **(૪) પ્રમેહ ઉપરઃ**—ચિત્રો, ત્રિફળાં અને હળદરનો ક્વાથ કરી મધ નાખી આપવો. **(૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—લઘુ ચિત્રાનાં મૂળનું ચૂર્ણ એરંડેલમાં ખરલ કરી દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડવું; અને તેજ ચૂર્ણ બે માસા પ્રમાણે સવાર સાંજ ગાયના દૂધમાં લેવું. આથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૬) રક્ત

*ચિત્રકનું સંસ્કૃત નામ પણ ચિત્રા છે. તેમ આ કંવડળનું પણ સંસ્કૃત નામ ચિત્રા (**चित्रा**)હોવાનું શ્રીમાન્ પદેજીએ સ્વીકારેલું જણાય છે; પરંતુ એ બે પ્રકારના ચિત્રા હોવાનું નક્કીજ કરતાં જણાતું નથી. એટલુંજ નહિ પણ નિઘંટમાંથી પણ એવી સાબીતી મળી આવતી નથી; તોપણ શ્રીમાન્ પદેજીએ પોતાના "ગુણનિઘંટ" ગ્રંથમાં નં ૨૧ ૨૨ વાળી બન્ને ઇન્દ્રવારૂણીનાં નામો બતાવતાં તેનું કોકણી ભાષાનું 'કવડળ' નામ આપેલું છે. વળી અહીં આ ચિત્રાના ગુણ ઇન્દ્રવરણા જેવા હોવાનું બતાવે છે. એથી આ "લઘુ ઇન્દ્રવારૂણી" કે જેને અહિં કમા ખારી કાકડી "ના નામથી ઓળખે છે અને જેનો વિશેષ વિચાર અને આગળ ઇન્દ્રવરણાના વર્ણન સાથે ટીપમાં આપ્યો છે; તેજ હોવાનું અમારૂં અનુમાન છે. માત્ર અહીં નં. ૨૩૨ મામાં વર્ણન કરેલ ચિત્રકજ ખરો ચિત્રો છે એ નિર્વિવાદ છે; અને આ વનસ્પતિનું નામ 'ચિત્રો' કોઇ રીતે સાબીત રહેતું નથી. માત્ર મહેન્દ્રવારૂણીનું નામ નરહરિ પંડિતે પોતાના રાજનિઘંટમાં चित्रफला આપેલ હોવાથી શ્રીમાન પદેજીએ આ કવડળનું નામ સં૦ चित्रफला ને બદલે સં૦ चित्रा આપ્યું હોય એમ લાગે છે.

ગુણવાળુ છે. **ચોપચિની:**—કડવી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, ધાતુવર્ધક, મલકર, મલ અને મૂત્રનું શોધન કરનારી, તારૂણ્યદાયક, પુષ્ટિકર, વૃષ્ય, રસાયન તથા ગર્ભપ્રદ છે. અને બદ્ધવિટકતા, આધ્માન, ઉન્માદ વાયુ, શૂળ, અપસ્માર, ધાતુક્ષય, અંગગ્રહ, ફિરંગોપદંશ, અગ્નિમાંદ્ય, કટિગ્રહ, પક્ષાઘાત, ઉરૂસ્તંભ, ક્ષય, વ્રણ, ભગંદર, નેત્રરોગ, શુક્ર અને શોણિત (લોહી)ના દોષ, સર્વાંગ વાયુ, કંપવાત અને કુબ્જવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **શરીરમાં ભરેલી ગરમી ઉપર ચોપચિનીનું ચૂર્ણ:**—ચોપચિની ૧૬ તોલા, ખાંડ ૪ તોલા, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલકરો, ખુરાસાની અજમો, સુંઠ, ચાવડીંગ અને તજ, એ એકેક તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાંનું ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ઉપદંશ રોગ, ઉપદંશના પરિણામી રોગ, (ચામડીના રોગ, સંધિવાત, અસ્થિશોષ અને ચક્ષાદિ થાય છે તે), પ્રમેહ, ક્ષીણતા તથા ફિરંગોપદંશનો નાશ કરે છે (૨) **ચોપચિનીનો પાક:**—ચોપચિની ૪૮ તોલા, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, અક્કલકરો તથા લવંગ, એ એકેક તોલો અને તેમાં ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી એનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો સવારે અને એક તોલો સાંજે લેવો. એથી ઉપદંશ, વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગંદર, ક્ષય, ગ્રહ, મજ્જાગત વગેરે રોગ દૂર થઇ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૯૨. **ચોગા:**—સં० ગજમાર, મ્રા. મર ચવત્મા. હિં. ચવા, પેરા ચાકાલેમ્બિયા. અં० ફૂર્ગાલ. ઈ० ચાઇનાસ્ક્રોફિકોમ્. લા० ઓલિફોલસિનેસીસી ગું० ૧૨તી કલાવ. ક० અત્રમદ. ૫० કૈમ.

[illegible] હોય છે. એ [illegible] લમ્બાઇની શીંગો આવે છે. [illegible] તથા જુની શીંગો માંહેના દાણા [illegible] ઢાબ્યાથી ફરીને એક ચોગાની લતા [illegible] ચોગાના જેવું જ એ ધાન્ય છે. **ચોગા:**— [illegible] માદક છે અને શ્રમ, કફ, દાહ તથા [illegible] ગ્રાહક, વૃષ્ય, મારક, આધ્માનકારક અને [illegible] એવા ઘણા પ્રકારના થાય છે. [illegible] ગુણવાળા છે. **દારચોગા:**—સ્વાદુ, રૂચિકર, [illegible] માટે મલ, મૂત્ર અને [illegible]

[illegible] (માલકાંડ). [illegible] સ० [illegible] નો માલ [illegible] સુગંધીત. ઈ० [illegible]

[illegible] અને જિનને [illegible] છે. [illegible] તથા ક્ષિરીરીઅમ રોગમાં [illegible] પ્રયોગથી [illegible]

જાયફળ અર્ધું ખાવાથી તેનો કેફ ચડે છે. અજીર્ણથી ઉનાળામાં ઝાડા થાય ત્યારે ઝાડામાં ઘી સાથે અથવા માખણમાં ૦। તોલો જાયફળની ભૂકી ખાવી. ડૉક્ટર લોકો એરોમેટિક પાઉડર નામની જે સુવાસિક ભૂકી બનાવે છે તેમાં જાયફળ અને લવંડરનો અર્ક તૈયાર કરવામાં જાવંત્રીના તેલનો ઉપયોગ કરે છે. ૧ ભાગ જાયફળનું તેલ ૯ ભાગ દારૂના અર્કમાં પચાવે એટલે અર્ક તૈયાર થાય છે. જાયફળની પોણો તોલો ભૂકી આપવાથી ભ્રમ થાય છે અને કેટલીક વખત તો બેશુદ્ધિ થાય છે. જાયફળનો ફાંટ કૉલેરા વખતે પાવાથી તૃષ્ણા શમન થાય છે. બાળકોને માનું દૂધ છોડાવતી વખતે અનેક પ્રકારના વિકાર થાય છે, તેમાં પણ આ ફાંટ હિતકારક છે. જાવંત્રી ઉત્તેજક છે. સન્નિપાતમાં એનું તેલ ગુણકારી છે. જાયફળ અને જાવંત્રી એ પાનમાં ખવાય છે: અને બાસુંદી વગેરે પકવાન્નોમાં તથા પાક વગેરે ઔષધોમાં પણ તે નાખે છે. જાયફળનું તેલ નીકળે છે. જાયફળ સાધારણ માદક હોઇ ઉષ્ણ, વીર્યવૃદ્ધિકર અને વાતનાશક છે. જાયફળ ઘીમાં નાખી રાખવાથી ઘણાં વર્ષો સુધી જેમનાં તેમ રહે છે. જાયફળ:—તુરૂ, તીખું, વૃષ્ય, દીપન, રસકાળે કડવું, લઘુ, ગ્રાહક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ તથા સ્વર માટે હિતકારક છે; અને કંઠરોગ, કફ, વાયુ, મેહ, વાતાતિસાર, મલ તથા દુર્ગંધનું શામક અને મુખવૈરસ્યકારક છે: તથા કાળાપણું, કૃમિ, ઉધરસ, ઉલટી, દમ, પીનસ, હૃદ્રોગ તથા શોષનો નાશ કરે છે. **જાવંત્રી:**—તીખી, કડવી, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ, કાંતિકારક, રુચિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને અંગજડતા, કફ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, વિષ, વાયુ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) માથું દુખતું હોય તો:**—જાયફળ ઘસી લેપ કરવો. **(૨) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:**—જાયફળ ઘીમાં ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવું અથવા જાયફળ ખાવા આપવું. **(૩) બાળકોને શરદીથી હગામણ થાય છે તે ઉપર:**—ગાયના ઘીમાં જાયફળ અને સુંઠ ઘસી ચંટાડવું. **(૪) સળેખમ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં અફીણ મેળવી તેમાંજ જાયફળ ચંદનની પેઠે ઘસી નાક અને મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. અથવા જાયફળ દૂધમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૫) ઉચકી અને ઉલટી ઉપર:**—જાયફળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવું. **(૬) વિષૂચિકા (કૉલેરા) ઉપર:**—૩ માસા જાવંત્રી દૂધમાં વાટી પાવી. **(૭) તારૂણ્યપિટકા (ખીલ) ઉપર:**—જાયફળ દૂધમાં ઘસી ચોપડવું. **(૮) મોડશી (કૉલેરા) ઉપર:**—જાયફળનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં ત્રણ માસાની ગોળી કરી આપવી. ગોળી અર્ધા અર્ધા કલાકને અંતરે આપવી અને ઉપર થોડું ગરમ પાણી પાવું એટલે ઝાડા બંધ થશે. **(૯) આમાતિસાર અને અતિસાર ઉપર:**—જાવંત્રીનું બે અઢી માસા ચૂર્ણ દહીંની પરાશમાં અથવા ગાયના દહીમાં કાલવી સાત દિવસ આપવું. એટલે અસાધ્ય રોગ હશે તોપણ તે મટશે. **(૧૦) પેટ ચડે છે અને ઝાડો થતો નથી તે ઉપર:**—લીંબુના રસમાં જાયફળ ઘસી પાવું, એટલે ઝાડો થઇ પેટ ઉતરે છે. **(૧૧) કૉલેરા વખતે હાથ પગ વગેરે જગ્યોપર** ગોળા ચડે

જાંબુડી:—તુરી, ગ્રાહક, મધુર, પાચક, મલસ્તંભક, રૂક્ષ તથા રૂચિકર છે; અને પિત્ત, દાહની નાશક, ખાટી તથા કંઠને હિતાવહ છે; તેમજ કૃમિ, શ્વાસ, શોષ, અતિસાર, કાસ, રક્તદોષ, કફ તથા વ્રણનાશક છે. એનાં ફળ:—તુરાં, ખાટાં, મધુર, શીતળ, રૂચ્ય, રૂક્ષ, ગ્રાહક, લેખન, કંઠદૂષક, મલસ્તંભક તથા વાતકારક છે; અને કફ, પિત્ત તથા આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. રાયજાંબુડી:—મધુર, ઉષ્ણ, તુરી, સ્વચ્છ તથા મલસ્તંભક છે. અને શ્વાસ, શોષ, શ્રમ, મુખજાડ્ય, અતિસાર, કફ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એના ફળ:—મધુર, રૂચિકર, સ્તંભક, ગુરૂ, દોષ નાશક અને સ્વાદુ છે. જલજાંબુ:—તુરાં, શીત, કડવાં, ગુરૂ, પાકકાલે મધુર ખાટાં, પુષ્ટિકર, ગ્રાહક, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા બલકર છે; અને શ્રમ, દાહ, અતિસાર, રક્તદોષ, કફ, પિત્ત તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ભુયજાંબુ:—ગુરૂ, પ્રિય, મધુર, ગાયપ્રદ, ગ્રાહક તથા પુષ્ટિકારક છે. અને કફ, હૃદ્રોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. એના ફળના ગુણ રાયજાંબુડીના ફળ જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી થતી અળાઈ ઉપર:—જાંબુના અંદરનાં બી ઘસી ચોપડવાં એટલે પરસેવો થઈ અંગ સ્વચ્છ થાય છે. (૨) રક્તાતિસાર ઉપર:—જાંબુડીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી, અથવા જાંબુડીના પાદડાંના રસમાં મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી પાવું. (૩) વિંછીના દંશ ઉપર:—જાંબુડીના પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૪) પિત્ત ઉપર:—જાંબુડીના પાદડાંનો રસ તોલો ૧ અને ગોળ તોલો ૧, એ એકત્ર કરી તડકામાં મૂકી ઉપર તાર આવે તે પીવો. (૫) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:—જાંબુડીની અને આંબાની છાલ લઈ તેનો કાઢો કરી તેમાં ૧ તોલો ધાણીનો અને ૧ તોલો જવનો લોટ નાખી ચાટવા આપવો; અથવા પાકેલાં જાંબુ ખાવા આપવાં. (૬) મધુમેહ ઉપર:—જાંબુડીની છાલ અથવા જાંબુ સુકવી બારીક કરી દરરોજ.

* હિંદુસ્તાનના વૈદ્યો જાંબુના રસને સાકરીને સિરકો બનાવે છે. એને પેટની [illegible] નાશક તથા [illegible] લાવનાર માને છે. એટલા માટે એ રસને ઘણાં [illegible] જુના [illegible] જાંબુનો આસવ બનાવે છે. એની [illegible] તુરી અને [illegible] હોવાથી બીજાં ઓસડો સાથે ઉકાળીને [illegible] [illegible] કામમાં વાપરે છે. નાના બાળકોને ઝાડા વખતે [illegible] સાથે મેળવી આપે છે. મધુપ્રમેહ અને અતિસારમાં [illegible] જાંબુ ખાવાથી અંદુર ફાયદો થાય છે. [illegible] પણ આ ઉત્તમ અસર કરે છે. માથામાં [illegible] [illegible] પણ આ રસ આરામ કરે છે એજ પ્રમાણે [illegible] ઉત્તમ ગ્રાહી છે. પાકાં જાંબુનો રસ [illegible] [illegible] પીડાનો નાશ કરે છે તથા ઘણું [illegible] [illegible] ચરક ગ્રંથમાં જાંબુ અને એની છાલ મૂત્રસંગ્રહણ અને પુરીષવિરજનીય [illegible] વર્ણન કરેલ છે. સુશ્રુતમાં એને [illegible] પિત્તહારક, દાહનાશક, [illegible] અને સંગ્રાહી (સ્તંભક) વર્ણન કરેલ છે. રાયજાંબુનાં પાદડાં [illegible] ને ખાવાનાં સાંકડાં હોય છે.

મૂત્ર બંધ થયું હોય તો પણ છુટે છે. (૩) વાતજ્વર ઉપર:—ડાભનાં મૂળ, ચીકણીનાં મૂળ અને ગોખરૂનો કાઢો સાકર તથા મધ નાખી પાવો.

૨૬૪. ડામર.—ડામરનાં ઝાડ મલબારનાં વનોમાં થાય છે. એ મોટાં થાય છે. એમાંથી જે રસ નીકળે છે તેને ડામર કહે છે.* રસ કાઢવાની રીત એવી છે કે એ ઝાડની મોટી મોટી ડાળીઓ તોડી તેના નાના નાના ટુકડા કરે છે. એ ભઠ્ઠીમાં ઘાલ્યા પછી તેમાં જે રસ હોય છે તે ઉપર આવે છે અને તે કાઢી લે છે. પછી તે ઘટ્ટ થાય છે. ડામર તારનાં દોરડાને અને લક્કડ કામને ચોપડવાથી તેને મજબુતી આવે છે.

૨૬૫. ડાંગર (ભાત):—સ૦ હિં૦ શાલિ. મ૦ સાળ ક૦ ભત્ત. ઈં૦ પેડી.

જગતમાં આ ધાન્યનો સર્વ વસ્તીમાં થોડો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ઘણું કરી ઉષ્ણ દેશમાં થાય છે. આ દેશમાં એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે. બંગાળામાં ઉચ્ચ પ્રતિના ઘણા ઝીણા ચોખા પાકે છે. ઈંગ્લાંડ અને યુરોપમાં બંગાળાથી સેંકડો ખાંડી ચોખા જાય છે. એ છોડ ઢીંચણથી તે માથોડું ઉંચો વધે છે. એને સર્વ પાંદડાંજ હોય છે. એ પાંદડાં પાકે એટલે એને 'પરાળ' કહે છે. એ પાંદડાંમાંથી ગોળ પોલી એક સળી નીકળે છે. તે સળીના છેવટે ડાંગરની ઉંબી બાઝે છે. એમાં ડાંગર થાય છે. એમાં જે દાણા હોય છે તેને 'ચોખા' કહે છે. ડાંગરમાં જેટલી જાત છે તેટલી કોઇ પણ ધાન્યમાં નથી. આપણા દેશમાં ડાંગરની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી; તેથી કરી અહીં એવી ઘણી જાત પણ થતી નથી. જે ડાંગર ત્રણથી ચાર સાડાચાર મહિનામાં પાકે છે તેને મરાઠીમાં 'હળવી' કહે છે; અને જે પાંચથી છ મહિના સુધીમાં પાકે છે તેને 'ગરવી' કહે છે. ગરવી ડાંગર પહેલા નંબરની જમીનમાં થાય છે. કમોદ, બંગાળી કમોદ, પંચસાળ, આંબામોર, રાયભોગ, જીરાસાળ કાળીસાળ, રાતીસાળ, ખેરસાળ, ચીમેણસાળ, વાંકસાળ, કોથંબરી રાજાવળ તથા ઇલાયચી, ઇત્યાદિ જાતિની ડાંગર ઉત્તમ થાય છે. ચોખા એ શીતળ અને શુક્રોત્પાદક અન્ન છે. ઘણા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખાજ છે. ડાંગરના જુદા જુદા પુષ્કળ પ્રકાર છે તેના ચોખા કરી બાફી ભાત કરે છે. ભાતનું ઓસામણ લઘુ રુચ્ય અને પૌષ્ટિક છે. ચોખાનો લોટ કરી તેની ઢેબરીઓ, ભાખરીઓ, પુરીઓ તથા રોટલા વગેરે પદાર્થો કરે છે. ચોખાની ખીર સારી થાય છે. ચોખાનું ઉત્તમ પક્વાન્ન કેસરી ભાત થાય છે. ચોખાના લાડુ વગેરે બીજાં પક્વાન્નો પણ થાય છે. ચોખાની કણકીને પાણી કે છાશમાં રાંધી ઘેંસ કરે છે. નાનાં બાળક, રોગી તથા અશક્ત માણસોને એ ઘેંસ બહુ ઉપયોગી છે. ચોખામાં તુવેરની કે મગની દાળ નાખી તેની ખીચડી કરે છે. એ સાદા ભાત કરતાં પૌષ્ટિક છે. ચોખાના પુડા કરે છે તેમજ મુરમરા પણ બનાવે છે. પરાળ ઢોરને ખાવાના

* અમે એક જગ્યાએ વાંચ્યું છે કે,—"પેટ્રોલ્યમ નામના કુવાના ઝરણમાં મધક મેળવી તેનો અર્ક ખેંચે છે તેને કેરોસીન (ઘાસલેટ) તેલ કહે છે. આ પેટ્રોલ્યમ થોડા દિવસ હવામાં રહેવાથી ઘટ્ટ થઈ જાય છે તેને ડામર કહે છે." ત્યારે આ બન્ને ડામરમાં ખરો કયો હશે?

ફણીનાં પાંદડાં જેવાં અને આકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એને પીલોડાં જેવાં ફળ આવે છે. એ ફળ અથાણામાં નાખે છે. એ ઝાડની ડુંખોમાંથી શિયાળામાં શોક અને પીળા રંગનો રસ નીકળે છે. તેને "ડીકામાલી" કહે છે. જંગલી લોક એ દૂધની થેપલી કરી વેચે છે. એ રસમાં ડુંખોનો પણ ભેગ કરે છે. ડીકામાલી-તીખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા અગ્નિદીપક છે: અને કફ, વાયુ, મલબંધ, મનનો મેલ તથા આમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) પેટપીડ ઉપરઃ**—એક લીંબુ ચીરી તેની એક ચીર ઉપર ડીકામાલી ભરી બીજી ચીરનો રસ તે ઉપર પાડી ડીકામાલી નાખેલી ફાડ અંગારા ઉપર મૂકી ખદખદાવવી; પછી કાઢી ચૂસી લેવી. **(૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપરઃ**—ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમાં નાખી આપવું. **(૩) મરડો, ધાક અને તાવ ઉપરઃ**—ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. **(૪) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડયા હોય તોઃ**—ચાંદીમાં ડીકામાલી ભરવી. **(૫) ભાર ઉપરઃ**—ડીકામાલી અને કાળો બોળ (એળીયો) પાવાં. **(૬) બાળકની સસણી ઉપરઃ**—ડીકામાલી, રેવંચી અને કાળો બોળ (એળીયો) ગરમ પાણીમાં વાટી પેટ ઉપર ડુંટીની જગ્યા બાદ કરી બીજે સર્વ ઠેકાણે લેપ કરવો.×

૨૬૭. કુકરકંદઃ—(સં૦ વારાહી.) કુકરકંદના વેલા હોય છે. એ જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એની ઉત્પત્તિ ઘણું કરીને સર્વે મોટા મોટા પર્વત ઉપર પોતાની મેળે થાય છે. પાણીયાળ દેશમાં પણ એ થાય છે. એના કંદ માટે બાગમાં પણ લોકો એ વેલ વાવે છે. એનાં પાંદડાં નાગરવેલના પાંદડા જેવાં હોય તેનું ઘીંટું લાંબું હોય છે. પાંદડા વેલીની કાતરીને સામસામા આવે છે. અને તેના ઉપર નાગ પ્રમાણે રેષાઓ હોય છે. આ વેલીને ફૂલનો ઘેરા આવે છે. એનો ઉપયોગી ભાગ કંદ છે. એ વેલાના કાંદાનો આકાર કાચબ અથવા જેવો અથવા કુકર (ભૂંડ) ના જેવા હોય છે. અને ભુંડના અંગ ઉપર જેવા વાળ હોય છે તેવા એના ઉપર પણ કઠોર વાળ હોય છે. એ ઉપરથીજ એનું કુકરકંદ એ નામ પડેલું છે. એ કંદ હાથ હાથ ઉંડો જમીનમાંથી મળે છે. આ કંદ હરસ ઉપર સારો ગુણકારી છે. એમાં રસાયન ગુણ હોવાથી આયુર્વેદમાં આ કંદ ઘણો મહત્વનો માનેલો છે. લોકોના અજ્ઞાન અને અનાસ્થાથી આ દુર્લભ જેવોજ થયો છે. ઘણાક ઠગ લોકો કુકરકંદ કહીને કડવા કારિંદા વાપરે છે. કુકરકંદ એ મોટું તીવ્ર ગુણવાળું ઔષધ છે. કુકરકંદઃ—તીખો કડવો, બલકર, પિત્તલ, રસાયન, શુક્લ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, મધુર, ઉષ્ણ વર્ણકર, સ્વર તથા આયુષ્યવર્ધક છે: અને કોઢ, મેહ; વિષ, કફ, વાત, કૃમ તથા નતકુષ્ઠનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) કાંડરાના વિષ ઉપર**—

× બાળકને અતિસાર ઉપર પાણીમાં ડીકામાલી ઘસી પાવી. આદરથી કારતક સુધીના તાવવાળાને અડધા લીંબુ ઉપર ડીકામાલી, સિંધવ અને મરી વાટીને તે ભભરાવી દેવતા ઉપર ખૂબ શેકી ચુસાડવાથી ૩ અથવા ૭ દિવસમાં તાવ જાય છે. આ ગુરુદત્ત અને અનુભૂત છે.

ડીકામાલીનાં મોટાં ઝાડ થાય છે. ફૂલ ધોળાં હોય છે અને પાંદડાં જટ-મોગરા જેવાં થાય છે. એનાં સંસ્કૃતમાં નાડિહિંગુ, રામઠી આદિ નામો છે. પણ એ જીવમઆપે હિંગુફળા નામ પામેનારી નિઘંટોમાં મળ્યું નથી.

(૧૩.) **વીર્યવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—ડુંગળીનો રસ મધ સાથે આપવો.× (૧૪) **ભમરીના દંશ ઉપરઃ**—ડુંગળીનો રસ ચોપડવો. (૧૫) **બાળક જલદી વધવા માટેઃ**—ડુંગળી અને ગોળ હમેશાં ખાવાથી બાળક જલદી ઉંચું વધે છે. (૧૬) **આમરક્તને માટેઃ**—ડુંગળી બારીક ચીરી ચાર પાંચ વખત ધોઇ નાખવી અને તે ગડાદાર દહીં સાથે ખાવા આપવી. (૧૮) **ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર) માટેઃ**—ડુંગળી કાપી ઘોઇ દહીં સાથે ખાવી અને તેનોજ કાપ અથવા ડુંગળી બારી બારીક વાટી તેમાં ઘી નાખી ગોળો કરી ડૂંટી ઉપર બાંધવો. એકલી ડુંગળી ખાધાથી પણ ગરમી અટકે છે. (૧૯) **આંખે ફૂલ લાગ્યું હોય તોઃ**-ડુંગળીના રસમાં ખડીસાકર ઘસી રાત્રે આંખમાં ઘાલવી તથા રક્તચંદન (રતાંજલી) ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવી. (૨૦) **પુરૂષત્વ ગયું હોય તોઃ**—ધોળી ડુંગળીનો રસ, મધ, આદુનો રસ અને ઘી, એ એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ૨૧ દિવસ આપવું; જેથી પુરુષત્વ આવશે. (૨૧) **જખમે દુઃખ થતું હોય તોઃ**-ડુંગળી કાપી ઘીમાં તળી ગરમ ગરમ જખમ ઉપર બાંધવી. (૨૨) **વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે તથા ઉરક્ષત ક્ષય ઉપરઃ**—ડુંગળીનો રસ ૭ માસા, ઘી ત્રણ માસા અને મધ ત્રણ માસા, એકત્ર કરી દરરોજ સવાર સાંજ બને વખત લેવું; અને રાત્રે અર્ધો શેર ગરમ કરેલું દૂધ સાકર નાખી પીવું. એ પ્રમાણે મહિનો બે મહિના આપવું. (૨૩) **અપસ્માર ઉપરઃ**—ધોળી ડુંગળીનો રસ નાકે પાવો. (૨૪) **કમળા રોગ ઉપરઃ**—ધોળા ડુંગળી, ગોળ અને તેમાં થોડી હળદર નાખી સવારે અથવા સાંજે ઉંઘવા સમયે ખાવી. (૨૫) **સળેકમ ઉપરઃ**—ધોળી ડુંગળી કાપી નાકનાં બન્ને છિદ્રથી સુંઘવી. (૨૬) **બાળકોને ગળું પડવાનો આજાર થાય છે તે ઉપરઃ**-ધોળી ડુગળી બારી બારીક વાટી તેમા ગાયનું ઘી નાખી,વડી કરી તાળવાપર મૂકી ઉપર એરંડાના કુમળા પાંદડાં મૂકી ૩ દિવસ બાંધવું દરરોજ સાયંકાળે ડુગળીની થેપલી કાઢી નાખી માથું સ્વચ્છ ધોવું અને તાળવાપર ગાયનું ઘી ચોપડવુ તથા ધોળી ડુગળીનો રસ કાઢી તેમા થોડું જીરૂં અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે પાવુ. (૨૭) **ગરમીની લુખ લાગે છે તે ઉપરઃ**-એક ધોળી ડુગળી બાફવી અને બીજી લીલી ડુગળી લઇ તે બન્ને બારીક વાટી તેમાં જીરાની ભૂકી બે માસા અને ખડીસાકર બે તોલા, એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરી તે એક વખત આપવુ. (૨૮) **વેળ, બદ, ગાંઠ વગેરે પકવવા માટેઃ**-ડુંગળી બારી વાટવી અને તેમા ઘી અને હળદરની ભૂકી નાખી ગરમ કરી સહેવાય તેટલું ગરમ પોટીસ બાધવુ. આ સૌમ્ય અને ઉત્તમ પોટીસ છે. (૨૯) **આંખો આવે છે તે ઉપરઃ**—ડુગળીનો રસ આંખોમાં નાખવો. (૩૦) **ઢોરોને શેખા રોગ** (ઢોરોના નાકમાંથી લીંટ પડવા લાગે છે તે) **થાય છે તે ઉપરઃ**—ધોળી ડુંગળીના કાંદા સાત અને ગોળ પાશેર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારે ખવરાવવું અને ઘણા દિવસનું જુનું કપાસિયા કાઢી નાખેલુ ૨ શેર સ્વચ્છ પહોળું કરી એક

×હરરોજ દિન પાશેર ડુંગળી પાશેર ઘીની સાથ; સેવે શ્વેત પ્રભાતમાં પુષ્ટિ પામે ધાત. પુષ્ટિ પામે ધાત શરીર પણ પુષ્ટ થવાશે, થાય અંગ બળવાન, શુદ્ધ દિન સાત ખવરાવે કહે પ્રાગજી.એમ, દરદથી બચશે. દરદી, કાંદા શ્વેત ઘી સાથ, સેવશે નર જે દરદી

૨૭૨. તજઃ—સં૦ ત્વચા. બં૦ દારચિની. મ૦ હિં૦ ક૦ તે૦ તજ, દક્ષ મીની. તા૦ કરુવાપત્તે. તુ૦ દાર્ચીન. મલા૦ કરુવા. ફા૦ દાર્ચિની. અ૦ સલીખા. ઇં૦ સિનામન બાર્ક. લા૦ સિનામેમં ઝિલાનિકમ્.

સિંહલદ્વીપ (સિલોન કે લંકા). કોચીન, ચીન, સુમાત્રા, જાવા અને મલબાર વગેરે દેશમાં તજનું વાવેતર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. એ મધ્યમસર ઊંચાઈનું ઝાડ છે. એ ઝાડ મલબારી તજના અથવા તમાલ વૃક્ષના ઝાડ જેવું મોટું થાય છે. એનાં ફળ પણ મોટાં હોય છે; પરંતુ વિશેષ કરીને આની છાલ તમાલની છાલ કરતાં પીળાશ પડતી અને વધારે સુગંધિ હોય છે. એનાં પાંદડાં કાંઇક લંબગોળ હોઈ મોટાં હોય છે અને તેના ઉપર ત્રણ રેખાઓ હોય છે. પાંદડાં કાંઇક સામસામા હોય છે. પાંદડાં તમાલપત્ર જેવાં પરંતુ તેનાથી મોટાં હોય છે. પાંદડાં સુકાયા પછી તેમાંથી લવંગ જેવો વાસ આવે છે. ડાળની ટોચ સીઓ ઉપર ધોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. તેમાંથી ગુલાબનાં ફૂલો જેવો વાસ આવે છે. ફળ કરમદાં જેવાં આવે છે. તેનું તેલ કઢાય છે. ફળોનો અર્ક અને અત્તર પણ બનાવે છે. આ વૃક્ષની છાલને તજ કહે છે. હિંદુસ્તાની લોકો એની જાડી છાલને તજ અને પાતળી છાલને દાલચિની કહે છે. તજની અનેક જાતો છે એમ સાંભળીએ છીએ. ચોચ, ગંધવલ્ક, દાલ્યાભટ્ટારૂ ઇત્યાદિ તેમાંની એક જાતનું વૃક્ષ ફક્ત સિંહલદ્વીપમાં પુરાતન ઉદ્ભિજ્જ વર્ણન કર્તાઓને મળ્યું છે. નિઘંટુકારોએ એને "સિંહલી" એ નામ આપેલ છે. એ ઉપરથી સિંહલદ્વીપમાંનું આ વૃક્ષ ગુણ અને જાતિમાં જુદું હશે. એની છાલને ઇંગ્રેજી ઓફીશ[illegible] રહિત બાર્ક (છાલ) કહે છે. ડૉક્ટર ખર્ડવુડ કહે છે કે આ જાત હિંદુસ્તાનમાં [illegible] છે. [illegible] ચીન અને જાપાનમાં પણ છે. તેની એક જાત [illegible] તજ [illegible] જાડી હોય છે. મલબારી તજનેજ તજ કહે છે. [illegible]

[illegible]

પીવાથી છાતીમાં કફ ઉત્પન્ન થાય છે અને કાળજું બળી જાય છે. તંબાકુ ખાનારો ક્યાં થૂંકશે તેનો નિયમ નથી. એ ઉપર કહેવત છે કે " હગનારની ગાંડ અને તંબાકુ ખાનારનું મોં એનો નિયમજ નહિ. " એટલું એ અમંગળ અને ગંદુ વ્યસન છતાં આધુનિક કાળમાં એ વ્યસનની નિરર્થક બડાઇ ચાલી રહી છે. એ વ્યસન જ્યારે બધા માણુસો છોડશે ત્યારે દેશનું ઘણું હિત થશે. તંબાકુ:— પિત્તલ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, બસ્તિશોધક, મદકર, ભ્રામક, કડવી, દૃષ્ટિમાંદ્યકારક, સારક, વામક, તીખી, રૂચિકર તથા વાતાનુલોમન છે; અને કફ, ઉધરસ, દમ, વાયુ, કોઠાનો વાયુ, કૃમિ, દંતરોગ, શુક્રરોગ, દૃષ્ટિરોગ, લીખ, જૂ, વીંછીનું વિષ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) જનાવરોના કીડા દૂર થવા માટે— તંબાકુ ઝીણી કરી ચાડામાં ભરવી. (૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—તંબાકુનાં પાંદડાંને શિલારસ ચોપડી બાંધવાં; કિંવા કાચકીમાંનું મગજ એરંડતેલમાં ખરલ કરી તંબાકુનાં પાંદડાં ઉપર ચોપડી તે પાંદડાં બાંધવાં. એ યોગથી સર્વાંગે ચર ચર થઇ ઉલટી થાય છે. ઘણીજ તસ્દી પડે તો તે છોડી નાખવાં અને વળી ફરીથી બાંધવાં. એથી કરી બે દિવસમાં અંડ ઠેકાણે આવે છે. તંબાકુનાં પાંદડાં એકલાં પણ બાંધવાં. (૩) મધમાખી વગેરેના ડંખ ઉપર:—છીકણી કિંવા ઝીણી કરેલી તંબાકુ ચોપડવી. (૪) પીનસ રોગ ઉપર:—જુની છીકણી સુંઘવી. (૫) આધાશીશી ઉપર:—તંબાકુમાં પાણી નાખી કપડછાણ કરી તેનાં બે ટીપાં નાકમાં પાડવાં; અને તાળવા ઉપર પણ થોડું પાણી ચોળવું. (૬) સર્પના વિષ ઉપર:—તંબાકુ પાણીમાં મેળવી શેર પાણી વસ્ત્રગાળ કરી રાખવું અને ઘડી ઘડીના આંતરે દર વખતે સાત સાત તોલા એમ બે ત્રણ વાર આપી ઉલટી કરાવવી. આ ઔષધ પાંચ ૭ વાર આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. (૭) વીંછીના વિષ ઉપર:—તંબાકુ પીવાની ચલમમાંનો કીટ ખાવાના પાનના બીડામાં થોડો ખવરાવવો. (૮) જૂ મરવા માટે:—તંબાકુ પાણીમાં મેળવી તે પાણી માથે ચોપડી ઉપર પાટો બાંધવો. બે પ્રહર પછી પાટો છોડી અરીઠાંનું ફીણ ચોપડી સ્નાન કરવું; એટલે બધી જૂ મરે છે.

૨૭૮. તમાલવૃક્ષ.—સ૦ મ૦ તમાલપત્ર. હિ૦ તેજપાત. બં૦ તેજપાત. ક૦ પત્રક. તૈ૦ આકુપત્રી. ઉ૦ ફોલીઆમાલાબાથી. લા૦ સિનામોમનટમાલ. ઇં૦ સાદરમ્. અ૦ સાજિજ.

જેવા તજના ઝાડ હોય છે તેજ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ થાય છે. તમાલવૃક્ષ સિંહલદ્વીપમા ઘણા થાય છે. એનાં પાંદડાંને ' તમાલપત્ર ' કિંવા ' તેજપત્ર ' કહે છે. તમાલપત્રનો મસાલામાં તેમજ ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તમાલપત્ર તસુભર પહોળાં હોય છે અને ચાર પાંચ આંગળ લાંબાં હોય છે. તમાલવૃક્ષ.—મધુર, બલકર, [illegible], ગુરૂ, ધાતુવર્ધક તથા શીતળ છે; અને શ્રમ, કફ, પિત્ત, શોષ તથા વિસ્ફોટકોનો નાશ કરે છે.

૨૭૯. તરંડી.— [illegible] મ૦ તરંડી. ક૦ રેઉડ) તરંડીનું ઝાડ બે માથોડાં ઉંચાં [illegible]. એનાં પાંદડાં બીડાએલાં અને લાંબાં હોય છે. તરંડીને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડને કાંટા હોય છે. તરંડીનાં ઝાડ સોલાપુર

તોલો એકત્ર કરી ખાવું. (૨) દાહ ઉપરઃ—તરબુચ ખાવાં. (૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ—તરબુચના ગર્ભનું પાણી પાશેર કાઢી તેમાં ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૪) ઇંદ્રિયમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપરઃ—તરબુચની ચોખંડી ડગળી કાપી કાઢી, તેમાં પાશેર ખાંડ નાખી, તે ઉપર પ્રથમ કહાડેલી ડગળી પૂર્વવત બેસાડી તે ઝાકળમાં રાખવું અને સવારે તેમાંનું પાણી પાવું; એટલે ઇંદ્રિયની ચાંદી, દાહ અને પેશાબ વખતે થતી અગ્નતરા એ વિકારનું શમન થાય છે.

૨૭૭. તલ.—સં૦ હિં૦ તિલ. મ. તીળ. ક૦ એળુ. તૈ૦ નૌવ્વુ. ચા૦ એલ, નુવુ. તુ૦ ઉર્ડ્, એ-મે. મલા૦ કારેળુ. ફા૦ કુંજદ. અ૦ સીમસીમ. ઇં૦ સિસેમંનેજર સીડસ. લા૦ સિસેમેઈંડીક.

તલનાં ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનો ગેગો વેંત દોઢ વેંત ઉંચો વધે છે ત્યારે તેનાં પાંદડાંની ભાજી કરે છે. તલમાંથી તેલ કાઢે છે. તેલ ખોળ માણસોને અને ઢોરોને પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તલ પાકિક તલનુ તેલ ખાવાના સર્વ તેલોમાં ઉત્તમ છે. જંગલી અડદ, જંગલી મગ અને જંગલી ચણા (રૂદવંતી) પ્રમાણે જંગલીતલ કરીને જંગલમાં એક ઝાડ તલના ઝાડ જેવું થાય છે. એ જંગલી ઝાડ પણ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. તલમાં કાળા અને ધોળા એવી બે જાત છે. તલઃ—મધુર,' સ્નિગ્ધ, ગુરુ, અગ્નિદીપક સ્તનમાં દૂધ વધારનાર, પિત્તલ, કેશોને હિતાવહ, અલ્પમૂત્રકારક, વ્રણ વિષે પથ્યકારક, ગ્રાહક, તુરા, મધુર, કડવા, પાકકાળે તીખા, સ્પર્શવડે શીત, બુદ્ધિ દાંતોને હિતકારક, બળકર તથા કફકારક છે; અને વ્રણ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. કાળા તલઃ—ગુણોમાં અધિક છે. ધોળા તલઃ—હીન ગુણ છે. રાતા તથા અન્ય તલ ગુણોમાં હીન છે. તલનું તેલ વ્રણશુદ્ધિ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) મૂત્રાઘાત (મૂત્ર બંધ થવું) અને દાહ ઉપરઃ—તલની મોટીઓની અથવા [illegible] રાખ ચાયના દૂધમાં ભગાવી તેમાં થોડું મધ નાખી પાવું. (૨) તાજા વ્રણ ઉપર લેપઃ—ગોમૂત્રમાં તલનો જુનો ખોળ વાટી લેપ કરવો. (૩) અગ્નિદગ્ધ ઉપરઃ—તલનુ તેલ ચુનાના નિતર્યા પાણી સાથે મિશ્ર કરી તેની પટ્ટી બાંધી અને વારવાર તે પટ્ટી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેલનાં ટીપાં પાડતા જવું; એટલે [illegible] ના દર્દીને સુખ જણાય. અથવા મિશ્રણનો મોરના પીંછાવડે લેપ કરવો. (૪) [illegible] માટે—તલ, સુંઠ અને [illegible] કાઢો કરી [illegible] નાખી [illegible] દિવસ [illegible] તલનો કાઢો [illegible] નાખી પાવો. (૫) [illegible] ઉપરઃ—[illegible] અને તલના તેલના [illegible] (૬) [illegible] ([illegible]) ઉપરઃ—તલના તેલમાં [illegible] [illegible] (૭) [illegible] ઉપરઃ—[illegible] (૮) [illegible] ઉપરઃ—તલનુ તેલ અને [illegible] એકત્ર કરી [illegible]

પાંદડાં જેવાં હોય છે અને ઝાડ પણ તેવુંજ દેખાય છે; તથા તેના જેવીજ
મુંડીઓ થાય છે. તેને સુંડી કાઢી પાણીમાં ધોયા પછી જવા ક્યરી ચાર
વાર ધોઇ તાપમાં સુકવે છે. પછી તેને દળી તેની બારીક ભુકી કરે છે. તે
(ધોળા) રંગની હોય છે. તેને 'તવકીર' કહે છે. એને દૂધમાં ખાંડ નાખી ખાય છે. એ
જે પદાર્થ કરે છે તેને 'લાપશી' કહે છે. નાનાં બાળકોને તથા રોગીને એ
આપે છે. એ પદાર્થ શીતળ અને પૌષ્ટિક છે. તવખીર પાંચ છ જાતના
કંદમાંથી થાય છે.× મહાબળેશ્વરના ડુંગર ઉપર પણ તવખીર ઉત્પન્ન કરનાર
ઝાડ થાય છે. અમેરિકા ખંડમાં આ ઝાડ પ્રખ્યાત છે. અમેરિકન લોકો
કિંવા બીજા શસ્ત્રથી જખમ થયા હોય તો એ ઝાડનું દૂધ ચોપડે છે; માટે
"આરોરૂટ" એવું નામ આપેલું છે. ઇંગ્રેજી ભાષામાં આરો એટલે "તીર"
"રૂટ" એટલે મૂળ એવો અર્થ થાય છે. લુચ્ચા માણસો તવખીરના ચોગે
ઘી કરે છે. તે આઠ દિવસ માત્ર સારૂં રહે છે. પછી તેનો તેલવાળો વાસ
છે. તવખીરઃ—મધુર, શુભ્ર, શીત, સુગંધ, બલકર, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક,
લઘુ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ક્ષય, પિત્તરક્ત, પિત્તદાહ, અરૂચિ, ઉપરસ, દમ,
તૃષા, કમળો, પાંડુ, કોઢ, મૂત્રાશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, ત્રણ, કફ તથા
નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગરમીથી મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર
તવખીર ચોપડવી. (૨) પિત્ત ઉપરઃ—તવખીર ઘીમાં નાંખી ખાવી. (૩)
કોને શક્તિવર્ધક ભક્ષ્યઃ—તવખીર ઠંડા પાણીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં
ખાંડી પાતળી રાબડી કરી તેમાં થોડી સાકર નાખી પાવી. (૪)
(સ્ત્રીઓને ધાત જાય છે તે) ઉપરઃ-તવખીર, રાળ અને ગેરૂનું ચૂર્ણ ઘીમાં

૨૭૯. તાડ.—સં० ખં० ફા० તાલ. મ० ખરતાડ, તાડવૃક્ષ. હિં०
ક० તાળીમારા. તૈ० તાતિ. તા० પનેમારં, તાળી. તુ० તાંરી. મલા० માવં,
અ० તાર. ગો० તળટમાડૂ. ઇં० પાલ્મમાયરા, પામ. લા० બોરેસસ્, ફ્લેબેલીફોર્મિસ

તાડ, માડ, સોપારી, સુરમાડ, શીંદી એ સર્વેનાં ઝાડ એકજ
છે. એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમાં થાય છે. તાડના ઝાડ ડુંગર ઉપર અને
પોતાની મેળે ઉગે છે. એ દશ બાર વર્ષે ફળે છે. તાડનું ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું
છે. તેનો સોટો ૪૦-૫૦ હાથ ઉંચો અને સરળ હોય છે. એ ઝાડમાંથી
કાઢે છે. એના ફળને 'તાડગોળા' કે 'તાળફળ' કહે છે. એ ગોળા ઘણા ઠંડા
તેથી કેટલાક લોકો ગરમી થવાથી ખાય છે. તાડનું ઝાડ ઘણુંજ ઉપયોગી
તેની ઝાવલી ઘરનાં છાપરાંપર નાખે છે. તેનાં પાંદડાંમાંથી છત્રીઓ વગેરે
વસ્તુઓ થાય છે. તાડના સોટા પાણી જવાની પરનાળો કરવાના ઉપયોગમાં
છે. તાડપત્રવૃક્ષ કરીને તેની એક જાત સિંહલદ્વીપમાં થાય છે. એની ઉંચાઇ
હાથ હોઇ એની ઝાવલી પંદર વીસ હાથ લાંબી હોય છે. એ એક ઝાવલીથી
પચીસ માણસનું વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે. આ તાડપત્રવૃક્ષ

×તવખીર, જવ, ઘઉં, ચોખા, તાલવૃક્ષ, વનગાયનું દૂધ, સિંગોડાનો
એનું પણ કરે છે. તેમાં વનગાયના દૂધની અને જવની ઉત્તમ ગણાય છે.

રસ, પરસેવો, રક્તપીત તથા જૂનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉરુસ્તંભ ઉપરઃ—દેવદાર વડી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) કરે ગલગંડ ઉપરઃ—દેવદાર અને ચીત્રક (કરંજફળ) પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) અપચી (ગંડમાળનો એક ભેદ છે તે) રોગ ઉપરઃ—દેવદાર અને સરસવની ખોળ કાંજીમાં ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) દેવદારાદિ કાઢોઃ—દેવદાર, વજ, કોઠ, હીંડીપીપર, સુંઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરીયાતું, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ભોરીંગણી, અતિવિષ, ગળો, સીંગી અને ઉભકંટ, એ બધાનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હિંગ નાખી સુવરાવીને પાવો; એટલે વાત, કફ, તાવ, શ્વાસ, મૂર્છા, કફ, મસ્તકશૂળ, ખાંસી, તૃષા, દાહ, તંદ્રા, અતિસાર તથા ઉલટી; એટલા ઉપદ્રવ અને સન્નિપાતમાં ચીત્તભ્રમનો નાશ થાય છે.

૩૯૬. દેવઆવળીઓ—સં॰ કિકિરાટ, નીલઝિંટિકા. મ॰ કકર. હિંદી દેવઆવળી. લે॰ કિકિરાત મુજ॰ ગુજરાત. ફા॰ મધિયાન.

આ એક આવળીઓની જાત છતાં આવળીઆ જેવું એનું ઝાડ થતું નથી. એને રંગ તથા ફૂલ પણ આવળ જેવાં પીળા રંગના આવે છે. એ ગુણમાં ... આમ આવે છે. દેવઆવળીઓ—તુરો, કડવો, શીતળ તથા ઉષ્ણ છે. અને કફ, પિત્ત, તૃષા, રક્તદોષ, દાહ, તાવ, ઉલટી, મેદ તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) હડકાયેલા કૂતરાના વિષ ઉપરઃ—દેવઆવળીઆનાં પાન મગ જેટલાં પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી ઘસી તેમાં થોડું પાણી નાખી ને પાવું. એ દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. પથ્ય પાળવું.

૩૯૭. ઢાક (ઢોળ)—સં॰ મ॰ ગૈ॰ ઢાક. હિં॰ ઢાક. ક॰ ... ફા॰ અંગુર અ॰ ઢેલમીન, એનાગલ્યોન ઇ॰ ...

[illegible]

તેનો કલ્ક કરી તેમાં રસાંજન+ મેળવી, તેમાં મધ અને ચોખાનું ધોવરામણ ચોગણું નાખી પાવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર નાશ પામે છે. (૩) ગર્ભ સ્થિર થવા માટેઃ—ઋતુકાળે તાંદળજાનાં મૂળ ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૪) વિષમજ્વર ઉપર.—તાંદળજાનાં મૂળ માથા ઉપર બાંધવાથી વિષમજ્વર જાય છે. (૫) આગીયા મણીયારના વિષ ઉપરઃ—તાંદળજાનાં મૂળ અને મરી ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવાં. (૬) ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપરઃ—તાંદળજાનાં મૂળ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવાં. (૭) વીંછીના વિષ ઉપર તથા સોમલ ઉપર ઉતારઃ—તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૮) વચ્છનાગના વિષ ઉપરઃ—મૂળ સુદ્ધાં તાંદળજાના રસમાં ગાયનું દૂધ નાખી પાવું. (૯) ચણોઠીના વિષ ઉપરઃ—તાંદળજાનો રસ અને સાકર પાવાં. (૧૦) કોઈના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તોઃ—તાંદળજાનાં મૂળ, બીલીનાં મૂળ અને કોઠીનાં મૂળ ગાયના ઘીમાં ઘસી પાવાં. (૧૧) આધાશીશી ઉપરઃ—તાંદળજો અને જટામાસીના કલ્કમાં ઘી સિદ્ધ કરી એનું નસ્ય આપવું. (૧૨) ગયેલા કેશ આવવા માટેઃ—તાંદળજાની ભાજી ભક્ષણ કરવી. (૧૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ—તાંદળજાનો રસ ચોપડવો. (૧૪) ઉદર રોગ ઉપરઃ—તાંદળજાની ભાજીનો રસ કાઢી પાવો અથવા તાંદળજાની ભાજી નિત્ય ખાવી. (૧૫) પારો વગેરે શરીરમાં ભરેલાં સર્વ રસાયનો નીકળી જવા માટેઃ—તાંદળજાનો રસ ઘીમાં ૮ દિવસ ખાવો. (૧૬) કૃત્રિમ વિષ ઉપરઃ—મુંઝામ અને તાંદળજાનાં મૂળ, બન્ને સમાન ભાગે પાણીમાં વાટી તેમાં તેથી ચોગણું ઘી નાખી, ઘીથી ચોગણું દૂધ નાખી ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તે પાવું; એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે.

૨૮૨. તાલીસ.—સં૦ મ૦ ગુ૦ હિં૦ તાલીસપત્ર. ક૦ ચરીયકી–ચયથીમરા. તૈ૦ તા૦ તાલીસ–પત્રી–પત્રી. મલા૦ તાલિસપત્ર. ફા૦ જરનબ. અ૦ તાલીસફર. લા૦ ટેકસસબેકેટા.

એની ઉત્પત્તિ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં પાંદડાંને તાલીસપત્ર કહે છે. તાલીસપત્રનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તાલીસ રસ–મધુર, કડવું ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, સ્વર્ય, હૃદ્ય તથા અગ્નિદીપક છે, અને કફ ઉપરમ, કફ [illegible], ક્ષય, ગુલ્મ, અરુચિ, રક્તદોષ, ઉલટી, આમદોષ, અગ્નિમાંદ્ય, પિત્ત તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. તાલીસાદિચૂર્ણઃ—તાલીસપત્ર ૧ [illegible] સૂંઠ [illegible] લીંડીપીપર ૨, વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૨, [illegible] [illegible], તજ [illegible] [illegible] આઠ ૬૪ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ૩ માસા [illegible] એટલે [illegible], અરુચિ, ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, ઉલટી, અતિસાર, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તથા [illegible] વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૨૮૩. તિપની — મ૦ [illegible] , તિપનીના નાના નાના [illegible] એ [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] કરી [illegible] એનરોમાં [illegible] થાય છે. એનાં

+ રસાંજન એટલે [illegible] [illegible] કરી તેમાં [illegible] દૂધ મેળવી ઉકળી [illegible] કરી [illegible] ચૂર્ણ કરવું તે.

... નાખી ઉકાળી તે દૂધ રોજ સૂતી વેળાએ પીવું. (૧૫) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ—ઠંડા પાણીમાં કાળી દ્રાક્ષ પલાળી તેમાં સાકર નાખી પાવી. (૧૬) પિત્ત-વિકાર ઉપરઃ—કાળી દ્રાક્ષ રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમાં મસળી કુચા કાઢી નાખી તે રસમાં જીરાની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવો. એટલે પિત્તજનિત દર્દ વગેરે શમન થાય છે. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપરઃ—દ્રાક્ષ મધમાં ખાવી. (૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાતરી ઉપરઃ—દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.*

૩૦૮. ધમાસો.—સં૦ બં૦ દુરાલભા. ધન્વયાસ. મ૦ ધમાસા, કાટે ચુબુક. હિં૦ હીંગુઆ. ધમાસા. ક૦ પધિદુરંદ, નેલહંગસ. તૈ૦ પિલરેગટિ, દુલગોંડી. ફા૦ ખાદાગર્દ. અ૦ શુકાઇ. લા૦ ફ્રેગોનિયા અરેબિકા.

ધમાસામાં બે ત્રણ પ્રકાર છે. એ ઝાડના અગ ઉપર રીંગણીના ઝાડ જેવા ધુમારે આંગળભર લંબાઇના કાંટા હોય છે. એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં ચીમરડાવાળાં તથા લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાં છોડવો જુનો થાય ત્યાં સુધી છોડ ઉપર રહે છે. કાર્તિક માસના અરસામાં સર્વ પાંદડાં ખરી પડે છે અને ઝાડનો રંગ પીળો થવા લાગે છે. જવાસાને પણ ધમાસો કહે છે. એ ઝાડ ઉપર ઉનાળામાં તેના ડીંટમાંથી તાપના યોગે એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે તેને ફારસી ભાષામાં "તુરંજબીન" કહે છે. એ સાકર આ દેશમાં અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. એ સાકર યુનાની વૈદ્યો બાળકોને રેચ આપવાના કામમાં દૂધમાં આપે છે. ધમાસો×:—જવાસો શરપુંખાના જેવો (મથુરામાં થાય છે તે) મધુર, કડવો,

* શિરોરોગ ઉપર એક જૈન ગોરજીએ કરેલો ઉપચારઃ—રાત્રે દ્રાક્ષ શેર ૦॥ પલાળી સવારે તે પાણી અને તેમાંના બીજ કહાડી નાખી તેમાં મણ્ડૂક તોલા ૨॥. હિંમજ તોલા ૨॥ કાળી એલચી તોલા ૨॥. મીંઢીઆવળ તોલા ૧૦ નાખી વાટી તેની ૪૨ ગોળી કરી દરરોજ સવારે ૧ આપવી.

× આયુર્વેદ ગ્રંથોમાં—જવાસાને દુ:ખ [illegible] જુલાબથી આવનાર ... અને કહેલો નાશક માનેલ છે એમાંથી જે સત્વ નીકળે છે તે ખામીનો નાશ કરે છે.

1. હિકમતમાં—આ છોડવાના પેટીશ [illegible] અથવા તેની ભૂકી આપવાથી દર્દનો નાશ થાય છે અને [illegible] તેના [illegible] સંબંધ નસ્ય આપે છે અને પંદડામાંથી જે [illegible] ના ચૂર્ણનો [illegible] છે: તથા દુખને વાળી. [illegible] કરવાથી [illegible] ખરી [illegible] છે [illegible] ઉપર ચાપડે લખે છે કે—ખુરાસાન [illegible] મીર મહમદ હુસેન કાપી [illegible] નાખવાથી [illegible] અને હમદાનના મુલકમાં આ છોડને બને છે [illegible] તુર્કસ્તાન [illegible] સમાન પદાર્થ કહાડે છે [illegible] શરીરને પુષ્ટ કરે છે અને કામદેવને વધારે છે [illegible] પિત્તને કનાં [illegible] અને [illegible] એની સાથે આપવાથી ... [illegible]

ઉદરરોગ, શૂળ, પેટ ચડવું, કૃમિ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મસ્તકરોગ, કંઠરોગ, ઉલટી, કોઢ, પ્લીહા, શ્વાસ, અરૂચિ તથા અપતંત્રક વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:— (૧) શૂળ, પેટનું ચડવું, ગુલ્મ અને ઉદરરોગ ઉપર:—તુવરફળ, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, વાવડીંગ, અજમોદ, એરંડાનાં મૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકેલી હિંગ, એ સમભાગે લેવાં અને નસોતર ત્રણ ભાગ લેવાં. એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તેગરમ પાણીમાં અગર જવના કાઢામાં પાવું. (૨) વાયુથી અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:—તુવરફળનું ચૂર્ણ ૧–૨ ગુંજા મધમાં આપવું. (૩) અર્જીર્ણ ઉપર:—તુવરફળની ભૂકી કરી ગોળમાં કાલવી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી તે ગોળી ઘીમાં આપવી. (૪) વાતભ્રમ ઉપર:—તુવરફળની ભૂકી અને મરીની ભૂકી એકત્ર કરી કોપરાના તેલમાં કાલવવું અને મસ્તક તથા બન્ને આંખો ઉપર ચોળી ચોળી જીરવવું.

૨૮૬. તુવેર:—(તુવર, તુર, તુરા.) સં૦ તુવરી, આઢકી. મ૦ તુર. હિં૦ અરહર, રહરી. ક૦ તોગરી. તા૦ અદગી, તુવરે. તુ૦ તોગેરી. મલા૦ આડમ, તુવર. ફા૦ શાખુલ. ઈં૦ પીજીયમ્‌પી. લા૦ કેજેનસ્ ઈન્ડિકસ્.

તુવેરની વાવણી ગુજરાત અને દક્ષિણ દેશમાં ઘણી થાય છે. યૂરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા, એ ખંડોમાં આ ધાન્યનું નામ કોઇ જાણતું નથી. તુવેરનાં ઝાડ બે પ્રકારનાં થાય છે. એક પ્રતિવર્ષે થનારી અને બીજી ત્રણ ચાર વર્ષ ટકનારી. પ્રતિવર્ષે થનારાં ઝાડ બે અઢીજ હાથ ઉંચાં વધે છે. જે ઝાડ બે ત્રણ વર્ષ રહે છે, તે પાંચ છ હાથ ઉંચાં વધી તેના છોડ પહેલીના કરતાં જાડા હોય છે. તુવેરમાં બે જાત છે. રાતી અને ધોળી. સુરતી તુવેરની દાળ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. તુવેરની દાળનો હિંદુલોકમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તુવેરની દાળનું પુરણ, તેના પાપડની કઢી વગેરે પદાર્થો કરે છે. એ ધાન્ય ચણાથી અર્ધું પૌષ્ટિક છે. તુવેર સાધારણ:—કિંચિત્ મધુર, વાતલ, તુરી, ગુરૂ, રૂચિકર, ગ્રાહક, રૂક્ષ, વર્ણકર તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્તજ્વર, વિષ રક્તદોષ, ગુલ્મ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. એ ઘીમાં સેવવાથી વાયુનો તથા ત્રિદોષનો, લેપનથી કફ-પિત્તનો અને રેચનથી કફ અને મેદનો નાશ કરે છે. તુવેરની દાળ:—પથ્યકર તથા કિંચિત્ વાતલ છે અને કૃમિ તેમજ ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ધોળી તુવેર:—ગુરૂ છે અને લઘુ, પિત્ત અમ્લપિત્ત અને આધ્માનને કરનારી છે. તે ગ્રાહક અને પથ્યકર છે. રાતી તુવેર:—રૂચિકર, બળકર, પથ્ય તથા જ્વરનાશક છે અને પિત્ત, સંતાપાદિ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે. કાળી તુવેર:—બળકર તથા અગ્નિદીપક છે અને પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ.—(૧) ભાંગ ઉપર ઉતાર:—તુવેરની દાળ વાટી પાવી. (૨) ખસ ઉપર:—તુવેરની દાળ અથવા પાંદડાં બાળી દહીંમાં ખરલ કરી ચોપડવા. (૩) નાડીવ્રણ ઉપર:—લોખંડી તુવેરનાં પાંદડાંનો અંગરસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી ૨૧ વાર ધોએલું મેળવવું. પછી તેનો વ્રણ ઉપર લેપ કરવો. અથવા પાંદડાં બાળી તે ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) દંતરોગ ઉપર અને દાંત મજબૂત થવા માટે:—તુવેરની ફુલવણી ભૂકી અથવા તુવેરની દાળ, કાંટાશેરીઆનાં મૂળ અને સિંધાલૂણ, એકત્ર કરી કંઠમાં

તે વળી હાડકાંના પ્યાલામાં ! આ કેટલું ખરાબ છે ! આવા આપણા લોકમહેના જે કૃતધ્ન, દેશ બુડાડનાર અને મહા અજ્ઞાન લોક છે; તેઓને આ વાતની કાંઇ શરમ જણાતી નથી ! ગાયના દૂધ જેવા પૌષ્ટિક પદાર્થ આ સૃષ્ટિમાં બીજો એક પણ નથી; છતાં તે તેઓને પૌષ્ટિક જણાતું નથી કે શું ? તુળસી જેવી અનેક રોગ હારક અને પૌષ્ટિક મહા મોટા જથામાં અને ફોકટ મળવા છતાં તે તેઓએ પ્રેમ ગ્રહણ કરતી નહિ ! એનો વિચાર કરવા માંડવાથી એવું જણાય છે કે તેઓની આંખો ઉપર અજ્ઞાનનાં પડળ ચઢેલાં છે. અસ્તુ. હમણાં કાળચક્રના ફેરામાં આપણું હિંદુસ્તાન દેશ પડેલો છે; તેથી એવી વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયજ. ત્યાં બીજો કાંઇ ઉપાય નથી. આપણા ઘરમાંની હવા શુદ્ધ રહેવા માટે આ ઝાડનાં કુંડાં વાવવાં જોઇએ; અને તમાંથી એક બે કુંડાં ઘરમાંના વપરાશવાળા પ્રત્યેક જાગામાં અને ઓરડીઓમાં દિવસે રાખવાંજ જોઇએ. તે કુંડાં સંધ્યાકાળે ખુલ્લી ઓટલા ઉપર લાવી મૂકવાં અને સાંજ આખી રાત્રિ રહેવા દઇ બીજે દિવસે સવારમાં ઘરમા લઇ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મૂકતા જવું. એમ કરવાથી પ્રકૃતિ સારી રહે [illegible] અનેક વિકાર અને વાયુ વગેરેના વિકાર થતા નથી. તુળસી સાધારણગુણ:—ધોળી ઉષ્ણ, તીખી, સુગંધી અને રૂચિકર છે: તથા વાયુ, કફ, સોજો, કૃમિ અને ઉલ્ટ[illegible] રીનો નાશ કરે છે. ધોળી અને કાળી તુળસી:—તીખી, ગરમ, તીક્ષ્ણ, દાહક, પિત્તકર, હૃદ્ય, તુરી, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે; અને વાયુ, શ્વાસ, કાસ, ઉધરસ, કૃમિ, ઉલટી, દુર્ગંધ, કોઢ, પાર્શ્વશૂળ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તદોષ, ભૂતબાધા, [illegible] તાવ તથા ઉબકી (હેડકી) નો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) તુળસીનો [illegible] મુદ્દા:—તાવ, આળસ, સુસ્તી, અરૂચિ, દાહ, વાતવિકાર અને પિ[illegible] ઉપર:—તુળસીના પાંદડાં સુમારે એક તોલો કિંવા તેથી વધારે લઇ અર્ધો શેર પાણી [illegible] મા નાખી તે અર્ધ્ય અગર ચતુર્થાંશ બાળવું અને પછી પીવું: એટલે ઉપલા [illegible] રોગો દૂર થાય છે. બીજો પ્રકાર:—ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી તેમાં તેટલુંજ [illegible] એક કિંવા બે તોલા સાકરમિશ્રી અને એક બે એલચીદાણાનું ચૂર્ણ કરી [illegible] નાખી ન કરી પાવા. એટલે ઉત્તમ ગુટકા પ્રાપ્ત થાય છે. એોમાં સ્વાદ [illegible] [illegible] અનેક રોગો દૂર થાય છે. આ " તુળસી ચ્હા " પરદેશી નિરર્થક [illegible] [illegible] ગુણમાં [illegible] ફેર છે. એટલા માટે તુળસીનો [illegible] નિત્ય પીવી એ આપણા આર્યલોકને ઘણુંજ હિતકારક [illegible] (૨) બાળીવાર્યના [illegible] ઉપર—કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ [illegible] [illegible] [illegible] દાંત ચોંટી જાય તો આગ રસ [illegible]

[illegible] ની હાનિ કરે છે." ખરૂં છે કે [illegible] [illegible] નિદ્રાનો નાશ કરે છે. એમ જાણતાં [illegible] [illegible] મનુષ્ય એના વ્યસનીમાંજ પડી ગયા છે ! એટલુંજ નહિ પરંતુ [illegible] [illegible] પણ એનુંજ વ્યસન આપવા લાગ્યા હોવાથી કેટલા પડી છે કે— "[illegible] [illegible] [illegible] પાપડી. [illegible] [illegible] [illegible] અહિંભાર જગતમાં, [illegible]

૨૮૯. તેરણ.—(સં૦ તેરણુ. મ૦ તેરસ.) તેરણ એ એક નાનું ફૂલ ઝાડ છે. એને રાતા રંગનાં ફૂલો આવે છે. એ ફૂલ આ ઝાડના સર્વાંગ ઉપર હોય છે; તેથી તે ઝાડ દૂરથી ઘણું સુશોભિત લાગે છે. આ ફૂલમાં વાસ નથી. તેરણુઃ—કડવું, સ્વાદુ અને શીતળ છે; તથા ઉલટી, વ્રણ અને વિસુરતાનો નાશ કરે છે.

૨૯૦. તોરણ.—(સં૦ તોદન.) તોરણનાં ઝાડ કરમદી જેવાં હોય છે. એ ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં થાય છે. એ ઝાડને ફૂલના તોરા આવે છે અને નાનાં તથા પીળા રંગનાં ફળ આવે છે. એ ફળ ખાવાથી સારાં લાગે છે. તોરણઃ—ગ્રાહક, ખાટું, લઘુ, ઉષ્ણ, આમદીપક અને પિત્તલ છે. એના પાકાં ફળઃ—મધુર, સ્નિગ્ધ તથા તુરાં છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનારાં છે. ગાંગેરૂક (બીજા પ્રકારનું તોરણ):—તુરૂં, ખાટું, ઉષ્ણ, ગુરૂ અને રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર, સારક અને વાતનાશક છે. પાકેલું ગાંગેરૂક તોરણઃ—રૂચિકર, ગુરૂ, વાતરક્ત-નાશક અને પિત્તશામક છે. ઉપયોગઃ—(૧) મુખવિકાર ઉપરઃ—એનાં ફળ ખાવાં; એટલે જીભે કાતરા વગેરે થાય છે તે વિકાર દૂર થાય છે. (૨) પ્રદર (સ્ત્રીઓની ધાતનું જવું તે) ઉપરઃ—તોરણના તોરા ખાવાના પાનના દીંટાના બરોબર લઈ, તેમાં એક તોલાએ ત્રણ માસા પ્રમાણે ફટકડીનો ભેગો વાટી, ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. ધોળા પ્રદર ઉપર ઠંડા પાણીમાં અને રાતા પ્રદર ઉપર ઘીમાં નિત્ય સવારે અને સાંજે એકેક ગોળી આપતા જવી. જે દિવસે તાવ આવે તે વેળાએ ઔષધ બંધ કરી કાંજીમાં ઘી નાખી બે દિવસ આપવું. (૩) ફેંડે સર્પ ઉપરઃ—તોરણીનાં પાંદડાંનો ચૂરો કરી મ્હોંમાં રાખવો અને રસ ગળવો, એટલે કફ પડી ગળું સાફ થાય છે. (૪) શીતળા હલકા આવવા માટેઃ—તોરણીનાં તાજાં મૂળ ભેંસના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૫) છાશનું પુનઃ દહીં બનાવવાની રીતઃ—ગવળી લોક દૂધનું દહીં કરી તેમાં થોડું પાણી નાખી છાશ કરે છે અને માખણ કાઢી લે છે. પછી છાશમાં તોરણનાં મૂળ ઘસી કિંચિત અજવાળા પાસે મૂકે છે; અને તે વાસણ ઉપર ધોએલું કપડું વીંટાળી તે ઉપર છાણાની રાખોડી નાખે છે. તે યોગથી છાશમાં પાણીનો રહેલો અંશ ઉપર આવે છે. તે રાખથી આકર્ષણ થઈ નીચે રહેલી છાશ દહીંના જેવી ઘટ્ટ થાય છે. એ પ્રમાણે છાશનું દહીં થાય છે. (૬) ચાંદી અને વ્રણ ધોવા માટેઃ—તોરણીનો પાલો બારીક ખાંડી તેમાં પાણી નાખી કાઢો કરવો અને તેથી વ્રણ (ગુમડું) ધોવું, એટલે જલદી રૂઝ આવે છે.

૨૯૧. ત્રાયમાણ.—સં૦ મ૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ ત્રાયમાણ—ણા. બં. બલાહુસુર, બલા, બહુલા, વનબાદલિયા. ફા૦ અરફાક. લા૦ થેલિક્ટ્રમ્ ફોલિઆલોઝમ્.

આ વનસ્પતિ હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાંના રાનમાં થાય છે. પર્શિયા દેશમાં ઘણું એની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રાયમાણઃ—કડવું, રેચક અને તાવનાશક છે. એની સળીઓ અને ફૂલો રેશમી કપડા રંગવાના કામમાં આવે છે. ત્રાયમાણઃ—તુરૂ, શીતળ, મધુર, સારક તથા કડવું છે; અને પિત્તરોગ, ઉલટી, તાવ, ગોળો, કફ, વિષ, શ્રમ, રક્તરોગ, ક્ષય, ગ્લાનિ, તૃષા, હૃદરોગ, રક્તપિત્ત, મૂત્રવ્યાધિ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—વિષમજ્વર ઉપરઃ—ત્રાયમાણ, કડુ, ધમાસો, અને ઉપલસરીનો કાઢો પાવો.

રૂચિકર, તીખો, ઉષ્ણ તથા કડવો છે; અને રક્તદોષ, કફ, વાયુ, પ્રમેહ, સ્વાદુ રોગ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપરઃ—દક્ષણી થુરીઆનું જીંડવું લાવી દેવતામાં ગરમ કરી, ઉપલી છાલ કાઢી ખુંદી પછી કપડામાં ઘાલી પીલી, રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી પાવો. (૨) નાના બાળકોને ગળુંબે થાય છે તે ઉપરઃ—પ્રથમ ચંદન ચોપડી પછી દક્ષણી થુરીઆનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. (૩) ગુડધી ઉપરઃ—દક્ષણી થોરીઆનાં પાંદડાં અંગારામાં શેકી સારાં ગરમ થયા પછી કાઢી તેની બે ચીર કરી, તે ઉપર હળદર નાખી તે ગરમ ગરમ બાંધવી. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—દક્ષણી થુરીઆનાં સુકાયેલાં પાંદડાંની ધૂણી આપવી. (૫) નિદ્રા આવવા માટેઃ—થોરનાં ફૂલ ગોળમાં સેવન કરવાં. (૬) વાત થકી ઉત્પન્ન થયેલ નારૂ (વાળા) ઉપરઃ—દક્ષણી થોરીઆનાં મૂળ અને ગોમૂત્રના કલ્કનો લેપ કરવો.

૨૯૫. દાડમ.—સં૦ દાડિમ. મ૦ ક૦ ડાળીંબ. હિં૦ અનાર. બં૦ ડાલિમ. ક૦ તુ૦ દાલીંબ. તૈ૦ દાલીંબકાયા. તા૦ માડળૈ. ફા૦ અનારસીરી, અનારતુરશ. અ૦ રૂમાનહામીજ, રૂમાનહુલુ. ઈં૦ પોમીગ્રેનેટ. લા૦ પ્યુનીકાગ્રાનેટમ.

દાડમનાં ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. અરબસ્તાનમાં મસ્કત પાસે જે દાડમો પાકે છે તે ઉત્તમ હોય છે. તેમાં ઘણાં બી હોતાં નથી. દાડમનાં ઝાડ બે અઢી માથોડાં સુધી ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડમાં પણ બે પ્રકાર છે. એકને માત્ર ફૂલો આવે છે, એને "ગુલનાર" કહે છે. બીજાને ફૂલ અને ફળ એ બે આવે છે. દાડમનાં ફૂલો કસુંબી રંગનાં હોઇ તેમાં થોડીક પીળી ઝળકી હોય છે. એ રંગના જેવા રંગને "દાડીમી રંગ" કહે છે. દાડમ, એ ફળ ખાવાને રૂચિકારક અને શરીરને હિતકારક છે. એના યોગથી શરીરમાં હુંશિયારી આવી તૃષ (તરસ) શમે છે. આ ફળ રોગીને ખવરાવવાને પણ હરકત નથી. આ ઝાડનાં મૂળ, પંચાંગ છાલ, ફૂલ અને ફળની છાલ, એ સર્વ ઔષધોના ઉપયોગમાં આવે છે. દાડમના રસનો ઉત્તમ પાક થાય છે. તેને "દાડમપાક" કહે છે. દાડમનો રસ પિત્તશામક છે. × દાડમઃ—તુરૂં, ખાટું, મધુર, તૃપ્તિકારક, સ્નિગ્ધ, દીપન, ગ્રાહિ, હલકું, ઉષ્ણ,

છે; તેમજ પેટમાંના અમાડ માટે પણ એનુ અધોણુ કરવાને એ બે હાડાં ઘઉં આંબાહળદર, સીંધાલુણ અને નવસાર નાખી ભરાશડું કરી પેટ ઉપર બાંધે છે.

× હિંદુસ્તાની વૈદ્ય—દાડમના ગુંદને કેસરની સાથે મેળવીને કંઠ રોગમાં આપવાની ભલામણ કરે છે. આંતરડાના રોગમાં (ઝાડાની ફરીઆદ હોય તો) ફળની છાલ અને ફૂલ, લવંગ, તજ, ધાવડી, કાળાં મરી આદિ ખુશબોદાર પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે. હિંદી વૈદક ગ્રંથોમાં જડની બાબત કાંઈ વર્ણન કરવામાં આવતું નથી. મુસલમાની ગ્રંથકારો—મીઠું, ખટમીઠું, એમ ત્રણ પ્રકારના દાડિમ બતાવે છે. તથા ફળની છાલ અને ફૂલને મોટી ગુણના લાભ અનેક પ્રકારના રોગમાં વાપરે છે અને કહે છે કે [illegible] જાતો કરતાં વધારે સારી છે, તથા પેટમાં થનાર ચપટા અને ગોળ કરમ (કૃમિ ઈં૦ ટાપેવર્મ) માટે બહુજ ઉત્ત

(૧૦) બોહારશિંગના વિષ ઉપરઃ—દાડમનો રસ પાવો. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપરઃ—દાડમડીનાં પાંદડાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) પિત્તરોગ ઉપરઃ—પાકેલાં દાડમનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી તે રસ પાવો. (૧૩) શોષ અને મુખની વિરસતા ઉપરઃ—સાકર તથા દાડમ અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષનો કલ્ક સેવન કરવો. (૧૪) રક્તાતિસાર ઉપરઃ—દાડમની છાલ અને ઇંદ્રજવની છાલને કાઢો મધ નાખી પાવો. (૧૫) ઉપદંશ-વ્રણ ઉપરઃ—દાડમની છાલનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૬) ત્રિદોષોત્પન્ન ઉલટી ઉપરઃ—મસૂર શેકી તેના લોટમાં દાડમના રસથી તે લોટ પલાળી તેમાં થોડું મધ નાખી તે ખાવો. (૧૭) દાડમ પાકઃ—ધાણા, સુંઠ, નાગરમોથ, વાળો, બીલીનો ગર, આમળાં, મોચરસ, ધાવડીનાં ફુલ, લોદર, ઇંદ્રજવની છાલ, જાયફળ, અતિવિષ, ખેરની છાલ, અજમોદ, ખુરાસાની અજમો, એરંડાનાં મૂળ, જીરૂં, લવંગ, લીંડીપીપર, કાકડાશીંગ, એ પૈસા પૈસાભાર લઇ ચૂર્ણ કરી દાડમમાં ભરી ઉપર કણકથી ડાટો કરી ચૂલામાં બાફી પછી ઉપરની કણક કાઢી નાખવી. પછી દાડમ સુદ્ધાં ખરલ કરી ગોળીઓ બોર જેવડી કરવી. તે ગોળી રોજ એક એક ખવરાવવી; એટલે અતિસાર, સંગ્રહણી, મંદાગ્નિ, અરૂચિ તથા શૂળનો નાશ થાય છે.

૨૯૬. દારૂડી.—સં૦ પટુપર્ણી, સ્વર્ણક્ષીરી. મ૦ પીસોળા, કાટેધોત્રા. કો૦ કાંટ. હિં૦ ચોક, અગેબંદ, સત્યાનાશી, પીસોળા. બં૦ સીયાલ કાંટા, સોણખીરૂં. ફા૦ ... લે૦ આર્જિમોન મેક્સિકેના.

દારૂડીનાં નાના નાના ઝાડ હોય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. પાંદડાં નાનાં હોય છે. પીળા ધતૂરા પ્રમાણે એના ડીંટામાંથી પણ દૂધ નીકળે છે. એના મૂળને [illegible] કહે છે. આ વનસ્પતિ રેચક, તીખી, કડવી તથા [illegible] છે અને કંડૂ, વાતરક્ત, કૃમિ, પિત્ત, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર, અરૂચી, શોથ, દાહ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. એના મૂળના પણ એવાજ ગુણ છે. ઉપયોગ—(૧) રેચક—દારૂડીના મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં [illegible] (૨) નવેસું ફુલેલ [illegible] મટાડવા માટે—દારૂડીની [illegible] [illegible] ... (૩) [illegible]

૨૯૭. [illegible]

[illegible]

શ્વ, વાયુ, યકૃત્ તથા ખરજનો નાશ કરે છે. નાગ દંતી (મોટી દંતી)-સારક, ઉષ્ણ, તીખી તથા કૃમિનાશક છે; અને શૂળ, કોઢ, અતસાર, મેદરોગ, અશ્મરી તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ લઘુદંતી જેવાજ છે. ઉપયોગઃ—(૧) જુલાબ થવા માટેઃ—દંતીમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું: અથવા લીલાં દંતીમૂળ પાણીમાં વાટી તેને પાણીમાં મેળવી, ગાળી તે પાણી પાવું. (૨) કફ-કાસ ઉપરઃ—દંતીમૂળનું ધૂમ્રપાન કરવું.

૩૦૦. દિંડા.—(સં૦ મંડૂકપર્ણ.) આ એક જંગલી ઝાડ છે. એમાં બે જાત છે. જે ઝાડની કાડી ઉંચી ન હોતાં જમીન બરોબર હોય છે તેને દિંડી કહે છે; અને જે ઝાડની કાડી ઉંચી હોય છે તેને "દિંડા" કહે છે. દિંડાની કાડી ૧૧ હાથ લંબાઈની હોય છે. એ કાડીનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને કાડી સુકાયા પછી કાળો થાય છે. આ ઝાડ કાંઈક કારવી જેવું હોય છે. એને મૃગ-નક્ષત્રે વરસાદ પડ્યા પછી નવા ફણગા ફુટે છે. તે લઈ તેની જૂડીઓ બાંધી વેચે છે. આ શાક ભીંડાના શાક જેવું રસદાર હોય છે. એ પૌષ્ટિક છે. દિંડામાં કાળી અને ધોળી એ જાત છે. દિંડાઃ—શુક્રકારક તથા સ્નિગ્ધ છે; અને રક્તવિકાર, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગુમડા ઉપરઃ—દિંડાના કંદ બારીક વાટી તેની થેપલી વ્રણ ઉપર મૂકવી. (૨) બદ ઉપરઃ—દિંડાનાં મૂળ કેળનાં કિંવા કુંભાનાં પાંદડાંમાં વીંટી, અંગારામાં બાફી, પછી તેના ઉપર જે પાતળી છાલ હોય છે તે કાઢી નાખી, મૂળ બારીક વાટી જે ખોળ થાય તેનો લેપ કરી તે ઉપર રૂની પટ્ટી મૂકવી. (૩) મૂત્રવ્યાધિ ઉપરઃ—દિંડાનાં અંકુર ૧ તોલો, આવળની છાલ અર્ધો તોલો અને ઉંબરાનાં પાંદડા ઉપરનો ફોડ અર્ધો તોલો, એ ત્રણે બારીક વાટી ૧ તોલા ગાયના દહીંમાં મેળવી, ખાંડ નાંખી દરરોજ બે વાર ખાવું.

૩૦૧. દીપમાળ (ગલગોટા).—સં૦ હિં૦ મ૦ ગેં૦. ક૦ ગોરમુ. લા૦ હીઓનોટીસ, નેપેટિફોલિઆ.

આ ઝાડ સીધુ હોય છે. તે સુમારે બાથોડું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં ધારવાળાં હોય છે. એને હાથના કિંવા વેતના અંતરે મૂળ પાસેથી એક ઉપર એક એવા ઝુંડ લાગે છે. તે ઝુંડ બારીક પુષ્પથી વ્યાપ્ત હોય છે. એ ઝુંડ ઉપર બારીક રાતા રંગનાં ફુલ આવે છે. ઝુંડમાં કાળાં બારીક બી હોય છે. એ સર્વત્ર થાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) અતિસાર ઉપરઃ—ઝુંડમાંનાં બીયાં દૂધમાં વાટી પાવાં. (૨) માથા ઉપર ભયંકર ચાંદું થાય છે તે ઉપરઃ—ઝુંડને બાળી તેની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૩) કંઠસર્પ ઉપરઃ—ઝુંડ હોકામાં નાખી પીવું.

૩૦૨. દૂદરલી.—દૂદરલીના વેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોવાથી એ પાન્ડાં નગરવા લાગે છે. એનાં મૂળ ચાનગાથી કિંવા બારીક ભૂરી ફરતી બારીક કદ્ર થાય છે. એને આકડાનાં ફુલ જેવાં ફુલ આવે છે. ઉપયોગઃ—(૧) [illegible] અને [illegible] વગેરે ધાતુવિકારો ઉપરઃ—દૂદરલીનાં મૂળ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દૂધમાં નાખી તથા સાકર નાખી [illegible] દિવસ આપવું. (૨) મેહ અને [illegible] વગેરે ઉપરઃ—

સ્થાપક, તીખી, ધાતુવર્ધક, લઘુ, ઉષ્ણ, પારદબંધક તથા મલસ્તંભક છે; એ મેહ, કફ, કોઢ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—દુધેલીનાં પાંદડાંનો રસ ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો, તાજું ઘી ૧ તોલો, એ સર્વે ભેગું કરી સતત ચાર પાંચ દિવસ આપવું; એટલે બળતરા અને લોહી બંધ થાય છે. (૨) મુખારડી રોગ ઉપરઃ—(બાળકને દૂધ પાવાના યોગથી દૂધની ચીકટ પેટમાં એકઠી થઇ મળની ગાંઠ બાઝે છે તે ઉપર):—દુધેલીનાં મૂળ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવાં; એટલે બે ત્રણ દિવસમાં મળદ્વારે રોગ નીકળી જાય છે. (૩) વિષમજ્વર ઉપરઃ—દુધેલીનાં મૂળ કાનમાં રાખવાં એટલે નિત્ય ભિન્ન વેળાએ આવનારો તાવ દૂર થશે. (૪) વાછરડાંને દૂધીયો રોગ થાય છે તે ઉપરઃ—દુધેલીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ૧ તોલા સુધી ઘસી દરરોજ એક વાર, એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવાથી પેટમાંનો સર્વ ભાર નીકળી જઇ રોગ પણ જતો થાય છે.

૩૦૫. દેવદાર.—સં૦ હિં૦ ક૦ તા૦ મલા૦ તુ૦ દેવદારૂ. મ૦ દે૦ દેવદાર. ક૦ દેવદાર. તૈ૦ દેવદારૂચેટ્ટુ. અ૦ શજરતુલજીન, શજરતુશ્શરૂ. લૅ૦ સિડ્રસદેવદારા.

હિમાલય પર્વત, બ્રહ્મદેશ, બંગાલ અને પિનાંગ, એ ઠેકાણે દેવદારનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડને જોઇએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ઘણુંજ ઊંચું વધે છે. ત્રીસ ચાળીસ વર્ષનું થાય એટલે તેને ફળ આવવા લાગે છે. આ વૃક્ષ બસો વર્ષ સુધી રહે છે. જેમ જેમ એ ઝાડ જૂનું થાય છે તેમ તેમ મજબૂત થઇ તેનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે. સાગના કરતાં આ લાકડું ઘણું હલકું છે. એનાં અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. રાજા લોકો માટે એ લાકડાની ફર્માંથી, ગાડી, વાહન વગેરે બનાવે છે. દેવદારનો ધૂપ કરવામાં પણ ઉપયોગ થાય છે. દેવદારના લાકડામાંથી ટર્પિન-ટાઇન તેલ બને છે. તેલીઓ દેવદારઃ—પાકમાં તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કડવો તથા લઘુ છે. અને કફ, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મલસ્તંભ, આમદોષ, તાવ, આધ્માન, દમ, ઉધરસ, સોજો, ખરજ, હેડકી, તંદ્રા (મૂર્છા), રક્તદોષ તથા પીનસનો નાશ કરે છે. કાષ્ઠ દેવદાર—ઉષ્ણ, કડવો તથા રૂક્ષ છે અને કફ, વાયુ, જલોદર તથા લેપ કરવાથી મો ઉપરના વ્યંગનો નાશ કરે છે. ભદ્રદારુ દેવદારઃ—તીખો કડવો મધુર ઉષ્ણ, લઘુ, કોઠશોધક તથા સ્નિગ્ધ છે અને ત્વગ્દોષ, વાયુ, કમળરોગ, વ્રણ, સોજો, કંડુ (ખરજ), કફરોગ, નેત્રરોગ, ...

દુધેલી પણ કરે છે. આ દુધેલીના છોડ ન થતા તે જમીન ઉપર પથરાઇ રહે છે ... જમીન ગ્રહે છે ... એથી એને છતના દુધેલી કહે છે. આ નાની ... લોકોની રક્તમા ધાતુઓ વધારે વાપરે છે.

... દરીયામ ... ત્રિવિકગોના કહેવા પ્રમાણે મગજ દેવદારનું ... તેલ અન્દર અન્તરૂપ, દુર્ગંધ, ... વગેરે ... ત્યારે ... ભણ ... વર્ણન આપવાથી જુદાં જુદાં ... દેશની ... કરી છે. ... દેવદારમાં તેલ નથી.

તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે. લાંલી દ્રાક્ષ—કફકારક, ગુરુ, ખાટી, વિદાહ, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રુચિકારક, દીપન અને વાતનાશક છે. કુંભી (કાચી) દ્રાક્ષ—વિદાહ, ઉષ્ણ, તીખી, પિત્તલ અને રક્તદોષકારક છે. પાકી મુકાયેલી દ્રાક્ષ—વૃષ્ય, સંતર્પણ, બલકર અને પૌષ્ટિક છે. કાળી દ્રાક્ષ—(બીજવાળી) શીત, લઘુ, વૃષ્ય, ગુરુ, વાતાનુલોમન, સ્નિગ્ધ, હર્ષપ્રદ તથા શ્રમનાશક છે; અને દાહ, મૂર્ચ્છા, દમ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, તાવ, રક્તદોષ, તૃષા, ઉલટી તથા હૃદયજ ચાનો નાશ કરે છે. લઘુ દ્રાક્ષ (બેદાણા નીર્બીજ):—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, રુચિકર, ખાટી તથા રસાળ છે, અને દમ, ઉધરસ, તાવ, હૃદયવ્યથા, રક્તપિત્ત, ક્ષય, સ્વરભેદ, તૃષા, વાયુ, પિત્ત અને મુખ માંહેની કડવાશનો નાશ કરે છે.
ઉપયોગ:—(૧) અમ્લપિત્ત ઉપર:—દ્રાક્ષ તથા બાળહરડે સમભાગે અને તેટલી બરોબર સાકર નાખી એક તોલા જેટલી ગોળી આપતા જવી; એટલે અમ્લપિત્ત ગળું અને હૃદય એ સ્થળની બળતરા, તરસ, ભ્રમ, મંદાગ્નિ તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:—દૂધમાં દ્રાક્ષનો સરકો નાખી પીવો. (૩) હડતાલ અને જંગાલના વિષ ઉપર:—ઉલટી કરાવી પછી પાશેર દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલો નાખી તે પાવી. (૪) ધાતુક્ષય ઉપર:—દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીંડીપીપર આપવી. (૫) તૃષા રોગ ઉપર:—કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો પાવો. (૬) મૂર્ચ્છા રોગ ઉપર:—દ્રાક્ષ અને આંબળાં બારીક વાટવાં તેને તે મધમાં આપવાં. (૭) સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા થઇ આવે છે તે ઉપર:—મધમાં દ્રાક્ષ ખરલ કરી જીભે ચોપડવી. (૮) મૂત્રરેચનને માટે:—કાળી દ્રાક્ષ ચાર તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી, ગાળી નાખી તે પાણીમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી, એક શેર સુધી શક્તિઅનુસાર પ્રાશન કરવાથી મૂત્રદ્વાર નરમ નીકળે છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે કોઇને એથી રેચ પણ થઇ આવે છે. (૯) ક્ષતકાસ ઉપર:—બિયા કાઢેલી કાળી દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, તાજું ઘી ૧ ભાગ અને મધ ૧ ભાગ; એ સઘળાં ઔષધો એક બરણીમાં ઘાલી તે બરણી ડાંગરના ઢગલામાં દાબવી. પંદર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઢી તે માંહેનું ઔષધ રોજ સવાર સાંજ મળી દોઢ તોલા સુધી રોગીએ ખાવું. (૧૦) શૂળ ઉપર:—દ્રાક્ષ અને અરડૂસીનો કાઢો પાવો. (૧૧) જીભ, તાળવું અને ગળું, એનો શોષ શાંત થઇ મ્હોડામાં રુચિ આવવા માટે:—દ્રાક્ષ અને આમળાં વાટી ઘીમાં મેળવી મુખની અંદર ચોળવા અને એજ ઔષધની ગોળી કરી મ્હોંઢામાં રાખવી. (૧૨) પિત્તજ્વર ઉપર:—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાના ગોળનો કાઢો પાવો. (૧૩) શીતળા અને ઓરી, એથી બાળકોના અંગમાં ભરેલી ગરમી નીકળવા માટે:—૪ ભાગ બેદાણા દ્રાક્ષ, ૧ ભાગ ગળોનું સત્વ, ૩ ભાગ ખાંડ તથા ૧ ભાગ જીરૂં, એ પ્રમાણે ભેગું કરી નિવાંડલા માટલામાં ભરી તે મિશ્રણ પકવે એટલું ગાયનું ઘી નાખી આથી રાખવું; અને રોજ સવારે અર્ધા તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. (૧૪) માથામાંહેની ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઇ મગજ સુધરવા માટે:—ગાયના અર્ધા શેર દૂધમાં બેદાણા

મલકર, અગ્નિદીપક, સારક, શીતળ, લઘુ તથા તુરો છે; અને કફ, પિત્ત, રાતો કે.. વિસર્પ, મેદ, ભ્રમ, મદ, વાતરક્ત, તૃષા, ઉલટી, ઉધરસ, દાહ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ધમાસો રાતો:—તીખો, કડવો, મધુર, રક્તશુદ્ધિકારક, શીત તથા ઉષ્ણ છે; અને વિસર્પ, વિષમજ્વર, તૃષા, ઉલટી, મોહ, રક્તદોષ, વાતપિત્ત, કફ, [illegible] તથા તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—ધમાસાનું અથવા તેના મૂળનું ધૂમ્રપાન કરવું. (૨) તાળવામાં કાચા પડે છે તે ઉપર:—ધમાસાના લીલા છોડ કચરી તેનો અંગરસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી સારી પેઠે કાઢી ચાટણ તૈયાર કરવું. એ ચાટણ વારંવાર ટીપું ટીપું તાળવામાં પાડતાં જવું: તેથી [illegible] એક દિવસમાં રૂઝાઈ જાય છે. (૩) જખમ ઉપર:—આગંતુક જખમ થયો હોય તો લીલા ધમાસાનો અંગરસ જખમ ઉપર પાડવો એટલે જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૪) હેડકી ઉપર:—ધમાસાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૫) ભ્રમ મૂર્છા વગેરે ઉપર:—ધમાસાનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી ને પાવો. (૬) પથરી અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—ધમાસો, ડાભ અને કાસનાં મૂળનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી પાવો. (૭) શીતપિત્ત, હુરતાલનું વિષ તથા મૂત્રાઘાત ઉપર:—ધમાસાનો કાઢો પાવો. (૮) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:—ધમાસાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાખી પાવાં.

૩૦૯. ધરો (હરોળ).—સં૦ દુર્વા. મ૦ હરળી. હિં૦ દુબ. ક૦ [illegible] તૈ૦ દુર્વાંલુ. તા૦ અરગુ. ગુ૦ કડીપતી. મલા૦ કરકપુલ્લુ. ગો૦ [illegible] ફ૦ ક્રિપિંગ સાઇનોડન. લૅ૦ સાઇનોડન, ડેક્ટિલન.

ધરો એક જાતિનું ઘાસ છે. ધરોના બેટ લીલાછમ અને સુશોભિત દેખાય છે. આ ઘાસની અંદર એવો એક વિલક્ષણ ગુણ છે કે કેટલીક મુદત સુધી વરસાદ ન પડે ત્યારે સર્વ વનસ્પતિ સુકાઈ જાય તોપણ ધરોના મૂળ લીલાંજ હોય છે. દુકાળમાં ઢોરોને ચારો [illegible] મળતા નથી ત્યારે ધરોનાં મૂળ ખોદી ખવડાવે છે. ધરોનો ઉપયોગ પૂજનમાં પણ થાય છે. ગણપતિપૂજનમાં તો ધરો અવશ્ય જોઈએ. ધરો ઘોડાને ઘણી સારી લાગે છે. ધરો સામાન્યપણે—તુરી, શીતળ, મધુર તથા તૃપ્તિકારક છે અને પિત્ત, તૃષા, ઉલટી, દાહ, રક્તદોષ, શ્રમ, કફ, [illegible] તથા [illegible]નો નાશ કરે છે. ધોળી ધરો:—મધુર, [illegible] તુરી [illegible] તથા શીતળ છે અને ઉલટી, વિસર્પ, તૃષા, કફ, પિત્ત, દાહ, [illegible] તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. લીલી ધરો:—અતિ મધુર, કડવી, શીતળ, [illegible], તુરી તથા રક્તરોધક છે; અને રક્તપિત્ત, [illegible], પિત્ત, ઉલટી, કફ, રક્તરોગ, વિસર્પ, તૃષા, દાહ તથા [illegible] દોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—ધરોનો રસ નાકમાં પાડવો. (૨) હેડકી ઉપર:—ધરોનાં મૂળિયાંનો રસ [illegible]

એને વાતપિત્ત—[illegible] કહે છે. ચરકમાં—એને સારક માનેલ છે [illegible] [illegible] ઉપર [illegible], [illegible] અને [illegible] મધ અને [illegible] કહેલ છે.

ધંતૂરો શ્રેષ્ઠ ગુણવાળો છે. ઉપયોગ:—(૧) ગલફોર (લાપીઈટ્ટ) થયું હોય તો:–ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ, ચૂનો અને ગોળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) ઉરસ્તંભ ઉપર:—ધંતૂરાનાં પંચાંગ (મૂળ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, બીજ) લઈ તેનું ધુમ્રપાન કરવું. (૩) સર્પદંશ ઉપર:—કાળા ધંતૂરાનાં મૂળ, કોકડીનો કાથ અને કાકડીનું મૂળ, એકત્ર ઘસી પાવું અને અરીઠાનું અંજન કરવું. ઉતાર ઘી પાવું. (૪) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી પીવું. લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. રીંગણીનો રસ ૪ તોલા પાવો. કપાસનાં બીજ અને ફૂલનો કાઢો પાવો. ઘી પાવું. દહીં પાવું. ઠંડા પાણીમાં તેલ પાવું. લીંબુના રસમાં ગળીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૫) વાળા ઉપર:—કાળા ધતૂરાના પાદડાંનો રસ ૬ માસા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી પાવું. આખો દિવસ કાંઈ પણ ખાવું નહિ. સાંજે ભાત અને દહીં ખાવું. વાળાની જગ્યાએ ફોલો થાય એટલે તેને ફોડી તે ઉપર ધંતૂરાનાં ફૂલ વાટી તેની વડી કરી ઉપર ૩ દિવસ બાંધવી. રોજ નવી વડી બેસારવી. કિંવા ધતૂરાના પાદડાં પાનમાં ખાવાં. (૬) સોજા ઉપર:—ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ અને કળીચૂનો ગરમ કરી લેપ કરવો; અથવા ધંતૂરાનાં પાંદડાંના રસમાં લુગડું નાખી ગરમ કરી ચાપડવું; કિંવા કાળા ધંતૂરાનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ગરમ કરી લેપ કરવો. (૭) વાળા ઉપર:–ધંતૂરાનાં બી, અંબાડાની છાલ, રાળ અને મીંઢાની ભૂકી ચીમા ખરલ કરી વાળા ઉપર ચોપડવી: એટલે વાળો બહાર નીકળશે. (૮) વીંછીના વિષ ઉપર:—ધંતૂરાનાં પાંદડાં હાથ ઉપર ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવાં (૯) ગલગંડ, અર્બુદ અને ગાંઠ ઉપર:—[illegible] જમીન ઉપર [illegible] આકારે પાથરી અગ્નિ કરવો અને તે [illegible] એટલે [illegible] ઉપરની [illegible] રાખ કાઢી નાખી [illegible] પાણી [illegible] તે જમીન ઉપર [illegible] થાય એટલે તેને [illegible] (૧૦) ઉન્માદ ઉપર:—ધતૂરાના [illegible] (૧૧) [illegible] ધતૂરાના [illegible] પાંદડાં [illegible] બીજ [illegible] ધતૂરાના [illegible] અથવા [illegible]

[illegible]

[illegible]

કૃમિ, અતિસાર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે.* ફુલઃ—રવાદુ તથા રૂક્ષ છે અને રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગુમડા ઉપરઃ—ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું, એટલે અગ્નિવ્રણ, વિસર્પ, કીટવ્રણ, લૂતાવ્રણ અને ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ મટી જાય છે. (૨) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપરઃ—ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ, ઈન્દ્રજવ એ સર્વ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તે એ માસા પાણીમાં આપવું (૩) બાળકની દાંતપીડા ઉપરઃ—દાત આવવાની વેળાએ ધાવડીનાં ફૂલ, લીંડીપીપર, આંબળાનો રસ, એમાં મધ નાખી દાંતના નવેલામાં ચોપડવું. (૪) પ્રદર ઉપરઃ—ધાવડીનાં ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો; અથવા ધાવડીનાં પાંદડાંનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાંડ નાખી પાવો. (૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપરઃ—ધાવડીનાં પાંદડાં અને સુંઠનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. (૬) રતવા ઉપરઃ—કાળી કાવળી—(મોટી પીલુડી)ની રાખ અને ધાવડીનાં ફૂલની રાખ મધમાં મેળવી લેપ કરવો. (૭) મહુવારીના વિષ ઉપરઃ—ધાવડીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો.

૩૧૪. ધેંડરી.—(સં૦ ધેંડરી. મ૦ ધેંડસેં.) ધેંડરી ગુજરાતમાં અને દક્ષિણમાં થાય છે. આ વાર્ષિક ફળ શાક છે. ધેંડરી ઉનાળામાં થાય છે. તેનો રંગ ધોળા કોળા જેવો થાય છે. આકૃતિ પપનસ જેવી ગોળ હોય સુમારે છ શેરની વજનની હોય છે. એનું શાક કરે છે. ધેંડરીઃ—એ વાતુળ, રૂક્ષ, વર્ધક અને પથરીનાશક છે.

૩૧૫. ધોળી.—ધોળીનાં ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. ધોળીનાં પર્ણ લીમડીના જેવા હોઈ કળવાળાં હોય છે. ધોળીનું લાકડું જાડું અને કઠિન હોય છે. એ લાકડાનો રસ મહેદ ધોળો હોય છે. ધોળીની લાકડી હાથમાં હોય તે ભૂતબાધા થતી નથી અને સર્પ અંગ ઉપર ધસી આવતો નથી; એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પાસે રાખવી. ધોળી વેલ કરીને એક ધોળીની જાત છે. એના વેલા થાય છે એ ધોળીના લાકડા પણ હસ્તિદંત પ્રમાણે મજબૂત હોય છે.

૩૧૬. ધોળી પીલુડી.—સં૦ કાકમાચી. × મ૦ કાવળી પાંઢરી. હિં૦ ના૦ [illegible]કાવળી.

---

* અને દનગમ ચામાસે શપઅતિની વનસ્પતિ અને મ. હલિયાકર્ણ ના માનેલ છે ઉપયોગ —દનતેનમાં ધાવડીનાં ફૂલ અત્યંત હિતકારી છે. [illegible] માસા—માસા ૧ માના.

× અહીં આ પીલુડીના નામમાં સંસ્કૃત નામ કાકમાચી લખ્યું છે. કાકમાચી આ અને દનગમના નિઘંટ ઉપરથી જોતાં એમાં પીલુડીનું વર્ણન કરેલ છે એમ એની પ્રકૃતિ તથા ગુણના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ મ. પટેલે ધોળી (કાવળી નરીક) જુદી લખી છે; અને તેમાં પ્રકૃતિ તથા ગુણ દોષનું વર્ણન કરેલ નહિ. એથી આ બન્નેનું જુદાપણું જાણવાનું વિશેષ સાધન મળતું નથી. અત્ર અહીં મ૦ કાવળી પાંઢરી નામ આપેલ છે; તે ઉપરથી અમે તેને ધોળી પીલુડી લખી.

ધોળી ફૂળીનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એ ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. એ ઝાડનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એને રાઈ કરતાં મોટાં બીયાં આવે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ બીયાં ઢોરોનો ખોરાક છે. દુકાળમાં લોક ધોળી ફૂળીનાં બીયાંનો લોટ કરી ભાખરી બનાવી ખાય છે. આ વનસ્પતિ પણ માણસને કેટલી ઉપયોગી છે એ આ ઉપરથી સમજાય છે. ધોળી ફૂળી—મધુર, અગ્નિકર, વૃષ્ય તથા શીતળ છે; અને મૂત્રાઘાત, પિત્તરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તરોગોનો નાશ કરે છે.

૩૧૮. ધોળો ચંપો:—(સં૦ શ્વેત ચંપક. મ૦ પાંઢરા ચાંપા. હિં૦ ચંપા.) એ એને "ખાચંપો" પણ કહે છે. આ ઝાડ ઘણુંક પ્રાંતોમાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે અને તેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. એ ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે. આ ઝાડ ઘણું જ ચોખ્ખું છે. એ ચંપાનો રસ એટલો ઉષ્ણ છે કે તે શરીરે લાગવાથી ફોલ્લો થાય છે. જુના ઝાડને ક્યાંક ક્યાંક શીંગો આવે છે. ચંપાનાં ફૂલનું શાક પણ કરે છે. ચંપો:—સારક, કડવો, તીખો, તુરો તથા ઉષ્ણ છે; અને કોઢ, કંડૂ (ખરજ), વણ, શૂળ, કફ, વાયુ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુના યોગે અંગ ઝકડાઈ ગયું હોય તે ઉપર:—ચંપાનો રસ ચોપડવો અથવા પાંદડાંનો શેક કરવો. (૨) ગુમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે:—ચંપાના દૂધનો લેપ કરવો. (૩) સર્પદંશ ઉપર:—ચંપાની શીંગ વાટી પાવી. જુલાબથી ઝેર પણ ચાલે. ખાજ તે ઉપર:—ચંપાની છાલ કોપરા સાથે ખાવી [illegible] નીકળી જાય. (૪) જ્વર:—ચંપાની છાલ કોપરા સાથે ખાવી [illegible] ઘી અને ખાંડ અથવા ચંપાની છાલનો રસ અને આદાનો રસ એકઠો કરી પાવા. (૫) હડકીયા વાવ ઉપર:—ચંપાની કળીઓ [illegible] પાનમાં મૂકી ખાવા [illegible] ખાવું. (૬) [illegible] ઉપર:—ચંપાની છાલ અને બીયાંની છાલ એકઠી [illegible] [illegible] (૭) [illegible] ઉપર:—ચંપાનું દૂધ, [illegible] (૮) હડકીયા [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]) [illegible] પરંતુ તેને [illegible] [illegible] એ પાંદડાંનો [illegible] [illegible] ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, કફ, [illegible] [illegible] કફ, રક્તરોગ, [illegible] [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] ઉપયોગ:—(૧) [illegible]

અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી દરરોજ સવારે એક વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. પથ્ય દૂધ ભાત ખાવાં. આઠમે દિવસે કાંજીમાં નવટાંક ઘી નાખી પાવું. (૪) વાયુથી પેટ ચડવું, શરીરમાં સણકા થવા અને જડત્વ આવવું એ ઉપર:—કાચા નગોડ, ભાંગરો, કાળી તુળસીનો રસ કાઢવો અને સ્વચ્છ અજમો લઈ તેને એ રસની સાત, ચૌદ કિંવા એકવીસ ભાવનાઓ આપી સુકી રાખવો. આ અજમો દરેક વખત ૬ માસા સુધી ગરમ પાણી સાથે ગળવો, ચાવવો નહિ. (૫) સોજો અને ગાંઠ ઉપર:—નગોડના પાલાનો બાફ આપી તે બાંધવો. (૬) દુષ્ટ વ્રણ, નાસુર અને ભગંદર ઉપર:—નગોડનાં પાંદડાંનો કલ્ક અને રસ એમાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૨૧. નરાંબા.—એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં કાંઈક નાંચુના પાંદડાં જેવાં થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળાકૃતિ ફળના ગુચ્છા આવે છે. નરાંબાનું લાકડું ઈમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. રખવાળેલા જંગલમાં આ ઝાડ ઘણું હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) બદ પાકવાને માટે:—નરાંબાનાં કુમળાં પાંદડાં અર્ધો ભાગ અને જુનાં પાંદડાં અર્ધો ભાગ લઈ એકત્ર કરી બારીક વાટવાં. પછી તેનો ગોળો કરી ગાંઠ ઉપર બાંધવો; અને તેજ પાંદડાંનો ૨ તોલા સુધી અંગરસ કાઢી પાવો. આ ઔષધ ગરમી છાંટી કાઢનાર ઉત્તમ છે.

૩૨૨. નસોતર.—સં૰ નિશોત્તર. મ૰ તેડ. હિં૰ નિશોથ, પનીલર. બં૰ તેઊડી. ક૰ બીળિતિગડે, નાગદંતી. તૈ૰ તેલ્લા, તેગડ. તા૰ ચિવડે. મલા૰ ચે૰ તીગડે. અ૰ તુરબુદ. ઈં૰ ટરબીથરૂટ. લા૰ આય પોમિયાટરપીથમ. ફા૰ નિશોથ.

નસોતરના વેલા હોય છે. એમાં ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે અને તે ફુલ ઉપરથી પડેલી છે. આ વનસ્પતિ બહુ રેચક છે. ધોળી કરતાં કાળી અધિક તીવ્ર છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળને નસોતર કહે છે. ધોળું નસોતર:—મધુર, રૂક્ષ, તુરૂં, સ્વાદુ, રેચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું તથા વાતકારક છે. અને કફ, પિત્ત, તાવ, પ્લીહા, વ્રણ, પાંડુરોગ, શોફોદર, પિત્તોદર તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. કાળું નસોતર:—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ તથા રેચન ક્રિયામાં પ્રશસ્ત છે; અને મુર્છા, દાહ, મદ, ભ્રાંતિ, કોઢ, કંડૂ, કફ, વ્રણ, કંઠરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એ ધોળા નસોતર કરતાં ઓછા ગુણવાળું છે. રાતું નસોતર:—મધુર રૂક્ષ વાતકારક તુરૂં પાકકાળે કડવું તીખું, ઉષ્ણ, રેચક, હિતકારક તથા મલનાશક છે અને મ [illegible] પાંડુરોગ કૃમિ, પ્લીહા, દાહ, પિત્ત, કફ વાતરક્ત ઉદાવર્ત તથા હૃદરોગનો નાશ કરે છે.× ઉપયોગ:—(1) જૂ મરવા માટે:—વાટી નસોતર કાંજીમાં વાટી ચોપડવું (૨) પથરી ઉપર:—નસોતર અને [illegible] ચૂર્ણ [illegible] આપવું (3) રેચક માટે:—નરોતર ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું અને પિત્તપ્રધાન દેહ કે

× એની વેલ ત્રણ [illegible] હોય છે. અને ચ [illegible] કળાં બીજ હોય છે. ઉપયોગમાં એના વેલનું [illegible] ની માત્રા ૨ થી ૪ માસા [illegible] ૧ થી ત્રણ માસા અને ગતા નગોડની ૩ થી ૬ માસાની ગણાય છે.

સર્વ એકત્ર કરી તેનો સારો ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૩) ઉપદંશ ઉપર:—નાઉળીનાં પાંદડાંનો રસ, દૂધ અને સાકર સાથે ૨ વખત આપવો.

૩૨૫. નાકછીંકણી.—(સં૦ છિક્કીપત્રા. મ૦ ક૦ ભૂતાકેશી ઈ૦ ઇંડીઅન ક્રેન્ચુનગ્રાઉન્ડ.) એને મરાઠીમાં "ભૂતાકેશી" પણ કહે છે. એનાં નાનાં નાનાં ઝુમખાં હોય છે. એ કોંકણમાં અને બીજે સ્થળે પણ ઘણી થાય છે. નાકછીંકણી:—તીખી, રુચિકર, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ, તુરી તથા ઉગ્રગંધા છે; અને ત્વગ્દોષ, કફ, વાયુ, શ્વેતકુષ્ઠ, કૃમિરોગ, રક્તવિકાર, મહારોગ, મૂત્રબાધા તથા દૃષ્ટિરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ચડેલું માથું ઉતારવા માટે—નાકછીંકણીના પાલાનો અથવા બીયાંનો રસ નાકમાં કિંચિત્ પાડવો કિંવા સુંઘવાં; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર નાકમાં ઘી નાખવું. (૨) સ્ત્રીઓના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર:—નાકછીંકણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ સાકર નાખી ૭ દિવસ આપવું. તેજ પાંદડાં તેલમાં ખરલ કરી ઋતુ સમયે ત્રણ દિવસ સુધી યોનિમાં ગોળી કરી રાખવી. (૩) ગુલ્મ અને રૂક્ષવાત ઉપર:—નાકછીંકણીનો કાઢો આપવો. (૪) દંતશૂળ ઉપર:—નાકછીંકણીનાં પાંદડાં વાટી દાંત નીચે રાખવાં.

૩૨૬. નાગકેસર.—સં૦ મ૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ નાગકેસર—શ—ર. અ૦ નારમુશ્ક લા૦ ઑક્રોકાર્પસ લૉંગીફોલીયમ.

નાગકેસરનાં ઝાડ થાય છે.× એમાં કાળી અને રાતી એવી બે જાત છે. એને લઘુ નાગકેસર કહે છે. નાગકેસર એ લવંગ જેવડું હોય છે. કાળું નાગકેસર ઉગ્ર ગુણવાળું છે; અને એનો મસાલામાં ઉપયોગ થાય છે. રાતું નાગકેસર ઉગ્ર ગુણવાળું છે. નાગકેસર:—કડવું, તુરું, આમપાચક, કિંચિદુષ્ણ, લઘુ તથા રૂક્ષ છે; અને પિત્ત, ઉલટી, કફ, ખુજલી, રક્તરોગ, વાયુ, ખરજ, હૃદયવ્યથા, સ્વેદ, દુર્ગંધ, વિષ, તૃષા, કોઢ, વિસર્પ, બસ્તિપીડા, વાતરક્ત, કંઠરોગ અને મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકના રક્તમૂત્ર-વ્યાધિ ઉપર:—નાગકેસર અને માખણ આપવું. (૨) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર:—નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ ખાવું અને તે ઉપર છાશ અને ભાત ખાવો. (૩) આમાંશ બાળકની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર—નાગકેસરની ભૂકી રાત્રે છાશમાં ભીંજવી રાખી સવારે ગોળી કરી આપવી. એજ ક્રમ પ્રમાણે સાંજે પણ દિવસ ૩ સુધી આપવી. (૪) રક્ત પ્રમેહ ઉપર—નાગકેસર અને વજ્રકોમા એ ત્રણ ત્રણ માસા ...

એવા બે રાત એ ગણાય છે પણ દિવસ ઓળખાતી નથી. ઉપર બધી વાત સંમતિત જણાતી નથી.

× મ. સાલિગ્રામજી લખે છે કે "ઉંડણના ફૂલના કેસરને અને નાગચંપાના ફૂલોને નાગકેસર કહે છે. એની એ બે જાતો છે. ગોવા અને કોંકણ તરફ થાય છે." આ બન્ને જાતોનું જુદું જુદું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આવેલ છે.

સ્ત્રિ-સ્નાનની વૈદ્ય—નાગકેસરનાં ભૂકાએલ ફૂલ ઘીમાં મેળવી ચોપડવાથી [illegible] ...વાની ... અને ... આપી ... છે; અને સ્ત્રીઓને પીલીન ... નેત્ર સવિતા ઉપર ચોપડવાનું કહે છે.

એક વેંત જેટલી પહોળાઇનાં તથા રંગે ધોળાં હોય છે. એ ઝાડના મધ્ય ભા
ત્રણ હાથ લંબાઇનો એક દાંડો આવે છે. અને તે ઉપર લાંબાં અને ધોળાં ફૂ
આવે છે. એ ફૂલમાં લસણની કળી જેવાં લાંબાં બિયાં હોય છે. નાગદમની
ઉષ્ણ, અતિ કડવી, લઘુ, રૂચિકર, કોઠશુદ્ધિકર, તીક્ષ્ણ તથા તીખી છે; અ
યોનિદોષ, લૂતા તથા સર્પનું વિષ, વાયુ, કફ, ઉલટી, કૃમિ, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઉ
ત્રિદોષ, પ્રમેહ, ઉધરસ, કંઠરોગ, શળ, ગુલ્મ, રક્તદોષ, તાવ, સર્વ પ્રકારનાં વિ
આધ્માન અને મહાપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ-(૧) સર્વ પ્રકારના વિ
ઉપરઃ—નાગદમનીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં એટલે ઉલટી થઇ વિ
ઉતરી જાય છે. (૨) વાળા ઉપરઃ—નાગદમનીનાં પાંદડાં તેલ ચોપડી દેવી
થી ૭ દિવસ વાળા ઉપર બાંધવાં. (૩) દાદર ઉપરઃ—નાગદમનીનાં પાંદ
રસમાં મીઠું નાખી ગરમીમાં મૂકી પછી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૪) સ્ત્રીઓ
કમરે કળતર થાય છે તે ઉપરઃ—નાગદમનીનાં પાંદડાને ઓળ લગાવી
પાંદડાં કમરે બાંધવાં. (૫) નાના બાળકના કફવિકાર અને વરાધ ઉપર
નાગદમનીનાં પાંદડાં ગરમ કરી રસ કાઢી મધમાં નાખી પાવાં; એટલે ઉ
થઈ કફવિકાર દૂર થાય છે.

૩૬૦. નાગફણી.—(સ૦ સર્પિણી.) એના અંગ ઉપર સર્પના અંગ જે
લીસોટા હોય છે. એ છોડ નાના થાય છે અને નાગની ફણી જેવો એ ઝા
ઉપરના છેડાનો આકાર હોય છે. નાગફણીઃ—વિષનાશક અને સ્તનમાં દૂધ વ
ધારી છે. ઉપયોગઃ—(૧) સર્પના વિષ ઉપરઃ—નાગફણીનાં પાંદડાંનિ
પાવો અથવા મૂળ ઘસી પાવાં. (૨) ઉંદરના વિષ ઉપરઃ—નાગફણીના મ
મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી આપવાં.
મીઠું ખાવું નહિ.

૩૬૧. નાગરવેલ.—સ૦ નાગવલ્લી. મ૦ નાગ—પાનવેલ. હિં૦ ના
વલ. ક૦ વતીબળી. તે૦ તામલપાકુ. તા૦ તાંબુલી. ગુ૦ બહિચેરે. મલા૦ વેનિ
ફા૦ બર્ગતબોલ. અ૦ કાન. ઇં૦ બિટલલીફ. લા૦ પાઇપરબિટલ.

નાગરવેલના પાન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ફક્ત હિંદુસ્તાનમાંજ ખાવાનાં પા
ઉપયોગ છે. ખાવાના પાનમાં 'પીળાં પાન' અને 'ડીંટા પાન' એવી બે
છે. [illegible] પાન [illegible] નરમ છે. [illegible] આપવામાં એનો ઉપ
થાય છે. ડીંટા પાન કે જે કપુરી કહેવાય છે તે જાડ અને સૌમ્ય છે.
[illegible] ઉત્તમ થાય છે. [illegible] તો પણ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] કામોદ્દીપન, [illegible]
[illegible]
[illegible] પાન [illegible]
અને જમવાની સાથે [illegible] ખાવું નહિ [illegible] પછી ખાવું એટલે તે

નાખી ગરમ પાણીમાં પાવું. એ પાચક અને રેચક છે. (૨) કાનમાં બગાઇ ગયા ઉપર:—દુધેલીનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં ત્રણ દિવસ નાખવો એટલે બગાઇ મરશે. (૩) ગુમડું વગેરે પાકી ફુટવાને માટે:—દુધેલીનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં. (૪) જળવાત (તગ્ત ગરમી) અને કુષ્ટ (કોઢ) ઉપર:—દુધેલીનું દૂધ ચોપડવું. (૫) શોફોદરના માટે:—દુધેલીનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં રેડવો. (૬) હુક (ચસકા, શૂળ) આવે છે તેને માટે:—દુધેલીનાં પાંદડાંનો રસ ચોળવો.

૩૩૩. નાગલી.—સં૰ બહુદલ. મ૰ નાચણી. કો૰ નાગલી. હિં૰ નાચની. ક૰ તુ૰ રાગી, તાબીડેલ્લું, ચોલ. તા૰ ઇરાગી. મલા૰ કોરા, મહારી. ફા૰ નંગ્રા. ઇં૰ મિલ્ક, રપ.ઇકડ એલ્યુસીન. લા૰ એલ્યુસીને કોરકાના.

નાગલી ધાન્યનો પ્રકાર, ગુજરાત વગેરે ભરતખંડના કેટલાક ભાગમાં કનિષ્ઠ પ્રતિના લોકોમાં ઉપયોગ થાય છે. એના દાણા બારીક રાઇ જેવા હોય છે અને રંગ પણ તેવોજ હોય છે. નાગલી દળી તેની ભાખરી બનાવે છે. નાગલી:- તુરી, કડવી, મધુર, તર્પણ, લઘુ, બલકર તથા શીતલ છે; અને પિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) અશક્તને તથા નાના બાળકને શક્તિ આવવાને નાગલીનું સત્વ:—નાગલી રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે કાઢી બારીક વાટવી. પછી એનું દૂધ જેવું ધોળું પાણી નીકળે છે તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી કલાઇના વાસણમાં બે ચાર ઘડી રાખી મેલવું: એટલે તેમાંનું સત્વ તે વાસણની તળે જામે છે. પછી ઉપરનું પાણી નાખી દઇ જે સત્વ બાકી હોય તે કાઢી લઇ સ્વચ્છ વસ્ત્રની ચોવડી ઘડી કરી તે ઉપર પાથરવું. પછી પાંચ છ ઘડીએ ચીકણી માટી જેવું ઘટ્ટ થયા પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી તાપમાં સુકી રાખવી. પછી જોઇએ ત્યારે તેમાંની એકેક ગોળી પાણીમાં બારીક કરી નાખી ઠંડુ થયા પછી બાળકોને થોડુ થોડુ ખાવા આપવુ. (૨) શીતળા સુકાવવા માટે:—નાગલી વાટી અંગ ઉપર ચોપડવી. (૩) બાળકોને શક્તિ વર્ધક ભક્ષ્ય—કુમરી નાગલી અધો શેર સુધી લઇ, સારી ધોઇ સુકવી, પછી સારી છડી ફોતરા કાઢી નાખવા. પછી અંદરની નાગલી રોજ સવારે પૈસાભર લઇ ગાયના દૂધમા બારીક વાટી અને વસ્ત્રગાળ કરી દૂધમા શીજવી મલાઇ જેવું તૈયાર કરી આપવુ. આ ઉત્તમ ઔષધ છ મહિના કરતા અધિક વયના બાળકોના દસ્તો અને કડકી ઇત્યાદિ વિકાર શમન કરી રક્તવૃદ્ધિ કરનાર અને બલપુષ્ટિદાયક છે. (૪) ગુડધી ઉપર:—ભેંસના છાણમા નાગલીનો અને કપાશીનો લોટ પ્રસરી, મસળી, જાડો રોટલો શેકી તે સોસાય તેટલો ગરમ બાંધી ઉપર પાટો બાંધવો.

૩૩૪. નાની અરણી (નરવેલ).—સં૰ તર્કારી, તેજોમથ. મ૰ નરવેલ. હિં૰ અરની. ક૰ નરૂવલપસ્ય. તૈ૰ નેલીચિટ્ટકુ. લા૰ કલેરોડેન્ડ્રન ફ્લોમોઇડિસ.

નરવેલનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં નાનાં અને લાંબાં હોય છે. એને ફાલ હોય છે. એનાં પાંદડાંનો સુગંધયુક્ત વાસ આવે છે. એ ઝાડી પ્રમાણે વેલાની પેઠે પાંગરે છે. એનાં પાંદડાંની ચટણી કરે છે. કોઇ કોઇ એનાં પાંદડાં

૩૩૭. નાલ:—આ ભાજી તળાવની આસપાસ લીલોતરીમાં થાય છે. એ છોડ સુમારે એક હાથ ઉંચા થાય છે. એનાં પાંદડાં સુમારે એક આંગળ પહોળાં હોય છે અને દીટડા પાસે તેને બે ખુણા હોય છે. ડીંડું પણ એક આંગળ લાંબું હોય છે. આ ભાજી વૈશાખની આખરમાં તથા જેઠ માસમાં ઘણીજ મળે છે. નાલની ભાજીનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાંજ વિશેષ થાય છે.

૩૩૮. નાળીએરી.—સં૦ નારિકેલ. મ૦ નારળી. કોં૦ માડ. હિં૦ નરીયલ ઝાડ. બં૦ નારિકેલ. ક૦ ટેગિનમારા. તૈ૦ ટેંકાયા. તા૦ ટેન્નામારં. તુ૦ ટારે. મલા૦ ટેના. ફા૦ જોજહિંદી. અ૦ નારજીલ. ઇં૦ કોકોનટપામ. લા૦ કોકોસન્યુસિફેરા.

નાળીએરીનાં ઝાડ ચાળીસ પચાસ હાથ ઉંચાં વધે છે. તેના છેડાએ મ[illegible] ઝાવળી આવે છે. નાળીએરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં "માડ" પણ કહે છે. ગોમાંતક, કર્નાટક, કલીકટ અને સહ્યાદ્રિ પર્વત પાસેના પ્રદેશમાં નાળીએરીનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. નાળીએરી વાવ્યા પછી સાત આઠ વર્ષે ફળે છે. નાળીએરના જે ઝુમખાં ઝાડ ઉપર લબડે છે તેને મરાઠીમાં 'પીંડ' કહે છે. નાળીએરીને બારેમાસી ફૂલ આવે છે. અવલ પ્રતિની જમીન હોય તો દર નાળીએરીને દર વર્ષે સુમારે પાંચસો નાળીએર આવે છે. નાળીએરીના ઝાડના સર્વ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડના સોટા, મોભ, ભારોટીયા, વાંસ, વળીઓ, દોરડાં વગેરે બને છે. ટોચનો અને મૂળનો કેટલોક ભાગ બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કાચલીના કોયલા બનાવે છે. કોપરૂં ખવાય છે અને તેમાંનું મીઠું અને ઠંડું પાણી લોક પીએ છે. કોપરૂં ખાવાના તથા રસોઇના અનેક પદાર્થોમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. કોપરાનું તેલ ખાવાના, દીવો બાળવાના તથા માથામાં ઘાલવાના અને લાકડે ચોપડવાના કામમાં આવે છે. નાળીએરીમાંથી કાથી નીકળે છે: તેના ગાદી, તકીઆ, દોરડાં, શીંકાં, ઘાબલી, વગેરે ઘણા પદાર્થો બનાવે છે. સાબુ કરવાના કામમાં પણ તેના તેલનો ઉપયોગ થાય છે. નાળીએરીનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે. નાળીએરની આંખમાં છિદ્ર પાડી અંદરનો ગીર કાઢી નાખી તેના હોકા બનાવે છે. કાચલીનું તેલ નીકળે તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો આ ઝાડનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. **નાળીએરી:**—ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, શીત, રુચ્ય દુર્જર, બસ્તિશોધક, બલકર, બૃંહણ, કફકારક, સ્વાદુ તથા વિષ્ટંભકારક છે. અને શોષ, તૃષા, પિત્ત વાતપિત્ત, રક્તદોષ, દાહ અને ક્ષત ક્ષયનો નાશ કરે છે. **નાળીએરના તેલના ગુણ:**—(૧) નાળીએરના સુકાયેલા કોપરાં પાણીમાં નાખી તેલ કાઢે છે. આ તેલ ઠંડું હોય છે. ઠંડાઇ આવવા માટે તેને માથે ચોળે છે. (૨) **લીલાં નાળીએરમાંના** કોપરાનો રસ કાઢી અગ્નિ ઉપર ઉકાળવો એટલે તેલ આવે છે; તે તેલ વાયુહારક છે. વાયુએ જકડાઈ ગયેલે અંગે આ તેલ મરીની ભૂકી નાખી ચોળવું. (૩) **મુકેલ:**—સારા સુકાયેલા નાળીએરને ખાંડીને તેનો ભૂકો સુકવવો. એ સુકાઇ સારો ખરો થયા પછી તેમાં આમલીના કચુકાની છાલની ભૂકી બે પૈસાભાર નાખી તે કોપરાનો ભૂકો સારો મસળવો. પછી તે કોપરૂં બળવાન માણસ પાસે પીલાવવું; એટલે તેમાંથી જે તેલ નીકળે તેને મુકેલ કહે છે. એ તેલ વાગેલા અંગમાંનું લોહી સાફ કરવાના કામમાં અને જખમ રૂઝ

નખુ મ.સા અને મરીની ભૂકી બે માસા અથવા એકલી મરીની ભૂકી નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે આપવું. (૧૪) ઉરોમહ અને હૃદ્રોગ ઉપર:—લીલા નાળિએરનો પાણી નાખ્યા સિવાય રસ કાઢી તે રસ ૫ તોલા લઇ તેમાં શોલો હળદરનો ગાંઠીઓ ઘસવા અને બે તોલા ઘી મિશ્ર કરી તે પાવું: અથવા નાળિએરના રસમાં ભિલામાના તેલનાં ટીપાં ૧૦ થી ૧૫ સુધી નાખી પાવાં. (૧૫) [illegible] પ્રમેહ ઉપર:—કુમળું નાળીએર લઇ તેમાં છિદ્ર પાડી પાશેર પાણી તેમાં રેડવું. તેમાં હરડીનું ચૂર્ણ ૩–૪ વાલ નાખી ઉપર બુચ બેસાડી અગાસીમાં ઝાકળમાં રાખવું. સવારે તે પાણી હલાવી પાવું. (૧૬) શૂળ ઉપર (નારિકેલક્ષાર):—પાણી સુકાં આખું નાળીએર લઇ તેના મુખમાં છિદ્ર પાડી તેમાં મીઠું ભરી બહાર માટી ચોપડી સુકી જવાના દેવતામાં શેકવું. પછી બારીક ચૂર્ણ કરી લીંડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ [illegible] પ્રમાણે ખાવું: એટલે પરિણામશૂળ, વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થતા શૂળનો નાશ થાય છે. (૧૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્ત ઉપર:—નાના નાળીએરનું પાણી, નિર્મળીનાં બી, સાકર અને એલચીદાણા એકત્ર કરી પાવા. તે મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક છે. અથવા નાળીએરનું પાણી ગોળ તથા ધાણામાં મેળવી તે પાણી પાવું. તે દાહસહિત મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે. *

૩૭૯. નાણા:—આ જબરી ઝાડ છે. એનાં પાંદડાં સીતાફળીનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં હોઇ તે લાંબાં થાય છે. નાણાનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. કોકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે.

૩૮૦. નાંદરૂખ.—(સં૦ નં૦ મ૦ ક૦ નંદીરૂક્ષ લા૦ સિદ્રૈશાકુના.) નાંદરૂખીના ઝાડ મોટાં વધે છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં પીપરડીનાં (પીંપળીનાં) પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ ઝાડની છાયા ઘણી થઇ હોય છે. એ ઝાડ છાયા માટે સડકની બે બાજુએ રોપે છે. નાંદરૂખી:—તીખી, કડવી, [illegible] [illegible] વીતલ, વર્ણ્ય, [illegible], મધુર, તુરી, ગ્રાહક, [illegible] તથા [illegible] અને વર્ણ્ય, દાહ રક્તપિત્ત, શ્વેતકોઢ, [illegible], કંડુ (ખરજ), પિત્ત, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. ઉપયોગ:—(૧) યોનિકંદ ઉપર:—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], એ બાકી [illegible] સાથે પકવી લેપ કરવા. (૨) [illegible] [illegible] [illegible] હોય તે ઉપર નાંદરૂખીના પાલામાં અને અંતરછાલ એકત્ર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પાટો બાંધવા. (૩) [illegible]

* [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] (મ[illegible]) નાળીએર લઇ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમાંનું પાણી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેટલાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ૧ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નાખી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

સ્વચ્છ થાય છે. (૪) આંખો આવે છે તે ઉપરઃ—નિર્મળીનાં બિયાં મધમાં ઘસી તેમાં થોડું કપુર નાખી અંજન કરવું. (૫) અહિંસા ઉપરઃ—નિર્મળીનાં બિયાં અને સિંધવ ઘસી અંજન કરવું. (૬) ઉદકમેહ આદિ પ્રમેહ ઉપરઃ—નિર્મળીનાં બિયાં એક તોલો છાશમાં વાટી તેમાં મધ નાખી પાવું. (૭) આંખોમાં ફુલાં પડે છે તે ઉપરઃ—નિર્મળીનાં બિયાં, શંખચૂર્ણ, સિંધવ અને સમુદ્રફળ, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગોળીઓ કરી તે ઘસી અંજન કરવું.

૩૪૩. **નીપાણી.**—આ ઝાડ ખરસાંણી જેવાં થાય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે સાથેડું હોય છે. એને ખરસાંણીના ઝાડ પ્રમાણે કાંટા ફૂટે છે અને ખરસાંણી પ્રમાણેજ આ ઝાડમાંથી દૂધ નીકળે છે. આ ઝાડ ખાનદેશમાં ઘણાં થાય છે. નીપાણીને ગેંદા જેવાં ફૂલ આવે છે અને એનાં બી કાંઇ (કુંવળી) ના જેવાં હોય છે. ઉપયોગઃ—(૧) સુવાવડીને માટે કાટોઃ—નીપાણીનો કાઢો કરી હીંગ દર નાખી પાવો; એટલે સુવાવડીના પેટમાંનો રોગ નીકળી જઈ તેની પ્રકૃતિ સારી થાય છે. (૨) વાળા ઉપરઃ—નીપાણીનાં બીયાં ત્રણ વર્ષના ગોળમાં બે દિવસ આપવાં; એટલે શરીરમાંનો વાળો મરી જાય છે.

૩૪૪. **નેતર.**—સં૦ વેતસ. મ૦ વેત. હિં૦ બેત. ક૦ બેના, બેડિકુ. બેસયબેદઉ. તા૦ પિરંબુ. તુ૦ સુરોહબેતા. તૈ૦ પીપારૂવા, પેમુ, પેપા, વેત્સકુ. ફા૦ વત. અ૦ ખલાફ. મલા૦ ચુરલવળિ, વેત્રં. ઈ૦ કેન. લા૦ કેલેમસ રોટ્ગ.

મલબાર, ગોકર્ણ, મહાબલેશ્વર, કોચી, મંગલોર અને રામેનર, એ ઠેકાણે તથા ચીનદેશમાં નેતરનાં વનો છે. નેતર ૨૦-૪૦ હાથ ઉંચું વધે છે; પરંતુ તેની જાડાઈ થોડી હોય છે. આ દેશમાં ચીનથી નેતર આવે છે તે એટલું તો ચીકણું હોય છે કે પાણીમાં પણ કહોતું નથી. તેના કરંડીઆ, ખુરસીઓ ઇત્યાદિ સામાન કરે છે. નેતર ઉંચું થવાથી જેમ નમે છે તેમ માણસે ઉચ પદી પ્રાપ્ત થવાથી પણ ઈશ્વરથી ડરીને નમવું. **નેતર.**—તુરૂં, શીત, કડૂ તથા તીખું છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, દાહ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિસર્પ, અતિસાર, યોનિરોગ, તૃષા, રક્તકોપ, વ્રણ, મેહ, રક્તપિત્ત, કોઢ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **એના અંકુર.**—ખારા, લઘુ, તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **નેતરનાં પાંદડાં.**—ભેદક તુરા, લઘુ, શીતલ, કડવાં, તીખાં તથા વાતનાશક છે, અને રક્તદોષ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં બિયાં**—તુરાં, સ્વાદુ, ખાટા, રૂક્ષ તથા પિત્તલ છે અને રક્તદોષ તેમજ કફનો નાશ કરે છે. **મોટું નેતર.**—શીતલ છે અને ભૂતબાધા, પિત્ત, આમ તથા કંપનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે. **જલનેતરઃ**—શીતલ, કડવું, વ્રણશોધક, તુરૂં, વાતકર, ગ્રાહક તથા રૂક્ષ છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ, કફ, રાક્ષસબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ.-(૧) મત્સ્યવિષ ઉપરઃ—કાળા નેતરના કલ્કમાં ઘી નાખી કઢવી તેનો લેપ કરવો.

૩૪૫. **નેપાળો.**—સં૦ ક૦ બૃહદંતી, જેપાલ. મ૦ જેપાળબીજ. હિં૦ જમાલગોટા. બં૦ જયપાલ. તા૦ મલા૦ નિર્વાલ. તૈ૦ નેપાલવેરૂ. ગુ૦

મરાઠીમાં એને "ઘોર મુંગુસવેલ" પણ કહે છે. એનાં મૂળને "રાસ્ના" કહે છે. ×નોળવેલ:—તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કૃમિ, વ્રણ, વીંછી, સર્પ તથા ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પ, વીંછી, ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપર:—નોળવેલનો રસ પાવો. (૨) હરતાલના વિષ ઉપર:—નોળવેલનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) વિષમજ્વર ઉપર:—ચંદ્રગ્રહણની વખતે નોળવેલને ઉખેડી તેનું મૂળીયું કાળા સુતરે પ્રત્યે કાને બાંધવું એટલે એકાહિક જ્વર જાય છે; અને બીજે દહાડે તાવ આવતો હોય તો જમણા કાને બાંધવાં. સ્મશાનમાં થયેલાં નોળવેલનાં મૂળ રવિવારે લાવી તેને ઘીમાં ઘસી લલાટ ઉપર તિલક કરવું; એટલે એકાહિક જ્વર તુરત જાય છે.

૩૪૯. પરોલ કડુ. (કડવાં પડોળાં).—સં૦ કટુ પટોલી. મ૦ સોનકડુ પડવળ. હિં૦ કડવે પડવળ. બં૦ પલતાલતા. ક૦ કહી પડવળ. તૈ૦ ચેદુ પોટલ. તા૦ કોસુપુડલે. તુ૦ કડુ પટલાકાયી. મલા૦ પટોલં. લા૦ ટ્રિકોસેન્થીસકુકુમેરિના.

એ વેલાનાં પાંદડાં અને ફળ બહુજ કડવાં છે. કાઢામાં એ વેલાનાં પંચાંગનો ઉપયોગ થાય છે. પરોલકડુ:—(કડવો પડોળી) કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, ભેદક, પાચક તથા અગ્નિદીપક છે; અને પિત્ત, કફ, કંડૂ, કોઢ, રક્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષા, કોઢરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કર છે. એનાં ફળ:—તીખાં, કડવાં, પાક વખતે મીઠાં, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાનુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથાસ્થાને રાખનાર તથા સારક છે; અને શ્વાસ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં પિત્તનાશક તથા મૂળ અને વેલો કફનાશક છે. તેમજ તેનું તેલ કફ અને એવી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનારું છે. ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ (ગુમડું) ધોવા માટે કાઢો:—કડુ પડવળ અને કડવા લીમડાના કાઢાથી ગુમડું ધોવું એટલે ગુમડાનું શોધન થશે. (૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—પરોલ કડુનો કાઢો ને કલ્કથી સરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સળુકા, સ્રાવ, દાહ અને ફોલ્લાને હડાવી નાશ કરે છે. (૩) સર્વ જ્વર ઉપર કાઢો:—પરોલ કડુ તથા સુંઠનો કાઢો અને નિકાઢો આપવો. કોઠા જવા માટે ખડીસાકર નાખવી. શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ તથા મરી સુધી નાખવું. (૪) શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપર:—પરોલ કડુનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પ્રથમ કાળજા ઉપર ચોપડવો, પછી સર્વાંગે લેપ કરવો. (૫) ઈંદ્રલુપ્ત ઉંદરી ઉપર:—પરોલ કડુનાં પાંદડાંનો રસ ચોળવો એટલે કેશ ઉગવા માંડે છે. (૬) ઉલટી થવા માટે:—પરોલ કડુ, કડવો લીમડો અને અરડુસીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ૬ત્ર પાણીમાં આપવું. એટલે ઉલટી થઈ પિત્તવિકાર દૂર થાય છે. (૭) કૃમિ ઉપર:—પરોલ કડુનાં પાંદડાં ૧ તોલો અને ધાણા ૧ તોલો લઈ રાત પાશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં મધ નાખી તે પાણી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. (૮) પિત્તજ્વર ઉપર:—પરોલ કડુનાં મૂળનું ચૂર્ણ

× નાગરવેલ જેમ... [illegible] ... નં. ૧ ૩૬ પૃ. ૫ છે. ... જેવાં પાંદડાં હોય છે.

ઝેનો ગર રૂચિકર હોઈ તેનો રંગ રાતો હોય છે. એ ફળો ઘણાં ખાટાં [illegible] નથી; તેમ ઘણાં મીઠાં પણ નથી હોતાં. ફળ ઉપરની ત્વચા હાથેવી જેટલી [illegible] હોય છે. ઉપયોગઃ— (૧) અરૂચિ ઉપરઃ—પપનસ છોલી તેની ચીરી કરી [illegible] ને ઉપર ખાંડ અને સિંધવની ભૂકી નાખી સેવન કરવું. આ પ્રયોગથી [illegible] અને તૃષા શમે છે. (૨) શૈત્યવડે મસ્તક ચડે. છે તે ઉપરઃ—[illegible] જ્હારની છાલમાં જે કર્પટ તેલ હોય છે તે કાઢી માથે ચોળવું.

૩૫૪. પરવળ.—(સં૦ પર્વર. મ૦ ૫ં૦ અ૦ પરવર.) પરવળનાં [illegible] દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે. પરવળનો વેલો કાંઇક ઘીલોડાં જેવા [illegible] પાંદડાં ઝાંખા હોય છે. પરવળની આકૃતિ પણ ઘીલોડાં જેવીજ લાંબી હોય [illegible] પરવળનું શાક ઘણું સરસ થાય છે. એ ઉત્તમ પથ્યકર છે. એ શાક [illegible] ખાધાથી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. પરવળઃ—સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, હૃદ્ય, લઘુ, અગ્નિદીપ[illegible] સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વૃષ્ય છે; અને ઉધરસ, રક્તદોષ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિ[illegible] નાશ કરે છે. એનો વેલો કફનાશક, પાંદડાં પિત્તનાશક અને મૂળ રેચક [illegible]

૩૫૫. પરિપાઠ.—પરિપાઠ એ ઝાડ કોથમીરના ઝાડ જેવું થાય છે. [illegible] ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં બારીક અને થોડાં લાંબાં [illegible] છે. આ છોડ ઉપર ધાણાના જેવાં સેંકડો બારીક ફળ આવે છે. એનો રંગ [illegible] હોય છે. પરિપાઠ ઝાડ ગુણમાં ઠંડું છે. ઉપયોગ.—(૧) હાથે પગે [illegible] બળતી હોય તે ઉપરઃ—પરિપાઠનું ઝાડ કચરી તેનો અંગરસ હાથે અને [illegible] લગાવવો. (૨) શરીરમાંની ગરમી અને પેશાબનું દુઃખ નીકળવા [illegible] પરિપાઠના ઝાડનો પાણી નાખી રસ કરવો અને તેમાં સાકર નાખી [illegible] (૩) [illegible] અને કંઠવિકાર ઉપરઃ—પરિપાઠનું ઝાડવું ચલમમાં નાખી [illegible] [illegible] પાનનો યઠ કંઠવિકાર [illegible]

૩૫૬. [illegible]

[illegible]

નાના મોતી જેવડાં અને ધોળાં હોય છે. એ વેલનાં મૂળ વાસનવેલનાં મૂળ જેવાંજ કડવાં હોય છે. ત્રણ પાટલાનાં પાંદડાં બકુલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાટલાને "મોટી વાસનની" વેલ પણ કહે છે. પાટલાદિ-રસમાં કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે: અને કફ, વાત, સોજો, આમાન, ઉલટી, ઉધરસ તથા સન્નિપાતનો નાશ કરનારી છે. બીજી સિતપાટલિકાદિ-(ધોળી પાટલા) નામે જાતિ છે. તે-કડવી, જડ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાતદોષ, ઉલટી, ઉધરસ, કફ, શ્વાસ, સોજો, અરુચિ તથા તરસનો નાશ કરનારી છે. વલ્લીપાટલાદિ-ઉષ્ણ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, સોજો, અરોચક તથા વાયુનો નાશ કરે છે. રક્તપાટલા-(રાતા ફુલની) કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, સન્નિપાત, શ્વાસ, ઉધરસ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. ક્ષુદ્રશ્વેતપાટલાદિ-સ્નિગ્ધ તથા મળરોધક છે; અને કફ, પિત્ત, કોઢ તથા નાસૂરનો નાશક છે. ભૂ પાટલાદિ-તીખી, ઉષ્ણ, જઠરાગ્નિ તથા વીર્યવર્ધક છે અને બીજા ગુણ રક્તપાટલા જેવાજ છે. પાટલાનાં ફુલ-તુરાં, સ્વાદુ, શીત તથા લઘુ છે; અને કફ, રક્તદોષ, દાહ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. પાટલાનાં ફળ-કડવાં, શીતલ, ગુરુ, તુરાં તથા મધુર છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, વાયુ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ-(૧) હેડકી ઉપર-પાટલાનાં ફળનો રસ મધમાં પાવો. (૨) ફુરસાના વિષ ઉપર-પાટલાનાં પાંદડાંનાં મૂળ ઘસી પાવા. (૩) ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર) ઉપર-પાટલાનાં પાંદડાંની ચેપતી નાભિ ઉપર રાખવી, અને એજ ચેપતો માથા ઉપર રાખવો. [illegible] હોય તો તાળવા ઉપર નાખવો (૪) તાવ, ફાલેરા અને પેટ દુખતું હોય ઉપર-પાટલાના મૂળ [illegible] ઘસી પાવા તથા ડુંટી ઉપર [illegible] [illegible] (૫) [illegible] ઉપર -પાટલાના મૂળ [illegible] [illegible] (૬) નાના બાળકની [illegible] ઉપર: પાટલાના મૂળ [illegible] (૭) વિષવિકાર ઉપર-પાટલાના [illegible] (૮) [illegible] (૯) [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

ઉપરઃ—પહાડમૂળ, વિરણુવાળો અને કાળા વાળાનો કાઢો આપવો. (૧૧) આમાતિસાર ઉપરઃ—પહાડમૂળ, ઇન્દ્રજવ, કરિયાતું, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૧૨) સંગ્રહણી ઉપર (પાઠાદિ ચૂર્ણ):—પહાડમૂળ, કુંભાં બીલીફળ, ચિત્રકમૂળ, ત્રિકટુ, જાંબુનાં બિયાંની છાલ, દાડમની છાલ, ધાવડીનાં ફુલ, કડુ, અતિવિષ, નાગરમોથ, દારૂહળદર, કરિયાતું, ઇન્દ્રજવ એ જણસો સમભાગ લઇ એ સર્વના બરોબર કુડાની છાલનું ચૂર્ણ મેળવી ચોખાના ધોવરામણમાં અને મધમાં આપવું. (૧૩) પિત્ત-કફજ્વર ઉપરઃ—(પાઠા સસક):—પહાડમૂળ, સુંઠ, કરિયાતું, નાગરમોથ, ગળો, કાળો વાળો અને સુગંધીવાળાનો કાઢો આપવો. (૧૪) ઘા લાગેલા ઠેકાણેઃ—એનાં પાંદડાં બાંધેલાં હોય તો દુખાવો ઓછો થાય છે. (૧૫) સાન્દ્રમેહ અથવા જે મૂત્રમાં કફ ધાતુ (મ્યૂકસ) અથવા સફેદ ક્ષાર (ફોસ્ફાટિસ) જતો હોય તે ઉપર લીમડાની છાલ, ગોમૂત્ર અને મધ મિશ્ર કરી પહાડમૂળનો કાઢો આપવો.

૩૬૧. પાન અજમો.—અજમામાં ઘણા ભેદ છે. જે છોડ ઉપર બીયાં આવતાં નથી તેને 'પાન અજમો' કહે છે. એનો છોડ પથરાએલો હોય છે અને હાથ દોઢ હાથ ઉંચો વધે છે. એનાં પાંદડાં જાડાં હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ અજમા જેવો આવે છે. ચોમાસાની ઋતુમાં એના કાંદા વાવ્યાથી એ છોડ થાય છે. એના ઉપર ફળ કિંવા બિયાં આવતાં નથી. આ પાંદડાંનાં ભજીયાં ઘણાં સ્વાદવાળાં થાય છે. ઉપયોગઃ-(૧) કરમ ઉપરઃ—એનાં પાંદડાંનો રસ આપવો. (૨) ભમરીના દંશ ઉપરઃ—એનાં પાંદડાં મસળી દંશસ્થાને ઘસવાં એટલે જરા ચટકો લાગ્યા જેવું થઇ વેગ જલદી બંધ થાય છે.

૩૬૨. પારસ પીપળો.—સં૦ પારિસ, તૂલ. મ૦ પારસપિંપળ. હિ૦ ગજદંડ, પુરવનુ. મલા૦ અ૦ બંમરળી. તૈ૦ ગંગારવી. મલા૦ પૂવરાયું. ત૦ પૂરવશુ. ફ૦ પધામએસ્પ. ઇં૦ હિબિકસસ. લા૦ થિસ્પિસિયા પોપલ્નિયા.

આ એક પીપળા જેવું ઝાડ છે. એનાં કોકણ પ્રાંતમાં "ભેંડ" "ભેંડી" "કડેપાઇર" એવા નામ છે. એના પાંદડાં પીપળાના પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં મોટા હોય છે. એને વાળો રસ (દૂધ) આવે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એના ગુણ પીપળા જેવા છે. એને ભીંડીના છોડના જેવાં ફૂલ આવે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગુમડા માંહેના કૃમિ (જીવડા) મરવા માટેઃ—પારસ પીપ...

× પારસ પીપળાના પાંદડાં અન્ય પીપળાના જેવાંજ હોય છે. માત્ર અન્ય પીપળાના પાંદડાં જેવી એના પાંદડાને છેવટે લાંબી રેઠ હોતી નથી. એને ... ગના જેવા ફૂલો હોય છે. આ ફૂલોના માળાઓને સાધુઓ પવિત્ર માને છે. ... ફળમાં કપાસીયા (કપાસના બીજ) જેવા, પણ રેશા વગરનાં પાંચ બી હોય છે. આ બીજ દૂધમાં વાટી ખાવાથી અથવા પારસ પીપળાનાં નવી કે એનાં ... સફેદ ઉપર આ મરચાના સમાન ભાગે લઇ બારીક વાટી ટાંક રા દૂધની ... લે, તો સ્ત્રીને ગર્ભ રહે અને નિશ્ચય પુત્ર થાય. આ ઉપાય સ્ત્રીઓએ ઋતુ સ્નાન કરવા જોઇએ.

ઉપર વાવે છે. ખાનદેશમાં એ ઝાડ ઘણાં હોય છે. એને " કડવો લીંબડો " પણ કહે છે. બકામલીંબડીઃ—શીતલ, કષાય, તીખી, કડવી, તુરી, ગ્રાહક તથા રુચ્ય છે; અને દાહ, કફ, વમન, વિષમજ્વર, પિત્ત, કૃમિ, હૃદયવ્યથા, સર્વ પ્રકારના કોઢ, ઉલટી, પ્રમેહ, વિસૂચિકા, ઉંદરનું વિષ, ગુલ્મ, શીતપિત્ત, કંડરોગ, અર્શ તથા દમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ— (૧) કુતરાના વિષ ઉપરઃ—બકામલીંબડીના મૂળનો રસ કાઢી પીવા આપવો. (૨) ગૃધ્રસી વાયુ ઉપરઃ—બકામલીંબડીની અંતરછાલનો અથવા મૂળનો કલ્ક કરી પાવો. (૩) પિત્તથી આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપરઃ—બકામલીંબડીનાં ફૂલ વાટી થેપલી કરી તે આંખો ઉપર બાંધવી. (૪) ભેંસની ઝાર (ઓર) પાડવા માટેઃ—બકામલીંબડીનાં અગર વાંસનાં પાંદડાં વાટી પાવાં. (૫) પ્રમેહ ઉપરઃ—બકામલીંબડીનાં ફૂલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ઘી નાખી ખાવાં; એટલે તુરત પ્રમેહનો નાશ થશે.

૩૯૩. બટાટાઃ—એનું ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરિકા છે. ત્યાંથી તેનાં બિયાં યૂરોપમાં ગયાં અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં છે. નીલગિરી, સુરત, મહાબળેશ્વર, ખાનદેશ, પૂના, એ સ્થળે બટાટાનો પાક ઘણો થાય છે. મહાબળેશ્વરના બટાટા મોટા અને તેનો રંગ લાલ હોય છે. તે ઘણા પૌષ્ટિક છે. આજારી માણસને બટાટા બાધક છે, માટે તેઓએ તે ખાવા નહિ.

૩૯૪. બદામઃ—સં॰ વાતાંકુરશ, વાતામ્. મ॰ બદામ. હિં॰ બ॰ બાદામ. ગૈ॰ વેદમ. તા॰ નટવૂમ. અ॰ લોજ્જ. ફા॰ બાદામ. ઈં॰ અમન્ડ. લા॰ એમિગ્ડેલસ્ કમ્યુની એમેર.

એશિયા ખંડમાં મસ્કત, આરાકાન, ઇરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ ઇત્યાદિ સ્થળે બદામ ઘણી પાકે છે. હિંદુસ્તાનના ભાગોમાં પણ તેની વાવણી થવા લાગી છે. બદામનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં નાના શફતાળુ જેવાં પરંતુ તેના કરતાં નાનાં હોય છે એમાં બે જાત છે કડવી અને મીઠી. બદામ ખાવાથી મીઠી અને પૌષ્ટિક છે તેનું તેલ કાઢે છે કડવી બદામ અપથ્યકર છે માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી નહિ. બદામ—સ્વાદ ઉષ્ણ ગુરૂ અત્યંત શુક્રકર સ્વાદુ સ્નિગ્ધ, તુરી, ગ્રાહક વાતનાશક અને ઉત્કૃષ્ટ છે એના લીલા ફળોઃ—સ્વાદ ગુરૂ તથા પિત્તઘ્ન છે અને કફ પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે પાકાં ફળોઃ—ઉષ્ણ સ્નિગ્ધ વાતનાશક શુક્રલ મધુર તથા કફકર છે અને રક્તપિત્તનો

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ધોળી જાત ક્વચિત્ જણાય છે. એનું લાકડું હલકું હોય છે. એ ઝાડપર કાંટા આવે છે માટે તેની વાડ કરે છે. એના લાકડાની સાંગડ કરી તે ઉપર તરવા શીખનાર તરતાં શીખે છે. એ લાકડાનાં તરવારનાં મ્યાન અને બાળકને માટે રમકડાં વગેરે ઘણી જણસો થાય છે. ધોળો પારિભદ્ર ગુણમાં સારો છે. પારિભદ્રઃ—તીખો, ઉષ્ણ, પથ્ય તથા અગ્નિદીપક છે; અને અરૂચિ, કફ, વાત, કૃમિ, મેદ તથા શોફનો નાશ કરે છે. એના ફૂલ પિત્તરોગ અને કર્ણવ્યાધિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) કમળી ઉપરઃ—પારિભદ્રની છાલની ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલા ભાર ચોખાના ધોવરામણમાં આપવી. (૨) વાતરક્તાદિ રક્તદોષ અને ધાતુ વિકાર ઉપરઃ—ધોળા પારિભદ્રની જાસ્તુ ચૂર્ણ ગાયના માખણમાં અગર ઘી અને સાકરમાં આપવું. (૩) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—પારિભદ્રની છાલનો રસ પાવો.

૩૬૬ પાંણકાંદાઃ—સ૦ કોલકંદ. ક૦ કોલ–પાણ–કાંદા. કો૦ પાપ, પાણ કાંદા. હિં૦ જંગલી પ્યાજ, કોલી કાંદા. ક૦ સંપુટ ગેડુ. તા૦ વાંગાયમ્. તૈ૦ અડવીતેલ્લા ગડ્ડા. તા૦ વાગુલી. મલા૦ કટિના. ફા૦ બજ્જુલ ફાર. ઈં૦ ઈંડીઅનસ્કિલ. લા૦ સિલ્લા ઓરીસિનેલિસ.

×પાંણકાંદા નદીમાં થાય છે. એના કાંદા જેવા કંદ થાય છે. પાંણકાંદને નાગદમણીના જેવાં ફૂલ આવે છે. નિફાડ આગળ ગોદાવરી નદીમાં એ કાંદા પુષ્કળ થાય છે. બીજે ઠેકાણે પણ નદીઓમાં ઘણા થાય છે. એ કાંદાની કોઈ કોઈ ભાજી (શાક) પણ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તે ઉપરઃ—પાંણકાંદાનો રસ શેરભર લઈ ઘીમાં અથવા દહીંમાં પાવો. (૨) ગુમડું ફુટવાને તથા વાળા ઉપરઃ—પાંણકાંદા વાટી લેપ કરવો. (૩) વાય કરડયો હોય તે ઉપરઃ—પાણકાંદા વાટી બાંધવા.

૩૬૭. પાણકુંભાઃ—સ૦ દ્રોણપુષ્પી. મ૦ કુંભા, ગોમા. કો૦ શેતવડ. હિં૦ ગોમા, દ્રોણુહલી. બ૦ પલઘપા. ક૦ તા૦ તુ૦ તુંબે. મલા૦ તુંપા. તૈ૦ ગયસચેટુ. લા૦ લ્યુકાસ સિફ્ફે લોટસ.

પાણકુંભા કુંભાના ઝાડ જેવુંજ હોય છે અને એનાં પાંદડાં પણ તેજ પ્રમાણે હોય છે. પાણકુંભાને ફક્ત ફૂલજ આવે છે. ફળ આવતાં નથી. ઉપયોગઃ—(૧) ગલગંડ ઉપરઃ—પાણકુંભાની રાખ ગોમૂત્રમાં નાખી બાફવી. પછી તે પાણી ગાળી પાવું અને કોદરાનો ભાત તથા છાશ પથ્ય કરવી.

૩૬૮. પાંદડીઃ—સ૦ મધારિષ્ટા. મ૦ હિં૦ પાચ. ક૦ પચ્ચે, પચ્ચદગિડ. પાંદડીનાં ઝાડ એક હાથ ઉંચાં હોય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. પરંતુ ફાંગળીના કરતા કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ પાંદડાં કુમળાં હોય તે વેળા જરા રાતાં હોય છે; પરંતુ જુનાં થયા પછી સાવ લીલાં થાય છે. એનાં પાંદડાંનો અને તેલનો

×કોળકંદ સંબંધમાં પૃષ્ઠ ૨૨૮ ની ટીપણી જુઓ.

૩૯૭. બળ (બોળ):—સં૰ બલા. મ૰ ચિકણી, લઘુચિકણા. હિં૰ ખિરેટી, વરિઆરા. બં૰ વેડેલા. ક૰ બેરલેગરગ, કડુંગડલે. તા૰ માયરમાનિકં. તૈ૰ મુર્પિડી, માર્હુ માનિક્યં. તુ૰ કાડિરૂ. મલા૰ કરૂનટોદિ. ઈ૰ હાર્ન બીમલીવ્ડ સિડા. લા૰ સિડા કાર્પિનીફોલિયા.

બોળનાં ઝાડ કોકણમાં અને ગામડાંઓમાં પુષ્કળ થાય છે. એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાંનો તુલસીનાં પાંદડાં જેવો આકાર હોઈ તેના કરતાં પહોળાં અને લંબાઈપર હોય છે. એ ઝાડ વર્ષાઋતુમાં ખેતરોમાં અને ઘરોના ઉપર પુષ્કળ ઉગે છે. એને પીળા રંગનાં ફુલો હોય છે. એને બારીક છડંવાં હોય છે તેમાં એનાં બીજ થાય છે. તે પૌષ્ટિક છે. એનાં પાંદડાં અને બીજ ખાવાથી ચીકણાં લાગે છે. એથી એનું ચીકણી એ નામ યોગ્ય છે. કેટલાક લોક એનાં પાંદડાંનું શાક કરે છે. બોળના ગુણો ખરેંટી જેવા છે.* ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતા માટે:—બોળનાં લીલાં પાંદડાં નિત્ય સવારે ખાવાં. (૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:—બોળના છોડ મૂળ સુદ્ધાં ઉપાડી લાવી ધોઈ સ્વચ્છ કરી બારીક વાટી થોડું પાણી રેડી રસ કહાડવો. તે રસ વસ્ત્રગાળ કરી દરેક વખતે દસ તોલા પ્રમાણે એ વખત સાત દિવસ સુધી આપવો; એટલે ધાતુવિકાર નષ્ટ થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થશે. (૩) જખમ રૂઝાવા માટે:—બળનાં મૂળનો રસ જખમમાં ભરવો અને રુનું પુમડું (પોલ) એ રસમાં બોળીને જખમ ઉપર બાંધવો. એ પછીને જરા પણ સુકાવા દેવી નહિ. ઉપરા ઉપરી તે પટી ઉપર રસ નાખતા રહેવું. (૪) ગુમડાં, ગડુ વગેરે પાકવાને:—બળનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં.

૩૯૮. બાજરી:—સં૰ સાજક. મ૰ બાજરી. હિં૰ બજરી. ઇં૰ મિલેટ. અ૰ જાર્વસ. ફા૰ ગાર્વસા.

* બળબીજના સંબંધમાં અમે આગળ લખી ચૂક્યા છીએ કે એ બીજ ખરેંટીનાં નહિ પણ આ બોળનાંજ હોવાં જોઇએ; કારણ કે ખરેંટીનું સંસ્કૃત નામ બલોત્તરા એટલે બળથી મોટી છે અને આ બોળ શબ્દ તો માત્ર સંસ્કૃત બલા ઉપરથી બલ થઈ, બળ અને બોળ થએલ છે. તેમજ બળ–બીજ એ શબ્દ પણ બળનાંજ બીજ બતાવે છે; બલોત્તરાનાં નહિ. બલા અને મહાબલા એ બન્નેને ઝીણી નજરે ન જોનાર માણસ એકબીજાને બદલે સહજે વાપરે એવો એનો દેખાવ છે. મહાબલાને ગાદર કાંકસી કહે છે; કારણ કે એનાં ફુલો ઉપર ચારે બાજુએ વાળ ઓળવાની કાંસકી જેવા દાંતા હોય છે. એનાં પાંદડાં બોળ કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં ફળ પાકતાં સુધીમાં લગભગ લખોટી જેવડાં મોટાં થઇ જાય છે. બોળના બીજ ગોખરૂ કરતાં પણ સ્નિગ્ધ હોવાથી તે મહાન પુષ્ટિદાયક છે. વળી એ રૂખડીમાં એવો એક અલૌકિક ગુણ છે કે બચ્ચું જણવાને મહાન કષ્ટ પામતી બાય, ભેંસ કે બકરીના ગળામાં એ રૂખડીનું રાંદડું વળી પહેરાવવામાં આવે તો તેનાથી તેને જલદી પ્રસવ થાય છે. એજ ઔષધીનાં પાંદડાં સ્ત્રીઓને એવા વખતે મસળીને નાભિ ઉપર બાંધવાં જોઇએ. આ પ્રયોગ અને કેટલાક ભરવાડોને અજમાવતા જોયા છે.

વાતરોગ, તૃષા, દાહ, ત્રિદોષ, ઉલટી, ઉન્માદ, તાવ, રક્તાતિસાર અને [illegible] નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગર્ભિણીના રક્તપિત્ત, કમળો, [illegible] ઉરઃક્ષત, દમ અને તાવ ઉપરઃ—પિત્તપાપડો, બળદાણા અને અરડુસીનો રસ પાવો. (૨) વછનાગના વિષ ઉપર ઉતારઃ—પિત્તપાપડાનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. (૩) બરોળ ઉપરઃ—પિત્તપાપડાનાં મૂળીઆંનો અગર પાંદડાંનો રસ પાવો.

૩૭૭. પિત્તપાપડોઃ—સં૦ પર્પટ. મ૦ પિત્તપાપડા. હિ૦ ખડ્સીપ્રુ. [illegible] પિત્તપાપડ, દવણપાપડા. બં૦ ક્ષેતપાપડા. ક૦ પર્પટક. તૈ૦ પાર્પાટકમુ. [illegible] તરા, પરમતર. અ૦ શાહતરજ, બકલતલમલીક. ઔ૦ જડપાંપુદ. લા૦ [illegible] કાર્ડિયા ગોસ્પેરિયા.

આ એક બે વેંત હાથ સીધું વધનારું ઝાડવું છે. એના ઉપર [illegible] અથવા ફાંસો આવે છે. એ ચોમાસાના આરંભમાં ઉગી શિયાળાની આખરે [illegible] જાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને સાંકડાં હોઇ ઉપરથી રોડ નીકળેલી હોય છે. [illegible] ઉપર ધોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. ઝાડ સુકાય એટલે તેનો રંગ કાળો થાય છે. પિત્તપાપડો પોતાની મેળે ઉગે છે. કોરોમાંડળ કિનારા ઉપર અને તેમાં પણ મુખ્ય કરીને નેલુર, મછલીપટન વગેરે ભાગમાં રેતાળ જમીનમાં એનું [illegible] કરે છે. એનાં પાંદડાં અને ડાળાં કફ કઢાડવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી થાય છે. [illegible] સુકી ખાંડી તેનું ચૂર્ણ લોટમાં મેળવી તેની પુરીઓ કરી તે દમના રોગીને [illegible] ક્ષયના રોગીને આપવાનો રીવાજ કેટલેક ઠેકાણે છે. એનાં મૂળ લાંબાં અને [illegible] [illegible] હોય છે. તે સુતરાઉ કપડાંને ઉત્તમ પ્રકારનો પાકો રંગ આપવાના કામમાં આવે છે. એમાંથી [illegible] અને જુદા જુદી રંગ પણ તૈયાર થાય છે. [illegible] સ્થાનમાં [illegible] પિત્તપાપડાના મૂળની ઉપરની [illegible] નિકાલમાંથી આના મૂળ [illegible] પ્રમાણમાં પરદેશમાં મોકલાય છે. [illegible]

[illegible]

[illegible] " [illegible]

[illegible]

ઘ, અગ્નિદીપન, ગ્રાહક, તુરી, લઘુ તથા મેધ્ય છે: અને કૃમિ, કોઢ, કફ, ત્વગ્-
ષ, વિષ, કંડૂ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, મેદ, જ્વર, વ્રણ, ત્રિદોષ તથા વાયુનો
ાશ કરે છે. એનાં ફળ:-તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા
ાનલ છે; અને કફ, વાયુ, સોજો, મૂત્રવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉપદંશ, કુષ્ઠ તથા મૂત્રકૃચ્છ
 નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) ખસ ઉપર:-બાવચી અને કડવાં કારેલાં
ાસ્તમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) ખસ, સોજો વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર:-
ાવચીનું તેલ ચોપડવું.

૪૨૧. બાવળ:—સં० બબ્બુલ. મ० બાભૂળ. હિં० બબૂલ, કીકર. બં०
ાબલા. ક० જાલી. તૈ० બાર્બુરમુ. તા० મલા० કરવેલ. ફા० મુગિલા. યુ०
ોકેશિયાહી, અમઅરેબિક. લા० એકેશિયાઅરેબિકા. અ० અમુગિલા.

બાવળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એને કાંટા હોય છે. એ લાકડું મજબૂત
ોવાથી ઇમારતના કામમાં આવે છે. બાવળના ઝાડને ધોળો સફેદ ગુંદર થાય છે.
ે પૌષ્ટિક છે અને ઘણા કામોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. બાવળની છાલ રંગના
ામમાં ઉપયોગી છે. એની કુમળી શિંગોનું અથાણું કરે છે અને તેનું શાક પણ
રે છે. ગુજરાતમાં તેની શિંગો કે જેને "પરડ" કહે છે તે ઢોરોને ખવરાવે છે;
ેથી દૂધ વધારે આવે છે. બાવળની લીલી સોટી દાતણના કામમાં સારી ઉપયોગી
. ×બાવળ:—ગ્રાહક, કડવો, મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, ઉષ્ણ તથા તુરો છે; અને
ામ, રક્તવિકાર, કફ, કોઢ, કૃમિ, ઉપદંશ, પિત્ત, દાહ, રક્તાતિસાર, વાયુ તથા

ઓ ફાયદો પામ્યા છે. કલકત્તાના ડાક્તર કનૈયાલાલ દેવ તથા મુંબઇના ડૉ.
લિસ્ટો આ બીજમાંથી કહાડેલ તેલને સાદા મલમની સાથે મેળવી કોઢના રોગમાં
પયોગ કરી કહે છે કે;–"થોડા દિવસ કોઢનાં ચાઠાં ઉપર ચોપડવાથી એનો રંગ
ફેદ મટીને લાલ થયો. કોઇ કોઇને થોડું થોડું દરદ જણાય છે. કોઈ કોઈ વખતે એ
ાઠાંમાં નાની નાની ફુણુસો થઈ આવે છે. જો એને કોઇ પણ પ્રકારની ઇજા ન
ાય તો થોડા દિવસમાં સુકાઇ જાય અને વચમાં કાળો ડાઘ રહે છે. ધીરે ધીરે
ોઢના સંપૂર્ણ ડાઘ નીકળી જાય છે. વળી એમ પણ જોયું છે કે એ તેલ ચોપ-
ડવાથી કોઢના નવા ડાઘા શરીરમાં થતા અટક્યા છે."

× રાજનિઘંટમાં લખે છે કે બાવળની ફળીઓમાંથી કાળો રંગ નીકળે છે.
એની છાલનું સત્વ ગ્રાહી તરીકે વપરાય છે. ઝાડામાં આમ પડતો હોય તો એનાં
પાંદડાં અપાય છે. ફળીઓને ખાંસીના રોગમાં આપે છે. નરમ (કુણી) ડાળીઓની
છાલ ઘણા રેશાવાળી છે અને એ કાગળ બનાવી શકાય એવી છે. એનો કવાથ
ચા ધોવાના કામમાં વાપરે છે. એથી જલદી અંકુર આવી ઘા ભરાય છે. બાવળના
ગુંદરમાં લાલ રંગવાળો ગુંદર વધારે ગુણકારી મનાય છે. એ ખાંસી અને સંધિ-
વાયુના જેવા રોગોમાં અપાય છે તથા સાકરીયા પ્રમેહમાં એ ખવાય છે. જો
ગાનુરમાંથી પીળા રંગનો પ્રવાહ નીકળતો હોય તેના માટે કુમળા બાવળનાં પાંદડાંની
પોટીસ અત્યંત ગુણકારી છે. ફળી પણ ઉપદંશના રોગમાં ઉપયોગી છે. ઘણા લોક
બાવળના ગુંદરને તલની સાથે મેળવી ખાય છે.

૩૭૨. **પિસા:**—એ ઝાડ મોટું થાય છે. તે મહાબળેશ્વર, માથેરાન અને બીજે ઘણે ઠેકાણે થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) **પ્રમેહ તથા ધાતુવિકાર ઉપર:**—પિસાનાં પાંદડાંની ભૂકી કરવી અને તેમાં દૂધ તથા સાકર નાખી આપવી; એટલે ઉપર્યુક્ત વિકાર દૂર થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. લીલાં પાંદડાં હોય તો તેમ ને તેમજ ચાવી ખાવાં. (૨) **પાંડુરોગ ઉપર:**—પિસાનાં પાંદડાંની ભૂકી ગરમ પાણીમાં આપવી.

૩૭૩. **પિસ્તાં:**—સં૦ નિકોચક. હિં૦ મ૦ ફા૦ પિસ્તા. અં૦ પિસ્ટાશિઓ. ઈ૦ પિસ્ટેશિઓનટ્. લા૦ પિસ્ટેશિયાવેરા. અ૦ ફિસ્તક.

પિસ્તાંનું ઝાડ મોટું થાય છે. આ ઝાડ **પર્શિયા, બુખારા** અને **અફઘાનીસ્તાન** એ દેશના જંગલની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર સમુદ્રના પોપટા જેવાં ફળ આવે છે. એના ઉપર પાતળી ઘટ્ટ છાલ હોય છે. ફળની અંદરના ગરનો રંગ લીલો હોય છે અને તે પર લાલ ટપકાં હોય છે. તેને પિસ્તાં કહે છે. એનું છાલ સુદ્ધાં ફળ વાવવાથી તેનો રોપો થાય છે. પિસ્તાં ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એને પક્વાન્નમાં તથા મીઠાઈમાં નાખે છે. એ બળકર તથા પુષ્ટિદાયક છે. એનું તેલ નીકળે છે. તે માથે ચોળવાથી પિત્તશમન થાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ રેશમને કીરમજી રંગ ચઢાવવાના કામમાં થાય છે. **પિસ્તાં**—ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, સ્વાદુ, ધાતુવર્ધક, રક્તને સ્વચ્છ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, ભેદક, કડવાં તથા સારક છે. અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા ત્રિદોષનાં નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **પૌષ્ટિક ક્ષીર:**—પિસ્તાં, બદામનો મગજ, ચારોળી અને ખસખસ બારીક વાટી દૂધમાં નાખી ઉકાળી ખીર કરવી તથા તેમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી સેવન કરવું.

૩૭૪. **પીંપર (પિંપળ):**—સં૦ પ્લક્ષ, પિપ્પરી, જટી. મ૦ પિંપરી. હિં૦ પાકરી, પાખર, પાકર, પિલખન. બં૦ પાકુડ. ક૦ વસુરીમારા, જુવ્વીમારા. તૈ૦ જાતિની, ગર્દભાડે. ગો૦ કેગા કાલજુવ્વી. મલા૦ ચુવ્વનાલ, ઇત્તિ. ઇં૦ ઐન્ડ્રલિન્ડ ફિગટ્રી. લા૦ ફાઈકસ વિરેન્સ.

પીંપરનું ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે. પીંપરના પાંદડાં નાદરખાના પાંદડાં જેવાં અને તે કરતા મોટા હોય છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીંપરની છાયા ઘણી ઘટ અને ઠંડી છે. છાયા માટે રસ્તાની બાજુએ આ ઝાડો વાવે છે. પીંપરને ઘણા પીંપળાનાં ફળ જેવાં ફળ આવે છે. બાળકો એ ફળને ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. પીંપરનું લાકડું ઈમારતી કામના ઉપયોગમાં આવે છે. પંચવલ્કલમાં એની છાલ લેવામાં આવે છે. **પીંપર:**—તીખો, કડવો, તુરો તથા શીતલ છે; અને વ્રણ, યોનિદોષ, વિસર્પ, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, મેદોરોગ, શોષ, મૂર્ચ્છા, શ્રમ, પ્રલાપ, સોજો તથા રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે. લઘુ (નાની) પીંપર ગુણમાં અધિક છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઉદાવર્ત અને વાતગુલ્મ ઉપર:**—પીંપરનો ધૂપ (૧૮ ગણું પાણી નાખી ચતુર્થાંશ શેષ રહે તે) ઘી નાખી પાવો. (૨) **ખોડા ઉપર:**—પીંપરનું દૂધ ચોપડવું.

૩૭૫. **પીંપળો (બ્રહ્મ પીંપળો):**—સં૦ અશ્વત્થ. મ૦ પીંપળ. હિં૦

નાખવું. (૧૮) ઉપદંશવ્રણ ઉપર:—આવળીઆનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૯) પુષ્ટતા માટે:—મહુડાનો રવો અને બાવળીઆના ગુંદરનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં શેકવાં. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, એલચી તથા માલમ મિશ્રી વગેરે મસાલો નાખી લાડુ કરી ખાવા. (૨૦) આંખો આવે તે ઉપર અને આંખોની બળતરા શાંત થવા માટે:—આવળનાં પાંદડાં વાટી તેની થેપલી આંખ ઉપર રાત્રે બાંધવી.

૪૦૨. બાંબ:—સં૦ જલબ્રાહ્મી. મ૦ બાંબ. હિં૦ જલનીમ, જલબ્રાહ્મી. અં૦ બીમ્પ. ક૦ નિરુબ્રાહ્મી, નીરઓદિલગ. તા૦ મલા૦ નિરબ્રાહ્મી. લા૦ હરપેસ્ટિસમોનીરા.

એ ઝાડ ભેજવાળી જમીનમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં ઝાડ જમીન ઉપર પથરાયલાં હોય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાંજ બારીક અને કડવાં હોય છે. એ બહુ વર્ષાયુ છે અને એને અનેક પત્રદંડ નીકળે છે. તે ગોળ અને સુંવાળાં અને સાંધાવાળાં હોય પથરાયલાં હોય છે. પાંદડાં સામસામાં આવે છે. તેને ડીંટડું હોઈ તે પત્રદંડને લાગેલું હોય છે. પાંદડાં મૂળથી બારીક હોઈ ટોચ તરફ પહોળાં થતાં જાય છે. તે સુંવાળાં અને રસાળ હોય છે. એના ઉપર લીલા અથવા પીળા રંગનાં ટોકરીના આકારનાં ફૂલો આવે છે. તેની કોર પાંચ ભાગમાં વહેંચાયલી હોય છે. એના ઉપર ઈપ્રમૃતિ ગોળ ફળ લાગે છે. દરેકમાં બબ્બે ઘર હોય છે. તેમાં એક એક એવાં ઘણાં બીજડાં હોય છે. બાંબનો રંગ રાતો હોય છે. બાંબ:—ઉષ્ણ, સારક, કડવી, રુચ્ય, રેચક તથા ભેદક છે; અને સોજો, પિત્ત, કફ, કોઢ, રક્ત, ઉન્માદ, મૃગી તથા સંધિવાયુનો નાશ કરે છે. બંગાળામાં સંધિવાયુ ઉપર એનો રસ ઘીમાં આપે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુએ સાંધા દુખતા હોય તે ઉપર:—બાંબનો રસ કિંચિત્ પાવો.

૪૦૩. બિહી:—એ ઝાડ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. સતારા તથા પુણા, એ સ્થળોએ પણ કોઈક ઠેકાણે બિહીનાં ઝાડ વવાય છે. ત્યાં તેને ફળ આવે છે. બિહીનાં ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિનાં હોય છે. એ કોકમના જેવી ખટાસવાળાં હોય છે. એનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફળમાં જુવાર કરતાં મોટા બિયા હોય છે. તેને "મોગલી બેદાણા" કહે છે. બિહીનાં ફળનો મુરબ્બો પણ કરે છે. તે પિત્તશામક છે. ઉપયોગ.—(૧) પ્રમેહ, પદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપર.—મોગલી બેદાણા તોલો અથવા બે તોલા રાતે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે તે પાણી ગાળી, તેમાં ૨ તોલા સાકર નાખી પ્રાશન કરવું (૨) મુખપાક ઉપર—મોગલી બેદાણાના પાણીના કોગળા કરવા.

૪૦૪. બિંવલી.—બિંવલીના ઝાડની ઉંચાઇ સાત આઠ હાથની હોય છે એ ઝાડ ગરમ દેશમાં થાય છે તેના પાંદડા હમેશાં લીલા હોવાથી તેની આસપાસ ઠંડી હવા હોય છે. શરદ ઋતુમાં આ ઝાડના પાંદડા બીજા ઝાડની પેઠે ખરી પડતાં નથી. જ્યારે ઉપરની ડાળીને નવાં પાંદડા આવે છે ત્યારે જૂનાં પાંદડા પીળાં થઇ ખરી પડે છે. એનાં ફળ વર્ષમાં બે વાર આવે છે એને દ્રાક્ષના જેવા

ચાંદીઓ ઉપર:—પીંપળાની સુકાએલી છાલની રાખ ચાંદીઓ ઉપર નાખતા જવી એટલે ચાંદી કોરી પડી મટી જાય છે. (૨) **બાળકોની ઓગળી વાચા શુદ્ધ થવા માટે:**—પીંપળાનાં પાકેલાં ફળ ખાવા આપવાં. (૩) **ઉચકી (હેડકી) અને ઉલટી ઉપર:**—પીંપળાની સુકી છાલની રાખ પાણીમાં ભિંજવી કેટલીકવાર તે પાણી ગાળી પાવાથી ઉચકી અને ઉલટીનો તત્કાળ નાશ થાય છે. (૪) **દુંખમાં સંચય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે:**—પીંપળાની ડાળીઓનાં પાંદડાં અને [illegible] લઈ તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી પાવો. (૫) **ખસ ઉપર:**—પીંપળાની છોડીઆંની રાખ અને ચૂનો માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવાં; કિંવા છાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. (૬) **નાના બાળકના અંગ ઉપર ફોડલીઓ (ઓરી) થાય છે તે ઉપર**—પીંપળાનું છોડીયું અને રોડું એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. (૭) **નાના બાળકનું મ્હોડું આવી મ્હોડામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—પીંપળાનાં તાજાં પાંદડાં અને છાલ બારીક વાટી તેમાં મધ મેળવી દિવસમાં ત્રણ ચાર થોડું થોડું ચટાડવું. (૮) **અફીણ ઉપર:**—પીંપળાની છાલનો કાઢો [illegible] પાવો એટલે અફીણનું વિષ ઉતરે છે. (૯) **શ્વાસકાસ અને ઉદરક્ષતપર ઉપર:**—પીંપળાની લાખનું ચૂર્ણ * મધ અને ઘી સાથે આપવું. (૧૦) **[illegible] જ્વર ઉપર:**—પીંપળાની છાલ અને કડુ વાટી અંગે લેપ કરવો. (૧૧) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—પીંપળાનાં સુકા છોડીઆનું ચૂર્ણ ઘીમાં કાલવી ઉપર ચોપડવું. (૧૨) **ફુટેલું હાડ ભરાઇ આવવા માટે:**—પીંપળાનું [illegible] અને સંખેરણી (ચન્દન) એકત્ર કરી પટી મારવી એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૧૩) **અળતો (પાથી) કરવાની રીત.**—એક શેર પાણી, ૭ પૈસાભાર પીંપળાની લાખ, બે તોલા શુદ્ધ કરેલો ટંકણખાર, (ટંકણખારના કકડા કપડામાં બાંધી [illegible] વાસણમાં ધોવાય; પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી ધોવા એટલે તે ગાળેલો ચોખ્ખો શુદ્ધ થાય છે.) અને લોદર ૭ માસા, આ સર્વે એક વાસણમાં નાખી બે પહોર સુધી ચઢવા દેવું એટલે લાખનો રંગ ઉતરી અળતો તૈયાર થાય છે. કિંવા સુધા ઉપર [illegible] એટલે તૈયાર થાય છે. આ તૈયાર થયેલા અળતામાં [illegible] મેળવી [illegible] સુકવી રાખવી. જરૂર વખતે મેરલીઓનું [illegible] પાણીમાં પલાળી રંગ કાઢી લેવો. [illegible] [illegible] છે (૧૪) [illegible]

* લાખ ગર્ભિણીને ખાવા માટે કદિ આપવી નહિ. કારણ કે તેથી ગર્ભ [illegible] નથી, એમ કેટલાક જનોથી જાણવું છે.

* આજ સુધી [illegible] [illegible] મહાન [illegible] [illegible] ઉપર જે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]; અને જે આજે ૫૦૦—૭૦૦ વર્ષનાં [illegible] [illegible] જેવાં ને તેવાં નજરે પડે છે; તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેની એક વરની [illegible] [illegible] [illegible] અનેક રીતિ અનેક મહાનુભાવો [illegible] [illegible] છે. એક જૈન ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે એક [illegible] બનેલું છે:—

મસળે છે. મોટી જાતનાં ઝાડ કેટલાક મુસલમાન લોક પિરોની કબરો પાસે શોભા માટે વાવે છે. એની છાયા ઘણીજ ઘટ્ટ હોય છે. લઘુ* પીલુઃ–મધુર, તીખું, કડું, ખાટું, રૂચિકર, સારક, કડવું, તીક્ષ્ણ, ભેદક, દીપન, રક્તપિત્તકારક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વિદાહી છે; અને અર્શ, ગુલ્મ, કફ, વાતરક્ત, પ્લીહા, આનાહ, ઉદરરોગ, વાયુ તથા વિષબાધાનો નાશ કરે છે. મોટું પીલુઃ–મધુર, વૃષ્ય, રૂચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને વિષ, પિત્ત તથા આમનો નાશ કરે છે. એનું તેલઃ–લઘુ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ–(૧) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી ઉપરઃ–પીલુનાં તાજાં પાંદડાં ભક્ષણ કરવાં. (૨) વાયુહારક પાટો–પીલુનાં પાંદડાં અને નગોડનાં પાંદડાં કિંવા એકલાં પીલુનાં પાંદડાં કચરી લોઢી ઉપર ગરમ કરી પોટલી બાંધી થોડી વાર તેનો શેક કરવો. પછી તે પોટલીમાંનાં પાંદડાંનોજ પાટો બાંધી ઉપર કપડાનું વેષ્ટન દઈ ૪ પહોર રહેવા દેવો. એટલે શૂળ વળવા, ફાટ થવી, કમર, પીઠ, હાથ ઇત્યાદિને વાયુવિકાર હશે તો તત્કાળ ગુણ આવશે. (૩) કૂતરાના વિષ ઉપરઃ–પીલુનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અગર મૂળ ઘસી પાવાં. (૪) મ્હોડામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપરઃ–પીલુનાં પાંદડાંનો રસ ૧ તોલો અને ગાયનું ઘી ૧॥ તોલો, એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી રોગ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૫) સન્નિપાત ઉપરઃ–પીલુનાં પાંદડાંનો રસ અને કાળી

*લઘુ પીલુને ખારી જાળ અને બૃહત્ પીલુને મીઠી જાળ કહે છે, એમ સંશોધ નિઘંટો બતાવે છે. પરંતુ ખારી જાળનાં પણ સાધારણ ઝાડ થાય છે; બલ્કે તે મીઠી જાળ કરતાં કાંઈક મોટાં પણ હોય છે. ખારી જાળને કેટલાક લોક 'ઘણી' ના નામથી ઓળખે છે. એનાં પાંદડાં મીઠી જાળ કરતાં કાંઈક ટુંકાં અને પહોળાં હોય છે. મીઠી જાળના પાંદડાં સાકડાં અને લાંબાં હોય છે. મીઠી જાળમાં એકને રાતાં અને બીજીને ધોળા ફૂળ હોય છે—એમ એની પણ બે જાતો છે. ધોળાં ફૂલવાળી જાળને સેકડી જાળ કહે છે. જાળનાં બીજને ખાખણીયા કહે છે. તેમાંથી જે ખાંખણુ નામનું તેલ ઘાંચી લોકો પીલીને કહાડે છે તે મીણબત્તીઓ બનાવવાને કે ... લેમમાં લે છે. ખત્રી લોકો પોતાના રંગ મસધીના પણ તે કામમાં લે છે. એ તેલ એકાદ બે દિવસમાં ઠરી જઈ માટીના ઘાટ જેવું થઈ જાય છે તેના બત્રીસે ટકડા અથવા ભૂકો કરી શકાય છે. દિવસના અગર સૂર્યના તાપમાં તેને રાખવામાં આવે તો તે પાછું પ્રવાહી થઈ જાય છે. ઉપયોગ–(૧) ઘોડાં ઘાસનો ચારો સારી રીતે કરી ન શકતાં હોય તો.–એવા દરદ થતા જતા ઘોડાને ખારી જાળના પાંદડાંનો રસ બાજરીના આટા અને ગોળ સાથે મેળવી પીડીયા વાળી ખવરાવવા. (૨) પગના ખાઉ (ઓસાર) ઉપર–ખાઉમાં ખાંખણુ તેલ ભરી ધીમો શેક કરવો. (૩) એનો પાલો ચામડી ઉપર અડવાથી દાહકોપ ઉત્પન્ન કરે છે. આથી કેટલાક અનાડી લોકો નાવું (વાળા) ઉપર તેને બાંધે છે. (૪) ઢોરોના ત્રણ રૂઝાવા માટેઃ–ખારીના પાંદડાં બાળી તે રાખ ... તેમાં મસ્તુની ... વારંવાર ઉમેરતા જવું અને તે વારંવાર ત્રણ ઉપર ચાપડતા જવું. આ પ્રકાર ઇજિપ્ત આયરોગમની ગરજ સારે છે.

× પુષ્કરમૂળની ઉત્પત્તિ કાશ્મીર દેશમાં થાય છે. પુષ્કરમૂળ એ એક કોસ્ટનો ભેદ છે. એને " **પોખરમૂળ** " પણ કહે છે. પુષ્કરમૂળ:-કડવું, તીખું, ઉષ્ણ તથા ભેદક છે: અને વાયુ, કફ, જ્વર, સોજો, અરુચિ, ઉધરસ, હેડકી તથા પાંડુ અને વિશેષ કરી પાર્શ્વશૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) હૃદ્રોગ, શ્વાસ, ક્ષય અને હેડકી ઉપર:-**પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. **(૨) સ્વરભંગ ઉપર:-** પુષ્કરમૂળ મ્હોઢામાં રાખી રસ ગળી જવો.

× મુંબઈ (પારસ) એરંડાના મૂળને પણ **પોકરમૂળ** કહે છે. શું જાણે કે તે આ પુષ્કરમૂળનો પ્રતિનિધિ હશે ? કમળનું નામ પુષ્કર હોવાથી એની જડે પણ પુષ્કરમૂળ કહે છે.

ચક્રદત્ત અને શારંગધરમાં આ જડને સુગંધીવાળી અને જાયતી આપનાર કહેલ છે. એને ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ અરુચિ અને ચામડીના રોગમાં આપવાની પ્રશંસા કરી છે. **ધીઓફ્રે ફસઝુખ** નામના પુસ્તકમાં લખેલું છે કે;-ઓલિમ્પ શહેરના એક મંદિરમાં ઇસ્વીસનની પૂર્વે ૨૪૩ વર્ષે સિરિયાના રાજા સેલ્યુકસ અને એના બાપ એન્ટીઓકસ એ બન્નેએ પુષ્કરમૂળનો હોમ કર્યો હતો. **ડાયોસ ફોરાઇડીસ** કહે છે કે;-અરબસ્તાનથી આવનારી વસ્તુઓમાં પુષ્કરમૂળ સર્વથી ઉત્તમોત્તમ પ્રશંસાને યોગ્ય છે. એ સફેદ રંગની અને હલકી હોય છે અને એની મીઠી ખુશબોદાર ... આવે છે. **તોહ્ફતુલ મિઝમિનમાં** લખે છે કે;-આ હિન્દુસ્તાનના કિનારા ઉપરથી આવે છે; અને જે ઝાડમાંથી એ ઉત્પન્ન થાય છે તે થડ વગરનું અને ... પાંદડાંનું થાય છે. એની ત્રણ જાતો છે. એ ત્રણે ગરમ, ખુશ્ક અને પેશાબ ... લાવનાર, પિત્તને કહાડનાર, કાળજાના દરદને નાબુદ કર્તા, પેટના બગાડને ... નાર, સર્પાદિ જંગમ વિષને ઉતારનાર, કામોદ્દીપન કર્તા, પેટમાંના કૃમિને કહાડનાર અને પેશાબની થેલીમાં થનારી પથરીને પીગળાવીને કહાડી નાખનાર છે. **મખ્ઝન અલ અદવિયામાં** લખે છે કે:-એ જડ કામોત્તેજક, કૌવત આપનાર, ... હવા ઉત્પન્ન કરનાર બીમારીયોને અત્યંત ઉપયોગી છે. દમના રોગમાં તથા ... ખોલવાના કામમાં આવે છે. ડૉકટર હરિસિંગ લખે છે કે,-રાજપુતાનામાં ... ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું તેની પહેલાં આને તમાકુની માફક પીતા હતા. ... મુખ્ય ઉપયોગ ખુસ્બોઇ અને માલની ગાસડીમાં જીવ ન પડવા પામે એટલા માટે કરતા હતા. **મિ. વેડન પોવેલ** કહે છે કે -"પંજાબમાં આના ચૂર્ણને જુના ... ઉપર, ઘાવમાં જીવ પડ્યા હોય તેમાં અને કાનના દરદો માટે વાપરે છે. એ ... બુકી ચૂર્ણ કરી ભભરાવવાથી સખત ફેલાએલ ચામડી ઉપર જલદી રૂઝ ... વાના મલમ તરીકે કામ કરે છે; અને સુકા ચૂર્ણ કરી ખાસ ઘાવામાં ... વાપરે છે. કોલેરાની બીમારીમાં ૧ ડ્રામ ફક્ત અને ૨ ડ્રામ ઉપલેટને ૪ ઔંસ ગરમ પાણીમાં ભીંજવી એ પાણી એક ઔંસની માત્રાથી દરેક અડધા કલાકે આપવાથી ઉત્તમ અસર કરે છે." **ડૉક્ટર પોર્ટર સ્મિથ** કહે છે કે:-પુષ્કરમૂળ જલદી ખુશબોદાર ... કનાર પદાર્થ છે અને શૂળાદિક દરદોમાં ઉપયોગી છે. કાશ્મીરી કાપડ (શાલ, દુશાલા) માં કીડા ન લાગવા કાપડના વેપારીઓ એનો ઉપયોગ કરે છે. સુશ્રુતથી પુષ્કર...

થાય છે. લીલાં ફળનો રંગ બહારથી લીલો હોય છે. લીલા ફળનું શાક કરે છે. પાકેલાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે; પરંતુ તે ઘણાં ખાવામાં આવે તો શરીર વિકૃતિ થાય છે. એ ફળ ઘણુંજ વાતુળ, જખમ રૂઝવનાર અને પ્રમેહાદિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ ઝાડનું લાકડું ઘણુંજ પોચું હોય છે. તેનાં પાંદડાંના દાંડા લાંબા અને પોલા હોય છે. એનાં પાંદડાં એરંડનાં પાંદડાંના આકારનાં પણ મોટાં હોય છે. પોપૈયો:—ગ્રાહક છે અને કફ તથા વાયુને કોપવનાર છે. પાકેલો પોપૈયો:—મધુર, જડ, રૂચિકર, પિત્તનાશક અને ગુરૂ છે. ઉપયોગ:—(૧) કીડવાત અને દાદર વગેરે રોગ ઉપર:—પોપૈયાના કાચા ફળને ચપુવડે ચીરીને જે રસ નીકળે તે ચોપડવો. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—પોપૈયાના કાચા ફળનો રસ મૂળવ્યાધિ ઉપર ત્રણ દિવસ ચોપડવો; એટલે મૂળ બળી જાય છે અને ગરી પડે છે. (૩) પ્લીહા (પેટમાં ડાબી બાજુએ બરોળ નામે ગાંઠ થાય છે તે) રોગ ઉપર:—પોપૈયાના ફળનું પોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાંધવું અને પોપૈયાનું દૂધ (રસ) ચમચો ભરી સાકર સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. (૪) કૃમિ ઉપર:—પોપૈયાનું દૂધ એક ચમચાભાર સાકર સાથે પાવું. બાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું. (૫) તજા ગરમી ઉપર:—લીલા પોપૈયાનો છુંદો તપેલામાં નાખી તેને બાફી હાથનળીએ તથા પગનળીએ પંદર દિવસ બાંધવો.

૩૮૯. ફણસ:—સં૰ પનસ્. મ૰ ફણુસ. હિં૰ કટહર. બં૰ કાંઠાલ. ક૰ હલસિન—મારા. તૈ૰ પનસકાયાં, તા૰ પલાપ્પુ, ચિરા. તુ૰ પેલા. મલા૰ પિલાવુ. લા૰ આર્ટોકાર્પસ્ ઇન્ટિગ્રિફોલિયા. ઇં૰ ઇંડીયન જૅકટ્રી.

ફણસનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ છ વર્ષે ફળે છે. એનાં પાંદડાં લીલાં અને લાંબાં હોય છે. ઘણું કરી ફણસ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુજ થાય છે. ફણસ ઉપર જાડા કાંટા હોય છે. જો મોટું ઝાડ હોય તો સુમારે ૧૦૦ પર્યંત તેને ફળ આવે છે. આ ઝાડને જમીનમાં પણ ફળ લાગે છે. ફણસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે. રસાળ ફણસનું ફળ પોચું હોય છે. ફણસ બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. લીલા ફણસનું શાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખાય છે. તાલીચેરી, મંગલોર અને ગોમાંતક, એ ઠેકાણે ફણસ પાકવાના વખતે કેટલાક અવારના પહોરમાં અનાજને બદલે ફણસનો ગર્ભજ ખાય છે. ગર્ભની અંદર બિયાં હોય છે તે પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીલું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે અને શેકીને કે બાફીને ખાય છે. કણીઆ શેકવા પહેલાં તેને લગાર છિદ્ર પાડવું: નહિ તો તે મોટા અવાજથી ફાટે છે. તેને સુકવવા માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે. ચોમાસામાં તેને શેકીને ખાય છે. દક્ષિણ કોંકણમાં કણબી લોક ત્રણ ચાર મહિના પર્યંત ઘણું કરી કેરીઓની પેઠે ફણસ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. ફણસનો વખત ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે. ફણસનો ગર્ભ સુકી રાખી જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફણસ ઉપરનાં ફોતરાં ઢોરને ખવરાવે છે તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભ વાટી તેની પાતળી રોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે.

કારો પણ અધિક ગુણકારી છે. (૨૦) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપરઃ—કાચ બીલાં, જાંબુ અને મરઅરીઞ પાણીમાં ઘસી પાવી.

૪૦૭. બીવલો (બીયો):—સં૦ બીજક. મ૦ બિબલા. હિં૦ બિજે સાર. ક૦ કેપિન્નહોન્ને. ઇ૦ ઇન્ડીયન કિનોટ્રી. લા૦ ટેરો કાર્પસ માર્સુપિયમ.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં અસાણાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે અને તે વધારે કાળાં હોય છે. એ પાંદડાં ઉપર અસાણાનાં પાંદડાં કરતાં વધારે [illegible]યેલ્યાં હોય છે. એને આધિક ફળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર કોતાઅવડે ઘા કર[illegible]થી જ્યમાંથી લોહીના જેવો રસ નીકળે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. એના અસાણા જેવાજ ગુણ છે અને તેના કરતાં વધારે ગુણાવત છે.

બીવલોઃ—એ ત્વચાને શુદ્ધ કરનાર રસાયન છે; તથા કોઢ, વિસર્પ, મેહ, રોગ, કૃમિ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) અતિસાર, મદડણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપરઃ—બીવલાનો રસ અથવા બે પાલ દૂધમાં પાવો. (૨) અતિસાર ઉપરઃ—બીવલાની છાલનો તાંદળજાના પાણીમાં મેળવી પાવો. (૩) ધાતુપુષ્ટતા ઉપરઃ—બીવલાનો અગર રસ, સાકર અને દૂધમાં નાખી પાવો. (૪) ધાક ઉનરવા માટે તથા પેટમાંના ગુલ્મ રોગ ઉપરઃ—બીવલાની છાલ દૂધમાં વાટી પાવી. (૫) ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઇ જાય તે ઉપર અને અસ્થિભંગ ઉપરઃ—બીવલાની છાલ અગર રસ દૂધમાં નાખી પાવો.

૪૦૮. બેહેડકળ (વિકળો):—સં૦ સ્વાદુકંટક, વિકંકત. મ૦ બેહકળ. હિં૦ કટાય, કિંકણી, વજ. ગુ૦ ગઢનીગાછ. ક૦ હલુમાણિક્ય, માલેગુ. તૈ૦ કાનવૈગુચેટુ. ઓ૦ વઈચિકુરી. ૫૦ કોયા. લા૦ ફ્લેકોર્શિયા સેપિઆરિયા? મિસરન્ડસ મોન્ટેના.

એ કરમદી જેવું કાંટાવાળું ઝાડ છે. એ મધ્યમ કદનું મોટું ઊંચું વધે છે. એને ધારિક અને પીળા ફૂલ આવે છે. એના કાંટા ચાર આંગળ લાંબા હોય છે. બેહેકળઃ—ખાટું, મધુર, પાકવખતે અતિ મધુર, શીતળ, લઘુ, દીપન તથા પાચન છે. અને દાહ, શોષ, તૃષા, ઉવ, વર, કફ, પિત્ત, શોફ, લોહીવિકાર તથા કમળાનો નાશ કરે છે તે અત્યંત ગરમ નથી ને ત્રિદોષનો અને અંપન[illegible] નો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપરઃ—બેહેકળીના પાન [illegible] ચાર્યા ખાવા. એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૪૦૯. બેહેડાં:—સં૦ બિભીતક. મ૦ બેહડા. [illegible]

[illegible]

ખાટાં, તુરાં, તથા વાતનાશક છે. **પાકાં ફળઃ**—મધુર, સ્વાદુ, રુચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલબદ્ધતાકારક, લઘુ, ધાતુકર તથા ખાટાં છે; અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોક તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) મૂઢગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપરઃ**—ફાલસાના મૂળનો લેપ ડુંટી બસ્તી અને યોનિ એ ઠેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ નીકળી જાય છે. **(૨) દાહ શમન થવા માટેઃ**—ફાલસાનાં પાકાં ફળ સાકર સાથે ખાવાં. **(૩) પિત્તવિકાર અને હૃદ્રોગ ઉપરઃ**—ફાલસાનાં પાકાં ફળનો રસ પાણીમાં મેળવી સરબત કરી તેમાં થોડી સુંઠની ભૂકી અને સાકર નાંખી પાવું.

૩૮૬. **ફાંગળોઃ**—(સં૦ કૃષ્ણિજ્જક) એ ઝાડ તથા એનાં પાંદડાં પણ રંગે તુળસી જેવાં હોય છે; પરંતુ પાંદડાંમાં કાત્રા હોતા નથી. એ ઝાડ ઉપર ટોરા આવે છે. ઝાડના અંગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમાં ધોળો, રાતો અને કાળો એવી ત્રણ જાત છે. **ફાંગળોઃ**—લઘુ, કડવો, રૂક્ષ, લઘુ, અગ્નિદીપક, પિત્તલ, પાકકાળે પિત્તલ, રસકાળે તુરો, તીખો, રુચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ, વીંછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) કુરસાના વિષ ઉપરઃ**—ફાંગળાનાં મૂળ અગર ઘોટવેલીનાં મૂળ ઘસી ૩ દિવસ પર્યંત પાવાં. પછી કમી જાસ્તી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવાઃ—મગજ ચડે તો કાળા કુડાનાં મૂળ ઘસી માથે અને કપાળે ઘસવાં. પેટમાં પીડ આવે તો તેજ મૂળ ઘસી પાવાં. ઉલટી થવા જેવું જણાય તો ખાવડીના કુમળા તોરાઓ અને ૭ મરી એકત્ર કુટી ગોળી કરી ખવરાવવી. શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી. સોજા આવે તો ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં કળથીનો લોટ નાખી સોજા ઉપર લેપ કરવો; કિંવા ઉશીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. **(૨) ક્ષતમાંના કૃમિ મરવા માટેઃ**—ફાંગળાનાં લીલાં પાંદડાં હાથપર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો અને તેજ પાંદડાંની ચેપવી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી; એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાબડતોબ મરે છે. એ પ્રમાણે એક બે વાર ઔષધ ચોપડવું. **(૩) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ**—ફાંગળાના પાંદડાંનો રસ ઇન્દ્રિય પર ચોપડવો અને એક ટીપું મત્રદ્વાર ઉપર પાડવું. **(૪) કૃમિ ઉપરઃ**—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. **(૫) ફોરના જખમ ઉપરઃ**—ફાંગળાના પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. **(૬) વાયુથી અંગમાં સબાકા થતા હોય તે ઉપરઃ**—ફાંગળાનાં પાંદડાંના રસનો લેપ કરવો.

૩૮૭. **ફાંજી**—સં૦ [illegible]. મ૦ ફાગ ફાજી, ફાંદ [illegible] ભેદ [illegible] ફાજી, કાલવિષારા. ક૦ [illegible]. લા૦ [illegible] એનાટા.

ફાજીના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એના [illegible] [illegible] પાંદડાં જેવાજ [illegible] નાના હોય છે. પાંદડાંનુ [illegible] પાંદડાં પ્રમાણ [illegible] એ ઝાડ [illegible] થાય છે. ફાજીનો વેલો મોટો થઇ ને [illegible] ઝાડના આશ્રે [illegible] પણ કરે છે. **ફાંજીઃ**—શીતલ, [illegible] કડવી, તુરી, તીખી, મધુર, [illegible], [illegible] વિષ્ટંભકારક તથા ગુરૂ છે અને [illegible]

ડુંટીમાં ફોલ્લી થાય છે તે ઉપર:—સુકવેલા અળંબા અને ચોમાસામાં ઢોરોનાં શીંગડાંને માટી લાગવાથી જે પીલા ફુટે છે તે એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સુકાએલા અળંબા તથા ઢોરોનાં શીંગડાંના પીલા અને ભાંગ એની ધૂણી આપવી.

૩૯૦. ફુદિનો.—સં૦ પુદીન. મ૦ બં૦ પુદીના. હિં૦ પુદીના. ફા૦ નોઆના. અ૦ હબા. ફિરંગી૦ ઓડ ટોલાવ. ઇં૦ ટાઇરેઅમિંટ. લા૦ મેન્થાસિલ્વેસ્ટ્રિસ.

ફુદિનાના નાના નાના છોડ હોય છે. એ એક તુળસીનીજ જાત છે એવું કહીએ તો ચાલે. ફુદિનાનાં પાંદડાં કાંઇક તુળસીનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં અને ગોળ હોય છે. ફુદિનાની ચટણી કરે છે. ફુદિનો એ અગ્નિમાંદ્ય નાશક, પાચક અને મ્હોમાં અમી ઉત્પન્ન કરે છે. ફુદિનાનો અર્ક કાડે છે, તે અજીર્ણ ઉપર સાકર સાથે આપે છે. ફુદિનાની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમાં ઘણી થાય છે. ફુદિનો સ્વાદુ, ગુરૂ, રૂચિકર, હૃદ્ય તથા સુખાવહ છે અને મળ મૂત્રનો સ્તંભ કરે છે; તથા કફ, ઉધરસ, મદ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષૂચિકા, સંગ્રહણી, અતિસાર, જીર્ણજ્વર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:–(૧) શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર ઉપર:–ફુદિનો અને આદુનો કાઢો અથવા રસ પાવો. (૨) મધુર જ્વર ઉપર–ફુદિનો, રાનતુળસી અથવા કાળીતુળસીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર ૩ માસા નાખી પાવો. (૩) વાયુ તથા કૃમિ ઉપર:–ફુદિનાનો રસ આપવો. (૪) પીનસ (સળેકમ જેવો થાય છે તે) રોગ ઉપર:–ફુદિનાનો રસ નાકમા પાડવો. (૫) ફરાજ ઉપર:–ફુદિનાનો રસ ચોપડવો. (૬) અતિસાર, ઉધરસ અને કોગળીયા ઉપર:–ફુદિનાનો રસ પાવો. (૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:–ફુદિનાનો રસ અર્ધો તોલો અને એટલોજ આદાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ૧ માસો સિંધવ નાખી પાવો. (૮) વીંછીના વિષ ઉપર:–ફુદિનાનો રસ અગર પાંદડાં ખાવાં. (૯) રૂચિદાયક ચટણી:–ફુદિનો, ખારેક, મરી, સિંધવ, હિંગ, દ્રાક્ષ અને જીરૂં એની ચટણી લીંબુનો રસ નાખી સેવન કરવી; એટલે અરૂચિ મટી મ્હોંમાં સારી રીતે અમી આવે છે.

૩૯૧. ફુલકેશર:—આ ઝાડ ખાનદેશમા ઘણા થાય છે. એના ઝાડ ઘણુંજ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં હાથમા જેવા હોય છે. એને આવળ જેવી શીંગો આવે છે. એનાં ફુલમાં લાગુ કેશર હોય છે. એનુ લાકડું હલકું હોવાથી ઇમારતી કામમાં આવતું નથી. એના લાકડાની હોલકી કરે છે.

૩૯૨. બકામલીંબડી:—સં૦ મહાનિંબ. મ૦ બકાણલીંબ. હિ૦ બકાયન. બં૦ ઘોડાનીમ. ક૦ મહાબેવુ, અરબેવુ. તૈ૦ પેદાવેપા. તા૦ મલાઇવેમ્બુ. ફા૦ આઝાદદરખ્ત. અ૦ બાન. ફ્રિ૦ તુજનફુલાર્ય. લા૦ મેલિયા એઝેડેરેક.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના પાંદડાં કડવા લીંબડાના પાંદડા જેવાંજ અને કિંચિત્ મોટાં હોય છે. આ બબારૂ છે. એને કડવા લીંબડા જેવાજ ફુલ આવે છે. બકામલીંબડીનું લાકડું ઇમારતના કામમા ઘણુંજ ઉપયોગી છે. એને ઉધઇ લાગતા નથી. એની છાયા અતિશય ઉત્તમ છે. એ ઝાડ છાયા માટે રસ્તાની બાજુ

ભિલામો ઉડે તે ઉપરઃ– બદામ ઘસી ચોપડવી. (૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઇ મગજ ભરાવવા માટે બદામની ખીરઃ—બદામનાં બિયાંને ગરમ પાણીમાં નાખી છોલવાં. પછી તેને બારિક વાટી દૂધમાં કાલવી તે દૂધ ઉકાળી ખીર તૈયાર થવા આવે એટલે તેમાં સાકર અને ઘી નાખવું અને ઉતારી ઠંડી થયા પછી ખાવી. (૪) કાનખજૂરાના કાંટા વાગ્યા હોય તે ઉપરઃ—બદામનું તેલ ચોપડવું. (૫) દાંત મજબૂત થવા માટેઃ—બદામનાં ફોતરાં બાળી તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાંત ઘસવા. (૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપરઃ—બદામ અને કેસર ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું; અથવા બદામની ખીર દૂધમાં કરી ૩ દિવસ સવારે ખાવી; કિંવા બદામ અને કપૂર દૂધમાં ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૭) મગજ તર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટેઃ—ગાયનું તાજું ઘી દોઢ તોલો લઇ તેમાં ગાયનું માખણ અથવા દૂધનો તાજો માવો એક તોલો મેળવી; તેમાં સાકર, બદામનું મગજ, કંકોલ, મધ અને એલચીદાણા, એ દરરોજ નવીન મિશ્ર કરી સવાર સાંજ ૭ દિવસ આપવું. (૮) મગજ તર થવા માટેઃ—બદામ છોલી અગ્નિ ઉપર શેકવી અને સાકર સાથે ચાવી ખાવી. પછી એક કલાકે માંખણ અને મધ એકત્ર કરી ખાવું; તથા માથા ઉપર દિવસમાં ત્રણ ચાર બદામનું તેલ ચોળી કરવું.

૩૯૫. બપોરીયો.–સં० બંધૂક. મ० દુપારી. હિં० દુપહરીયા, બેંગુનિયા. ક० બંદુરે, મધ્યાન્હમલ્લિગે. તૈ० નિતિમડી. લા० પેન્ટેપિટિસ્ફિનિસ્યા.

આ ઝાડ સાધારણ કમ્મરપૂર ઉંચાં વધે છે; પરંતુ એ કોઈ કોઇ ઠેકાણે માથોડું સુધી પણ ઉંચાં વધે છે. એનાં ફૂલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગ્યે ખીલે છે; માટે એને "બપોરીયો" કહે છે. એના ફૂલનો વાસ ઘણો આવતો નથી. એને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે અને તેમાં એક નાનો તંતુ હોય છે. તે ઉપર પીળો પરાગ હોય છે. એમાં કાળી, ધોળી, રાતી, પીળી એવી ચાર જાત છે. તે ફૂલના ઉપરથી માત્ર ઓળખવામાં આવે છે. ઝાડમાં કંઇ ફેરફાર હોતો નથી. × બપોરીયોઃ—મનને પ્રસન્નતા આપનારો, ગ્રાહક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ગુરૂ તથા રુક્ષ છે; અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે.

૩૯૬. બરૂ.–(સં० પીરકાંડક.) એ નદીના કિંવા વહેળાના કિનારા ઉપર થાય છે. એને તોરા આવે છે. તેમાં એના બિયાં હોય છે. એમાં ધોળો અને કાળો એવી બે જાત છે. આ દેશમાં ફક્ત ધોળા બરૂની ઉત્પત્તિ થાય છે. બરૂની લેખણો ઉત્તમ થાય છે. પગારું કરવામાં બરૂની સળીઓ કામ આવે છે. બરૂઃ—શીતળ, મધુર, રુચિકર, તૃપ્તિકર, બળકર તથા રૂક્ષ છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ, શોષ તથા રક્તનો નાશ કરે છે.

× બપોરીયાના ઝાડનાં પાંદડાં દીવાની જ્યોત અથવા ગાજરના આકારે હોય છે. એકદમ એક ઇંચના સુમારે પહોળાં હોય છે અને દોઢ ઇંચ સુમારે લાંબાં હોય છે. તેની બધી તરફની કિનારી ઉપર કરવતના જેવા ખાંચા હોય છે. એની ડાળીઓ (જાત)ની ડાળીઓની માફક લીલા રંગની હોય છે. ફૂલનો દેખાવ દક્ષિણના લોક ફુમતા ઝુંડાના શિરે દેખાતા ખાચાખાચ જેમ જોયે ... દૂરથી ... અને તે પણ જોવાં મોટાં હોય છે.

એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં "સજગુરા" પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ–ભુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, બળી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે. કંઇ દેશમાં એ ધાન્ય માણસની પ્રકૃતિને માફક છે. જુવારની માફક બાજરીનો પણ પોંક થાય છે. બાજરી ઢોરોને પણ ખવરાવે છે. **બાજરી:**–હૃદ્ય, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, પિત્તને કોપાવનારી, રૂક્ષ, સ્ત્રીઓને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્જર છે: અને પુંસ્ત્વ તથા પુષ્ટિનો હ્રાસ કરનારી છે. **ઉપયોગઃ–(૧) ઘોડાની પીઠ ઉપર ભાઠાં પડે છે તે ઉપર–** જૂનાં બાજરીઆં બાળી તેની રાખ કરી, અથવા કુંડું બાળી તેની રાખ કરી પણીમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાવવી.

૩૯૯. **બાફળી (હીંગાવી):**–(સં૦ હિં૦ ક૦ હિંગુપત્રી. મ૦ બાફળી. બં૦ રાંદુની.) બાફળી એ ઝાડ નાનું હોય છે. બાફળીનાં બિયાં કાથી જેવાં અને ચપટાં હોય છે. બાફળી એ વાનહારક છે. ભાજી સમારી તેમાં પલાળેલી ચણાની દાળ ભેળવી મીઠું મરચું નાખી વઘારવાથી શાક સારૂં થાય છે. બાફળીનાં બીજ બિયાં વાટી છાશની કઢીમાં નાખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે. બાફળીનાં બિયાં અથાણું ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. એ ફળનું તેલ પણ કાઢે છે. **બાફળી:**–તીક્ષ્ણ, કડી, ઉષ્ણ, રૂચ્ય, પથ્ય, દીપન, પાચક, હૃદ્ય, સુગંધવાળી તથા તુરી છે; અને કફ, વાયુ, આમ, બસ્તિપીડ, મલબદ્ધતા, અર્શ, ગુલ્મ, પ્લીહા, અપસ્મા, મેદોરોગ તથા વિષનો નાશક છે. **ઉપયોગઃ–(૧) બાળકોને વરાધ વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપરઃ**–બાફળીનાં બીયાં દૂધમાં અગર નાગરવેલીના રસમાં કિંવા પાણીમાં ઘસી પાવાં: એટલે વરાધ, પેટમાં દુખતું આદિ રોગ સારા થાય છે. **(૨) વાયુ રોગ ઉપરઃ**–બાફળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૩) જંતુ ઉપરઃ**–બાફળીનાં બીયાં દૂધમાં પાવાં. નાના વાછરડાને છાશમાં વાટી પાવાં. **(૪) ઉદરરસ, અજીર્ણ અને પેટના દુખાવા ઉપરઃ**–બાફળીના તેલનાં સુમારે પાંચ છ ટીપાં સાકરમાં પાવાં. **(૫) પેટના દુખાવા ઉપર**–બાફળીનાં બીયાં અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું.

૪૦૦. **બાવચી.**–સં૦ બાકુચી. બાંવચી હિ૦ બાવચી. બં૦ સોમરાજ, હાકુચ. ક૦ બાઉચિગે. તૈ૦ નેલ્લવલિય. નિપ્પોગે. તા૦ વાગી, વિટ્ટુ. ઈં૦ એરકપુલિંટર કુલ્ની. લા૦ સોરેલિયાકોરિલિફોલિયા.

બાવચીના ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એના પાંદડાં આશરેનાં નાના હોય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગના મરી કરતા પણ બારીક એવા બિયા આવે છે; તેને "બાવચી" કહે છે. બાવચીનું તેલ કાઢે છે. નુસખી પદાર્થોમાં તથા અંગે ચોળવાના ક્રમમાં બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે. બાવચી શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. ***બાવચી.**–કડવી, પાકમાં તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન, મધુર, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ

* બાવચીને લોકો બાવચો, બાગી બાવચી કે બાગરી બાવચો કહે છે. ડૉ. ભાઉ દાજીએ કોઢના રોગોમાં આ બીજનો અત્યંત ઉપયોગ કરેલ છે અને તેમાં

મે અને ચીકાકી આકડાના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૮) પાટલસ અને ઉ
રસ ઉપરઃ—ગાયનું દૂધ પાશેર લઇ ભીલામો દીવા ઉપર ધરવો અને તે બળ
વાને એટલે તેમાંથી જે તેલનું ટીપું પડે તે દૂધમાં પાડી તે દૂધ પ્રાશન કરવું
(૯) અર્ધશીશી (આધાશીશી) ઉપરઃ—ભીલામાનું તેલ ખારિક સળ
પર લઇ જે બાજુનું કપાળ દુઃખતું હોય, તેથી બીજી બાજુની આંખના નાક
પાસેના ખુણામાં, જ્યાં રાતી જગા હોય છે તે જગા ઉપર ટીપું પાડવું. તેથી
કાંઇક આંખમાં ચરચરે છે અને તેલનો અંશ જરા પાણી બહાર આવે છે.
તેમાંનો તેલનો અંશ બહાર આવે નહિ; માટે આંખોમાં તેલ પાડતાંજ બહારની
બાજુએ ઘી ચોપડવું. એ પ્રમાણે સવારે ત્રણ દિવસ કરવું; એટલે આધાશીશીનો
નાશ થાય છે અને પુન. ફરિ થતી નથી. (૧૦) સોજા ઉપરઃ—ભીલામો ઘસી
લેપ કરવો. (૧૧) ફોલ્લું પાકવા માટેઃ—સાબુમાં ભીલામાનું તેલ નાખી
લેપ કરવો. (૧૨) બદ ઉપરઃ—કાથો અને ગોળમાં ભીલામાનું તેલ નાખી
ઉપર ચોપડવું અને તે ઉપર ચુનો ઘસવો એટલે બદ બેની જગ્યા મરી જાય છે.
(૧૩) કાનમાં પરુ વહે છે તે ઉપરઃ—બે ચીચોડા જેટલું માખણ પાન ઉપર
મુકી તે ઉપર ભીલામાના તેલનાં થોડાંજ ટીપાં પાડવાં. અને તે માખણ પાનનું
ફરી ફરી કાનમાં પાડવું. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાવવું. (૧૪) ટઠ્ઠ આવી
થઇ જાય છે તે ઉપરઃ—માખણમાં ભીલામો નાખી કઢવાને તે ઘી ચોપડવું.
(૧૫) પાઠઝઅને માટેઃ—દૂધમાં ભીલામાનાં ફુલ પાડી તે દૂધ પાવું. (૧૬)
તમુખીવા-પરમા (પ્રમેહ) ઉપરઃ—ગાયના તાજા દૂધમાં ભીલામો ઘસી તે દૂધ ૭
દિવસ પાવું. (૧૭)અરોળ ઈત્યાદિ ઉપરઃ ગ્રામ ફેલો હોય તો ભીલામો માથેથે
અને ઉપર ફુંક પછી દેવું; એટલે ભીલામો લાગી ફોલ્લા આવશે. પછી માખણ
ચોપડી પછી બાંધવો એટલે મટવા લાગશે. (૧૮) હડીથી સખત થતા હોય તે
ઉપરઃ—ભીલામાનું તેલ ચોપડી ઉપર ચુનો ચોપડવો; એટલે તે ઢેકાળાની ક્રરદી
નીકળશે અને ભીલામો પણ ઉઠશે નહિ. (૧૯) હસ્તિલાભ, બુદ્ધિવર્ધક અને
સૂત્રસ્ત ઉપરઃ—ભીલામાનો સ્વરસ ગ્રહણ કરી તેમાં સાકર, ઘી અને દૂધ એ
ગોળો અને મરીની ભૂકી ૩ માસા નાખી તે પાવું. (૨૦) સીઢુરે ખાવામાં
આવ્યાથી ગળું બેસી જાય છે તે ઉપરઃ—પાનમાં સ્વરૂપનો ભીલામો ચાવ
ીને ખાવો. (૨૧) ખરજવા ઉપરઃ—ભીલામો અને રાગ તેલમાં સ્વરૂપ ભીલામો ચાવ
ચોપડવું. (૨૨) ખોરા અને દાદર ઉપરઃ—ભીલામો તેલમાં કઢી તે તેલ
ન ફરે તે ઉપરઃ—ભીલામો અને રાગ તેલમાં ઘસી ચોપડવા. (૨૩)
આંખો દુખવા આવશે એવું જણાય તે વખતે કરવાનો ઉપાયઃ—[illegible]
ઉપર ભીલામાના તેલ [illegible] ઉપર [illegible] આંખની બાજુના ખુણામાં તેનું
પાડવું. અથવા અને [illegible] ભીલામાના [illegible] ૧૪ પ્રહર. અથવા
[illegible] તેલ [illegible] આંખમાંથી પડી નીકળશે
[illegible] નહિ માટે [illegible] ઉપર [illegible] ઘી ચોપડવું.
[illegible] ઉપરઃ—[illegible] ઉપર [illegible] રાખી [illegible]

પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં પાનઃ—મારક, રુચિકર, તીખાં તથા ઉષ્ણ [illegible] અને ઉપરસ, અર્શ, કફ, વાયુ તથા પુંસત્વનો નાશ કરે છે. એનું આસ્વાદ—[illegible] તથા ઉષ્ણ છે; અને પિત્ત, દાહ, વાતરોગ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) મસા આવે છે તે ઉપરઃ—આગળીઆની અંતરછાલ કચરી પાણીમાં [illegible] ના કોગળા કરવા. (૨) અસ્થિભંગ ઉપરઃ—આગળીઆના [illegible] દિવસ [illegible] અસ્થિભંગ થએલો દૂર થઈ અસ્થિ (હાડકાં) [illegible] મજબૂત થાય છે. (૩) [illegible] ઉપરઃ—આગળીઆનાં [illegible] કરવા. (૪) અતિસાર ઉપરઃ—[illegible] મોટા આગળીઆનાં [illegible] અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) [illegible] [illegible] (૮) [illegible] ઉપર—[illegible] (૯) [illegible] (૧૦) [illegible] અતિસાર ઉપર—[illegible] (૧૧) [illegible] ઉપર—[illegible] (૧૨) [illegible] (૧૩) [illegible] (૧૪) [illegible] (૧૫) [illegible] (૧૬) [illegible] (૧૭) [illegible]

ફગનાં ઝુમખાં આવે છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે. એનો આકાર પોલી (બિલ્ડ) જેવો હોય છે. તેને "બિંવલી" કહે છે. બિંવલીની ચાર ચીરો કરી સુકાવી રાખી તેનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એના રસથી હળદરના ગાંઠિઆ રંગ કરે છે. એના રસમાં હળદરના ગાંઠિઆ અને ફટકડી નાખી તેને ભરી રાખે છે; એટલે તેના અંગમાં તે રસ મળી તે ગાંઠિઆ રાતા થાય છે. ફરી ... છે. કપડે સાહીનો ડાઘ પડ્યો હોય તો તે બિંવલીના રસથી નીકળી જાય.

૯૭૫. બીજોરૂં:—સં૦ બિજપૂર, માતુલુંગ. મ૦ મહાલુંગ. હિં૦ બિજોરા. બં૦ ટાબાલેબુ. ક૦ માદલ, મહાફલગિડ. તુ૦ માદલ. મલા૦ માદળાનારંગ. તે૦ દાપંડુ. ફા૦ તુરંજ. અ૦ ઉતરજ. લા૦ સાઇટ્રસએસિડ, સાઇટ્રસમેડિકા. ઇં૦ સાઇટ્રસ.

બીજોરાનાં પાદડાં લાંબાં અને મોટા હોય છે. એ ઝાડ ... છે. એ ઝાડ ઉપર ગુમારે પોષ્ય માસની કળાનાં ફૂલ આવે છે. તે ફૂલના અ ... ભાગે નાનું બિંદુ (અણી) હોય છે. બીજોરૂં પથ્યકર, રુચિકારક અને ... છે. એ ફળ જેટલાં જૂનાં થાય છે તેટલો તેનામાં વધારે ગુણ આવે છે ... પણ સારો આવે છે. બીજોરાનો રંગ પીળો હોય છે અને તેમાંનો ગર્ભ ... હોય છે. તે સ્વાદમાં કિંચિત્ કડવાસવાળું લાગે છે પરંતુ અંદર ... મનહર હોય છે; તે ખાટું હોય છે. એનો પાક કરે છે. ... આવી શક્તિ આવે છે. એનો ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે. એના રસનું ... છે. મુરબ્બામાં એલચી, જાવંત્રી ઇત્યાદિ અનેક મસાલા નાખી તે ... સુધી રાખી મૂકે છે. બીજોરૂં અનેક રોગો ઉપર કામ લાગે છે. બીજોરાનું ... ખાટું, તીખું, ઉષ્ણ, કંઠશુદ્ધિકારક, મધુર, પ્રિય, દીપન, રુચિકર, ... અને ... શૂળ ... છે, તથા શ્વાસ, કાસ, વાયુ, કફ, ... પિત્ત, ... (હેડકી), અરુચિ અને ... નાશ કરે છે. ... [illegible]

[illegible]

ફળનાં ઝુમખાં આવે છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે. એનો આકાર પોલી (મિરચી
જેવો હોય છે. તેને " બિંવલી " કહે છે. બિંવલીની ચાર ચીરો કરી સુકવી
રાખી તેનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એના રસથી હળદરનાં ગાંઠિયા
રવા કરે છે. એના રસમાં હળદરના ગાંઠિઆ અને ટંકણખાર નાખી તેને સરપે
રાખે છે; એટલે તેના અંગમાં તે રસ મળી તે ગાંઠિઓ રાતો થાય છે. પછી
દળે છે. કપડે સાહીનો ડાઘ પડ્યો હોય તો તે બિંવલીના રસવડે નીકળી જાય

૪૦૫. બીજોરૂં:—સં૦ બિજપૂર, માતુલુંગ. મ૦ મહાળુંગ. હિં૦ બિજૌ
બં૦ ટાવાલેબુ. ક૦ માધવલ, મહાફલગિડ. તુ૦ થાપલ. મલા૦ માહળાનારકં.
દવાકાયા. ફા૦ તુરંજ. અ૦ ઉતરંજ. લા૦ સાઇટ્રસએસિડ, સાઇટ્રમ્મેડિકા.
સાઇટ્રસ.

બીજોરાનાં પાંદડાં લાંબાં અને મોટાં હોય છે. એ ઝાડ લીંબુની જાતનું
છે. એ ઝાડ ઉપર સુમારે પોણા હાથની લંબાઇનાં ફળ આવે છે. તે ફળના આ
ભાગે નાનું બિંદુ (અણી) હોય છે. બીજોરૂં પથ્યકર, રુચિદાયક અને પિત્તક
છે. એ ફળ જેટલાં જૂનાં થાય છે તેટલો તેનામાં વધારે ગુણ આવે છે અ
વાસ પણ સારો આવે છે. બીજોરાનો રંગ પીળો હોય છે અને તેમનો ગર્ભ ર
હોય છે. તે સ્વાદમાં કિંચિત્ કડવાસવાળું લાગે છે; પરંતુ અંદર ઘોળું
મગજ હોય છે; તે મીઠું હોય છે. એનો પાક કરે છે. તે અશક્તોને ખાવા
વાથી શક્તિ આવે છે. એનો ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે. એના રસનું સરબત
છે. મુરબ્બામાં એલચી, જાવંત્રી ઇત્યાદિ અનેક મસાલા નાખી તે ઘણાં
સુધી રાખી મૂકે છે. બીજોરૂં અનેક રોગો ઉપર કામ લાગે છે. બીજોરાનું
ખાટું, તીખું, ઉષ્ણ, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, પ્રિય, દીપન, રુચિકર, સ્વાદુ તથા
અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે; તથા શ્વાસ, કાસ, વાયુ, કફ, તૃષા, પિત્ત,
(હેડકી), અરુચિ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. કુમળાં ફળ:—પિત્તકર,
રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરે છે. મધ્યમ પ્રકારના (અધકાચાં) બીજોરાના પણ
બીજોરા જેવાજ ગુણો છે. પાકું બીજોરૂં:—ઉત્તમ વર્ણકારક, બલ,
તથા પૌષ્ટિક છે: અને ગળી, અજીર્ણ, વિબંધ, વાયુ, કફ, દમ, અગ્નિમાંદ્ય,
અરુચિ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. એના ફળની છાલ:—કડવી, દુર્જર, સ્નિ
ઉષ્ણ તથા ગુરુ છે. અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. એની છાલ
રસ:—સ્વાદુ, શીતળ, ગુરુ, ધાતુવર્ધક, સ્નિગ્ધ, કફકારક અને વાતપિત્તનાશક
એની છાલની અંદરનો ભાગ:—ગ્રા, પિત્ત, અરોચક, વાત, કૃમરક્ત
અને ઉદર (પેટ) સબંધી થનારા રોગનો નાશ કરે છે; તથા ભેદક છે.
રાની અંદરનું કેસર:—દીપન, મેધ, લઘુ, ગ્રાહી તથા રુચિકર છે, અને
ઉદર, શ્વાસ, કાન હેડકી, વાત, મદાત્યય, ઉન્માદ, શોષ, વિબંધ,
ઇત્યાદિનો નાશ કરે એ કેસરનો રસ:—કંઠ, અગ્નિમાંદ્ય, કફ, અરુચિ,
દમ, ઉધરસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. બીજોરાનાં બીયાં:—કડવાં,
દીપન, ગર્ભપ્રદ, દુર્જર, ગુરુ ઉષ્ણ તથા મલકર છે; અને કફ, અર્શ,

શોષ, જડપણું અને અરૂચિ ઉપરઃ—બીજોરાનું કેસર, સિંધવ તથા મરી એ એકત્ર ખરલ કરી ગોળી કરી મ્હોડામાં રાખવી. (૧૯) શ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર બીજોરાનો મુરબ્બોઃ—બીજોરૂં છોલી તેની ચીરીઓ કરવી અને એક તપેલામાં પાણી ભરી તેના મ્હોડા ઉપર એક કપડું બાંધી તે ઉપર બીજોરાની ચીરીઓ મૂકવી અને ઢાંકણું વાળી તે તપેલું અગ્નિ ઉપર મૂકવું તથા વરાળથી બાફવું. પછી ચીરીઓ વસ્ત્રમાં લઇ સારી રીતે પીલી અંદરનું પાણી કાઢી નાખવું; અને સાકરનો જાડો પાક કરી તેમાં તે પીલેલા ભાગ નાખવા એટલે ઉત્તમ મુરબ્બો થાય. આ મુરબ્બો ઉત્તમ હોઇ શ્રમપિત્તશામક છે. (૨૦) શ્રમપિત્ત વિકાર ઉપર બીજોરાનો પાકઃ—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બીજોરૂં બાફી, તૈયાર કરેલી બીજોરાની ચીરીઓ કેટલીક વાર સુકવી રાખ્યા પછી ઘીમાં તળવી; અને વંશલોચન ૮ ભાગ, એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૧ ભાગ, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, [illegible] ઇત્યાદિ સર્વ મસાલો સમભાગે એકત્ર કરી બધાંનું ચૂર્ણ કરવું. પછી સાકરની ચાસણીદાર પાક કરી તેમાં આ સર્વ ઔષધો નાખી હલાવી બેઠું થાય [illegible] એક કથરોટમાં કહાડી પહોળું કરી તેનાં ચોસલાં કરી રાખવાં. આ પાક [illegible] સવાર સાંજ એકેક કિંવા બબ્બે તોલા ખાવો. આ ઉત્તમ ગુણદાયક છે. (૨૧) પથરી ઉપરઃ— બીજોરૂં અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવું. (૨૨) અરોચ ઉપરઃ— બીજોરાનો ગર્ભ ૨ તોલા લઇ તેમાં સચળ ૦॥ તોલો નાખી રોજ બે વાર ખાવું.

૪૦૬. બીલીઃ—સં० બિલ્વ. મ० હિં० બેલ-રક્ષ. ક० બેલવત. તૈ० મારેડુ—ચેટુ. તા० મસા० બિલ્વ. પુ० બેલપત્રે. અ० અન્નાર હીંદી. ઈ० બેંગાલ ક્વીન્સ. લૅ० ઇગલમાર્મેલોસ.

બીલીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર છે. એને ત્રિપાન આવે છે. તે શિવપૂજનના કામમાં આવે છે. એ ઝાડને ગોળ ફળ ને [illegible] રંગે આવે છે. એ ફળ કાચાં હોય છે ત્યારે તેનું શાક અને અથાણું કરે [illegible] કુમળાં બીલાંને સુકવી રાખે છે. તેને મરાઠીમાં "બાળબેલ" કહે છે. [illegible] બીલાંનો સ્વાદ ગળચટો લાગે છે. એ પાકેલાં [illegible] ઘણા લોકો ખાય છે. [illegible] બીલાંને કાપીને કકડા કરી સુકવી રાખે [illegible] બેલકાચરી કહે [illegible] બીલાં સુકાય [illegible] તેમાં અનેક [illegible] ખાવાના કામમાં [illegible] ઉપયોગ [illegible] ની છાયા [illegible] આરોગ્ય [illegible] તૈયાર કરવ. [illegible] છે. બીલી— [illegible]

[illegible]

રાપણ ઉપર:—ગોમૂત્રમાં બીલું વાટી તે તેલમાં નાખી તેલ પકવવું અને પછી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૭) આમસંગ્રહણિ ઉપર:—કાચાં સુકવેલાં બીલ, વરિયાળી અને સુંઠનો કાઢો પાવો. (૮) ધાતુ પુષ્ટતાને માટે:—કાચના [illegible] બીલાંની છાલનો રસ જીરાની ભુકી નાખી પાવો. ગળામાં દુખે છે તે ઉપર:—પાકેલાં બીલાંનો ગર્ભ ખાવો કિંવા પાનનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો. (૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર:—કાચાં સુકાએલાં બીલાંનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવું. (૧૧) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:—કુમળાં બીલાં અને આંબાની ગોટલીનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૧૨) મ્હોડું આવ્યું હોય તે ઉપર:—બીલું ભાગી પાણીમાં નાખી કઢી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) આમરક્ત ઉપર:—બીલું જરા ભાંગી શેકવું અને તેના ગરમાં ગોળ નાખી વાટી ઠંડા પાણીમાં શરબત કરી પીવા આપવું. (૧૪) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:—બીલીનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૧૫) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:—બીલીની અને આંબાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૬) ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:—બીલાં અને આંબાની ગોટલીનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર અને મધ નાખી તે મિશ્રણ પાવું. (૧૭) વિષમજ્વર ઉપર:—બીલીના પાંદડાંની ગોળીઓ ગોળી કરી ખવરાવવી. (૧૮) ધાતુ પડતી હોય તે ઉપર:—બીલીનાં પાંદડાં પાશેર પાણીમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં જીરૂં ૬ માસા અને સાકર એક તોલો નાખી તે સાત દિવસ પાવું. (૧૯) ગર્ભિણીની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:—સુંઠ અને સુકવેલાં કાચાં બીલાંનો કાઢો કરી તેમાં જવનો લોટ નાખી ખાવા આપવો. (૨૦) આમની સંગ્રહણી ઉપર:—બીલાં અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) [illegible] ઉપર:—સુકાએલા બીલાંની અંદરના ગર્ભનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં [illegible] ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી: એટલે [illegible] થાય છે. (૨૨) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:—બીલીની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૩) [illegible] ઉપર:—નાની બીલીના મૂળ, નાની અરણીના મૂળ, [illegible] મૂળ, શિવણના મૂળ અને પાટલાના મૂળ, એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી [illegible] પડવી આપ્યા વગેરેમાં [illegible] જે [illegible] તે દૂર થાય છે. (૨૪) [illegible] ઉપર:—[illegible] બીલાંનો અર્ક કાઢી તે પાવો. (૨૫) [illegible] દુર્ગંધી જવા માટે—બીલીના પાંદડાંના રસનો લેપ કરવો એટલે [illegible]ની દુર્ગંધી દૂર થાય છે. (૨૬) [illegible], મલાવષ્ટંભ, મૂત્રબદ્ધિ, [illegible] અને કમળા ઉપર:—બીલીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૨૭) [illegible] ઉપર:—[illegible] અને [illegible] ચૂર્ણ કરી [illegible] [illegible] (૨૮) [illegible] [illegible]

થાય તો મધની કંકુ અને ખરલમાં વાટી તેમાં ચીકું નાખી રાખે અને દિ[illegible] લેપ કરવો.

૪૩૫. મરડાશીંગ:—સં० આવર્તફલા, ચમાવર્તફલા. મ० મુરડશીંગી. [illegible] ... નાં ઝાડ સાધારણ માથોડું ઉંચાં વધે છે. એનાં પાદડાં ઘણાં મોટાં હોના[illegible] ... રી એને અમળાઇ ગયેલી શીંગો આવે છે. એથી એને મરડશીંગી કહે છે. [illegible] મરડાશીંગી:—મધુર, સ્નિગ્ધ શીતલ તથા ગ્રાહક છે અને કફ, ગુમને વધાર[illegible] ... મળશોધક, ઔષધ કર, અતિસાર, રક્તશુદ્ધિકર અને ગુરૂ છે; તથા પ્રમેહ, કૃમિ[illegible] ... દૂર્ગંધ, રક્તપિત્ત, જ્વર, દાહ, પિત્ત, વાત, રક્તદોષ અને વાતનો નાશ કરે છે.

ઉપયોગ:—(૧) નાના બાળકના પેટમાં મરડો વગેરે ન થવા માટે:—[illegible] સાથે મરડાશીંગી ઘસી પાવી. (૨) કાનમાં બગાડ થઇ ગયો હોય તે ઉપર:—મરડાશીંગીના તેલમાં એરંડતેલ મેળવી ૫–૧૦ ટીપાં કાનમાં પાડવા એટલે બગાડ મટી જાય છે ... ઉપર ચોપડાય છે. (૩) મરડો થાય તે ઉપર:— મરડાશીંગીનાં બીજ ખરલમાં ઘસી પાવા. (૪) ખાંડ અને જખમ ઉપર:— મરડાશીંગીના બીજ ઘસી ચોપડવા.

૪૩૬. મરચાં:—સં० મરીચ. મ० મિરચી. હિ० [illegible] ફા० [illegible] લ० કેપ્સિકમ્.

મરચાંનાં ઝાડ કમરપુર ઉંચાં વધે છે. મરચાંનો રંગ ન પાક્યા પહેલાં [illegible] ... લીલો અને પાકે ત્યારે લાલ સિંદુરિયા જેવો થાય છે. પાક્યા પછી તેને સુકી ... [illegible] સુકવે છે. મરચાંમાં ઘણી જાત છે. ... તીખાં હોય છે. એ ખાવાથી ... થાય છે. લવંગી મરચાં:—... અને પન ... લાંબા હોય છે. કોલ્હાપુરી મરચાં:— ... અને મોટાં હોય છે તથા તેની છાલ જાડી હોય છે. ગોમંતકી મરચાં:— ... ઉપયોગ થાય છે. ભોજનમાં મરચું અને મીઠું ન હોય તો તે ભોજન ... લાગે છે. મરચાંનો ભોજનમાં ... ઉપયોગ ... હિંદુસ્તાનમાં, ... નહિ ખાતા તેના બદલે મરી (તીખાં) ... દક્ષિણ ... મરચાંનો અતિશય ... હિંદુસ્તાન ... [illegible]

[illegible]

... મરચી:— ... [illegible]

... ઉપયોગ:—(૧) પેટીઓ ઉપર:— [illegible]

... (કોલેરા) ઉપર:— [illegible]

મગજ હોય છે. ને ખાવાથી નિશા આવે છે. **એરંડિયાં:**—તીખાં, કડવાં, [illegible]
[illegible], સારક, પાકવખતે મધુર, ઉષ્ણ, શીતસ્પર્શ, ભેદક, રૂક્ષ, ચક્ષુષ્ય તથા [illegible]
[illegible] છે: અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તરોગ, [illegible]
તથા [illegible]ગનો નાશ કરે છે. **ફળનો ગર્ભ:**—લઘુ, કષાય તથા મધુર છે. [illegible]
[illegible], ઉલટી, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉધરસીનો નાશ કરે છે. એના જેવાજ [illegible]
[illegible] ફળમાંના ગર્ભનો ગુણ છે. **ઉપયોગ:-(૧) પીચોટી વધી** [illegible]
ઉપર:—એરંડાની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. (૨) [illegible]
કાસ ઉપર:—બકરીના મૂત્રમાં એરંડાની ગોળી કરી મ્હોમાં એક [illegible]
(૩) દાદસંબંધી પીડા ઉપર:—એરંડાના ફળની અંદરનું મગજ [illegible]
અને લેપ કરવાથી દાદસંબંધી પીડા દૂર થાય છે. **(૪) કફરોગ ઉપર:**—[illegible]
[illegible] ફળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઢો કરી પાવો. **(૫) ઉંદરસ ઉપર** [illegible]
એરંડાની છાલ મ્હોંડામાં રાખી રસ ગળી જવો: એટલે તેજ વખતે [illegible]
થાય છે. **(૬) કંઠસર્પ ઉપર:**—એરંડાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં [illegible]
પાણી પાવું. આ ઓસડ ઢોરોને કદાપ થાય તો તેઓને પણ પાવું. **(૭)** [illegible]
વાગી જખમ પડી પીડા પડે છે તે ઉપર:— એરંડાની છાલ [illegible]
[illegible] એટલે પીડાનો નાશ થાય છે. **(૮) ઉંદરસ ઉપર એરંડાના** [illegible]
આ:—એરંડાની અંદર પાણી રેડી અગ્નિ ઉપર પાણી રહે ત્યાં સુધી [illegible]
[illegible] તે પાણીમાં સાકર નાખી જાડો પાક તૈયાર કરવો. તથા તે પાકમાં [illegible]
[illegible] અને થોડી શીંગડીપરનો મઝો નાખી નીવડશો માટલામાં [illegible]
[illegible] રાખવા. જેમ જેમ જૂના થતા જશે તેમ તેમ તેના વિશેષ ગુણ [illegible]
સીસાંના રોગ છે તે ઉપર:—એરંડાના ફળમાંનું મગજ વાટી [illegible]
એરંડાના ફળમાંનું મગજ [illegible], નાગરબેલ અને [illegible]નો લેપ કરવો.

૯૦ બોરડી:—[illegible]

[illegible]

એનું "અપરાજીતા" એવું પણ નામ છે. એના કંદને મુંદ[illegible] છે. બ્રહ્મદંડી પારાનું બંધન કરનારી છે. બ્રહ્મદંડી:—કડવી તથા ઉષ્ણ છે [illegible] કફ, સોજો તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) એકાહિક વિ[illegible] જ્વર ઉપર —બ્રહ્મદંડીના રસનું નસ્ય આપવું. (૨) ગંડમાળા ઉપર[illegible] બ્રહ્મદંડીના નવ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં તથા લેપ કરવો. [illegible] કરેલી ગંડમાળાનો નાશ થશે. (જુઓ ઉટકટારી.)

૮૧૪. બ્રાહ્મી.—સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ બ્રાહ્મી. કો૦ બ્રગીવ્રણ, એ[illegible] ક૦ ઓંદેલગન. તા૦ વલ્લારી. તૈ૦ બ્રાહ્મીચેટુ. તું૦ તિમારે. મલા૦ મુત્ત[illegible] ગ્રન્ના. ઇંગ્લીશ ગ્લોબર. લા૦ હાઇડ્રોકોટાઇલ એશિયાટિકા.

બ્રાહ્મીનાં "**બ્રાહ્મી, કપોતવંકા, સોમવલ્લી, સરસ્વતી**" એવાં ન[illegible] છે. બ્રાહ્મીનો ભેદ બ્રાહ્મીબુટ્ટી નામે છે. તેનાં "મંડૂકપર્ણી, ત્વાષ્ટ્રી, [illegible] મહૌષધિ" એવાં નામો છે. **બ્રાહ્મી:**—શીતળ, તુરી તથા કડવી છે; અને બુ[illegible] પ્રજ્ઞા, મેધા, આયુષ્ય તથા અગ્નિને વધારનારી, સારક, સ્વાદુ, લઘુ, કંઠ[illegible] રસનિગ્રહ, રસાયન તથા હૃદ્ય છે; અને મેદ, વિષ, કોઢ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, [illegible] ખાંસી, કફ, પ્લીહા, વાતરક્ત, પિત્ત, અરુચિ, દમ, શોષ, વાયુ, સંપૂર્ણ દોષ[illegible] કફનો નાશ કરે છે. કારિવણ અથવા બ્રહ્મમંડૂકીના પણ એવાજ ગુણ છે. [illegible] **યોગ:—(૧) ઉન્માદ ઉપર:**—બ્રાહ્મીના રસમાં કોઢ કોળિંજનનું ચૂર્ણ અને [illegible] નાખી પાવું. **(૨) મગજમાં ખરાબ આવરી થયેલાને:**—બ્રાહ્મીનો રસ નવ[illegible] આસગાંધી બે તોલા, સાકર અર્ધો તોલો અને છડ એક તોલો, એનું ચૂર્ણ [illegible] ગાયના પાશેર દૂધમાં નાખી પાવું. **(૩) દેવી (શીતળા)ના આવાર ઉપર** [illegible] બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં પાવો.

૮૧૫. ભમરડીનો વેલો.—સં૦ કુંભાંડી. મ૦ ભોંવરી, ભવરલી [illegible] ભમરડવેલી [illegible] ઉંપુસપ્રે. લા૦ હાઇમેનોડિક્ટિયં એક્સેલસમ.

[illegible] ભમરડીના મોટા મોટા વેલા હોય છે. મૂળ નક્ષત્રના [illegible] સાને અટલે એ [illegible] થઈ ઝાડ ઉપર ચારે તરફ પ્રસરેલા હોય છે. [illegible] [illegible] ફૂલ [illegible] અને પાંદડાં કરિકણીનાં પાંદડાં જેવાં હોય [illegible] ફૂલમાંથી [illegible] ના ભાગમાં જેવા તોરા આવી ઉપર [illegible] ભમર[illegible] નાખી તેના આગળ જે લીલા રંગના [illegible] હોય છે [illegible] ભમરડામાં ત્રણ કિંવા ચાર બિયાં [illegible] છે [illegible] નાખી દે છે. આગળ તે ભમર[illegible] [illegible] છે **ભમરડીનો વેલો**—તીખો, [illegible] [illegible] તથા સર્વ દોષનો નાશક છે. [illegible]

આર્દા બ્રહ્મદંડી [illegible] નથમ ઉટકટા તથા કાંટારીઓ બન્ને [illegible] પણ [illegible] માન્યા છે વળી કોઈ નિઘંટ[illegible] બ્રહ્મદંડી [illegible] નિઘંટુના કેટલાક ગ્રંથો કંટારીના[illegible] [illegible]

૪૨૭. ભાંગરો:—સં૦ માર્કવ, ભૃંગીરાજ. મ૦ માકા. હિં૦ ભાંગરા-ભંગરા. બં૦ ભીમરાજ. ક૦ ગરક, કાડીગેરગુ. તૈ૦ ગુંટકલ, ગરગેડુ. તા૦ કરીસાલન્ની. મલા૦ કુન્નુન્નિ. ઓ૦ કેશરે. ગો૦ કાજળમગુ. ફા૦ જમર્દર. અ૦ હઝીજ. ઇં૦ ટ્રેલિંગ એક્લીપ્ટા. લા૦ એક્લીપ્ટા પ્રોસ્ટ્રેટા.

ખેતરમાં અને પાણીવાળી જમીનમાં એના રોપા થાય છે. એ વેંત બે વેંત લાંબા અને જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે. એને આસો અને કાર્તિકમાં ફૂલ આવે છે. ભીનાશવાળી જમીન ઉપર ભાંગરાનાં ઝાડ બારે માસ રહે છે. ભાંગરો રંગ ધારક છે. કોંકણમાં શ્રાદ્ધપક્ષમાં એનું શાક કરે છે. ભાંગરામાં ઘણે ભાગે કરીને એક જાત છે. એને કાળાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ ક્વચિત્જ નજરે પડે છે. એ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. **ભાંગરો:**—આંખોને હિતાવહ, કડવો, ઉષ્ણ, કેશોને કાંતિ આપનાર, વૃદ્ધિ કરનાર, ત્વચાને હિતાવહ, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, દાંતને હિતાવહ, મેદ હરનાર તથા રસાયન છે. અને કફ, સોજો, વિષ, કામોત્પત્તિ, અંડવૃદ્ધિ, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, વાયુ, ઉધરસ, દમ, કોઢ, કૃમિ, આમદોષ, પાંડુ, હૃદ્રોગ, ત્વગ્રોગ તથા કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે. **કાળો ભાંગરો:**—ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, વીર્ય તથા રસાયન છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(1) **ઉપદંશ રક્તની શુદ્ધિ થવા માટે:**—ભાંગરાના રસવડે અથવા ભાંગરો અને જાઈનાં પાંદડાંનો રસ એકત્ર કરી તે વડે ગુમડું ધોવું. (૨) **સૂર્યાવર્ત અને આધાશીશી ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ અને બકરીનું દૂધ સમભાગે તડકામાં ગરમ કરી નાકમાં નાખવું, અથવા ભાંગરાના રસમાં મરી વાટી બે વાર નસ્ય કરવું. (3) **બાળકની શરદી ઉપર:**—બાળકને જન્મતાંજ કફનો જોર ગળામાં વધેલ હોય છે—વળી ઘુરઘુરે છે તે ઉપર:—ભાંગરાનો અંગરસ બે ટીપાં કાઢી તેમાં ચોમાસું મધ નાખી તે મિશ્રણ આંગળીવડે બાળકના તાળવામાં પડેલ ખાડામાં ઘસવું, કફ નીકળી પડે છે; અને બાળક હુશિયાર થાય છે. એ વિધિ સુવાણીએ જાણવી, [illegible]. (૪) **ધનુર્વાત ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ ૧ તોલો, [illegible] રસ ૧ તોલો, આદાનો રસ ૨ તોલા [illegible] નગોડના રસ ૧ તોલો, [illegible] પાંદડાનો રસ ૩ તોલા, એ પ્રમાણે બધા રસ એકત્ર કરી તેમાં [illegible] [illegible] નાખવા [illegible] [illegible] [illegible] પ્રમાણે એ [illegible] આપવી [illegible]. (૫) **કમળી ઉપર:**—ભાંગરાના રસમાં મરીનો ભૂકો [illegible] નાખી [illegible] સાથે ૭ દિવસ [illegible]. (૬) **બાળકના પેટમાંના બાદ ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી [illegible] દિવસ [illegible]. (૭) **શરીરે પાણી ફૂટી નીકળે તે ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ૧ તોલો ૪ તોલા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. (૮) **[illegible] ઉપર:**—ભાંગરાના રસમાં મરીનો ભૂકો નાખી તે રસ પાવો [illegible] [illegible] [illegible]. (૯) **મોડશી (કોલેરા) ઉપર:**—ભાંગરાના રસમાં [illegible] [illegible] [illegible] માણસને [illegible] રસ પાવો. (૧૦) **અગ્નિદગ્ધ [illegible] ઉપર:**—

અને કફ, વાયુ, કૃમિ, અર્શ, ઉદર, આનાહ, મેહ, સંગ્રહણી, કોઢ, ચોળો, સો
ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, વ્રણ, વિકાર, રક્ત વિકાર તથા તાવનો નાશ કરે છે. એનાં ફ
(ભીલામા):–તુરાં, ધાતુપ્રદ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, લઘુ, મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, સ્નિગ્ધ, અગ્નિ
વર્ધક, તીક્ષ્ણ, છેદક, ભેદક તથા મેધાકર છે; અને કફ, વ્રણ, શ્વાસ, શ્રમ, અત
આધ્માન, સંગ્રહણી, મલબદ્ધતા, કૃમિ, ગ્રહ, ઉદર, અર્શ, કોઢ, જ્વર, ગોળ, ગુલ્મ ત
રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળની છાલ**:–મધુર, સ્નિગ્ધ, રસ વખતે તીખ
લઘુ, તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ, છેદક, દીપન તથા મેધાકર છે: અને વાયુ, કોઢ, વ્રણ, ઉદ
કફ, અર્શ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, સોજો, આનાહ, જ્વર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે
એનાં બિયાં:–મધુર, બૃહણ, વૃષ્ય, દીપન તથા તર્પણ છે: અને ગોળ, અગ્નિ
દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળનાં ડીંટાં**:–સ્વાદુ, કે
અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે. **નદીભલ્લાતક**:–(પાણીભીલામો) કડવી, તુ
મધુર, શીત, આહક તથા વાતકર છે. અને રક્તપિત્ત, વ્રણ તથા કફનો નાશ
છે. **ઉપયોગ**:—(૧) **કૃમિ ઉપર**.—ભીલામો દહીં સાથે કિંવા આમલી સ
ખાવો અથવા તેનાં ફળ રોજ ખાવાં. (૨) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**:—આવળ
માસના જૂના ઘીમાં જોઇએ એટલો ભીલામો ઘસી, રાત્રે સૂઇ રહેતી વેળાએ ગુદ
અંદરના ભાગમાં જાય એવી રીતે લેપ કરી દેવતાથી વ્રણોને તાપ ન લાગે એ
રીતે એક કલાક સુધી શેકવું. એટલે દરેક ઝાડાને વખતે થતો રક્તપ્રવાહ બ
દિવસે બંધ થશે: અને સણકા મટી રાત્રે નિદ્રા સારી આવશે. (૩) **ભીલામ**
લાગવાથી ફોલ્લા ઉઠે છે તે ઉપર:—તલ વાટી તેમાં કાળી માટી ન
અથવા માખણમાં અથવા દૂધમાં તલ વાટી લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, ત
માખણ, દૂધ એકત્ર કરી લેપ કરવો; અથવા અર્જુન ઝાડની છાલ અને પ
કચરી તે અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું; અથવા બહેડાંના મગજનો લેપ કર
અથવા જેઠીમધ, નાગરમોથ અને કોઠીનાં પાંદડાંનો લેપ કરવો; અથવા પ્રે
વાટી ચોપડવી; અથવા ગોમેતીનાં પાંદડાંનો રસ એક બે વાર ચોપડવો: અ
મલાઇ (દૂધની તર) ચોપડવી; અથવા ટોપરૂં અને બદામ ઘસી ચોપડવી; અ
સરસવ, તાંદળજો અને માખણનો લેપ કરવો: અથવા તાજો ચુનો અ
માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું: અથવા ગરી પડેલાં કુમળાં નાળીએ
પાણીમાં ટોપરૂં ઘસી ચોપડવું: અથવા કુવાડીયાના પાનનો રસ ચોપ
બકરીનું દૂધ ચોપડવું: દારૂહળદર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લે
કરવો; અથવા ગોપીચંદન ઘસીને ચોપડવું. (૪) **કૃમિ ઉપર**:—ભીલામ
નાનો કકડો દૂધમાં કઢી તે દૂધ પાવું. (૫) **કાંખમાંજરી** (બાંબલાઇ
ઉપર:–ભીલામાની ફુલી કરવી એટલે મટી જાય છે. (૬) **બદ ઉપર**:–ચુનો અ
ભિલામો એકત્ર ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાડવી. (૭) **ગંડમાલા ઉપર**:–ભી

જુના ગોળ તોલા ૧ા માં કરી દરેક ગોળી પાંચ તોલા તલના તેલ સાથે ર
ના દરદીને ૧૪ દિવસ સુધી ખવરાવી હતી. ખોરાક સાથે પણ દરેક વખતે
તોલા સુધી તલનું તેલ ખાવા કહ્યું હતુ.

એક ચતુર્થાંશ મેળવી તેમાં ઝીણી વાટેલી મરીની ભૂકી નાખી તે મિશ્રણ મર્દન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બે વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગરમ પા[illegible] વડે સ્નાન કરવું; એટલે અંગમાંનું કળતર નાશ પામશે. (૩) સન્નિપાત [illegible] ઉપરઃ—મિરજેગીનાં પંચાંગનો ક્વાથ કરી લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પા[illegible] (૪) ગુદભ્રંશ ઉપરઃ—મિરજેગીનાં મૂળ નાગરવેલના રસમાં ઘસી [illegible] લેંગ નાખી પાવાં.

૪૫૪. મીઠો લીંબડો—(સં૦ કૈડર્ય. મ૦ કઢીનિંબ.) આ ઝાડ ઘણાં મોટ[illegible] થતાં નથી. આ ઝાડ બાગમાં વાવે છે. એ ઝાડને બારિક ડાંખ હોય છે. એના પાંદડાં સુગંધી છે. એ પાંદડાં મસાલામાં નાખે છે તથા ઘી ચોપડી દેવતાની આગમાં શેકી કઢીમાં નાખે છે; તેથી કઢી સુવાસિક થાય છે. મીઠો લીંબડો— દીપન, કડવો, તિખટ, તુરટ તથા લઘુ છે; અને દાહ, અર્શ, કૃમિ, રક્ત, સંતાપ, ઉલટી, કોઢ, ભૂતબાધા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૪૫૫. મીઠું લીંબુ (મોસંબી)—સં૦ મધુજંબીર. મ૦ સાખરલીંબુ. • મીઠા લીંબુ. બં૦ કમલાલેબુ. ક૦ કિત્તિલે. સક્કરેગેચી. ફા૦ લિમનેશીરી. અ૦ લામુ નેફેરૂ. ઈં૦ સ્વીટ લેમન.

આ એક લિંબુનીજ જાત છે; પરંતુ એનાં ફળ ખાટાં લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એ ફળ નારંગી જેવડું થાય છે. એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે. એ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચા વધી એનો વિસ્તાર પણ ઘણો મોટો થાય છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે. પાકા ફળનો રંગ પીળો હોય છે. ઉષ્ણ ઋતુમાં એ ફળ ઘણાં સારાં લાગે છે. મીઠું લીંબુઃ—મધુર, સ્વાદવાળું, દીપન, તર્પણ, વૃષ્ય, રુચ્ય, પુષ્ટિકારક, જડ, ધાતુ-વર્ધક અને ગ્રાહક છે; તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, ઉલટી, જ્વર, વિષરોગ, રક્તરોગ, અરુચિ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉલટી ઉપરઃ—સુગંધ[illegible] મીઠા લીંબુની રાખ મધમાં આપવી.

૪૫૬. મીંઢળનું ઝાડ—સં૦ મદન. મ૦ ગેળ મેણફળ. હિ૦ મૈનફળ, [illegible]કરહર. બ૦ મયનાફલ. તા૦ મુરારે. ક્ર૦ મગારે. તે૦ મંગિય વસન્ત [illegible] ક૦ મગારે બેગારે. ઇબ્ન્બ્રોનનેરે મલ૦ મારાઅરી. અ૦ જોઝુકે. ઇંગ્લિ૦ [illegible] ને૦ કેફ. પ૦ મિરોસ્ટ ઇ૦ રુબીએકીનાક્ષ. લા૦ રેન્ડીયા ડ્યુમે[illegible].

આ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી અને તે ઝાડને [illegible] કાંટા હોય છે. [illegible] [illegible] જેવડી [illegible] એ ઝાડ [illegible] [illegible] [illegible] મીંઢળ [illegible] [illegible] [illegible] મીંઢળ [illegible]

કાઢવું; અને ફુંટીની બન્ને બાજુએ અડી અડી આંગળને અંતરે બે ફુવ કરં જીલામો ઉડવા માટે કેળનાં પાંદડાંને એરંડીયું તેલ ચોપડી ઉપર બાંધવું. (૨૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—ભીલામો અને હળદર એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો અને બાજુના દેવતાથી શેક કરવો. (૨૭) મૂર્છા ઉપર:—પગના તળીયાના મધ્ય ભાગમાં બળતો ભીલામો દબાવવો; એથી પણ શુદ્ધિ ન આવે તો મગજની બન્ને નસો ઉપર ભીલામાનો ડામ દેવો. (૨૮) ટાલ પડે છે તે ઉપર:—ભીલામાના પાંદડાંના રસમાં મધ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨૯) સન્નિપાત, પક્ષાઘાત વગેરે વાતવિકારો ઉપર:—ભીલામાનાં ફળ (ગોડંબી), છાલ કાઢેલા ભુંજેલા ચણા, કોપરું, ગોળ અને ઘી સમભાગે લઇ તેને એકત્ર કુટી આશરે પાંચ તોલા વજનના લાડુ કરવા; અને રોજ સવારે એકેક લાડુ ખાવો. (૩૦) ઘાવ તેલ:—ભીલામો, લસણ, ડુંગળીની પાંખડી અને અજનો, એ તેલમાં કઢવા તે તેલ સિદ્ધ કરવું; એ તેલ ચોપડવાથી શરીરમાં થયેલા આગંતુક જખમ બે ત્રણ દિવસમાંજ સારા થાય છે.

સૂચના:—જેને ભીલામો માફક ન આવતો હોય તેણે તેનો ઉપયોગ કરવા વિચાર કરવો જોઇએ.

૪૧૯. ભીંડી:—સં૦ અંબષ્ઠા. મ૦ અંબાડી. હિં૦ અમ્બારી, મેસ્ટિ‌. દે૦ પુંડિકુરા. ક૦ પુંડી, પુંડીબીજ, પુંડીપનારૂ. બં૦ માચિકા. પં૦ તુસુકા.

ભીંડી આ દેશમાં ઘણી થાય છે. ભીંડીનાં ઝાડ ચાર પાંચ હાથ ઉંચાં થાય છે. એ સીધાં વધે છે. કુમળાં હોય ત્યારે એનાં પાંદડાંની ભાજી કરે છે. એ બિયાંનું તેલ નીકળે છે. એ તેલ કસુંબ બીજ અથવા ભોંયમગની સહાયથી કરે છે. ઝાડ સુકાયા પછી તેને ભીંજવી રાખી તે ઉપરની છાલ કાઢી લે છે. તે ગુણપાટ, દોરડાં અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ભીંડીનું સ્વતંત્ર ખેતર કોઈ વાવતું નથી. દુકાળ વખતે ગરીબ લોક ભીંડીના રોટલા ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. એમાં એક બીજી જાતની ભીંડી થાય છે. તેને "વિલાયતી ભીંડી" કહે છે. એના ઉપર જે ફળ આવે છે તેના ઉપર રાતા રંગની છાલ હોય છે અને તે કોકમ જેવી જરાક ખાટી હોવાથી સુકવી રાખી ઉપયોગમાં લે છે. તે પિત્તશામક છે. ભીંડીનાં સળેખડા, ગંધકનું પાણી કરી તેમાં બોળે છે; અને તે સળગાવવાના કામમા તેનો ઉપયોગ કરે છે. ભીંડી:—તુરી, ખાટી, મધુર, અગ્નિ દીપક અને કંઠને હિતાવહ છે; તથા કફ, વાયુરોગ, સળેકમ, અરુચિ અને પિત્ત તિસારનો નાશ કરે છે. (૧) પિત્તાંશ ઉપર:—રાતી (વિલાયતી) ભીંડીનાં ફળ પાણીમાં બાફી, તે પાણીમાં મરીની ભૂકી, હિંગ અને ગોળ નાખી તે પાણી પાવું. (૨) માથાના ખોડા ઉપર:—ભીંડીનાં પાંદડાંના રસમાં આમલસાર ગંધક ખરલ કરી તે ચોપડવો. (૩) હાથને તાબાગરમી થઇ હોય તે ઉપર ભીંડીનાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી તે બાંધવાં; અને ૭ દિવસ હાથ ઉપર બાંધવાં. (૪) તેલથી થએલા અજીર્ણ ઉપર:—ભીંડીની ભાજીમાં [illegible] નાખીને બાફીને ખાવી. (૫) [illegible] ઉપર:—ભીંડી [illegible] તેમાં તેલ, ગોળ નાખી દુઝણા દેવાથી ખરજવું [illegible] મટે છે.

૪૨૪. ભેંડ:—આ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. આ ઝાડની
ઠંડી હોય છે અને સદાકાળ સરખા રહે છે. એનાં પાંદડાં સુંવાળાં અને
કાંઈક પીળાં તથા કાંઈક રાતાં એમ બે રંગનાં આવે છે. એનાં ફળ સોપારી
મોટા ત્રાપા જેવડાં હોય છે. એ ઝાડ ડુંગરોમાં અને વગડામાં પોતાની મેળે
છે. એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને હલકું હોય છે: એટલે તેના રથ, માછ
શિલાછાપની ફેંપરી ઇત્યાદિ કરે છે.

૪૨૫. **ભોંય આમળી:**—સં० ભૂમ્યામલકી, ભૂધાત્રી. મ० ભુંઇ આંવળી
હિં० ભુંય આંમલા, જર આંમલા. બંગ. આંમલા, પતાલ આંવળા. અં०
આંમલા. ક० નેલનેલ્લિ, આરૂનેલ્લિ, કિરિનેલ્લિ. તૈ० નેલઉસિરિ. તા०
યનેલ્લી, નિલનેલ્લિ. તુ० નેલનેલ્લિ. મલા० કિલનિલ્લ. લા० ફાઇલેન્થસ્ નિ
ફાઇલેન્થસ્ યુરિનેરિયા.

ભોંય આમળીનાં પાંદડાં રીસામણીનાં પાંદડાં જેવાં બારીક હોય છે
ઝાડની ઉંચાઇ વેંત બે વેંત હોય છે. ચોમાસામાં એ ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે
ઝાડની ડાળીએ નાગલી (નાગલી ધાન) જેવડાં બારિક ફળ આવે છે. એ
રંગ લીલો હોય છે. એ ફળનો સ્વાદ કિંચિત ખારો અને કડવો હોય છે. એ
તાપની મોસમમાં સુકાઇ જાય છે: માટે કાર્તિક માસના અરસામાં એ ઔષધિનો સં
કરી રાખવો. **ભોંય આમળી:**—તુરી, ખાટી, શીત, કડવી. મધુર, રુચિકર,
તથા ઉષ્ણ છે: અને પિત્તમેહ, મેદ, કફ, પાંડુરોગ, મૂત્રરોગ, દાહરોગ, તૃષ,
રસ, પિત્ત, રક્તદોષ. વાયુ, ક્ષતક્ષય, દમ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ
(૧) **પ્રદર ઉપર:**—ભોંય આમળીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી
કાઢી તેમા ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવાં; એટલે દુઃસાધ્ય પ્રદરનો પણ નાશ
છે. (૨) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ભોંય આમળીનાં પંચાંગ વાટી પાવાં. (૩
પ્રમેહ ઉપર:—ભોંય આમળી, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર એ ૨૦ મરી
વાટી પાવાં: એટલે સાત દિવસમાં અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે. (૪
કમળો, જીર્ણજ્વર અને પાંડુરોગ ઉપર:—ભોંય આમળીનાં મુઠીભર
એરંડનાં ત્રણ પાંદડાં, પાંચ લવંગ, આમલીના ચીચોડના ફરતાં પણ
રાખ, સાત મરી, જીરૂ અને થોડાં કાંકરનાં (કાંકચનાં) પાંદડાં, એ સર્વ
ગોળી કરી તે દૂધમા પાવી. (૫) **પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ઉદરરસ અને**
ઉપર:—લીંબુના રસમા રોજ મુઠીભર દાડમડીનાં પાંદડાં અને મુઠીભર ભોંય
બીનાં પાંદડાં પલાળી રાખી સવારે મસળી લઇ, તેમાં કોડીની ભસ્મ નાખી
રસ સવાર સાંજ મળી ૭ દિવસ પાવો.

૪૨૬. **ભોંયકોળું:**—સં० વિદારીકંદ. મ० ભુયકોહાળા, હળકાંદા
દુધવિદારી ક० ક્ષીરકંદ, ગઝેંગેણુસુ. તા० ફુલમોટીર. તૈ० ભૂચક્રગડ્ડ. ગુ० ને
જડ મોટક્ષકાન. લા० ઇપોમિઆ-પેનિક્યુલેટા.

ભોંયકોળામા બે જાત હોય છે. સ. ભોંયકોળું અને દૂધ ભોંયકોળું (
વિદારીકંદ). દૂધ ભોંયકોળાનાં પાંદડાં કાષ્ઠ કાલીંજડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય

કરેલી ભૂકી બે તોલા સુધી નાખી મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું. ઉકાળતાં અર્ધું રહે એટલે તેમાં સાકર ૩ તોલા અને ઘી બે તોલા નાખી પાકું કરવું. પછી તેમાં જાયફળ, એલચી, કેસરની ભૂકી નાખી બદામ, ચારોળી નાખવાં; તથા તેમાંથી અર્ધો પાક સવારે અને અર્ધો સાંજે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી સાત કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ઘટ્ટ થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે. (૨) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:—મુસળી ચાવી ખાવી અથવા એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર નાખી ખાવું. (૩) પથરી ઉપર:—મુસળીકંદ ખાવા એટલે પથરી નીકળી જાય છે. (૪) પ્રદર ઉપર:—મુસળી અને ગળુંદીની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. (૫) સંગ્રહણી ઉપર:—મુસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી. પથ્ય છાશ અને ભાત ખાવાં.

૪૬૨. મુળા:—સં૰ મૂલક. મ૰ મુળા. હિં૰ મુલી. ક૰ ગો૰ તા૰ તુ૰ મુલ્લંગી. તૈ૰ મુલ્લીગી. મુલ્લંગી (?). ગુજરાત. મલા૰ કનકપાલ. ફા૰ તુરબ. અ૰ ફજલ. ઇંગ્લ૰ રેડીશ. લા૰ રેફેનસ્‌સેટીવસ્.

મુળા એ એક જાતનું શાક છે. જમીન સારી હોય અને ખાતર વગેરે મદ્દતન સારી થાય તો એક મુળો પાશેર ભાર વજનનો થાય છે. મુળાનાં બીયા વાવી તેના છોડ થાય એટલે તે ઉપર શીંગો આવે છે અને તેમાં મુળાનાં બિયાં હોય છે. મુળાનું, તેનાં પાંદડાંનું અને તેની શીંગોનું શાક થાય છે. મુળાનું રાયતું ઘણું સારૂં થાય છે. મુળા એકલા પણ ખવાય છે. મુળો એ પાચક અને રૂચિકર છે. મુળાનો રંગ ધોળો સફેદ હોય છે. મુળાનાં બિયાં માખણમાં નાખી વાવતાં એટલે માખણ જેવાજ નરમ મુળા થાય છે અને પાક પણ પુષ્કળ આવે છે. સાધારણ મુળા:—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, ગ્રાહક અગ્નિદીપક, ગુરૂ, રૂચિકારક તથા પાચક છે અને ગોળો, ગુલ્મ, હરસ, વાયુ, કફ, જ્વર, દમ, નાસારોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. કુમળા મુળા:—ખારા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, હલકા તીક્ષ્ણ, સારક પાચક, મધુર ગ્રાહક તથા ત્રણદોષકારક છે; અને મૂત્રદોષ, દમ, ઉધરસ, ક્ષય, ગુલ્મ, શ્વાસ, નેત્રરોગ નાભિગ્રંથ કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ત્રિદોષ, જ્વર, ઓ ... ઉદાવર્ત પીનસ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. સ્થૂલ (મોટો) મુળો:—ઉષ્ણ, તીખા, રૂચિકર, ગ્રાહક તથા દીપક છે ... ગુલ્મનો નાશ કરે છે. સુકા મુળા:—... તથા ઉષ્ણવીર્ય છે અને દાહ, પિત્ત તથા ... નાશ કરે છે. પાકા મુળા:—તીખા, ઉષ્ણ તથા અગ્નિકારક છે. ભોજન પછી ... ખાવાથી પિત્ત તથા કફને ... છે અને ભોજન વખતે ખાવાથી વિ... તથા ... કારક છે ... અને ... નાશ કરે છે. મુળાની શીંગો:—... ખાવાથી ... વાયુની નાશક છે. મુળાનાં ફૂલ:—કફકારક તથા પિત્તકારક છે ... કફ તથા ... છે અને નાળો ત્રિદોષ તથા ... નાશ કરે છે. ચુકંદરિયા મુળા—... ગુજરાતમાં મુળાને મરાઠીમાં "બોરી મુળા" કહે છે જેને ... ગાજર જેવા એક ... છે અને મુસલમાનો ... કહે છે. તે તીખા ઉષ્ણ રુચિકર,

[illegible] જોતા ચાટે. (૨) રક્તમૂત્ર [illegible] ઉપરઃ—[illegible] મૂકી મોં અને ઘી, તાવે ખાડો ([illegible] સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે.—દૂધમાં વાટી તેના રસમાં સાકર નાખી તે [illegible] (૪) [illegible] ઉપરઃ—[illegible] રસ પાંગર અને [illegible] [illegible] અથવા આંબળાનો રસ પાઇને. [illegible] (૫) બહુમૂત્ર રોગ ઉપરઃ—આંબળાનો રસ. [illegible] (૬) આનું મૂત્રરોગ ઉપરઃ—[illegible] આંબળાનું [illegible] એલચી, તજપત્ર, નાગકેસર અને [illegible] [illegible] સમભાગ ભૂકી મિશ્ર કરી જેટલું વજન થાય તેટલી સાકર [illegible] સાકરની ભૂકી નાખી, બધાં ઔષધ [illegible] [illegible] ઘી નાખી એક કિંવા બે તોલાની [illegible] [illegible] એ પ્રમાણે ખાવી. (૭) [illegible] [illegible] પીવા નાખવું અને તેમાં [illegible], [illegible] એલચી, તજપત્ર, ગોખરૂ, [illegible], [illegible] પાક કરી તેની થેપલીઓ કરી [illegible] [illegible] ઉપર ઘી દૂધ પીવું: એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ [illegible] (૯) [illegible] ઉપરઃ— [illegible] આંબળાનું ચૂર્ણ માથે લેપ કરવો. ([illegible] [illegible] ખાવું (૧૦) શરીરે કળ ચઢે તે ઉપર [illegible] [illegible] નાખી પાવો. (૧૧) સુવાવડીને દૂધ વધવા [illegible] [illegible] મધમાં આપવું. (૧૨) અશક્ત, દૂબળાં અને [illegible] [illegible] ન હોય એવાં બાળકોને:—આંબળાનું, [illegible] [illegible] દૂધ, ઘી, સાકર અને મધ મેળવી [illegible] [illegible] (૧૩) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—આંબળાના ચૂર્ણને [illegible] [illegible] ઘી અને મધમાં આપવું: એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ [illegible] (૧૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર [illegible] ગોખરૂ, જેઠીમધ અને નાગરમોથ [illegible] [illegible] મધ નાખી પાવો. એજ કાઢામાં [illegible] [illegible] થાય છે

[illegible] ([illegible] સં. મ૦ ભુઈચાપા) એ ઝાડ [illegible] [illegible] જેનો કંદ હોય છે. તેમાંથી [illegible] [illegible] થાય છે. એ ઝાડ [illegible] [illegible] ઉગી નીકળે છે. એનાં ફુલ:-મધુર અને [illegible] [illegible] તથા તીખાં છે: અને સોજો, ગળગંડ [illegible] [illegible] (૧) કર્ણમૂળ, ગંડમાળ, સ્તનરોગ [illegible] (૨) [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં. (૨) [illegible] [illegible] ગમળ અને મરી એક [illegible] [illegible]

ભોરિંગણીનો અંગરસ કાથમાં નાખી પાવો. (૫) સામાન્ય જ્વર ઉપર:—
ગણીનાં મૂળ, કરીયાતું તથા સુંઠનો કાઢો દરવેળા ત્રણ તોલા સુધી દિવસમાં
વાર પાવો; તેથી શ્રમ કિંવા કોઇ પણ કારણથી આવેલો સામાન્ય જ્વર
જાય છે. (૬) ભૂખ ન લાગે તો:—ભોરિંગણી ઝાડ સહિત વાટી તેમાં ૧
લવંગ, ૧ તોલો જાયફળ અને ૧ તોલો મધ નાખી સતત ત્રણ દિવસ
કરવો. પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ એક ગોળી પ્રમાણે
દિવસ આપવી. (૭) પેટમાં કોઈ પણ આકારની ગાંઠ હોય તો તે ઉપ
ભોરિંગણી મૂળ સહિત સુકવવી. પછી તેની ભૂકી કરી ગરમ પાણીમાં એ
ભાર પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર ૭ દિવસ આપવી. (૮) ભાર ઉપર:—ભો
અને ઉભી રિંગણીનો કાઢો કરી તેમાં પાપડીઓ ખારો નાખી તે કાઢો
(૯) શ્વાસ-કાસાદિક ઉપર:—ભોરિંગણી, ગળો, સુંઠ અને
લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, અર્દિત વાયુ (
મ્હું તે), સળેકમ, અરૂચિ, સ્વરભંગ, શૂળ અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે.
કાનમાં કૃમિ (કીડા) થયા હોય તે ઉપર:—ભોરિંગણીનાં ફળ ગોરી
રાપર નાખવાં અને જે ધુણી નીકળે તેને નળી લગાડી કાનમાં
કૃમિ બહાર આવે છે. (૧૧) અજીર્ણ જ્વર ઉપર:—ભોરિંગણી અને
પાપડાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. (૧૨) જીર્ણજ્વર ઉપર:—ભોરિં
ળો, સુંઠ તથા ગળોનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપર નાખી પાવો. (૧૩)
કૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર:—ભોરિંગણીનો સ્વરસ
આપવો. (૧૪) શ્વાસ ઉપર:—ભોરિંગણી, જીરૂં અને આમળાંનું ચૂ
આપવું; એટલે ઉધ્વ, મહા અને તમક શ્વાસ ક્ષણમાં દૂર થશે. (૧૫)
વિષ ઉપર:—ભોરિંગણીનો રસ ઘી નાખી પાવો.

૪૩૦. મકાઈ.—સ૦ મહાયાવનાલ. મ૦ મકા. હિં૦ મકા.
જનપટગુ. ઈં૦ ઇન્ડિયન કોર્નમેઝ. લા૦ ઝિયામેઝ.

મકાઈ એ ડુંગરી પ્રદેશમાં સારી થતી નથી. એના છોડ
ઉંચા વધે છે. એ છોડ ઘણું કરીને જુવારના છોડ જેવા હોય છે. એ
નાલમાંથી દરેક છોડને બે સુધી કણસલાં આવે છે. છોડની ટોચે
છે. જો એ તુરો પડી ખાઇ જાય કે ભાંગી નાખે તો કણસલાં
રહે છે. મકાઇના દાણાનો રંગ પીળો હોય છે. ક્વચિત્ રાતા રંગનું
પણ હોય છે. મકાઇના લીલા ડોડા શેકી ખાય છે. તે ઘણા સારા
એ ધાન્ય બહુજ પૌષ્ટિક, કડું તથા વાતુલ છે. એ ધાન્ય વરેક
ઉપયોગ.—(૧) ઉલટી ઉપર:—મકાઇના દાણા બાળેલા કણસલાં
રાખ કરી ને મધમાં વાલ દેઢ વાલ આપવી એટલે ઉલટી તુરત

૪૩૧. મખમલી.— સ૦ વિજની મ૦ મખમાલ, મખમ
સુમારે ફુટ સુધી ઉંચા વધે છે. મખમલીમાં ધોળી, રાતી, ભૂરી,
જુદે જુદે છે. મખમલીને પાંદડાં નાની અનેક, સામાં અને

"મોગરો" કહે છે. બટ મોગરાનો વેલો લાંબો વધતો નથી. જે મોગરાની કલમ કરે છે તે કમ્મરપૂર ઉંચો વધે છે; પરંતુ કલમ નહિ કરેલા મોગરાનો વેલો મોટો થાય છે. મોગરાનાં ફૂલનો રંગ ધોળો હોય છે. એનો વાસ સારો આવે છે. એનું અત્તર નીકળે છે. મોગરો:—મધુર, શીત, સુગંધિ, સુખદ તથા કામવર્ધક અને પિત્તનાશક છે. મોગરી (સં૦ મલ્લિકા):—તીખી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ, શોધક તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને મુખરોગ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, વિષદોષ, વમન, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, હડકવા, અરુચિ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. મદ મોગરો (સં૦ શતપત્રિકા):—તીખો, ઉષ્ણ તથા અગ્નિ સુખ પીરાવે છે; અને વાયુ, મુખરોગ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. વનમોગરી (સં૦ વાર્ષિકી):—શીત, હૃદ, કડવી તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, કફ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, કૃમિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. એના તેલના પણ એજ ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) પીંચોટી ખસી હોય તે ઉપર:—મોગરાના પાંદડાંનો રસ સાકરના દૂધમાં પાવો. ઉલટી થાય તો ઉતાર દૂધ અને ભાત. (૨) ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર:—મોગરાનાં પાંદડાં, કુંભારના ચાકની માટી, રીસામણી, ધાવડીનાં ફૂલ, ગેરૂ, રસાંજન, લાગ એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખવરાવવું.

૯૬૬. માગસી એરંડો:— સં૦ નિકુંભ. [illegible] માગસી એરંડાનાં ઝાડ [illegible] હોય છે. એ સુમારે [illegible] ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં આકારે એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં પણ તે કરતાં નાનાં હોય છે. એ [illegible] થાય છે. એનું [illegible] છે. એ [illegible] હોય છે. એના [illegible] એનાં બિયાં:— [illegible] મધુર, [illegible] [illegible] ઉપયોગ (૧) ઉલટી અને [illegible] (૨) [illegible] ઉપર [illegible] માગસી એરંડા [illegible] (૩) વીંછીના વિષ ઉપર:— [illegible] (૪) [illegible] (૫) [illegible] [illegible] ઉપર:— [illegible]

તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાંનું શાક:—સ્વાદુ, લઘુ, [illegible] તીખું છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનારૂં છે. ઉપયોગ: (૧) [illegible] [illegible] (૨) [illegible] (૩) [illegible] (૪) [illegible] (૫) [illegible] (૬) [illegible] (૭) [illegible]

૪૩૯. [illegible]

[illegible]

ઉપર જે મોટી શિરા (નસ) હોય છે તે શિરા ઉપર તે થેપલી મૂકી હાથના અંગુઠાવડે જોર દઈ દબાવવી. પછી તેને ભાત અને દહીં ખાવા આપી બે કલાક બેસવાને કહેવું. એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવું. (૨) સ્તનરોગ ઉપર:—નાગરમોથ તથા કડવી ઇંદ્રવતી, એ બને ગાડ મૂગ સાથે વાટી ચોખાના ઓસામણમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે સર્વ સ્તનરોગનો નાશ થાય છે. (૩) હેડકી ઉપર:—નાગરમોથનાં મિંજાં લઈ તે આડપટ પાણીમાં પલાળી રાખવાં. નરમ થાય એટલે કપડાથી ગાળી તેનું પાણી ચાર તોલા વારંવાર પ્રાશન કરવું. (૪) આંખમાં ફુલાં, અંધારાં અને રતાંધળાપણા ઉપર:—નાગરમોથને બોકડાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—નાગરમોથ, પલાશમૂળ અને આમળાનો કાઢો પાવો. (૬) સન્નિપાત અને સંગ્રહણી ઉપર:—નાગરમોથ, અતિવિષ, બીલાં અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમાં પાવું. (૭) કમળા ઉપર:—નાગરમોથનો રસ નાકમાં નાખવો. (૮) અપસ્માર ઉપર:—નાગરમોથનું ચૂર્ણ એકત્ર ગાયના દૂધમાં પાવું. (૯) પિત્તસંબંધી ભ્રમ, જ્વર, દાહ, ઉલટી અને મધર જ્વર એટલે મધુરા ઉપર:—નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળીદ્રાક્ષનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો. (૧૦) અપસ્માર ઉપર:—નાગરમોથ ઉપર ખાખરાનાં પુષ્પ નક્ષત્રમાં એકઠાં ગાયના દૂધમાં પાવાં. (૧૧) કફજ્વર ઉપર:—નાગરમોથ, ધમાસો તથા સૂંઠનો કાઢો પાવો. (૧૨) આમ અને શૂળયુક્ત અતિસાર ઉપર:—દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ અને નાગરમોથ એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ શેષ રહે એટલે તે પાવું. (૧૩) કફ અને વાત અને સન્નિપાત જ્વર ઉપર:—નાગરમોથ અને પીંપરીમૂળનું સમભાગે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૪) રક્ત અને પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો.

૪૭૧. મોરવેલ:—સં० મૂર્વા. મ० મોરવેલ, મેઢરશિંગી, અંગ્રેજી... મોરહરી. ગ० મુરા, મુર્વા, મુરહર. ક० ચોમરસ્સી. તે० સાંસા-ચૂ (ઘા), મર્ચ્છ. લા० મરલ. ઇ० મોરિહલૈપ. લા० કિરનેશિયા ટાઈલોઆ.

મોરવેલ એ વેલો છે. ગોમાસામાં એ વેલો જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવા પાનગાં અને બે આંગળ પહોળાં તથા ત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. દરેક પાંદડાં ઉપર ત્રણ રેખાઓ દેખાય છે. એ પાંદડાં ઝાંખિક હોય છે. એ પાંદડાં લીલાં હોય છે. *મોરવેલ— કરી,

* મ० પંડિત પોતાના નિઘંટમાં મોરવેલ નીચે આપેલ ટીપ્પણીમાં લખે છે: "મોરવેલીનાં પાંદડાં પેરુ (ત્રણ, ત્રણ) નાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. મોરવેલીનાં પાંદડાં ત્રિદળ હોય એનાં પાંદડાં અને ફળ મીઠાં હોય છે. એ ઉપરથી એ વેલીને મધુરસા એવું નામ મળેલું છે. એનાં પાંદડાં જેવા મોટાં છે તેટલાં તે સ્નિગ્ધ (ચિકણાં) પણ છે." મ० દત્તાત્રય બોધ એવું સૂચન કરી ત્રણ ચુરુપીઠથી આપી સ્વરૂપ બતાવે છે). આ ફૂલપાનના સમાન રંગના અને મોટાં પાંદડાંવાળો છુપ છે એનો રસ મીઠો હોય છે તથા પાંદડાં

એક ચમચાભર મીઠું, ઉના આધણ આવેલા પાણીમાં નાખી ઉકાળી લે ... ગરમ ગરમ પ્રાશન કરવું. (૩) માંકડનો નાશ થવા માટે:—મરચાં ... કરવો; અને જ્યાં માંકડ હોય ત્યાં કંઈ પણ ચીજવડે પાણી ચોપડવું એટલે ... પુનઃ માંકડ થતા નથી. (૪) હડકાયા કૂતરાના ડંશ ઉપર:—... વાટી જખમ ઉપર બરવું એટલે ઝેર ખેંચી જઈ જખમ રૂઝશે.

૪૭૭. મરવો (ડમરો):—સં૦ વેણી, મરવક. મ૦ સબ્જા, ... હિં૦ મરુવા, મેંદ. તૈ૦ રુદ્રજાઇ. અ૦ અર્જેજુસ. ફા૦ મર્જેજુસ, ફિરંગી, ... ઈ૦ સ્વિટ્માર્જોરૂ. લા૦ ઓરિજેનમ્ માર્જોરાના.

મરવાનાં* ઝાડ જંગલી તુલસીનાં ઝાડ જેવાં હોય છે. એની ... સુમારે બે ત્રણ હાથ હોય છે. પાંદડાં પણ જંગલી તુલસી જેવાં હોય છે. ... પાંદડાંને ડાંખા હોય છે. મુસલમાન લોક એ ઝાડનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એ ... તુલસીના ઝાડ જેવા મોટા તોરા આવે છે. તેમાં કાળા રંગનાં બિયાં હોય ... એ બિયાંને મરાઠીમાં "તુકુમરાઈ" કહે છે. ડમરાના ઠેકાણા વાસથી ... સર્પ એ ઝાડ પાસે જઈ શકતો નથી. તુકુમરાઈ એ જંગલી તુલસીનાં બીજ ... વધારે ઠંડી છે. મરવો:—પાકકાળે સ્વાદુ, પ્રમેહનાશક, અગ્નિમાંદ્યકર અને ... નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—ડમરાનાં પાંદડાંનો રસ ... ઘડીના અંતરે બે ત્રણ વાર પાવો. (૨) દાહ ઉપર:—મરવાનાં બી પલાળી ... તે ફુલે એટલે તેમાં ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી પાવું. (૩) ખોડા ઉપર ... મરવાનાં પાંદડાંનો રસ અને લીમડાનો રસ એકત્ર કરી માથે ચોળવો. (૪) વીંછી ... ના ડંશ ઉપર:—મરવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૫) બહેરાપણું અને ...

---

* મરવાના છોડને કેટલાક લોકો ડમરા પણ કહે છે; પરંતુ એ ... નં. ૨૧૨ માં વર્ણન કરેલ ડમરા કરતાં જુદો છે. મરવાને જૈન લોકો ... પાસે અને મુસલમાન લોકો મસ્જિદમાં અવશ્ય વાવે છે. એ કાળો મરવો કે ... ડાંખળીઓમાં કાળાશ હોય છે. અહીં મ૦ પટેલે એનાં બીજને તુકમરીયાં ... છે પણ એ તેમની ભૂલ છે. તુકમરીયાં એ બાવચી (આલ્કાઝલ)ના ... હોવાનું સર્વ કોઈ જાણે છે. એટલું તો ખરું કે ઉક્ત આલ્કાઝેલો છોડ ... મરવાની સાથે ઘણા ભાગે મળતો આવે છે. એનાં બીજ, પાંદડાં, મંજર ... તેના ઉપરની શ્યામતા એ આબેહુબ મરવાને મળતી હોય છે; પરંતુ એ ... વગડામાં પોતાની મેળેજ ઉગે છે. એ છોડની ઉંચાઈ બે ફુટથી વધારે ... થવા પામે છે. એ છોડ ભાદરવા અને આસો માસમાં રસભર હોય છે. ... વાસથી મચ્છરને અણગમો થતાં તે દૂર ખસે છે. એથી લોકો એ ... (આલ્કાઝલ)ના છોડને લઈ પોતાની આજુબાજુ પવન નાખવાની ... છે. ઉપવાસના દિવસે કેટલાક લોકો એનાં બીજ કે જેને જુનાની ... રીયાં કહે છે; તે પાણીમાં કે દૂધમાં પલાળી ખાય છે. કેટલાંક બાગો ... પ્રયોગ કરે છે. આ બાવચી આ ગ્રંથમાં વર્ણન કરેલ બાવચી (... કરતાં જુદીજ છે. અહીં પટેલે તેનું વર્ણન આપેલું જણાતું નથી.

મોટાં હોતાં નથી. એની અંદરની છાલ ધોળા અને ગુરી લાલ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ ઉપર:—બોદડી બોરની છાલ ઘસીને પાણી અથવા છાસનો રસ ઘસીને પાયો.

૪૭૬. મ્હાંદ:—આ ઝાડ દક્ષિણ કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. પથ્થર ઉપર રોક એને થાય છે. એનો વેલા નવ દશ વર્ષ ટકી શકે છે. એનાં પાંદડાં કપાસનાં પાંદડાં જેવાં અને કિંચિત્ લાંબાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—આ ઝાડ ખવરાવવો.

૪૭૭. રગતરોહિડો:—સં૦ રક્તરોહીતક. મ૦ રક્તરો—હી—ડા. હિં૦ રોહેડા. ઇસ્પાહમલી. ક૦ મુગ મુત્તલિગ. લા૦ ટીકોમા અંડયુ લેટા. બં૦ રોહ.

આ ઝાડ પલંગ જેવડું થાય છે. એનાં પાંદડાં ગુંદીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર મરીથી મોટાં બોગ અને રાતા રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડ કુંકણ પ્રદેશમાં વિશેષ થાય છે. રગતરોહિડો:—તીખો, સ્નિગ્ધ, તુરો અને શીતલ છે; અને કૃમિ, વ્રણ, પ્લીહા, રક્તવિકાર તથા નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે. સફેત રોહિડાના ગુણ એવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) બરોળ વગેરે ઉપર:—રગતરોહિડો અને હરીતકીનો કાઢ ગોમૂત્રમાં પ્રાશન કરવો: એથી પ્લીહા, મેદ, મૂત્રવ્યાધિ, કૃમિ અને ગુલ્મનો પણ નાશ થાય છે. (૨) છાતીમાં દુખતું હોય અગર છાતીની અંદરનું લોહી બગડેલું હોય તે ઉપર:—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ કરી તે તાજા ઘીમાં આપવું. (૩) શ્વેત પ્રદર ઉપર:—રગતરોહિડાનાં મૂળનો કાઢ મધમાં આપવો. (૪) રોહિતારિષ્ટ:—રગતરોહિડાની છાલ ૪૦૦ તોલા લઈ, થોડી ખાંડી તેમાં ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખી, ચોથે ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી ક્વાથ કરી, ગાળી કરી પછી તેમાં ગોળ ૮૦૦ તોલા નાખી અને ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, પંચકોલ (લીંડીપીપર, ચવક, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, સુંઠ) ૨૦ તોલા, ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિફળા ૧૨ તોલા એ સર્વ તે ક્વાથમાં નાખી, સારા માટલામાં નાખી તેના મ્હોંઢાને બંધ કરી એક મહીના સુધી એમને એમ રાખી પછી મ્હોડું ઉઘાડવું. આ અરિષ્ટ પીવાથી મૂત્રવ્યાધિ, સંગ્રહણી, પાંડુ, ક્ષય, બરોળ, ગુલ્મ, ઉદર, કોઢ, અરુચિ અને આમ દૂર થાય છે. (૫) માર પડવાથી બગડેલા ગયેલા લોહી ઉપર:—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ તાજા ઘીમાં આપવું અને પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૪૭૮. લાનઝોન (અનુંહી)—[illegible] મ૦ [illegible] હિં૦ [illegible] ક૦ [illegible] તા૦ [illegible] તે૦ [illegible] ગુ૦ [illegible] લા૦ [illegible]

આ ઝાડ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

પાણીમાં બારિક વાટી અચિત જગ્યાએ જાડો લેપ કરવો; અને તે ઉપર કેળનાં કોમળ પાંદડાં મૂકી કપડાથી બાંધવું; એટલે દુઃખ નાશ પામે છે. (૨) ખરજ ઉપર:—મરી અને આમલસારો ગંધક બારિક વાટી ઘીમાં ખરલ કરી તે શરીરે ચોળીને અને તાપમાં બેસી અંગ શેકવું; એટલે ખરજ-ખસ જાય છે. (૩) શીતપિત્ત ઉપર:—ઘીમાં મરી વાટી લેપ કરવો અને ખાવું. (૪) ઉરસ્તંભ ઉપર:—અડધો માસો મરીનું ચૂર્ણ બે અથવા ૩ માસા મધ અને સાકરમાં આપવું. (૫) વિષમજ્વર ઉપર:—મરીનું ચૂર્ણ, તુલસીરસ અને મધમાં [illegible] આપવું. (૬) માથું દુખે છે તે ઉપર:—મરી કરંજતેલમાં [illegible] ચોપડવા. (૭) પટકી (કોલેરા) ઉપર:— ગરમ પાણીમાં મરીની ભૂકી નાખી [illegible]. [illegible] મરી ૧૦ ગુંજ હિંગ શેકેલી ૧૦ ગુંજ અને અફિણ ૮ ગુંજ, [illegible] મેળવી ચાર ગોળીઓ કરવી અને દરેક કલાકે એકેક ગોળી પાણી સાથે [illegible]. એ ગોળી ત્રણ કિંવા ચાર વખત કરતાં વધારે વાર દેવી નહિ. (૮) ઉદરરોગ ઉપર:—મરી દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ પાવું. (૯) [illegible] ઉપર:—મરીનો [illegible] પાણીમાં મેળવી ખૂબ હલાવી તે શરીરે ચોળવું. (૧૦) [illegible] ઉપર:—[illegible] માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૧) [illegible] ઉપર:— દૂધ ગરમ કરી, તેમાં મરીની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવું. (૧૨) ભૂતબાધા ઉપર:—[illegible] મરી [illegible] [illegible] [illegible] પછી તે ભૂકી [illegible] [illegible] પાતળા કરેલા ઘીમાં [illegible]. અને [illegible] ઉપર કરી તેના [illegible] ઉપર એક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જલદી સારું થાય છે. રોગ [illegible] હોય તો [illegible] [illegible] [illegible] નાખવા પડે છે. [illegible] [illegible] પછી [illegible] [illegible] હોય તો [illegible] ઘી પાતળું કરી તેના ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નાખી પુન. [illegible] નાખવા [illegible] [illegible] કરવો. [illegible] [illegible] [illegible] નહિ. (૧૩) [illegible] [illegible] ઉદરરોગ, [illegible] અને [illegible] ઉપર:—મરી, [illegible] અને [illegible] એ ત્રણ [illegible] ચૂર્ણ [illegible] નાખી પાવું. (૧૪) [illegible] ઉપર:—મરી અને [illegible] [illegible] [illegible] લેપ કરવો અથવા [illegible] રસમાં મરી [illegible] [illegible]. (૧૫) [illegible] ઉપર:—મરી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરી, તેમાં ૪૦ તોલા પાણી અને ૨ તોલા સાકર નાખી [illegible] [illegible]. (૧૬) [illegible] વિકાર [illegible] [illegible] ન થાય [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી. (૧૭) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઘી નાખીને તે [illegible].

[illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ઉપર ચોપડવું. ધોળું રતાળુઃ—મધુર, શીત, રુચ્ય, સંતર્પણ તથા ગુરૂ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દાહ તથા શોષનો નાશ કરે છે. રાતું રતાળુઃ—મધુર, શીત, ભારે, રુચ્ય, બળકર, ગુરૂ તથા પૌષ્ટિક છે; અને શ્રમ, પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) વીંછીના દંશ ઉપરઃ—રતાળુના વેલાનાં પાંદડાં વાટી દંશ ઉપર ચોપડવાં અથવા સુકાએલું રતાળુ ઘસી ચોપડવું.

૪૮૦. રતાંજળીઃ—સં॰ મ॰ તૈ॰ ક॰ રક્તચંદન. હિ॰ લાલચંદન. કા॰ ઇરંગેહુષ્પૂ. અ॰ સંદલેઅહમર. ઇં॰ રેડસેન્ડલ ઉડ. લ॰ ટેરોકાર્પસસ્યુંટલેમ.

રતાંજળીનાં ઝાડ કારવાર, મ્હૈસુર, ચાવણકોર અને મલબાર પ્રાંતમાં થાય છે. જેવાં ધોળાં ચંદનનાં ઝાડ થાય છે તેવાંજ રક્તચંદનનાં ઝાડ પણ થાય છે. એના લાકડાનો રંગ લાલ રક્ત જેવો હોય છે. રતાંજળીના લાકડાની રમકડાં વગેરે બને છે. રતાંજળી શીતલ છે. ઔષધોમાં લેપ કરવાના કામમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. રક્તચંદનઃ—અતિ શીતલ, કડવું, ગુરૂ, રુચ્ય તથા રુચિકર છે; અને રક્તદોષ, પિત્ત, નેત્રરોગ, ઉલટી, ભ્રાંતિ, તૃષા, દાહ, તાવ, કૃમિ, વિષ, ભ્રમ, ભૂતબાધા, વાતપિત્ત, કફપિત્ત, ક્ષય, ઉધરસ તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) હેડકી ઉપરઃ—ગાયના દૂધમાં રતાંજળી ઘસી કિંચિત્ ગરમ કરી તેમાં સિંધવ નાખી પાવું. (૨) આંખ ઉપર અગ્નિએ દાઝ્યા જેવા ફોલ્લા થાય તે ઉપરઃ—ઠંડા પાણીમાં મેળવી તેનું નસ્ય આપવું. રતાંજળી, મજીઠ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં એ સર્વનો ફાંટ, માખણ અથવા ઘીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) નારૂપિટિકા ઉપરઃ—રતાંજળી અને તગર રેચક દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) અગ્નિદગ્ધ (દાઝેલા) ઉપરઃ—રક્તચંદન, વંશલોચન, પાંદડી, એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ ઘીમાં મેળવીને લેપ કરવો. (૫) બાળકના પેટમાં શૂળ થાય તે ઉપરઃ—રતાંજળી પાણીમાં ઘસી પાવું. (૬) દાહરોગ ઉપરઃ—તાંદળજાના પાણીમાં રતાંજળી અને સાકર નાખી પીવડાવવું. (૭) બાળકોના ચાંદા ઉપરઃ—રતાંજળી ઘસી લેપ કરવો. (૮) જખમ ઉપરઃ—રતાંજળી ઘસી, રતાંજળી ચોપડવા. (૯) મધુરા તાવ ઉપર, રક્તપિત્ત, નાગવેલ અને ઝાડા, ઉલટી, અગ્નિમાંદ્ય અને ઉલટી ઉપરઃ—[illegible] (૧૦) પિત્ત, કફજ્વર, [illegible]

૪૮૧. રતનગુંજ (ચણોઠી)—[illegible]

૪૮૨. [illegible]

અરુચ દોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે. મિશ્રવર્ણું માહ:–ખારો, સ્વાદુ અને વિચારક ખારો માહ:–ખારો, ખારો તથા મધુર છે અને દોષને કોપાવનાર છે. ખાંડ વાંદરાના માહ–વિશેષ કરી રક્તાર્શનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:–(૧) ખાંડ (ગુમડું) જલદી ફુટવા માટે:–માહની આઠેનું ચુકાએલું રાંધું ઝીણી તેની રાખ અને ચૂનો એકત્ર કરી ઉપર ચાપડવો. (૨) મદ (દારૂ) ઉપર ઉતારો–માહની દાંડીનો રસ ૪ તોલા સુધી પાવો.

૬૬૭. માયફળ (માયાં).—સ૦ માયાફળ. મ૦ ડુરટે. મ૦ માયફળ હિ૦ માજુફળ. ક૦ માચીકાયિ. ફા૦ માજુફ. અ૦ આપસ, સમરતુઝ. ગુજરાતી ઈં૦ ગાલનટ્. લા૦ ક્વેર્કસ ઇન્ફેક્ટોરિયા.

માયફળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એના ફળ સાધારણ સોપારી જેવડા અને તે કરતા મોટાં પણ હોય છે. માયફળ:—તીખા, ઉષ્ણ, દંતને બળ કરનાર, અશક્ત અને વાતનાશક છે.* ઉપયોગ:—(૧) નાસારોગ ઉપર:— માયફળની ભૂકી સુંઘવી. (૨) બાળકોના રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:—માખણ દૂધમાં કિંવા ઘીમાં માયફળ ઘસી પાવું. (૩) બાળકોની અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર:—માયફળ અને શુદ્ધ ઘીમાં અથવા દૂધમાં ઘસી ચટાડવું. (૪) યોનિસંકોચન થવા માટે:—માયફળ અને ફટકડી ચૂર્ણ યોનિમાં રાખવું આપવી. અથવા માયફળ અને કપૂર કપડામાં બાંધી અંદર બંધ કરવા. (૫) દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:—માયફળ ૧ તોલો ફટકડી ૧ તોલો અને ... ૧ તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી ... દાંત ઉપર લગાવવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર કરવું. એમ ... દિવસ કરવાથી ગુણકારક થશે. (૬) બાળકોના ... ઉપર:—... માયફળ ... પાણીમાં પલાળી રાખવું; ... દિવસ ... ને માયફળ ... તોલા ... દૂધમાં ... દિવસ ... (૭) આંખો ઉપર:—માયફળ ... માખણમાં ... પાણીમાં ... (૮) ... (...) ઉપર:—માયફળ ... ...

૬૬૮. ... (...). [illegible]

[illegible]

* [illegible]

નગરે. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. (૧૧) કામમંજરી × (આંખ
ઉપર:—રાખ અને કચ એકત્ર વાટી તેની ગુમડી ઉપર બાંધવી: એટલે કામ
જલદી ફુટશે. (૧૨) સોજા ઉપર:—સંચળ અને રાખ એકત્ર વાટી લેપ

૪૮૩. રાકોડીઆં (રાજગરાં ડોડીઆં):—સ૰ મયાડી. હિં૰ સ
મ૰ સેંધક, ફુર. ક૰ ચાકુક મેક્રે.

ડોડીઆંના જેવા પ્રમાણેજ રાકોડીઆંના વેલા થાય છે. રાકોડીઆંમાં
અને કડવાં એવી બે જાત થાય છે. સાધારણ રાકોડીઆં નાગાએર જેવાં
થાય છે. રાકોડીઆં ખાવાથી મોઢાં લાગે છે. કોઇ કોઇ એનાં કેળાં પ્રમાણે
રેણુ કરી ખાય છે. રાકોડીઆં ઉષ્ણ હોવાને લીધે ઘણાં ખાવામાં આવે
વિકૃતિ કરે છે. રાકોડીઆં:—લઘુ, સ્વાદુ, ભેદક, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, તી
પિત્તકર, કાચાં, પાક વખતે ખાટાં, ખારાં અને રુચિકર છે; અને કફ, વા
અરુચિ તથા જાડ્યનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—રાકોડીઆં
જેમાં ગોખાના ધાતુમજ્જામાં વાટી તેમા રતાંદળા ઘસી પાવી.

૪૮૪. રાજગરો:—સં૰ મ૰ રાજગિરા. હિં૰ કલગાધાસ. ક૰ રાજગિરે
તૈ૰ અંગ્રેજ. અ૰ હમાદમ. લા૰ એમેરેંથસ પેનિકુલેટસ.

રાજગરો હિંદુસ્થાનના સર્વ પ્રાંતમાં થાય છે. એના છોડ કમરપૂર ઉંચા
વધે છે. એને ઘણાં સુંદર રાતાં મખમલ જેવા ફુલ આવે છે. એનાં બિયાંને
રાજગરો કહે છે. રાજગરાનો રંગ ધોળો હોય છે. કાળા રંગનો રાજગરો પણ
થાય છે. રાજગરાનો ઉપવાસને દિવસે ફળાહારને માટે ધાણી, ખીર, કિંવા પુરીઓ
વગેરે કરવામાં ઉપયોગ કરે છે. રાજગરો એકલો કોઇ વાવતું નથી. બીજા
ધાન્યો ભેગો થોડો વાવે છે. રાજગરાના પાંદડાનું શાક થાય છે. રાજગરાનું
ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે. રાજગરો:—ગુરુ દોષઘ્ન તથા મારક છે અને નિદ્રા
તથા આલસ્યને કરનાર પથ્ય મલાવષ્ટંભક શીત રુચિકર તથા પિત્તનાશક છે.
મોટો રાજગરો:—અતિ ગુરુ પથ્ય [illegible] મલાવષ્ટંભક અતિ શીતળ તથા
રુચિકર છે [illegible] પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ખાંડુક [illegible] પ્રસ્તાનું
શુષ્ક જલદી ફુટવા માટે—[illegible]

૪૮૫. રાજહંસ—[illegible]

[illegible]

કેરીની ઉત્પત્તિ ઉપર [illegible] ઉપયોગ (૧) નાના બાળ

[illegible] (૨) હિન્દુસ્તાનના [illegible] ઉપર [illegible]

[illegible] (૩) ગ્રીન, કફવિકાર ઉપર [illegible]

[illegible]

માલકાંગણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૫) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપરઃ—માલકાંગણી-નાં બિયાં વાટી લેપ કરવો. (૬) ઉદરરોગ ઉપરઃ—માલકાંગણીનું તેલ દરરોજ દૂધ સાથે આપવું. (૭) સર્પના વિષ ઉપરઃ—માલકાંગણીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૪૫૦. માલતીઃ—(સં૦ હિં૦ બં૦ મ૦ માલતી. લા૦ એકઝટિસ્ કાર્ડ઼ીલિટા.) માલતીની વેલ થાય છે. એ વેલીનાં પાંદડાં લંબાઈ પડતાં હોય છે. એ વાવ્યા પછી બે અઢીજ વર્ષે એને ફૂલો આવે છે. એનો રંગ સફેદ હોય છે. એની મોસમ ઉનાળામાં હોય છે. એમાં વાસ ઘણો આવે છે. માલતીઃ—રક્ત-પિત્ત, મુખરોગ, વ્રણ, કૃમિ અને વ્હેતા કાનના દરદને મટાડનાર છે. એ રક્ત-કારક છે. એનાં ફૂલ નેત્રને હિતકારી છે. માલતીનાં પાંદડાં કફ અને પિત્તને હરનાર છે.

૪૫૧. માલેબંધ. (મ):—(સં૦ સંધિની.) આ ઝાડની ઉંચાઈ એક વેંતથી એક હાથ જેવડી હોય છે. એનાં પાંદડાં એક આંગળ પહોળાં હોય અને ચાર આંગળ લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ દક્ષિણ કોંકણમાં થાય છે. એ ઝાડમાં એવો ચમત્કાર છે કે એનાં પાંદડાં ઉપરથી અર્ધાંજ તોડી પુનઃ મેળવી દેવાથી તત્કાળજ તેનો સાંધો મળી જાય છે. આ પાંદડાંમાં ચીકાશ બહુ હોય છે. ઉપ-યોગઃ—(૧) અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઇ રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપરઃ—તાત્કાળ માલેબંધ વાટી વડી કરી જખમ ઉપર લગાવી પાટો બાંધવો; એટલે ગમે તેવો દુર્ધર જખમ હોય તો પણ રક્તપ્રવાહ તુરતજ બંધ પડી ત્રણ દિવસમાં જખમ ભરાઇ આવે છે. પાંદડાં સુકાં હશે તો પણ ચાલશે.

૪૫૨. માહુલી:—(સં૦ મહાયમલપત્રક.) માહુલીનો વેલો હોય છે. કંચ-નારના કિંવા આમળાનાં પાંદડાં જેવાં એનાં જોડપાન હોય છે. એ પાંદડાં કંચ-નારનાં પાંદડાં કરતાં ત્રણ ચાર ગણાં મોટાં હોય છે. માહુલીના વેલા કોલ્હા-પુરના રાનમાં અને કનકેશ્વરના ડુંગરમાં ઘણા થાય છે. બીજે ઠેકાણે હોવાનું સાંભળવામાં નથી. એનાં પાંદડાંનાં પત્રાળાં ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાંદડાં બહુ દિવસનાં હોય તો પણ પાણી સીંચવાથી પુનઃ નરમ થાય છે. એ પાંદડાંમાં રાખેલી વસ્તુ બગડતી નથી.

૪૫૩. મિરજોળી:—મિરજોળીના વેલા ઝાડની જોડમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં મૂળ ઝાડમાંજ હોય છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એ પાંદડાંને રસ ઘણો આવે છે. એ પાંદડાં મિરવેલીનાં (મરીનાં) પાંદડાં જેવાં હોય છે. પાંદડાં દીંટું ને આંગળ લાંબું હોય છે. મિરજોળીનો રસ નાકમાં નાંખે તો છીંકો આવે છે. મિરજોળીનો રસ ઉષ્ણ હોય વાતનાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગડ જલદી ફૂટવા માટેઃ—મિરજોળીનાં પાંદડાં બારીક વાટી તેની નાની વડી કરી ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી; જેથી ગાંઠ જલદી ફૂટશે. પછી એજ ઔષધ ચોપડવાથી અંદરનું દોષ દઈ તુરત નીકળી જશે. (૨) અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપરઃ—મિરજોળીનું કુમળાં પાંદડાંનો રસ કરવો અને જુનાં પાંદડાંનો રસ કરવાને પછી જુદો રસ કાઢી જુનાં પાંદડાંનો રસ ભરવો. પછી એ રસમાં [illegible]

લઘુ; રૂક્ષ, વાંતિકારક, કડવું અને અગ્નિકામ વિષે ઉત્તમ તથા હિતકારક છે; અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શોથ, આનાહ, આફરો, સોજો, વિદ્રધિ, વિષ, ગુલ્મ, કોઢ, ભ્રમ, કોઢ, અર્શ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક શૂળ ઉપર:—મીંઢળ કાંજીમાં ઘસી તેનો દિવસમાં નવ દસ વખત નાભિ (ડુંટી) ઉપર લેપ કરવો. (૨)પિત્ત પડવા માટે:-મીંઢળનો રસ બે પૈસા ભાર કાઢી તેમાં મધ નાખી પાવો. સુકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે ઉલટી થઇ પિત્ત પડશે. (૩)શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:—જનનેંદ્રિય (યોનિ) ને મીંઢળની ધૂણી આપવી અને કળલાવીના મૂળને દોરો બાંધી તે હાથે પગે બાંધવાં. (૪) કફવાત ઉપર:—મીંઢળનું ચૂર્ણ દૂધમાં મેળવી પાવું એટલે ઉલટી થઇ કફ-વાયુની પીડા દૂર થાય છે. (૫) આધાશીશી ઉપર:—સૂર્યોદય પહેલાં મીંઢળ તથા સાકર ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૬) ગડગુમડાં અને ત્વચા ઉપર:—મીંઢળ લીંબડાના રસમાં ઘસી ચોપડવું. (૭)જૂ મારવાને માટે:—મીંઢળનો રસ કાઢી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમાં જૂ મરે છે. (૮) સ્તનરોગ ઉપર:—મીંઢળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) ઉલટી થઈ કફ પડવા માટે:-મીંઢળ ૧ તોલો, સિંધવ ॥ તોલો અને લીંડી પીપર દોઢ માસો, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ગરમ પાણીમાં નાખી પીવું.

૪૫૭. મીંઢી આવળ (સોનામુખી):—સં० ભુમ્યાહુલી. મ० ભુઈ તરવડ. હિં० સોનામુખી, ભુંઇ ખખસા. બં० કાંકરોલમેદ. ક० નેલદરૌંજ. તૈ० નેલનાંઘેડી, નેલપોના. તા० નિલાવરે. મલા० નિલવાક. ફા० અ० સના. લે० ચાસેકૂઝાંફ્રીવનસના. લા० કેશિયાઓબોવેટા.

*મીંઢીઆવળમાં પાંદડાં ઉપરથી બે ત્રણ પ્રકાર છે. એકનાં પાંદડાં કુવાડીના જેવાં હોય છે અને બીજી જાતનાં લાંબાં હોય છે. લાંબાં પાંદડાંની જાતને "સોનામુખી" કહે છે. એ ઝાડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એને ચપટી શીંગો આવે છે. મીંઢી આવળ રેચક છે. **મીંઢી આવળ:**—તીખી, કડવી, અગ્નિ દીપક, મૃદુરેચક તથા દેહશોધક છે: અને આનાહ, ઉદરરોગ, કફનાશ, ગુલ્મ, કૃમિ, આમ, સોજો, જ્વર, કોઢ, વાયુ, આમશૂળ, વિષ, દુર્ગંધ તથા ઉપદંશનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળ:—તુરાં, અગ્નિદીપક, વર્ણકર તથા પાકમાં સ્વાદુ છે અને કૃમિ, કોઢ, યકૃત, ધાતુક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. અંદરી સોનામુખી (ફૂલ અને પાંદડાં રાતાં હોય છે તે):—તુરી, ખાટી, શીત, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને પિત્ત, ગુલ્મ, અતિસાર, શોથ, વિષ, ત્રિદોષ, કોઢ, જ્વર, આનાહ, કૃમિ, રક્તરોગ, ઉદરરોગ, તૃષા તથા દાહનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલ:-રુચિ કર અને મોહનાશક છે. એનાં કુમળાં ફળ:-તુરાં, રુચિકર તથા દુર્જર છે; અને ઉલટી, કૃમિ, તૃષા, મેદ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બિયાં:-મધુમેહ, કફ

*સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં મીંઢીઆવળને કફ અને રોગ્યોએ વિરેચન કરનાર, મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર તથા સંધિવા ઉપર અત્યન્ત ઉપયોગી જણાવી છે. એનાથી રોગ નાશ પામે છે. પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે તથા દરદ મટે છે.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં ખાખરનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર એક વેંત લંબાઇનું એક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે. ફૂલનો સુવાસ સાધારણ હોય છે. ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચાર આમલીના જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. મુચકુંદઃ—તીખું, કડવું તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, કંઠ, રસ, કફદોષ, ત્વગ્દોષ, સોજો, વ્રણ, ખરજ, મસ્તકપીડા, વિદ્રધિ, રક્તપિત્ત તથા શિરોવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) વાયુ સંબંધી મસ્તકપીડા ઉપરઃ—મુચકુંદનાં ફૂલ અને એરંડાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) આધાશીશી ઉપરઃ—મુચકુંદનાં ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૩) કોરોના કુંક રોગ (ઢોર સુધી લીંડીઓ હગે છે, દિવસે દિવસે ઘણું ફીણ થઇ સુકાઇ જાય છે અને મગ દાંત હાલવા લાગે છે તે) ઉપરઃ—મુચકુંદનું ... નાળિયેરનો રસ કાઢવો અને ગેર કાઢી તેમાં તેટલોજ નાળિયેરનો રસ નાખવો. મિશ્રણમાં ૧ તોલા સુધી ગોળ નાખી દરરોજ એકવાર, એમ સાત દિવસ સુધી ઔષધ પાવું. (૪) મળદ્વાર બહાર આવે છે તે ઉપરઃ—મુચકુંદનાં ફૂલો વાટી ... માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૬૬૭. મુદગર (ફમરખ):—સં૰ કર્માર, મ૰ ક૰ કમર, હિ૰ કમરખ, અ૰ કામરક.

એ ઝાડ દક્ષિણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. મુદગરનાં ઝાડ નોટાં થતાં નથી. એના પાંદડાં [illegible] ... ઝાડ [illegible] ... મુદગરનું અથાણું અને મુરબ્બો [illegible] ... છે. મુદગર [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... મુદગર [illegible]—[illegible] ... પાકેલાં મુદગરઃ—મધુર, ખાટાં, [illegible] ... અને [illegible] છે.

૬૬૮. મુનાની:—[illegible] ... [illegible]

[illegible] ... (૧) [illegible] અને [illegible] ...

[illegible]

અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે: અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા કૃમિ વગેરેનો નાશ કરે છે.
ગોળમુળા:—તીખા તથા ઉષ્ણ છે: અને કફ, વાયુ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) હેડકી ઉપર:—સુકાએલા મુળાનો કાઢો પાવો. (૨) ઓઢારશીંગના વિષ ઉપર:—મુળા અને સુવા ખાવા. (૩) પથરી ઉપર:—મુળાનાં બિયાં તોલા ૪ અર્ધા શેર પાણીમાં ઉકાળી પાણી પાશેર રહે ત્યારે પાવું. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—૨૦ મુળા લઇ પાન સાથે મસળી પાનની નીચે રહેલો ગોળ પૈસા જેવડો લીલો ભાગ લઇ તે સર્વનો રસ કાઢી, તેમાં [illegible] ની નાખી સાત દિવસ પાવો. (૫) નળવાયુ ઉપર:—મુળાનો રસ ૪ [illegible] ભાર કાઢી તેમા તેટલુંજ મધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૬) અજીર્ણ ઉપર:—મુળાના પાતળા કાપા કરી તે ઉપર ખારૂ નાખી જેરથી મસળી કેટલીકવાર એમને એમ રાખવા. પછી જેરથી મસળી તેમાનુ પાણી નીચોવી કાઢી તે પીતા સારી ખાવ એટલે તુરત અજીર્ણ વિકાર નાશ પામે છે. (૭) અમ્લપિત્ત ઉપર:—[illegible] અને સાકર ભેળા ચાવીને ખાવા. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—મુળા [illegible] રસ એક તોલો કાઢવો અને ગાયનુ ઘી એક તોલો નાખી તે પાવું; અથવા મુળાના કાપ ઘીમાં તળી સાકર સાથે ખાવા. (૯) કરોળીયા ઉપર:—મુળાનાં [illegible] [illegible] પાદડાના રસમા વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) ગંડમાળા અને [illegible] નં ઉપર:—મુળાના બિયા, સાગના બિયા, સરગવાનાં બિયાં, સરસવ, [illegible] [illegible]. તેને છાશમા વાટી લેપ કરવો. (૧૧) શર્કરામરી (પથરી) ઉપર:—મુળાના પાદડાના રસમા સુરોખાર નાખી પાવા. (૧૨) વાત [illegible] ઉપર:—સુકાએલા મુળાનો * યૂષ પાવો. (૧૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—મુળાનાં પાદડાંના રસમા સુરોખાર નાખી ડુંટી ઉપર લેપ કરવો.

૬૬૩. મેંઢાશીંગી. (મરડાશીંગી):—(બીજું નામ નંબર ૧૧૬ [illegible]) એનો વેલો હોય છે. એના પાંદડાં તોડવાથી તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનાં [illegible] [illegible] હોય છે. એના [illegible] [illegible] જેવાં હોય છે એ કડવાણુ હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] કરે છે. [illegible] આ [illegible] આવતી નથી. એનાં [illegible] [illegible] હોય છે એમ જણાય છે [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે. [illegible] [illegible] [illegible] છે અને "મરડાશીંગી" એમ [illegible]

૬૬૪. [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરે છે. [illegible] [illegible] થાય છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેથી [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] થાય છે. [illegible]

* [illegible]

મેંદીનાં ઝાડ સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં હોય છે. પાંદડાં બારિક હોય છે. એ પાંદડાં સ્ત્રીઓના હાથનાં આંગળાં અને નખો રંગવાના કામમાં આવે છે તેને મરાઠીમાં " ઇસબગ્ગ " કહે છે. આળસીની નજર [illegible] કે છે. ઇસબગ્ગ કડું અને ગુણકારક છે. મેંદીનાં ફૂલનું અત્તર પણ થાય છે તેને હિના કહે છે. મેંદીઃ—વાતિકર છે અને દાહ, કોઢ તથા [illegible] નાશ કરનારી છે એનાં બિયાં—શોધક તથા ગ્રાહક છે અને પ્રમેહ, [illegible] તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) તાપમાં અડવાણે પગે ચાલવાથી તળીઆમાં અતિશય આગ થતી હોય તે ઉપરઃ—મેંદીનાં [illegible] પાંદડાં પાણીમાં બારિક વાટી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી પગનાં તળીઆને [illegible] કરવા. કિંવા એ પાંદડાં ચૂની તળીએ ચોળવાં. (૨) સર્વ પ્રકારના ઉષ્ણ પ્રમેહ અને તંતુ પ્રમેહ ઉપરઃ—મેંદીનાં પાંદડાં કંઇ પાણીમાં બારિક વાટી, તે [illegible] સુમારે [illegible] તથા સાકરની ભૂકી ૨ તોલા નાખી હમેશ [illegible] [illegible] પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું; અથવા મેંદીનો રસ ગાયનું દૂધ [illegible] પાવો. (૩) ઉષ્ણતાને લીધે થયેલી ગાંઠ ઉપરઃ—મેંદીનાં પાંદડાં બારિક [illegible] [illegible] કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી. (૪) શરદ—ગરમી ઉપરઃ—મેંદીનાં પાંદડાં [illegible] ૮ તોલા [illegible] તથા [illegible] ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ નાખી પાવું. [illegible] [illegible] હોય તો સાકર અને [illegible] નાખવું. (૫) રક્તાતિસાર ઉપરઃ—મેંદીના બિયાં બારિક વાટી ઘીમાં પલાળી રાખવાં. રોજ સવાર સાંજ [illegible] [illegible] ફકી ખાવી એટલે તુરત ગુણ આવે છે. (૬) પ્રમેહ ઉપરઃ—મેંદીના પાંદડાંનો રસ [illegible] અને ગાયનું દૂધ પાશેર એકત્ર કરી પાવું. (૭) [illegible] ઉપરઃ—મેંદીના પાંદડાં બારિક વાટી તેનો એક આંગળ જાડપણાનો લેપ ઉપર [illegible] [illegible] પહોર પછી તે લેપ [illegible] તેમાં [illegible] [illegible] [illegible]

૯૬૭. મેઢાશિંગીઃ—મેઢાશિંગીનું ઝાડ મોટું થાય છે. એના [illegible] [illegible] રંગની હોય છે [illegible] ઔષધીમાં વપરાય છે. " [illegible] " [illegible] [illegible] મેઢાશિંગી તે છે. ઉપયોગઃ—(૧) [illegible] [illegible]—મેઢાશિંગીનું [illegible] [illegible] [illegible] (૨) અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપર—મેઢાશિંગી બે માસા [illegible] [illegible]. (૩) [illegible] ઉપરઃ—મેઢાશિંગી, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે.

૯૬૮. [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

તે મિશ્રણમાં રસકપૂરનો ગાંગડો ઘસી લેપ કરવો; એથી એ દિવસમાં [illegible] આવે છે. (૬) અંગમાં ભરેલી ગરમીથી અંગ ઉપર સુકી [illegible] પડે છે તે ઉપર:—અરીઠાના પાણીવડે ચાંદીઓ ધોઈ નાખવી અને [illegible] એરંડાના ઝાડનો રાતા રંગનો રસ અને થોડું માખણ એકત્ર કરી [illegible] (૭) પેટપીડ ઉપર:—મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશના પાણીમાં ઘસી તેમાં [illegible] હિંગ નાખી નાના અને મોટા બાળકને પાવાં. (૮) કોરોને હરિદ્ર [illegible] ઉપર:—મોગલી એરંડાનાં પાંદડાંનો પાણી નાખી કાઢેલો રસ [illegible] ગોડગોર સાથે પાવાથી એક પહોરમાં રોગ જાય છે. (૯) દાંતનાં પેઢાં [illegible] ઉપર—મોગલી એરંડાનો રાતો રસ દિવસમાં બે વાર લગાવ્યાં પેઢાંને [illegible] (૧૦) રક્તપિત્ત, (વાતરક્ત) ભગંદર વગેરે ભારે વ્રણ ઉપર એરંડ[illegible] તેલ:—મોગલી એરંડામાંનો ગર્ભ કાઢી બારિક વાટવો અને પાણીમાં [illegible] વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું: એટલે તેલ [illegible] આવશે. તે બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તેલમાં રૂની ઘડી બોળવી ને વ્રણ [illegible] મૂકવી. રક્તપિત્ત ઉપર એ તેલ અંગે ૪—૫ વાર ચોપડવું. (૧૧) દાંત[illegible] ઉપર:—મોગલી એરંડાની ડાળીઓનો રાતા રંગનો રસ કાઢી તે ચાર [illegible] વાર ચોપડવો અથવા મોગલી એરંડાના લીલા લાકડાથી દાંત ઘસવા: [illegible] દાંતના રોગ શાંત થશે.

૬૭૦. નાથઃ—સં૦ જલમુસ્તા, નાગરમુસ્તા. મ૦ લહાનાગરમોથ. હિં૦ નાગરમોથા. ઈ૦ સાઈપેરસરોટંડસ.

પાણીના રેટ જેવા મોથના છોડ નદીના કિંવા તળાવના કિનારે [illegible] નાથની ગાંઠી હાથની આંગળી જેવડી જાડી અને સુગંધી હોય છે. [illegible] "નાગરમોથ" કહે છે. નાગરમોથનો આર્યકમાં અતિશય ઉપયોગ થાય છે. [illegible] જુદી પ્રક્રિયાઓમાં વપરાય છે. નાથની ગાંઠીઓની [illegible] એ જાતની નાગરમોથને 'ભદ્રમુસ્તા' અથવા 'માગેય' કહે છે. [illegible] જાત છે. તે ઉપર ચોમાસામાં [illegible] નવા આવે છે અને [illegible] બારિક ફૂલ આવે છે. અને નાગરમોથ [illegible] છે. ભદ્રમોથ—[illegible] પાચક, દીપક, ગ્રાહક અગ્નિદીપક, તીખો તથા ખારી છે; અને પિત્ત, [illegible] કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અરુચિ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે; નાગરમોથ— [illegible] તીખો, તુરી તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તાતિસાર, અરુચિ, તૃષા, [illegible] તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. જલમોથ—તીખો, તુરો, [illegible] છે; અને કફ, પિત્ત, [illegible], જ્વર, અતિસાર, કૃમિ, [illegible] તથા [illegible] નાશ કરે છે. [illegible]—[illegible], તીખો, તુરો, [illegible] [illegible] તથા [illegible] છે. અને [illegible] [illegible] નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) [illegible] ઉપર:—[illegible] [illegible]

તુરી, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ગુરૂ, પાકકાળે તીખી તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ [illegible]
રક્તદોષ, પ્રમેહ, ઉલટી, જ્વર, મુખશોષ, ભ્રમ, કંડુ, તૃષા, હૃદ્રોગ, ઈ. [illegible]
તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. એના કાંદા:—કૃમિ, કૃમિજીવકદોષ [illegible]
વિશેષનો નાશ કરે છે. ક્ષીર મોરવેલ:—મધુર, તુરી, વૃષ્ય તથા [illegible]
અને દાહ, જ્વર, તૃષા, કફ તથા પિત્તની નાશક છે. એની છાલ:—[illegible]
સ્વાદુ, રસકાળે અને પાકકાળે શીત, જડ, મલસ્તંભક, વાતકર તથા [illegible]
કફપિત્તનાશક છે. લઘુ મોરવેલ:—હૃદ્ય હોઇ સંગ્રહણી, વાયુ તથા [illegible]
નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીની ચાંદીઓ, કંડૂ તથા ખસ ઉપર—[illegible]
મોરવેલનાં પાંદડા વાટી લેપ કરવો. (૨) વાયુ ઉપર:—મોરવેલ વાટી [illegible]
કરવો; અને મોરવેલનો રસ મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૩) [illegible]
શરદી, બરોળ અને વાયુના ગોળા ઉપર:—મોરવેલનો રસ [illegible]
પાવો.

૬૭૨. મોરશિખા:—સં૦ મયૂરશિખા, બર્હિચૂડ. મ૦ [illegible]
મોરશેંડ, મયૂરશિખા, હિં૦ મોરશીખા, લાલમુર્ગા. ક૦ મયૂરશીખે [illegible]
અસલાન્. લા૦ સિલોસિયા ક્રિસ્ટાટા.

એ ઝાડ એક વેંતભર ઉંચા વધે છે. એ ઉપર મોરની શિખા જેવા [illegible]
આવે છે. મયૂરશિખા:—રસકાળે સ્વાદુ, વસ્તકર્મ વિષે પ્રશસ્ત તથા [illegible]
અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, બાલગ્રહ, પિત્ત, કફ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—
(૧) પથરી ઉપર:—મોરશિખાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી [illegible]

૬૭૩. મોરસ:—મોરસનાં ઝાડ નાનાં હોઇ જમીન ઉપર પ્રસરેલાં [illegible]
છે. તેને બારીક કાનસના જેવાં પાંદડાં હોય છે. એનો રંગ [illegible]
રંગનો અને બારમાસી એના બિજ વિવિધ હોય છે. એ ઝાડનું [illegible]
હોવાથી તેના ઉપરનાં બારીક પાંદડાં કાઢી લઇ તેનું શાક કરે છે અને [illegible]
નાખી દે છે. એનું ચખડું, બાજરી, ભાજીમાં વગેરે થાય છે. આ ઝાડ [illegible]
[illegible] કિનારા ઉપર થાય છે. એથી કાંઇક ખારી લાગે છે. મોરસના [illegible]
[illegible] અથવા બીજા ઘણા નાખવા પડે છે. મોરસનું શાક [illegible]
થાય છે.

૬૭૪. મોરવાકાંટો—આ નામનાં ઝાડ માહુલી જિલ્લા ઉપર [illegible]
છે. એ ઝાડ એક હાથ ઉંચા વધે છે. એના પાંદડા બારીક હોય છે. [illegible]
[illegible] જેવા કડુ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) [illegible]
ઉપર:—[illegible] મુખારે [illegible] અને [illegible]
[illegible] ત્રિવિધ શુદ્ધ કરેલાં [illegible]
[illegible]

૬૭૫. મોહરી [illegible]—આ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં [illegible]

[illegible] હોય છે. [illegible], સ્વાદુ [illegible]
[illegible] ."

અંદરથી લોહી જેવું રાતું પાણી નીકળે છે. **જાસુંદી**—તીખી, શીતળ, [illegible] ઉષ્ણ, મધુર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિકારક, સૂર્યની આરાધના કરવાને યોગ્ય, [illegible] કરનારી, ધારક [illegible], કૃમિ તથા ઉલટીને કરનારી છે; અને દાહ, [illegible] રોગ પ્રમેહ [illegible] તથા ઇંદ્રલુપ્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ**—ગ્રાહ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મારનારા છે. **ઉપયોગઃ—(૧)** વાયુના [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] રસ દરરોજ નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો. (૨) [illegible]

શમન થવા ઉપરઃ—ધોળી જાસુંદીનાં પાંદડાંનો રસ [illegible] નાખો [illegible] **(૩) ગર્ભધારણ માટેઃ**—ધોળી જાસુંદીનાં [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] ઘસી, તેમાં બીજોરાનાં બિયાં બારીક વાટી નાખવાં [illegible] [illegible] [illegible]. **(૪) ગર્ભસ્રાવ થવાની ટેવ હોય તે ઉપર**—[illegible] [illegible] [illegible] ઘસવી અને ચાકડાની માટી અને ગોપીચંદન [illegible] [illegible] **(૫) [illegible] પડે તે ઉપરઃ**—જાસુંદીનાં ફૂલ અગર પાંદડાં [illegible] [illegible] **(૬) [illegible] તથા પુષ્ટિ ઉપરઃ**—ધોળી જાસુંદીની ૪-૫ [illegible] ઘીમાં [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] ખાવી અને ઉપર સાકર [illegible] [illegible] **(૭) [illegible] અને રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—ધોળી જાસુંદીની [illegible] [illegible] અને નાળિયેર નાખી, ઘીમાં ગોળી કરી બે [illegible] **(૮) ધાતુવિકાર અને [illegible] પ્રમેહ ઉપરઃ**—ધોળી જાસુંદીનાં [illegible] તથા [illegible] [illegible] [illegible] સમભાગે [illegible] ઘીમાં ઘસી પાવાં. **(૯) [illegible]** [illegible] **વિકાર, [illegible] ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપરઃ**—ધોળી જાસુંદીનાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થોડી સાકર નાખી સવારે અને સાંજે [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible], [illegible] તથા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ પ્રાપ્ત થાય છે. **(૧૦)** [illegible] ઉપર. [illegible] [illegible] ખાંડ નાખી ખાવાં. **(૧૧)** [illegible] **ધાતુવિકાર ઉપર.**—[illegible] જાસુંદીના [illegible] [illegible], ધોળી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સવાર સાંજ [illegible] [illegible] [illegible] (૧૨) [illegible] (કોળીયાં [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

રાઇના છોડ સુમારે હાથભર ઉંચાઇના હોય છે. એ છોડનાં પાંદડાંનું શા
થાય છે. એ ભાજી ઉષ્ણ, પિત્તકર અને વાયુહારક છે. રાઇમાં ધોળી અને રાતી
એવી ત્રણ જાત છે. રાતી કરતાં ધોળી રાઇ મોટી હોય છે. રાઇના આકાર જેવ
સરસવ થાય છે; માટે તેનો વેપારીઓ રાઇમાં કદિ કદિ ભેળ કરી દે છે. રાઇને
પીળાં ફૂલ આવે છે. એની શીંગો તસુ દોઢ તસુ લાંબાઇની હોય છે; તેમાં રા
હોય છે. રાઇનો ભુકો કરી તેમાં વાટેલું મીઠું નાખી અને તેમાં લીંબુનો રસ નાખ
ગોળા કરી રાખે છે; અને જ્યારે ચટણી, રાઇતાં અથવા શાક કરવાં હોય ત્યા
તેમાં તે થોડી નાખે એટલે તે સારો સ્વાદ આપે છે. રાઇનો અથાણા તથા સ્વ
ધમાં વઘારના કામમા અને સ્વયપાકમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. રાતી તથ
ધોળી રાઇ:—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, દાહકારક, તીખી, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકા
રૂચ તથા અગ્નિદીપક છે: અને વાયુ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કફ, શૂળ, વ્રણ, કૃમિ, ગ
તથા કોઢની નાશક છે. **કાળી રાઇ:**—ગુણ ઉપર પ્રમાણેજ છે; પણ તેથી અ
તીક્ષ્ણ છે. **રાઇનાં પાંદડાંનું શાક:**—તીખું, ઉષ્ણ, સ્વાદવાળું, રૂચિકર તથ
પિત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ તથા કફરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(1)**
વિષ ઉપર વમન થવા માટે:—એક ચમચો રાઇનો લોટ પાણીમાં નાખ
પાવો એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. (૨) **વાયુએ અંગ પકડાઇ** જા
તે ઉપર:—રાઇનું પોટીસ કરી બાંધવું અથવા પ્લાસ્ટર મારવું. (૩) પે
પીડ અને અજીર્ણ ઉપર:—રાઇનું ૩ માસા ચૂર્ણ પાણીના ઘૂંટડા સાથે ખા
(૮) **શરદી દૂર થવા માટે:**—રાઇ મધમા મેળવી ખાવી. શરદીથી પગ ઠરી
ઢગ થઇ જાય તો રાઇનો પગ ઉપર લેપ કરવો. (૫) **કર્ણમૂળ ઉપર:**—
જેતુનના * તેલમાં રાઇ વાટી કર્ણમૂળ ઉપર ચોપડવી. (૬) બરોળ અને
યકૃત ઉપર:—સિંધવ અને રાઇ સમભાગે એકત્ર કરી ગોમૂત્ર સાથે ૨ તોલા ખા
(૭) **પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે ઉપર:**—રાઇનાં પાંદડાંનો રસ
અંબરસ થોડું ઉનું કરી તાળવે ચોપડવા: તેથી પિત્ત ભાગી જશે. (૮) મૃત
ગર્ભ બહાર પડવા માટે:—રાઇ અને હિંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંજીમાં આપ
(૯) **અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:**—રાઇનું તેલ ચોપડવું. (૧૦) **નળવિકાર ઉપર:**—
૨ાા માસા રાઇ લઇ તેમાં થોડો ફળીચૂનો મેળવવો અને ગરમ પાણીમાં નાખી

* આ તેલ જાતુન અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. એ જેતુન (અ૦ ઝૈતુન)
નામના ઝાડનાં બીયાંમાંથી કઢાડે છે. જેતુનનું ઝાડ પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં થ
છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. કહે છે કે એ હજાર વર્ષના આયુષ્યનું હો
છે. એથીજ એનાં બીયાંની માળાઓ (તસ્બી) મુસલમાન લોકો જપે છે
બને છે. જેતુનના ઠળીયાની અણીવાળી બન્ને બાજુઓ પથ્થર ઉપર ઘસી
ઘસી તેમાં આરપાર કાણું પાડી શકાય છે. હકીમ લોકો એને ...
ગરમ અને રૂક્ષ માને છે. એનો પ્રતિનિધિ એરંડતેલ અને માત્રા ...
છે. જેતુન:—શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન કરે, ... દાંતનાં પેઢાને ...
અને ... ... છે. એ પથરીનો નાશ કરે છે.

પડવા માટેઃ—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ પાણી નાખી તે પીવા આપવો
ઉલટી થઇ પિત્ત પડશે. (૬) ગરમી ઉપરઃ—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ ખ
નાખી સવાર સાંજ ૮ દિવસ પીવાથી કોઇ પણ પ્રકારની ગરમી હોય
નક્કી સારી થાય છે. (૭) મહારોગ ઉપરઃ—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં ઘા
ઔષધ છે. ન્હાવાના પાણીમાં આ પાંદડાં કસ્વી તે પાણીવડે સ્નાન કરવું;
એનો અંગરસ કિંવા પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી તે રસ સેવન કરવો; એટલે
મહિનામાં રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) અને દુર્ધર કુષ્ટરોગનો નક્કી નાશ થ
પથ્ય પાળવું. તેમજ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની છાયામાં સુવાનો
રાખવો. (૮) દાહયુક્ત સોજા ઉપરઃ—પાંદડાં વાટી ચોપડવાં એટલે દાહ ક
છે અને રક્તદોષ નહિ જેવો થાય છે. (૯) પિત્તજ્વરમાં જે અતિશય
થાય છે તે ઉપરઃ—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ ફીણયુક્ત કરીને શરીરે
તેથી બળતરા કમી થાય છે. (૧૦) ઉના તાવ ઉપરઃ—કડવા લીમડાની
કડુ અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૧૧) કમળા રોગ ઉ
લીમડાની અંતરછાલનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને થોડું સુંઠનું ચૂર્ણ
આપવું. (૧૨) ખસ ઉપરઃ—જુના લીમડાનું નુકાએલું લાકડું પાણીમાં ઘસ
વું. (૧૩) વિષમજ્વર ઉપરઃ—કડવા લીમડાની છાલના કાઢામાં થાણુ
સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવો; એટલે જલદી ગુણ આવે છે. આ ઔષધ
નેલ" કરતાં ઘણુ ઉત્તમ હોય ગુણોમાં પણ તે કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. (૧૪) મૂળ
કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપરઃ—લીમડાની કાચી લીંબોળીઓ ખાવી. (૧૫
ઉપરઃ—કડવા લીમડાનાં બિયાં વાટી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે.
માટે પણ એ બિયાં વાટી માથે ચોપડવાં. (૧૬) સુવારોગ ઉપરઃ
લીમડાની અંતરછાલ કાઢી તેના બારિક ટુકડા કરી તે હાંલ્લીમાં ઘાલ
રાંધવું દેવું. એવું ત્રણ દેગડા પાણી સારું અધણુ આવે ત્યાં સુધી ઉકાળ
જે ઓને સુવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ એ
લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમાંનો બાફ (વરાળ) કમી થયા પછી
દેગડો લાવી માથા નીચે રાખવો અને પ્રથમનો દેગડો કમર નીચે રાખવો
નીચેના દેગડાની બાફ કમી થયા પછી તે કમર નીચે રાખવો અને કમર
પગ નીચે રાખી, ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક નીચે મૂકવો. તેની
થયા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એ
સેવા વાટે શરીરમાંથી સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઇ રોગ સારો થાય છે. (
મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—લીમડાનાં બિયા તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરી તથા તે
ફુલાવેલું મોરથુથુ નાખી તે મલમ મૂળને ચોપડવું. એટલે મોડ ગરી પડે છે
પણ ખરી પડે છે. (૧૮) સર્પનું વિષ કદિ પણ ન ચડવા માટે—લીમડાન
રોજ સવારે ખાવાં એટલે કદિ સર્પદંશ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કર

૪૮૬. રાતી રિંગણીઃ—(મ૦ ખરૂજ વાંગિ, તાંબડી રીંગણી.) આ ઝાડ ચિરબોટ જેવાં થાય છે; પરંતુ પાંદડાં બારિક હોય છે. રિંગણીનું અને એનું કાંઈ મળતાપણું નથી. એને સુંદર ઇન્દ્રવરણા જેવાં રાતાં ફળ આવે છે. તે ઉપર પાતળી ફુંગળીના જેવી છાલ હોઈ અંદર વંતાક જેવો ગર્ભ અને બિયાં હોય છે. ક્રિસ્તાન અને અંગ્રેજ લોકોમાંજ આ ભાજીનો બહુધા ખપ થાય છે.

૪૮૭. રાતી પીલુડીઃ—સં૦ કાકાદની. મ૦ લઘુરક્ત કાવળી, કાકમારી, કુડકી. ક૦ કિરિયકાગેદેડિ. હિં૦ ગુ૦ કાકમારી, કાકફલ. લા૦ એરકલેપિઅસ્ કુરાસેવિકા.

કાકમારી (રાતી પીલુડી) ના વેલાની ઉત્પત્તિ કોકણમાં થાય છે. એનાં ફળ જાંબુડીઆ રંગનાં હોઇ નાની દ્રાક્ષ જેવડાં હોય છે. એ એક ડીંટડામાં બે અથવા ત્રણ થાય છે. દરેક ફળમાં ગોળ બીજ હોય છે. આ વનસ્પતિ ઘણીજ ઝેરી છે. કાકમારીના ફળના રંગમાં લુબ્ધ થઇ કાગડા તે ફળ ખાવા જાય છે, પરંતુ તેને ઝેર ચડી તે મરે છે. એથી એ વેલાનું કાકમારી એ નામ પડેલું છે. એનાં બીજ ઘણાં કડવાં હોઇ કૃમિનાશક છે. રાતી પીલુડીઃ—કડવી, ઉષ્ણ, ગરમ, દિવ્ય, રસાયની અને રૂચિકર છે. એ વાતદોષનો નાશ કરનાર તથા પલિત રોગ (અકાળે કેશ ધોળા થવાનો રોગ) ને અટકાવનારી છે.

૪૮૮. રાતું કોળુંઃ—(સં૦ મહામધુફલા. મ૦ બોંપળા તાંબડા.) રાતા કોળાના વેલા ઘણાજ લાંબા વધે છે. એને પીળાં ફુલ આવે છે. એ વેલાને ફળ પુષ્કળ લાગે છે. એક એક કોળું આશરે પંદર શેર હોય છે. એ કોળાનો રંગ બહારથી અને અંદરથી રાતો હોય છે. આ કોળું પૌષ્ટિક છે. આ આરીને ખાય છે. એનું શાક, હલવો, ભજીઆં વગેરે ઘણા પદાર્થ બને છે. રાતા કોળાના વેલાઃ—મધુર, શીતલ; રૂચિકર તથા તૃપ્તિકારક છે; અને દાહ, ક્ષય, મૂત્રરોગ, રક્તદોષ તથા શોષનો નાશ કરે છે. કુમળાં ફળઃ—અતિ મધુર, શીતલ, રૂચિકર, તર્પણ, પાષ્ટિક, વીર્યકારક તથા બલપ્રદ છે; અને શ્રમ તથા ભ્રાંતિનો નાશ કરે છે. પાકાં ફળઃ—કફ કરનાર, ગુરૂ તથા મધુર છે; અને રક્તવિકાર, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) પૌષ્ટિક લાડુઃ—રાતા કોળાનાં બીજને છોલી કાંઇક ઘીમાં શેકી સાકરના પાકમાં નાખી તેના સુંદર લાડુ વાળવા. એ લાડુ ખાવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે. (૨) વીંછીના દંશ ઉપરઃ—રાતા કોળાનું દીંટડું ઘસી ચોપડવું. (૩) ઉંદરના વિષ ઉપરઃ—કાળા કોળાનું દીંટડું ઘસી ચોપડવું.

૪૮૯. રાન (જંગલી કે વન)-તુલસીઃ—સં૦ વૈજ્યતી, બર્બર. મ૦ રાન તુળસ, કાળી બાબરી, વૈજ્યંતી તુળશ. હિં૦ બાબરી, વન તુલસી. ક૦ કાડ તુલસી. લા૦ ઓસિમમ્ કેનમ્.

જેવાં તુળસીનાં ઝાડો હોય છે તેવાંજ રાનતુળસીનાં ઝાડ હોય છે. રાનતુળસીનાં પાંદડાં તુળસીનાં પાંદડાં કરતાં મોટાં હોય છે. એનો વાસ સારો આવે છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા પણ મોટા આવે છે. રાનતુળસીનાં બિયાં કાળા રંગનાં અને

કાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઈ ઠંડાઈ આવવા તથા લુલામ બંધ થવા માટે:—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી શરબત કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૩૬) મૂત્રવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાની પાકેલી લીંબોળીનો રસ દરરોજ સવારે ત્રણ માસા લઇ તેમાં ૧ માસા ગોળ મેળવી તે ગોળી ૭ દિવસ ખવા આપવી. (૩૭) વાળા ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૩૮) ઉરુસ્તંભ ઉપર:—લીમડાનાં મૂળ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩૯) પ્રમેહ, ઉપદંશ, બદ, ચાંદાં ઇત્યાદિ ઉપર:—પાશેર લીમડાની છાલ લઇ તે કાચપાત્રમાં નાખી અથવા માટીના વાસણમાં ઘાલી, તેમાં આથણું આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઢાંકણું દઇ રાતભર તેમજ રાખવું. બીજા દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે એક અગર બે વાર દરેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું; એટલે ઉપલો ઉપદંશજન્ય રોગ એક બે અઠવાડીઆમાં સારો થાય છે. પથ્ય ઘી, સાકર, રોટલી, બાકી વર્જ્ય. (૪૦) નવેરા અને પેરા ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં થોડું મીઠું નાખી વાટવાં અને ઘીમાં શેકી તેની થેપલી કરી ઉપર બાંધવી. (૪૧) વિષમજ્વર ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં ૪૦ તોલા; સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર ૧૨ તોલા; ત્રિફળાં ૧૨ તોલા; લવણત્રય (સિંધવ, બીડ અને કાચ) ૧૨ તોલા; બે ક્ષાર (જવખાર અને સાજીખાર) ૮ તોલા અને અજમો ૨૦ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી સવારે આપવું. (૪૨) વિષમજ્વર ઉપર ધૂપ:—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, મોરવજ, કોઠ, હરડે, શિરસ, ઘી અને ગુગળનો ધૂપ વિષમજ્વરનાશક છે. (૪૩) આગંતુક વ્રણ અને ગુમડા ઉપર:—કઢામાં તેલ નાખી તેમાં લીમડાનાં પાંદડાં બાળી ખરલ કરી ચોપડવું. (૪૪) વીંછીના ડંશ ઉપર:—લીમડાનાં પાંદડાં અગર ફૂલ સુંઘાડવાં; અથવા પાંદડાં ચાવી મોંમાની બાફ જવા ન દેતાં ડંશના વિરુદ્ધ ભાગમાંના કાનમાં તે ફૂંકવું.

૫૨૪. લીંડીપીંપર (પીંપર):—સં૰ તૈ૰ પિપ્પલી. મ૰ પિંપળી. હિં૰ પીપર–લ. અં૰ પિપુલ. ક૰ ગો૰ હિપ્પલી. તા૰ મલા૰ તિપ્પિલી. ગુ૰ ટિપ્પલી. ફા૰ પિલપિલદરાજ. અ૰ દારફિલ્ફિલ. ઈં૰ લૉંગ પેપર. લા૰ પાયપર લૉંગમ્.

લીંડીપીંપરના વેલા થાય છે. આ બહુ વર્ષ સુધી ટકનારી વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ બંગાળ, નેપાળ, આસામ, મલબાર અને પશ્ચિમોત્તર પ્રાંતનો કેટલોક ભાગ એ ઠેકાણે વિશેષ થાય છે. બંગાળા અને મલબાર પ્રાંતમાં તો એનું અતિશય વાવેતર થાય છે. લીંડીપીંપરના વાવેતર માટે રમાળ અને ચીકણી વગરની જમીન જોઇએ. આ વેલીનો વિસ્તાર નાની શાખાઓથી કરે છે. એટલે વેલી નીચે (મૂળ પાસે) જે નાની નાની ડાળીઓ ફૂટે છે તે કહાડી બીજી જગાએ વાવે છે; એટલે ત્યાંથી આગળ સ્વતંત્ર વેલ બને છે. ચોમાસું શરૂ થતાંજ એનું વાવેતર કરે છે. દરેક વેલની વચમાં પાંચ ફૂટનું અંતર રાખે છે અને વચ્ચેની જગ્યામાં મુળા, વટાણા, જવ વગેરે વાવે છે. એક વીઘા જમીનમાં સરેરાસ ૧૬૬ વેલ રહે છે. એક વીઘા જમીનમાં લીંડીપીંપરનું વાવેતર કર્યું હોય તો તેમાંથી પહેલે વર્ષે બે મણ બીજે વર્ષે ચાર મણ અને ત્રીજે વર્ષે ૭ મણ લીંડીપીંપર

વ્રણ, દાહ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખો** ... **હોય તો:—**રાનમોગરાનાં પાંદડાંના બે પૈસાભાર રસમાં તેટલુંજ ઘી નાખી ... દિવસ પાવું. **(૨) કફ વિકારે બાળકને વાયગમન થાય તો:—**રાનમોગ-રાનાં પાંદડાં સાત લઈ તેમાં મરી સાત અને લસણની કળીઓ ... સરગવાની છાલ ૪ માસા અને રાતી હસાણીની છાલ ચાર માસા એ ... એકત્ર કરી ઠંડા પાણીમાં વાટવું અને વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલા ... રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે એકવાર પાવાથી ઉલટી કિંવા રેચ થઇ વિકાર શમી ... છે. **(૩) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:—**રાનમોગરાનું પાંદડું અર્ધું, ... અગથીયાનાં પાંદડાં ચાર અને મરીના દાણા બે વાટી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં ... દની દાળ જેટલો ફુલાવેલો ટંકણખાર અને રસ જેટલુંજ મધ નાખી ચાટણ કરી આપવું.

૪૯૨. **રાનભીંડા:—** (સં૦ વનભિંડીતક. લા૦ યુરેનાકોએટા) એમાં બે ત્રણ જાત છે. એકનાં ઝાડ માથોડું ઉંચાં વધે છે અને બીજી ફક્ત જમીન ઉપરજ પ્રસરે છે. એનાં ઝાડ ઉંચાં વધતાં નથી. રાનભીંડીનાં ઝાડ સર્વત્ર ... છે. એ ઝાડને જે ભીંડા આવે છે. તે કુમળા હોય ત્યારે તેનું કોઇ કોઇ શાક ... કરે છે; અને જુના થયા પછી અંદરના દાણાની કઢી કરે છે. એ ઝાડ સુકી ... તે ઉપરની છાલ કાઢી પછી ખાંડી તેમાંથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાડુ ... પુષ્ટતા આવવા માટે કોઈ કોઈ ખાય છે. એ ઝાડનું સત્વ પણ કોઇ કાઢે છે. એ ઝાડનાં મૂળ રંગના કામમાં ઉપયોગી છે. ગોમાંતક, કર્નાટક, વેંગુર્લા, સાવં-તવાડી વગેરે સ્થળે એનાં મૂળ છુંદી તેનો રસ કાઢે છે. આ રસ ગુંદરના જેવો જાડો અને ચીકણો હોય છે. **એનો રંગ કરવાની રીત:—**ભીંડાની ભૂકી ... ભૂકી અને રગ એમા નાખી ધુટે છે. એ રંગને અબ્રક કહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગયેલું પુરૂષત્વ આવવા માટે:—**રાનભીંડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમાં નાખી પાવું. **(૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:—**રાનભીંડાનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી ઘી અને સાકર નાખી પાવાં. અથવા રાનભીંડાનાં મૂળ, ... ગોખરૂ અને ધોળી જાસુદીના મળ એ દરેકનો એકેક તોલો રસ કાઢી તેમાં મરવાનાં બિયાં ત્રણ માસા નાખી વાટવાં અને તેમાં એક તોલો મધ અને સાકર નાખી પાવું: એટલે ત્રણ દિવસમા પ્રમેહ મટી રક્તશુદ્ધિ થાય છે અને ધાતુ-વિકાર નાશ થાય છે.

૪૯૩. **રામફળ:—**એ ઝાડ ઘણુંજ ઉચા વધે છે. એના પાંદડાં અશોકનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એની છાયા ઠંડી હોય છે. રામફળ એ મોટાં ... તેનો રંગ રાતો હોય છે. એનાં બિયાં સીતાફળીનાં બિયાં જેવાં હોય છે. એ ફળ સીતાફળ જેટલાં ઠંડાં નથી. એનુ લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. **રામફળ:—**સ્વાદુ, મધુર, વાતુલ, કફકર, ખાટું તથા ઉલટીને અહિતકારક છે અને દાહ, પિત્ત, તૃષા, શ્રમ તથા ક્ષુધાનો નાશ કરે છે.

૪૯૪. **રામબાણ (પાનબાજરીયું):—**સં૦ અપર્વદંડ. મ૦ રામબાણ

પ્રિય, પચનકારક, પિત્તકર્ત્તા તથા તીક્ષ્ણ છે; અને વાત, દમ, ઉધરસ, કફ, ક્ષય, તાવ, અરૂચિ, કોઢ, ગુલ્મ, મૂત્રવ્યાધિ, પ્રમેહ, બરોળ, ઉદર, ત્રિદોષ, તૃષા, આમાંશ કૃમિ, અજીર્ણ, પાંડુરોગ, કમળો તથા શૂળની નાશક છે. એ તાજી હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, શીત કરનાર, મધુર, પિત્તનાશક, ગુરૂ તથા કફકર છે; અને પિત્ત નાશક છે. લીંડુલી પીંપરઃ—તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, કોઠ (કોઠાને) શુદ્ધિકારક છે; અને કૃમિ, કફ, વાત તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. વાનરે પીંપરઃ—કડવી, તુરી તથા મીઠી છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, વિસ્ફોટક તથા યોનિશૂળનો નાશ કરે છે. રાન પીંપરઃ—ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર અને દીપન છે. એ લીલી હોય ત્યારે વધારે ગુણવાળી હોય છે. સુકી અલ્પગુણી અને અતિતીક્ષ્ણ છે. પીંપરી મૂળઃ—અગ્નિદીપન, રૂચિકર, પિત્તલ, પાચક, રૂક્ષ, ભેદક, તીક્ષ્ણ, તીખાં, ઉષ્ણ તથા લઘુ છે: અને આમ, પ્લીહા, શૂળ, ગુલ્મ, ઉદર, વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, આનાહ, કૃમિ, ક્ષય, કોઠોદર તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) સર્વ વાતવિકાર તથા શ્વાસ કાસ ઉપર ચોસઠી પીંપરઃ—પીંપરનો એક સરખો ચોસઠ પહોર ખરલ કરવો અને "ચોસઠ પહોરી પીંપર" કહે છે. એ પીંપર ઘણીજ તીવ્ર થાય છે. એ ચોખાભાર જેટલી મધમાં ખાવી. એથી ઘણેજ દાહ વગેરે થાય તો ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. (૨) અપસ્મારે અને વાયુગોળા ઉપરઃ—(આ વાયુનો ગોળો એકાએક ઉત્પન્ન થઈ કાળજ સુધી આવે છે અને નાના ગોળા જેવો એમજ દેખાઈ દે છે) લીંડીપીંપર બે ભાગ, મરી ત્રણ ભાગ અને સિંધવ ૧ ભાગ એની ભુકી કરી તે બકરીના પાણીમાં ૭ માસા સુધી આપવી. (3) પીંપરનું ચૂર્ણઃ—પીંપરનું ચૂર્ણ કરી તે ગોળમાં ખાવું: એટલે અરૂચિ, હૃદયરોગ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, કમળો, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ, સંધારણ જીર્ણ અને જીર્ણ જ્વરનો નાશ થાય છે. પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવાથી તે મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. (૪) નિદ્રા ન આવતી હોય તે ઉપરઃ—પીંપરામૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. (૫) શ્વાસ ઉપરઃ—પીંપરામૂળનો આઠ પહોર ખરલ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં આપવું (૬) સ્તનમાં દુધ આવવા માટે—ગરમ કરેલા દુધમાં બે માસા પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પીવું (૭) હેડકી, કાસ, શ્વાસ અને હોડકી ઉપરઃ—લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અને સંચળ સિંધવની રાખ મધમાં મેળવી વારંવાર ચાટવું (૮) આમાતિસારમાં શૂળ થાય તે ઉપરઃ—લીંડીપીંપર અને હરડેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પીવું એટલે સુખ-રેચ થઈ શૂળ મટી જાય. (૯) [illegible] ઉપર —[illegible] લીંડીપીંપર ઘસી આંજન કરવું અને [illegible] (૧૦) બરોળ ઉપરઃ—લીંડીપીંપર અને મધ નાખી [illegible] (૧૧) સર્વ ઉદરરોગ ઉપર—[illegible] લીંડીપીંપર ખવરાવી [illegible] લીંડીપીંપરથી ૧ દિવસ ખરલ કરી તે [illegible] ઉપર લેપ કરવો (૧૨) વર્ધમાન પીંપરઃ—[illegible] લીંડીપીંપર

૪૯૭. રાયણ:—સં૦ રાજાદની. મ૦ ખીરણી, રાંજણી. હિં૦ ખીરની બં૦ કશીરની, ક્ષીરખેજૂર. ક૦ ખીરણીમ.રા. ઈં૦ ઓમરયુસસીન્ડમાઉમુસોપ્સ. લા૦ માઇમુસોપ્સ હેગ્ઝાંડ્રા.

રાયણનાં ઝાડ ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. રાયણનાં પાંદડાં મહુડીનાં પાંદડાં જેવડાં હોય છે અને ફળ કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ જેવાં હોય છે. એ ફળમાં દૂધ હોય છે. તેનાં લીલાં ફળને "રાયણ" અને સુકવેલાંને "ખીરકડી" કહે છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. તે ઘણાં ઉષ્ણ છે. રાયણનું લાકડું કઠિન અને ચીકણું હોય છે. માટે રંગારી લોક રંગેલાં કાપડની કુંદી કરવા માટે તેની સોટીઓ કરે છે. રાયણ:—મધુર, ગુરૂ, તર્પણ, વૃષ્ય, સ્થૂલતાકારક, હૃદ્ય, શીતળ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, તુરી, પાકકાળે ખાટી, કફવર્ધક, મલસ્તંભક, રૂચિકર અને પૌષ્ટિક છે. વળી તૃષા, મૂર્છા, મદ, ભ્રમ, ક્ષય, ત્રિદોષ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અપસ્માર ઉપર:—રાયણના ઝાડ ઉપરની ગાંઠો અંગારામાં શેકી, તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૨) વાતપિત્ત પ્રદર અને રક્તપિત્ત ઉપર.—રાયણ અને કોઠીનાં પાંદડાં ઘીમાં શેકી તેનો કલ્ક આપવો. (૩) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:—રાયણની મીંજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં ધારણ કરવી.

૪૯૮. રાસ્ના:—સં૦ બં૦ ક૦ તૈ૦ રાસ્ના. હિં૦ રાસન, રહસની. પં૦ રાસન. અ૦ જનજબિલશામી. લા૦ વંડાર્ટીકસ્સુર્ધાઆય. ઈં૦ ડીલોફોરા અલ્પયનીડા.

ગરનાની મૂળરાસ્ના, પત્રરાસ્ના અને તૃણરાસ્ના એ ત્રણ જાત છે. તેમાં મૂળરાસ્ના ગુણમાં શ્રેષ્ઠ છે. એને ખડકીરાસ્ના કહે છે. એ વિશેષ કરીને ગુજરાતમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં મહાબળેશ્વર, માથેરાન વગેરે પર્વતો ઉપર કવચિત મળે છે. એના "દાભડા" જેવડા બારીક મૂળ હોય છે. પત્રરાસ્ના પંજાબ પ્રાંતમાં અને અયોધ્યા પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બીજે સ્થળે મળતી નથી. એનું "કડવી નના" એવું પણ નામ છે. સિંધી ભાષામાં એને 'રાસન્ન' અને પંજાબીમાં 'શિરીમન્ને' 'કડુબૂટિ' એવા નામ છે. એ વાયુ ઘણો છે. એના ઝાડ પેશાવરમાં મળે છે [illegible] ફૂટની ઉંચાઇના હોય છે. એ તરફના ફૂલના વનમાંના [illegible] કપાલિડી વન કહે છે. એના પાંદડાં [illegible] ના પાંદડાં જેવા હોય છે. ગેવલ સાહેબ હિમાલય ઉપરની સરહદના [illegible] કે [illegible] તેમાં ન લાગે છે, તેમણે આ પત્રરાસ્નાના પાંદડાં ભરીને પોતુ (નાગા)ના પાંદડાં સમજી ફાલ્કનર સાહેબ તરફ મોકલ્યા હતા. [illegible] ગુણમાં સારક ગુણ છે. પરંતુ માંદીઆતણ કરતા કમી છે. વેપારી લોકો [illegible] સારક ગુણને લીધે માંદીઆતણના પાંદડાં સાથે આના પાંદડાંનો ભેળ કરે છે [illegible] પ્રાંતમાં વાંકી લોકો એ વેચે છે. આ પત્રરાસ્નાની અસલ ઝાડ [illegible] પાંદડાંની ફાંકમાં [illegible] સાહેબે રસાયનિક પરીક્ષા કરેલી છે. તે રસમાં [illegible] અને ગુંદરી છે. તેમાં ક્ષાર, કાપુર (સ્ટાર્ચ જેવો પદાર્થ) અને [illegible] આલ્કલી પણ જણાય છે. તે આલ્કલીનું આકૃતિ રસાયન [illegible] [illegible]

આગ કરી તેમાં તોલો કિંવા બે તોલા ગાયનું ઘી નાખી પાવું. (૨૮) ઉધરસ ઉપરઃ—પીંપળીમૂળના ગંઠોડા, સુંઠ અને બહેડાદળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે ઉધરસ જલદી મટી જાય છે. (૨૯) દંતરોગ ઉપરઃ—લીંડીપીપર, જીરૂં અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી દાંતનાં મૂળોમાં ઘસવું: એટલે સણકા, સોજો, દાંતનું હાલવું વગેરે વિકારો શમે છે. (૩૦) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું. (૩૧) વાતવિકાર ઉપરઃ— વીસ તોલા દૂધ ગરમ કરી અર્ધું ઉકાળ્યા પછી તેમાં પીંપળીમૂળના ગંઠોડાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ એક તોલા સુધી નાખવું તથા સારૂં ઉકળતાં સુધી તે હલાવી ઉકાળવું. પછી તેમાં સાકરની ભૂકી એક તોલા સુધી મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એકવાર આપવું. (૩૨) પરિણામ શૂળ ઉપરઃ—લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૪ તોલા, ગોળ ૧૬ તોલા અને ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, એ પદાર્થો ૨૫૬ તોલા દૂધમાં પાક કરી તેમાંથી રોજ સવારે ૪ તોલા સુધી આપવું. (૩૩) સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપરઃ—લીંડીપીપર તથા સિંધવ પાણીમાં ઘસી તેનાં બે ત્રણ ટીપાં નાકમાં પાડવાં એટલે તરત ગુણ આવશે. (૩૪) વિષમજ્વર, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, દમ અને ક્ષય ઉપરઃ—પંચસાર (મધ, ઘી દૂધ, લીંડીપીપર, ધોળી સાકર એ પાંચ) એકત્ર કરી મસળી ખવરાવવું. (૩૫) ધાતુગત જ્વર, દમ, ઉધરસ, પાંડુ, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપરઃ—મધ એક ભાગ, ઘી બે ભાગ, લીંડી-પીપર ચાર ભાગ, સાકર આઠ ભાગ, દૂધ બત્રીસ ભાગ તથા ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૬ ભાગ, એ પ્રમાણે નાખી પચન કરી તેના મોદક કરવા અને તેમાંથી રોજ એક ખાવો. (૩૬) રક્તપિત્ત ઉપરઃ—લીંડીપીપર મધમાં ચાટવી. (૩૭) પાચક (ખારી) પીપરઃ—લીંડીપીપર લીંબુના રસમાં ભીંજવી રાખી તેમાં સિંધવનું ચૂર્ણ નાખવું. બે ચાર દિવસ ભીંજાયા પછી સુકવી રાખી તેમાંથી બે ચાર લીંડીપીપર દરરોજ ખાતા જવી; એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે મટી મ્હોંમાં રૂચિ આવે છે અને અન્ન પાચન થાય છે. વાળા ઉપરઃ—પીંપળી-મૂળ કંઇક પાણીમાં ઘસી ખાવું. (૩૮) અષ્ટકટ્વર તેલઃ—લીંડીપીપર અને સુંઠ દરેક સોળ સોળ તોલા, સરસીઆ તેલ ૪ શેર, દહીં ૪ શેર અને છાશ ૩૨ શેર એ સર્વ જસુંતનું વિધિ પ્રમાણે તેલ તૈયાર કરી ચોળવાથી ગૃધ્રસી અને ગરદન ઝલાઇ જવાનો વાયુવિકાર દૂર થાય છે.

૫૧૫. લીંબુડીઃ—સં॰ નિંબૂક મ॰ નિંબૂ હિં॰ નિં॰—લિંબુ બં॰ પાતિલેબુ ક॰ નિંબે, લિંબુ—હણ્ણુ તા॰ એલુમિચ્ચ તે॰ નિમ્મકાય મલા॰ ચેરુનારકં તૈ॰ નિમ્મપડું ફા॰ લિમૂ [illegible] અં॰ લેમન, લા॰ લેમનએસીડમ.

લીંબુ, નારંગી, ચોાશ [illegible] ત્રાપ્ત, બીજેરૂ, વગડાઉ લીંબુ ઇત્યાદિ લીંબુના [illegible] કાગદી અથવા

• લીંબુના [illegible] જંગલમાં પણ હોય છે. સર્વ પ્રકારનાં લીંબુના [illegible] બેદ નાનાં મોટાં

ધોળી રાસ્ના ગુજરાતમાં થાય છે. એનાં મૂળ જાડા સોયા જેવાં બારિક હોય છે. રાસ્ના એ વાયુહારક છે. રાસ્નાઃ—ગુરૂ, કડવી, ઉષ્ણ, પાચક તથા આમનાશક છે; અને વિષ, વાતરક્ત, દમ, ઉધરસ, વિષમજ્વર, સોજો, ઉચકી, કંપ, ઉદર, આમવાત, કફ, શૂળ, તાવ તથા સર્વ વાયુ રોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—**(૧) પક્ષાઘાત, કર્ણનાદ, અર્દિત વાયુ (મ્હોડું વાંકું થવું), મન્યાસ્તંભ—ડોકનું રહી જવું એ ઉપરઃ**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, દેવદાર, ધમાસો, બળદાણાનાં મૂળ, અડદ અને કૌચનાં મૂળનો કાઢો, સિંધવ અને હિંગ નાખી પાવો. **(૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—રાસ્ના, ગળો, બળદાણાનાં મૂળ, જેઠીમધ, ગોખરૂ અને એરંડમૂળનો કાઢો એરંડતેલ નાખી પાવો. **(૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપરઃ**—રાસ્ના, કાંટાસરીઓ, નાગરમોથ, અરડુસી, ગળો, ગોખરૂ, વજ, દેવદાર, હરીતકી, કચોરા, સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી રીંગણી, ધાણા, અતિવિષ, શતાવરી, બળદાણાનાં મૂળ, એરંડમૂળ, સુવા, સાટોડી, ચવક અને ઉભી રીંગણીનો કાઢો કરી તેમાં સુંઠની ભૂકી નાખી પાવો. **(૪) આક્ષેપક, સર્વધાતુગતવાત, આમવાત અને સર્વાંગવાત ઉપરઃ**—રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ અને એરંડમૂળનો કાઢો દિવસમાં બેવાર આપવો. **(૫) સર્વ વાયુ ઉપરઃ**—રાસ્ના, ગોખરૂ, એરંડમૂળ, દેવદાર, સાટોડી, ગળો અને ગરમાળાનું મગજ એ સર્વના કાઢામાં એક માસો સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી પાવાથી નિઃસંશય સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. **(૬) શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય અને શીતજ્વર ઉપરઃ**—રાસ્ના, સુંઠ અને લીંડીપીપરનો કલ્ક કરી ગરમ પાણીમાં પાવો.

૪૯૯. રાળ.—સ૦ ક૦ સર્જરસ, રાલ. હિં૦ રાલ. મ૦ રાળ. બં૦ ધુના. ફા૦ ગલેમગરેબી. અ૦ કિલ્હર. ઇં૦ પલોરેઝીન. લા૦ રેઝિનાફ્લેવા. ફ્રિ૦ નારૂ.

એ ઝાડ બંગાળા, આબુના પહાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં થાય છે. રાળ એ ચાર જાતનાં ઝાડમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડમાંથી જે ગુંદ નીકળે છે તેની રાળ થાય છે+ રાળનું ઝાડ—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, તુરૂં, વ્રણરોપણ, વર્ણકારક તથા રુક્ષ છે અને અતિસાર, પિત્ત, ગ્રહણીરોગ, કફ, કંડૂ (ખરજ), વિસ્ફોટક વ્રણ, પરસેવો, ત્રણ, કૃમિ, ચર્મરોગ, ત્રિદોષ, બહેરાપણું, યોનિરોગ, કર્ણરોગ, તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. મોટું રાળનું ઝાડ—રૂક્ષ, કાંતિકર, તીખું ઉષ્ણ તથા સ્નિગ્ધ છે અને કફ, પાંડુ, પિત્ત, કર્ણરોગ, રક્તદોષ, મેદ, દાહ, ત્રણ, વિસ્ફોટ, ઉરુસ્તંભ, કંડૂ, વાત તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ—મધુર, રુક્ષ, શીતલ, સ્તંભક, ગુરૂ, તુરા, લેખન તથા મલષ્ટંભક છે; અને શૂળ, વાયુ, આધ્માનને કરનાર, પિત્ત, ગ્રહણીરોગ, દાહ, કુષ્ઠ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. રાળઃ—શીતલ, સ્નિગ્ધ, તુરી, કડવી, ગુરૂ, મધુર, સ્વાદુ, સ્તંભન, વ્રણરોપણ, ભગ્નસંધાનકારક તથા મધુર છે; અને વાત, પિત્ત,

+ રાળનું મોટું ઝાડ થાય છે. એના ગુંદને રાળ કહે છે. તે ગાયના દહીંમાં અથવા સાકર સાથે ખાવાથી અતિસાર મટે છે. એના લેપથી અથવા એ પીવાથી પ્રદરરોગ જાય છે. એની માત્રા ૧ રતિની છે.

અને રોમગ હોય છે. ઘોલિકાની ટીલી ભાજી કરે છે. એનો ગરીબ લોક ઘણો ઉપ-
યોગ કરે છે. એ ભાજી કંડી હોઇ પચી ખાવામાં આવે તો હગામણ, આમાંશાદિ
ઉપદ્રવો થાય છે. લુંણીઃ—રૂચિકર, ખારી, પિત્તલ, ખ.ટી, સારક, કફકર તથા-
ઉષ્ણ છે; અને વાયુ, ત્વગ્દોષ, ગુલ્મ, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, નેત્રરોગ, મેદ તથા સોજાનો
નાશ કરે છે. મોટી લુંણીઃ—રસ, ખાટી, ખારી, રૂચિકર, તીખી, ગુરૂ, અગ્નિદીપક તથા
કફનાશક છે; અને વાયુ, અર્શ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષ તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. ક્ષુદ્ર-
ઘોલિકા (નાની લુંણી):—પિત્તલ, સારક, કફકર તથા તીખી છે; અને જીર્ણજ્વર, શ્વાસ,
કાસ, ગુલ્મ, મેદ તથા શોથનો નાશ કરનારી તથા રસાયન, વાતનાશક, ઉષ્ણ અને
ખાટી છે; તેમજ નેત્રરોગ, ચર્મદોષ તથા વ્રણની નાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) પેશા-
બ ઘણી બળતરા થતી હોય તે તથા ઉનવા ઉપરઃ—લુંણીની ભાજીનો રસ
કાઢી તેમાં સાકર નાખી તે રસ સવારસાંજ બે વખત પાવો. જેથી ત્રણ દિવસમ
બળતરા શાંત થાય છે.

૫૧૭. લેંડીઃ—એ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એમાં કાળી અ
પીળી એવી બે જાત છે. એનાં પાંદડાં ઉમરાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ઉપ
યોગઃ—(૧) વ્રણ ઉપરઃ—કાળી લેંડીની છાલનું અગર પાંદડાંનું વસ્ત્રગાળ
ચૂર્ણ કરી ચોપડવું; એટલે વ્રણ જલદી રૂઝાઇ જાય છે.

૫૧૮. લોધરઃ—સં૦ મ૦ લોધ્ર. મ૦ હિં૦ ક૦ લોધ—ર—પઠાણી. અ
મુગામ. લા૦ સિમ્પ્લોકોસરેસીમુસા.

લોધરનાં ઝાડ કોકણ, મહાબળેશ્વર, બંગાળા અને નેપાળ એ પ્રદેશમાં થાય
એનાં પાંદડાં બકુલનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં હોય છે. લોધરનો ઉપયોગ રંગમાં ત
ઓષધમાં ઘણો થાય છે. અગનો કરે છે તેમાં લોધર નાખે છે. એમાં પોળો અ
રાતો એવી બે જાત છે. ઘણા ઠેકાણામાં આબુ પર્વત ઉપર પોળા લોધરનાં
પુષ્કળ છે.* લોધર બે પ્રકારનો છેઃ—તે તુરો, શીત, નેત્રને હિતાવહ, ગ્રા
તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, રક્તદોષ, પિત્ત, સોજો, અતિસાર, પ્રદર, અરુ

* સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંઃ—લોધરને શીતલ અને ગ્રાહી માનેલ છે. તેમ
આંતરડાં, આંખ અને નાસુરના ઘામાં ઉપયોગી ગણેલ છે. દાંતના પારા નરમ થઈ ગ
હોય અથવા એમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો લોધરની છાલનો ક્વાથ કરી કોગ
કરવાના કામમાં લે છે. ચક્રદત્તમાં દાંતના પારાની પીડા નાશ કરવાને લોદર, ર
વતી અને નાગરમોથને મેળવી વાપરવા કહેલ છે. અમૃતસાગરમાં લોધ
જેઠીમધ, ફુલાવેલી ફટકડી અને રસવતી સમાન ભાગ લઇ પાણીમાં ઘસી આંખો ઉ
લેપ કરવાથી દુખતી આંખો સારી થાય એમ લખ્યું છે. ડૉ. રોકસબરો કહે
કે કલકત્તામાં આ ઝાડની છાલ રંગરેજ લોક લાલ રંગ રંગવાના કામમાં વ
વાપરે છે. મુંબઇ ઈલાકામાં લોધર અનેક જાતના લેપ બનાવવામાં વાપરે
અને એનાથી ભરેલું રૂધિર તથા ગાઃ પીંગળી જાય છે એમ માને છે.
ચાર્લ્સ અને કનૈયાલાલ દેવ એઓની ગુહ્યેન્દ્રિયથી નીકળતા પ્રવા
માટે આ વૃક્ષની છાલ ૨૦ ગ્રેન (બે આની ભાર) ખાંડની સાથે મેળવીને આપવ

[illegible] અને ડૉ૦ હેનબેરિનો મત એવો દેખાય છે કે, [illegible] [illegible] કહે છે તે વનસ્પતિની યુરોપિયન ડૉક્ટરોને [illegible] [illegible] રેવચીના મળી–કંદ પડેલાં વિનાશ નાનાંરી અને [illegible] [illegible] નિરનિરાળા રસ્તાએ જતાં હતાં તે રસ્તા [illegible] [illegible] નામના પ્રાચીન ગ્રંથકારે તેને નિરનિરાળાં નામે [illegible] [illegible] (ચીની) ૨ રેવકબર્બરિક અને ૩ રેવતુર્ક [illegible] [illegible] અને તેમાથી ઉત્તમ રુબાર્બ [illegible] [illegible] અધિકારીઓએ ખરી રુબાર્બની ઉત્પત્તિ [illegible] [illegible] પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ ચીનના [illegible] [illegible] હુકમ હતો કે કોઈએ બીજ [illegible] [illegible] નહિ અને તે ઉકાળે [illegible]

[illegible] પદાર્થ, [illegible] પદાર્થ [illegible] [illegible] પદાર્થો મળે છે. એ સિવાય "ક્રોમેજીન" [illegible] [illegible] મળેલ છે. તે કેટલાક વખત સુધી [illegible] [illegible] છે. રેવચીનો ગુણ એના ઉપર આધાર [illegible] [illegible] કામ કરે છે. આથી યુરોપિયન [illegible] [illegible] ઉપયોગ કરે છે. એના [illegible] [illegible] પ્રકટ [illegible] કરે છે. [illegible] [illegible] ઉપયોગમાં આવે છે. આ ચૂર્ણમાં [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible]

ભેડવું. (૨) ટારોને ખાંધ પડે તે ઉપરઃ—સજેલા ભાગને શુંકીને ચોળા પછી વગડાઉ તુરીઆંનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૩) કર્ણસ્રાવ ઉપરઃ—વગડાઉ તુરીઆંનાં પાંદડાં અંગારામાં નાખી તેને બાફી રસ કાઢી કાનમાં નાખવો; અથવા મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી તે પાણી કપડછાણ કરી કાનમાં નાખવું. (૪) વાતવિકાર ઉપરઃ—વગડાઉ તુરીઆંનાં લીલાં મૂળ કૂટી દોઢ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમાં અર્ધા તોલા સુધી મધ મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક તોલા સુધી પાવું. (૫) સોજા ઉપરઃ—વગડાઉ તુરીઆંનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. (૬) નાડીવ્રણ ઉપરઃ—વગડાઉ તુરીઆંનાં મૂળ, કડવી કરમદીનાં મૂળ અને નાટકનાર (પાંદડાં તીખાં છે) નાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં અને દૂધમાં ઘસી પાવાં.

૫૨૨. વગડાઉ મરચીવિલઃ—(મ० નરકીચા કાંદા.) એની એક જાતની વેલ થાય છે. એનાં પાંદડાં કાળીંગાની વેલનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને નાનાં મરચી જેવડાં અને આકારમાં કાનમાંના પોંતરીની વાળી જેવડાં લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. એના કંદને નરકીનો કંદ પણ કહે છે. એ કંદ ઘરમાં લાવી રાખીએ ત્યારે તેને અંકુર ફુટી નીકળે છે. ઉપયોગઃ—(૧) સર્પદંશ ઉપરઃ—આ કંદ કાંઇક પાણીમાં ઘસી પાવો. ખાટખડુંબાની ગોટલીનો પણ એવોજ ઉપયોગ થાય છે. (૨) કૂતરાના વિષ ઉપરઃ—નરકીનો કંદ અને પાંદડાં છાશમાં વાટી ૩ દિવસ આપવાથી ગુણ થાય છે. (૩) ઢોરોને દૂધ વધવા માટેઃ— આ કંદ ખાણમાં કિંચિત્ ઘસી ઢોરોને આપવાથી તેનાથી તેને દૂધ વધારે આવવાનો સંભવ છે. આ પ્રયોગને ખાત્રી લાયક માની શકાતો નથી; કેમકે તે વધારે પેટમાં જવાથી વિકાર કરવાનો પણ સંભવ છે.

૫૨૩. વગડાઉ સાટોડી (મ० રાન ઘેટુળી. કા० અડવી ગાંજળી.):—એ ઝાડ સુમારે બે ત્રણ હાથ ઉંચું હોય છે. એનાં પાંદડાં મોગલી એરંડાનાં પાંદડાં જેવડાં થાય છે. એ ઝાડનો રંગ ધોળો હોઇ એનું લાકડું ઘણુંજ હલકું હોય છે. એ બાળવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી નથી. વન સાટોડીનાં ઝાડ દક્ષિણમાં ઘણુંજ થાય છે. એ ઝાડનાં મૂળનો રંગ પણ ધોળો હોય છે. એને મરી જેવાં બારિક અને લાલ રંગનાં ફૂળ આવે છે. * ઉપયોગઃ—(૧) સોજા ઉપરઃ—કોઇ પણ જાતનો સોજો ચડયો હોય તો તે ઉપર આ સાટોડીનાં મૂળનો પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો; એટલે સોજો ઉતરે છે. (૨) ઢારના ગુમડામાં કીડા પડે તે ઉપરઃ—જંગલી સાટોડીનાં મૂળ વાટી ચોપડવાં અથવા મૂળનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું.

૫૨૪. વગડાઉ સુરણઃ—સં० અરણ્ય સૂરણ, વજ્રકુટી. મ० કો० લુત, ખાજરો-રાન-સુરણ. હિં० જંગલી સુરણ, ક० તૈ० અડવી સુરણ, ખેસુરણ. તા० કેડુ કરાવે. તુ० કડુકેજે. મલા० કટ્ટુચેના. લા० એમોર્ફેફિલસ કેમ્પેન્યુલેટસ, સાપનપેરિયસ, સાપસ્ટરિકા. મુ० ચિતલકંદ. ઝેરી સુરણ.

આ શાક કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. મૃગ નક્ષત્રનો એકાદ વરસાદ વરસ્યો એટલે

* અમારા અનુમાન મુજબ ખેડુત લોકો જેને ઝેરી સાટોડીના નામથી ઓળખે છે, તેજ આ વનસ્પતિ હોવી જોઇએ.

(૧) શરદી ઉપર.—લવંગનો કાઢો કરી પાવો. (૨) મૂર્ચ્છા અને વાયુ[illegible] ઝટકો થાય તે ઉપર:—લવંગ ઘસી અંજન કરવું. (૩) રતાંધળાપ[illegible] ઉપર:—લવંગ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) કફ અને ઉંચ[illegible] ઉપર:—ઠીકરું દેવતામાં તપાવી લાલ થયા પછી બહાર કાઢી એક વાસણમાં [illegible] તે ઉપર સાત લવંગ નાખવાં. તે શેકાયા પછી ઠીકરા ઉપર ધોળી મરચીનાં પા[illegible] ડાંનો રસ નાખવો; તથા ઠીકરું કાઢી લઈ તે રસમાં લવંગ વાટી તે આપ[illegible] ગરમી થાય તો ધોળી ચણોઠીનાં પાન મ્હોડામાં રાખવાં. (૫) દાંત દુખ[illegible] હોય તે ઉપર:—લવંગનો અર્ક રૂ ઉપર નાખી દાંત ઉપર મૂકવું. (૬) આ[illegible] માંદ્ય, અજીર્ણ અને વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર:—લવંગનો × અર્[illegible] કાઢો કરી પાવો. (૭) ઉધરસ ઉપર લવંગાદિવટી:—લવંગ, મરી, બે[illegible] દળ, એ સમાન અને એ ત્રણેના ખેરની અંતરછાલ કિંવા ધોળો કાથો નાખી [illegible] બાવળની અંતરછાલના કાઢામાં ત્રણ માસા વજનની ગોળીઓ કરી રોજ બે ત્[illegible] વાર ગોળી મ્હોડામાં રાખવી; એટલે ઉધરસ જલદીથી દૂર થાય છે. (૮) ક[illegible] દિક ઉપર લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, જાયફળ અને લીંડીપીપર એ અર્ધા તો[illegible] મરી ૨ તોલા અને સુંઠ ૧૬ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને ચૂર્ણ જેટલી સા[illegible] નાખી આપવું; એટલે પ્રબળ ઉધરસ, જ્વર, અરૂચિ, મેહ, ગુલ્મ, શ્વાસ, અગ્નિમ[illegible] અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૯) વિષૂચિકામાં તરસ કિંવા બકા[illegible] (મ૦ ઉમાસા) થાય તે ઉપર:—લવંગ કિંવા જાયફળ અથવા નાગરમો[illegible] પાણી તપાવી ઠંડું કરીને પાવું. (૧૦) ઉધરસ, જ્વર, અરૂચિ, પ્રમે[illegible] સંગ્રહણી અને ગુલ્મ ઉપર:—લવંગ, જાયફળ, લીંડીપીપર એ એક [illegible] બહેડા ૩ ભાગ, મરી બે ભાગ, અને સુંઠ ૧૬ ભાગ એનું ચૂર્ણ કરી, તેના [illegible] તેમાં સાકર નાખી તે ૬ માસા સુધી ખાવું.

૫૦૯. લસણ:—સં૦ લશુન. મ૦ લસુણ. હિં૦ લહસન. પુ૦ [illegible] બ૦ રસુન. ક૦ બીલીય બેળુળી. તૈ૦ બેળુળીતિઆનડુ. ફા૦ સીર. અ૦ [illegible] દાપુન. ગુમર હેવાર. ઈં૦ ગાર્લીક. લૅ૦ એલીયમ્ સટીવમ્

લસણના છોડ [illegible] કાંદા જેવા [illegible] થાય છે. એના [illegible] [illegible] આવતા નથી. એની [illegible] [illegible] પદાર્થોમાં નાખે છે. એની [illegible] [illegible] પણ કહે છે લસણના [illegible] [illegible] શક્તિ [illegible] વાયી તથા [illegible]

[illegible] ઉપર થતી હોય તો લવંગને [illegible] પાણીમાં [illegible] [illegible]

[illegible] કરેલ [illegible] પણ એ પ્રયોગથી પોતાના દાંતો [illegible] [illegible]

× [illegible]

અર્બુદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) કર્ણમૂળ, કંઠમાળ, ગલગંડ અને સન્નિપાતના સોજા ઉપરઃ—વછનાગ લીંબડાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) વીંછીના દંશ ઉપરઃ—વછનાગનો લેપ કરવો. (૩) કાનમાં ધાક પડવાથી થતા દુઃખ ઉપરઃ—વછનાગ અને વજ સમભાગે લઇ તલના તેલમાં કરી કાનમાં પાડવો. (૪) સોજા ઉપરઃ—વછનાગ, સુંઠ અને સાગોડીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) વિસર્પ અને દાદર ઉપરઃ—વછનાગ, એરંડાના પાનાં અને મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. (૬) બદ બેસી જવા માટેઃ—વછનાગ અને કોરોચવાનાં બિયાં એકત્ર ઘસી લેપ કરવો; અને તે ઉપર કાગળ ચોંટાડી જુની ઇંટનો કકડો તપાવી કપડામાં વીંટી સોસાય તેટલો શેક કરવો. (૭) કાખમાંજરી (ખાંખલાઇ) ઉપરઃ—વછનાગ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

પ૨૬. વજ (ખોરાસાની વજ)*:—સં૦ વચા, ઉગ્રગંધા. મ૦ વેખંડ. હિં૦ બં૦ વચ. ક૦ બજિગિડ, નારૂંબેર, બજે. કમળકરડે. તૈ૦ વાસા, વાઇજ. તા૦ વશુંબુ. ગુ૦ બાજે. મલા૦ વાયંબુ. કો૦ વેખંડ. ફા૦ ઓગ્ગર. ફ્રા૦ સોસનજર્દ, અભ્સુરકી. અ૦ ઉદલ્બુજ. ઇં૦ સ્વીટફ્લેગરૂટ. લા૦ એકોરસ્ કેલેમસ્.

વજનાં ઝાડ પાનમાગરીઆનાં ઝાડ જેવાં થાય છે. એની ઉંચાઇ માથોડું હોય છે. એનાં મૂળને વજ કહે છે. એની એક ધોળી જાત ઇરાનમાં થાય છે. તેને ખુરાસાની વજ કહે છે. એના ગુણ વજના જેવાજ હોઇ વિશેષ કરી વાયુરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. વજઃ—તીક્ષ્ણ, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, વાંતિકારક, દીપન તથા કંઠ અને મળમૂત્રની શોધક, વાણીપ્રદ તથા મેધાકારક છે; અને કફ, આમ, શોથ, વાયુ, જ્વર, અતિસાર, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, અપસ્માર, શૂલપીડા, કૃમિ, ગ્રહ, મલસ્તંભ તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) સળેકમ અને મસ્તકશૂળ ઉપરઃ—વજનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી સુંઘાડવું. (૨) અપસ્માર ઉપરઃ—વજનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. પથ્ય દૂધ ભાત ખાવાં. અથવા વજના કકડા કરી સાત દિવસ ઘીમાં પલાળી રાખવા. પછી પાતાળ યંત્રવડે તેલ કાઢી જેવી ફીંક આવે તેવોજ તેનો નાકમાં વાસ લેવો; એટલે છીંકો બંધ થાય છે. (૩) સૂર્યાવર્ત અને આધાશીશી ઉપરઃ—વજ અને લીંડીપીંપરની પોટલી કરી નાકે સુંઘવી અથવા ચૂર્ણ સુંઘવું. (૪) ઉન્માદ ઉપરઃ—વજના

* ખોરાસાની વજમાં એક એવો અદ્ભુત ગુણ રહેલ છે કે, ખોરાસાની વજના ચૂર્ણને પાણી અથવા દૂધની સાથે એક મહિના સુધી સેવન કરવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિમાન થાય છે. તથા ચન્દ્રગ્રહણના વખતે કે સૂર્યગ્રહણના વખતે એક પલ (૪ તોલા) ખોરાસાની વજના ચૂર્ણને દૂધની સાથે ભક્ષણ કરવાથી, એજ વખતે મનુષ્યને અત્યંત બુદ્ધિયુક્ત કરે છે. ખોરાસાની વજ જલાશયવાળા સ્થાને અને નૈપાળ જંગલોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. " ખોરાસાની વજ માથાને અને રૂધિરને નુકસાન કરનારી છે. એનો વિકાર નાશક વરીઆળી અને સિકંજબીન છે. માત્રા ૩ માસા છે. ' એમ યુનાનિ મખઝન બતાવે છે.

રાખવી. (૧૩) આમવાત ઉપરઃ—લસણની કળીઓ અર્ધો તોલો ઘીમાં તળી ભોજનસમયે પ્રથમ કોળીઆમાં રોજ ખાવી. (૧૪) અસ્થિભગ્ન ઉપર લશુનાદિ કલ્કઃ—લસણ, મધ, લાખ અને સાકરનો કલ્ક ઘી સાથે આપવો; એટલે ભાગેલા કે ઉતરી ગયેલા હાડકાનું ઘણું જલદીથી સંધાન થાય. (૧૫) ઉદરરોગ ઉપરઃ—શુદ્ધ કરેલું લસણ (છોલી એક રાત્રિ છાશમાં પલાળી રાખી પછી અંદરની મોખ કાઢી નાખવી તે) એક ભાગ, સિંધવ ભાગ, હિંગ શેકેલી પા ભાગ અને બધાના બરોબર આદાનો રસ લઈ તેમાં ખરલ કરી ચાર ગુંજા (ચણોઠી) ભાર પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી એક અથવા બે ગોળીઓ ગાયની છાશમાં અથવા આદાના રસમાં આપવી; એટલે તુરત આરામ આવે છે અને મોટું થએલું પેટ પણ જલદીથી નાનું થઇ અગ્નિવૃદ્ધિ થાય. (૧૬) વાળા ઉપરઃ—લસણ, ચિત્રા અને રાઇને પાણીમાં વાટી તેની લુગદી કરી વાળા ઉપર બાંધવી. (૧૭) વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિ ઉપરઃ—લસણના કલ્કમાં તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી સવારે સેવન કરવું; તે વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિને હરણ કરે છે. (૧૮) શૂળ ઉપર લસણ ઘીમાં ખાવું. (૧૯) શરીરમાંની ગરમીથી અંગ ઉપર પ્રસરેલ લાલ ચાંદાં અને દાદર ઉપરઃ—લસણ છોલી, વાટી તેનો રસ ત્યાં ચોળવો; એટલે એ વિકાર દૂર થશે. અથવા લસણ અને ગવારનાં પાંદડાંને એકત્ર કરીને અથવા એકલા ગવારનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો.

૫૧૦. લાણો (પલીયો):—સં० રૂદંતી, સવંતી. મ० રૂદવંતી, રાનહરભરા. હિં० રૂદવતી, લાણા. ક० અનુગુણિ, અડિવિરૂલે, નેલમુસ્તલ. લૅા० [illegible]

લાણાના છોડ ચણા પ્રમાણે હોય છે. એથી એને "જંગલી ચણા" કહે છે. તે ઉપરથી સંસ્કૃતમાં જેને રૂદંતી કહે છે, તેજ આ લાણો છે એમ જણાય છે; અને રૂદંતી શબ્દનો અપભ્રંશ થઈ રૂદવંતી કે રૂદવતી એવું નામ પડ્યું હોય એમ લાગે છે. ઔષધીકલ્પલતા ગ્રંથમાં રૂદવંતીનું વર્ણન કરેલું છે કે; चणपत्रोपमैः पत्रैर्युक्ताऽम्भोबिन्दुवर्षिणी ॥ ११६ ॥ चतुर्धा सा क्षिया पीता रक्ता सिताऽसिता ॥ આ ઉપરથી એનાં પાંદડાં ચણાનાં પાંદડાં જેવાં હોય એમ જણાય છે. એનાં પડે તેની માફક પાંદડાંમાંથી પાણી ટપકે છે અને એમાં પીળી, રાતી, ધોળી તથા કાળી એવી ચાર જાત હોય એમ જણાય છે. આ ભેદ એના ફૂલના રંગ ઉપરથી પડેલા હશે. નિઘંટમાં એનું આ પ્રમાણે વર્ણન છે—"चणपत्रसमं पत्रं क्षुपं चैव मदकम् ॥ शिशिरे जलबिन्दुस्रुता स्रवंतीति रुदंतिका ॥" (ચણાનાં જેવાં પાંદડાં અને છોડ પણ તેવાજ ખાટા હોય છે. શિશિર ઋતુમાં જે બિન્દુ સહિત હોય છે તે સ્રવતી કે રૂદવતી છે.) નિઘંટરાજ વગેરે ગ્રંથમાં એમજ કહેલ છે એ ઉપરથી આ જણાય છે કે વનસ્પતિનો છોડ ઉંચો નથી; તેથી તેની સંજ્ઞા ક્ષુપ એટલે માંચાગળ ભૂમિની માપથી [illegible] કરવામાં કાંઈ હરકત નથી. એના પાંદડાંમાંથી ટપકનાર એક [illegible]

દ, તૃષા, જ્વર, શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. વટપત્રી (વટવતી) (વડનો ટેટો)—તુરો તથા ઉષ્ણ છે; અને યોનિરોગ તથા મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, રૂક્ષ, તુરાં, સ્તંભન, શીતળ, લેખન તથા વિશેષ આધ્માનવાયુને કરનારાં છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નખદંતવિષ ઉપર:—વડ, ખીજડો અને કડવા લીંબડાની છાલ વાટી લેપ કરવો. (૨) પ્રમેહ ઉપર:—વડની વડવાઈઓનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો. (૩) વીંછીનું વિષ, આગંતુક જખમ, કાખબીલાડી અને ઉંદરના ડંશ ઉપર:—વડનું દૂધ ચોપડવું. (૪) ગર્ભધારણને માટે:—વડ પાલવે છે તે વેળાએ ફણી જેવા અંકુર આવે છે; તેમાંનાં બારિક પાંદડાં વાટી બોરના જેવડી ૨૧ ગોળીઓ કરવી અને દરેક ત્રણ ગોળીઓ ઘીમાં ખાવી. (૫) કૃમિ ઉપર:—વડની વડવાઈઓના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ પાવો. (૬) ધાતુપુષ્ટિ માટે:—વડનું દૂધ પતાસામાં ઘાલી ખાવું. (૭) જ્વરમાં દાહ થાય તે ઉપર:—વડની વડવાઈઓનો રસ પાવો. (૮) પરસેવો આવવા માટે:—ઉંમરની ધાણીનો લોટ પાણીમાં પલાળી તેમાં વડનાં પીળાં પાંદડાં નાખી તેનો ષષ્ઠાંશ (છઠ્ઠો ભાગ) કાઢો કરી પાવો. (૧૦) ફૂલ, ખીલ ઇત્યાદિ ઉપર:—વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંજન કરવું. (૧૧) અતિસાર ઉપર:—વડની વડવાઈઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં છાશ નાખી પાવી. (૧૨) રક્તપિત્ત ઉપર:—વડની વડવાઈઓના કલ્કમાં મધ અને સાકર નાખી ખાવો. (૧૩) મુખરોગ ઉપર:—વડ, ઉંબરો, લીંડીપીંપર, જાંબુઓ અને નાંદરૂખીનાં પાંદડાંનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. (૧૪) ખરજવા અને મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—વડનાં પાકેલાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૫) મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે ઉપર:—વડનાં પાકેલાં સુકાઈ ગએલાં પાંદડાં લાવી તેનો કાઢો કરી પાવો. (૧૬) રક્તજ સ્નાયુક (રક્તજન્ય વાળા) ઉપર:—વડ તથા આમલીની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો.

પ૨૮. વડગુંદો (મોટી ગુંદી):—સં૦ શ્લેષ્માતક. મ૦ ભોંકર, શેલવટ. હિં૦ લિસોડા, નિસોરે, બહુવાર. ક૦ દોડ્ડચળ્ળુ, ઓકેમિડ, તૈ૦ પેદ્દનાક્કેર. ફા૦ સિપિસ્તાન. અ૦ સેબિસ્તાન, ઈંગ્ર૦ ઈ૦ ન્યારોલિવ્ડ સેપિસ્ટન. લા૦ કાર્ડિયા ઍંગરિટેફોલિયા, કાર્ડિયા મિક્સા.

વડગુંદના બે ત્રણ પ્રકાર છે. આ ઝાડ ગામમાં અને રાનમાં થાય છે. વડગુંદનાં ફળ પાકે એટલે રાતાં થાય છે. એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાચાં ફળનો રંગ લીલો હોય છે. ફળની અંદર ગુંદરના જેવો રસ હોય છે. એ ફળનું અથાણું કરે છે. તે પથ્યકારક છે. એનું શાક પણ થાય છે. પાકેલાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ પૌષ્ટિક છે. એ ફળ ઘણાં ખાવાથી જંતુ (કૃમિ) અને ઉદરરોગ થાય છે. વડગુંદો એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનું લાકડું સુતારના ઉપયોગમાં આવતું નથી. વડગુંદને ધોળો ગુંદર આવે છે. વડગુંદાનું ઝાડ:—તીખું, શીતળ, મધુર, તુરૂં, પાચક, કેશ્ય, સ્નિગ્ધ તથા કફકારક છે; અને કૃમિ, શૂળ, આમદોષ, રક્ત-

ધ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં બારિક કોથમીર જેવાં હોય છે. એ ઝાડને તોરા વળે છે, તેમાં વરીઆળીના દાણા હોય છે. એનો પાક ગુજરાત દેશમાં ઘણો થાય છે. વરીઆળી મસાલા વગેરેના ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઠંડી, આમપાચક અને રુચિદાયક છે. ગુજરાતમાં લીલી વરીઆળી એ એક મેવો મનાય છે. વરીઆળી:—તીખી, કડવી, સ્નિગ્ધ, લઘુ, ઉષ્ણ, મેધ્ય તથા બસ્તિકર્મ વિષે પ્રશસ્ત છે; અને કફ, વાયુ, જ્વર, શૂળ, દાહ, નેત્રરોગ, તૃષા, ઉલટી, વ્રણ, આમ તથા અતિસારની નાશક છે. એનાં પાંદડાંની ભાજી:—મધુર, અગ્નિદીપન, દૃષ્ટિ સારનારી, હૃદ્ય, રુચ્ય, ઉષ્ણ તથા પથ્ય છે; અને વાયુ, જ્વર, ગુલ્મ તથા શૂળની નાશક છે. * ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર ઉપર:—વરીઆળીનો કાઢો કરી પાવો અથવા સુંઠ તથા વરીઆળી ઘીમાં તળી બારીક કુટવી અને તેની ફાકી લેવી. (૨) મુખવિકાર ઉપર:—વરીયાળી મ્હોંમાં રાખી રસ ગળી જવો. (૩) ઉષ્ણતાએ આવનારી ઉલટીસ ઉપર:—વરીયાળી અને સાકરનું ચુર્ણ વારંવાર મ્હોંમાં રાખવું. (૪) પિત્તજ્વર ઉપર:—વરીયાળી તથા સાકરનો કાઢો પાવો.

૫૩૨. વંતાકડી (વેંગણી):—સં॰ વાતાંકી. મ॰ વાંગી. હિં॰ બૈંગન, મંટા, ભટેરા. બં॰ બેગુન. ક॰ બદનેકાય, કાનીગીડ. તા॰ કતારી. તુ॰ બદને. મલા॰ વાઝુતિના. તૈ॰ બંકાર. ફા॰ બાદંગાન. અ॰ બાદંજાન. ઇં॰ બ્રિંજલ. લે॰ સોલેનમેલંજિના.

વંતાકડીનાં ઝાડ કમરપુર ઉંચાં વધે છે. વંતાકડીમાં બે ચાર જાત છે—ધોળી વંતાકડી, ધોળી વંતાકડી ઇત્યાદિ. વેલ વંતાકડીનાં ઝાડ પુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકે છે અને તેને વર્ષમાં ત્રણ ચાર ચાર ફળ આવે છે. વંતાકડીના છોડને કાંટા હોય છે. વતાકનું શાક સારૂં થાય છે. વતાક એ કિંચિત્ વાતુલ છે. પાકેલાં વંતાક વિકાર કરનારા છે તેથી ખાવા નહિ. વંતાકડી:—તીખી રુચિકર, મધુર, મલકર, પૌષ્ટિક લઘુ ગુરુ, કડવી ઉષ્ણ અગ્નિદીપન ખારી તથા શુક્લ છે. અને પિત્ત કફ વાયુ અપચો, કૃમિ પ્લીહા તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. વંતાક:—કાચાં સ્વાદુ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ પાકકાલે તીખાં દીપન, શુક્રકારક, લઘુ

*વરીઆળીને ચરકસંહિતામાં પ્રજાસ્થાપન અને તૃષાનાશક તેમજ સુશ્રુતમાં કફનાશક માને છે. હકીમ લોક વરીઆળીના ફાયદાને મગજ માને છે. જુવાવડી સ્ત્રીઓને એને કરાથી રહિત શુદ્ધ કરવાને અને એના પ્રમાણે મજા.શયની શુદ્ધિ થવાને આપે છે તથા એને પાચક અને સર્વોત્તમ પ્રકામક માને છે.

+ વતાકડીને રીંગણી પણ કહે છે એને રીંગણ વેંગણુ અથવા ગીગણુ કહે છે એની મુખ્ય ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે આ જાત તેના ફુલો ઉપરના રંગથી ઓળખાય છે વળી એ દરેકમાં પણ કાટાળી અને કાંટાવગરની એવી બે જાત છે. કાટાળી રીંગણીના ફળના ઉપરના ડીટડાને કાટા હોય છે. ને ભીંજુ અને જુદા જુદા હોય છે કોઈ કોઈ રીંગણીના ફળ મોટા પણ હોય છે. ઉપયોગ:—અરોચ ઉપર:—વતાકને અગ્નિમાં શેકી ખાય છે

સવારે ધોળા વસુનાં તાજાં બે મૂળ ચાવી ખાવાં અને તેના ઉપર બે પહોર સુધી કાંઇ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. (૬) ચોથીયા તાવ ઉપરઃ—ધોળા વસુનાં મૂળ દૂધમાં ખદખદાવવાં અથવા નાગરવેલના પાનમાં નાખી ખવરાવવાં. (૭) ગોળા અને જળોદર ઉપરઃ—ધોળા વસુનાં મૂળ સમાન સિંધાલુણ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાંખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો; અથવા જલોદર ઉપર ધોળા વસુનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) કૂતરાના ઝેર ઉપરઃ—વસુનો રસ આપવો.

૫૩૪. વાઘાટીઃ—સં૰ વ્યાઘ્રવટિકા, વ્યાઘ્રિ. મ૰ વાઘાંટી, ગોવિંદી. હિં૰ હિંસ્ત્રી. ગુ૰ ચોર્નિ કેપરબશ. લા૰ કેપારિસ, હેવિરફલવના-હોરિડા.

આ વેલો મોટો વધે છે. એનાં પાંદડાં કરમદીનાં પાંદડાં જેવાં નાનાં હોય છે. એના ઉપર કાંટા હોય છે. ફળ ગોળ હોય છે. તેને વાઘાટી કહે છે. એનું શાક કરી ખાય છે. વાઘાટીઃ—ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા રૂચિકર છે; અને કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલઃ—ઉષ્ણ તથા કડવાં છે; અને વિષૂચિકા, કફ, વાયુ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. લઘુ વાઘાટી (મ૰ કડુકરી):—કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને વિષૂચિકા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) આંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપરઃ—વાઘાટીનાં પાંદડાંનો પાણી નાખી ૪ પૈસાભાર રસ કહાડવો અને તેમાં ૪ માસા મરી વાટી તે પાવો. (૨) ગલગુમડા ઉપરઃ—વાઘાટીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૩) વાઘ કરડ્યો હોય તે ઉપરઃ—વાઘાટીનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં. (૪) બાળકોને લાળ પડે તે ઉપરઃ— વાઘાટીનાં મૂળ ઘસી પાવાં.

૫૩૫. વાયુંબાઃ—સં૰ કટભી. મ૰ કિન્હઇ, કિણ્ઇ. હિં૰ કટભી, કરહી. ક૰ કરીય કિલગે. ઇં૰ કેરિયા ટ્રી. લા૰ કેરિયા આરબોરિયા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કુંવારીયાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડને ચપટી શીંગો આવે છે. ઝાડનો રંગ કાંઇક ધોળો હોય છે. મોટો ધોળો વાયુંબોઃ—તીખો, ઉષ્ણ, તુરો અને કડવો છે; તથા અજીર્ણ, નાડીવ્રણ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, વિષ, કૃમિ, ધોળો કોઢ, કફ, ત્રિદોષ, વ્રણ અને શિરોરોગનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલઃ—ધાતુ અને કફને વધારનાર છે. એનો રેસઃ—ગુરૂ, રૂચ્ય, બલકર અને વાતનાશક છે. નાનો ધોળો વાયુંબોઃ—ઉષ્ણ અને તીખો છે; તથા કોઢ, કફ, રક્તદોષ, મેદોરોગ, નાડીવ્રણ, વિષ, પ્રમેહ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. કાળા વાયુંબાઃ—ઉષ્ણ અને તીખા છે; તથા ગુલ્મ અને અપ્માનવાતનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણ ધોળા જેવાજ છે. ઉપયોગઃ—(૧) ખરજ અને દાદર ઉપરઃ—વાયુંબાનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

૫૩૬. વાયવરણો (વરણો):—સં૰ બં૰ વરૂણ. મ૰ વાયવરણો, વાટવર્ણો. ગુ૰ વાયાચા રૂક્ષ. હિં૰ બરના. ક૰ મદવસલે. તૈ૰ ઉરૂમદિ, બાજિચેટું. તા૰ મરલિંગમ. લા૰ ક્રેટિવા રિલિજીઓસા. ફે૰ રોક્સબર્ધિઆઇ.

એ સાધારણ ઝાડ છે. કોકણ પ્રાંતમાં એનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. એનાં

૫૩૭. વાલોળઃ—સં૦ નિષ્પાવી મ૦ ઘેવડા, વાલ પાપડી હિં૦ સેમ, સેંબી. બં૦ બોરા, વરવટી ક૦ ચબ્બાવરિ, ચટચરિ, તદબરે. તૈ૦ ચિકુંડ, અનુમુકુ તા૦ મોચ્ચોટૈ. અ૦ ભિનસ. ઈં૦ બ્લૅક સિડેડ ડોલિકોસ. લા૦ ડોલિકોસ લબલબ.

વાલોળનો વેલો ઘણોજ મોટો વધે છે. એ ચાર પાંચ વર્ષ ટકે છે. વાલોળને ત્રિદળ પાંદડાં હોય છે તેની શીંગોનું શાક સારૂં થાય છે. અંદરના દાણાનું પણ શાક કરે છે. વાલોળમાં ચોધારી વાલોળ, ચોટ વાલોળ, નર્તી, ધોળી અને કાળી એવી અનેક જાતો છે. વાલોળઃ—વાતકર, રૂક્ષ, તુરી, મધુર, મુખને પ્રિય, કંઠશુદ્ધિકારક, ગ્રાહક તથા અગ્નિદીપક હોઈ કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. મોટી વાલોળઃ—રૂચિકર, વાતલ, અગ્નિદીપક અને મુખને પ્રિય છે. કાળી વાલોળઃ—કંડપ, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, તુરી, રસપાકે મધુર, રૂચિકર અને ગ્રાહક છે. ધોળી વાલોળઃ—વાત તથા કફને કરનાર અને વિષનાશક છે. બીજા ગુણ કાળી વાલોળ જેવા છે. પીળી વાલોળ એ કરતાં વધારે ગુણવાળી છે. ઉપયોગઃ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—વાલોળની ભાજીનો રસ ચોપડવો. (૨) પાઠા ઉપરઃ—સાતવર્ષી વાલોળના મૂળની જમીનની અંદરની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવી અને ઉપર તેનોજ લેપ કરવો. (૩) પગ કિંવા મુંટી મરડાઈ જાય છે તે ઉપરઃ—વાલોળની ભાજી અને બીઆમો એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૪) વિષમજ્વર ઉપરઃ—સાતવર્ષી વાલોળનાં મૂળ કાઢી કાને બાંધવાં; એટલે વિષમજ્વર દૂર થાય છે.

૫૩૮. વાવડીંગઃ—સં૦ વિડંગ. મ૦ વાવડીંગ. હિં૦ વાયવિડંગ. ક૦ વાયુવિડંગ. તૈ૦ વાયુવિડંગમુ. ફા૦ રંગ, બર—ગ—જ. કાબતી. ઈં૦ બેબેંગ લા૦ એમ્બેલીઆરિબીસ.

વાવડીંગના ઝાડ માથોડુ દોઢ માથોડું ઉંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં પાંચ આગળ લાંબા તથા ત્રણ આગળ પહોળા હોય છે. વાવડીંગના ઝાડ ઉપર ફળના ગુચ્છા આવે છે. તેને વાવડીંગ કહે છે. વાવડીંગ એ કૃમિનાશક છે × વાવડીંગઃ—તીખાં ઉષ્ણ, લઘુ કડવા દીપન તથા રૂક્ષ છે;

× મીર મહુમદ હુસેન લખે છે કે " વાવડીંગ ખાવાથી પેટમાંનો કૃમિ નાશ થાય છે એટલા માટે એને તાજા દૂધની સાથે આપવા જોઈએ " ડૉક્ટર ... વર્ણન કરતાં લખે છે કે ... અનેકવાર વાવડીંગ કાચા મરીના સાથે મેળવી ... વાવડીંગના ચૂર્ણના માત્રા નાના બાળકને એક નાની ચમચી જેટલી દિવસમાં ... અને મોટા માણસને મોટો ચમચો ભરી આપવું જોઈએ ... ઊનમ ... અને થોડો જુલાબ ... છે. નાના બાળકને પોતાના દૂધમાં વાવડીંગના થોડા દાણા મેળવવાથી એના પેટમાં વાયુનો કોપ થતો નથી. સુશ્રુત સંહિતામાં વાવડીંગને શરીરમાં શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાને તથા જઠરાગ્નિના અમલ ન થાય એમ કરવા માટે જેઠીમધ સાથે આપવા કહેલ છે ' ચરક સંહિતામાં વાવડીંગને કૃમિનાશક, ભેદનાશક

ઉત્પન્ન થાય છે પછી ક્રમશઃ તેની ઉત્પાદક શક્તિ ઓછી થતી જાય છે: એટલે તેના મૂળો ઉખડી કહાડી તેની જગ્યાએ નવા મૂળો અથવા કુમળી શાખાઓ રો[illegible] છે. નવીન મૂળો વાવવા જમીનને [illegible] અથવા બીજા કશા સંસ્કાર કરવ[illegible] આવશ્યકતા નથી. થોડું અંતર [illegible] આ વેલીને પાણી [illegible] પણ નથી [illegible] ઉનાળામાં [illegible] તેના મૂળ પાસેથી [illegible] [illegible] અને [illegible] આસપાસમાં [illegible] [illegible] માસમાં શીંગો તૈયાર [illegible] [illegible] પીંપરી [illegible] શીંગો [illegible] [illegible] બીજા પાસે આવ્યા હોય [illegible] સતત રહેતા નથી [illegible] [illegible] માટે અને [illegible] આવતી નથી [illegible] [illegible] લાગનાર [illegible] [illegible] ઉગના પાંદડા લાંબા હોય છે તેના ઉપર પાંચ શિરા હોય છે અને [illegible] લાગુ ન હોતા [illegible] લાગુ હોય છે પાંદડા [illegible] હોય [illegible] પીંપરીપત્રના મૂળ કાળમય (લાકડા જેવા) હોય છે [illegible] પુષ્પ [illegible] [illegible] તેના ઉપર [illegible] ઉપરની નાડી હોય છે [illegible] [illegible] અને સુકાયા પછી કાળી દેખાય છે. પીપરના [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંતમાં ગુજરાતીની [illegible] માટે [illegible] આપે છે. છોટા નાગપુર પ્રાંતમાં લોકોના [illegible] [illegible] આપે છે. તેમજ તાપમાં તરત [illegible] [illegible] માટે [illegible] વાપરે છે. સોજો ઉતારવા માટે [illegible] [illegible] ડાક્ટર થાર્નટને ગુજરાતી ઔષધિ [illegible] [illegible] માટે અને [illegible] ઉતરવા માટે બે આપવાથી [illegible] [illegible] છે. [illegible] પૂર્વસ્થિતિ ઉપર લાવવા માટે પીંપરીમૂળ [illegible] પીપરીમૂળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તે ડાક્ટર [illegible] પોતાના [illegible] [illegible] છે. છોટા નાગપુર પ્રાંતમાં [illegible] બહાર [illegible] [illegible] માટે પીંપરીમૂળનો ઉપયોગ કરે છે. [illegible] [illegible] એક ડુંગરી [illegible] એક જાતી જેવો પદાર્થ અને [illegible] [illegible]

પીંપરીપત્રના [illegible] તેને "પીપ્પલ" કહે છે. [illegible] અને [illegible] "પીપલી" [illegible] કહે છે. [illegible] પ્રદેશમાં "પીપ્પલ" [illegible] [illegible] છે. પીપરનાં [illegible] [illegible] કહે છે. [illegible] અર્થાત્ કરે છે. [illegible] [illegible]

* [illegible]

માટે:—ધંતુરાનાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી તે ગરમ કરી ખાડ ઉપર બાંધવાં; એટલે કેટલીકવાર રોળીઓ ધવ છે અને ખાડ, ગાંઠ વગેરે બેસી જાય છે. (૨) ચાંદાઉપર:—ધંતુરાની છાલ અને ચંપાની છાલ ઠરી બાંધવી; એટલે ચાંદાં મટી જાય છે.

૫૪૦. વાસનવેલ:—સં॰ વત્સાદની, પાતાળગરૂડી. મ॰ વાસનવેલ. હિં॰ છિરેટા, છિરહટા. બં॰ છિલિંડા. ક॰ દમુડી, ઘમડીગળી, તે॰ દસરતીગે. તા॰ કાન્ટુગોદી. ફા॰ કરીદનુરી. લા॰ કોકુલસવિલોસસ. ગુજ॰ વેવડી, એૈાષધ, પાતાળ ગુંપડી, તાબુનો વેલો.

એનો વેલો બે વર્ષ પછી પણ ઉગી વધે છે. એ વેલાના નાના રોપવા સારા થાય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં બારીક, તેને પુષ્કળ ફળ આવે છે. પડગજના અભાવે એનાં મૂળ લે છે. વાસનવેલ ખખવારવી પીવાર, રક્તપિત્ત, ઉષ્ણ, ખારાર તથા તીખી છે; અને તાવ, કફરોગ, પિત્ત તથા ઉજુવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઠંડોપ ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળ વાટી પાવાં. (૨) પાણીમાં ખડમાં બાઝવા જેવું કરવા માટે:—કેટલાક લોકો, વિશેષત: મુસલમાન ફિરસ્તા વૈદ્ય પાણુપ્રદ ઉત્તમ ઔષધ કરી બતાવે એમ કરી વાસનવેલની બુટ્ટી નાખી પૈસા કમાવી લે છે. ઉત્તમ પ્રત્યક્ષ લોકોને આ ચમત્કાર કરી દેખાડી પૈસા ઠગી લે છે. એ ચમત્કાર કરી દેખાડવો હોય ત્યારે વાસનવેલનાં પાંદડાં સુકાવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી તેની એક ચપટી કપડામાં પોટલી બાંધી રાખી તે એક વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં બોળવી; એટલે તે પાણી જાડું થઈ થોડી વારમાં કેટલીક વારે બાઝવાં કડક થઈ જાય છે. (૩) ઉષ્ણજ્વર ઉપર:—વાસનવેલનાં મૂળનો કાઢો કરી તેને પાવાથી ઠંડો થાય. એથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે. (૪) પિત્તી ઉપર:—વાસનવેલના મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં, અથવા વાસનવેલના મૂળ, કાળા મરી અને અતિ[illegible] પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) પિત્તવિકાર ઉપર:—વાસનવેલના મૂળ ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પાવું. (૬) બાળકનું ચાગડું પડે તે ઉપર:—વાસનવેલના પાંદડાં વાટી લેપ કરી તાળવા ઉપર બાંધવું. (૭) ચાંદા ઉપર:—વાસનવેલનાં પાંદડાં વાટી પાવાં. (૮) સંનિપાત અને ઉપદંશ વ્યાધિમાં ત્યાંપ પડવાથી તે ઉપર:—વાસનવેલનાં [illegible] બારીક [illegible] દીકી [illegible] તે દૂર થાય.

[illegible]

કલમ કર્યાથી થાય છે. આ ઝાડ બે ત્રણ માથોડાં ઉંચાં વધે છે. લીંબુડીનાં ઝા
વાવ્યા પછી ત્રીજે કિંવા ચોથે વર્ષે ફળ આવે છે. લીંબુનો ઉપયોગ ઘણ
કામોમાં થાય છે. લીંબુના રસમાં ઘણાંક રસાયન ઔષધો તૈયાર થાય છે. લીંબુ રુચિક
અને પાચક હોવાથી ઘણાક લોક ભોજનમાં ભાત તથા શાક ઉપર નીચો
ખાય છે; તેથી કરી તે પદાર્થમાં સારો સ્વાદ આવે છે. કાગદી લીંબુ-
ખાટું, ઉષ્ણ, પાચક, દીપક, લઘુ, આંખોને હિતકર, અતિ રુચિકર, તીખું ત
તુરે છે; અને કફ, વાયુ, ઉધરસ, ઉલટી, કંઠરોગ, પિત્ત, શૂળ, ત્રિદોષ, ક્ષ
મલસ્તંભ, બુદ્ધગુદોદર, વિષૂચિકા, ગુલ્મ, આમવાત તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. જે
પાકેલાં હોય તો વધારે ગુણવાળાં છે. ઉપયોગઃ—(૧) અજીર્ણ ઉપર-
ભોજનના પહેલાં લીંબુ, આદુ અને સિંધવનું સેવન કરવું; એટલે અજીર્ણ ન
થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે તથા વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા અને આમવાતનો ના
થાય છે. (૨) વિષૂચિકા (કૉલેરા) નો આજાર ન થવા માટેઃ—દરરોજ
લીંબુનો રસ ભોજનમાં અથવા સાકર સાથે સેવન કરવો; એટલે કૉલેરાની દહેશ
રહેતી નથી. (૩) પાચક લીંબુઃ—લીંબુ અને મીઠું થર ઉપર થર
માટલામાં દાબી રાખવાં અને તે સારાં આથવાં. પછી તેમાંથી એક એક લીં
ખાવા આપવું; એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અ
મ્હોંમાં સ્વાદ આવે છે. (૪) કૉલેરા ઉપરઃ—લીંબુના રસમાં સાકર નાખી
સરબતી પાક કરી રાખવો; અથવા કાંદા (ડુંગળી) ના રસમાં લીંબુનો રસ
મેળવી તેનો સરબતી પાક કરી રાખી તેનું સેવન કરવું. (૫) આંખો આવે
તે ઉપરઃ—દાંતવણ અને અફીણને લીંબુના રસમાં લોખંડના તવા ઉપર
ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. કિંવા લોખંડનો કાટ તથા દાંતવણ એક
કરી લીંબુની ચીર ઉપર ભભરાવી પીળા કપડામાં પોટલી બાંધી તે આંખો
ફેરવવી; એટલે આંખોમાં ચેળ આવે છે તે અને ખરજ, રતાશ વગેરે સર્વ
નેત્રવિકારો દૂર થાય છે. (૬) પિત્ત શમન થવા માટેઃ—લીંબુનો રસ અને
સાકરનું સેવન કરવું.

૫૧૬. લુંણીની ભાજીઃ—સં૦ ઘોલિકા. મ૦ ઘોળ. હિં૦ બડીનૌનિયા
શાક, કુલ્ફા. ક૦ ગોલિ. તૈ૦ અઘલકુરા. ફા૦ ખુરફા. અ૦ બકલતુલ, હુંમકા. લે૦
પર્સલેન લા૦ પોર્ચ્યુલેકા ક્વાડ્રિફિડ.

લુંણીના છોડ મોટા થતા નથી. એનાં પાંદડાં કાંઇક ગોળ થઈ જાડાં હોય
રંગનાં હોય છે. લુંણીને ઘણાં નાનાં જીંડવાં આવી તેમાં કાળા રંગનાં બી હોય છે.
લુંણીની બે જાત છે. એકને નાની અથવા 'જંગલી ઘોલિકા' અને બીજીને
'મોટી' અથવા 'રાજઘોલિકા' કહે છે. જંગલી ઘોલિકાનાં પાંદડાં
રંગે ઘણાં રાતાં અને રાજઘોલિકા કરતા નાનાં પરંતુ ખાટાં હોય છે
એ ઝાડનાં ઝુંડેઝુંડ થાય છે. રાજઘોલિકાનાં પાંદડાં અને ઝાડ કાંઇક મોટાં હોય છે
હોય છે. સર્વેનાં ફૂલ પીળાં અને સુગંધવાળાં હોય છે. કાચાં ફળનો રંગ લીલો
અને પાકેલ પીળાશ પડતો હોય છે.

વિષ તથા રક્તપિતનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ**:—પાકકાળે તીખાં તુરાં [illegible] શીત, કડવાં તથા ગ્રાહક છે; અને કફ પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—લોધરનો કાઢો આપવો; અથવા લોધરનું ચૂર્ણ [illegible] અથવા [illegible]ના કાઢાના રસમાં પાવું. (૨) તારુણ્યપિટકા ઉપર:—લોધર, [illegible] અને [illegible] પાણીમાં લેપ કરવો. (૩) દંતરોગ ઉપર:—લોધર, [illegible] [illegible] ફટકડીનું પાણી કરી કોગળા કરવા. (૪) જીર્ણજ્વર ઉપર:—લોધર, ચંદન [illegible] પીપરીમૂળ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકર, ઘી, મધ તથા દૂધમાં [illegible]

૫૨૯. **વગડાઉ અજમો**:—(સં૦ અરણ્યાજમોદા.) અજમાની [illegible] [illegible]માં થનારી એક જાત છે. એ છોડ આબેહુબ અજમાના છોડ જેવા હોય છે. [illegible] ડુંગરા[illegible]માં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એને [illegible] અજમા જેટલા [illegible] અજમાના જેટલા એના ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉદરરોગ, વાયુ અને [illegible] ઉપર:—વગડાઉ અજમો મધમાં ખાવો અથવા એનાં પંચાંગનો [illegible] [illegible] મધ નાખી આપવો.

૫૩૦. **વગડાઉ અગથી**:—(મ૦ વનાગુરુ.) એ અગથી ચોમાસામાં [illegible] [illegible]. એનો રંગ [illegible] હોય છે. એ ઘણીજ કડી છે. ગરીબ લોકો એનું શાક [illegible] ખાય છે. **વગડાઉ અગથી**—કૃમિકારક અને વિષનાશક છે. કાળી વગડાઉ **અગથી**—[illegible]કર, [illegible]નાશક અને મહાસિદ્ધિકર છે. ઉપયોગ:—(૧) [illegible] પગને [illegible] લાગી હોય તે ઉપર:—વગડાઉ અગથીના [illegible] [illegible] (૨) **અન્ન ઉપર માખ બેસી જીવડા ન પાડવા માટે**— [illegible] ખવરાવવા અને કિંચિત્ ઘસી પાણી કરી [illegible] [illegible] નથી.

૫૩૧. વગડાઉ તુરીયું —(મ૦ રાનદોડકી) આ તુરીઆંનાં [illegible] [illegible] છે. એનાં પાંદડાં હાથેળી જેવડાં મોટાં [illegible] [illegible] છે. વગડાઉ તુરીઆંની દરેક ડુંખને તે [illegible] [illegible] પગના અંગુઠા જેવી હોય છે. ઉપયોગ (૧) [illegible] (પ્રમેહ) ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆં[illegible] [illegible] પાણીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાખી [illegible] [illegible] જાસુંદીનાં મૂળ અને [illegible]

[illegible] (૨) [illegible] (૩) [illegible] (૪) [illegible] (૫) [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] — (૧) [illegible]

[illegible]

[illegible] '[illegible]' [illegible] "[illegible]" [illegible] — (૧) [illegible] (૨) [illegible] (૩) [illegible]

[illegible]

* [illegible]

સુરણના કંદ જમીનમાંથી ઉપર નીકળે છે. તે છાલી ઉપરની [illegible] અંદરનો ભાગ બારિક સમારી શાક કરે છે. જુનું થયા પછી એ [illegible] નથી. આ સુરણ પણ સુરણનીજ એક જાત છે; પરંતુ આ [illegible] નાનાં થાય છે. એનાં પાન અને આકૃતિ સુરણના જેવીજ હોય છે. [illegible] જુના કોંભ નવીન બહાર નીકળે છે ત્યારે હાથીની સુંઢ જેવા સરળ, [illegible] રાતા દેખાય છે, તેના ઉપરની છાલ જાડી અને મજબૂત હોય છે. તે [illegible] બાફવું જોઇએ અને તેમાં માફકસર આમલી નાખવી; નહિ તો તેથી [illegible] ખરજ થાય છે. ગુનીનાં મૂળીઆં ગોળ સુરણ જેવાંજ હોય છે; પરંતુ [illegible] હોય છે. એ ઝાડના દાંડાની ઉપરની અણીને દશ આંગળ સુધી [illegible] મકાઇના ડોડા જેવી એક મુંડ આવે છે. એ મુંડીને [illegible] છે. એ મુંડીને શાખા અને ખીચોખીચ દાણા હોય છે. એ [illegible] એટલે રાતા રંગના પ્રવાળ જેવા જણાય છે. ગુનીનું શાક કર્યા પહેલાં [illegible] છોલી તેની ચીરો કરી ઘરમાં બે ત્રણ દિવસ સુધી રાખવું; પાણી [illegible] એટલે તેનું શાક કરવું. એ કંદને કડવું સુરણ પણ કહે છે. એ [illegible] અને કફનાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) નળ ફુલ્યા હોય તે ઉપર—[illegible] જુની કોઠ સુકવી તેની વસ્ત્રગાળ ભુકી કરવી અને પાશેર ગાયના દૂધમાં [illegible] સાકર અને ૬ માશા સુરણની ભુકી નાખી તેનો માવો કરી ખાવે ([illegible] મૂળવ્યાધિ ઉપર—રાન સુરણના કાંદાનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળી તેની [illegible] ગમા બાંધવી અને બે વખત એકેક ગોળી ખાવી. (૩) કજીઆ [illegible] ગુનીના કાંદા ઘસી ચોપડવા એટલે સોજો જલદી દૂર થશે.

૫૨૫. વછનાગ—સં૦ વત્સનાભ. મ૦ બચનાગ. હિં૦ બચનાગ [illegible] બાડિ૦ ક૦ વછનાગની. લા૦ આકોનીટમનેપેલસ. ઇં૦ એકોનાઇટ.

વછનાગના ઝાડ નાના નાના ઝાડવા જેવાં હોય છે. કુંવારા [illegible] [illegible] થાય છે. વછનાગના ઝાડ બાનદેશ અને સાતપુડા પર્વતમાં [illegible] [illegible] છે. એ ઝાડના મૂળ બહુ ઝેરવાળા છે, તેને વછનાગ કહે છે. [illegible] [illegible] [illegible] ઝાડ ઉગતા નથી અને તે ઝેરી છે. વછનાગનો [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible] હોય છે તે [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

રસમાં કોષ્ટકોળીંજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. (૫) કાળા ફં[illegible] શિર ઉપર:—હડી, ભાત અને વજ ખાવી. (૬) કાન વહેતા હોય તે વજ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢી તે તેલ કાનમાં પાડવું (૭) ગર્ભિ[illegible] આનાહ વાયુ ઉપર:—વજ અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવું અને તેમાં [illegible] તથા સંચળ નાખી ખાવા આપવું: એટલે આનાહ વાયુનો (આફરો) [illegible] થઇ ગર્ભિણી સુખી થાય છે. (૮) સુખે પ્રસવ થવા ઉપર:—વજ [illegible] વાટી તેમાં એરંડતેલ નાખી તેનો નાભિ ઉપર લેપ કરવો. (૯) અંગુલિ [illegible] વજ અને કિંચિત્ રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૧૦) આમાતિસાર, [illegible] તિસાર અને ઉદરરસ ઉપર:—વજ, ધાણા તથા જીરાનો ક્વાથ પાવો. (૧૧) બાળકને તાળવું (ગળું) પડે તે ઉપર:—વજ અને [illegible] દૂધમાં [illegible] ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને ગાયના દૂધમાં [illegible] પાવું. (૧૨) બાળકને વાયગમન (છાતીમાં કફના રોગને લીધે [illegible] થઇ કફનો ભરાવો થાય છે તે રોગથી શ્વાસોચ્છ્વાસનો આરોધ થઇ [illegible] મળવાય છે તે) થાય તે ઉપર:—બાળકના હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર [illegible] નીચે ગાયના દૂધમાં વજ ઘસી ચોળી ચોળી ઝરવવી. (૧૩) [illegible] વજ, હરડે અને ઘીનો ધૂપ આપવો.

૫૨૭. વડ.—[illegible]

[illegible]

વિકાર, વ્રણ, વિસ્ફોટક, પિત્ત, વિસર્પ તથા સંપૂર્ણ વિષોનો નાશ કરે છે. ફૂળ:—મધુર, શીત, કડવાં, વાતુલ, લઘુ, તુરાં, પિત્તશામક, મલસ્તંભ અને કર છે; તથા તે રક્તદોષ અને કફનો નાશ કરે છે. એનાં પાકાં ફળ—સ્નિગ્ધ, શીતલ, કફકર, બૃંહણ, વિષ્ટંભકારક, રૂક્ષ તથા ગુરુ છે: અને વાયુ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—[illegible] છાલ પાણીમાં ઘસી પાવી. (૨) કૉલેરા ઉપર:—વડગુંદની છાલ [illegible] ક્ષાગમાં ઘસી પાવી.

૫૨૬. વરધારા:—સં૦ વૃદ્ધદારુ. મ૦ વરધારા. ક૦ સમુદ્રશોષ ગો૦ વેલ. મા૦ ગાવેલ. હિ૦ વિધારા. બં૦ વિતારક, વૃદ્ધદારક. ક૦ [illegible], [illegible] ચક્રિ. તૈ૦ ચન્દ્રપુડી. લા૦ રોઝિયાર્જેન્ટેલીઆ.

વરધારાના વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એનાં પાંદડાં હથેળી જેવડાં આકારે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. ઔષધમાં એ વેલાના કાંડા [illegible] ઉપયોગ કરે છે. વરધારાનાં પાંદડાંનાં વડાં અને શાક કરે છે. સાધો વરધારો તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તુરો, રસાયન, મધુર, મેધાકર, સારક, દીપન, સ્વર્ય, [illegible] કર, ધાતુવર્ધક, બલકર, રુચ્ય તથા લઘુ છે; અને ઉપદંશ, પાંડુરોગ, ઉદર, [illegible] પ્રમેહ, આમવાત, વાતરક્ત, વાયુ, કફ તથા શોષનો નાશ કરે છે. આ [illegible] મોટો વરધારો તે વિશેષ પુષ્ટિકારક છે. તેને મરાઠીમાં 'ફાગી સમુદ્રશોષ' [illegible] ઉપયોગ:—(૧) શ્લીપદ રોગ ઉપર:—વરધારાનું ચૂર્ણ [illegible] સાથે ખાવું. (૨) શુક્ર ગર્ભશુદ્ધિ માટે:—વરધારો અને ધોળી [illegible] વાવના કુવામાં વાટી તેમાં સાકર નાખી સવારે ખાવું. આ પ્રયોગ [illegible] પછી ચોથે દિવસથી સાત દિવસ સુધી કરવો: એટલે આરસ્ય ગુણ થાય છે.

૫૨૭. વરી (મોરિઓ):—સં૦ વરક, પ્રિયંગુ. મ૦ વરી, [illegible] હિ૦ બરી. ક૦ પ્રિયંગુ, [illegible] તા૦ [illegible]. તૈ૦ [illegible] [illegible] લા૦ પેનિકમ [illegible]

એ ધાન્યની આકૃતિ [illegible] [illegible]

૫૨૮. વરિયાળી:—સં૦ મિશ્રેયા. હિ૦ મ૦ [illegible] [illegible]

અપિત્તલ તથા ખારાં છે. અને જ્વર, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. [illegible]
વંતાક—પથ્ય, ગમકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા રુચિકર છે; અને ખાર, [illegible]
પિત્ત [illegible] તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **મધ્યમ કુમળાં વંતાક:**—પિત્તકર [illegible]
[illegible] પાકાં વંતાક:—વાયુને કોપાવનારાં અને લઘુ છે. મોટાં વંતાક:—[illegible]
[illegible] ગુરુ [illegible], ધાતુવર્ધક, સારક, વાતલ અને પિત્તકર છે. [illegible]
[illegible]—[illegible] બીજા ગુણ સાધારણ વંતાક જેવાજ છે. [illegible]
[illegible] વંતાક: [illegible] પિત્તકર, અતિ લઘુ તથા દીપન છે. અને કફ [illegible]
[illegible] **મીઠું લગાડી તેલમાં તળેલાં વંતાક:**—[illegible]

[illegible] ઉપચાર:—**(૧) વાળા ઉપર**—વંતાક ચોળી તેનું [illegible]
[illegible] ઉપર બાંધવું **(૨) ધાકાને ફરફરી** ([illegible]
[illegible] ઉપર.—[illegible] વંતાક [illegible] વંતાકનો રસ કાઢી [illegible]
[illegible] ઉપર.—[illegible] તથા સુકાએલાં વંતાક બાળી [illegible]
[illegible] ચોપડવી. **(૪) પેટમાં ભાર રહે તે ઉપર**—[illegible]
[illegible] ઉપર બાંધવાં. **(૫) [illegible]**
[illegible] **(૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર**—વંતાકનું [illegible]
[illegible] **(૭) નિદ્રા ન આવતી હોય તો:**—[illegible]
[illegible] તુરત નિદ્રા આવશે.

[illegible]

[illegible]

પાંદડાં ત્રિદલ બીલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંને એરંડના જેવું કડવું હોય છે. એ પાંદડાંનો ઉગ્ર વાસ આવે છે. વાયવરણાને વૈશાખ જેઠના મુદ્દતે નવાં પાંદડાં આવે છે; તે ઉતારી લઈ વેચવા લઈ જાય છે. એ ભાજીમાં કડવાશ ઘણી હોય છે; માટે તેમાં ડુંગળી ઘણી નાખે છે. એને ધોળા રંગનાં ફૂલો પણ આવે છે. એ ફૂલનું શાક પણ થાય છે. એને શમી જેવી શીંગો આવે છે અને ગોળ બોર જેવડાં ફળ આવે છે. વાયવરણો વાતહારક છે. વાયવરણું:—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, દીપન, મધુર, કડવો, તુરો, લઘુ, પિત્તલ તથા ભેદક છે; અને વિદ્રધિ, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, વાતરક્ત, કૃમિ, રક્તદોષ, શીતપિત્ત, મૂત્રાઘાત, હૃદ્રોગ તથા ઉદરગ્રહનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:—ગ્રાહક દોષ [illegible] તથા રક્તદોષનાં નાશક છે. એનાં ફળ:—સ્નિગ્ધ, સારક, ગુરુ, સ્વાદુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે મધુર છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારાં છે. ઉપયોગ:— (૧) અંગમાં વાયુ ભરાઈ ગયો હોય તે ઉપર:—વાયવરણાનાં [illegible] વાટી વાયુ ઉઠ્યો હોય તે જગ્યાએ ચોપડવું. (૨) ત્રિદોષ-ગુલ્મ ઉપર:—વાયવરણાની છાલનો કાઢો પાવો. (૩) ગંડમાળા, અપચી અને ગલગંડ ઉપર:—વાયવરણાની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૪) વિદ્રધિ રોગ ઉપર:—વાયવરણાની છાલ તથા પુનર્નવા (સાટોડી) નો કાઢો પાવો; અથવા [illegible] ગુમડા ઉપર બાંધવી. એથી સોજો ઉતરી ગુમડું જલદી પાકે છે અને ફૂટે છે. (૫) નીલિકા રોગ (શરીર ઉપર કાળા ડાઘા પડે છે તે) ઉપર:—વાયવરણાનાં [illegible] એકલાં અથવા દહીં નાખી ચોપડવાં. (૬) પથરી, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રશર્કરા ઉપર:—વાયવરણા, ગોખરુ અને સુંઠનો કાઢો [illegible] અને જવખાર નાખી પાવો. (૭) વિષમજ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ [illegible] તે ઉપર:—વાયવરણાના પાંદડાં વાટી સાધારણ ગરમ કરી તેનો પાટો [illegible] ઉપર બાંધવો. (૮) પથરી ઉપર:—વાયવરણાના પાંદડાં [illegible] કરી પથરીની જગા ઉપર તે ગેરુ નાખી બાંધવાં. એટલે કેટલાક દિવસ [illegible] રીતે નાશ થાય છે. (૯) વાતજ્વર ઉપર:—વાયવરણાનાં પાંદડાં [illegible] [illegible] કરી [illegible] મસ્તક ઉપર પાટો બાંધવો; એટલે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થતી નથી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એટલે પાટો છોડી તે જગ્યાએ [illegible] [illegible] (૧૦) પથરી ઉપર:—વાયવરણાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નાખી પાવા. (૧૧) [illegible] ઉપર:—વાયવરણાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (૧૨) [illegible] ઉપર:—વાયવરણાના [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] ઘી નાખી પાવાં અથવા વાયવરણાની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (૧૩) [illegible] ઉપર:—[illegible] વાયવરણાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (૧૪) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર:—વાયવરણાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

(૧) પ્રદર ઉપર.— શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું; અથવા શિમળાના કાંટાનું ચૂર્ણ સાકર અને દૂધ નાખી પાવું. (૨) મુત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ કરી સાકરમાં આપવું. (૩) વીંછીના દંશ ઉપરઃ—પુષ્ય નક્ષત્ર અને રવિવારના દિવસે પોતાની છાયા ઝાડપર ન પડે એવી રીતે શિમળાની ઉત્તર બાજુનું મૂળ લાવી રાખવું. પછી તે વીંછી જ્યાં સુધી ચડયો હોય તે જગોથી નીચે સુધી ત્રણ વાર ફેરવવું અને થોડું ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૪) ગરમીના આજાર ઉપરઃ—સાધારણ ધોળા નાના શિમળાનાં મૂળ ખોદી તેના મૂળનો કંદ કાઢી સુકવવો અને તેનું ચૂર્ણ કરવું. રોજ ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં કંદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાખી પાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું અને પથ્ય પાળવું; એટલે ઉપદંશના સર્વ વિકારો શમે છે. (૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટેઃ—મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૨૦ તોલા એટલું એકત્ર કરી પાવું. અથવા કાંટાવાળા શિમળાનાં લીલાં મૂળ ૪ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં સાકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુ પુષ્ટ થઇ વીર્યસત્વ બહુ થાય છે. (૬) શરીર બળવાન થવા માટેઃ—શિમળાનાં નરમી છાલનું ચૂર્ણ મધ સાકરમાં ખાવું. (૭) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ—શિમળાનું રૂ પલાળીમાં વાટી લેપ કરવો. (૮) અરોચ ઉપરઃ—શિમળાનાં ફુલ બાફી રાત્રે ઠંડાં થયા પછી તેમાં રાઇનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૯) વીર્યપતન ઉપરઃ—ધોળા શિમળાના નાના કાંદાનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે ખાવા આપવું. (૧૦) બદ પાકવા માટેઃ—કુમળા શિમળાનો કંદ કાઢી સ્વચ્છ ધોવો અને તે ઉપરની છાલ છોલી નાખી ખાંડવો; એટલે જાડો રસ આવશે. તે રસ બદ ઉપર ચોપડવાથી દાહ શમન થઇ ગાંઠ તુરત પાકે છે. (૧૧) સુરામેહ ઉપરઃ—શિમળાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૧૨) ઉંદર પ્રમેહ ઉપરઃ—ધોળા શિમળાનો કંદ છોલી તેના પાતળા કકડા કરી સુકવી લોટ કરી રાખવો. દરરોજ સવારે ગાયનું ઘી ૧ તોલો લઇ તેમાં એ લોટ અર્ધો તોલો અને ભાંગરાની ભૂકી ૭ માસા સુધી નાખી દરેક બે વખત આપવું. શિમળાનો કંદ ન મળે તો છાલનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) જીર્ણાતિસાર ઉપરઃ—મોચરસનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સાકરમાં આપવું. (૧૪) અતિસાર ઉપરઃ—શિમળાની છાલ ઘસી પાવી અથવા છાલનો રસ પાવો કિંવા મૂળ ઘસી પાવાં. (૧૫) મૂત્રમાંથી ધાતુ કિંવા ખરે જતું હોય તે ઉપરઃ—ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી જીરૂ અને ખાંડ નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે ૧૪ દિવસ આપવી. (૧૬) હૃદ્રોગ ઉપરઃ—શિમળાની છાલ દૂધમાં ખાંડી એક મહિનો ખાવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બલકર તથા વાતનાશક થાય છે. જો કોઇ માણસ એક વર્ષ સુધી ખાય તો સો વર્ષ જીવે છે. (૧૭) શીતળા ન થવા માટેઃ—શિમળાનો રસ અને ધેનું ચંદન કિંવા અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ, અથવા જાબુનો રસ અને જેઠીમધ એમાંથી પ્રત્યેક એક જગ્યાએ કરવાથી કદિ પણ શીત-

અને વાયુ, કફ અગ્નિમાંદ્ય, અરુચિ, ભ્રાંતિ, તૃષ્ણા, ગળા, આધ્માન, ... મેદ તથા ...
... કમ ઉપક્રમ ... [illegible] આમ, મેદ તથા ...
... ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:— [illegible]
... [illegible] ... (૨) ... નિરોગી ... ઉપર ...
[illegible]
... (૩) અરુચિ અને ... ઉપર:— [illegible]
[illegible]
... (૪) ... ઉપર:— [illegible]
... (૫) ... ઉપર.— [illegible] ચૂર્ણ ...
... (૬) ... ઉપર — [illegible] ચૂર્ણ ... (૭) ...
... [illegible]
શુદ્ધિ થવા માટે:— [illegible]

[illegible]

મકારેના નેત્રવિકાર ઉપરઃ—ચિમીંડીના કાંદા ઘીમાં ઘસી તેનું ૪-૫ દિવસ અંજન કરવું; એટલે ફુલ, જૂર, વગેરે વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. એ અંજન ઘણું તીક્ષ્ણ છે.

૫૬૪. શીતાફળઃ—સં० સિતાફળ. મ० સિતાફળ. હિં० સરીફા, સીતાફળ. બં० આતા, આંચ. તૈ० સિતાફળ. ફા० કાજ. અ० ઈ० કસ્ટર્ડએપલ. લા० એનોના સ્કેમોસા.

એ ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. એ સુમારે બે માથોડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં અશોક (આસોપાલવ) નાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એને વાવ્યા પછી ચાર પાંચ વર્ષે ફળ આવવા લાગે છે. એ ફળ મધુર અને ઠંડાં છે. એની અંદરનાં બિયાં કાળા રંગનાં હોય છે. શીતાફળ પાકવાનો વખત આસો અને કાર્તિક મહિનામાં હોય છે. એ ફળ ઘણું ઠંડું છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એનું મૂળ નામ " શીતફળ " હોવું જોઈએ. પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઈ શીતાફળ નામ પડ્યું જોઈએ. શીતાફળઃ—મધુર, શીતળ, હૃદ્ય, બલકર, સ્વાદુ, કફકર, વાતઘ્ન તથા પૌષ્ટિક છે; અને પિત્તશામક છે. ઉપયોગઃ—(૧) માથા-માંની જૂ અને લીખો મારવા માટેઃ—શીતાફળનાં બિયાં બારિક વાટી માથે ચોપડવાં; અને ઉંઘતી વેળાએ તે ઉપર ઘટ્ટ કપડું બાંધવું. એમ કરવાથી ચોટલામાંની સર્વ જૂ અને લીખો મરે છે; પરંતુ તે પાણી આંખમાં જવા દેવું નહિ; કારણ કે તેથી કરી આંખો ઘણી ખરાબ થાય છે. (૨) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ—શીતાફળનાં મૂળ ઘસી પાવાં; એટલે બંધ થએલો પેશાબ છૂટશે. (૩) દાહ શમન થવા માટેઃ—પાકેલાં શીતાફળ ભાગી ઝાકળમાં મૂકવાં અને બીજે દિવસે સવારે ખાવાં.

૫૬૫. શેતુરઃ—સં० પૂર્ણ, તૂત. મ० તૂત. હિં० સહતૂત, તૂત. બં० તૂંત-ફ, પલાસપિપુલ. કો० તૂતીચી ફલેં. તૈ० રૂમ્પલિચેટુ. તા० મસુકટ્ટ ચેદિ. ફા० શાહતૂત, તુતુર્શ, તૂતશીરિં. અ० તૂત. તૂતહામીજ, તૂતશિરિ. લા० મોરસ ઇન્ડિ-નિકા—આલ્બા. ઈ० મલબેરિઝ.

આ ઝાડ **ચીન** દેશમાં ઘણું થાય છે. એ ઝાડની વાવણી આ દેશમાં કોઈ [illegible] ઠેકાણે થાય છે. શેતુરનાં ઝાડ ઘણુંજ મોટાં વધે છે. એમાં **કાળી, ધોળી** [illegible] રાતી એવી ત્રણ જાત છે. કાળી અને રાતી શેતુરને ચોમાસામાં ફળ આવે [illegible] શેતુરનાં ફળ ખાવાથી મોઢાં આવે છે. એ ફળ રક્તવૃદ્ધિ કરનારાં છે. કાળી [illegible] ધોળી એ બે જાતનાં શેતુરનાં ઝાડ રેશમના કીડાઓના જીવનને અર્થે [illegible]મનાં છે. તે કીડા એનાં પાંદડાં ખાઈ રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે. ચીન દેશમાં [illegible] થાય છે. આ ઝાડને કેટલાક લોકો ' શેતુર ' પણ કહે છે. [illegible] શીતળ તથા ગ્રાહક છે અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્ત-[illegible]—ગુરૂ, સારક, ખાટાં તથા ઉષ્ણ છે; અને

[illegible] મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં [illegible]

હોવાને લીધે સુગંધિવાળા પદાર્થો કરવામાં એનો પુષ્કળ ખપ થાય છે. [illegible] ઘણો કડો અને દાહશામક છે. વાળાની પડદા, પંખા ઇત્યાદિ બને [illegible] છે. પાણીમાં સુવાસ આવવા માટે તે પાણીમાં નાખે છે. વાળામાં [illegible] ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકાર છે. વાળો:—દીપન, પાચન, શીતળ, સ્તંભન, લઘુ, [illegible] મધુર [illegible] તથા રૂક્ષ છે. અને જ્વર, ઉલટી, મદ, કફપિત્ત, તૃષા, રક્તપિ[illegible] [illegible] વિસર્પ દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, અતિસાર, શ્વાસ, [illegible] [illegible] રક્તપિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. કાળો વાળો:—[illegible] [illegible] પાચન, સ્તંભન, લઘુ, મધુર તથા રૂક્ષ છે; અને દાહ, [illegible] પિત્તજ્વર [illegible] રક્તદોષ ઉલટી, પિત્ત, કફ, વિષ, દૌર્બલ્ય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ [illegible] મદ વિસર્પ તથા [illegible] નાશ કરે છે. પીળો વાળો:—([illegible] [illegible] મધુર, પાચન લઘુ તથા સ્તંભન છે; અને વાયુ, પિત્ત, [illegible] દાહ [illegible] રક્તદોષ, સ્વેદ, કૃચ્છ્ર, ઉલટી, મદ, [illegible] [illegible] તથા [illegible] નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી [illegible] છે તે ઉપર:—વાળો નાગરમોથ અને ધાણાનો કાંડો પાણીમાં [illegible] દાહરોગ ઉપર:—વાળો ગુલાબકળી, કબાબચીની અને સાકરનું ચૂર્ણ [illegible] [illegible] આપવું (૩) બાળકોના રક્તાતિસાર અને [illegible] સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉપરસ, કૃમ અને ઉલટી ઉપર:—વાળો, [illegible] [illegible] આપવાં. (૪) દાહ ઉપર:—[illegible] [illegible] કરવા (૫) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—વાળો, [illegible] [illegible] (૬) [illegible] [illegible] એકત્ર કરી તેમાંથી બે [illegible]

[illegible]

બીહીર, મગા, એજે. તે૦ કચકઈ.૦ તા૦ મુંગિલ. તુ૦ મેદર. મલા૦ [illegible]
ગોમં૦ વાંસો ઈં૦ બૅંબુકેર્ન. લૅ૦ બાંબુસાવલગેરીસ.

વાંસને મગડીમાં આંગ્રુ, માજુગા તથા ચિંગા પણ [illegible] કોકણમાં વાંસનાં બોથાં ઘણો દેખાય છે. જેમ કાજીના બેટે [illegible] છે તેવાજ વાંસના બેટા હોય છે. વાંસનાં પાંદડાં કાજીનાં પાંદડાં જેટલાં [illegible] તે કરતાં લાંબા અને પહોળાં હોય છે. વાંસનાં ઝાડ કોઈ કોઈ સ્થળે [illegible] હાથ ઉચા વધે છે. વાંસ પાતળો હોય તો તેને બાંબુ કહે છે. વાંસના બેટ [illegible] તો જબરા હોય છે કે તે ઉપર તોપના ગોળાનું પણ જોર જલદી થાય નહિ [illegible] વાંસને સાઠ વર્ષ થવા આવે છે, ત્યારે તેને કાંટા ફૂટ્યા એમ કહે છે. તે [illegible] રીતે આવે છે કે દર ગાંઠાને સુમારે ચાર ચાર આંગળ ગુચ્છ આવે છે, [illegible] અદર ઘઉના જેવા દાણા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધાન્ય પાકે એટલે તમામ [illegible] છે. એકાદને એ ચિન્હ આવવા લાગે કે વાંસનાં બેટાંને બેટાં નાશ પામે છે [illegible] નવા બેટ તૈયાર થતાં દસ પંદર વર્ષ લાગે છે. જે વર્ષમાં એ ચિન્હ [illegible] છે તે વર્ષમાં ગરીબ લોક સુખી થાય છે. તે લોક એ ધાન્ય એકઠું કરી [illegible] રાખે છે. પછી જરૂર પડે ત્યારે છડી દળીને તેની રોટલી, પુરી વગેરે બના[illegible] કરે છે. વાંસની અનેક વસ્તુઓ બને છે. પરંતુ છાપરામાં તેનું [illegible] બાંતને બદલે તેની ખપાટી જડે છે. તેની ચટાઇઓ, ટોપલા, સુપડાં, [illegible] ટોપલા ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. હોડીની દોરડી [illegible] તેના સાંધાનું કામ પણ બનાવ્યું કરે છે. આ ઝાડ જ્યારે જમીનમાંથી [illegible] નીકળે છે ત્યારે તેના અગ્રભાગ બેઠેલું જેવું જોર હોય છે કે તે [illegible] નીચેથી જે નીકળે તો તેને ઉપરથી નાખે છે; કિંવા તેને ફાડીને પણ [illegible] છે. [illegible] કરે છે. ચીન દેશમાં વાંસની [illegible] [illegible] નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. [illegible] [illegible] છે. [illegible] "વંશપત્ર ([illegible]

[illegible] વંશ—[illegible] ગુરૂ, [illegible], [illegible], [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] (૧) [illegible] (૨) [illegible]

કેરડી, આમળો, જીરૂં અને મિશ્રિનું ચૂર્ણ સેવન કરવું. (૩) પ્રમેહ ઉપરઃ—કેરડીનાં પાન લાવી કરેલો ૨ તોલો રસ કાઢી તેમાં જીરૂં પૈસાભાર અને સાકર પૈસાભાર નાખી પાવો.

૫૬૮. શેરડીઃ—સં૦ ઇક્ષુ. મ૦ ઉસ. હિં૦ ગાંડા, પેંડા, ઈખ, ઉખ. ક૦ કબ્બુ. તે૦ ચિરકુ. તા૦ કરંબુ. મલા૦ કરીમ્બુ. ફા૦ નેશકર. અ૦ કસબુસ્સુકર. લે૦ સુક્કરોકમ ઓફીસીનેરમ. ઇં૦ સ્યુગર કેન.

દેશી હિંદુસ્તાનમાં ઘણું કરી સર્વ ઠેકાણે થાય છે. તેની જમીન ચિકણી છે. એ પાંચ છ હાથ ઉંચી થાય છે. શેરડીમાં પોન્ડા, રાતી, કાળી, ઝુંખરી વગેરે અનેક જાતો છે. રાતી શેરડીનો રસ ઘણોજ મીઠો હોય છે. શેરડીના રસમાંથી સાકર, ખાંડ, ગોળ, કાકબ, એવા અનેક પદાર્થો કરે છે. સાકરનાં અને ગોળનાં નાના પ્રકારનાં પક્વાન્નો બને છે. શેરડીનો કોઇપણ ભાગ વ્યર્થ જતો નથી. તેના કડવા કૂચાને ખાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. રસ કાઢી લીધા પછીના શેરડીના સાંઠા બાળવાને કે ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગમાં આવે છે. શેરડી એ સમશીતોષ્ણ છે. આખરી મામુલને શેરડીના કકડા કરી ખાવા આવે છે અને ચાવીને પણ ખાવે છે. શેરડીનો રસ ઠંડો છે, પણ તે રસનો ગોળ થવ છે તે ઉષ્ણ (ગરમ) છે. ખાંડ અને સાકર સમશીતળ છે. શેરડીમાં વગરઉ શેરડી કરીને એક જાત છે. એ જાતની શેરડી ફક્ત ઓસડના ઉપયોગમાં આવે છે. સાધારણ શેરડીઃ—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ખાધા પછી રસાળ, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, શીતળ, વીર્ય, રુચ્ય તથા મધુર છે; અને કફ, પુષ્ટિ, તૃપ્તિ, તુષ્ટિ, આનંદ અને મૂત્રને કરનારી દેહ સારક છે; અને વાયુ, રક્તવિકાર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. શેરડીનાં મૂળીયાં—અતિ મધુર, મધ્યે સાધારણ મધુર, ટોચે અને સાંધામાં એથી મધુર અને ખારી છે. સફેદ શેરડીઃ—કાબૂ, મધુ, અનિતીક્ષ્ણ તથા રુચિકર છે; અને કફ, મૂત્ર, અભ્ય, પ્રમેહ, મેદ તથા મળને વધારનારી, પાક વખતે કિંચિત ઉષ્ણ, પાક તથા રસ વખતે મધુર, અતિ શીતળ, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, સારક તથા રુચ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. ચિત્રવર્ણી શેરડીઃ—અતિ મધુર, શીત, સારક, ગુરૂ તથા રસ વખતે તૃપ્તિ કરે છે; અને પિત્ત, દાહ તથા શ્રમને દૂર કરે છે. રંગાળ શેરડીઃ—મધુર, શીતળ, રુચિકર તથા રુચ્ય છે, અને દોષ તથા મળને વધારનારી ઠંડ પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરનારી છે. કાળી શેરડીઃ—પાક વખતે મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, તીખી, રક્તશુદ્ધિ, પુષ્ટિવર્ધક, મળકારક અને પિત્તનાશક છે. કોકી કાકડી બાલીકી શેરડીઃ—સ્નિગ્ધ, રુચિકર, રુચ્ય, શીતળ, અગ્નિદીપક, કિંચિત ક્ષારક, પિત્ત કર્તા, કફ, વાયુવિકાર, રુચિકર, મળકર, પુષ્ટિવર્ધક તથા રુચિકર છે અને રક્તપિત્ત તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે. તેમજ મેદ, પ્રમેહ, કફ તથા ક્ષય છે. કુંભારી શેરડીઃ—કફ, મેદ અને પ્રમેહને કરે છે. ચુની શેરડીઃ—શીત તથા કિંચિત ઉષ્ણ છે, અને વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરે છે. ચુની શેરડીઃ—મધુર તથા પૌષ્ટિક છે અને રક્તપિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. શેરડીનો

આકાર વીંછીના જેવો હોય છે. એ ઝાડને ડાકરસ સેટો " રોગમ " [illegible] વિંછુઆ:—તીખા, શીત તથા મધુરેરણ છે; અને કફ, વાયુ [illegible] અનેક વિષદોષોનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) રાસ્નાના જખમ [illegible] પ્રણુ ઉપર:—વિંછુઆનાં મૂળ વાટી ચોપડવાં, અથવા મૂળનું ચૂર્ણ [illegible] કરી ભરવું અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ; એટલે જખમ [illegible] આવે છે. (૨) અર્શ, મૂત્રવ્યાધિ અને ગંડમાળા, સર્પ, [illegible] સર્વ પ્રકારના વિષો ઉપર:—વિંછુઆનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૫૪૮. વિષ્ણુક્રાંતા:—સં૦ મ૦ બં૦ વિષ્ણુક્રાંતા. ક૦ [illegible] વિષ્ણુક્રાંતિ. તે૦ વિષ્ણુક્રાંતમુ. મલા૦ વિષ્ણુક્રાંતી. લા૦ ઇવોલ્વુલસ [illegible]

વિષ્ણુક્રાંતાના ઝાડ વેલી જેવાં જમીન ઉપર પથરાય છે. [illegible] ઘણો મોટો થતો નથી. એ ઝાડ ઉપર પાંદડાં બારિક અને [illegible] ક્રાંતાનાં ફૂલ ગળાકારવાળાં, રાતા રંગનાં અને બારિક હોય છે. એની જ [illegible] ફૂલવાળી જાત છે. એ ઝાડ ઉપર બારિક ફળ આવે છે. * વિષ્ણુક્રાંતા:—[illegible] કડવી, પાચન, શુભપ્રદ તથા બુદ્ધિ, મેધા અને સ્મૃતિને આપનારી [illegible] અને વિષદોષ, વ્રણ, કૃમિ, કફ તથા વાયુરોગની નાશક છે. એનાં પાંદડાંની [illegible] ગુરૂ છે; અને વિષ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—[illegible]

---

* અહીં મ. પંડિતએ વિષ્ણુક્રાંતાના ગુણો નહિ બતાવતાં [illegible] વનૌષધિ-ગુણાદર્શના ૫ મા ભાગના ૭૦ મા પૃષ્ઠે લખ્યું છે કે:—[illegible] **गुण गोकर्णी सारखे आहेत** (વિષ્ણુક્રાન્તાના ગુણ ગરણી જેવા છે.) [illegible] એઓશ્રીએ વિષ્ણુક્રાન્તાને ગરણીનો ભેદ માન્યો છે, પરંતુ અહીં [illegible] નામ " ઇવોલ્વ્યુલસ [illegible] " ને મ. શાલિગ્રામજીએ [illegible] બતાવી વિષ્ણુક્રાંતા પણ તેનેજ માની છે. આ બન્નેને [illegible] મયોને તપાસવાની જરૂર છે. શાલિગ્રામજીએ ગરણીનાં નામો [illegible] **आस्फोता गिरिकर्णी : स्यात् भूमिलग्नापराजिता ।** [illegible] આ અર્થે [illegible] અમરકોશ [illegible] આયુર્વેદમાં **आस्फोता** [illegible] **कर्णि: स्याद्विष्णुक्रांतापराजिता** " એમ [illegible] છે. એથી [illegible] [illegible] વિષ્ણુક્રાંતા એ ગરણીનાં નામ હોય એમ [illegible] શાલિગ્રામજી [illegible] ગરણીના નામો [illegible] [illegible] કરી શકે છે કે " **नीलपुष्पी महानीला स्यान्नीला गिरिकर्णिका ।** [illegible] **[illegible] विष्णुक्रांता [illegible] ॥** " આમાં પણ " [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આકાર વીંછીના જેવો હોય છે. એ ઝાડને કારકુન લોકો "ગોંગડા" કહે છે. વિંછુડાઃ—તીખા, શીત તથા મળરોધક છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ તથા અનેક વિસ્ફોટકોનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) શસ્ત્રના જખમ અને પ્રણ ઉપરઃ—વિંછુડાનાં મૂળ વાટી ચોપડવાં, અથવા સુકાયેલા મૂળનું ચૂર્ણ કરી ભરવું અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ; એટલે જખમ ભરાઈ આવે છે. (૨) અર્શ, મૂળવ્યાધિ અને ગંડમાળા, સર્પ, વિંછી વગેરે સર્વ પ્રકારના વિષો ઉપરઃ—વિંછુડાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૫૯૯. વિષ્ણુકાંતાઃ—સં૦ મ૦ બં૦ વિષ્ણુક્રાંતા. હિં૦ વિષ્ણુક્રાંત. તા૦ વિષ્ણુક્રાંતિ. તે૦ વિષ્ણુક્રાંતમુ. મલા૦ વિષ્ણુક્રાંતી. લૅ૦ ઇવોલ્વ્યુલસ અલ્સિનૉઇડસ.

વિષ્ણુકાંતાનાં ઝાડ વેલી જેવાં જમીન બરોબર થાય છે. એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો થતો નથી. એ ઝાડ ઉપર પાંદડાં બારિક અને લાંબાં આવે છે. વિષ્ણુકાંતાનાં ફૂલ કાનાકારવાળાં, રાતા રંગનાં અને બારિક હોય છે. એનીજ એક સફેદ ફૂલવાળી જાત છે. એ ઝાડઉપર બારિક ફળ આવે છે. * વિષ્ણુકાંતાઃ—તીખી, કડવી, પાચન, ગુણપ્રદ તથા બુદ્ધિ, મેધા અને સ્મૃતિને આપનારી હોઈ તુરી છે; અને વિષદોષ, વ્રણ, કૃમિ, કફ તથા વાયુરોગની નાશક છે. એનાં પાંદડાંની ભાજીઃ—ગુરુ છે; અને વિષ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(1)

---

* અહીં મ. પંડિતજીએ વિષ્ણુકાંતાના ગુણો નહિ બતાવતાં પોતાના મરાઠી વનૌષધિ-ગુણાદર્શના ૫ મા ભાગના ૭૦ મા પૃષ્ઠે લખ્યું છે કે:—**विष्णुकान्ताचे गुण गोकर्णी सारखे आहेत** (વિષ્ણુકાન્તાના ગુણ ગરણી જેવા છે.) આથી એઓશ્રીએ વિષ્ણુકાન્તાને ગરણીનો ભેદ માન્યો છે. પરંતુ અહીં આપેલું લૅટિન નામ "ઇવોલ્વ્યુલસ અલ્સિનૉઇડસ" ને મ. શાલિગ્રામજીએ કાળી શંખાવળીનું નામ બતાવી વિષ્ણુકાંતા પણ તેનેજ માની છે. આ જગાએ આપણે આપણા સંશય મટાડવાને તપાસવાની જરૂર છે. શાલિગ્રામજીએ ગરણીનાં નામો બતાવ્યાં **आस्फोता गिरिकर्णी: स्याद् भूमिलग्नापराजिता ।** લખ્યું છે, પરંતુ આ અર્થ શ્લોક અમરકોશ માં ભાનુજીદીક્ષિતમાં **आस्फोता गिरिकर्णी: स्याद्विष्णुक्रांतापराजिता** " એમ લખ્યું છે. એથી ભાનુજિ અને અમરસિંહના મતથી વિષ્ણુકાંતા એ ગરણીનાં નામ હોય એમ સમજાય છે. મ. શાલિગ્રામજી કાળી ગરણીનાં નામો આપતાં રાજનિઘંટુના શ્લોકમાં પાઠાંતર કરી લખે છે કે "**नीलपुष्पी महानीला स्यान्नीला गिरिकर्णिका । गवादनी व्यक्तगन्धा विष्णुक्रांता विषापहा ॥**" આમાં પણ "**नीला गिरिकर्णिका**" [illegible]

[illegible] **गिरिकर्णिका** [illegible] **विष्णुक्रान्ता** [illegible]

[illegible]

[illegible]

મુખરોગ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનું નાશક છે. સણુનાં બિયાંઃ—શીતળ, મારક, ગરે તથા બીજા ગુણ ઉપર મુજબ છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉંદરરસ ઉપરઃ—સણુનાં બિયાંનો કાઢો કરી પાવો. (૨) બદ, ગુમડું, વાગેલ ઇત્યાદિક ઉપરઃ—સણુનાં બિયાં વાટી પોટીસ તૈયાર કરી બાંધવું એટલે તે જલદી પાકે છે.

૫૭૩. સતાપઃ—સં० સર્પદંષ્ટ્રા, વિષપદ્મ. હિં० સીતાપ. મ० હરમલ. ફા० કરપંદ. ઇ० કોમનરૂ. લ० રૂટાગ્રેવીઓલેન્સ.

સતાપનાં ઝાડ નાનાં હોય તે સણુનાં ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાંદડાં પણ સણુનાં પાંદડાં જેવાં હોય કિંચિત્ લાંબાં હોય છે. એ પાનનો દુર્ગંધ વાસ આવે છે. એની ઉંચાઈ બે હાથ હોય છે. એ ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ બગીચામાં વાવવાથી થાય છે. એનાં બિયાં ખસખસ કરતાં બારિક અને કાળાં હોય છે. સતાપ—કડવાં, ઉષ્ણ, સારક અને વાતનાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપરઃ—ધાણુના પાણીમાં સતાપનો રસ નાખી તે પાવું. (૨) નાનાં બાળકોને શરદી થાય છે તે ઉપરઃ—કેળના પાનમાં સતાપનાં પાનનું પડીકું વાળી તે પડીકું હેઠે ઓપી બાળકના ગળામાં બાંધવું; એથી બાળકની શરદી દૂર થશે. (૩) બાળકની બગલો ઉરે તે ઉપરઃ—સતાપનાં પાંદડાં દૂધમાં મેળવી તે દૂધ પાવું. (૪) બાળકોને શારદીનો વિકાર ન થવા માટે—બાળકોની ખરાબની વખતે સતાપનાં નવું પાંદડાં પીસી તે ગોળ તેમાં પાવી; એટલે શરદી વિકાર થતો નથી. (૫) બાળકોની ઉધરસ ઉપરઃ—સતાપનાં પાંદડાં દૂધમાં મેળવી તે દૂધ પાવું; અને તે પાંદડાં કપડામાં બાંધી બાળકના ગળે બાંધવાં; એટલે ગળે તેની ઉધરસ દૂર થાય છે. (૬) બાળકની સસણી ઉપરઃ—સતાપનાં પાંદડાંનો રસ અને આદુનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવો. (૭) જ્વર ઉપરઃ—સતાપનાં પાંદડાંનો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ નીકળી જાય છે. (૮) બાળકની ઉદરસ ઉપરઃ—સતાપનાં પાંદડાંનો રસ અને સુરશીઘુના પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને ગોળ નાખી તે પાવો અને પાંદડાંનો ચોથો ભાગ કપડામાં બાંધી ગળે બાંધવો. એથી કરી દુસ્તર ઉધરસ પણ જશે.

૫૭૪. સપ્તાલુ—સપ્તાલુની ઉત્પત્તિ ચીન ઉષ્ણ અને સમશીતોષ્ણ દેશમાં થાય છે. એ ફળ ઘણાં ઉત્તમ હોઈ બંનેને અનુકૂળ હોય છે. આ દેશમાં એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે નથી પરંતુ જેઓએ કેટલા યત્ને ઉછેર્યા પણ નથી. એ ફળનો રસ ઘટ્ટ, સ્વાદ ખાટો, જે જમીન ઉપર ઉગેલા ત્યાં પડે છે તેની અને તેનું યોગ, અનેક રસ પુષ્ટ હો. પીળા રંગનું અને રસ ઉત્તમ જણાય.

૫૭૫. સંતરાંઃ—આ દેશમાં એનાં બિયાં ચીનમાંથી આવેલાં હોવા જોઈએ. સંતરાં એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાંનો મેવો છે. આ દેશમાં ઘણુંક મેવા એનાં ઝાડ છે. સંતરાં એ ફળ નારંગી જાતની જેવાં હોય છે એનાં ઉપરની છાલ જાડી હોય છે એ ફળ બજારમાં

અસ્વલી. ખા૦ જાવરી કે૦ શીનાયવરી. બં૦ શતમૂલી. હિં૦ સતાવર. ક૦ વ્હર મુણુગ્યા, શિપરી. તૈ૦ પિલ્લા પિન્ચર, એડુમટીટેંડા. તા૦ પૈનીયનાકુ. તુ૦ ઉત્તુરગુઈ ફા૦ શુર્જ દસ્તી. અ૦ શકાકુલમિશ્રી. ઇં૦ એસ્પેરેગસ્ રેસીમોસસ્. લા૦ એસ્પેરેગસ્ સતાવર. એ૦ એસ્પેરેગસ ટોમેન્ટોસસ્.

શતાવરીના છોડ વેલી જેવા હોઈ તે સાધારણ ૨–૩ ફુટ ઉંચા વધે છે. *હિન્દુસ્તાનમાં એ સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાંદડાં સુરૂનાં પાંદડાં જેવાં અથવા સવાના પાંદડા જેવાં કે દોરડાં જેવાં બારીક હોય છે. તે ડાળીના મૂળ પાસેથી છેડા સુધી બન્ને બાજુએ સરખાં આવે છે. આ પાદડાંમાં સમુદ્રની રેતી પ્રમાણે ખારો વાસ આવે છે. એને નાનાં સુવાસિક અને ધોળા રંગનાં ફૂલોનાં ઝુમખાં આવે છે. એ ઝાડ ઉપર બારિક કાટા હોય છે. શતાવરીને બોર જેવાં નાનાં ફળો આવે છે અને પાકયા પછી તેનો રંગ રાતો થાય છે. ઓષધમાં એનાં મૂળ વપરાય છે. એકેક ઝાડને સો સુધી મૂળ હોય છે અને એજ ઉપરથી એનાં શતમૂલી, શતપદી ઇત્યાદિ નામ પડેલાં છે. (શતાવરીનો અર્થ સોનીહાર પણ થાય છે.) પાંદડાં કેશ (વાળ) ના જેવાં ઘણાં ઝીણાં અને પુષ્કળ હોવાથી કેશિકા, સૂક્ષ્મપત્રા અને બહુપત્રા એ નામો પડેલાં છે. સુતરના તાંતણા એકઠા બાંધી રાખેલ હોય તેવાં શતાવરીનાં મૂળનાં ઝુંમખાં દેખાય છે. મૂળ ઉપર ફીક્કા રાતાશ પડતા પીળા રંગની પાતળી છાલ હોય છે. તે કાઢી નાખતાં અંદર ધોળા રંગનો ગાભો હોય છે અને તેની વચોવચ્ચ એક કઠણ દોરો હોય છે. મૂળમાંનો ગાભો ખાવાથી મીઠો લાગે છે. એનાં મૂળ લીલાં હોય છે ત્યારે છોલીને સુકવે છે. એ મૂળને શતાવરી કહે છે. શતાવરી ધાતુપૌષ્ટિક છે. **શતાવરી:**—શીત, વૃષ્ય, મધુર, કડવી, રસાયન, સ્વાદુ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, દુગ્ધદ, બલ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, પૌષ્ટિક તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો, ગુલ્મ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **મહા શતાવરી:**—હૃદ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપન, બલ્ય, શુક્લ, શીત, રસાયન તથા વૃષ્ય છે; અને સંગ્રહણી, અર્શ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બાકી ગુણ શતાવરી જેવા છે. **શતાવરીના અંકુર**—કડવા વૃષ્ય લઘુ અને હૃદયને હિતકર હોઈ

* આજ કાલ જાતાના અનેક ભેદથી પોતાના દેશમા સખ્યાબધ જથ્થામાં મળી આવતી વનસ્પતિના માટે મહાન્ પ્રયાસ કરવાની જરૂર પડે છે એટલાજ માટે સુજ્ઞ પુરુષોને ઉચિત છે કે આપણી આય વૈદ્યવિદ્યાનો મહોજો ફેલાવા થવાને તેને લગતાં દરેક સસ્કૃત નામો સાથે જેમ બને તેમ સાદામા સાદા સર્વમાન્ય નામો પ્રસિદ્ધિમા લાવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ એમ ન થવા પામે તો પછી શખાવલી, સહદેવી, મહેન્દ્રવારુણી અને ઈન્દ્રવારુણી એ માખણી, સોનેયુ, ખાગીકારીબી અને [illegible] હોવા છતા એ વનસ્પતિનો અભાવ માનવો પડે એ દેખીતુજ છે એજ પ્રમાણે કેટલાક લોકો કહે છે કે શતાવરી એ [illegible] આદિ મારુકડામાં થતી બવગઢદાના નામથી ઓળખાતીજ વનસ્પતિ છે કે જેને આમલીના જેવડા નાના પાંદડા, [illegible] તરફ વળેલા (અણીદાર) કાટા અને બે ત્રણ ફુટ ઉંચા છોડ થાય છે. અનેખાન એનાં મૂળ સંખ્યાબંધ હોય છે.

તૈયાર કરવું. તે અમ્લપિત્ત, વાતપિત્ત સંબંધી વિકાર, રક્તપિત્ત, તૃષા, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ અને સંતાપનો નાશ કરે છે. બીજો પ્રકાર:—ચાર શેર શતાવરીના ગાભાનો કલ્ક અને એક મણ દૂધ મેળવી ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવું. પછી તેમાં સાકર, મધ અને લીંડીપીંપર મેળવી સેવન કરવું. આ અમ્લપિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને વીર્યવર્ધક તેમજ બીજા પિત્તવિકારો ઉપર ઉત્કૃષ્ટ ગુણદાયક છે. (૧૭) ફલઘૃતઃ—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, વાછડાવાળી ગાયનું દૂધ ૧૬ શેર અને મેદા, મજીઠ, જેઠીમધ, કોઠ, ત્રિફળાં, બળ, ધોળું ભૂંયકોળું, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, આસોંધ, અજમો, હળદર, દારૂહળદર, હિંગ, કડુ, કાળું કમળ, દ્રાક્ષ, ચંદન અને રક્તચંદન એ દરેક અબ્બે તોલા ઔષધનો કલ્ક મેળવી વાછડાવાળી ગાયના દૂધનું ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઉત્તમ પ્રકારનું વૃષ્ય, સ્ત્રીઓના યોનિરોગ ઉપર અને ઉન્માદ (હિસ્ટિરિયા) ઉપર રામબાણ અને વંધ્યત્વદોષ નિવૃત્ત કરનાર છે. (૧૮) શતાવર્યાદિ ક્વાથઃ—પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ—શતાવરી, કસેરૂ, દર્ભમૂળ, ગોખરૂ, ભૂંયકોળું, સાળીનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ અને કાસ (કાંસડા) નો કાઢો ઠંડો કરી મધ અને સાકર નાખી આપવો. (૧૯) પ્રમેહ ઉપરઃ—શતાવરીનો રસ દૂધ સાથે આપવો. (૨૦) મહાવિષ્ણુ તૈલઃ—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, દૂધ ૧૬ શેર, પાણી ૩૨ શેર અને નાગરમોથ, આસુંદ, જીવક, રાંનમગ, ઋષભક, ક્ષ્મોશ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવંતી, જેઠીમધ, દેવદાર, પદ્મકાષ્ટ, સિંધાલુણ, જટામાંસી, એલચી, તજ કોષ્ટ, વજ, રતાંજળી, મજીઠ, કસ્તુરી, સુખડ, કેસર, સાલવણ, પિઠવણ, જંગલી અડદ, ગઠોડા, નખલા, વરીયાળી, છડીલો અને ગોટીઓ લોબાન દરેક ચાર ચાર તોલાનો કલ્ક મેળવી ૧૬ શેર તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું. એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. (૨૧) ગુમડાં પાકવા માટેઃ—શતાવરીનાં પાંદડાં ઘીમાં શીજવી તે ઘી ચોપડવું. (૨૨) શીતળાનું જોર ઓછું થવા માટેઃ—શતાવરીનાં મૂળનો કાઢો આપવો.

૫૫૨. શરપુંખા.—સ૦ શરપુંખા મ० ઉન્હાળી, રાનટીળી. હિ० સરફોકા. બં૦ બનનીલ. ક० કોગ્ગી. તૈ० પાપાટાંચેટુ. તા० કોલ્લુવોલ્લઈ. ઇં૦ પરપલ ટેફ્રોસિયા. લા० ટેફ્રોસીયા પરપુરીઆ.

શરપુંખાનું ઝાડ ગુમાન કમરપુર ઊંચું થાય છે. એ ઝાડ ઘણું કરી ખડકાળી અને કાંકરાવાળી જમીનમાં થાય છે. એ ઝાડ એટલું તો કઠણ હોય છે કે મોટા મોટા બળવાન પશુ હાથથી નથી ઉખેડવાને સમર્થ થતા નથી. એને લાલ રંગના ફુલ આવે છે અને એની શીંગો ચપટી હોય છે. પાંદડાં નાનાં હોય છે. એ ઘણુંકરીને ચોમાસામાં થાય છે. તથા એ ઝાડ ઘણાં થાય છે ત્યાં લોક એ ઝાડ સુકવી તેનો બાળવા માટે ઉપયોગ કરે છે. ક્વચિત્ ધોળા ફુલની પણ શરપુંખા હોય છે. ધોળી તથા લીલી શરપુંખાઃ—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, તુરી તથા લઘુ છે અને કૃમિ, બરોળ, પ્લીહા, ગુલ્મ, વ્રણ, વિષ, ઉધરસ, દમ, ખસ, જ્વર, રક્તદોષ, કફ, પ્રમેહ, વાયુ, કોઢ, યકૃત્ તથા વાંતિનો નાશ કરે છે. ધોળી શરપુંખાના ગુણ એનાથી કંઈક અધિક છે. કંટક શરપુંખાઃ—

આવે છે તે ઉપર:—શરસડાનાં બી, લિંડીપીંપર, મરી અને સિંધવ, એ ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું; અથવા શરસડાનાં બી અને મરી સમભાગ લઇ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૮) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—શરસડાનાં ફૂલ, હળદર અને દારૂહળદર એકત્ર વાટી તેનો કલ્ક ઘીમાં આપવો. તે કલ્ક ચોથીયા તાવનો નાશ કરે છે. (૯) કર્દમ વિસર્પ ઉપર:—શરસડાની છાલનું ચૂર્ણ સો વખત ધોયેલા ઘીમાં નાખી લેપ કરવો. (૧૦) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર:— શરસડાનાં મૂળની કિંવા ફૂલોની પોટલી સુંઘાડવી.

૫૫૪. શતવળ:—(સં૦ વજ્રમુષ્ટિ) એના છોડ લુની (વગડાઉ સુરણ) જેવા હોય છે. પરંતુ તેમાં પાંદડાં આવવા માટે નાની પીળા રંગની રાડી જેવી નળી નીકળે છે. તે નીચે જાડી તથા છેડે પણ જાડી હોય છે. લુનીની ભાજી અને આ ભાજી એકજ ઠેકાણે થાય છે, અને છત્રના આચ્છાદન ઉપરથી એ બન્ને સરખાંજ દેખાય છે. એ ભાજી ઘણી ખરજવાળી છે. એને ફોલવાથી હાથે ચેળ ચેળ થાય છે. એ ચોખાના ધોવરામણમાં બાફવી જોઇએ અને તેમાં આમલી, ગોળ, ટોપરૂં વગેરે પદાર્થો નાખવા જોઇએ. તેમ ન થાય તો મ્હોમાં આખો દિવસ ખરજ આવે છે.

૫૫૫. શહાજીરૂં.—સં૦ કૃષ્ણજીરક, ભેદનિકા, વર્ષકાળી. મ૦ શહાજીરે. હિં૦ સ્યાહજીરા. કાલજીરે. ક૦ શાજીરીગે. ફા૦ જીરમિયાહ. અ૦ કમન કીરમાની. ઇં૦ બ્લેકકારાવેસીડસ્. લા૦ કેરમ્ નાયગ્રમ.

શહાજીરાની ઉત્પત્તિ લાહોર અને પશ્ચિમ હિમાલયમાં થાય છે તેમજ રૂશિયા વગેરે યૂરોપના દેશોમાં પણ થાય છે. શહાજીરૂં એ જીરા કરતાં બારિક હોય છે. એનો ગરમ મશાલામાં ઉપયોગ કરે છે. શહાજીરૂં:—તીખું, ઉષ્ણ, સુગંધિ, રૂચિકર, આંખને હિતકર, આદક, રૂક્ષ તથા દીપક છે; અને કફ, સોજો, જીર્ણ-જ્વર, શિરોરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે.

૫૫૬. શંખાવલી (માખણી):—સં૦ શંખપુષ્પી. મ૦ શંખાહુલી. હિં૦ કૌડીયાલી. બં૦ પ્રન, કુની. ક૦ કડવલમર. લા૦ ઇવોલ્ચ્યુલસ્-ઇરેક્ટા (ધોળી),-આલસિનોઇડસ (લાલ),-હર્મટસ (કાળી).

એના ઝાડ સુમારે પોણો હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છ અને ફૂલ પણ બારીક હોઇ અપોરીયા ઝાડના જેવાં હોય છે. એ ફૂલ ધોળાં-શંખ જેવાં-હોય છે. ફૂલ ઉપરથી એમાં ધોળી, લીલી અને ભૂરી એવી ત્રણ જાત છે. શંખાવલી:—શીતળ, મેધ્ય, સ્વર્ય, સિદ્ધિપ્રદ, સારક, રસાયન, તુરી તથા કિંચિત્ ઉષ્ણ છે; અને સ્મૃતિ, કાંતિ, બળ તથા અગ્નિને વધારનારી, નાખા આયુષ્યસ્થાપક, પાચક, લઘુ અને માંગલ્યપ્રદ હોઇ પિત્ત, ત્રિદોષ, અપસ્માર, ભૂતબાધા, કૃમિ, કોઢ, ઝેર, ગ્રહદોષ, ત્રિદોષ અને સર્પોપદ્રવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉન્માદ અને અપસ્માર ઉપર:—શંખાવલીના રસમાં કઠનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. (૨) ઉલટી ઉપર:—શંખાવલીનો

સાજડનાં વૃક્ષો મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં લાકડાં મજબૂત હોય છે. વ્હાણ બનાવવામાં તથા ઇમારતમાં આ લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે. સાજડનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. સાજડમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. ધોળા સાજડનો રંગ પીળો હોય છે. સાજડની કુમળી છાલ રંગના કામમાં આવે છે; એને "સાદડા" પણ કહે છે. ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક જખમ ઉપર:—ધોળા સાજડની છાલની લેપડી કરી તે જખમ ઉપર બાંધવી; એટલે ત્વરિત ભરાઇ આવે છે. (૨) નાનાં વાછરડાંને (દૂધના યોગથી પેટમાં) રોગ થાય છે તે ઉપર:—સાજડની કુમળી માંજર ખવરાવવી. (૩) તજાગરમી ઉપર:—સાજડની માંજર, બોરડીનાં પાંદડાં અને આમળાં એ એકત્ર વાટી તેનો રસ હાથ અને પગને તળીએ મર્દન કરવો. (૪) ફોલ્લો ફુટવાને માટે:—સાજડની છાલનો અને કાળી તુળસીનો રસ કાઢવો; (એને રાપ કહે છે.) એમાં ચોખાના કુસકા નાખી એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૫) પક્ષાઘાત ઉપર:—સાજડની રાખ ઉપર બાંધવી એટલે તે ભાગ ઉષ્ણ થઇ તેનું જડત્વ દૂર થાય છે. (૬) કફ ઉપર:—સાજડની રાખ મુખમાં આપવી.

૫૮૭. સાતીન:—સં૦ સપ્તપર્ણ. મ૦ સાંતાલિ. હિં૦ છી-સતવન, સ-ત-તોના. બં૦ છાતીમ. ક૦ એલેલેગ, લા૦ આલસ્ટોનિયા સ્કૉલેરિસ. તૈ૦ એડાકુલ, અરિટાકુ.

સાતીનના ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી નથી. સાતીનની એક ડુંખને સાત પાંદડાં હોય એનો આકાર છિમગાના પાંદડા જેવોજ લાંબો હોય છે. સાતીનની છાલ અતિશય કડવી છે. * ગુણ—કડવુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, મળરોધી, તુરી.

---

* સુશ્રુત સંહિતામાં શરદીના તાવ ઉપર આ પ્રમાણે ઇલાજ કહેલ છે:—" સાતીનની છાલ, નગા, લીમડાની અંતર છાલ, એ બન્ને તેમાં [illegible] એનો ક્વાથ કરી આપવો. " ચામડીના રોગમાં ઘણાક ઉપચારોમાં એની છાલ નાખે છે. આ ઝાડના સંબંધમાં કેટલાક લોકોમાં એવો ભ્રમ છે કે વગડામાં [illegible] માટે એની પાસે આવે છે. ઇ. સ. ૧૧૭૮ માં [illegible] ઇ. સ. ૧૮[illegible] માં [illegible] એ પછી ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં [illegible] ઇ. સ. ૧૮[illegible] ના [illegible]

ઉપર તેલ ચોપડવું; એટલે એ આજાર દૂર થાય છે. કોકણમાં આવી રીતે કરવાનો ઘણો રિવાજ છે. આ ઔષધથી જલદી ગુણ આવે છે. દરેક મહિનામાં ત્રણવાર એ પાણીથી નવરાવવાથી તાળવું પડવાનો ભય રહેતો નથી. (૧૦) કરમ ઉપર:—શિરદોડીનાં પાંદડાં લઇ ગરમ કરી પેટ ઉપર બાંધી બે પહોર સુધી રાખવાં. એ પ્રમાણે બે ત્રણવાર કરવું એટલે કૃમિ પડશે. (૧૧) આંખોમાં બળતરા બળતી હોય તે ઉપર:—શિરદોડીનાં પાંદડાંનો રસ તાળવા ઉપર ચોપડવો; અને ધાવડીનાં પાંદડાંનો રસ વસ્ત્રગાળ કરી તેની પટ્ટી આંખો ઉપર મૂકવી. (૧૨) રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર:—રોજ શિરદોડીનાં પાંદડાંનો રસ માથે ચોળતા જવો. (૧૩) ભૂતજ્વર ઉપર:—શિરદોડીનાં મૂળ કાનમાં રાખવાં.

૫૬૨. શિસમ:—સં૦ શિંશપા. મ૦ હિં૦ શિસવ—મ. બં૦ શીશુ. ક૦ કરીયઇબ્બડી, બીરીમારા. તા૦ તુકકં. મલા૦ વિટ્ટી. તૈ૦ ઇટ્ટરેગુચેટ્ટુ. ગો૦ બીટિરૂકુ. અ૦ સાસમ. ઈં૦ બ્લૅકવુડ, સીસુટ્રી. લા૦ ડાલબર્જીયાલાટીફોલિયા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર અને મલબાર પ્રાંતમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. શિસમ ચાલીસ પચાસ વર્ષનો થયા સિવાય તેનું લાકડું મજબૂત થતું નથી. એ લાકડું મોંઘું હોવાને લીધે ઘર બાંધવાના કામમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ લાકડાનો રંગ કાળો હોય છે. એ ઉપર કોતરકામ જોઇએ તેવું કરાય છે. એને કીડા લાગતા નથી. એ લાકડું સારૂં જુનું હોય તો તેનાં પાટીઆં લોખંડ જેવાં મજબૂત નીકળે છે. એ લાકડાની પેટીઓ કબાટ પલંગ, હીંચોળા—ખાટો, ખુરસીઓ, એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ધોળો શિસમ:—કડવો, શીત, વર્ણકર, બલકર તથા રૂચિકર છે; અને પિત્ત, દાહ, સોજો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. કપિલ શિસમ:—કડવો, શીતવીર્ય, વર્ણકર, બલકર, ઉષ્ણ તથા રૂચિકર છે; અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, જ્વર, ઉલટી, સોજો, હેડકી, વિસર્પ તથા દાહનો નાશ કરે છે કાળો શિસમ—અગ્નિદીપક, કડવો, તીખો, ઉષ્ણ તથા તુરો છે; અને કફ વાયુ શોફ અતિસાર, કોઢ, મિત્રકુષ્ઠ, મેદ, કૃમિ, બસ્તિરોગ, ઉલટી, ગર્ભદોષ, [illegible] મેદ, પીનસ, વ્રણ, રક્તદોષ, તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) પ્રમેહ ઉપર:—શિસમના પાંદડાંનો રસ ચાર પૈસાભાર કાઢી જીરાનો ભૂકો નાખી પાવો (૨) વસાપ્રમેહ ઉપર.—કાળા શિસમની છાલનો કાઢો પાવો.

૫૬૩. શિગીંદ:—એને મરાઠીમાં "શિંદાળ" પણ કહે છે. એ ઝાડ કંબારા જેવુંજ થાય છે કંબારાને ફૂલ આવતાં નથી. પરંતુ એને રાતા મિશ્રવર્ણનાં સુવાસિક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ પૂજનના કામમાં લે છે. ફૂલનો પાક શ્રાવણ માસમાં થાય છે. એના કદ કંબારા કરતા વધારે ઉષ્ણ છે. એ ત્યારે નાખી છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ ઉપર:—શિગીંદના [illegible] કાઢો [illegible] ચૂર્ણ મધ નાખી પાવું. (૨) કમળી ઉપર:—શિગીંદના [illegible] [illegible] [illegible] પાવા. (૩) [illegible] તાવ ઉપર:—શિગીંદના કાઢાનો [illegible] કાઢો મધ નાખી પાવો. (૪) સર્વ

સાપમૂનના વેલા હોય છે. એમાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. એનાં પાંદડાં નાગરવેલ જેવાં ડીંટાની પાસે પહોળાં હોય છે. કાળી સાપમૂન વધારે ગુણવાળી છે. સાપમૂન ઘણી કડવી છે. સાપમૂનની બુકી સર્પના મોંમાં નાખવાથી તે હતવીર્ય થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—કાળી સાપમૂનનાં મૂળ અને અરિઠાં અથવા ધોળી ચણોઠીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તે પાણી થોડી થોડી વારે પાવું, કિંવા એકલાં સાપમૂનનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—કાળી સાપમૂનનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મરી વાટી પાવાં. પથ્ય ઘી અને ભાત. (૩) પટકી (કૉલેરા) અને પેટપીડ ઉપર:—સાપમૂનનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૪) બાળકના કૃમિ ઉપર:—સાપમૂનનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાતાં જંતુ અથવા નિત્ય બાળાગોળીમાં ઘસી પાવી; એટલે કૃમિવિકાર થશે નહિ.

૫૮૯. સાબૂદાણા:—(મ૦ સાબુ, સાબુદાણ્યાચે ઝાડ.) એ ઝાડ માડની એક જાત છે. એની ઉંચાઇ ત્રીસ ચાલીસ હાથ હોય છે. એ ઝાડ જુનું થયા પછી લોકો તેનો વચલો ભાગ કાઢી લે છે. પછી તેને ખાંડી તેનો લોટ થાય એટલે તેને પાણીનો છમકો મારે છે. પછી તે ચાળણીમાં નાખી ચળે છે, તેથી ઝીણી તેની નાની ગોળીઓ થાય છે તેને સાબુદાણા કહે છે. સાબુદાણા પાચક હોઇ પૌષ્ટિક છે. વૃદ્ધ, બાળક અને રોગીને આ દાણા ઘણા હિતકર છે.

૫૯૦. સારફળ (સાલેક, કુંદિરો):—સં૦ સલ્લકી, સાલહૃદ. મ૦ સાલઇ. દે૦ સારફળ. હિં૦ સાલઇ, સલઇ. ક૦ તાદક, તદાકનાગડ, આનબ.હ. તે૦ પારંગિમાર્ચાજ્ઞ, તા૦ કુંદરુક. મ૦ ચિનિંગિ. લા૦ બોસ્વેલિયા સેરેટા.

સારફળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને કુમરાન પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એના પાંદડાં આમલીના પાંદડાં જેવાં થાય છે. એને ત્રિકોણ અને ધોળાં ([illegible]) જેવાં ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનું અથાણું સારું થાય છે. સારફળનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ ઝાડને ગુગળ જેવો [illegible] રસ આવે છે. એ ગુગળ જેવો [illegible] છે. એને "કુંદુર" × પણ કહે છે. આ ઝાડ ખાનદેશમાં રાજપૂતાના [illegible] થાય છે. આ ઝાડનો રંગ [illegible] દેખાય છે. એના [illegible] [illegible] થાય છે. સારફળ:—[illegible] [illegible] અને કોઢ, રક્તદોષ, કફ, [illegible].

× કુંદુર [illegible] [illegible] મોટી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કુંદુરને હિ૦ કુંદર, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એને આમલીના કચુકા કરતાં નાનાં અને ચપટાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઈમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—સેમટનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં.

૫૬૭. શેરણી.—સં૰ કપુચ. મ૰ શેરણી. ગ્રા૰ હિં૰ કાઉબેર. અં૰ ડેઉઆ. ફ૰ ગીરેદબ્લે. લા૰ પેંટ્રીપાનેલિકુલીઆ.

એ ઝાડ નદી કિંવા વહેળાના કિનારાપર થાય છે. એ સુમારે કંમરપુર જેવા વંશ છે. શેરણીના તાગ કલક ગરના ઝાડ જેવા હોય છે. ઝાડના લાકડાને રંગ કાળો તથા રાતો હોય છે. શેરણીના બેંડ સુગંધિત દેખાય છે. મોટાં પાંદડાંની એક શેરણીની જાત કોકણમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં આના કરતાં મોટાં હોય છે. તેને મોટી શરણી કહે છે. શરણીની લાકડી લીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે. તેને કોઈ કોઈ કામમાં નાખતા નથી. * શેરણી:—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, ગુરુ, દીપન તથા તુરી છે; અને મસ્તકશૂળ, ગળા, ગુલ્મ, અર્શ, પિત્ત, ઉદર, કફ, આમ, અગ્નિમાંદ્ય, કૃમિ, પ્રદર, મહાપ્રદાહ તથા શોથનો નાશ કરે છે. લઘુ શેરણી:—(સં૰ લઘુપૂર્ણ) નવકૃષ્ણ, પીડા, પિત્ત તથા કફની નાશક છે. બાકીના ગુણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે છે. ઉપયોગ:—(૧) શૂળયુક્ત પ્રદર ઉપર:—શેરણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી પીવા નાખી પાવું. (૨) અર્જુનીઉદરે ઉપર:—મારી

* શેરણીની ઓળખાણ આપતાં મ૰ કવિરાજ કહે છે કે " આમ્રાત જેવા નહીં ઉંચો અને અનેક [illegible] નામથી જે વસ્તુ આવે છે તે શેરણી નથી. એ વેલી ... [illegible]

[illegible]

માત્રામાં સાકર ૪૦ તોલા અને ઘી ૪૦ તોલા નાખી તે મિશ્રણ દરરોજ બે તોલા ખાવું.

૫૯૨. સામો:—સં૦ શ્યામાક. હિં૦ સાંવા, સમા. ક૦ સામિ. અં૦ શ્યામાતામ. મ૦ સાંવા. તૈ૦ શ્યામાલુ. ફા૦ શામાખ. લા૦ પેનિકમ્ ફ્રેમેન્ટેસમ્.

સામો એ ધાન્ય ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એના રોપા ઢીંચણથી કમ્મર જેટલા થાય છે. સામો, આ ધાન્ય વરી (મોરીઆ) ને ઘણુંજ મળતું છે; પરંતુ એ વરી કરતાં કિંચિત્ મોટું હોય છે. સામો કોકણમાં થતો નથી. સામામાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. સામાનો ભાત ગરીબ લોકના ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉપયોગ ઘણું કરી દક્ષણી પ્રતિના લોકમાં થાય છે. મંદવાડમાં એના નાડગાનો ભાત ખાવા આપે છે. સામો:—મધુર, શીતળ, શોષક, રૂક્ષ, તુરો, લઘુ, વાતકર તથા ગ્રાહક છે અને કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અજાદ્રવ શૂળ ઉપર:—સામો અથવા કોદરા અથવા કાંગ (પ્રિયંગુ) ના ચોખા નાખી કરેલી ક્ષીર હિતકારક છે.

૫૯૩. સાંખરૂખ:—(સં૦ સંખિરા.) એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં પંતજાર શાખાં હોઈ, આકારે કડાના પાંદડા જેવાં હોય છે. એની છાલ અસ્થિભંગ ઉપર ઘણીજ ઉત્તમ છે. એમાં જે અસલ પ્રતિનાં ઝાડ છે તેને "સ્ત્રવણી સાંખરૂખ" કહે છે. એનો એવો ચમત્કાર છે કે એનું પાંદડું વચ્ચેથી ચીરી નાખ્યા પછી કેટલાક વારે જોઈએ તો તેના સાંધા મળી જઈ પૂર્વવત્ પાંદડાં જેવું પાદડું થાય છે. એ ઝાડ દક્ષિણ કોંકણમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે થાય છે. આવી અત્યંત ઉપયોગી અને જેમાં વિલક્ષણ પ્રભાવ છે એવી વનૌષધિ ઈશ્વરે આ આર્યભૂમિમાં ઉત્પન્ન કરવાથી, આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણું રક્ષણ કર્યું, અને પોતાનું સામર્થ્ય પરદેશીને ઉત્તમ પ્રકારે દેખાડ્યું. તેમના વંશજોએ હમણાંના કાળમાં એવી ઉપયોગી વનૌષધિનો ઉપયોગ ન કરતાં પરદેશી ગ્રાહક વસ્તુમા [illegible] થઈ [illegible] આપણી નામર્દાઈ શા માટે બતાવવી ! ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:—સાંખરૂખની છાલ કચરી ભાંગેલા હાડકા ઉપર [illegible] હિત [illegible]

૫૯૪. [illegible]

[illegible]

વિશેષ ગુણ:—જમ્યા પહેલાં ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. જમ્યા પછી ખાવાથી વાયુને કોપાવે છે; અને જમતાં ખાવાથી જાડ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. શેલડીનો રસ:—(ચરકમાં નિકળેલો) ગુરુ, મલસ્તંભક, ખારો, સ્વાદુ તથા ખરો હોઇ કફ-નાશક છે. નાના યંત્રમાં નિકળેલો રસ:—પિત્ત, શ્રમ, વાયુ અને કફને દૂર કરે છે. પકાવેલો રસ:—ગુરુ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ તથા કિંચિત્ પિત્તકર છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા આનાહવાયુનો નાશ કરનાર છે. તે જો ઘણો પાકેલો હોય તો પિત્ત, રક્તદોષ અને શોથને ઉત્પન્ન કરે છે. શેલડીનો બાસી રસ:—કફ, વાયુ, શૈત્ય અને જાડ્ય કરે છે. નવો ગોળ:—મધુર, ખારો, ગુરુ તથા ગરમ છે; અને રક્ત-પિત્ત, રક્તવિકાર તથા રક્તદોષને અહિતકારક, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મૂત્રશોધન તથા સારક છે; અને મેદ, કૃમિ, માંસ, મજ્જા, લોહી અને શુક્ર ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિ-દીપક, ભેદક અને વાત, કફ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. શ્વેત ગોળ:—કિંચિત્ કફકર, રક્તને હિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગ મોકલનારો અને વાતઘ્ન છે. એક વરસનો જુનો ગોળ:—રુચિકર, અગ્નિદીપક, પથ્ય, મળમૂત્રશોધક, અતિ સ્વાદુ, લઘુ, પૌષ્ટિક, રસાયન, સ્નિગ્ધ, લઘુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, સંતાપ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા શ્રમનાશક હોઇ સંયોગથી જ્વરહારક છે. ત્રણ વરસનો જુનો ગોળ:—લઘુ અને સર્વ-દોષહર છે. આ અરિષ્ટાદિકમાં મેળ-વવાને પ્રશસ્ત છે. કોઇ કહે છે કે ત્રણ યા ચાર વરસનો ગોળ ઉપયોગમાં લેવા જેવો નથી; પણ પાંચ પાંચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કેટલાંક ઔષધમાં કરવાથી ફળેલું તથા અનુભવેલું જણાય છે; માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા માગતા નથી. એટલું ખરું કે તેના ગુણમાં ફેરફાર થાય છે ખરો.* નવો તથા જુનો ગોળ આદુ સાથે ખાવાથી કફનાશક, હરીતકી સાથે પિત્તનાશક અને સુંઠ સાથે વાતનાશક છે. ખાંડ:—મધુર, શીતલ, બલકર, વૃષ્ય, સારક, કફકર તથા સ્નિગ્ધ છે. અને ધાત, ઉરક્ષત, દમ, ત્રિદોષ, મદ, મોહ, મૂર્છા, તૃષા, ઉલટી, રક્તદોષ, પિત્ત, અતિસાર, દાહ, ભ્રમ, કૃમિ, શ્રાંતિ, બળતરા તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. જો વધારે પીસેલી હોય તો તે વધારે ગુણ કરે છે. ખડી સાકર:—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, લઘુ, મુખ-પ્રિય, આંખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બલકર, સારક, ઇંદ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી તથા લઘુ છે; અને તૃષ્ણા, દાહ, મૂર્છા, ઉલટી, રક્તપિત્ત, વાયુ, પિત્ત, કફ, શ્રમ, તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કમળા ઉપર—ગોળની ગાંગડીમાં પોલી પાડી, [illegible] ઉપર [illegible] (૨) મધુરક ઉપર—

* [illegible]

છે. એ સુવાસિક હોય છે. **ધોળું ચંદન:**—કડવું, તીખું, શીતળ, તુરૂં, રૂક્ષ, કાંતિકારક, કામજનક, સુગંધિ, રૂક્ષ, આનંદકર, લઘુ તથા હૃદયને હિતકારી છે; અને પિત્ત, શ્રમ, ઉલટી, તાવ, કૃમિ, તૃષા, સંતાપ, મુખરોગ, દાહ, શ્રમ, શોષ, વિષ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. જે ચંદન ગાંઠાવાળું, છિદ્ર પડેલું, જડ, ઉપર, શ્વેતવર્ણું, કાપવાથી દેખાતો રાતો વર્ણ, ઘસવાથી પીળું, સ્વાદે કડવું, અતિ સુગંધ અને શીતલ હોય તે ઉત્તમ જાણવું :અને જે આમાંથી થોડાંક લક્ષણોએ યુક્ત તે મધ્યમ તથા એ લક્ષણો જેમાં મુળેજ નથી તે અધમ જાણવું. **પીતચંદન-મલયાગર ચંદન:**—શીતળ, કડવું તથા કાંતિકારક છે; અને કફ, કોઢ, કંડૂ, વિષૂચિકા, દદ્રુ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, વિષ, પિત્ત તૃષા, દાહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. **કુંકુમાગર-હરિચંદન** (પાળો-રાતો વર્ણ)—કડવું તથા શીતળ છે. અને પિત્ત, શ્રમ, શોષ તથા દમનો નાશ કરે છે. એ દેવોને ભોગ્ય છે, માટે મનુષ્યોને દુર્લભ જાણવું. **બર્બર ચંદન** (ધોળા અને રાતા વર્ણનું):—શીતળ તથા કડવું છે; અને કફ વાયુ, પિત્ત, કોઢ, કંડૂ, વર્ણ તથા રક્તદોષનું નાશક છે. **શબર ચંદન** (કિંચિત્ પીળા વર્ણનું):—શીતળ તથા કડવું છે: અને પિત્ત, કફ, વાયુ, શ્રમ, ફોલ્લા, ખરજ, કંડૂ, દાહ, ગજકર્ણ, લૂત, કોઢ, તરસ તથા ગાંડપણનું નાશક છે. સુખડ (એ ઝાડ ઉપર આપથી સુકેલી હોય તે):—કડવી, સુગંધીવાળી તથા શીતલ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહની નાશક છે. જે ચંદન લીલાં હોય તે વખતે તોડીને સુકાવેલું તથા મલયપર્વત ઉપર ન થએલું હોય તે સુગંધમાં કમતી હોય છે. × **ઉપયોગ:**—(૧) **દાહ શમન થવા માટે:**—ચંદન અને કપૂર અથવા વાળો ઘસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. (૨) **ખસ ઉપર:**—ચંદની અત્તર (સુખડનું તેલ) એકલું કિંવા લીંબુના રસમાં ચોપડવું. (૩) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તાતિસારાદિ ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં ચંદન ઘસી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવું: એટલે રક્તાતિસાર, પેશાબની ગરમી, તૃષા, દાહ અને મોહનો નાશ થાય છે. (૪) **બાળકોને અળાઇ થાય તે ઉપર:**—ચંદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમા લેપ કરવો; અથવા ચંદનનો લેપ કરવો. (૫) **પરૂવાળા પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—ચંદનનો કલ્ક કરી તે પાવો. (૬)

× દત્તકૃત મેટીરયા મેડિકામાં ત્રણ પ્રકારનું ચંદનના લાકડાનું વર્ણન કરેલ છે. શ્રીખંડ (ધોળું ચદન), પીત (પીળું ચંદન) અને રક્ત (રાતું ચંદન)- એમાં રાતાચંદન (રતાંજળી) નુ લાકડું ગ્રાહી અને પૌષ્ટિક માનેલ છે. સોજામાં ઠંડક લાવવાને તેમજ માથું દુખતું હોય તો ચંદનને ચોપડવાથી એ ધોળા ચંદનથી વધારે ઠંડક કરે છે; અને અંદર આપવાથી એનાથી ઓછો ગુણ કરે છે. શરાઉલ અસ્કમનો કર્તા લખે છે કે, જો પિત્તનો ઝાડો થતો હોય તો ધોળા ચંદનનું લાકડું ઘસીને પાવું; અને ઝાડામાં લોહી આવતું હોય તો રાતું ચંદન ઘસીને તેમાં મેળવવું અને પિત્ત તથા રૂધિર બન્ને જતું હોય તો બન્ને ચંદન ઘસીને પાવાં. લોહીની ઉલટી આદિ રોગોમાં રાતા ચંદનને દૂધમાં ઘસીને અપાય છે.

પાણીને બગાડે છે; પરંતુ થોડી શેવાળથી પાણી બગાડવાની ધાસ્તી નથી. શે
એ તેલની માફક પાણી ઉપર પથરાય છે. શેવાળ:—તુરી, કડવી, મધુર,
સ્નિગ્ધ અને હલકી છે; તેમજ દાહ, તૃષા, રક્તપિત્ત અને તાવનો નાશ કરે
ઉપયોગ:—(૧) ગુંમડાનો દાહ શાંત થઇ ફુટવા માટે:—શેવાળનો
બાંધી એક એક કલાકે તે બદલતાં જવું એટલે ગુંમડું તુરત ફુટે છે. (
નાકમાંથી વહતું લોહી બંધ કરવા માટે:—નદીના પાણીમાંની શેવાળ તા
ઉપર બાંધવી. (૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—શેવાળ પેડુ ઉપર બાંધવી અથવા
રની ભઠીમાની ધમણની લાગતી ફુંકના ઠેકાણેથી રાખ લઇ પાણીમાં બાંધી
ઉપર ભારે થર ચોપડવા.

૫૭૨. આવડ:—એ ઝાડને મરાઠીમા "આવડ, અશ્મૂક, આઉ
શિવરડોલી" વગેરે કહે છે. એ ઝાડ ઉપર કેટલાક પાકા ધોળાં અને કેટ
લાલા રંગનાં હોય છે. એના ફુલને ચાર પાખડીઓ હોય તેનો રંગ રાતો
પીળા હોય છે. ગુજરાત અને વાવજડારમાં કપડાં રંગવાના કામમાં એનો, એ
છાલનો અને મૂળનો ઉપયોગ કરે છે. આવડનાં પાંદડાં સ્ત્રીઓ આવણ મસ
મંગળાગૌરીનાં પૂજન કરવાના ઉપયોગમાં લે છે. ઉપયોગ:—(૧) સંધિવ
ઉપર:—આવડના પાંદડાનો રસ કાઢી ચોપડવો. (૨) કમળા ઉપર:—આવ
૬ તોલાભાર રસમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ નાખી ૩ દિવસ પાવું. (૩) પાંડુરો
ઉપર:—આવડના મૂળ ગોમૂત્રમાં અથવા મધમાં છ માસા સુધી ઘસી ૨૧ દિ
રોજ બે વાર પાવા. (૪) ખીલ, કાંસવી, કોઢ વગેરે ચામડીના રો
ઉપર:—આવડના મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી ચોપડવા.

૫૭૩. સાગ (શાગ):—સં૦ શાક. મ૦ સાગ. હિં૦ સાગ. ગો૦ સોનો
ક૦ સગુવનિક. તા૦ તેક્કુ. મલા૦ તેક્કા, તેક્કુ. તે૦ તિકિનિમ્મા, ઝાલાપાના
ઇં૦ ટીકટ્રી, ઇન્ડિયન ઓક. લા૦ ટેક્ટોનાગ્રાન્ડિસ લિની.

[illegible]

તે ગળે બાંધવી. (૩) અસ્થિભંગ ઉપર:—સુપ્રીજુની છાલ સારી પેઠે ખાંડવી અથવા તેમાંજ ચતુર્થાંશ નાચણીનો લોટ નાખી થોડું પાણી છાંટી બારીક બાટવી અને તે મિશ્રણનો હાડ દુખતાં હોય કિંવા હાડકું ભાગ્યું હોય તે સ્થળે ઠેઠ આંગળ જાડાઇનો લેપ કરવો, તથા તે ઉપર ગુણપાટનું ટાટ બાંધી ઘટ્ટ પાટો બાંધવો તથા સાત દિવસ ગયા પછી એકવાર છોડી જોઇ ઉચિત (દુ:ખી) જગ્યાએ ઔષધનો લેપ કમી થયો હોય તો તુરત લેપ કરી ઉપર પ્રમાણે પાટો બાંધવો. આ યોગથી કોઇ પણ પ્રકારનો અસ્થિભંગ થયો હશે તો જલદી ગુણ આપે છે.

૫૯૯. સુરપીણુ:—સં૦ સુરપર્ણ. મ૦ સુરપીણુ. તા૦ ક૦ તૈ૦ મચમાચી–પત્રી. અ૦ અફ્સનતી. ૫૦બુયમદોરન. લા૦ આર્ટેમિસિયા, ઇંડીકા. મલા૦ નિલાંપલા.

આ એક શીમળાની જાત છે. એનાં પાંદડાં શીમળાનાં પાંદડાં જેવાં કાંગરાદાર હોઇ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એને ધોળાં અગર પીળાં ફુલ આવે છે. સુરપીણુ સ્વાદે કડવી અને તીખી હોઈ પાચક પણ છે. ઉપયોગ:—(૧) કાન પાકયો હોય તે ઉપર:—સુરપીણુનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં પાડવો એટલે દુ:ખ બંધ થાય છે. (૨) બાળકની હગામણુ ઉપર:—સુરપીણુનાં પાંદડાં ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૩) બાળકના ઉવરસ, સળેકમ અને કૃમિરોગ ઉપર:—સુરપીણુના મૂળ મધમાં પાવાં, અથવા પાંદડાંનો રસ મધમાં પાવો. (૪) દમ ઉપર:—સુરપીણુનાં પાંદડાંનો કિંવા ફૂલનો રસ પાવો. (૫) નળવિકાર ઉપર:—સુરપીણુના લીલા પાંદડાંનો રસ ૧ તોલો કાઢી તેમાં થોડી મરીની ભૂકી નાખી પાવો.

૬૦૦ સુરણુ:—સં૦ મ૦ બં૦ સુરણ. હિં૦ જમીકંદ. તૈ૦ મચા–દોલકંદા. ફા૦ ઓલ. લા૦ એમોફોફેલસ પેનિક્યુલેટસ.

સુરણુ હિંદુસ્તાનના ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે; પરંતુ મલબારમાં એનો પાક વિશેષ થાય છે. આ કંદ ચૈત્ર વૈશાખમાં વાવે છે અને માગશર પોષમાં તે ખોદી કાઢે છે. કોઇ કોઇ મોટું થવા ત્રણુ વરસ સુધી જમીનમાં રાખે છે. એ જમીનમાં રહેલું સુરણુ એક મણુ કે તેથી વધારે વજનનું હોય છે. સુરણુની આકૃતિ ગોળ ચક્કર જેવી હોય છે. સાધારણુ સુરણુનું વજન મણુ–પોણો મણુ હોય છે. એમાં બે જાત છે. એક ખુજલીવાળી અને બીજી મીઠી. ખુજલીવાળું સુરણુ ખાવાથી મ્હોં સુજે છે અને અનેક વિકારો થાય છે; પરંતુ તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એ સુરણુ પાંચ છ વર્ષ જમીનમાં રહે છે. દક્ષિણુમાં સુરણુની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી. સુરણુના ઝાડનો મોટો હાથના કાંડા જેવડો હોઇ તે ઉપર વિસ્તીર્ણ છત્રી જેવાં પાંદડાં હોય છે. એના દાંડાનો રંગ ધોળો હોઇ તે ઉપર શુભ્ર રંગનાં ટપકાં અને ચાંદાં ઠેકાણે ઠેકાણે હોય છે. સુરણુ એ અર્શરોગનાશક છે, માટે એનું “ અર્શોઘ્ન ” એવું નામ છે. સુરણુના ફૂલનું શાક સરસ થાય છે. એનાં કુમળાં પાંદડાંનું પણ શાક કરી ખાય છે; અને જુનું થયા પછી વચ્ચેના દાંડાનું શાક કરી ખાય છે. સુરણુનું શાક સરસ થાય છે. એ

ઘણાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તે ઘણાં મીઠાં હોતાં નથી, એનો સ્વાદ મધુર હોય છે. એના કકડા સાકરમાં ઘાલી રાખી ખાવાથી ઘણાજ સારા લાગે છે.

૫૭૬. સમુદ્રફળઃ—સં૦ નિર્વિષા.× મ૦ સમુદ્રફળ, જેવરી હીવરી. હિં૦ કૈયફલ. ક૦ સામુદ્રકરકાઇ. તૈ૦ બ્યારગચ્ચટુ. મલા૦ સમુદ્રપુ. લા૦ બ્યારંગટોનિયા, એક્યુટેન્ગુલા—રેસિમોસા.

સમુદ્રફળનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં બદામનાં પાંદડાં જેવાં હોઇ તે કરતાં થોડાં નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સમુદ્રકિનારા ઉપર થાય છે. એને જે ફળ આવે છે તે આકારે જાયફળ જેવડાં હોય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એ ફળ ઉપર ઉભાં સરકલાં હોઇ એની છાલ પાતળી હોય છે. સમુદ્રફળ અનેક રોગ ઉપર ચાલે છે. સમુદ્રફળઃ—તીખું તથા ઉષ્ણ છે; અને ત્રિદોષ, ભૂતબાધા દાવાનલદોષ, કફ, ભ્રમ તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. એ પાણીમાં ઘસી પાવાથી કૃમિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ.—(૧) બાળકના કફવિકાર ઉપરઃ—સમુદ્રફળ ઠંડા પાણીમાં ચાર કિંવા બે ચણુઠીભાર શક્તિ પ્રમાણે ઘસી તે પાણી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાવું; તેથી કરી તુરત ઉલટી થઇ કફ નીકળે છે. ઉતાર આપવો પડે તો ઘી આપવું. (૨) હુક નીકળે તે (શૂળ) ઉપરઃ—સમુદ્રફળ લીંબડાના રસમાં ઘસી ચોપડવું. (૩) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ પડે તે તથા પેટશૂળ ઉપરઃ—સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવું. (૪) આંખોના પડળ ઉપરઃ—સમુદ્રફળ ગાયના ઘીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૫) કમળા ઉપરઃ—સમુદ્રફળ ઘસી અંજન કરવું અને તલના તેલના કોગળા કરવા. (૬) આધાશીશી ઉપરઃ—સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી નાકે પાવું. (૭) આંખના ફુલ ઉપરઃ—સમુદ્રફળ તુરીયાંના રસમાં ઘસી અંજન કરવું. (૮) ઉરઃરસ ઉપરઃ—સમુદ્રફળ, સુંઠ તથા લિંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. (૯) ધંતૂરાના વિષ ઉપરઃ—સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવું. (૧૦) સન્નિપાત ઉપરઃ—સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૧૧) સર્પદંશ ઉપરઃ—સમુદ્રફળ લસણના રસમાં ઘસી અંજન કરવું. (૧૨) કૃમિ ઉપરઃ—સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી પાવું.

૫૭૭. સમુદ્રશોકઃ—સં૦ સમુદ્રશોષ. મ૦ હિં૦ સમુદ્રશોક. લા૦ આરજીરી-આરપેસિએ.સા.

× અહીં સંસ્કૃત નામ નિર્વિષા લખ્યું છે; પરંતુ પરેજીના નિઘંટમાં તે (બ) જદારનું નામ હોવાનું જણાય છે. વળી મરાઠી ગ્રંથમાં આ રૂખડીનું સં૦ નામ વિષઘ્ના તથા હિં૦ ગુ૦ નિર્વિષી નામ લખ્યું છે. પરંતુ અમારા માનવા પ્રમાણે નિર્વિષી અને સમુદ્રફળ બન્ને જુદાં છે. મ૦ દત્તરામજી હિજ્જળ (ધજ્જળ)ના વૃક્ષને સમુદ્રફળ બતાવી આગળ લખે છે કે. "આ વૃક્ષ ધારવાળું મોટી ઇલાયચી જેવડું ફળ છે. તાવ નાશ કરવાને તે કીનાઇન સમાન છે. એના વૃક્ષને મુંબઇ પ્રાંતમાં તિવર કહે છે. ××× એ વિષઘ્ન છે." પરંતુ આ તિવર, આ ગ્રંથમાંનું તિવર અને આ સમુદ્રફળ, એ ત્રણેમાં શું અંતર છે તે જાણવાની જરૂર છે; પરંતુ અમે તેનો જાતે અનુભવ કરેલ નથી.

આપવો. ઉપરનાં દશે મૂળ (એજ દશમૂળ) નો કાઢો ઉપરનો ઉપર રહેનાર તાવ, છાતીના રોગ, મસ્તકરોગ અને બીજા રોગો ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. લઘુ પંચમૂળ એ પિત્ત ઉપર યોજવાં અને બૃહત્ પંચમૂળ એ વાયુ અને કફ ઉપર યોજવાં. સમેરવો:—રસકાળે કડવો, ધાતુવર્ધક, ગુરૂ, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, રસાયન તથા સ્વાદુ છે. અને વાયુ, વિષમજ્વર, મેહ, અર્શ, સોજે, સંતાપ, દમ, શોષ, કૃમિ, ત્રિદોષ ઉધરસ, તાવ, ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. લઘુ પંચમૂળ:—સ્વાદુ, બળકર, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ધાતુવર્ધક, ગ્રાહક તથા કડવાં છે; અને કફ, પિત, વાયુ, વાતપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, અશ્મરી, ત્રિદોષ, દમ, ગળા, અગ્નિમાંદ્ય તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે. બૃહત્ પંચમૂળ:—કડવાં, તુરાં, મધુર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ તથા પાકકાળે લઘુ છે. અને મેદોવૃદ્ધિ, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. દશ મૂળ:—ત્રિદોષ, દમ, ઉધરસ, સુસ્તી, સોજે, જ્વર, આનાહ, વાયુ, મસ્તકપીડા, પાર્શ્વપીડા, અરૂચિ, અપતાનકવાયુ, હેડકી, અગ્નિમાંદ્ય, શૈત્ય તથા પરસેવાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દશમૂળાદિ કાઢો, ગુલ્મ, શૂળ, હૃદ્રોગ અને શ્વાસ ઉપર:—સાલવણ (સમેરવો), પીઠવણ (પીતુડી, પોપટી), ભોરીંગણી, ઉભી ભોરીંગણી અને ગોખરૂ એ લઘુ પંચમૂળ, બીલી, અરણી, પાટલા, સીવણ અને અરડુ એ બૃહત્ પંચમૂળ; એ દશમૂળનો કાઢો કરી જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો. (૨) હૃદયશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો કરી પાવો. (૩) ગુલ્મરોગ, બાદી, ખોબો અને સન્નિપાત ઉપર:—દશમૂળના કાઢામાં પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૪) મૂઢગર્ભ (આડું આવે તે) તથા મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:—નાભિ, બસ્તિ અને ભગ એ સ્થળે સમેરવાના મૂળીઆનો લેપ કરવો; એટલે ગર્ભ બહાર પડે છે. (૫) વાતરક્ત ઉપર:—દશમૂળ વાટી લેપ કરવો. (૬) સન્નિપાત તથા યોનિશૂળ ઉપર:—દશમૂળ, બીલાં અને ધાવડીનાં ફુલના કાઢામાં રૂ બોળી યોનિમાં રાખવું. (૭) કર્ણશૂળ ઉપર:—બૃહત પંચમૂળ આઠ આંગળ પ્રમાણે લઈ તે [illegible] તેલમાં બોળી [illegible] અને તે [illegible] તેમાંથી જે તેલ નીકળે તે કિંચિત્ નરમ કરી કાનમાં રેડવું: એટલે [illegible] (૮) [illegible] ઉપર:—સમેરવાનો કાઢો કરી પાવો. (૯) [illegible] ઉપર:—બૃહત્ પંચમૂળનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૧૦) [illegible] ઉપર:—લઘુ પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં [illegible] ([illegible]) થી [illegible] આપવી. (૧૧) [illegible] ઉપર:—[illegible] (૧૨) [illegible] ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો [illegible] અને [illegible] (૧૩) [illegible] ઉપર:—દશમૂળનો કાઢો [illegible] અને [illegible] (૧૪) [illegible] ઉપર [illegible]—લઘુ પંચમૂળનાં [illegible] તેમાં [illegible]

છે; પણ તેનું ખરું નામ તો સોનવેલજ છે. સોનવેલ:—દુગ્ધપ્રદ હોય ત્રિદો
અને મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકની વરાધ ઉપર:
સોનવેલનો રસ મધમાં પાવો.

૬૦૫. સોનારવેલ:—આ વેલનાં પાંદડાં પીંપળાનાં પાંદડાં જેવાં હો
એની પહોળાઇ એક વેંત અને લંબાઇ સવા વેંત હોય છે. એ વેલાની જાડ
હાથની આંગળી જેટલી હોય છે. એનો રંગ રાતો અને ધોળો પણ હોય છે
પ્રથમ એનાં પાંદડાનો રંગ રાતો હોય પછી લીલો થાય છે. એ પાંદડાં જુ
થયા પછી તે ઉપર રાતા રંગનાં ચાંદાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) વીંછ
અને સર્પાદિકના વિષ ઉપર:—સોનારવેલનાં પાંદડાનો રસ પાવો, કિંવા ન
પાણીમાં ઘસી આપવાં કિંવા ચાવી ખવરાવવાં. (૨) ગરમીના આજારથ
શરીર ઉપર ચાંદીઓ થાય તે ઉપર:—સોનારવેલનાં મૂળ સુકી રે
ગાયનું દૂધ ૫ તોલા લઇ તેમાં ચંદનની પેઠે તે મૂળ ઘસી, તે ઘસેલું સુમારે
માસા પર્યંત દૂધમાં મેળવી, તેમાં સાકરની ભૂકી ૧ તોલો અને જીરાની ભ
એ ગુંજભાર નાખી, દરરોજ એક વખત ખાવાથી કોઇ પણ પ્રકારની શરીર
જામેલી ગરમી નીકળી જઇ પ્રકૃતિ જરૂર સુધરે છે. આ ઓષધ ઘણુંજ ફાયદાકારક
છે. પથ્ય પાળવું.

૬૦૬. સોપારી.—સ૦ પૂગ. મ૦ પોફળ. હિં૦ ફ૦ સુપારી—સાર. તે
પોફળાપા, ફોફળ. તુ૦ કાયુ. મલા૦ તા૦ કમુક. પૂગમ્. ઇં૦ બીટલ આ
કેટેચ્યુ. ઇં૦ બિટલનટપામ. લા૦ એરિકાકેટેચ્યુ.

એ ઝાડની ઉંચાઇ ત્રીસ ચાલીસ હાથ હોય છે. એને તાડના જેવી શા
લીલો આવે છે. સોપારી સહ્યાદ્રિ પર્વતના સર્વ પ્રદેશમાં પાકે છે; પરં
મેંગલોર, તલિચેરી, કોચીન, કુમઠી, ગોમાંતક, વર્ધન અને મીરજ
એ ઠેકાણે પુષ્કળ થાય છે. [illegible]વર્ધનથી જે ધોળી સોપારી આવે છે તે ઘ
ઉત્તમ છે. સોપારીનું ઝાડ નાજુક હોય છે. સોપારી છોલી ભાંગવાથી ચ
સોપારી બને છે. ભાંગ્યા સિવાય છાલી સુકેલી હોય તે ધોળી સોપારી થાય છે
અને કુમળી સોપારી ભાંગવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે. સોપારી ઝેરી ભ
પાનમાં નાખી ખાય છે. સોપારી ભાંગવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચીકણો રે
છે. તે રસ ચામડાંને અને વસ્ત્રોને ચોપડે છે. સોપારી ભાંગ્યા પછી
[illegible] છે તેને ઉકાળીને [illegible] છે, તેને સોપારીનું [illegible]
સુવાવડી સ્ત્રીઓને માટે બનાવેલી જે સોપારી બનાવે છે તેમાં તેનો [illegible]
[illegible] છે. અહીં સોપારી [illegible] એક સોપારીની જાત છે. સોપારી
[illegible]—[illegible], તુરી, [illegible], [illegible], [illegible], મધુર, [illegible], [illegible]
તથા [illegible] છે. અને [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible],
તથા [illegible] નાશ કરે છે. લીલી સોપારી—[illegible], [illegible], તુરી,
[illegible] તથા [illegible] તથા [illegible] અને મુખમલ [illegible]
[illegible], [illegible] તથા [illegible] નાશ કરે છે. સુકી સોપારી—[illegible],

કરે છે. એનાં ફૂલઃ—શીત, સ્વર્ય, તુરા, લઘુ, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય, રક્તપિત્તપ્રસાદન તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત, વાયુ, શિરોવ્યથા તથા કૃમિનાં નાશક છે. એનાં પાંદડાંઃ—ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, શીતલ, શુક્લ, સ્નિગ્ધ તથા ગુરૂ છે; અને વાત, પિત્ત, મેદ તથા કૃમિનાં નાશક છે. રાતો સરગવોઃ—મહાવીર્યવાન, મધુર તથા રસાયન છે; અને સોજો, આધ્માન, વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) નેત્રરોગ ઉપરઃ—સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું; એટલે તિમિરાદિક સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨) સર્પદંશ ઉપરઃ—સરગવાની છાલ, કડવા તુરીઆંનાં ફળ અને અરિઠા એકત્ર વાટી રસ કાઢવો; અને તમાં કાળીજીરી વાટી પાવો. (૩) હેડકી ઉપરઃ—સરગવાનાં મૂળનો કાઢો પાવો. (૪) કાન વહેતો હોય તે ઉપરઃ—સરગવાનાં ફૂલ સુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે કાનમાં નાખવું. (૫) વાતગુલ્મ ઉપરઃ—સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં ૧ તોલો સાકર મેળવી ૩ દિવસ પાવો. (૬) મળમૂત્રથી બંધાર થયો હોય તે ઉપરઃ—સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૧ તોલો સિંધવ નાખી પાવો. (૭) ગંડમાળ ઉપરઃ—સરગવાના અંગનું ફૂલ, ધીંગા ગુવારશીંગના કાંદા અને મરીનો કડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૮) વાળા ઉપરઃ—સરગવાની છાલ અથવા મૂળ કુટી (ખાંડી) ઉપર બાંધવાં. (૯) નારૂવાકુ ઉપરઃ—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ બે પૈસાભાર અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. (૧૦) ઉદરમાં કાચા પડે તે ઉપરઃ—સરગવાનાં પાંદડાં દરેક વખતે ચાવી તેનો રસ ગળવો; અને ખરખરી થયા પછી કુંવાર ઘોડી તેના ગર્ભમાં સાકર નાખી ૭ દિવસ ખાવો. (૧૧) જલદીથી પ્રસવ થવા સારૂઃ—સરગવાનાં મૂળનો રસ પાણી નાખી ઉકાળી પને ચોપડવો. (૧૨) બાળકોના પેટના ભાર ઉપરઃ—નરમ સરગવાની છાલનો રસ એક ચમચાભાર કાઢી તેમાં તેટલું જ ગાયનું ઘી નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૧૩) સોમલના વિષ ઉપરઃ—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને અર્ધો શેર દૂધ એકત્ર કરી પાવું. (૧૪) અરોચક ઉપરઃ—સરગવાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં લીંડીપીપર અને મરીની ભુકી નાખીને પાવો. (૧૫) કેડ દુખે તે ઉપરઃ—સરગવાની છાલ ઘસી નરમ કરી બાંધવી. (૧૬) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપરઃ—નરમ સરગવાના કંદ લાવી તેનો રસ કાઢી પાવો; એટલે સર્વ વાયુની પીડા દૂર થાય છે અથવા સરગવાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૧૭) આંખો આવે તે તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપરઃ—સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં મધ નાખી અંજન કરવું. (૧૮) અર્ધશિશી ઉપરઃ—સરગવાનાં બીનો કાઢો નાખી પાવો. (૧૯) સોજા ઉપરઃ—સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૨૦) વિષમજ્વર ઉપરઃ—નરમ સરગવાની છાલનું ચૂર્ણ તેલ અને મધમાં ખાવું. (૨૧) પથરી ઉપરઃ—સરગવાનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો. (૨૨) મસ્તકશૂળ ઉપરઃ—સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૨૩) ગુમડું બેસી જવા માટેઃ—સરગવાની છાલ

કોકણમાં સોરંગીને "મીડી ઉંડણુ" કહે છે. સોરંગીનાં ફૂલનો ભરાવો માહ કે ફાગણ માસમાં થાય છે. એનો વાસ ઘણો આવે છે. એ ઝાડને વાવ્યા પછી પાંચ ૭ વર્ષે ફૂલ આવવા માંડે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. સોરંગીને ફોલ્યા સિવાય કળિયો સુકવી તે દેશાવર રંગને માટે જાય છે. એ કળિયોનો રંગ રેશમ, મલમલ વગેરે ઉંચાં કપડાં રંગવાના ઉપયોગમાં ઘણો આવે છે. સોરંગીનાં ઝાડ કડવાં છે અને એના ગુણ ઉંડણી કરતાં વધારે છે.

૬૦૮. સોમવલ્લી (સોમલતા):—બધી ભાષાઓમાં સોમવલ્લી. લા૦ સારકોસ્ટેમાએવિરિડગ્મા.

સોમવલ્લીમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એને શુક્લપક્ષમાં ૧૫ પાંદડાં આવે છે અને તે કૃષ્ણપક્ષમાં ખરી પડે છે. સોમવલ્લી દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એને "અપત્રયષ્ટિકા" અને "બ્રાહ્મી" પણ કહે છે. ઋગ્વેદમાં સોમવલ્લીનું મહત્ત્વ ઘણુંજ વર્ણવેલું છે. સોમવલ્લીના રસમાં બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણ હોઈ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતી નથી. એના ડીંટામાંથી પ્રાચીનકાળમાં એક પ્રકારનું મદ્ય તૈયાર કરતા હતા. સોમવલ્લી:—તીખી, શીતલ, મધુર, પાચન તથા રસાયન છે; અને પિત્ત, દાહ, તરસ, શોષ તથા ત્રિદોષની નાશક છે. લઘુ સોમવલ્લી* (જેને મરાઠીમાં રાનશેર કહે છે તે):—રસ, વીર્ય અને ગુણમાં ઉપર જેવી જાણવી. ઉપયોગ—(૧) કમળા અને યકૃતવિકાર ઉપર:—સોમવલ્લીનું ડીંડું મુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૨) તાવ ઉપર:—કુંમળાં પાંદડાંનો કાઢો પાવો.

૬૦૯. સ્થલકમલિની:—મ૦ મ૦ હિં૦ બં૦ સ્થલ-પદ્મિની-કમલિની ક૦ કનુનાવરે, ઓરિસિતામરેસિક. તા૦ મલા૦ ઓરિએસેતામરે. તૈ૦ મત્તશીગમ્ ગો૦ પુરૂવલ્ન. લા૦ આયોનિડયંસુફ્રુટિકોમ.

પાણીમાં થનારી જળકમલિની જેવી વનમાં સ્થળકમલિનીની વેલી થાય છે. સ્થળ કમલિની:—શીત, તીખી, કડવી, તુરી, મધુ તથા સ્તનને મદ કરે છે. અને પિત્ત, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, ગળા, મૂત્રબાધા, અતિસાર, મેહ, ઉલટી, દાહ, મોહ, રક્તવિકાર, દમ, ઉધરસ, શીતળા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૬૧૦. હરડે:—મ૦ ગ૦ હરીતકી મ૦ હિરડા. હિં૦ હરડ, હડ, હર. ક૦ અળિલેકાયી. તૈ૦ કરકાય તા૦ અકૈનં, કુંડુમાગ. તુ૦ અળિલેમાગ. મલા૦ કડુક્કામાર. ફા૦ હલિલે. અ૦ એહલીલજ. ઈં૦ માયગેબેલન્સ. લા૦ ટર્મિનેલિયા. ચેબુલા.

---

* કહે છે કે સોમવલ્લીના રસ બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય વર્ણનો કોઇ પીએ તો ઉલટી થઈ જાય છે. જ્યાં એનામાં કંઇ સુધારવાનો અને બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણ હોવાથી કેટલાક પીએ છે. એનાથી અનેક ઉપદ્રવ્ય [illegible] જ્યાં જ્યાં [illegible] ત્યાં ત્યાં [illegible] થઈ [illegible] આધારે છે; એવી ઉપદ્રવોમાં [illegible] ઉભા રહીને એનો રસ અથવા રસમિશ્ર [illegible] સેવન [illegible] છે. એવી ઉપદ્રવોના બંધ [illegible] કરી શકતા નથી.

વાત તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. વનસુવાઃ—મધુર, કડવા, સ્નિગ્ધ, તીખા, પાચન, હૃદ્ય, સ્વાદુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, પ્લીહા, કૃમિ, નેત્રરોગ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, રક્તદોષ, અર્શ, યોનિશૂળ, મલસ્તંભ, ઉધરસ, વાંતિ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) વાત વિકાર ઉપરઃ**—સુવા, દેવદાર, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ આકડાના દૂધમાં ખારી તેનો લેપ કરવો; એટલે અસ્થિવાત, કટિવાત અને સંધિવાતનો ત્રણ દિવસમાં નાશ થાય છે.

૫૮૨. સહદેવીઃ—સં૦ મહાબલા, સહદેવી, પીતપુષ્પી. મ૦ સહદેવી. કો૦ તુપકડી. હિં૦ સહદેઇ. બં૦ દંડોત્પલ. ક૦ વેલ્મદુરવે. તા૦ નેચહિ. મલા૦ પરિના પુત્રાંકુરતલ. લા૦ સિડાહોંબીફોલીયા.

સહદેવીને મરાઠીમાં "આસોડી" પણ કહે છે. સહદેવીનાં ઝાડ ચોમાસામાં સર્વ સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઈ બે હાથ સુધી હોય છે. સહદેવીનાં પાંદડાં લીલાં હોઇ લાંબાં અને સુમારે બે આંગળ પહોળાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર નાનાં નાનાં પીળાશ પડતા રંગનાં ફૂલ આવે છે. રાનમાં અને બીજે સ્થળે આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. આ ઝાડનાં પાંદડાંનો અને ફૂલનો સુગંધિ વાસ આવે છે. સહદેવી તાવનો નાશ કરનારી છે. એના ગુણ બળીદાણા જેવાજ છે. ઉપયોગઃ—**(૧) વિષમજ્વર ઉપરઃ**—રવિવારે સવારે સ્નાન કરી ઝાડ ઉપર પોતાની છાયા પડવા ન દેતાં પૂર્વાભિમુખે ઉભા રહી સહદેવીનાં મૂળ ખોદી કાઢવાં. તે કાળા દોરાએ રોગીના હાથે કિંવા ગળામાં બાંધવાં. **(૨) અંગ બહાર આવે તે ઉપરઃ**—સહદેવીનાં પાંદડાંનો રસ હાથ ઉપર મસળી અંગ (ગુદા અથવા યોનિ) અંદર બેસાડવું એટલે પુનઃ બહાર આવતું નથી. **(૩) મુખરોગ ઉપરઃ**—સહદેવીનાં મૂળનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. **(૪) પરસેવો લાવવા માટેઃ**—સહદેવીનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો. **(૫) ગંડમાળા ઉપરઃ**—સહદેવીનાં મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમાં હાથે બાંધવાં. **(૬) તાવ ઉપરઃ**—સહદેવીનાં મૂળની ટોપી કરી માથે નાખવી અથવા રસ આપવો એટલે તાવ ઉતરશે. **(૭) સિધ્મકોઢ ઉપરઃ**—અબાસાઇ (પીળા) રંગનાં ફૂલોવાળી સહદેવીનો રસ ચોપડવો. **(૮) ઉંઘ લાવવા માટેઃ**—સહદેવીનાં મૂળ માથે બાંધવાં.

૫૮૩. સંત્રાંઃ—(મ૦ સંત્રે નિંબૂ.) એ ઝાડ લીંબુડી જેવડાં હોય છે. એનાં ફળ નારંગી જેવડાં હોઈ તેનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે. એ લીંબુ ખાવામાં ખટમીઠાં લાગે છે. એના યોગથી મોંમાં સ્વાદ આવે છે. એ કફ કરનાર અને ઠંડાં છે.

૫૮૪. સાગઃ—સં૦ શાક. મ૦ સાગ, સાયા. હિં૦ સાગવન. બં૦ શેગુન. ક૦ તેગ, ત્યાગમસ્તિ. તૈ૦ તેકુ. તા૦ ટેકકુમારં. તુ૦ ટેક્કિ. ગો૦ તિકયરકુ. ફા૦ ફ્રિલગોરસ. અ૦ ફ્રિલજેશ. ઈ૦ ઈંડીયનટીકટ્રી. લા૦ ટેક્ટોનાગ્રાંડિસ્.

સાગનું ઝાડ મોટું થાય છે. મલબાર, ગુજરાત, બ્રહ્મદેશ, એ જગ્યાએ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એ ઝાડ પચાસ હાથ ઉંચું વધે છે અને તેનો

ચેનપીનો રેચ ઘણો સુખકર અને હિત કરનારો છે. હરડેની સાત જાતમાં વિજયા મુખ્ય છે; કારણ તે સહજ મળી શકે છે. *હરડેઃ—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, બુદ્ધિવર્ધક, મધુર, રસાયન, નેત્રોને હિતકર, આયુષ્યવર્ધક, શરીરમાંના તત્ત્વોની વૃદ્ધિ કરનાર તથા વાયુનું અનુલોમન કરનાર છે; અને શ્વાસ, કાસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોઢ, સોજો, કૃમિ, ઉદર, સ્વરભંગ, મલબદ્ધતા, વિષમજ્વર, ગુલ્મ, આફ્માન, તૃષા, ઉલટી, હેડકી, ખરજ, હૃદ્રોગ, કમળો, શૂળ, પ્લીહા, યકૃત, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા મૂત્રાઘાતનો નાશ કરનારી છે. હરડેમાં મધુર, તીખો અને તુરો રસ હોવાથી તે પિત્તનો નાશ કરે છે. તીખો, કડવો અને તુરો રસ હોવાથી કફનો નાશ કરે છે; તથા મધુર અને ખાટા રસના યોગે વાયુનો નાશ કરે છે. હરડેની મજ્જામાં મધુર રસ, શિરામાં ખાટો રસ, ડીંટામાં તીખો રસ, છાલમાં કડવો રસ તથા ગોટલીમાં કષાય (તુરો) રસ છે. હરડે ચાવી ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. ચૂર્ણ કરી ખાવાથી રેચ થાય છે. પકવી ખાવાથી મલસ્તંભક થાય છે; અને શેકી ખાધેલી હરડે ત્રિદોષશામક છે. ભોજન સાથે હરડે ખાવામાં આવે તો બુદ્ધિ, બળ અને ઇંદ્રિયોને તેજ આપે છે; અને વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે: મળશુદ્ધિ થાય છે. જમ્યા પછી હરડે ખાય તો વાત, પિત્ત અને કફથી થએલી પીડા દૂર થાય છે. હરડે સિંધવ સાથે ખાવાથી તે કફનો નાશ કરે છે. સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુરોગનો નાશ

---

* હરડેનું ફળ જે વખતે બહુજ નાનું જીરાના સમાન હોય છે ત્યારે ડિ॰ હર્સીલિઝરા કહે છે. જ્યારે જવના બરાબર થાય છે ત્યારે તેને હર્સીસ જવા (જવહરડે) અને જ્યારે દ્રાક્ષના બરાબર મોટી થાય છે ત્યારે હર્સીલી જંગી (જંગીહરડે)અથવા હર્સીલી હિન્દી અને જ્યારે અર્ધી પાકી પીળાશ આપવા લાગે ત્યારે હર્સીલે ઇઠ ચીની, એનાથી પણ વધારે પાકે તેને હર્સીલે ઇઠ અસફર અને જ્યારે સંપૂર્ણ પાકી જાય ત્યારે હર્સીલે ઇઠ કાબુલી નામથી પ્રખ્યાત થાય છે. એ છ જાતની હરડેમાં હર્સીલે ઝર્દ (પીળી હરડે), હર્સીલે જંગી (મોટી હરડે) અને હર્સીલે કાબુલી (કાબુલી હરડે) એ ત્રણ જાતની સાધારણ રીતે વપરાય છે. [illegible] ડૉ॰ ડીમક કહે છે કે, હરડે [illegible] માસા [illegible] દિવસમાં [illegible] વખત આપવાથી સારો [illegible] થાય છે. ડૉ॰ [illegible] કહે છે કે [illegible] [illegible]

હરડેનું દળ અને સુંઠ એ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં કાલવી પાણીમાં પાવું:
એથી કરી ઘણા દિવસનું અજીર્ણ દૂર થાય છે અને ભૂખ લાગી અન્ન પાચન થાય
છે. (૧૬) **અર્શકોષ્ઠ એટલે શૌચ (ઝાડો) સાફ ન થતો હોય તે ઉપર:—**
આગનરક, મીંઢીઆવળ, વરીઆળી અને સંચળ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું.
(૧૭) **નાના બાળકને રેચ થવા ઉપર**—સુરવારી હરડે ઠંડા પાણીમાં ઘસી
વાલ માસાથી એક તોલા સુધી પાણીમાં નાખી પાવું. (૧૮) **ગરમીનાં ચાઠાં, ચાંદું**
વગેરે ઉપર—ત્રિફળા (હરડે, બહેડાં, આમળાં) લોઢાની કડાઇમાં બાળી
રાખ કરી તે રાખ મધમાં ભેગી કરી ચોપડવી. એટલે વણ જલદી મટી જાય
છે. (૧૯) **સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર**—ત્રિફળાનું ચૂર્ણ હળદર અને સાકર
નાખી આપવું. (૨૦) **શનિમેહ ઉપર:**—ત્રિફળા અને ગળોનો કાઢો પાવો. (૨૧)
મુખ જુલાબ—આગનરક, મધુ [illegible] ગુલાબકળી અને મીંઢીઆવળનું સમભાગે
ચૂર્ણ કરી રાત્રે કોકરવરણા (સહેજ ગરમ) પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે
આપવું; એટલે સવારે જુલાબ થઇ પેટમાંની ગરમી વગેરે દૂર થાય છે. (૨૨)
અંડવૃદ્ધિ ઉપર—હરડેનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં અથવા એરંડતેલમાં સવારે
આપવું, અથવા ત્રિફળા દૂધમાં આપવા. (૨૩) **કાસ, શ્વાસ ઉપર:**—હરડે તથા
બહેડાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૪) **શૂળ ઉપર**—હીમજીનું ચૂર્ણ ગોળ અને
ઘીમાં પાવું. (૨૫) **શિરોરોગ ઉપર:**—ત્રિફળાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૬)
સર્વ નેત્રરોગ ઉપર.—ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેનાથી નેત્ર ધોવાં અથવા ત્રિફળાનું
ચૂર્ણ રાત્રે મધ અને ઘીમાં આપવું કિંવા ત્રિફળા ઘસી [illegible] ચાર પાંચ
વાર અંજન કરવું. એટલે નેત્રના વિકાર કદિ પણ થતા નથી અને દૃષ્ટિ નિર્મળ
રહે છે. (૨૭) **અંગોળ વગેરે ઉપર**—બાળ હરીતકી અને [illegible] કાઢો,
[illegible] ચૂર્ણ અને [illegible] દીવા, ઓડસાણ અને [illegible]
[illegible] (૨૮) [illegible] ઉપર—
[illegible] (૨૯) [illegible] રોગ ઉપર:—ત્રિફળા
[illegible] (૩૦)
[illegible]
[illegible] ઉપર—[illegible] (૩૧) [illegible]
[illegible]
[illegible] ઉપર—[illegible]
[illegible] (૩૨) [illegible] ઉપર [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (૩૩) [illegible]
[illegible]
[illegible] (૩૪) [illegible]
[illegible]

૬૬૩. હળદરઃ—સં૦ અં૦ હરિદ્રા. મ૦ હળદ. હિં૦ હરદી. ક૦ અરિ
તે૦ પામુપુ. તા૦ મંચલ, કાંચની. તુ૦ મંજલઆઈ. મલા૦ મન્નલ. ફા૦ જરદચો
અ૦ ઉરૂકુસ્સુફર. ઈ૦ ટરમેરિક. લૅ૦ કરક્યુમાલોંગા.

હળદરનાં ઝાડ કેડ સુધી વધે છે. એ કદળીના ઝાડ જેવાં હોય છે. એ
પાન કદળી જેવાં અને તેટલાંજ પહોળાં હોય છે. એને જમીનમાં આદાની પેઠે
લાગે છે અને કાઢે છે. હળદરના ગાંઠીઆનો રંગ પીળો હોય છે. એનાં પાંદડાં
હળદરના જેવોજ વાસ આવે છે. હળદરનો રસોઈ, શાક વગેરેમાં તથા બી
પુષ્કળ પ્રયોગોમાં ઉપયોગ થાય છે. હળદરના યોગથી પદાર્થને સારો રંગ અ
સ્વાદ આવે છે. હળદરના અંગે લોહી શુદ્ધ કરવાનો ગુણ છે. પડવાથી અ
બીજી રીતે વાગેલા શરીરના ભાગપર હળદર ચોપડવામાં આવે છે. હળદરનું યં
કરવાના ગ્યા કરે છે અને તેમાંથી કંકુ પણ થાય છે. એવા એના અનેક ઉ
યોગ થાય છે. હળદરઃ—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, દેહનો વર્ણ કરનારી, ઓ
પ્રિય, રૂક્ષ તથા શોધન છે અને કફ, વાયુ, રક્તરોગ, કોઢ, પ્રમેહ, કંડૂ, વ
ત્વગ્દોષ, સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, કૃમિ, પીનસ, અરુચિ, પિત્ત તથા અપચાનો નાશ
કરે છે. *કપૂરી હળદરઃ—શીતલ, વાતલ, મધુર, કડવી, સ્વાદુ તથા ગ્રા
અને પિત્ત તથા સર્વ પ્રકારની ખરજનો નાશ કરે છે. રાન હળદરઃ—તીખી
મધુર, રુચિકર, કડવી તથા અગ્નિદીપક છે; અને કોઢ, વાયુ, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત
વિષ, ઉધરસ, શ્વાસ તથા કામનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉપરસ ઉપર—
ઉઘડવાની વખત હળદર ગોળ તે ચાવી ખાવી. (૨) *શ્લીપદ (પગ ફિલ થાય એવો
યાય ત) રોગ ઉપરઃ—હળદરનું ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમૂત્રમાં મેળવી પાવાં, એથી
એક વર્ષનો શ્લીપદ હશે તોપણ તે દૂર થઇ ભ્રમ અને કોઢનો નાશ કરે છે. (૩)
મૂત્રવ્યાધિ ઉપરઃ—હળદર તુવેરની દાળમાં બાફી છાંયડે સુકવવી, પછી મઠ્ઠા
ઘીમાં ઘસી મસા ઉપર લેપ કરવો; એટલે મસા નરમ પડી મળદ્વાર સાફ
થાય છે. (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા આધાશીશી ઉપરઃ—ઉપર
ચોકીના પાણીમાં ઘસી દિવસમાં બે વાર સવારે પહેરો અંજન કરવું: એથી
ઝામર, ફૂલાં, ફૂલ અને તમારાનો નાશ થાય છે. (૫) સ્તનરોગ ઉપરઃ—
હળદર અને લિ.પ૦ પાણીમાં ઘસી સ્તન ઉપર લેપ કરવો અથવા હળદર તથા
કુંવારના ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૬) આંખનો ભાગ લાલ થઇ
આગળ થાય તે ઉપરઃ—હળદર, ફટકડી અને આમલીનાં પાંદડાં સમભાગ લઈ
તેની પોટલી કરવી અને ગરમ કરી તેનાથી આંખ શેકવી. પછી આંખની આસ
પાસ હળદર અને ફટકડીનો લેપ કરવો. (૭) મૂત્રવ્યાધિ ઉપરઃ—હળદર
[illegible] ભૂકી કુંવારના રસમાં મેળવી ને [illegible] દિવસ ખાવું. (૮) [illegible]
[illegible] ઉપરઃ—[illegible] એક બે વાર [illegible] તેમાં હળદર નાખી ને, [illegible]
(૯) [illegible] અને [illegible] ઉપરઃ—[illegible] હળદરનું ચૂર્ણ નાખી
[illegible] (૧૦) [illegible] ઉપરઃ—હળદર અને [illegible]

* મ૦ [illegible] હળદર [illegible]

બાંધવો. (૩) સંધિવાત ઉપર:—હાડસંધી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પીપરી-મૂળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને તજનો કાઢો પાવો; એટલે સંધિવાત દુરસ્ત દૂર થાય છે.

૬૧૬. હાડસાંખળ:—(સં૦ અસ્થિસંહારી. મ૦ હાડસંધી, ત્રિધારી કાંડ-વેલ. હિં૦ હાડસંગાર.) હાડસાંખળનાં "અસ્થિમાન, અસ્થિસંહારી, જરાંગી, અસ્થિશૃંખલાલિકા, અસ્થિસંહારક, અસ્થિસંધાનજનની, અસ્થિસાધ, વજ્રવલ્લરી એવાં સંસ્કૃત ભાષામાં નામો છે.

આ વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એના વેલાની જાડાઇ ચોધારી કાંડવેલ કરતા વધારે હોય છે. નિઘંટપ્રકાશકાર "ત્રિધારી કાંડવેલ" નેજ હાડસાંખળી કહે છે. એ વેલાનો ફાટો કુંડામાં વાવી તે વેલો ઝાડ ઉપર ચડાવવાથી તેનો વિસ્તાર બહુ મોટો થાય છે. થાણામાં આ વેલા ઘણે ઠેકાણે વાવેલા નજરે પડે છે. આવા વિલક્ષણ પ્રભાવનો વેલો વાવવાની રીત પહેલાંના લોકમાં ઘણી હતી; પરંતુ હમ-ણાંના કાળમાં પરદેશી વિદ્યાના પ્રસારવડે એ રિવાજનો નાશ થઈ, એવી વિલક્ષણ વનસ્પતિને બદલે નિરર્થક વિલાયતી ઝાડની માત્ર ઉપાસના કરવામાં લોકોનું લક્ષ ઘણું વધી ગયું છે, એ કાલમાહાત્મ્યજ કહેવું જોઇએ. હાડસાંખ૦:—મધુ, સારક, રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, મધુર તથા અસ્થિસંધાનકારક છે; અને કૃમિ, અર્શ, વાત તથા કફનો નાશ કરનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:—હાડસાંખળ ખાડી ત્રણ દિવસ ભાંગેલા હાડકા ઉપર બાંધવી. ત્રિધારી કાંડવેલ ન મળે તો ચોધારી કાંડવેલ લવી. ઢોરોને માટે પણ એજ ઉપાય કરવો. (૨) સર્વ વાતરોગ ઉપર:—હાડસાંખળની ઉપલી છાલ કાઢી તેનું ચૂર્ણ કરી અડદની દાળના લોટમાં મેળવી તલના તેલમાં તેના વડાં કરી ખાવાં; એટલે વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૬૧૭. હારાસ:—(સં૦ વિકંટક. મ૦ હાશી. હિં૦ હરીઆ. ક૦ મોલગ.) એ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એનાં પાંદડાં ચાર આંગળ પહોળાં હોય લાંબાં હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને પુષ્કળ મુખો હોય છે. એ ઝાડ કોંકણમાં અને બીજે ઠેકાણે પણ પુષ્કળ થાય છે. એના મૂળમાં પીળો રંગ હોય છે. તે પીળા રંગમાં વસ્ત્ર રંગે છે. એને 'હરશીંગાર' 'હરશી' પણ કહે છે. મહા-રાષ્ટ્રી ભાષામાં એને કોઈ 'બારતોંડી' એટલે બારમુખી કહે છે. હારાગુણ:—તુરૂં, તીખું, રૂક્ષ, રુચિપ્રદ, અગ્નિદીપક તથા વસ્ત્રરંજન હોય કફનું નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ પાકવા ઉપર:—હાશાના ફળનો લેપ કરવો એટલે વ્રણ પાકી ફૂટે છે. (૨) વ્રણ બેસી જવા ઉપર:—વ્રણની ગાંઠ ઉપર હાશાનાં કુમળાં પાંદડાં બારિક વાટી અર્ધો આંગળ જાડાઇનો લેપ કરવો; અને તે ઉપર વારંવાર ભીનું કપડું ફેરવતા જવું એટલે ગાંઠ બેસે છે. (૩) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:—હાશાનાં મૂળ અથવા લાકડું રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં જીરૂં અને સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવું એટલે પ્રમેહ બંધ થાય છે.

૬૧૮. હિવર:—સં૦ અરિમેદ. મ૦ હિં૦ હીવર—સેઘી. ક૦ કર્યવેડુ, જા-લરગીડ, કરિજાલી. તા૦ પિહારવેલ. મલા૦ મેસં૦ લા૦ એકેસિઆરનેસિયના.

અને શેકેલી હીંગ એ સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું અને તે ચોગણા ઘીમાં અગર ભોજન સમયે ઘી ભાત સાથે ખાવું; એટલે અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, કૉલેરા, પાંડુ, આમ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. (૧૧) પ્રસૂતાનાં ચક્કર અને શૂળ ઉપરઃ—હીંગ શેકી ઘીમાં મેળવી ખવરાવવી. (૧૨) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—હીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૩) વ્રણ સંબંધી કીડા દૂર થવા માટેઃ—હીંગ અને કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૧૪) પટકી (કૉલેરા) ઉપરઃ—શેકેલી હીંગ, કપૂર અને આંબાની ગોટલીમાંનું મગજ સમભાગ લઇ ફુદીનાના રસમાં એકત્ર ખરલ કરી ગોળીઓ વાળી સુકવવી. એકેક કલાકને અંતરે એકેક ગોળી ચાવી ખાવી; અથવા હીંગ અર્ધો ભાગ, અફીણ ૧ ભાગ, મરચાંની વસ્ત્રગાળ ભૂકી ૧ ભાગ, એ જણસો એકત્ર કરી તેની ફુદીનાના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. ઝાડો થવાનો આરંભ થયા પછી દરેક વખતે એક એક ગોળી ઘડી ઘડીના અંતરે આપવી. પાંચની અંદર અને એક વર્ષની ઉપરના બાળકને દરેક વખતે અર્ધી અર્ધી ગોળી આપવી. (૧૫) આધાશીશી ઉપરઃ—હીંગનું પાણી કરી નાકમાં નાખવું. (૧૬) કર્ણનાદ (બહેરાપણું) ઉપરઃ—હીંગ, ચીરફળ અને સુંઠ એ સરસીઆમાં નાખી કઢી અને તે કાનમાં પાડવું. (૧૭) વાળા ઉપરઃ—હીંગનું ચૂર્ણ ૪ માસા પાશેર દહીંમાં નાખી ૩ દિવસ ખાવું. (૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્રાદિ મૂત્રરોગ અને શુક્ર રોગ ઉપરઃ—હીંગ શેકેલી અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ ૧ ગુંજભાર દૂધ-ઘીમાં ખવરાવવું. (૧૯) શરદીવડે કાનના દાંક બેઠા (ઢાક પડી) હોય તે ઉપરઃ—ઉત્તમ હીંગ રૂમાં વાટી કાનમાં ઘાલી રાખવી. (૨૦) પરિણામ શૂળ ઉપરઃ—હીંગ, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં નાખી આપવું. (૨૧) દાઢ દુખતી હોય તો અને દાંતમાંના કીડા ઉપરઃ—શેકેલી હીંગ દાઢ નીચે રાખવી. (૨૨) વચ્છનાગના વિષ ઉપરઃ—ગાયના ઘીમાં ૪ ગુંજ હીંગ ખવરાવવી.

૬૨૦. હુરાઃ—(સ॰ તીક્ષ્ણદુગ્ધા.) હુરાનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ઈંદ્રજવનાં પાંદડાં જેવા થાય છે. એ પાંદડાંનાં ડીંટાં લાંબાં હોઈ રાતાં હોય છે. આ ઝાડનું દૂધ બહુ તીક્ષ્ણ છે. આ ઝાડનું લાકડું ધોળા રંગનું અને નરમ હોય છે. એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. હુરાના દૂધથી આંખને દંશ થાય છે એ ઉપર ઉતાર દહીંની આશ આંખ ઉપર રાખવી એટલે દર્દ રહે નહિ. ઉપયોગઃ—(૧) સર્પદંશ ઉપરઃ—હુરાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૭ મરી વાટી તે પાવો; કિંવા હુરાની છાલ અરીઠાંના પાણીમાં ઘસી પાવી. (૨) ઘોણસના વિષ ઉપરઃ—હુરાનો રસ પાવો; કિંવા ગુંદીની છાલ, હુરા તથા અંબાડાની છાલ સમભાગે લઇ પાણી છાંટી બારિક વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં હુરાની છાલ ઘસી શક્તિઅનુસાર અને વિષનું જોર હોય તે પ્રમાણે બે ત્રણ વાર તે ઔષધ આપવું. (૩) વીંછીના દંશ ઉપરઃ—હુરાની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનું દૂધ દંશ ઉપર લગાડવું. (૪) નળ ઉપરઃ—હુરાની કુંપો અને વડની વ-

અબ્બે દીપાં ઠંડું પાણી નાખતાં રહેવું. (૨) બાળકના ઉટાંટીયા ઉપર—હેગુનાં પાકાં ફળ ખવરાવવાં. (૩) કૉલેરા ઉપર:—હેગુનાં બિયાં મધમાં વા ખાવાં અથવા હેગુનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૪) દમ અને ઉંવરસ ઉપર હેગુનાં પાંદડાં ચલમમાં નાખી પાવાં. (૫) આંખમાંનાં ફુલાં વગેરે જવા માટે:—હેગુનાં બિયાં ઘસી અંજન કરવું.

વનૌષધી ગુણાદર્શ સમાપ્ત.

કરવું; એટલે અજીર્ણ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; અને વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. (૮) લવંગ અને બાળહરડેનો કાઢો સિંધવ નાખી આપવો; એટલે સૂક્ષ્મ રેચ થઇ અજીર્ણનો નાશ થશે. (૯) લીંડીપીપર અને ગોળ ખાવો. (૧૦) મૂળાના કંદના પાતળા પીતા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી થોડીવાર રહેવા દેવા; પછી પુનઃ જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી પીલી કાઢી નાખી તે પીતા ચાવી ખાવા; એટલે અજીર્ણ તત્કાળ નાશ પામે છે. (૧૧) બાળહરડે, સિંધવ અને સુંઠનો કલ્ક કરી પાવો. (૧૨) ધાણા અને સુંઠનો કાઢો આપવો; એટલે અજીર્ણ, આમ, શૂળ અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૧૩) સિંધવ, સંચળ, જવખાર, અજમો, હરડે, લીંડીપીપર, સુંઠ, મરી, શેકેલી હીંગ અને વાવડીંગનું વસ્ત્રગાળ ૪ માસા ચૂર્ણ ઘીમાં કરમોળી ભોજન સમયે પ્રથમ પાંચ કોળીઆ સાથે ખાવું; એટલે અજીર્ણ, વાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષૂચિકા (કૉલેરા), કમળો, પાંડુ, દમ અને ઉધરસનો નાશ થાય છે. (૧૪) ચિત્રક, અજમો, સિંધવ, સુંઠ અને મરીનું ચૂર્ણ છાશમાં ૭ દિવસ આપવું; એટલે અજીર્ણ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ ૫ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ અને બાળહરડે ૧૧ ભાગનું ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે અજીર્ણ, આમ, ગુલ્મ તથા મલાવષ્ટંભનો નાશ થાય છે. પથ્યઃ—અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને હલકા પદાર્થ, જૂના મગ, રાતા ચોખા, ચુકો, ચાકવત, કુણો મૂળો, લસણ, જુનું કોહળું, શેકટો, પરવળ, વેંગણ, આમળાં, નારંગી, દાડમ, લીંબુ, મધ, માખણ, ઘી, છાશ, મીઠું, દહીં, હીંગ, આદુ, અજમો, મેથી, ધાણા, નાગરવેલનાં પાન, ઉષ્ણોદક, કડવું, તીખું, ખાટું એવા રસ ઇત્યાદિકોનું સેવન સારૂં છે. અપથ્યઃ—મલ-મૂત્ર-વાયુનો અવરોધ, ઘણું ખાવું, જાગરણ, મિષ્ટાન્ન, ઠંડું ધાન્ય, જાંબુ, અળવી, જડ પદાર્થ, વિરૂદ્ધ અન્ન-પાન ઇત્યાદિ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૰માં*:—અજમો-૧, અજમોદ-૫, અનનસ-

---

* સુબોધ વૈદ્યકમાં દરેક દરદની નીચે આપેલ વિશેષ ઉપચારો પણ વનૌષધી ગુણાદર્શ પ્રકરણનીજ ખતવણી છે. મૂળ મરાઠી ગ્રંથની છેલ્લી આવૃત્તિને આધારે એ પ્રકરણમા સુધારો વધારો થયેલો, તેમાંના ઉપચારો તેમજ કેટલાક ઉપચારો રા. પટેલની દવાનીમા નીકળેલી ગુજરાતી આવૃત્તિમાં ખતવવા રહી ગયેલા, તે આ આવૃત્તિમા આ પ્રમાણે વિશેષ ઉપચાર દાખલ દરેક વ્યાધિના પ્રકરણમાં સંશોધકે ઉમેર્યા છે; અને સંશોધકે પોતે સંગ્રહ કરેલા બીજા વધુ ઉપચારો તેમજ બીજી હકીકત આમાં ટીપણી દાખલ આપવામા આવેલી છે. દરેક ઉપચાર કહેલી ઔષધીના વર્ણનમાં કહેલ નંબરે જોવાથી મળી આવશે. જેમકે આ પ્રકરણમાં "અજમો ૧" એમ લખેલુ હોવાથી અજમાના વર્ણનમાં અજમાના ઉપયોગનો નંબર ૧ એ જોવો. આમ સર્વત્ર સમજી લેવું. 'વનૌષધી ગુણાદર્શમાં' એ વાક્યને બદલે હવે પછી "વનૌ૰માં" એ ટુંક શબ્દ વપરાશે એ તરફ વાચનારનું ધ્યાન ખાસ ખેંચીએ છીએ.

વળી આ પાંચમી આવૃત્તિથી વનૌષધી ગુણાદર્શની ખતવણીની માફક ની-

જીરાની અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે આપવું. (૧૪) આમળાં ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૨ ભાગ લઇ, તે બીજાના એટલું તાજું ઘી નાખી આપવું. (૧૫) [illegible] કાંદાના રસમાં આમળાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો આપવું. (૧૬) કોકમ, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી તે ખાવી. (૧૭) નારિકેલખંડપાકઃ—જીર્ણ થયેલું ૧ નાળિયેર લઇ, તે ૪ તોલા ઘીમાં સારું શેકી, તેમાં સમભાગે સાકર અને ૪ ભાગ નાળીએરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, તેમાં ધાણા, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરૂં, શાહજીરૂં, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ ચાર ચાર માસા નાખી ઠંડું થયા પછી આ પાક સેવન કરવો; એટલે અમ્લપિત્ત, અરૂચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે. આ પાક ધાતુવૃદ્ધિકારક છે. (૧૮) અવિપત્તિકર ચૂર્ણઃ—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, વાવડીંગ, એલચીદાણા અને તમાલપત્ર, એ સર્વ સમભાગે લઇ સર્વના બરોબર લવંગ લઇ જે ચૂર્ણ થાય તેનું દ્વિગુણ નસોતરનું ચૂર્ણ લઇ, બધા ચૂર્ણ બરોબર સાકર લઇ નિરાળા વાસણમાં રાખી ભોજન કરતાં આઠ માસા પ્રમાણે ખાવું. ઉપર ઠંડું પાણી પીવું, એટલે અમ્લપિત્ત, શૂળ, [illegible], પ્રમેહ, મલાવષ્ટંભ અને મૂત્રાઘાતનો નાશ થાય છે. (૧૯) જીરૂં અને ધાણા સમભાગે લઇ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૨૦) એરઆમળીનું [illegible] [illegible] ભાગ, ગોકડાનો રસ ૪ ભાગ, આમળાંનો રસ ૪ ભાગ, કેળાનો રસ ૮ ભાગ અને આદુનો રસ ૧૮ ભાગ, એકત્ર મિશ્ર કરી બોરના ઠળિયા પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. નિત્ય એક ગોળી આદુના રસ અને ખડીસાકરમાં અથવા નાળીએરના પાણીમાં આપવી. પથ્યઃ—ચોખા, મગ, જવ, સાકર, કારેલાં, કોળાં, પરવળ, [illegible], જુનું કોળું [illegible] પદાર્થ અને કફ—પિત્તનાશક એવા ખાનપાન. અપથ્યઃ—ખાટું, તેલ, તીખું, ખારૂં, તથા ભારી [illegible]

[illegible]

૩ અરૂચિ.

[illegible]

કરવો. (૭) હાડસંધિ કરીને ખરસાણી જેવો વેલો થાય છે, તે વાટી ફરી ઉપર ચોપડવો. (૮) કિંચિત્ શેકેલું મઉંનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવા આપવું. (૯) મરી અને જેઠીમધને લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેમાં સો વખત પાણીએ ધોએલું ઘી અને ચોખાનો લોટ નાખી ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) લસણ, મધ અને પીંપળાની લાખ વાટી તેમાં ઘી અને સાકર નાખી આપવું; એટલે તરત સાંધો મળી જાય છે. (૧૧) પ્રવાલભસ્મ મધમાં આપવી. * પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, મગ, રડાળા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ અને ગેકરો. અપથ્ય:—મીઠું, તીખા, ખાર, ખાટા, ગરમ પદાર્થ મૈથુન અને ગરમી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં—અરજુન સાજડ-૩, ગહું-૪, બાવળ-૨, પાનસો-૫, મજીઠ-૭, લસણ-૧૪, મસિંગમ-૧, સુરીજુ-૩, હાડસંધિ-૧, ખાખળ-૧, (અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઇ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો) માલ[illegible]-૧ (ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાય જાય તો) બીલસો-૫, (તીરનો અગ્રભાગ કે કાંટો, કાચ વગેરે શરીરમાં પેસી ગયો હોય તો) ઉંદરકની-ક ૪, ગ ૮, ગેલડી-૮ (પગ કે ઠીંચણ (ઘુંટી) મરડાયો હોય તો) બાવળ-૮, ઉકણ-૧, વાલોળ-૩, (દુખતા હાડ ઉપર) ગાય-૨ (ઠેસ વાગી પડવાથી અથવા કોઇ પણ આઘાત થઇ સોજો ચઢયા ઉપર) આંબાહળદર-૮, મેંદાલકડી-૬ જુઓ ગેરૈ૦ ફ૧-૧૦.

૫—આફરો.

કારણ:—આમ કિંવા મળ પેટમાં ઘણા દિવસ સુધી એનો એજ વાયુએ રૂંધી સંગ્રહ થાકે છે અને નીચે માર્ગ ઉતરતો નથી, એ વિકારને આનાહ કહે છે. લક્ષણ:—આમથી આનાહ થયો હોય તો તરસ, [illegible] [illegible]

* [illegible]

હરડેનાં ઝાડ કોકણ અને ગુજરાત દેશમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં બાવળીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. હરડે રંગના કામમાં આવે છે. જે હરડે કુમળી થઇ સુકે છે તેને બાળ હરડે કહે છે. જે હરડે કઠિન કુહાડીથી પણ ભાંગનારી, જાડી, લાંબી, અણીદાર, પાણીમાં બુડનાર તથા બે અથવા બે કરતાં વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને સુરવારી હરડે કહે છે. તે ઉત્તમ ગુણકારી છે. સાધારણ સુરવારી હરડેને કાબુલી હરડે કહે છે. અસલ સુરવારી હરડેની જાતનાં ઝાડ ઘણાં થોડાં હોય છે. મુંબાઇમાં કેટલાક લબાડી વ્યાપારી બનાવટી સુરવારી હરડે કરી વેચે છે.× હરડે અતિશય ઉપયોગી છે. તે નીચલા વચનથી જાણવામાં આવશે.

“ नास्ति यस्य गृहे माता तस्य माता हरीतकी ”

વૈદ્યશાસ્ત્રમાં હરડેની સાત જાત કહેલી છે. વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અભયા, જીવંતી તથા ચેતકી. જે તુંબડી જેવી ગોળ હોય છે તે વિજયા. સાધારણ ગોળ હોય છે તે રોહિણી. જેમાં મોટી ગોટલી હોય જે પાતળી હોય છે તે પૂતના. જેની ગોટલી બારિક હોય જે માંસાળ હોય છે તે અમૃતા. જેના અંગ ઉપર ઉભી પાંચ રેખા હોય તે અભયા. જેનો રંગ સુવર્ણ જેવો પીળો હોય છે તે જીવંતી. તથા જેના અંગ ઉપર ત્રણ રેખાઓ હોય છે તેને ચેતકી કહે છે. વિજયા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે. રોહિણી વ્રણરોપક છે. પૂતના લેપના કામમાં ઉત્તમ છે. અમૃતા રેચ આપવામાં ઉત્તમ છે. અભયા નેત્રરોગો ઉપર ઉત્તમ છે. જીવંતી સર્વ રોગની પરિહારક છે તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમાં ઉત્તમ છે. કાળી અને ધોળી એવી બે જાતની ચેતકી હોય છે. ધોળી ૬ આંગળ વિસ્તારની હોય છે અને કાળી એક આંગળ વિસ્તારની હોય છે. કેટલીક હરડે ખાવાથી કેટલીકનો વાસ લેવાથી, કેટલીકનો સ્પર્શ કરવાથી તથા કેટલીકના દર્શનથીજ રેચ થાય છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે કોઇ પણ પ્રાણી ચેતકીના છાયા નીચે થઇ જાય તો તેને તત્કાળ રેચ થવા લાગે છે. ચેતકીને જેટલીવાર હાથમાં પકડે તેટલીવાર સુધી નિશ્ચય રેચ થાય છે. રાજા, સુકુમાર, શક્તિક્ષીણ અને જેને ઔષધોની અરૂચિ પ્રાપ્ત થએલી છે તેઓને

× બનાવટી હરડેની પરીક્ષા એવી છે કે—હરડેના ઉપર પાણીથી પલાળેલું ખાદીનું કપડું વીંટાળી તે નરમ થતાં સુધી રાખી મૂકવી. નરમ થયા પછી તેની સરખી ચાર ચીરો કરી, તે ચીરો પછી જેમ હતી તેમજ ગોઠવી સુતર ઉપરથી વીંટાળી રાખી મૂકવી. જો બનાવટી હશે તો તે કકડા ચોંટી જઈ હતી તેવી અસલ સ્થિતિમાં આવી જશે પરંતુ અસલ હશે તો કાપ્યા પછી પાછી ચોંટશે નહિ. આ સુરવારી હરડે દશ દશ તોલાના ટુકડા એથી પણ વધારે વજનના હોય છે. સુરવારી હરડે નાગવાળી, મનુષ્ય થોડીવાર સુધી હાથની મુઠીમાં દાબી રાખે, તો તેના પ્રતાપથી આખા શરીરે પરસેવો થઇ તરતજ ઝાડો ઉતરી જાય છે એમ કેટલાકનું કહેવું છે.

અન્ન ન પચવું, શરીરે માળો આવવો, એ ચિહ્નો થાય છે; અને અધિક દોષ હોય તો હાથ, પગ, માથું, ઘુંટી, કટીભાગ, કુલા અને સંધિમાં સોજો આવે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુના યોગે જે ઠેકાણે આમ જાય છે તે અંગને વીંછીના ડંખ જેવી સખ્ત વેદના થાય છે. અગ્નિમાંદ્ય, મ્હોંડામાંથી પાણી છૂટવું, અરુચિ, શરીરને જડત્વ, જ્વર, મુખને વિરસપણું, દાહ, અતિમૂત્ર, કુક્ષમાં કઠિનપણું, શૂળ, નિદ્રાનો વિપર્યાસ, તરસ, ઉલટી, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, હૃદયગ્રહ, મલસ્તંભ, જડતા, આંતરડામાં શબ્દ થવા, પેટ ફૂલવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. ઉપચારઃ—(૧) સુંઠ અને ગળોનો કાઢો રોજ લેવાથી ઘણા દિવસનો આમવાત પણ દૂર થાય છે. (૨) સુંઠ અને ગોખરૂનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવાથી આમવાત અને કટિશૂળ-પેટના શૂળનો નાશ થાય છે. એ જ પાચક અને પીડાનાશક છે. (૩) રાસ્ના, દેવદાર, ગરમાળાનો ગોળ, સુંઠ, ગળો, સીંદરીપીપર, એરંડમૂળ, પુનર્નવા (સાટોડી) એ સર્વેના કાઢામાં ગુગળ અથવા સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા એરંડતેલ નાખી તે આપવું. (૪) સુંઠના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું; એટલે આમવાત, કમર [illegible]

કળીચુનો પથ્થરના ૧૮ ઘડિંભાર, હીરાકશી ૧૮ ઘડિંભાર, પાપડીઓ ખારો ૨૪ ઘડિંભાર અને અફીણ ૩ ઘડિંભાર, એ સર્વેને ખાંડી બારીક કરી એનાં સરખા ભાગે ત્રણ પડીકાં કરી દિવસમાં ત્રણ વાર ફાકવાં અને ઉપર સાધારણ ગરમ પાણીમાં ખસી ન પાણી ગરમ કરી જરા ઠંડું થવા દઇ પાવું. જો આમ [illegible] ડના દાય ને સોજો થોડું પડતું હોય તો અથવા ન પડતું હોય તો ત્રીજું [illegible] ૩. [illegible] તમા [illegible] સાકર [illegible] ફાકવું અને ઉપર પથ્થર અથવા [illegible] ગરમ પાણી પાવું. એ ઓસડથી પેટમાં આમની [illegible] તે પણ નીકળી જશે અને પછી બીજું એજ ઓસડથી [illegible] [illegible] ચારોળી, મારકીના ફૂલ, [illegible] સુંઠ, [illegible] બોરડી [illegible] [illegible] અને [illegible] એ સર્વ સમાન વજને લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી દિવસમાં [illegible] [illegible] સુધી [illegible] નો મરડો મટે. (૨) સાકર તથા [illegible] ચૂર્ણ [illegible] ફાકવાથી [illegible] પીવો તો મરડો મટે. (૩) [illegible] તેમાંથી [illegible] [illegible] તેનું ચૂર્ણ કરી [illegible] [illegible] મરડો મટે. (૪) ધાવડીના ફૂલ, વરિયાળી, સાકર અને [illegible] [illegible] પાણીમાં [illegible] [illegible] રોજ [illegible] મરડો મટે. (૫) [illegible] [illegible] સાકર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (૬) સુંઠ [?], જીરૂં [?], વરિયાળી [?] [illegible]

[illegible]

[illegible]

કરે છે; તથા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. હરડે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ગોળમાં, વર્ષાઋતુમાં સિંધવમાં, શરદ ઋતુમાં સાકર સાથે, હેમંત ઋતુમાં સૂંઠ સાથે, શિશિર ઋતુમાં લીંડીપીપર સાથે અને વસંત ઋતુમાં મધ સાથે ખાવાથી હિતકારક છે. હરડેનો નિષેધ:—ચાલવામાં શ્રમિત થએલ, દુર્બળ, રૂક્ષ, જેને ઘણી તરસ લાગતી હોય, લંઘન કરેલા, હનુસ્તંભ થએલા, [illegible] થએલા, શોષયુક્ત, નવજ્વરી, ગર્ભિણી અને રક્ત કાઢેલા એવા માણસને હરડે આપવી નહિ. હરડેનાં બિયાંનાં મગજ:—ચક્ષુષ્ય તથા ગુરૂ છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ત્રિફળાં (હરડે, બહેડાં, આંબળાં):—દીપન, રૂચિકર, ચક્ષુને હિતાવહ, રસાયન, વયસ્થાપક, વૃષ્ય, સારક, લઘુ તથા મધુર છે; અને પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, કોઢ, મેહ, નેત્રરોગ, રક્તદોષ, મેદ, ક્લેદ, જ્વર તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:— (૧) વાતરક્ત ઉપર:— સુરવારી હરડેનું અથવા બાળ હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી આપવી. (૨) દમ અને ઉચકી (હેડકી) ઉપર:—હરીતકી અને સૂંઠનો કલ્ક કરી તે ગરમ પાણીમાં પ્રાશન કરવાથી દમ અને હેડકી શાંત થાય છે. (૩) આમ ઉપર:—હરડે, સૂંઠ તથા ગોળ સમભાગે લઈ તેમાં સમાય તેટલો લીંબુનો રસ નાખી ગોળી કરી ખાવી; અથવા બે ત્રણ બાળ હરીતકી નવટાંક ગાયના દૂધમાં ઘસી પીવી. (૪) કદિ કોઈ પણ રોગ ન થવા ઉપર:—રાત્રે સૂતી વખતે બે હરડેની ભૂકી ખાઈ ઉપર ગરમ કરેલું પાશેર દૂધ પીવું. આ ઔષધ અઠવાડીઆમાં એક વખત પણ આપવું. (૫) પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે ઉપર:—હરડેનું દળ બે પૈસાભાર ખાંડી સાંજે [illegible] પલાળી રાખી સવારે તે પાણી [illegible] એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર [illegible] ઉપર:—હરીતકી ૧ ભાગ, [illegible] ૧ ભાગ અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળી [illegible] ઘી અને ખાન આપવાં. (૬) અમ્લપિત્ત ઉપર:—[illegible] (૭) આંખો આવે તે ઉપર:—[illegible] અને [illegible] પાણીમાં [illegible] (૮) પાંડુરોગ [illegible] (૯) બાળકને આંકડી આવે તે ઉપર:—[illegible]

[illegible] (૧૦) [illegible] ઉપર:—[illegible] (૧૧) પિત્ત [illegible] (૧૨) પ્લીહ [illegible] (૧૩) [illegible] ઉપર [illegible] (૧૪) [illegible] ઉપર [illegible] (૧૫) [illegible] ઉપર [illegible]

અધિમંથ રોગ આંખોમાં થાય છે. આ રોગથી આંખોને તીવ્ર વેદના થઈ અર્ધી ડોક સુધી બહુ દુઃખ થાય છે. **શુક (ફુલું):**—એ સવ્રણ અને અવ્રણ એવા બે પ્રકારના છે. **તિમિર (અંધારાં):**—દૃષ્ટિદોષના કારણથી આંખો આગળ નાના પ્રકારનાં રૂપો દેખાય છે તેને તિમિર કહે છે. **કાચ (મોતીયા) બિંદુઃ**—ત્રીજા પટલગત દોષને કાચ કહે છે. **લિંગનાશઃ**—તેજ કાચ ચોથા પટલમાં જાય એટલે દૃષ્ટિનો રોધ કરે છે તેને લિંગનાશ કહે છે. આ રોગ ઘણો વધ્યા પહેલાં આકાશમાંના ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો, વિજળી અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે. **અર્મરોગ**–આંખમાં સફેદ ભાગપર પાતળું, વિસ્તીર્ણ, કાળું, સ્યામવર્ણ અને રાતું, લાલ, ધોળું, કઠિન, એવું જે માસ વધે છે તેને "વડસ" કહે છે. **અર્જુનઃ**—(અહિર) આંખોમાં ધોળા ભાગપર સસલાના લોહી જેવું એક બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને "અહિર" કહે છે. **સ્રાવ કિંવા નેત્રનાડી—(નાસુર):**—વાતાદિ દોષ અશ્રુના માર્ગે સંધિમાં પ્રવેશ કરી તે પોતાનાં લક્ષણોએ યુક્ત એવો સ્રાવ ઉત્પન્ન કરે છે તેને નેત્રનાડી કહે છે. **અંજનાર્થ શલાકાઃ**—સીસું તપાવી તે ત્રિફળાં, ભાંગરો અને સુંઠના કાઢામાં અને ઘી, ગોમૂત્ર, મધ તથા બકરીના દૂધમાં છમકારી શુદ્ધ કરવું; અથવા ત્રિફળાંના કાઢામાં ૧૦૦ વાર તપાવી બોળવું તથા તેની શલાકા કરવી. એ શલાકા આઠ આંગળ લાંબી અને બે છેડેથી કિંચિત્ બારીક હોવી જોઇએ. તે છેડે વટાણા જેવડી જાડી હોવી જોઇએ. એ સળી એકલી આંખમાં ફેરવવાથી ગુણકારી થાય છે. અંજન કરવું તે પ્રથમ ડાબી આંખમાં કરી પછી જમણી આંખમાં કરવું. આંખમાં ટીપું પાડવું તે કદિ પણ રાત્રે પાડવું નહિ. **અભિષ્યંદ (આંખો આવે છે તે) ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) કપૂર, હળદર, લોધ્ર, ફટકડી, કડવા લીમડાનાં બિયાં, અફીણ અને રાતા બોળનો લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેનો આંખોપર લેપ કરવો. (૨) એક રસભરિત લીંબુ લઇ તેની એક ઝીણી અને એક મોટી એવી બે ચીરો પાડવી. મોટી ચીર ઉપર લોખંડનો કાટ અને દાંતવણ એકત્ર કરી નાખવું અને એ ચીર હળદરથી પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપડામાં વીંટાળી તે પોટલી આંખ ઉપર વારંવાર ફેરવવી; એટલે કંડુ, રતાશ, ખુપરા, (ખીલ) વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૩) રસાંજન, હરીતકી તથા આદાનાં પાંદડાંનો, અથવા વજ, હળદર અને સુઠનો અથવા સુઠ અને ગેરુનો લેપ કરવો. (૪) અરડુસી, હરડે, કડવો લીમડો, આમળાં, નાગરમોથ અને સુકાએલા મૂળાનો કાઢો કરી આપવો. તે રક્તસ્રાવ તથા કફનો નાશ કરે છે અને આંખોને હિતકારક છે. (૫) સુરવારી હરડે અને ફટકડી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) દાંતવણ અને અફીણનો લીંબુના રસમાં લોખંડની તવી ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) હળદરની ભુકી, ફટકડી અને અફીણમાં લીમડાનો રસ નાખી, તાંબાની કથરોટમાં એક પહોર ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૮) સિંધવ, દારૂહળદર, ગેરૂ, સુરવારી હરડે અને રસાંજન, એ પાણીમાં ઘસી તેનો આંખોપર લેપ કરવો; એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) ભોંયઆમલી અને સિંધવ તાંબાના વાસણમાં ટાઢા પાણીમાં ખરલ કરી તેનો

ગાયના દહીંમાં સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. (૩) સુવર્ણમાક્ષિક મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંજન કરવું, એટલે બે મહિનાનું ફૂલું [illegible] પણ દૂર થશે. (૫) કરંજ બિયાંના ચૂર્ણને ખાખરાના ફૂલના રસની [illegible] [illegible] પુંકળ ભાવનાઓ આપવી અને તેની લાંબી લાંબી ગોળીઓ કરી તેનું અંજન કરવું. એથી કરી આંખમાંની માંસવૃદ્ધિ તથા ફૂલનો નાશ થાય છે. (૬) સમુદ્રફીણ, સિંધવ, શંખ અને મરઘાનાં બિયાંની લાંબી ગોળી કરી તેનું અંજન [illegible] [illegible] [illegible] કાપી કાઢવા પ્રમાણે શુક્રાદિકનો નાશ થાય છે. (૭) ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] નામની વણ–શુક્રપર આપવો. (૮) ચંદન, ગેરૂ, લાખ અને [illegible] [illegible] [illegible] તેની ગોળી કરી આંજવી. તે વણ–શુક્રનો નાશ કરે છે અને [illegible] [illegible] [illegible] (૯) કડવા [illegible], ફટકી, દારૂહળદર, કડવો લીમડો, અરડુસી, [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible] એ દરેક ૪ તોલા, [illegible] [illegible] તોલા, પાણી ૧૦૦ [illegible] તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, કરીઆતું, કોઠ, [illegible] [illegible] [illegible], ચંદન અને લીંડીપીપરનો એકેક તોલો કલ્ક નાખી ઘી [illegible] [illegible] શુક્રરોગ ઉપર આપવું એટલે આંખોને હિત થાય છે. અને [illegible] [illegible], નેત્રકર્મ નેત્રવ્યથા, મુખરોગ, વ્રણ, કમળો, તાવ, વિસર્પ અને [illegible] નાશ કરે છે. (૧૦) લીંડીપીપર, સમુદ્રફીણ અને સિંધવનું ચૂર્ણ અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ખરલ કરવા અને તેનું આંખોમાં અંજન કરવું. (૧૧) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કિંવા સિંધવ, એ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૧૨) [illegible] [illegible] અને [illegible] ઘી ઉપર શેકી [illegible] પાણીમાં કિંવા સ્ત્રીના દૂધમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. (૧૩) આમળાં, કડવો લીમડો અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેની [illegible] અને તેનો કાઢો કરી આંખમાં નાખવો. તે [illegible] પ્રકારના નેત્રરોગનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—[illegible], આદુ–૩૪ [illegible], [illegible], [illegible], કાળી દ્રાક્ષ (મુનક્કા)–૩, [illegible], કપૂર–૧૦, [illegible], નિર્મળી–૭, [illegible] [illegible]–૮ [illegible]–૨૦, [illegible]–૪, [illegible]–૧૦, સમુદ્રફીણ–૭, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—સિંધવ, [illegible] [illegible] અને [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] (માલીકા) પર ઉપચાર:—(૧) [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], સિંધવ ૧૨ [illegible], [illegible] છે, (૨) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. (૩) [illegible], સિંધવ, [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

અને દાડમના દાણાની ચટણી કરી મધ અને ગોળ નાખી ભક્ષણ
એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું
પિત્ત તથા કફસંબંધી રોગ દૂર થાય છે. (૪) એલચીદાણાની ચટણી કરી ખાવી. (૫) કોકમ, ગોળ
ભોજન પહેલાં આદુ અને સિંધવ ભક્ષણ કરવાથી તે રુચિકર, અગ્નિ
અને જીભ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૬) ધાણાની ખાંડ ચૂર્ણ
મધમાં ગોળી કરી ને મ્હોડામાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારના અરોચક
થાય છે. (૭) સાકર, સૂંઠ, મરી
(૮) દાડમ ખાવાં. (૯) પાકા અનનસના ઝીણા કકડા કરી
જીરૂં અને સિંધવની ભૂકી નાખી ખાવું. (૧૦) તાલિસાદિ ચૂર્ણ
(૧૧) અકલકરાનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૨) બીજોરીનું કેસર, ઘી
અને સિંધવ નાખી આપવું. પથ્યઃ—ઘઉં, મગ, તુવેર, સાઠી ચોખા,
કાકડી, કુંભળા મૂળા, રીંગણ, સેકટાની શીંગ, કેળાં, પરવળ, દૂધ, ઘી,
દહીં, છાશ, કેરી, કારેલાં, કુંમળી, રાઈ, ચાલવન અને મરચાં. અપથ્ય
ઓડકાર તથા ભુખના વેગનું ધારણ, અધિક અન્ન, રક્તમોક્ષ, ક્રોધ, લોભ
અનેક દુર્ગંધી અને બિહામણ પદાર્થનું દર્શન.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં—અગ્નિમિથ-૫, આદુ-૧૯, ૪૭,
હી-૨૨, કેરી-૯, કોથમીર-૪, ગળો-૨૪, પપનસ-૧, પાદ (કાગીપાટ
બીજોરૂં-૧૭, ૧૮, સરગ-૧૦, ચાવડીમ-૩, સમેરવો-૧૫.

૪—અસ્થિભંગ.

કારણ:—કંઇએક નિમિત્તથી, લાકડું મારવાથી કિંવા ઠોકરવાથી,
કડું પાણી છાંટી દગરે દગરે થાપડવું, પછી લાખ માટીનો લેપ કરવો. ઉપચાર
(૧) શતધૌત ઘી અને ચોખાનો લોટ એકત્ર કરી મસળી તે ઉપર બાંધ
(૨) બાવળીઆની છાલનું અથવા બિયાંનું ચૂર્ણ ૬ માસા કિંવા ૧ તોલા મધ
૩ દિવસ આપવું. (૩) સાબરશિંગની કિંવા હાડસ ધીની છાલ કરી મરડાએલા
ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૪) મજીઠ, મહુડાની છાલ અને આમલીના
પાન, એ સમભાગ લઇ એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાંધવું. (૫) પંચવલ્કલ (વડ
પીપળો, નાંદરૂખ, ઉમરો અને પિંપળી) ના કાઢાથી સેકવું. (૬) ધોળા સાગ
ની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું અને છાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી તેનો ઘટ લેપ

* અજમો, દાડમની છાલ, આમલી, સૂંઠ, ખાટા બોરની છાલ, અમલવેદ
એ દરેક એકેક તોલા, મરી, અને નાગીપીપર અર્ધો અર્ધો તોલા, તજ, મરી,
વાલુ: અને જીરૂં એ ચાર ચાર અને સાકર ૧૦ તોલા કરી
ચૂર્ણને યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ કહે છે એ ચ
પાંડુરોગ, અરોચ,

ભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમાં આપવું: એટલે
ઘનરોગ, ગુલ્મ અને અર્ધાગવાયુનો નાશ થાય છે. (૨) નસોતર
પીંપર ૪ ભાગ અને હરડે પાંચ ભાગ લઇ, ચૂર્ણ કરી તેના
નાખી ખાવું. એ દારૂણ આનાહનું નાશક છે. * પથ્યઃ—ઘા,
કુમળા મૂળા, બીજોરૂં. અપથ્યઃ—ઉલટી, મલમૂત્રના વેગનો અવ
ની દાળ, જાંબુ. કાકડી, અગથી, તુરા પદાર્થ અને જડાન્ન.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—ઉંદરકની ફ—૮, ખસ
ખંભરો–૩, ગુવારફળ–૧, ભમેરવો–૧૭, હરડે–૮૦. (રેખુસ ઉપર
પેટ ચડે તે ઉપર) રેખુસ–૭, જાયફળ–૧૦.

૬—આમવાયુ.

કારણઃ—વિરૂદ્ધ આહારનું ભક્ષણ કરનાર, વિરૂદ્ધ ચેષ્ટા કરનાર,
ઘગસુ, સ્નિગ્ધ અન્ન ખાઇ લાગલીજ મહેનત કરનાર, એવા મનુ
(પેટમાંના અપક્વ પદાર્થ) વાયુથી શ્લેષ્મસ્થાને જાય છે અને ત્યાં તે
થઇ મસ્તકે જાય છે. ત્યાં કફ, વાત, પિત્ત, એમાં દુષ્ટ અનેક વર્ણનો
થઇ સોનસને કોપિત કરી, વાયુ કરીને એક વખતે કોપાયી તે
(કેડના ભાગમાં) પ્રવેશ કરી સાંધાને સ્તબ્ધ કરે છે તેને આમવાત
*લક્ષણઃ—અંગ મરડાઇ જવું, અરૂચિ, તરસ, આળસ, શરીરને જડ

* હેમોરાનાં બીજ ટાંક ૨, ખાંડ ટાંક ૨, સીંધુનો રસ ટાંક ૯
કરી ખરસાણી થુહરના દૂધમાં સાત દિવસ મર્દન કરી ચણીબોર પ્રમાણે
કરી ઉના પાણી સાથે આપવાથી રેચ લાગી પેટનો રોગ હઠાવે છે અને
બંધ થાય છે.

*આમવાયુની ઓળખાણ આપના એક અંધકાર મરડ (આંકડીવાળા
વર્ણનમાં લખે છે કે, મરડામાં આમ (કાચો આંડ) તથા એકલું લોહી અથવ
અથવા એ બન્ને પેટમાં મરડા કરીને સાથે પડે અથવા એકલું લોહી, પરૂ અથવા
પડે છે; અને આમવાયુમાં એકલો આમ સાદી રીતે અથવા મરડો કરીને
માંથી પડે છે એ બન્ને રોગથી ઉપગ સાપરી ઝાડ આવ્યા કરે છે અને કે
કાણ મરડો થાય ત્યારે સાથે તાવ પણ આવે છે. જીભ ઉજળી થાય છે, પે
દુખાવો થાય છે ... વખતે પીડા થાય છે અને કોઇને ઝાડામાં
વાળને લોહી કે પરૂના અથવા ... પડે છે એ રોગ થનારને
કાનુ દિવસ બેથી ત્રણ ચમચા, ... ઉકાળામાં ભેગા પાવું અને એક વખ
આપવાથી ફાયદો ન પડે તો એક એક દિવસના આંતરે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે
દિવસ ત્રણ ... વખત આપવું ... નાખવી દવા આપવી.—અગાશીના
તોલા ૧, પાણી ... ઉકાળી તેમ ...
... ન થાય તો ... ત્રણ ...

મધમાં અંજન કરવું. તે કાચ, શુક્ર, પડળ અને તિમિરનો નાશ કરે છે. (૪) લોઢાના વાસણમાં ત્રિફળાનો કાઢો ઘી નાખી રાખવો અને સાંજરે ભોજન પછી પ્રાશન કરવો: એટલે એક મહિનાના આંધળાને પણ દેખાતું થાય છે. (૫) ભાંગરાનો રસ ૬૪ તોલા, તેલ ૧૬ તોલા, જેઠીમધ ૧૬ તોલા, દૂધ ૬૪ તોલા, એ સઘળું એકત્ર કરી તેલ સિદ્ધ કરવું. તે નસ્યથી આંખોને ફરી સારી કરે છે. તિમિર (આંધારાં) ઉપર ઉપચાર×—(૧) દશમૂળોએ સિદ્ધ કરેલા ઘીમાં ચોપટ દૂધ અને ત્રિફળાનો કલ્ક નાખી તે પ્રાશન કરવું: એટલે વાતજ તિમિરનો નાશ થાય છે. (૨) ત્રિફળાં અને દશમૂળના કાઢામાં દૂધ અને એરંડતેલ નાખી રેચનાર્થ આપવું. (૩) જવખાણું, શતાવરી, ધાણું અતિવિષ, શિલાજીત અને ત્રિફળાંના કાઢામાં ઘૃત સિદ્ધ કરી આપવું. એ ઉત્તમ તિમિરનાશક છે. (૪) ઉપરસાળ. ત્રિફળાં, પારો, મોતી, ચંદન અને પદ્મકાષ્ટના ઘાંગી ગોળી કરી અંજન કરવું: એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાશ થાય છે. (૫) મરી, જેઠીમધ, વાવડીંગ અને દેવદારના કરડે નસ્ય કરવું. (૬) તામ્ર, ત્રિફળાં, શંખ, એલચીદાણા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એ સર્વ એકત્ર વાટી તેની ગોળી કરી અંજન કરવું. (૭) સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં મધ નાખી તે નેત્રમાં નાખવું. એથી ત્રિદોષ અને અનેક પ્રકારની રન્થા દૂર થાય છે. (૮) ત્રિફળાનો કાઢો અને કલ્ક તથા દૂધ એકત્ર કરીમાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરી તે રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૯) ચિત્રક, ત્રિફળાં, કડવાં પટોળાં અને જવનો કાઢો ઘી નાખી રાત્રે પ્રાશનાર્થ આપવો. આ કાઢો નેત્રોને હિતાવહ છે. પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ (પિત્ત દૂર થઈ વધવાથી બધા પદાર્થો પીળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) રસાંજન, ઘી, મધ, તાલીસપત્ર અને સોનાગેરુ, એને ગાયના છાણના રસમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૨) શિરીષનાં ફૂલ, જેઠીમધ, દારૂહળદર, લોધ્ર અને રસાંજનનું મધમાં અંજન કરવું. કફવિદગ્ધ દૃષ્ટિ (કફે કરી સર્વ પદાર્થ ધોળા દેખાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—ખાખરાનાં બીજ, પીપળીનાં ત્રિયાં, જાકરીનાં 'લીંડીઓના રસમાં કિંવા ગાયના છાણના રસમાં ગોળી કરી અંજન કરવું. રતાંધળાપણા ઉપર:—(૧) જાઈના અને કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં, હળદર, દારૂહળદર અને રસવંતી એ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. અથવા એનાં ગાયના છાણના રસમાં ગોળી કરી તે ઘસીને અંજવું. (૨) લીંડીપીંપર ગાયના છાણના રસમાં અગર ગોમૂત્રમાં ઘસી તેનું અંજન કરવું. અને અગથીઆની ભાજી રોજ ખાવી. (૩) મરી દહીંમાં ઘસી તેનું રોજ અંજન કરવું. (૪) નદીમાંના શુક્તશંખ સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, રસાંજન, મનશીલ, હળદર, દારૂહળદર અને ચંદનની, ગાયના છાણના રસમાં ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું. એટલે રતાંધ અને દિવાંધનો નાશ થાય છે. (૫) સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર મધમાં ઘસી અંજન કરવું એટલે રતાંધળાપણાનો જલદી નાશ થશે. (૬) કરંજબીજ, કમળનો પરાગ ચંદન, કમળ અને ગેરૂ એને ગાયના

× બહુધા મગજ ખાલી પડી જવાથી અંધારાં આવે છે, માટે ઘી અને તીખાંનું સેવન અવશ્ય કરવું. એનાથી મગજ શાંત થઈ તિમિરનો નાશ થાય છે.

નહિ. (૬) ફુદીનાનો રસ અને ડમરાનો રસ એકત્ર કરી આપવો. (૭) બીજોરાની જાલનો કાઢો આપવો. (૮) અનનસ ખાવું; એટલે કૃમિનું પાણી થશે. (૯) કાયફીનાં પાંદડાંના રસમાં આંબાહળદર ઘસી પાવી. (૧૦) કાયફી અને હીંગ લેઈ તેમાં મીઠું નાખી ઘીમાં ખરલ કરી પીવું. (૧૧) વડની વડવાઇઓના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૨) એરોડસ ખાવા આપવું, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. એ ખાધાથી મીઠું લાગે છે. (૧૩) કિરમાણી અજમો ૧ તોલો, વાયવર્ણાની છાલ ૧ તોલો અને ખડીસાકર ૩ તોલા, એનું ચૂર્ણ મોટા માણસને ६ માસાથી એક તોલા સુધી અને નાના બાળકને ૨ કિંવા ત્રણ ગુંજ સુધી આપવું. (૧૪) ઉંદરકનીનાં પાંદડાંનો રસ ચાંગળું ભરી પાવો; કિંવા તેનાંજ સુકાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો મધ સાથે આપવું. (૧૫) કપૂર અર્ધો રતિ અને થોડું કેસર રાત્રે આપવાં; એટલે સવારમાં કૃમિ પડે છે. (૧૬) ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ થોડી હીંગ નાખી આપવું. (૧૭) એક ચણોઠીભાર ફટકી મધમાં આપવી. (૧૮) બકામ લીમડીની અથવા પારિજાતની અને બકામ લીમડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમાં અથવા દુધમા આપવું. (૧૯) વાયવર્ણાની છાલ, એરોડ, કિરમાણી અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને સંચળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૦) કપિલા ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) નાગરમોથ, વાવડીંગ, લીંડીપીપર, ઉંદરકની, અરલુમૂળ, દાડમની છાલ અને બીલાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ-૩, અખરોડ-૫, અનનસ-૨, અર્જુનસાદડ-૧૦, અજવી-૭, આદુ-૫૩, આંબાહળદર-૪, આંબો-૨, ઇંદ્રજવ-૧, ઉંદરકની-૪, ઉંદરકની સ-૧, ઉંદરકની ગ-૧, એરોડસ-૧, કચૂરો-૩, ६, કપૂર-૮, કારેલી-૧૦, કાસાળુ-૧૨, કાળીજીરી-६, કાંચકી-૪, ૧૩, કિરમાણી અજમો-૧, કીડમારી-६, કેસર-૧૧, કોસકંદ-૧, કૌચ-૧, ખરશિંગી-૨, ખાખરો-૮, ૧૩, ગજો-૧૧, ડિકામાલી-૨, દાડમ-૩, નાગછત્ર-૧, પરોલકરુ-૭, પાન અજમો-૧, પીલુ-૧, પોપૈયો-૪, ફાંગળો-૪, ફુદિનો-૩, બાકુચી (હિંગોત્રી)-૩, બીજોરૂં-૧, બીલી-૪, ભારંગી-૧૧, ભિલામો-૧, ૪, મરવો-૭, મેંઢાશીંગ-૨, લીમડો (કડવે) -૧૪, ૨૧, ૨૬, વડ-૫, વાવડીંગ-૧, શિરોડી-૧૦, સતાપા-૧, સમુદ્રફળ-૧૨, સોપારી-૭. પિત્ત કફ સંબંધી જંતુ એટલે કરમ હોય તો તે માટે:—લીમડો (કડવો)-૨૪

જુઓ અનુભૂત ઔષધ.—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૬. ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૨.

પથ્ય.—ચોખા, ઘઉં, ઘી, તુવેર, મગ, કુમળાં વેંગણ, કાકું. અપથ્ય:—ગોળ, સાકર, દૂધ, કેળાં, માંસ, કોળું અને તેલ.

૧૯—કાનના રોગ.

કારણ:—કાન ખણવી, જળમાં ક્રીડા કરવી, કાન ખંજોળનાં દુખાવું, શરદીઆદિ મિથ્યા યોગ અને બીજા રોગ ઉપજાવનાર હેતુ. એ દોષોનો કોપ થઇ, કર્ણશિરામાં

ચિહ્નનો નાશ થાય છે. (૮) લવંગાદિ ચૂર્ણ:—૮ માસા લવંગ, એળચી અને જાયફળ એ અર્ધો તોલો, અફીણ ૧ માસો, એ બધી જણસોનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો તોલો પાવું; એટલે દારુણ કોલેરા, ગળ, અતિસાર અને શાંતિ (ઉલટી)નો નાશ થાય છે. (૯) વિષૂચિકા અતિ વધી હોય તો [illegible] ફિટ્કરી સમભાગ પાણી નાખી પાવું. (૧૦) અજમાનો ક્ષાર ફંડા પાણીમાં પાવો. (૧૧) ગુંદ કિંવા શીપ ઉપર લવંગ કિંવા જાયફળ અથવા નાગરમોથ [illegible] પાણી તપાવી ઠંડુ પાડીને પાવું. (૧૨) લીમડાના રસમાં જુની આમલી મેળવી પાવું. (૧૩) આદુંના રસ બે તોલા અને ધોળી કુંગળી (કાંદા)નો રસ બે તોલા [illegible] મિશ્ર કરી થોડું ઘી નાખી પાવો. પછી વારંવાર બે તોલા કાંદા (કુંગળીનો રસ) પાવો જ્યું. (૧૪) [illegible] માસા જાવત્રી દૂધમાં વાટી પાવી. (૧૫) આમલી [illegible] ભાગ અને મિશ્રી ૮ ભાગ એકત્ર વાટી, ધોળી કુંગળીના રસમાં મેળવી [illegible] [illegible] તોલા પાવો, એટલે ઉલટી અને ઝાડા તત્કાળ બંધ થશે અને [illegible] [illegible] પણ મરી જશે. (૧૬) હીંગ, સિંધાલવણ, ધોળાજીરૂ, સુંઠ, અજમો [illegible] [illegible] હરીતકીનું ચૂર્ણ [illegible] માસા [illegible] નવટાંક છાશમાં નાખી ને પાવી. તે [illegible] [illegible], મળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય, મલાવરોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧૭) મોગરી એરંડાના નળીઆ છાશમાં ઘસી, હીંગ અને સિંધવ નાખી પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં—અઘેડો-૧૪, આમલી-૨૧ [illegible] [illegible], ઇંદ્રાણિયા-[illegible] ઉમરો-૨૧, કચુરો-૫ કપાસ-[illegible] કાયફળ-૭, કારેલી-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કાલિંજન-૫ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જાયફળ-[illegible] [illegible] [illegible]-૦, [illegible]-૩ [illegible] [illegible] નાગરમોથ [illegible] [illegible] [illegible]-૪ [illegible]-[illegible] [illegible]-૧ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible], મરી-[illegible], મોગરી એરંડો-[illegible] [illegible] [illegible] લીંબુડી-૪ [illegible] [illegible] [illegible]-૧ [illegible] [illegible] કોલેરામાં [illegible] [illegible] [illegible] ને માટે— [illegible] કોલેરાના [illegible] [illegible] અને [illegible] માટે—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

૧૮- કોઢ.

[illegible]

[illegible]

કોઢ અને લીંડીપીપર, એ બોકડાના મૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે ધોળો કોઢ દૂર થઈ સુખ થશે. (૯) લાખ, વિશેષ ધૂપ, કોઢ, ઝિંવા વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર, ધોળા સરસવ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, મૂળાનાં બિયાં, કુંવાડીઆનાં

ચણોઠી જેવા હોય છે. એ સાત મહાકુષ્ટ, મનાય છે. ૮ જેનું સ્થાન મોટું અને માછલીનાં ભીંગડાં સરખો હોય તે એક કુષ્ટ. ૯ હાથીની ચામડી જેવી જેની ચામડી હોય તે ગજચર્મ. ૧૦ ગળી સહિત લાલ ચામડી હોય, ચળ ઘણી, ફોલ્લા ફુટેલા જેવા હોય અને હાથનો સ્પર્શ સહી ન શકાય તે ચર્મદળ. ૧૧ ઘણી ખુજે એવી કાળા રંગની ઝરતી ફોડલીઓ હોય તે વિચર્ચિકા. (એને લોકો ખરજવું કહે છે.) ૧૨ ઝીણી અને ઘણી ફોડલીઓ હોય તેમાંથી રસી ઝરે અને વધુર ખુજે તે પામા (એને ખસ કહે છે.) ૧૩ હાથ પગ વગેરે ફાટી લોહના થાય તે વેપાદિક (એને બ્યાઉ કહે છે.) ૧૪ વિસ્ફોટકનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં જુદું છે. ૧૫ ઉપસેલી લાલ રંગની ફોડલીઓમાંથી ખજવાળ ઘણી તે દરૂ એટલે દરાજ કે દાદર. ૧૬ ચામડીમાં સુકા વણુના સ્થાન મોટાં કાળાં, કઠોર, ખરબચડાં અને કઠોર સ્પર્શવાળો હોય તે કિટિભ. ૧૭ ઘણી ખજવાળ આવે અને રાતા ફોડલાથી વ્યાપ્ત હોય તે અલસ. ૧૮ લાલ રંગનો ભળતો બળતરાવાળો અને જખમો હોય તેને સતારૂ કોઢ કહે છે. કચ્છુ કુષ્ટ નામે એક પામાનો ભેદ છે, તેનાથી ખસના કરતાં મોટી ફોડલીઓ થઈ તીવ્ર દાહ થાય છે તેને લોકો ઉંટી ખસ કહે છે.

સંમર્દીત ઉપચારો:—(૧) પહેલાં કાચા એરંડીઆ તેલનો રેચ આપી ૪ તોલાના વજનમાં વધુ લોપડલો, અથવા રેવચીનો શીરો ૪ માસા, તજ ૨ રતિભાર મુ૦ માસા ૧. હરિતાની એળીઓ માસા ૪, એલચી દાણા ૧૫, લીંડીપીપર ૧ માસા અને નસોતરનો માજુ ૮ માસા, એ રીતે પહેલી ૭ ગોળી આપી જુલાબથી વધારે માજુ સાથે ખરચ કરવી. તેની ચણા ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી સુકાવા દઈ તેમાંથી રોજ ૬ થી ૭ સુધી સાત દિવસ રાત્રે ગળી વખતે ગરમ પાણી સાથે આપવી. અથવા ૧૪ દિવસ આપવી. અથવા કાચા હીરાનો જુલાબ [illegible] લાકડ તોલો ૦॥ અને ઉનાબ દાણા ૭ [illegible] [illegible] અને નાગરમોથ તોલો ૧, કપૂર તોલો ૧, કમાડ મરીનો તોલો [illegible] [illegible] માસા ૨ ધાવડીના ફૂલ તોલો ૧ અને ખારો તોલો ૧ કે [illegible] [illegible] બાફી પાણી નાખવી અને પાણીને ગાળવું [illegible] [illegible] ચુરી મળવું તોલા ૫ ના પુંવાડ જેવી બે વખત [illegible] [illegible] અને ખુરદા કરવું. એમ તૈયાર કરેલ મલમ [illegible] [illegible] ચોપડવું. દિવસે ચોપડવું [illegible] [illegible] [illegible] મલમ કે બીજો મલમ ચોપડે નહિ અથવા [illegible] [illegible] મલમ થી મળે ચોપડવો. અથવા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

નાગીઅરી-૧૦, ૧૧, નિંઆરા-૧, પીંપળો-૫, પીળા મંતુગે-૯, ભારંગી-૧, ૬. માલકાંકણી-૨, મુગવેલ-૧, ૨, મેંઢાશીંગ-૩, મોરવેલ-૧, લીંમડો (કડવો)-૧. ૧૨, ૧૫. શિરહોડી-૫, સુખડ-૨, સોપારી-૮. દાદર માટે:—અઘાડી-૫ એરંડો-૬, કાસુંદરો-૧, ૭, ડીકામાલી-૨, કુંવાડીઓ-૩, ખાખરો-૨, ખાજો-૫ તી-૩, ગજકર્ણી-૨, ગરમાળો-૧, ગવાર-૧, ગુગળ-૮, ચમેલી-૨, જાનેવ-૨, તુળસી-૯, ૧૪. ધુત્તર-ત્રણ ધારીઓ-૬, નાગદમની-૩, નાગીએરી-૧૦, પારિજાતક-૧, ૫ુંવેગો-૧, ફુદિનો-૫, ભોંગ (હીરાબોળ)-૧, બીઆમો—૨૨, બોંયમગ-૧, મીઠીઆવળ-૩, સમણ-૧૯, વછનાગ-૫, વાગુંબા-૧. શરદીથી શરીરને ખરજ આવે તે માટે:—ઉંદરકની ગ ૪.

જુઓ ગોળ૦ મા ખરજ (ચેળ) જવા માટે:—છાજુ-૪. જુઓ પ્ર૦ ઓ૦ માં દાદર માટે —હરિણશૃંગ-૪. સડેલા કુષ્ઠ (કોઢ) માટે:—અરિષ્ટાર્ગ-૪ ખરજ (ચેળ) જવા માટે ગોરોચન-૪, સમુદ્રફીણ-૪, હરિણશૃંગ-૪.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—દાદર માટે આયભિષક્ના પ્રથમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૨, ૧૩ ૧૯, ૨૭, ૩૮. ખસ માટે:—નં. ૩૦—૩૧.

ખરજવા ઉપર ઉપચાર*—(આ રોગ હાથ અને પગ ઉપર પ્રથમ ખરજવુંન ઉત્પન્ન થઇ લોહી દુષિત કરી ઉપરને ઉપર પ્રસરતો જાય છે. એમાં અતિશય દાહ અને ખરજ હોય છે. એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં "ઇસબ" કહે છે. (૧) બેટાની લીંડીઓનું પાતાળયંત્રવડે તેલ પાડી ચોપડવું. (૨) મોરથુથુ અને ફળી ચુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૩) આવળના મૂળની રાખ [illegible] નાખવા. (૪) ત્રિફળા અને [illegible] તેલમાં પકવી તે તેલ ચોપડવું. (૫) [illegible] મોરથુથુ, મુરદારશીંગ અને કાથો એ થોડું થોડું [illegible] કેળાની કચરાટમાં [illegible] ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૬) [illegible] ખરલ કરી ચોપડવું, એટલે ખરજવું, ખસ, દાદર, ચળી, [illegible] ફરી વગેરેનો નાશ થાય છે. (૭) [illegible]

[illegible]

કાઢો આપવો. (૫) ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી તે આપવો. (૬) સુરવારી હરડેનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી આપવું.(૭)મીણ,મજીઠ અને રાળના તેલવડે કિંવા રાળા મેદના તેલવડે અભ્યંગ કરવો:એટલે વાતરક્તની પીડા દૂર થશે.(૮)એરંડમૂળ,અરડૂસી અને ગળોનો કાઢો આપવો.(૯)ખેરનો કાઢો બે વાર આપવો.ઉપર ઘી ભાત ખાવાં તથા નિર્વાત સ્થળ એ પથ્ય કરવું: એટલે કુષ્ઠાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. (૧૦) શુદ્ધ કરેલો કલગારીનો કંદ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને મીઠાનું ચૂર્ણ એકત્ર કરવું. તે મધ અને ગાયના ઘીમાં ૧૦ માસા આપવું; એટલે અનેક પ્રકારના રક્તવિકાર, પાદદાહ, પગ ફુટે છે તે, માથાનું દુઃખ, અસાધ્ય વાતરક્ત અને કોઢનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોરખમુંડી અને કડુનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૨) કડવા લીમડાનાં પાંદડાનો અગરસ કિંવા તેનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી રસ કાઢવો અને તે પાવો. (૧૩) ખજૂરનો અર્ક કાઢી તેમાં એરંડતેલ નાખી તે આપવાથી વાતરક્ત અને ધનુર્વાત દૂર થાય છે. (૧૪) મોગલી એરંડાના બિયાંનું તેલ, રોગગ્રસ્ત એવી સર્વ જગાએ દિવસમાં ચાર પાંચ વાર ચોપડતા જવું. (૧૫) ધોળી ગુલબાશીનો કંદ ૧ તોલો ગાયના તાજા દૂધમાં દિવસમાં ત્રણ વાર લેવો. એ ઔષધ હમેશાં ૩ મહિના આપવું. (૧૬) અમૃતાઘૃત:—ગળો લાવી થોડી કુટી તેમાં તેનાથી ચારગણું પાણી નાખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી તેમાં કાઢાના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી નાખવું. એ ઘીનો ચતુર્થાંશ ગળોનો કલ્ક કરી અને ઘીથી દૂધ ચોગણું તેમાં નાખી ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી. પછી તે ગાળી લઈ પીવું તેણે કરી વાતરક્ત અને કોઢ જલદી દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા —આમળાં—૪, ઉમરો—૧, એરંડો—૧૮ કારેલી—૫, કામાખ્યુ—૮, કોચીજન—૩, ખજૂરી—૧૨, ખટખટી—૩, ગંધ—૧૫, નગોડ—૨, પાડેરેશ—૨, મજીઠ—૬, મરી—૧, માકડી—૧, મોગલીએરંડો—૧૦, ગ[illegible]—૫, હરડે—૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ મા—જૂનાં પર્વ—૨.

પથ્ય:—જૂના ચોખા ઘઉં ચણા, મગ, તુવેર, મઠ, બકરી, મેંઢી, ગાય અને ભેંસનું દૂધ મલાઈ [illegible] નવા અંકુર, ભાજી, [illegible], કારેલાં [illegible], [illegible] આમળાં [illegible], [illegible], સરસવ, માખણ, [illegible] [illegible] ઘી [illegible] અપથ્ય:—દિવસે નિદ્રા, [illegible] [illegible] લાગે તાપ, દારૂ [illegible] માંસ, વિરુદ્ધ ભોજન, [illegible] [illegible] માંસ, [illegible] [illegible], તીખા ઉષ્ણ, તુગ [illegible] [illegible]

૨૩ ગોથું (વાઈ.)

[illegible]

ગા વ૦માં—દૂધ-૩. પ્રા૦ આ૦માં—કુકડાના પાક-૩.

(૨) તાંબાનો કાટ.

લક્ષણો:—જે તાંબાના વાસણને કલાઇ નથી હોતી તે વાસણમાં અન્ન રાખવાથી તે કટાઇ જાય છે; અને તે અનાજ ખાધાથી જીભ સુકી અને કડી થઇ જાય છે, પેટમાં ઘણુંજ દુઃખે છે, લોહીનો ઝાડો થાય છે અને ઉલટી થાય છે. એ ઉપર ઉલટી થવાનો ઉપાય યોજવો. ×

(૩) જંગાલનું વિષ.

જંગાલ એ લીલા રંગની ભૂકી છે. એમાં સોમલ હોવાથી તે પેટમાં ગયે હોય તો સોમલના જેવા જ વિકારો થાય છે. જંગાલના વિષ ઉપર:—સોમલનાજ ઉપચાર કરવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—દ્રાક્ષ—૩.

(૪) હડતાલ અને મનશીળનું વિષ.

આ બન્ને પદાર્થોમાં સોમલ હોય છે. એનાં વિષનાં લક્ષણ સોમલના વિષ પ્રમાણે થાય છે. હડતાલ, મનશીળ અને જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) જીરૂં અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપવાં. (૩) કોળાનો રસ આપવો. (૪) ધમાસો, રાજહંસ, પીળી જુઇ, કરીઆતુ, એમાંથી એકનો કાઢો પીવા આપવો. (૫) મધુક્ષીનો (નોળવેલનો) રસ સાકરમાં આપવો. (૬) ધોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ પીવા આપવો. (૭) અળસીનાં બીયાં અને મરવાનાં બીયાંને ઉકાળી મધ નાખી પાવું એટલે ઉલટી થાય છે. ઉલટી થયા પછી દૂધ અને બેદાણાનો લુઆબ પાવા આપવાં. (૮) નવટાંક દૂધમાં ૫ તોલા ઘી અને તેટલીજ સાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કરીયાતુ-૬, ગરણી-૫, જીરૂં-૬, દ્રાક્ષ-૩, ધમાસો-૭, નોળવેલ-૨, મરી-૯, રાજહંસ-૨. જુઓ ગોવૈ૦માં—દૂધ-૪.

+ કોઇ શખ્સે તાંબાના વાસણમાં કટાઇ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા પિત્તળના વાસણમાં કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા જંગાલ કે જે તાંબામાંથી બને છે તેવી વસ્તુ ખાધામા આવી હોય, તો તેના ઝેરથી ગળામાં બળતરા બળે, પેટમા વાઢ થાય, તાવ આવે અને ઉબકા આવે છે. એવું થાય કે તરતજ તે માણસને ગળામાં આંગળી નાખીને અથવા ગરમ પાણી ખૂબ પાઈને ઉલટી કરાવવી. અથવા ગરમ પાણી, બદામનું તેલ, માખણ, ગાયનું ઘી, એ સર્વ એકઠું કરી વારંવાર પાવું અને ઉલટી કરાવતા જવું. ઉલટી થયા પછી બાવળનો સોંદ સુંદર તોલા ૩ લઇ ઝીણો ખાંડી ગરમ પાણી શેર ૧ માં મેળવી કલાકમાં દશ બાર વાર પાવુ. (૨) અળશીના બીજની ચહા બનાવી ટાઢી પાડી પાવી. (૩) ગાયનું ઘી, માખણ કે દૂધ છૂટથી આપવું. જે માણસના ખાધામાં પારો કે હરતાલ આવી હોય તેને પણ આ તાંબામાં ઝેરમાં કહેલા ઉપચારો કરવા.

\

--

ને યોગે બધા શરીરમાંનું લોહી દૂષિત થઈ સર્વ શરીર ઉપર અને હાથ, પગ, અંડ તથા મુખ ઉપર નાયટાં જેવી ચાંદીઓ પડી તેનું પરિણામ દુસ્તર વ્યાધિ જેવું (મહારોગ જેવું) થવું અને અતિશય દુઃખે (મરણીએ) લિંગનાશ, કૃમિ, મૂત્રસંરોધ, મૂત્રનું સરવું, ચાંદાં, ઇત્યાદિ વિકાર થવા અને તણખા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપદંશથી થનારાં પરિણામ:—આ રોગ ઉપર તુરત ઉપચાર કરવા. ઉપદંશના યોગે મુખ્યત્વે કરી શરીરમાંનું શુક્ર અને શોણિત (ધાતુ અને લોહી) બગડી પહેલા સત્ત્વ વીર્યનો નાશ થાય છે, પછી લોહી રોગવાળું થાય છે, સંતતિનો અભાવ થાય છે. શક્તિ ક્ષીણ થવા પછી અર્થાત્ શરીર થોડું નિસ્તેજ થાય છે. અરુચિ, અન્નાદ્વેષ એ ઇત્યાદિ થઈ શરીરમાં તાવનો સંચાર થાય છે તેમજ ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે; અને સર્વ હાડકાંમાંનું તેજ નષ્ટ થઈ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. બહુ કરીને દોષ તેજ વખતે યોગ્ય ઉપચાર થઈ ન બેસી જાય અથવા ફરી તમાનો [illegible] ને (ઉપશમ ન થાય, તો મરણી શરીરમાં ભરી જાય અંગ, ગળું [illegible] પડી [illegible] તેમાંથી દુર્ગંધીયુક્ત પરુ અને પાણીનો સ્રાવ થાય છે [illegible] શરીરમાંનું મજ્જા લોહી બગડી જઈ ગંદવાળું થાય છે. શરીરને દુર્ગંધ [illegible] ઉપર મગ આવે છે. પેટમાં [illegible] સંચાર થાય છે [illegible] અને તેથી પરિણામ થાય છે.

ફિરંગોપદંશનાં સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ—ફિરંગ નામના દેશમાં એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે [illegible] ફિરંગ [illegible] એ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ થયો [illegible] અથવા [illegible] પુરુષને થયો હોય તેના અતિ સહવાસ કરનારાં [illegible] ભેદ:—બાહ્યફિરંગ—આભ્યંતરના અમ [illegible]

પાદડાનો રસ આપવો, એટલે આમ મટશે. (૬) ખિજડીનાં પાદડાં એક મુઠી વાટી તેમાં થોડું જીરૂ અને સાકર નાખી ૭ દિવસ આપવાં. (૭) હિંવછીંગીના પત્તાનો રસ ગાયના દુધમાં ૪ તોલા પર્યંત મેળવી તેમાં જીરૂ અને સાકર નાખી આપવો. (૮) કડવા પરવળ, કડવો લીમડો, હરડે, આમળાં અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો, કિંવા ખર અને અસાળુનો કાઢો ત્રિફળા સહિત કિંવા ગુગળ સાથે પાવો, એટલે સર્વ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. (૯) આંબાની છાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લઈ ૧૬ તોલા બકરીના દુધમાં નાખી ૭ દવસ પ્રાશન કરવો. તે ઉપદંશ-વ્રણને હિતકારક થાય છે. (૧૦) જાઈનાં કુમળાં પાદડાંનો સ્વરસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી બે તોલા અને કિંચિત્ ગોળ નાખી તે સવારે સેવન કરવું; એટલે પાંચે પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય જ. એ ઉપર ઘઉં અને ઘીનો પથ્ય કરવો. (૧૧) આકડાના અને કરમદીનાં મૂળની છાલ, હિંગળોક, હરતાલ અથવા ભિલામો, એકત્ર કુટી ચલમમાં નાખી હોકામાં પીવા આપવો, એટલે મોઢું આવશે. પછી રોગ સારો થાય. પછી ફટકડી અથવા ખેરની છાલ અને બાવળીઆની છાલ ઇત્યાદિનો કાઢો કરી તેને મુખમાંથી ગળી પાવો.

શરીરમાંથી જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે:—(૧) ગોખરૂ ૧ તોલો, [illegible] તોલો અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એનો અષ્ટમાંશ કાઢો આપવો. (૨) [illegible] પવન વાઢેરીનું બીયું ગાયના દુધમાં ઘસી દરરોજ એક વખત સેવન કરવાથી શરીર ઉપર ફોલ્લા થાય અને સાધારણ ચાંદીઓ સારી રીતે [illegible] શરીરમાનું લોહી શુદ્ધ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ક્ષય, નાડીવ્રણ ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર એ દિવ્ય ઔષધ છે. જે રોગીના શરીરપર ચાંદીઓ ઉઠતી હોય તેને આગર ઔષધ [illegible] પાણીમાં ઘસી ઉપર ચોપડવું. [illegible] ઉપદંશના [illegible] તે જગ્યા ખોદી મૂળ [illegible] વહેરવું. એ [illegible] ઉપદંશનો ક્ષય કરસે, [illegible] શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા [illegible] ખડીસાકર [illegible] તોલા [illegible] નાખી સર્વ [illegible] દિવસ [illegible] [illegible] રોગી સશ- [illegible] આ ઔષધથી નમુખાયે [illegible] (૬) [illegible]

[illegible]

ગરમીની ચાંદી [illegible] વાસ્તે:—[illegible] ઉપર

[illegible]

ઉપરસાલ-૩, કાકડી-૭, કાનરવેલ-૧, કાળિજીરી-૪, કાંસાગી-૪, ખીજડો-૩ ગોખરૂ મોટા-૧૧, ડમગે-૨, ડુંગળી-૧૧, ધોળો મરવો-૧, સીંમડો (કડવો)-૬ વાકેરી-૨, શિમજો-૪. આગંતુક ગરમી માટેઃ—ગોમેદ-૧, ચજુકઓઆ-૪ મરવે-૬, સાગ-૪, સુખડ-૭. સર્વ પ્રકારની ગરમી દૂર થવા માટેઃ—અરડુ-૭ આંબો-૧૮, ડમરા-૨, હરિયાળુ—૧, કાંડવેલ-૧, કેવડાનું ઝાડ-૫. ગરમીના યોગે શરીરે ચાંદાં થાય તે માટે—અરડુ-૮, અરિઠાં-૭, કાળી કેવડ-૧, કપુર-૬, કાંટી ગોખરુ-૪, ખપાટ-૨, ગળણી-૪, ગોરખ આમલી-૫, પીળો ધંતુરો-૩, સુગંધ-૨, મોગરી એગ્રો-૫, ૬, મોરવેલ-૧, લસણ-૧૬, શરસડો-૬, સોના-રૂપા-૨, હરડે-૧૮ ઇન્દ્રિય લાલ થાય કે ઉપર ચાંદીઓ થાય તે માટેઃ-આમળાં-૩૪, તરબુચ ૪

જુઓ અનુભુત ઔષધઃ—ઔષધિક્રિયાની ગુટિકા પ્રયોગની ટીપણીમાં નં. ૬. રસાયનની ટીપણીમાં નં. ૧ મલમની ટીપણીમાં નં. ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૧૦, ૧૬ ૩૬.

બદઃ—ગરમી અગર ઘણું શ્રમનો ઉપરનો સંધિમાં લાંબી ગાંઠ આવે છે તેને બદ કહે છે તેના ઉપદ્રવ થવાથી મોટા કષ્ટ અને ઘણા હાલે પાકે છે અને તેના અતિ દુઃખદ થાય છે બદ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) સારી ગાંઠ બંધાય તો તેને પુષ્કળ જળો લગાડી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીંમડાના પાંદડાં, થોડું પાણી નાંખી તેમાં દગડ અને ઘી નાખી, ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૨) ચુનો, દમડીપા-ડખુસે અને લીંબાનો એકત્ર બારીક તેનો પટી લગાવવી. (૩) લસણ, બીલામો અને ગેરુની ખાસ એકત્ર વાટી ઉપર ચોપડવી. (૪) ચિત્રાના મગ લીંબુના રસમાં [illegible] (૫) [illegible] અને ચંબુડાની દાગ પાણીમાં ઘસી કિંચિત [illegible] ઉપર [illegible] આ ઔષધ [illegible] (૬) નીરજના [illegible] લાલચણા [illegible] ઉપર લગાવી [illegible]

લક્ષણ:—કારણ નહિ છતાં હસવું, ગાવું, નાચવું, પ્રીતિ કરવી, લજ્જા છોડવી, બુદ્ધિ વિપર્યય થવો, રોવું, ઉંઘનો નાશ, એકાંતે જઇ કંઇ કહેવાથી ઉદ્વેગ કરવો, ભ્રમ, એ લક્ષણો હોય છે. અસાધ્ય લક્ષણ:—જે રોગી મ્હોડું ઉપર કિંવા નીચે રાખી રહે છે, સવકાળ જાગ્રત રહે છે: એને ક્ષીણ એવો અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) ઓથા (વાઇ) ઉપરનાં ઔષધો આપવાં. (૨) નવસાર અને ચુનો એકત્ર કરી દાબડીમાં ભરી તે સુંઘવાને આપવું. (૩) ધોળી ડુંગળીના રસનું અંજન કરવું. (૪) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હીંગ, સિંધવ, ગોરોચન, કટુ, સરસવ, કરંજબી, ધોળો સિરસ, એ સમભાગ લઈ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું: એટલે ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ (ઉન્મત્ત વાયુ) અને ગેયું (વાઈ) દૂર થાય છે. (૫) રોગીને બાંધી રાખવો. સર્પ ઇત્યાદિ ભયંકર જનાવરો દેખાડી બીવરાવવો અને શરીરે સરસવનું તેલ ચોપડી ગરમીમાં બેસાડવો અથવા જમીનપર સુવાડવો. ગરમ પાણી તેના શરીરપર રેડવું: કિંવા લોઢાદિક તપાવી ડામ દેવાનો ભય દેખાડવો. (૬) બ્રાહ્મી, કોળું, શંખાવલી અને રાખાવળીના અલગ અલગ જુદો જુદો કાઢી તેમાં મધ અને કોષ્ટનું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી જવા ઉન્માદ રોગ દૂર થાય છે. (૭) ધંતુરાનાં પાંદડાંનો રસ અથવા બિયા ૪ અથવા ૫ ઘીમાં આપવાં. (૮) ધમાસાનો અથવા બ્રાહ્મીરૂડૈનો કાઢો ઘીમાં નાંખી આપવો. (૯) દશમૂળનો કાઢો ઘી નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ મા:—અમથીઓ–૩, કારિવણી–૯, ડુંગળી–૨, તુંવર–૫, ધંતુરા–૧૦ પરોસકટુ–૯. બીજોરૂં–૧૫, ૨૦, બ્રાહ્મી–૧. મજુરો—૧, સાપ–૯, વજ–૪ રાખાવળી–૬ જુઓ ગો વૈ૦ માંથી ૯.

પથ્ય:—ઘઉ મગ ચોખા શાલ્યન્ન દૂધ ઘી, જુનું કોળું, પરવળ, સાકરન, તાડફળ, નાળિયેર, કેરાં અને દ્રાક્ષ. અપથ્ય—ગરમ ભોજન, મદ્ય (દારૂ), વિરૂદ્ધાશન નિદ્રા ક્ષુધા અને તૃષાનો રોધ કરવો, વ્યાયામ કરવો, કારેલાં અને શાક પાલો.

૨૭—જુનો ઝાડો (સંગ્રહણી.)

કારણ—અતિસાર મટે થવા છતાં અગ્નિ મંદ હોય છે. તેમાં વિરૂદ્ધાહાર ખાવાથી તેનો દોષ આમાશય અને ગ્રહણી સ્થાન દુષ્ટ થાય છે એથી આમરૂપ મળ [illegible] લાગે છે [illegible] સંગ્રહણી કહે છે અતિસાર સિવાય પણ મિથ્યા આહારાદિ

[illegible] ટાંક— [illegible]કડાછીગ ટાંક— [illegible] ટાંક — પુરામાનીવજ ટાંક ૨, કાળી- [illegible] ટાંક — [illegible] સહેંડ ટાંક —, આમળા ટાંક–૨, પીપ [illegible] ટાંક [illegible] ટાંક [illegible] ટાંક —, કડાછી ટાંક —, સુંઠ ટાંક–૨ [illegible] અને રસ્ખારા ટાંક–૨ ઘઉ [illegible] ઘી [illegible] ખાવું [illegible] અને તો [illegible] બાલકોનાણી જ્યારે

પૂર્વરૂપ:—તરસ, આળસ, શક્તિહીનતા, એ લક્ષણો થાય છે. જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે તેટલા માટે અન્ન વિદગ્ધ થાય છે, એટલે કરપલા જેવું થાય છે તેથી તે અન્નનો પાક જલદી થતો નથી અને શરીરને ભારેપણું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) સુંઠના કાઢામાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું. [illegible] વાયુનું અનુલોમન કરે છે અને સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, બરોળ, ઉદરરોગ તથા જ્વરને નાશ કરે છે. (૨) સંગ્રહણીની શાંતિને અર્થે સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી છાસ પીવી. અન્ન હળવે હળવે કમી કરવું અને છાશ વધારતાં જવું; એટલે સુધી કે છાશ અન્ન સિવાય આહાર થઈ શકે. મૈથુન અને ક્રોધ એ વર્જવાં. (૩) ચીત્રક [illegible] અને સિંધવ એનું ચુર્ણ કેવળ દહીં ભાંગેલી છાશ આપવી; ને સંગ્રહણી, અર્શ, અતિસાર અને વાયુનો નાશ કરે છે. (૪) કુમળા બીલાના કાકમાં સુંઠ ચૂર્ણ અને ગોળ નાખી આપવું અને છાશ તથા ભાત પથ્યને માટે આપવાં. (૫) અજમો, પીપરીમૂળ, [illegible], તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, ધાવડીનાં ફુલ, અંબાડી, હીંગળોક તથા [illegible], એ એકેક તોલો અને સાકર [illegible] ભાર, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી રોજ એક તોલો આપવું અને ઉપર [illegible] [illegible] પણ એટલે સંગ્રહણી, પિત્તસંગ્રહણી અને પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. (૬) [illegible] તથા [illegible] જેવા મળ થાય છે તેને બીમા [illegible] નાખી પાવું. (૭) તાલીસાદિવટી—તાલીસપત્ર, [illegible], મરી, એ ચાર ચાર તોલા, ચીત્રક અને પીપરીમૂળ એ [illegible] તોલા, સુંઠ [illegible] તોલા, ચાતુર્જાત અને [illegible] એકેક તોલો એ બધાનું ચૂર્ણ કરવું. ચૂર્ણથી બમણો ગોળ, એમાં [illegible] તોલાની ગોળી કરવી. [illegible] સંગ્રહણી, ઉલટી, ઉદરરોગ, [illegible] જ્વર, [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible]નો નાશ થાય છે. (૮) [illegible] [illegible] [illegible] એક તોલો આપવી [illegible]

[illegible]

૨૮—ઝાડો અથવા અતિસાર અને મરડો.*

કારણ—પ્રમાણ કરતાં અધિક ખાવું, જડ પદાર્થનું સેવન કરવું, અતિ સ્નિગ્ધ, અતિ તીક્ષ્ણ, અતિ રૂક્ષ, અત્યંત પાતળું, એવા પદાર્થ ખાવા; વિરૂદ્ધાશન, અન્ન પાચન થયા સિવાય તે ઉપર પુનઃ ભોજન કરવું, અપાર અન્ન ખાવું અતિ મદ્યપાન કરવું, દુષ્ટ પાણી અથવા પ્રકૃતિને ગમે નહિ એવા

---

* વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, શોક અને આમ, એમ ૭ પ્રકારનો ઝાડો છે. અપાતિસાર, રક્તાતિસાર અને મરડો પણ એ સર્વના પેટામાં આવી જાય છે. ૧—ઝાડો કાળો લાકાશ ઉપર ઉતરે અને ઝાડામાં ફીણ મળેલું હોય તથા લુખો અને થોડો થોડો વારંવાર આમ સહિત આવે, ઝાડો થતી વખતે પેટમાં પીડા થાય તે વાયુનો. ૨—ઝાડો પીળો લાલ, કાળો તથા દુર્ગંધિ સંયુક્ત પાતળો થાય તથા ગુદા પાકી જાય, શરીરમાં પરસેવા આવે, તરસ લાગે, શરીરમાં દાહ તથા મૂર્ચ્છા થાય એ પિત્તનો. ૩—ઝાડો ચીકણો, મોળ, દુર્ગંધવાળો, શીતળ, થોડી પીડાની સાથે ઉતરે તથા [illegible] અરૂચિ હોય તે કફનો. ૪—ભુંડના માંસ સરખો ઝાડો હોય [illegible] તરસ, તન્દ્રા રહે, નરમ, મુખશોષ, ભ્રમ, મોહ થાય તે ત્રિદોષનો. [illegible] લક્ષણ જાણી, ૬ઠ્ઠે ભાગ [illegible] થાય તો તે અસાધ્ય [illegible] આ આર્તિના નાશથી શોક કરે, આ શોક પેટના અગ્નિને [illegible] શરીરની બહારનું તેજ પેટમાં જઈને રૂધિરને બગાડે [illegible] ગુદાદ્વારે ચણોઠી જેવો [illegible] અને તે શોક દૂર થવાથી જાય છે. [illegible] થાય તેને ભયાતિસાર જાણવો. ૭—આમાતિસારથી પ્રથમ [illegible] અજીર્ણ થાય અને પછી ન પચે એવા [illegible] આ સર્વ દોષોને તથા ઝાડાને [illegible] અનેક રંગનો હોય છે [illegible] ઝાડામાં [illegible] પણ [illegible] રક્તાતિસાર [illegible] પિત્ત વધી [illegible]

મરડો. [illegible] મરડો [illegible] વાયુ વધીને [illegible]

[illegible]

કરી તે ચોખાના પાણીમાં આપવું. (૮) બાળહરડે, અતિવિષ, સિંધવ, સંચળ, ખેડાવજ અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૯) સુરણને સુકવી ચૂર્ણ કરવું અને ઘીમાં તળી આપવું. (૧૦) જાયફળ, સુંઠ, રાળ, માયફળ (ભાંગ) અને ખજૂર, એ દરેક ૭ ૭ માસા લઈ ચૂર્ણ કરવું: અને તે ચૂર્ણના વજન જેટલી તેમાં વગડાઉ છાણાની રાખ મેળવી, ચોખાના ધોવરામણમાં દરેક વખત દોઢ માસા પ્રમાણે બે વખત આપવાથી જીર્ણાતિસાર, આમાતિસાર અને રક્ત દૂર થાય છે. (૧૧) લસણની કળીમાં અડદના દાણા જેટલું અફીણ ભરવું અને અંગારા ઉપર શેકી ખાવી, એટલે આમાતિસાર તુરત દૂર થાય છે. રક્તાતિસાર ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાબુ, બોરી અને આમલીનાં પાંદડાંનો અંગરસ કાઢી તેમાં મધ, ઘી અને દૂધ નાખી લેવાથી મહાન રક્તાતિસાર મટી જાય છે. (૨) લસણ ૪ તોલા અને થોડાં આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આપવો. (૩) જીરું જરા ભાંગી બાળવું અને તેના ગરમાં ગોળ મેળવી વાટી ગરમ પાણીમાં સેવન કરી પીવું. (૪) કુંવળી બારીક [illegible] ચાર પાંચ વખત [illegible] નાખવાં અને તે [illegible] ચોખા દહીં સાથે ખાવા આપવાં. (૫) [illegible] માખણમાં તલની ભૂકી મિશ્ર કરી ઉમરાનાં પાંદડાં ઉપરનો ૫ [illegible] અને સાકર નાખી આપવું. (૬) કડાની છાલ, અતિવિષ, [illegible] અને નાગરમોથનો કાઢો આપવો. (૭) દાડમની છાલ અને કાચા બીલાંનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૮) ચોખાના ધોવરામણમાં ચોકખું ચંદન ઘસી તેમાં મધ અને સાકર નાખી આપવું. એટલે રક્તાતિસાર, દાહ, શોષ અને મોહ દૂર થાય છે. (૯) કાચા બીલાંનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર અને પેટશૂળ, આમશૂળ દૂર થાય છે. (૧૦) આંબાની ગોટલી છાશમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી આપવી. (૧૧) શતાવરીનો રસ સાકર નાખી આપવો. સર્વાતિસાર ઉપર ઉપચાર:— (૧) અફીણ અને કેસર સમભાગ [illegible] ([illegible]) બોરના પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી અને એક ગોળી મધ સાથે આપવી. (૨) લીંબુ કાપી અંદર [illegible] ભરી [illegible] કરી આપવું. [illegible] રસમાં અફીણ મેળવી આપવું. (૪) નિર્ગુંડી મોટા [illegible] પાંદડાંનો અથવા [illegible] રસ કિંવા અરડુસીની છાલનો [illegible] એમનો [illegible] પણ અંગરસ લેવાથી સર્વ અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) [illegible] અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ [illegible] આપવું એટલે અતિસાર દૂર થાય છે. (૬) વાળો, [illegible], [illegible] કડાછાલ [illegible] ફૂલ [illegible] અને સુંઠનો કાઢો આપવો. [illegible] કાઢો અથવા બીલાંનો [illegible] નાખી આપવું. (૮) આંબાની [illegible] એટલે દાહ અને અતિસાર દૂર [illegible] નાગરવેલના રસમાં [illegible] છાશમાં આપવી. (૧૦) [illegible]

ધંતૂરો-૮, નેપાળો-૧, નોળવેલ-૧, પાડેરવો-૩, પીળો ધંતૂરો-૧, બોરડી-૧, મરવો-૪, મોગલી એરંડો-૩, રતાળુ-૧, રાતુકોળું-૨, લીમડો (કડવો)-૭, વછનાગ-૨, વડ-૩, વસુ-૪, વાલોળ-૧, વાંદો-૮, વિંછુડો-૨, શિકાકાઈ-૨, શિમળો-૩, શિરદોડી-૪, સાટોડી-૧૧ સૂર્યફુલ-૪, હળદર-૧૮, હંસરાજ-૧, હીંગ-૧૨, હુરો-૩. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માંઃ—મધ-૩.

(૯) કાળી વીંછણનું વિષ.

લક્ષણઃ—કાળી વીંછણ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભાં રહે છે, શિર ફુલી જાય છે, ઘણીજ વેદના થાય છે અને સર્વાંગ ઉપર હિમ પાણી જે જણાય છે.

ઉપચારઃ—(૧) કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો અથવા કપાસનાં પાંદ વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો. (૨) વગડાઉ હુરાનો રસ ચોપડવો.

(૧૦) દેડકાનું વિષ.

લક્ષણઃ—દેડકું કરડવાથી તેનો એક દાંત બેસી જાય છે; તે સ્થળે પીળો સોજો આવે છે; સણકા, તૃષા, ઉલટી અને નિદ્રા, એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચારઃ—શરસડાના ઝાડનાં બિયાં શુરીઆના દુધમાં વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માંઃ—શરસડો-૨.

(૧૧) માછલાનું વિષ.

લક્ષણઃ—વિષયુક્ત માછલું કરડવાથી દાહ, સોજો અને શૂળ એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચારઃ—(૧) કાળા બરુના કલ્કમાં ઘી નાખી ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) મોરની પીંછીની ધૂણી આપવી.

વિશેષ ઉપચારઃ—જુઓ વનૌ૦માંઃ—નેતર-૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માંઃ—મોરપીછાં-૩.

(૧૨) ગરોળીનું વિષ.

લક્ષણઃ—દાહ થાય છે, સોજો આવે છે, સોયો ભોંકાયા જેવું થાય છે, પરસેવો વળે છે અને શરીરપર રાતા રંગની ફોલ્લીઓ થાય છે.

ઉપચારઃ—કકોડીનાનકાદા પાણીમા ઘસી પાવા

વિશેષ ઉપચારઃ—જુઓ વનૌ૦ માંઃ—કપાસ-૭, કકોડી-૧, ધમાસરી-૪.

(૧૩) કાનખજુરાનું વિષ.

લક્ષણઃ—કાનખજુરો કરડવાથી દંશની જગોએ પરસેવો આવે છે, શૂળ થાય છે અને આગ બળે છે.

ઉપચારઃ—(૧) બળેલા તેલને કડું કરી તેનો લેપ કરવો કિંવા દારૂહળદર, હળદર અને મનશીળનો લેપ કરવો. (૨) ગુગળની ધૂણી આપવી. (૩) કાળું ખજુર તેલમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) ગોળ બાળી લગાવવો. (૫) બદામનું તેલ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચારઃ—જુઓ વનૌ૦ માંઃ—કાળી ખજૂરી-૩, ગુગળ-૫, બદામ-૪, રેરડી-૯.

હાથ ઉપર પીળી રેખાઓ જેવાં પણીઆં આવતાં, આંખો ઉપર સોજો, દાંત અને [illegible] સામળું અને તાવ આવ્યાથી સાત દિવસ પછી તે પણીઆં આવવા માંડે [illegible] દિવસ પર્યંતમાં પણીઆં પૂરાં થાય છે. મસૂરાનો ગુલ્મ મસૂરો કરીને [illegible] છે, તેમાં રોગીના દાંત, હોઠ, જીભ, કંઠ, મ્હોડું અને નાક, એ સર્વ [illegible] થાય છે. **આગંતુકજ્વરઃ**—શસ્ત્ર, માટીનું ઢેફું, મુષ્ટિ, લાકડી ઇત્યાદિ [illegible] ગાથી કિંવા સ્નેહાદિ યોગ કરવાથી અથવા ઉલટસુલટ મંત્રોએ મોખંની [illegible] મરસ્યાદિકનો હોમ કરવાથી, કિંવા કામાદિક અને ભૂતાદિકનો ઉપદ્રવ [illegible] એવાદિ ઉગ્ર ઔષધીના વાસથી; અથવા આમળ, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ પુરુષ [illegible] શાપથી આગન્તુક જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે; તે આગળ જણાવેલા જે એ દોષ [illegible] થાય તે તે લક્ષણો ઉપરથી જાણવા. **વિષજન્ય આગંતુક જ્વર**—સ્થા[illegible] જંગમ વિષ ભક્ષણ કરવાથી જે જ્વર આવે છે તેમાં મ્હોડું સામળું થાય છે, [illegible] દાહ, અતિસાર, અન્નદ્વેષ, તરસ મોયા વાગ્યા પ્રમાણે પીડા અને મૂર્છા, એ લ[illegible] થાય છે. **કામજ્વરઃ**—કામજ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરુષને અથવા પુ[illegible] સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર આવે છે, તેથી ભ્રમ, ચિત્તભ્રંશ, ઉંઘ, [illegible] ખાવા ઉપર રુચિ ન થવી, હૃદયમાં પીડા, એ લક્ષણો થાય છે; અને તે [illegible] આવવા સ્ત્રીનું શરીર સુકાતું જાય છે. ભય, શોક તથા કોપથી થયેલો જ્વ[illegible] ભયથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવમાં બડબડ ઘણી હોય છે. શોકથી થયેલા [illegible] પણ બડબડ હોય છે. કોપથી થયેલા તાવમાં કંપારો ઘણો છે. ભૂતાભિ[illegible] [illegible]

અસાધ્ય છે. ધાતુમાં રહેલો, અંદર વેગવાળો અને ઘણા દિવસ રહેનારો તથા જે બળવાન અને જેના યોગે વાળોમાં ભંગ પડે છે, તે પણ અસાધ્ય જાણવો. અંતર્દાહ, તરસ, એ દોષોએ અત્યંત તાટ જેવું દેખાવું, શ્વાસ, ઉધરસની ઉત્પત્તિ એ લક્ષણોએ ગંભીર જ્વર જાણવો. જેનો તાવ મૂળથી વિષમ થએલો છે કે જેનો તાવ ઘણા દિવસનો છે તે; તથા ક્ષીણ અને અત્યંત રૂક્ષ પુરુષનો જે જ્વર મૃત્યુપ્રદ હોય છે. જે જ્વરમાં બેભાન થઈ મોહ પામે છે તથા જે શાંત પાથરણાપર પડી રહે છે, એટલે જેનાથી ઉઠાતું નથી, બહારથી ટાઢ વાય અને અંદરથી દાહ થાય, એવા પ્રકારના તાવ રોગી મરે છે. જેના શરીરપર રૂંવાં ઉભાં રહે છે, આંખો લાલ થાય છે હૃદયમાં એકાદી ગાંઠ થયા જેવી પીડા થાય અને કેવળ મોઢાથીજ શ્વાસ કઢાય છે, એવા પુરુષને તાવ મારે છે. હેડકી, શ્વાસ, તૃષા, એથી વ્યાપ્ત થએલા, મોહ પામેલા, આંખો અહીં તહીં ફેરવતા નિરંતર શ્વાસે પિડાતાને, એવા માણસને જ્વર મારે છે. ઇંદ્રિયોની શક્તિ નષ્ટ થએલા કિંવા શરીરકાંતિ નિસ્તેજ થએલા તથા ઇંદ્રિયો નષ્ટ થએલા, કૃશ અને અન્નદ્વેષથી ઘણોજ પીડાએલો તથા ગંભીર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત થએલો, એવા તાવવાળા પુરુષને વૈદ્યોએ છોડવો. જે સ્વપ્નમાં પ્રેતો સાથે મદ્ય પીએ છે, કિંવા જેને કૂતરા ખેંચી લે છે, તેને ભયંકર તાવ આવી મારે છે. જેને પૂર્વરૂપ વિના જ્વર આવે છે, ખાલી ઉધરસ હોય છે તથા બળમાંસથી નષ્ટ થાય છે તે પ્રેત સમાન જાણવા. જેને અપરાહ્ણનો જ્વર આવી કફ તથા ઉધરસ થતી હોય છે અને બળ તથા માંસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો જાણવો. અત્યંત જ્વરનો દાહ, તૃષા, મૂર્છા તથા બલક્ષય, સાંધા ઢીલા પડવા, એ લક્ષણો મરણના થાય. મસ્તક જેના ... પરસેવો નીકળે છે અને જ્યાં ... હોય છે તેનું મરણ ... થાય છે. જેના કપાળપર ... પરસેવો આવે છે, ટાઢ ઘણી વાય છે શરીર ભીંજેલું રહે છે તથા ... ઉત્થાનપર ... નથી ... માલુમ ... જણાય છે. ... તથા શરીર ... લક્ષણ ... જ્વરમુક્તિનું પૂર્વરૂપ ... પાતળો થાય, મસ્તકે, મુખ ... [illegible] ... થાય છે ... ઉપર ... તથા દોષવાળા ... [illegible] ... સમાપ્ત છે ... ઉત્તમ ... પોતાની શક્તિ ... [illegible] ... જ્વરમુક્ત ... [illegible]

(૨૯) કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો.

ઉપચાર:—આવળના ગુંદનું નવટાંક પાણી કરી પાવું; પછી પાશેર દૂધ પાવું અને મીઠા તેલના કોગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા; એટલે મ્હોઢામાં ફોલ્લા અને ચાંદીઓ થશે નહિ.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ માં:—આવળ-૧૨.

(ख) ઝેરી ડંખ (જંગમ વિષ) અને તેના ઉપાય.

(૧) સાપનું ઝેર-સર્પવિષ.

સર્પની જાતિ અને તેનાં લક્ષણો:—ભોગી, મંડળી, રાજીલ, એઓ અનુક્રમે વાત, પિત્ત, કફ એવી પ્રકૃતિના છે. દ્વયંતર એટલે બન્નેનાં લક્ષણો જેમાં વિશેષ છે એવા. ઉદાહરણ—કાળા સર્પથી મંડળી ફિવા પેટમાં ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, ફિવા પેટમાંથી થએલા સર્પ, અથવા કાળી નાગણીની અંદર પેટમાંથી ઉત્પન્ન થએલા સર્પ. એ પ્રમાણે બીજી મિશ્ર જાતિ કલ્પવી, તે દ્વંદ્વ-પ્રકૃતિના સર્પ. ભોગીનામ એટલે જે સર્પને ફેણ ન હોઈ રંગે કાળો હોય છે તે. રાજીલ એટલે જે ઉપર ચિત્રવિચિત્ર રેખાઓ હોય છે તે. ચક્ર, નાંગર, છત્ર, સ્વસ્તિક, અંકુશ એઓને ધારણ કરનારા તથા ફેણ કરનાર તથા શીઘ્ર ગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે તેઓને દર્વીકર (નાગ) કહે છે. સર્પોમાં અનેક જાત છે પરંતુ તે બધા સર્પ વિષારી હોતા નથી. વિષારી સર્પને ઉપ-[illegible] જડબાની અંદરની બાજુએ એક બિલાડીના નખ જેવી એક દાંતની દાઢ હોય [illegible] એ દાઢ [illegible] હોય છે અને તે દાંતનો મધ્ય ભાગ પોલો હોય [illegible] એક [illegible] હોય [illegible] બાજુએ [illegible] એક [illegible] હોય છે [illegible] હોય છે એ [illegible]

[illegible] સાપની નજરપર [illegible] છે [illegible] રાજીલ [illegible] સર્પોએ કરેલા દંશનાં લક્ષણો [illegible] વૈદ્યકશાસ્ત્રકારોને [illegible] ફુલ્લા [illegible] લીલા

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધિમાં:—કડુકજવ—૧૭, પિત્તપાપડો—૬, કાનાગીર—૧૮

પિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાયફળ, ઇંદ્રજવ, પદ્મકાષ્ઠ, મોથ, નાગરમોથનો કાઢો દશ દિવસ પછી, જ્વરપાચનાર્થ ત્રણ દિવસ આપવો. (૨) પિત્તપાપડો, વાળો, રક્તચંદન, પાણા તથા સુંઠનો અથવા એકલા પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૩) ઉંબરનાં મૂળનું સંતનું પાણી સાકર નાખી આપવું.

૧ ગોળી ખાવાથી એકાંતરો તાવ જાય, બટાકા ખાવી નહિ. (૧૦) [illegible] તથા મરી મરચા [illegible] મરી જેવડી ગોળીઓ ખાવી દિવસ ૩ [illegible] ટાઢીઓ તાવ જાય. (૧૧) આકડાના ફૂલના [illegible] ટાંક ૧૦ ની ગોળીમાં [illegible] કરી રાખવી ને [illegible] આપવાથી તાવ જાય. (૧૨) [illegible] ટાંક ૩ અને આમલસાર ગંધક ટાંક ૩ ની કાજળી કરી તેમાં [illegible] ટાંક [illegible] સાંડીપર ટાંક ૩ નાખી [illegible] પહોર સુધી ખરલ કરી પછી તેની [illegible] એ [illegible] ફરી [illegible]. [illegible] તથા [illegible] પાણીમાં [illegible] તેની સાથે [illegible] જ્વર અને [illegible] જાય. [illegible] નહિ ખાવું. (૧૩) [illegible] તાવની [illegible] તાવ જાય. (૧૪) [illegible] અગ્નિ ઉપર [illegible] પહોર બે સુધી બાફવો. એ [illegible] ૨ [illegible] ઉપર [illegible] અને [illegible] સર્વ જ્વર જાય. (૧૫) [illegible] જુના તાવ માટે—[illegible], [illegible], પીપરીમૂળ, [illegible], એ દરેક [illegible] ટાંક [illegible] ટાંક ૫, [illegible] ૧, [illegible] ટાંક ૩, એ [illegible] ટાંક ૧ ની [illegible] ઉપર [illegible] પાણી પાવું. [illegible] તથા તાવ જાય [illegible]. ઉંનું પાણી [illegible] અને તાવ [illegible] તથા [illegible] પાવું. પાણી [illegible]

[illegible]

(૨) સુંઠ અને જવખારનું અથવા હળદર અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૩) બાળહરડે, કડવા લીમડાનાં પાન, લીંડીપીપર, સિંધવ અને ચિત્ર કનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આદુ-૫૦, હળદર-૧૬.

સપ્તધાતુગત જ્વર ઉપર ઉપચાર:—ગળોનું સત્વ, આમળાં, જીરૂં, લીંડી પીપર, ચિત્રકમૂળ, કૌંચબીજ તથા હરડેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં અથવા એક વાંચ જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી તે ગાયના દૂધમાં આપવી.

અજીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગીગણી અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૨) નાગરમોથ તથા સુંઠનો કાઢો આપવો. (૩) કરીઆતું, સુંઠ, મોથ તથા લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો. (૪) અજમોદ, હરડે, કચોરા તથા સંચળનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) આમળાં, ચિત્રક, બાળહરડે, લીંડી પીપર તથા સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે અને મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રૂચિ આવે છે, કફ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ અન્ન પાચન થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ભોરિંગણી-૧૧.

ઉસરેલા (ઉથલો ખાઈ આવેલા) તાવ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રોગી બલિષ્ટ હોય તો લાંઘણ કરવી. કડુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૨) કડુ, પીંપળીમૂળ, નાગરમોથ, બાળહરડે અને ગરમાળાની શીંગોમાંના મગજનો કાઢો આપવો. (૩) કડુ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો ૩ દિવસ આપવો.

સર્વ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળો, પીંપળીમૂળ, લીંડીપીપર, હરડે, લવંગ કડવા લીમડાની છાલ, શ્વેતચંદન, સુંઠ, કડુ અને કરીઆતાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું (૨) આમળાં, ચિત્રક, બાળહરડે અને લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો અથવા એ ચાર જણસોમાં સિંધવ નાખી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. (૩) સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું. (૪) પટોલ સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) ... આવું. સુંઠ અને ટીકમાળાનો કાઢો અર્ધાવશેષ કરી રાખવો; અને રોજ સવારે, ત્રીજા પહોરે અને સાંજે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો ક્રમ રાખવો એટલે સાધારણ પ્રકારના સર્વ આગન્તુક જ્વર અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે. (૬) ગોરોચન, મરી, ગરમાળાનો કોઠ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) ધમાસો, વાળો, નાગરમોથ, સુંઠ અને કડુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું એટલે તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. (૮) ભારંગમૂળ, ... કાકડાશીંગી, ચવક, તાલિસપત્ર, મરી અને પીંપળીમૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા, ... ૨૪ તોલા અને લીંડીપીપર, ચાતુર્જાત, વાળો તથા સાકર ચાર ચાર તોલા; ... સર્વ ચૂર્ણો એકત્ર કરવાં. એ ભારંગ્યાદિ ચૂર્ણ આઠ પ્રકારના જ્વર, ઉરઃક્ષત, ... રોગને, ઉદર, પેટનું ચડવું તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

પથ્ય:—તાંદળજો, ચાકરત, કુમળા મૂળા, પિત્તપાપડો, પરવળ, વાયવરણો, ગળો, કાસશાક, માડ, ગળજીભી, ચુકો, વેંગણ, કેસુકશાક, તુરીઆં, પરોળાં, કોળાં, એક વર્ષના જૂના ચોખા. અપથ્ય:—વિરૂદ્ધ અન્ન, વિદાહી અને જડ પદાર્થ, ક્ષાર, ખટાશ, ભાજીપાલો, પાંદડાં, કાલીંગડું, ફળસ, નવું ધાન્ય, લોટનો પદાર્થ અને પાષ્ટિક પદાર્થ છોડવા; તેમજ મર્દન, સ્ત્રીસંગ, સ્નાન, દિવા સ્વપ્નાદિ નવજ્વર રોગીએ શક્તિ આવ્યા સિવાય કરવું નહિ. ભારે પદાર્થ ખાવા નહિ.

સન્નિપાતજ્વર અથવા મુંઝારો.×

કારણ:—ખાટા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વિદાહી, તીખા, મધુર, અતિ રૂક્ષ અને જડ પદાર્થનું આકડ ભોજન, મદ્ય, તડકો, શેક સેવો, કામ, દ્વેષ, માંસભક્ષણ, હીન પદાર્થનું સેવન, શોક, શ્રમ, ચિંતા, પિશાચબાધા, અતિ સ્ત્રીસંગ, એ કારણે ઘણું કરીને ચૈત્ર, વૈશાખ, આશ્વિન, કાર્તિક, ભાદ્રપદ, એ મહિનાઓમાં ત્રિદોષનો પ્રકોપ થાય છે. સન્નિપાત જ્વર એટલે ત્રિદોષ જ્વર આ કેવળ મૃત્યુજ છે.* સન્નિપાતને જે વૈદ્ય મટાડે છે, તેને મૃત્યુંજય એટલે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરજ

×કર્ણક સન્નિપાતમાં કાનના મૂળ પાસે જે સોજો આવે છે તેને કર્ણમૂળ તરીકે માની શ્રીમાન્ પટેલજીએ અહીં ટીપમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તે વાત કર્ણમૂળ તરીકે કાનના રોગોમાં આ આવૃત્તિમાં નાખેલી છે. માટે ત્યાં જોવું.

સન્નિપાતની પર જાતોમાં ૧૩ મુખ્ય છે એમ અમૃત સાગરમાં લખ્યું છે. યદ્યપિ સન્નિપાત ત્રણે દોષોના એકત્ર થવાથી થાય છે, તોપણ ઘણી વખતે તેમાં વાતાધિક્ય કે પિત્તાધિક્ય પણ જોવામાં આવે છે. તેનો ઈલાજ એ છે કે:—(૧) ટંકણખાર ટાંક ૨, મરી ટાંક ૨, લીંડીપીપર ટાંક ૩, અક્કલકરો ટાંક ૨, પારાથી બમણો ગંધક લઇ વાટેલી કજ્જલી ટાંક ૬, ચીત્રાની છાલ ટાંક ૧, સુંઠ ટાંક ૨, અને ચીનીકબાબ ટાંક ૨, એ સર્વને ખાંડી લુગડે ચાળી ભાંગરાના રસમાં પહોર ચાર સુધી ખરલ કરી, તેની ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી છાંયામાં સુકવી લેવી. એ ગોળી સન્નિપાતના ન બચે એવા દરદીને ગોળી ૧ ખવરાવી જોવી. જો ગળામાં તે ગોળી ઉતરે તો આરામ થાય. (૨) સોનાનો વરખ ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, કાળા મરી ટાંક ૧, નાગરવેલનાં પાંદડાં નંગ ૪, એ સર્વે ફુદિનાના રસ સાથે ઘુંટી લુગડે ગળી તેમા સોનાનો વરખ મેળવી ગોળી નાખી સાંજ સવાર પાવાથી આરામ થાય. (૩) જો વાયુથી સન્નિપાત હોય તો ગધેડીનું દૂધ શેર ૦। થી ૦॥ સુધી લુગડે ગાળી થોડે થોડે પાઇ દેવું, અથવા ગધેડીનાં લીંડાં નંગ ૪, સુવા તોલા ૫, તજ તોલો ૧, સંચળ તોલો ૧, એ સર્વને ઉકાળી લુગડે ગળી તેમાં હીંગ નાખી પાવું. (૪) કફાધિક્ય હોય તો કફના ઉપાયો પણ યોજવા.

કેટલાક સન્નિપાતમાં આંખોનો રંગ લાલ કે પીળો હોય છે. લાલ આંખવાળો ભાગ્યેજ બચે છે સન્નિપાતના દરદીને માટે ઘી સોમલ કરતાં પણ વધારે ઝેરી છે.

* सन्निपातस्य कालस्य कश्चिद्भेदो न विद्यते ॥
चिकित्सको जयेद्यस्तं तस्योनोऽस्ति प्रतापवान् ॥ १ ॥

તથા બડબડ કરવું, એ લક્ષણો થાય છે. આ સન્નિપાતને કોઈ અસાધ્ય કહે છે. **શીતાંગ:**—શરીર બરફ જેવું ઠંડું, કંપ, શ્વાસ, હેડકી, સંપૂર્ણ અંગ ઢીલું થ... સ્વર બેસી જવો, અભ્યંતરે ઉગ્ર સંતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સંતાપ, ઉધરસ... ઉલટી, અતિસાર, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને શીતગાત્ર કહેવો... પ્રાણનો તુરત નાશ કરે છે. **તંદ્રિક:**—તંદ્રિક સન્નિપાતમાં ઉંઘ ઘણી હોય... શળ, જ્વર, કફ, તરસ, એથી રોગી ઘણો પીડિત થાય છે, જીભ શ્યામવર્ણ... જાડી, કઠિન તથા કાંટાવાળી હોય છે; અને અતિસાર, શ્વાસ, ગ્લાનિ, તર... કર્ણશળ, ગળામાં જડત્વ તથા રાત દિવસ ઉંઘ, એ લક્ષણો થાય છે. ... રોગ અસાધ્ય છે. **કંઠકુબ્જ:**—કપાળ દુખવું, ગળુ દુખવું, દાહ, બેસાવધપ... કંપ, જ્વર, રક્તવાત સંબંધી પીડા, હડપચી જખડવી, સંતાપ, બડબડ ... મૂર્ચ્છા, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને કંઠકુબ્જ કહેવો. આ કષ્ટસાધ્ય ... **કર્ણક:**—બડબડ, બહેરાપણું, ગળુ પકડવું, શરીરમાં દુખાવો, શ્વાસ, ઉધરસ, ... ગળવી, જ્વર, સંતાપ, કાન અને ગાલ એ ઠેકાણે પીડા, એ લક્ષણોએ યુક્ત ... કર્ણક કહે છે. એ કષ્ટસાધ્ય છે. **ભુગ્નનેત્ર:**—તાવ, બળક્ષય, સ્મૃતિનાશ, વા... બેસાવધપણું, બડબડ, ભ્રમ, કંપ તથા સોજો, એ લક્ષણો ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાત... થાય છે. આ રોગી જલદી મરે છે. **રક્તષ્ઠીવી:**—રક્તની ઉલટી, જ્વર, ઉધ... તૃષા, મૂર્ચ્છા, શળ, અતિસાર, હેડકી, પેટ ચડવું, ચક્રના ભ્રમણ જેવું ભ્ર... તલખી, શ્વાસ, સંજ્ઞાનાશ, જીભ કાળી કિંવા લાલ હોય છે અને તેનાપર મં... ઉઠે છે, એ લક્ષણોએ યુક્ત જે સન્નિપાત તેને રક્તષ્ઠીવી જાણવો. એ પ્ર... નો નાશક છે. **પ્રલાપક:**—કંપ, બડબડ, સંતાપ, કપાળ દુખવું, પ્રૌઢ ... કહેવી તથા રોગી સ્વચ્છપણા વિષે આસક્ત, બીજાની કાળજી કરનાર, બુ... નાશ થએલો, વિકળ અને પુષ્કળ બડબડ કરનાર, એવો આ પ્રલાપક સન્નિપાત... રોગી યમસદને જાય છે. **જીર્હક:**—ઉધરસ, દમ, સંતાપ તથા વિકળ, ... અને કાંટાએ વ્યાપ્ત થએલી જીભ, બહેરાપણું, મુંગાપણું તથા બલહાનિ ... લક્ષણોએ યુક્ત એવો જીર્હક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે. **અભિન્યાસ:**—ત્રિદો... કોપે મોઢાપર ચળકાટ મારવો, નિદ્રા, વિકળપણું, નિશ્ચેષ્ટ પડવું, મોટા પ્ર... એકાદો શબ્દ બોલવો, બળનાશ, શ્વાસાદિકોનો અવરોધ, એ લક્ષણો અભિન્યાસ સન્નિપાતમાં થાય છે. આ રોગ કેવળ ભયંકર મૃત્યુતુલ્ય છે. **હારિદ્રક:**—... નખ, નેત્ર, હાથ, પગ, એ હળદર ચોપડ્યા જેવા પીળા હોય, જ્વર, મુંઢ ... ઉધરસ એ લક્ષણોએ હારિદ્રક સન્નિપાત ઓળખવો. આ જ્વરરૂપી કાળજ છે. ... વૈદ્યોને સાધ્ય થતોજ નથી. આ " હારિદ્રક " ત્રયોદશ સન્નિપાત સિવાયનો ... એ વિરલ જોવામાં આવે છે સન્નિપાત થયા પછી તત્કાળ ત્રણ, પાંચ, સ... દશ તથા બાર કે એકવીસ દિવસ થઇ જાય, એટલે શુદ્ધ થઇ સન્નિપાત... રોગી જાગે છે.

ત્રિદોષ જ્વરની સાધારણ મર્યાદા:—ત્રિદોષ થયેલા દિવસથી ૭ કિં... ૧૪ તથા ૯ કિંવા ૧૮ તેમજ ૧૧ કિંવા ૨૨ દિવસ પર્યંત એ ત્રિદોષની મ...

સકલ વાતવ્યાધિ અને રુગ્દાહ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. (૪) કૃષ્ણાગરુ, કપૂર, સાલઈ (કુંદરનું ઝાડ), નખલા, તગર, વાળો, ચંદન અને ગુગળનો ધૂપ આપવા. (૫) બોરડીનાં પાંદડાં દહીંમાં મેળવી શરીરે લેપ કરવો અથવા કપૂર, ચંદન અને લીમડાનાં પાંદડાંને છાશમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; એટલે દાહ શમે છે. (૬) દાહ અને ઉલટીએ કરી કૃશ થએલો, અન્ન ખાવે નહિ અને તૃષાર્ત એવા રોગીને ધાણીનો લોટ, સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૭) સુરૂપ અને પીનસ્તની, વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનું આલિંગન કરાવવું એટલે રુગ્દાહ શમે છે. મૈથુન વર્જ્ય (૮) હરડેનું ચૂર્ણ ઘી અથવા મધમાં આપવું, એટલે દાહ, જ્વર, કાસ, રક્તપિત્ત, વિસર્પ, શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે.

ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત (ગેલીયો મુંઝારો) ઉપરઃ—(૧) મહુડાની છાલ, નખલા, શીમળાની છાલ, લીંડીપીંપર, અરજુન સાજડની છાલ, હરડે, મોરમાંસી, અગરુ અને રક્તચંદનનો કાઢો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમોથ, આમળાં, વજ, હરડે, ગરમાળાનો મગજ, કરીઆતું, પિત્તપાપડો અને કડવાં પરોળાંનો કાઢો આપવો. (૩) બ્રાહ્મી, દ્રાક્ષ, કડવાં પરોળાં, વાળો, હરડે, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનું મગજ, કડુ અને શંખાવળીનો કાઢો ચિત્તભ્રમ શમાવે છે. (૪) હરડે, પિત્તપાપડો, કાળી દ્રાક્ષ, શંખાવલી, નાગરમોથ, દેવદાર, ગરમાળાનું મગજ અને બ્રાહ્મીનો કાઢો આપવો. (૫) લીંડીપીંપર, મરી, સિંધવ, ચોકાવજ, કરંજનાં બીયાં, હળદર, આમળાં, હરડે, બહેડાં, રાઇ, સુંઠ અને હીંગના ચૂર્ણને બકરાના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરી રાખવી. એનું આંખોમાં અંજન કરવાથી ચેતન આવે છે; અને ચિત્તભ્રમ, વાયું ઉન્માદ, ભૂતબાધા, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે. (૬) અગથીયાનાં પાંદડાંનો રસ, ગોળ, સુંઠ અને લીંડીપીંપર નાખી આપવો. (૭) મોરમાંસી, જેઠીમધ, ચંદન, દેવદાર, મધ, નખલા, પિત્તપાપડો, અગરુ, ગોળ (સુગંધી વાળો) અને એલચીદાણાનો ધૂપ, ચિત્તભ્રમ, સન્નિપાત અને ગ્રહદોષનો નાશક, લક્ષ્મીપ્રદ અને કાંતિપ્રદ છે. **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપરઃ—**(૧) આકડાનાં મૂળ, કુટ, ત્રિકટુ, ભારંગમૂળ, ત્રિફળા, [illegible] અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો મોથમાં સિદ્ધ કરી આપવો અથવા પાણીમાં [illegible] નાખી આપવો. (૨) બીજોરું, કરીઆતું [illegible] અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૩) [illegible] વજ, શતાવરી, [illegible] [illegible] શીતાંગ મટે [illegible]

[illegible] સન્નિપાત ઉપરઃ—(૧) ભારંગમૂળ [illegible] નાગરમોથ, ત્રિફળા [illegible] અને [illegible] કાઢો આપવો. (૨) [illegible] કડવાં પરોળાં, [illegible] અને ત્રિકટુનો કાઢો આપવો. (૩) લીંડીપીંપર [illegible] અને [illegible]

[illegible] સન્નિપાત ઉપરઃ—(૧) ત્રિકટુ [illegible] [illegible], ચિત્રક [illegible] આપવો. (૨) લીંડીપીંપર અને [illegible] રસ, [illegible]

ચોકખા ઘીમાં શેકી તેની રાબડી કરવી અને તે ગરમ ગરમ પાવી; એટલે શ્વાસ,
ઉધરસ, હેડકી, અભિન્યાસ સન્નિપાત તથા વાયુ અને મળમૂત્રનો અવરોધ દૂર
થાય છે. (૨) કડવાં ઇંદ્રાવન, ત્રિફળાં, કડુ અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો
જવખાર નાખી આપવો. તે રેચક અને સર્વ જ્વરનાશક છે. (૩) રીંગણી,
ધમાસો, કચોરાં, કાકડાશીંગી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો આપવો; એટલે કફ, પેટનું
દુખતું અને અભિન્યાસ સન્નિપાત દૂર થાય છે. (૪) કાકડાશીંગી, ભારંગમૂળ,
હરડે, જીરૂ, લીંડીપીપર, કરીઆતું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, ઘોડાવજ, કોઠ, ધમાસો,
કાયફળ, સુંઠ, નાગરમોથ, ધાણા, કડુ, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, રેણુકબીજ, ગજપીંપળી,
અઘેડો, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, કડવું ઇંદ્રવરણું, ગરમાળાનું મગજ, કડવો શીમંટ,
કચોરા, બાવચાનાં બિયાં, વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર, અજમો અને કિરમાણી
અજમાનો કાઢો કરી, તેમાં હીંગ અને આદુનો રસ નાખી તે લેવાથી તેર પ્રકા-
રના સન્નિપાત, ઘેન (ઝોકાં ખાવાં), મોહ, કર્ણમૂળ, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ
અને જ્વરના ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે.

તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચારઃ—(૧)સન્નિપાત ઉપર પહેલાં
કફનાશક ઔષધ આપવાં, પછી પિત્ત શમાવવાં. દેવદાર, કાયફળ, ત્રિફળાં, રતાંજળી,
ફાલસા, કડુ, પદ્મકાષ્ઠ અને વાળાનો કાઢો આપવો. તે ત્રિદોષ, દાહ અને તૃષાને
શમાવે છે અને દીર્ઘકાળ તાવને કેવળ અમૃતોપમ થાય છે. (૨) મધ, ઘી અને
દ્રાક્ષ એકત્ર ખરલ કરી તેનો લેપ જીભને કરવો, એટલે જીભ સારી મૃદુ થાય છે.
(૩) સિંધવ અને ત્રિકટુની આદાના રસમાં ગોળીઓ કરી મ્હોડામાં રાખવી,
એટલે ગળામાં દબાએલો કફ બહાર પડી જઇ શરીરને હલકાપણું આવે છે;
અને જ્વર, મૂર્છા, શ્વાસ, ગલરોગ તથા મ્હોડામાંથી પાણી છુટવું એ વ્યાધિ દૂર
થાય છે. (૪) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ, ધમાસો અને અજમોદનું
ચૂર્ણ મધમાં આપવું; જેથી દારૂણ સન્નિપાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને કંઠરોગ
મટે છે. (૫) સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) ધાણીનો લોટ સિંધવ
નાખી આપવા. તે જો નિર્વિઘ્નપણે પચે તો રોગી નિશ્ચય બચશે. એકલો ધાણીનો
લોટ ઠંડો છે, માટે સન્નિપાત ઉપર કોઇ દિવસ આપવો નહિ તેમજ ઠંડુ પાણી
પણ આપવું નહિ. (૭) કળીયાતુ, કડુ, કોષ્ઠ, અજમો, ઇંદ્રજવ અને કચોરાંનું ચૂર્ણ
શરીરે ચોળવું અને સંધિના ઠેકાણે વિશેષ ચોળવું, એટલે કફથી થએલો દેહાવરોધ
અને સન્નિપાત જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) ધમાસો, ગોખરૂ અને રીંગણીના
કાઢામાં સિદ્ધ કરેલો આહાર આપવો, તેથી કરી દોષશાંતિ થાય છે તથા બલ અને
અગ્નિ વધે છે. ત્રિદોષિ રોગીને તે હિતકારક છે. (૯) શરસડાની છાલ, લીંડીપીપર,
મરી અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું, અથવા મનશીલ અને ઘોડા-
વજનું લસણના રસમા અંજન કરવુ. (૧૦) કાયફળ, નાગરમોથ, ઘોડાવજ, પહાડમૂળ,
પુષ્કરમૂળ, જીરૂં, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હરડે, કાકડાશીંગી, લીંડીપીપર, કરીઆતુ,
સુંઠ, ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, કડુ, કચોરા, રોહીસઘાસ અને ધાણાનો કાઢો કરી તેમાં
હીંગ અને આદુનો રસ નાખી તે આપવો. એટલે કર્ણમૂળ, ગરદન અને ગળાસંબંધી

અરૂચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૩) કાંવચનાં બિયાનું ચૂર્ણ મધ
અને ઘી સાથે ચાટવું. (૪) ભારંગમૂળ અને સુંઠનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં
આપવું, એટલે કઠિન શ્વાસનો પણ નાશ થાય છે. (૫) વાવડીંગાદિ ચૂર્ણ:—
વાવડીંગ, તજ, લીંડીપીપર, એલચી, એ એક એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને
સુંઠ ૧૬ તોલા, એ સર્વેના સમાન સાકર નાખી ૧ તોલો આપવું. તે શ્વાસ, કાસ,
જ્વર, બરોળ અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. (૬) બહેડાં મ્હોંમાં રાખવાં
એટલે ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૭) અરડુસીનો રસ અને ગાયનું
માખણ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે પાવું. (૮)

છે. એ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં દરરોજ સાંજ સવાર બબ્બે માસા આપવાથી ક્ષય,
ઉધરસ, દમ, અગ્નિમંદ, અરૂચિ, વાયગા, તાવ અને સળેખમ, રક્તપિત્ત તથા હાથ
પગની બળતરા વગેરે રોગો મટે છે. (૫) લીંડીપીપર, ધાણાં, મરી, હરડેદળ,
જીરૂં, સિંધવ, સંચળ, જવખાર અને ચીત્રો. એ સર્વે સમાન ભાગે લઇ ખાંડી
ઝીણું કરી દરરોજ ફાકે તો શ્વાસ મટે. (૬) કારેલાંનો રસ શેર ા માં સિંધવ
પૈસા ાા ભાર નાખી દરરોજ પીએ તો શ્વાસ અને ઉધરસ મટે. (૭)
કાળાં મરી શેર ા આકડાના દૂધમાં સુકવીને ખાવાં. (૮) દમ અને ક્ષયરોગને
ગાયના દશ તોલા દહીંમાં થોડું મીઠું નાખી પાવાથી ઉલટી થઇ કોથળી નીકળે.
ઉતારમાં સાકર અથવા કાથો પાવો. (૯) રાતી ફટકડી [illegible] ધારા ગુવારમાં
નાખી બારીક કરી ખાખ બનાવીને તેમાંથી ૧ રતી પ્રમાણે પાનમાં આપવી. એજ
ખાખ માખણમાં આપવાથી ઉલટી મટે અને વડના દૂધમાં આપવાથી [illegible]
આવે છે. (૧૦) કુકડવેલાનાં કોળાં જેવાં ફળ થાય છે. તે ફળની ભુકી
એરંડાના પાની સાથે ફાકી લેવાથી ઉલટી થઇ દમની કોથળી બહાર નીકળે.
(૧૧) આકડાના ખડબલામાં શેર ાા પવાથી ૧ માસ રાખી મોંમાં મરીને
બાબામાં સુકવી દિવસ બે સુધી ખરસ કરી બારીક કરવી. તે ભુકી વાલ ૧ ફાકે
તો દમ અને રોગું મટે. (૧૨) થડમાંથી કાપી આણેલી થોરિયાણી, ખજુરી
શેર ા અને મધ શેર ા હાંડલામાં નાખી કપડમટી કરી ગજપુટમાં ભસ્મ
કરવી. એ ખાખ પહેલે દિવસે તોલા ાા બીજે દિવસે તોલો ાાા, ત્રીજે દિવસે
તોલો ૧ અને પછી દરરોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકવાથી દમ તથા ઉધરસ જાય.
(૧૩) અંજીરના ગોટામાં ૮ કબાબચીની નાખ ૫ તથા ધતુરાના બીજ તોલો ૧ ભરી,
કપડમટી કરી ખાખ બનાવીને તે દરરોજ ૧ વાલ આપવી. (૧૪) હરડે,
સુંઠ, મોથ, લીંડીપીપર, દેવદાર, ભારંગ અને સિંધવ એ આઠ ચીજોને સમાન
ભાગે લઇ મધમાં અવલેહ કરી અથવા ગોળી કરીને આપવાથી ઉધરસ અને દમ
મટે. (૧૫) પુષ્કરમૂળાદિ [illegible]—લીંડીપીપર, [illegible] ૮ કબાબચીની, [illegible],
એ બધાને [illegible] ગોળી વાળી ૧ પ્રમાણે પાનમાં [illegible]
અને દમ મટે. (૧૬) [illegible] સાથે [illegible] ૪ પ્રમાણે આપવાથી
[illegible]
દિવસ ૮ માં દમ અને ઉધરસ જાય.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—ઉપરસાલ-૭, ઉંબરો-૧૧, કમળ-૫, કાયમીર-૮, ઘાસ પિત્તપાપડો-૨, દાસ-૧૨, પરોશ કડુ-૮, પિત્તપાપડો-૧, ૮, રતાંજળી-૧૦, લીમડો (કડવો)-૧, વરીઆળી-૪, સિંઘળ-૩.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિસ્થાના ચૂરણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૩.

કફજ્વર ઉપર ઉપચારઃ— (૧) નાગરમોથ, સુંઠ, ધમાસો તથા અરડુસીનો કાઢો બાર દિવસ પછી પાચનાર્થે આપવો. આ કાઢો તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ તથા શળનો નાશ કરે છે. (૨) નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ, ભારંગમૂળ અને અરડુસીનાં પાંદડાંનો કાઢો આપવો. (૩) ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર)નું ચૂર્ણ આદુનો રસ અને મધ સાથે આપવું. તે ઉધરસ, શ્વાસ, ઉલટી, અરુચિ, શરદી, વાયુ અને કફજ્વરનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અપેટા-૨૩, અરડુસી-૧૩, ૨૧, મોથ-૧૧, રતાંજળી-૧૦.

વાતપિત્તજ્વર ઉપર ઉપચારઃ—(૧) ગળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કરીઆતુ તથા સુંઠનો કાઢો આપવો. (૨) મનુકા (ધરાખ) કરીઆતું, ગળો, અરડુસી તથા ષટક્ચોરાનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કાળ-૩, ધાવડી-૫.

વાતકફજ્વર ઉપર ઉપચારઃ—(૧) રીંગણી, સુંઠ, ગળો અને એરંડમૂળનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, અજમો અને ગળોનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કફ, વાતજ્વર, શ્વાસ, શળ, સળેકમ તથા ઉધરસનો નાશ થાય છે. પરસેવો અતિશય આવતો હોય તો કળથી શેકી, તેનો લોટ શરીરે લગાડવો, એટલે પરસેવો બંધ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માઃ—ગળા-૧૨, લીંડીપીપર-૨૨.

કફપિત્ત જ્વર ઉપર ઉપચારઃ—(૧) રીંગણી, ગળો, સુંઠ, કરીઆતું, પુષ્કરમૂળ અથવા કેટનો કાઢો આપવો. તે સર્વ જ્વરોને તત્કાળ દૂર કરે છે. (૨) અરડુસીના પાંદડાંનો ફૂલ સહિત રસ કાઢી તેમાં સાકર અને મધ નાખી આપવો, એટલે કફ પિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો દૂર થાય છે. આ કાઢો સાકર નાખ્યા વિનાનો આપવાથી શ્વાસ અને ઉધરસ જાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—અરડુસી— કડુ-૪, કાંગેલી-૨, પાઢ કાળીપાટ -૧૦.

વિષમજ્વર ઉપર ઉપચાર.— (૧) મીંઢીઆવળ, આગાહગડે, કાળી દ્રાક્ષ અને [illegible]નો કાઢો, વિષમજ્વરને પાચનાર્થ આપવો. (૨) કુંવરના કાંદા ૧૦ [illegible] તે [illegible] આપવા એટલે ઉલટી થઈ કફ્રાશયનુ [illegible] થાય છે અને વિષમજ્વર [illegible] થાય છે. (૩) નિંબાદિ ચૂર્ણઃ—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં [illegible] તોલા નુ [illegible] મરી અને લીંડીપીપર ૧૦ તોલા, જવખાર [illegible] તોલા [illegible] તોલા એનું ચૂર્ણ કરવું. તે [illegible] આહિક ચાતુર્થિક, (ચોથીઆ

પાપડો અને ગળોનો કાઢો સતત સેવન કરવાથી અસાધ્ય જ્વર પણ દૂર થાય છે. (૨) કાયફળ, નાગરમોથ, કડુ, કચોરા, કાકડાશીંગી, પુષ્કરમૂળ અગર કોળનું ચૂર્ણ મધમાં અથવા આદુના રસમાં આપવું. તે જીર્ણજ્વર, ઉધરસ, દમ, અરુચિ, વાયુ, ગળ, ઉલટી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૩) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) મધમાં લીંડીપીપર આપવી એટલે મેદ, શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને બરોળનો નાશ કરે છે. (૫) સાકર, ઘી, સુંઠ, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ, એ સર્વ સરખે ભાગે ગાયના દૂધમાં નાખી ઉકાળી આપવાં. એથી સંપૂર્ણ જ્વર દૂર થાય છે અને શક્તિ આવે છે. (૬) ગળોનું સત્વ, ઘી સાકર સાથે કિંવા મધ સાકર સાથે આપવું. (૭) ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં આપવું. (૮) જીર્ણ જ્વર ઉપર દુગ્ધપાન એ અમૃત સમાન છે. ગાયના દૂધમાં લીંડીપીપર ૫-૭ નાખી, તે દૂધ ગરમ કરી [illegible] દિવસ આપવું. (૯) એરંડીઆનાં, બીલાં, પુનર્નવા (વષુ) દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ રહી રહે ત્યાં સુધી કરી પ્રાશન કરવું; એટલે તે સર્વ જ્વરનો પરિહાર કરે છે. (૧૦) તુળસીનો રસ, મરીની ભૂકી અને મધ નાખી આપવો. ([illegible]) [illegible] ગળો અને સુંઠના કાઢામાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું એટલે [illegible] ગળ, શ્રમ, અગ્નિમાંદ્ય, જીર્ણ જ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. જુઓ: અનુભવ ઔષધ—ઔષધિસિદ્ધાંતના સૂરમુષ્ટિયોગની ટીપમાં ન. [illegible]

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધિ—અજમોદ-૮, અરણુનાગરડ-૩, અરણી-૫, [illegible]-૧૩ ઇન્દ્રજવ ૮, [illegible], એલચી-૧૬, કપૂરો-૧, કરીઆતું-૧, ખજૂરી-૬, [illegible]-૧૪, ૨૮ [illegible]-૧ ગળો-૩, ૭ ૧૧, પથ્ય-૧, બીલી-૨૮, [illegible]-[illegible]. ૨ ૫ [illegible] ૧૦ [illegible] ૮ વ.સનંદલ-૩, ચોગી-૩, સમેરો-૧૪. જુઓ [illegible] ૧૦ [illegible]—૬૫૬

[illegible] જ્વર ઉપર ઉપચાર—(૧) તુળસીનાં [illegible] પાન [illegible] તેના રસમાં [illegible] [illegible] [illegible] સુધાકંદ (૨) [illegible] અને [illegible] ચૂર્ણ [illegible] આપવું

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધિ—[illegible] [illegible]-૧, [illegible]-૮, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ૧.

વિષમજ્વર અાગંતુક જ્વરે ઉપર ઉપચાર—[illegible] અને [illegible] [illegible] ઉપચાર [illegible]

કામજ્વરે ઉપર ઉપચાર—[illegible], [illegible] [illegible], [illegible], કામ-[illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કામજ્વર [illegible] થાય છે [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], એ [illegible] કામજ્વર [illegible] છે કામજ્વરિત [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દુર્જ્ઞેકજનિત જ્વરે ઉપર ઉપચાર—(૧) કાકા [illegible], [illegible] [illegible], ગળો, અરડુસી, [illegible], [illegible], [illegible] અને [illegible] કાઢો મધ નાખી આપવો.

પૂતિનાસ:—ગળું અને તાળવું એમાં દુષ્ટ થએલા દોષોમાં વાયુ મિશ્રિત થઇ નાક અને મ્હોડું, એ માર્ગે દુર્ગંધયુક્ત શ્લેષ્મ બહાર નીકળે છે, તેને પૂતિનાસ કહે છે. **નાસાપાક**—નાસિકાશ્રિત પિત્ત દુષ્ટ થઇ નાકમાં વ્રણ (ગુમડું) ઉત્પન્ન કરે છે તથા નાક અંદર પાકે છે, ગંધયુક્ત લીંટ વહે છે, તેને નાસાપાક કહે છે. **પૂયરક્ત:**—મસ્તકમાં વાતાદિદોષ પોતપોતાના કારણે કુપિત થવાથી અથવા તે ઠેકાણે કાષ્ઠાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, નાકમાંથી પરૂએ યુક્ત રક્ત વહે છે, તેને પૂયરક્ત કહે છે. **પીનસ:**—કફવાતના કોપે કરી માણસનું નાક સુકાયા જેવું થઇ ફરી ફરી નિતરે છે. વળી બંધ થાય છે. સુગંધ દુર્ગંધનું જ્ઞાન રહેતું નથી, ધૂમાડા જેવો શ્વાસોચ્છ્વાસ નીકળે છે અને સળેખમના લક્ષણે કરી યુક્ત હોય છે; એ રોગને પીનસ રોગ કહે છે. **નાસાપરિશોષ:**—નાકનું દ્વાર વાયુએ અત્યંત તપી સુકાવાથી માણસ મોટા કષ્ટે નીચે ઉપર શ્વાસ નાખે છે, તેને નાસાપરિશોષ કહે છે.

પીનસરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કોઇ પણ પીનસ થવાથી દહીંમાં મરીની ભુકી અને ગોળ નાખી ભક્ષણ કરવું; એટલે દુર્નિવાર પીનસનો નાશ થાય છે. **પથ્ય:**—ઘીયુક્ત ઘઉંનું અન્ન. (૨) મરીની ભૂકી અને ઘઉંનું અન્ન ખાઈ ઉંઘતી વેળાએ ઠંડું પાણી પીવું,એટલે પીનસ દૂર થાય છે. (૩) કેસર ઘીમાં ખરલ કરી નસ્ય કરવું,એટલે પીનસ અને આધાશીશી વગેરે મસ્તક રોગનો નાશ થાય છે. (૪) જુની છીકણી સુંઘવી: (૫) **પાઠાદિતૈલ:**—પહાડમૂળ (કાળીપાડ), હળદર, દારૂ હળદર, મોરવેલ, લીંડીપીપર, જાઈનાં પાંદડાં, દાંતીનાં મૂળ એ સાત ઔષધો સમભાગ લઈ તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ચોપટ તલનું તેલ લઇ તેમાં તે; કલ્કનો પાક સારો થવા માટે તેલથી ચોપટ પાણી નાખી, તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી તેલ ગાળીને આપવું. તે તેલ નાકે સુંઘવું; તેથી કરી મોટો દુર્ધર પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે. (૬) જાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ધમાસો અને વરીઆળીનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ, આદુના રસમાં આપવું; એટલે પીનસ, સ્વરભંગ, તમકશ્વાસ, હલીમક, સન્નિપાત, કફ, વાત, ઉધરસ અને દમનો નાશ થાય છે. (૭) એરંડ તેલ વારંવાર નાકે સુંઘવું.
પૂતિનાસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) **વ્યાઘ્રીતૈલ:**—રિંગણી, દંતીમૂળ, વજ, સરગવાની છાલ, તુળસીનાં પાંદડાં, રાસ્ના, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને સિંધવ સમભાગ લઇ કલ્ક કરી પાઠાદિતૈલ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી નાકે સુંઘવું. (૨) **શિગ્રુતૈલ:**—સરગવાની છાલ, રીંગણી, તજ, બળબીજ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને

સુતી વખતે ખત્તરાની ઉપર પાણી ન પાવું. (૪) મીંઢળ તથા મધ સુંઘવાથી સુરદાલ લોહી નીકળી નાકનું નાસુર મટે. (૫) અરડુસીનો રસ મધ સાથે પાવાથી નાકમાંથી વહેતું લોહી મટે (૬) ખેતરની માટી અથવા ચાકડાની માટી અથવા નદીની સેવાળ મગજ (તાળવા) ઉપર મૂકે તો નાકમાંથી પડતું લોહી અટકે. (૭) કેરી બાળી રાખ કરી ઝીણી વાટી લીંબુના રસમાં મલમ કરી ચોપડવાથી નાસુર મટે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધિમા—અનિવિષ-૫, અરડુસી-૨૨, ૨૪, આગીઓ-૨, આમળાં-૨. ઇંદ્રજવ-૨૨, ઉંદરકની ગ-૨, એલચી-૧૨, ઓથમીજીરૂં-૩, કરિયાતુ-૨, કાગીજરી-૧૧, કાંચકી-૭, ૧૨, ગળો-૧, ગળો-૧૮, ઘાસણિ પાપડો-૩, જીરૂં-૧૦, ટીકમાળી-૩, ધરો-૮, પરોશકરૂં-૩, ૪ પાટલા-૪, કુહિનો-૧. ભોંયરિંગણી-૫, મગ-૨, મરી-૧૫, મસૂર-૨, મોથ-૯. લવંગ-૧૦, લીંડીપીપર-૨૩, વાવડીંગ-[illegible], વાંદો-૫, ૭, શતાવરી-૬, શિંગોડાં-૩, સનાપા-૭, સમેરવો-૧૫, સહદેવી-[illegible], મોરડી-૯, માત્રીન-[illegible], સોમવલ્લી-[illegible]. દાહજ્વર માટે—ઓકાસ-૧૩, ૨૦-૬. ચોથીયા તાવ માટે—અજમીઓ-૧. અંઘેડા-૧૧, ૨૪, કુઓ-૫, ખપાટ-૮, ગળો-૨૩ માલણ-૬ ચોખારી-૧, ધતૂરો-૧૫. ભોંઘી-૧૭, મોથ-૫. વસુ-૬ શરમગ્રે-૮, સાટોડી-૧૫ [illegible]મ-૮. આગંતુકજ્વર માટે—કપાસ-૨૦, તુલસી-૧૮, સુમખી (લીલી) ચ્હા-૩ રાત્રિના એટલે લેલેરાઇયા તાવ માટે—કુકરપાઉનો વેલ-૭. અષ્ટગુણ મંડ જ્વરે માટે—ડમર-૮. શિતજ્વર માટે—અરણી-૨, અરડૂસો-૧૩ કાકડી-૧૧ કાનફોટી-૩, કીમારી-૫, ખજૂરી-૮, નગોડ-૪. જીરૂં-૬ [illegible]-૬ ઘેટીયાપે.-૫. ૮ પરોશકરૂં-૪. પાડ (કાળીપાડ)-૩, [illegible] કુહિનો-૧ [illegible]-૬ શતાવરી-૩, સુમખી (લીલી) ચ્હા-૩, [illegible] ઉંચા અને ડેલા જ્વરે માટે—આંબો-૧૦, લીંબડો (કડવો)-૧૦. હાડીયા એટલે હાડજ્વર કે હાડકસર માટે—કુવાર-૮. ધાતુગત જ્વર મા[illegible] તાવથી ઘણો પરસેવો થાય એટલે સેદીયા માટે— [illegible] અ[illegible]-૫ [illegible]-૮ ખસખસ [illegible] અર્જુન-૧૨, ચણા-૩ નાગ-[illegible] તાવ ઉપર પાચન માટે—કાથર[illegible]-૭. તાવમાં શોષ પડે [illegible] માટે—[illegible] તાવમા અગેચક માટે—આમ[illegible]-૧૦. તાવમાં માથાના દુખાવા મ[illegible] તાવથી અતિશય બળતરા થાય તે મ[illegible] તાવથી શરીર ઉપર ફોડું એટલે અરજ [illegible] પરસેવો આવવા [illegible] જુમખી [illegible] ઉપર તાવનું ઉતર્યું [illegible] માટે [illegible] શરદી મ[illegible] શરદ નરમી મ[illegible] સુખ જ્ઞાન તે [illegible] ખડસુખ [illegible] સુખમ જ્ઞાનવા મ[illegible] પરસેવા લાવવાને મા[illegible] ઉષ્ણકાળમા શરીરમાંના દાહ શાંત [illegible] આવવા મા—[illegible] ([illegible]

જુઓ [illegible] નાવ ઉતર્યા નવા પછીની નબળા[illegible] તાવ ઉપર સુરણ પ્રયોગનો [illegible] નાદિક પ્રયોગ [illegible] કવાથ પ્રયોગની [illegible] ચોથીયા તાવ ઉપર—[illegible] ચોથીયા તાવ ઉપર—ચરણ પ્રયોગની [illegible] ટાઢીયા તાવ ઉપર [illegible]

લીધે નાકમાંથી લોહી પડે તે માટે:—દાડમ—૭. પીનસ એટલે નાકના છોડ માટે:—એરંડો—૨૭, કેસર—૩, તંબાકુ—૪, પાઢ(કાળીપાડ)—૨, કુલિનો—૪, મરવો—૧, શણપુષ્પી—૩. જુઓ—ગોર૦માં:—સળેખમ માટે:—દૂધ—૧૮. નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર:—ઘી—૨, પ્રા૦ ઔ૦માં—પીનસ માટે:—અસ્થિવર્ગ—૨. જુઓ અનુભૂત આષધ:—ઔષધિક્રિયાના મલમ પ્રયોગની ટીપમાં નાસુર માટે નં. ૨૨.

૩૪—નામરદાઈ રોગ અને ધાતુપુષ્ટીનાં ઔષધો.*

વાજીકરણ અને ધાતુપુષ્ટ ઔષધો:—જે ઔષધો ધાતુને વધારી પુરૂષોને સ્ત્રીઓ વિષે તથા સ્ત્રીઓને પુરૂષ વિષે હર્ષ આપે છે તે વાજીકરણ ઔષધો જાણવાં. ધાતુપુષ્ટ ઔષધો:—(૧)ધોળા ભોંયકોળા (ક્ષીરવિદારી) નું ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને સાકરમાં ખાવા આપવું અને ઉપર સાકર નાખી દૂધ પાવું; એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટી થાય છે. (૨) તાલીમખાનું અને કૌચબીજનું ચૂર્ણ સાથે ખાવા આપવું અને ઉપર ધારોષ્ણ (તુરત દોહેલું) દૂધ પાવું. (૩)મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર અને ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર (૨૦ તોલા) એકત્ર કરી આપવું. (૪)

* સુશ્રુતાદિકે વર્ણન કરેલા આસેક્ય (મુખયોની), સૌગંધીક (નાસ્તયોનિ), કુંભિક, ઇર્ષ્યક અને મહાષંઢ એ પાંચ પ્રકારના પંઢત્વ તરફ દૃષ્ટિ ન કરીએ તો પુરૂષોને ધાતુ સંબંધી ત્રણ પ્રકારના રોગો જોવામાં આવે છે. ૧ ધાતુનું પાતળું પડવું, સ્વપ્નમાં, પેશાબમાં કે ઝુલડાંમાં ઇત્યાદિ રીતે ધાતુનું જવું. તેના માટે ધાતુપુષ્ટિની દવાઓ આપવી જોઇએ. ૨ પુરૂષને સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા થાય; પરંતુ લિંગમાં જાગૃતિ ન આવે અને કદાચ આવે તોપણ વીર્ય છુટેજ નહિ, આવી અનેક ચેષ્ટા નજરે આવે છે. આના માટે પુરૂષત્વ લાવવાના ઉપાય કરવા જોઇએ. ૩ કામક્રિયા થઇ શકે, પરંતુ સ્ત્રીને રજ દ્રાવણ થયા પહેલાં પુરૂષનું વીર્ય સ્ખલિત થઇ જાય તો તેથી સ્ત્રીનો મદ શાંત થાય નહિ; તેમ સંતાનપ્રાપ્તિનો એવો નિયમ છે કે પુરૂષથી પ્રથમ સ્ત્રીરજ દ્રવીભૂત થવું જોઇએ; માટે તેમ ન થવાથી સંતાનપ્રાપ્તિમાં પણ ખામીજ રહે. તેના માટે સ્તંભન ઉપચારોની જરૂર બતાવી શ્રીમાન્ પદેજીએ નામરદાઈ ઉપરના ઉપચારો ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છે.

ઉપચાર:—(૧) અક્કલકરો, મોચરસ, કાળી મુસળી, ધોળી મુસળી, જંગલી બહુફળી, ઇન્દ્રજવ, મીંઢા ગોખરૂ, ગળોનું સત્વ, નુકાં વડગુંદાં, શોધેલાં કૌચ, ઉટંગણ, બળબીજ, એખરો, ચણકબાબા અને બાવચી એ સર્વે વસાણાં બરાબર વજને લઇ ઝીણાં ખાંડી તે વસાણાથી બમણી ખાંડ ભેળી, એ ઓસડ હથેળી ૧ ભરીને સવારે ખાય તો નબળાઇ જાય અને મરદાઇ ઘણી આવે. (૨) મુસળીકંદની મીંજ તથા કાળા તલ બરાબર વજને લઇ બારીક ખાંડી સોળમાં બબ્બે ટાંકની ગોળીઓ કરી એકેક ગોળી સવાર સાંજ ખાય, ઉપર ગાયનુ દૂધ શેર ૦।। પીએ તો મરદાઇ આવે.

સમજવો જોઇએ. તેનો રોગી ઉપકારાર્થે સર્વસ્વ દાન કરે તોપણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ કંઈ નિમિત્તે પ્રમુખ્ય થવાથી જે જ્વર આવે છે તે સન્નિપાત જ્વર, એ કષ્ટસાધ્ય છે. કારણ ત્રણેનો પ્રકોપ છે. એકના ઉપશમનાર્થ ઔષધ આપે તો બીજા અધિક થાય છે.

સન્નિપાતજ્વરનું લક્ષણઃ—ક્ષણમાં દાહ અને ક્ષણમાં ઠંડ, હાડ, સંધિ અને મસ્તક એ ઠેકાણે શૂળ, અખિમાં પાણી આવવું અને તે રોવાયલું, લાલ અને આખ ફાટેલી હોય છે. કાનમાં શબ્દ થાય છે અને શૂળ થાય છે, ગળામાં ડાગરનુ ફોતરૂ ભરાઈ રહે તેમ દુખે, ઊંઘ, મોહ, બકબડ, ઉધરસ, શ્વાસ, અરૂચિ, ભ્રમ અને જીભ કેટલીક બળેલા જેવી અને સાગના પાંદડા જેવી ખરખરી, અત્યંત શરીર ગળવુ, રક્તપિત્તમિશ્રિત એવા કફના ઓકકાર આવવા અને માથાનું ડોલવું, તરસ, ઉઘ ન આવવી, ઉરમાં દુખવુ, પરસેવો, મૂત્ર, ઘણીવારે થોડાં થાય છે. આંખો અત્યંત કૃશ થતા નથ છે, નિરંતર ગળુ ઘુરઘુર વાગે છે, અધમાખ ચાલવા સરખી ગ્રંથ આવે છે, કાળા અને રાતાં ચકંદાં ઉઠે છે અને વાચા તોતડી થાય છે, કાન નાક, મ્હોડુ, એ ઠેકાણે ફોલ્લા થાય છે અને પેટ જડ થાય છે વાત પિત્ત અને કફનો પાક કાળે કરી થાય છે. એ સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણો જાણવા. સન્નિપાત જ્વરના તેર પ્રકાર છે અને તે જુદા જુદા પ્રકારના વર્ણવ્યા છે.

સન્નિપાતનાં નામો—સંધિક અંતક, રુગ્દાહ ચિત્તવિભ્રમ, શીતાંગ, [illegible] કંઠકુબ્જ કર્ણક, ભુગ્નનેત્ર રક્તષ્ઠીવી પ્રલાપક, જીહ્વક અને અભિન્યાસ.

તેમની દિનમર્યાદઃ—સંધિકને–૭ અંતકને–૧૦, રુગ્દાહને–૨૦, ચિત્તવિભ્રમને [illegible] શીતાંગને–૧૫ [illegible] કંઠકુબ્જને–૧૩, કર્ણકને–૯૦, [illegible] ભુગ્નનેત્રને–૮ રક્તષ્ઠીવીને [illegible] પ્રલાપકને–૧૪ જીહ્વકને–૧૬ અને અભિન્યાસને–[illegible] [illegible] મર્યાદા કહેલી છે, પરંતુ [illegible]

જાણવી. એ પછી જવર જાય છે કિંવા મૃત્યુ આવે છે. ૭—૯ કિંવા ૧૧ એ મર્યાદા વાતાધિક, પિત્તાધિક તથા કફાધિક સન્નિપાતની અનુક્રમે જાણવી. પિત્ત, કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિએ ક્રમે કરી દશ દિવસે, બાર દિવસે તથા સાત દિવસે ત્રિદોષજન્ય ધાતુપાક થવાથી મારે છે તથા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે.

ધાતુપાકનાં લક્ષણ:—નિદ્રાનાશ, હૃદય દાટ જેવું થવું, મૂત્ર તથા ઝાડાનો અવષ્ટંભ, શરીરને જડપણું અન્નદ્વેષ, અસ્વાસ્થ્યપણું તથા અંગનો નાશ, એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે. ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગોની વૃદ્ધિ તથા અંગની હાનિ થઈ ગુરૂાદિ ધાતુ સહિત મલાદિકોને જે પાક થવો તેને ધાતુપાક કહે છે. મળપાકનાં લક્ષણ:—દોષોનો સ્વભાવ બદલાવો તથા હલકો થવો. ઈંદ્રિયોની નિર્મળતા એ મળપાકના લક્ષણ જાણવાં. ધાતુપાક તથા મલપાક થવો એ કેવળ દૈવ ઉપર છે. આ વિષયમાં બીજો કંઈ હેતુ દેખાતો નથી. **સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણો**—મલાદિક અને પિત્તાદિક દોષ બદ્ધ થવાથી અને અગ્નિ શાંત થવાથી સન્નિપાત જ્વર અસાધ્ય થાય છે તથા એની ઉલટી એટલે દોષપ્રવૃત્તિ હોઈ અગ્નિ સમાન [illegible] લક્ષણો થોડાં થોડાં થવાથી સન્નિપાત જ્વર કષ્ટસાધ્ય થાય છે.

સંધિક સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—૧) રાસ્ના, સુંઠ, ગળો, કાંટાસરીઓ, નાગરમોથ [illegible] કડુ ભોંયરીંગણી, અરડુસી, એરંડમૂળ અને દશમૂળનો કાઢો સંધિક સન્નિપાત સન્ધાગ્રહ અંગગ્રહ સર્વ પ્રકારના જ્વર, [illegible] તથા [illegible]ના મણકાનો નાશ કરે છે. (૨) [illegible] ગુગળ નાખી આપવો; એટલે સંધિક સન્નિપાત [illegible] ધામાસો, ગળો, [illegible] રાસ્ના ગુગળ અશ્વગંધ [illegible] સંધિક સન્નિપાત જ્વરના [illegible] [illegible] નાશ કરે [illegible]

પાવાં. (૨૧) આસોંદપાક, કુષ્માંડપાક, ગોખરૂપાક, સાલમમિશ્રીપાક અને ભોંયકોળાપાક ખાવા આપવા. (૨૨) કુંઅગીનો રસ અને મધ એકત્ર કરી સેવન કરવું. (૨૩) ઘી અને મધમાં આસોંદનું ચૂર્ણ ખવરાવવું. (૨૪) ચણોઠીનાં મૂળ મધમાં આપી સાકરમાં ખાવા આપવાં. (૨૫) આમળાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું. ઘી અને મધ વિષમ ભાગે એકત્ર કરી પાવું. (૨૬) ધોળી સાંવરી (મોચરસના ઝાડ) ના નાના છોડવાનો કંદ સુકવી બારિક ભૂકી કરવી તથા દરરોજ સવારે અર્ધો તોલો ભૂકી ઘીમાં ગાયના દૂધમાં સીજવી તેમાં સાકર, એલાણુ અને બદામ નાખી નિત્ય સવારે ૧ વાર સેવન કરવાથી, અનેક પ્રકારના ધાતુ સંબંધી રોગ શમી જઇ મગજ તર થાય છે અને સ્મરણશક્તિ વધે છે. (૨૭) ધોળી ગુલબાશીના કાંદા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી ૮ દિવસ આપવા. (૨૮) કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ, દૂધ અને સાકર સાથે આપવું. (૨૯) આસોંદ અને વરધારાનું ચૂર્ણ દરરોજ અર્ધો તોલો, ગાયના અર્ધો શેર દૂધમાં ઘી અને સાકર સાથે આપવું, એટલે વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. (૩૦) મહુડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ સાંજ સવાર દર વખતે ૨–૩ માસા પ્રમાણે ગાયના ઘી અને મધમાં આપી, ઉપર પાશેર ગાયનું ગરમ દૂધ, ઘી અને સાકર સાથે પાવું. એથી કરી કામોત્પત્તિ ઘણીજ સરસ થાય છે. (૩૧) સફેદ મુસળી, ગળોનું સત્વ, કૌચબીજ, ગોખરૂ, ધોળી સાવરીનો કંદ, મૂળ કિંવા છાલ, સાકર અને આમળાં, આ ઔષધોનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી, તેમાંની અર્ધા તોલા પર્યંત ગાયના ધારોષ્ણ કિંવા તપાવેલા દૂધમાં ઘી નાખી આપવું; એટલે ધાતુની વૃદ્ધિ થઇ કામોદ્દીપન થાય છે અને પંઢત્વ પણ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી કમ્મરમાં ઉત્તમ પ્રકારનું બળ આવે છે. (૩૩) આમળાંના ચૂર્ણને આમળાંના રસના ૨૧ પુટ દઇ છાયાશુષ્ક કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપી, ઉપર દૂધ પાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ કામોત્તેજન થાય છે. (૩૪) બળદાણાનું ઝાડ મૂળ સુદ્ધાં લાવી ધોઇ પાણી નાખી કચરી રસ કાઢવો; તે વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી દરરોજ કાચા પાશેર પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો; એટલે **વીર્યપતન** બંધ થાય છે. (૩૫) ગોખરૂ, વરીઆળી અને સાકરનો કાઢો કરી બે વખત આપવો, એટલે ૭ દિવસમાં વીર્યપતન બંધ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધિમાં—**ધાતુપુષ્ટિ માટેઃ**—અસાળીઓ-૬, આમળાં-૪૦, એખરો-૩, એલચી-૮ ઓથમીજીરૂં-૬, કોળી-૪, કૌચ-૫, ખજૂરી-૭, ચણા-૫, ચીકુ-૧, જવ-૪, બાવળ ૫, બીલી-૮,૨૪, બેહેડા-૧, બીંબ (શાક)-૧, ભોંયકોળું-૧૩, મહુડો-૩, મુસળી ૧,૨, વડ-૬, શિમળો-૫, શિરકસિયો-૧. **પુષ્ણતા એટલે પુષ્ટાઇ માટેઃ**—અરડૂ-૭, અંજીર-૨, ઉટકટારી-૫, એખરો-૬, કુંવારીઓ-૫, ખરખરી-૧, ખસખસ-૫, ગુલબાશી-૨, ગોખરૂ બોઢ્ઠ-૪, ગોમેધ-૪, તરબુચ-૧, બળ (બોળ)-૧ બાવળ-૧૯, બીવલો-૩, ભોંયકોળું-૭, રૂમાગી-૧, મેંદાલકડી-૧, રતનજ્યોત-૨, રાતું કોળું-૨, શતાવરી-૮, સાલમ-૨,૮ હરણુસુરી ૨. **ધાતુ જતી હોય તેના માટેઃ**—અરડૂ-૬, આદુ-૫૨.

માટેઃ—આમળાં ૧૨, ૨૭, આસંધ-૩, વસુ-૩. સર્વ રોગ દૂર થવા માટે—આસંધ-૬, લાણો-૧.

સ્તંભન ઔષધોઃ—(૧) લવંગ, જાવંત્રી, તજ, અફીણ, અક્કલકરો અને સમુદ્રશોષનાં બિયાં, એ સર્વ ચૂર્ણો બરાબર લઇ તે બધા જેટલી સાકરની ભૂકી નાખી મધમાં ખરલ કરવો તથા એક વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી સાંજના ચાર વાગતાં એક ગોળી પાણીના અથવા દૂધના ઘુંટડામાં ગળવી, તથા એક કલાક પછી ગાયનું ધારોષ્ણ દૂધ પીવું તથા મૈથુન પહેલાં કસુંબીના તેલમાં આકડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ ખરલ કરી, તેનો પગતળિઆમાં લેપ કરવો; એટલે વીર્યનું પતન થતું નથી. ઉતાર લીંબુ ચૂસવું. (૨) કસ્તૂરી, કેસર, જાયફળ, લવંગ, અફીણ, ભાંગ, સુંઠ અને એલચીદાણાની વસ્ત્રગાળી ભૂકી એકત્ર કરી વાલ વાલ સવાર સાંજ મધમાં આપવું તથા ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પાવું. (૩) કૌંચબીજ, શતાવરી, ગોખરૂ, મગેરી, બળદાણા અને તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ તાજા દૂધમાં રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૪) જાયફળ, ખુરાસાની અજમો, અજમોદ અને અફીણ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ સમાન ત્રણ વર્ષનો જૂનો ગોળ મેળવી, અર્ધા અર્ધા વાલની ગોળીઓ કરી તે સાંજે ખાવા આપવી. ઉતાર લીંબુ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માંઃ—આસંધ-૧૦, ખસખસ ૬ અફીણ-૧૩.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકા પ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૨-૧૫. મલમ પ્રયોગની ટીપમાં નં. ૩૨. બૃહત્પાકના પાક પ્રયોગની ટીપમાં નં-૨.

૩૫–પથરી (અશ્મરી).

કારણઃ—વાત, પિત્ત, કફ અને ચોથી શુક્રથકી પથરીનો રોગ થાય છેઃ તોપણ તે ઘણું કરી કફાશ્રિત હોય છે. એની સારી ચિકિત્સા ન મળે તો તે પ્રાણ હરણ કરે છે.*

---

* વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રની એમ ચાર પ્રકારની પથરી છે. વળી જેમાં નાના નાના કકડા હોય તે શર્કરા અને જેમાં રેત હોય તેને સિકતા કહે છે. એ એ પણ પથરીનાજ ભેદ છે.

ઉપચારઃ—હરડાં, બહેડાં, પાષાણભેદ, ગરમાળો, ધમાસો, ધાણા, ગોખરૂ અને કાકડીનાં બી સમાનભાગે લઈ જરા ખાંખરાં કરી, પાણીમાં ઉકાળી એ પાણી હમેશાં સવારે પીએ તો પથરીનો ભૂકો થઇ ઝરી જાય અને આરામ થાય. એ ઉપર મૂળા ખાવાથી પણ ફાયદો થાય છે. (૨) ટંકણખાર ઝીણો કરી ટાઢા પાણી સાથે ખાય તો રાખની માફક પથરીના ચૂરેચૂરા થઇ જાય. આ રોગીને દૂધ, ગોળ, મીઠાઇ, ઘી એવી ભારે ચીજો ખાવા આપવી નહિ. (૩) તીલસરાની રાખ તોલો ૧ મધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી જાય. (૪) બીજોરાનું મૂળ વાટી ભૂકો કરી વાસી પાણીમાં આપવાથી પથરી જાય. (૫) તેલીયો દેવદાર, સચળ, તલ, તલસરાની રાખ, એ સર્વ મધ અને દૂધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી મટે.

અને કડવી તુંબીનાં બીમાં પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૩) કરીઆતું, કડુ, લીંડીપીપર, ઈંદ્રજવ, રીંગણી, કચોરા, બહેડાં, દેવદાર, હરડે, મરી, કાયફળ, નાગરમોથ, અતિવિષ, આમળાં, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, કાકડાશીંગી, અરડુસી અને સુંઠનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગ૦માં:—અધ્યાય—૨૧.

કર્ણક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) રાસ્ના, આસગંધ, નાગરમોથ, રીંગણી, ભારંગમૂળ, ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, કાકડાશીંગી અને હરડેનો કાઢો આપવો. (૨) દશમૂળ, કડુ, લીંડીપીપર, મરી, ત્રિફળાં, સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) ગરમ પાણીમાં મરી, લીંડીપીપર અને સિંધવ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું.

ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાત ઉપર:—(૧) દારૂહળદર, નાગરમોથ, કડવાં પરોળાં, કડુ, હળદર, કડવો લીમડો અને ત્રિફળાંનો કાઢો આપવો. (૨) લીંડીપીપર, કડવાં પરોળાં, નાગરમોથ, કડુ, રીંગણી, કડવો લીમડો અને દેવદારનો કાઢો પિત્તજ્વર અને ઉગ્ર સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) કરીઆતું, લીંડીપીપર, ઘોડાવજ, મરી, લસણ અને રાઈનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું તથા સિંધવ અને લીંડીપીપરનું અંજન કરવું.

રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત ઉપર:—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાસો, અરડુસી અને સુગંધ વાહિમ ઘાસનો કાઢો સાકર નાખી આપવો તથા ત્રિફળાંના કાઢાનું નસ્ય આપવું (૨) નાગરમોથ, પદ્મકાષ્ઠ, પિત્તપાપડો, ચંદન, વાળો, શતાવરી, જેઠીમધ, મધ કડવો લીમડો વાળો, ચિત્રક અને રક્તચંદન (રતાંજલી) નો કાઢો આપવો. (૩) દુર્વાના રસનું કાગ (કુંગણી) ના રસનું કિંવા દાડમના રસનું નસ્ય આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગ૦માં—રક્તપ્રમાણ.

પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાગરમોથ, વાળો, દશમૂળ, સુંઠ [illegible] કાઢો આપવો. (૨) [illegible] ફટકડી, નાગરમોથ [illegible] આપવો.

(૧૯) નસોતર અને ઈંદ્રજવ એ બન્નેનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૨૦) કળથીનો કાઢો ૮ તોલા, શરપંખાનું ચૂર્ણ અને સિંધવ બે માસા નાખી આપવો. (૨૧) કોળાનો રસ, હિંગ અને જવખાર, એ એકત્ર કરી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર:—જુઓ વનૌ૦ માં—અક્કલકરો-૫, અરલુ-૬, ૧૦, ઈંદ્રજવ-૩, ૨૦, ઉંદરકની ગ-૩, ઉંબરો-૧૧, કડવી ગલકી-૨, કળથી-૭, કાકડી-૪, કાસ-૧, કાંટી ગોખરૂ-૭, ગોખરૂ બોડા-૧૦, ચિભડું-૧, તલ-૧૫, ૨૨, તુરીઆં-૩, દ્રાક્ષ-૧૮, ધમાસો-૬, નસોતર-૨, પાષાણભેદ-૪, પાઢ (કાળીપાડ) -૯, પિત્તપાપડો-૬, બીજોરૂં-૨૧, મુસળી-૩, મૂળા-૩, મોરશિખા-૧, લાંગડી-૧, વાયવરણો-૬, ૧૦, શતાવરી-૫, શિરહોડી-૬, સમેરવો-૧૮, સરગવો-૨૧, સાગ-૧, હળદર-૧૪. **શુક્રાશ્મરી માટે:**—તલ-૫, પાષાણભેદ-૩, મૂળા-૧૧. **મૂત્ર શર્કરા માટે:**—અઘેડો-૨૯, વાયરણો-૬.

જુઓ ગો વૈં૦ માં-શર્કરા માટે-દુધ-૧૦. પ્રા૦ ઔ૦ માં:—**પથરી માટે:**—કબુતરની હગાર-૩.

પથ્ય:—જવ, કળથી, જુના ચોખા, જુનું કોળું, આદુ, વાંસનો કાડો.

અપથ્ય:—મૂત્ર, મળ અને શુક્રનો અવરોધ તથા વિષ્ટંભકારક જડ એવા અન્નપાન તથા વિરૂદ્ધાન્ન.

૩૯—પરમિયો અથવા પ્રમેહ.

કારણ:—એક ઠેકાણે નિશ્ચેષ્ટ બેસવું. નિદ્રા, દધિભક્ષણ, ગામમાંના અને પાણીમાંના અનુપ માંસના રસ અને દૂધ. નવું અન્ન, નવોદકનું સેવન, ગોળ વગેરેના પદાર્થ અને કફકારક પદાર્થ. એ પ્રમેહ થવાનું કારણ જાણવું.

સામાન્ય લક્ષણ:—મૂત્ર ઘણું હોઇ ડોળાયલા જેવું હોય છે. મૂત્ર વર્ણ-ભેદે કરી પ્રમેહના ૨૦ ભેદ *કલ્પેલા છે. વ્યવહારમાં પેસાબની વખતે જે પ્રમેહમાં અતિશય આગ થાય છે તેને **તણખીયો (મ૦ તિડક) પ્રમેહ** કહે છે. પેસાબના વખતે આગ થતી નથી તેને ઠંડો (**મ૦ હિં૦ શીત**) પ્રમેહ કહે છે. પેસાબના આરંભે તંતુ કિંવા ગાળી પડે છે અને તે સળીથી ઉંચકીએ તો હાથ બે હાથ લંબાઇનો તાર થાય છે, તેને **તંતુમેહ**, **તારમેહ** કિંવા **લાલામેહ** કહે છે. જે પ્રમેહમા વાત પડે છે તેને **વાતુપ્રમેહ** કહે છે. જેમાં પરૂ પડે છે તેને **પુપ્રમેહ** કહે છે. કંઈક તુરો અને મધુર એવા જે પ્રમેહ પેસાબ સાથે પડે છે તેને **મધુમેહ** કહે છે. મધુમેહી પુરૂષ જે ઠેકાણે પેસાબ કરે છે તે ઠેકાણે ઘાત

* મૂત્રના જુદા જુદા રૂપ ઉપરથી પરમિયાના વીશ ભેદ કર્યા છે. તેમાં ૧ ઉદક, ૨ ઇક્ષુ, ૩ સાન્દ્ર, ૪ સુરા, ૫ પિષ્ટ, ૬ શુક્ર, ૭ સિકતા, ૮ શિત, ૯ શનૈ, ૧૦ લાલા, એ દશ પ્રમેહો કફથી થાય છે અને તે સાધ્ય છે ૧૧ ક્ષાર, ૧૨ નીલ, ૧૩ કાળો, ૧૪ હારિદ્ર ૧૫ માંજીષ્ઠ, ૧૬ રક્ત, એ પિત્તથી થનારા ૭ પ્રમેહો કષ્ટસાધ્ય છે, અને ૧૭ વસા ૧૮ મજ્જા ૧૯ ક્ષૌદ્ર તથા ૨૦ હસ્તી, એ ચાર વાયુથી થનારા અસાધ્ય પ્રમેહો છે તેના ઉપદ્રવો ઉપરથી તેને ઓળખવા.

સોજો, કફવાતજ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, હનુગ્રહ, ગલગંડ, ગંડમાળા, કફથી થએલો સ્વરભેદ, મસ્તકની જડતા, બહેરાપણું, કફ અને મેદની વૃદ્ધિ, દશ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાત, અભિન્યાસ તથા સંજ્ઞાનાશ મટે છે. (૧૧) કચોરાં, પુષ્કરમૂળ, રીંગણી, કાકડાશીંગી, ધમાસો, ઇંદ્રજવ, કડવાં પરોળાં અને કડુનો કાઢો આપવો. તે સન્નિપાત જ્વર, દમ, ઉધરસ, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, મુખશોષ, તરસ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧૨) ભારંગમૂળ, કરીયાતું, કડવો લીમડો, નાગરમોથ, કડુ, ઘોડાવજ, ત્રિકટુ, અરડુસી, કડવાં ઇંદ્રવરણાં, રાસ્ના, ધમાસો, કડવા પરોળાં, દેવદાર, પહાડમૂળ, કુચલાં, બ્રાહ્મી, દારૂહળદર, ગળો, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણ, રીંગણી, ડોરલી, ઇંદ્રજવ, ત્રિફળાં અને કચોરાનો કાઢો કરવો. એનું નામ બત્રિશો કાઢો. એ તેર પ્રકારનો સન્નિપાત, શૂળ, ઉધરસ, હેડકી, દમ, પેટ ચડવું, ઉરૂસ્તંભ, અંત્રવૃદ્ધિ, ગલરોગ, અરૂચિ અને સંધિમદને, સિંહ જેમ હાથીઓની પંક્તિનો નાશ કરે છે તે પ્રમાણે નાશ કરે છે. (૧૩) કરીઆતું, દેવદાર, દશમૂળ, સુંઠ, નાગરમોથ, કડુ, ઇંદ્રજવ, ધાણા અને ગજપીપળીનો કાઢો કરી આપવો. આ અષ્ટાદશાંગ કાઢો, ઘેન (ઝોકાં ખાવાં), બડબડ, ઉધરસ, અરૂચિ, દાહ, મોહ, દમ, એણે યુક્ત એવા જ્વરનો નાશ કરે છે. આ કાઢો મૃત્યુતુલ્ય જ્વરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ અને લીંડીપીપરનો કિંવા એકલાં દશમૂળ અને ગળોનો કાઢો આપવો, એટલે દમ, ઉધરસ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ, દેવદાર, કચોરા, પિતપાપડો, રીંગણી, કડુ, કરીઆતું, નાગરમોથ અને ધમાસાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો; એટલે તે સન્નિપાત, જીર્ણજ્વર અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૧૬) આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, કરીઆતું, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, ઘોડાવજ, અરણી, સરગવો, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, અતિવિષ તથા ભારંગનો કાઢો આપવો. આ અર્કાદિ કાઢો તીવ્ર એવા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત, વાયુએ દાંત ચોંટી જાય છે તે તથા શરીરમાંથી [illegible], શ્વાસ, ઉધરસ અને નવારોગનો નાશ કરે છે (૧૭) દેવદાર, સુંઠ, કરીઆતું, ધાણા, કડુ, ઇંદ્રજવ ગજપીપળી, દશમૂળ અને નાગરમોથ એ અઢાર ઔષધોનો કાઢો આપવો. આ દેવદાર્વાદિ કાઢો અત્યંત કઠિન જ્વર જેવા, સન્નિપાત જ્વર, ઉધરસ, હૃદયશૂળ પાર્શ્વપીડા, દમ, હેડકી તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૧૮) પીંપળીમૂળ, ઇંદ્રજવ, [illegible] ચિત્રક કાયફળ પુષ્કરમૂળ રાસ્ના, હરડે, [illegible] નગોડ [illegible] ચવક અને પહાડમૂળ, એનો કાઢો [illegible] સન્નિપાત [illegible] બડબડ પેટ ચડવું [illegible]

વિશેષ ઉપચાર જુઓ [illegible] સન્નિપાત જ્વરમાં [illegible] સન્નિપાત [illegible]

જુઓ [illegible] જુઓ [illegible]

ઉપચાર—(૧) શૃંગ્યાદિચૂર્ણઃ—કાકડાશીંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જિરાં, રીંગણી, ભારંગમૂળ, પોખરમૂળ, જટામાંસી, ત્રિધિર, સંચળ, બીડલૂણ, કાયફળ અને મીઠાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે ખાવું; એટલે તે હેડકી, શ્વાસ, ઊર્ધ્વવાત, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. (૨) સુંઠ ૬ ભાગ, લીંડીપીપર ૫ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, નાગરવેલનાં પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાખી ખાવાથી દમ,અગ્નિમાંદ્ય,ઉધરસ,

---

શ્વાસો જેટલી એની પીડા થતી નથી. તેમ તે ઇંદ્રિયોને પણ કોઈ જાતની વ્યથા આપતો નથી. જ્યારે તે એકદમ વધી જાય છે ત્યારે તેની જાતિ બદલાઈને છિન્ન, ઊર્ધ્વ અને મહાશ્વાસ નામ ધારણ કરે છે. (૨) છિન્નશ્વાસવાળો રોગી રહી રહીને તેનામાં જેટલી શક્તિ હોય તેટલી શક્તિથી શ્વાસ લે છે અને મરે છે અથવા દુઃખ પામી શ્વાસોશ્વાસ લેતો મૂકતો નથી, હૃદયની પીડાથી ગભરાય છે, પેટ ચડે છે, પરસેવાના રેલા ચાલે છે, મળ બંધ થાય છે, ટગર ટગર જોયા કરે છે, [illegible] ફરે છે મનને ઉદ્વેગ, મોઢું સુકાય, શરીરનો રંગ બદલાય અને શરીરના સાંધાઓ પુરી જાતે શિથિલ થાય છે. આવો છિન્ન શ્વાસનો રોગી પ્રાણ ત્યજે છે. [illegible] (૩) ઊર્ધ્વશ્વાસનો રોગી શ્વાસને જોરથી નીચે ઉતારી શકતો નથી. તેનું મુખ અને શ્વાસોશ્વાસ લેવાના અન્ય માર્ગો કફથી લેપાય છે; કોપાયમાન વાયુથી તે પીડાય છે. નેત્ર ઉચા ચઢી ચંચળ દૃષ્ટિથી તે આમ તેમ જોયા કરે છે; [illegible] અને વેદનાથી તે ગભરાયેલો રહે છે. મોઢું સુકાય છે અને અત્યંત બેચેની રહે છે. (૪) મહાશ્વાસના રોગીનો વાયુ ઉપર ચઢી આવવાથી તે દુઃખ પામી તેનો શ્વાસ [illegible] અને શબ્દયુક્ત ચાલે છે. [illegible] સાંડની માફક તે રોગી રાત દિવસ શ્વાસથી રીબાય છે. તેની જ્ઞાનશક્તિ અને માનસિક શક્તિઓ નષ્ટ થાય છે. મોઢું અને આંખ [illegible] છે [illegible] થાય છે; તે બોલે તેનું [illegible] સમજાતો નથી અને [illegible] તેનો શ્વાસ વધે છે. આવો [illegible] રોગી [illegible] નથી. (૫) તમક શ્વાસ [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરે છે. [illegible] ઉધરસ [illegible] રોગી [illegible] છે, [illegible] [illegible] છે.

ઉપચાર—(૧) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

કરવો. (૩) વ્રણ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ચૂર્ણપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૭. ક્વાથ પ્રયોગની ટીપમાં નં. ૧૩.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—**સર્વ પ્રમેહ માટે:**—અંકોલ-૧૩, અરલુ-૫, અળશી-૬, આમળાં-૧૧, ૨૨, આશેત્રી-૨, ઉટકટારી-૨, ઉંબરો-૧, એખરો-૪, ઓથમીજીરૂં-૩, કાંકડ-૩, કાંટાળી-૩, ૪, કુંવાર-૮, કેવડાનું ઝાડ-૪, કેળ-૧૫, ખાખરો-૯, ખીજડો-૩, ખેર-૯, ગદુ-૭, ગળો-૩, ગોખરૂ મોટા-૨, ૭, ચણકબાબા-૨, ૪, ચણોઠી-૯, ચિત્રક (ચિત્રો)-૪, તલ-૧૧, નિર્મળી-૬, પાષાણભેદ-૨, પિમા-૧, પીળો ધંતૂરો-૭, બકામ લીમડી-૫, બળ (બોળ)-૨, બાવળ-૧૯, બિડી-૧, ભોંયઆમળાં-૩, ભોંયકોળુ-૪, મેંદી-૬, મેદાલકડી-૨, રતનજોત-૯, રાનભીંડા-૨, લવંગ-૩૦, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૩૯, વડ-૨, વાંસ-૪, શતાવરી-૧૯, શરપુંખો-૨, શિરદોડી-૨, શિસમ-૧, શેરાળી-૩, સુખડ-૬, હરડે-૧૯, ૩૪, ૪૨, હરણસુરી-૨, હાસા-૩. **ઠંડા એટલે શીત પ્રમેહ માટે:**—આમલી-૨, કમળ-૩, પાટલા-૮, પાઢ (કાળીપાડ)-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૪, રતનજોત-૮, વાંસ-૫, શિમળો-૧૨. **તંતુ કે લાલા પ્રમેહ માટે:**—હાંડી ગોખરૂ-૫, ચણોઠી-૭, દુદરલી-૧, મેંદી-૨, વગડાઉ તુરિયું-૧. **ધાતુ પ્રમેહ માટે:**—કાયફળ-૫. **પુયપ્રમેહ માટે:**—કપૂરી મધુરી-૧, સુખડ-૫. **વસામેહ માટે:**—અરણી-૭, કુંવાડીયો-૮, શિસમ-૨. **રક્તમેહ માટે:**—એલચી-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૭. **વિષમેહ માટે:**—હળદર-૧૨, **શનૈર્મેહ માટે:**—હરડે-૨૦. **સાન્દ્રમેહ માટે:**—સાલીન-૩. **નીલમેહ માટે:**—પીંપળો-૨૧. **ઇક્ષુ અને સિકતામેહ માટે:**—લીમડો (કડવો)-૩૨. **ઉષ્ણમેહ માટે:**—ગરમાળો-૬. **હરીદ્રામેહ માટે:**—ગરમાળો-૬. **સુરામેહ માટે:**—શિમળો-૧૧. **હરીદ્રામેહ માટે:**—ગરમાળો-૬. **ઉષ્ણમેહ માટે:**—રતનજોત-૧૦. ગોખરૂ-૫, મેંદી-૨. **ઉદકમેહ માટે:**—નિર્મળી-૬, પારિજાતક-૪, **મંજીષ્ટમેહ માટે:**—મજીઠ-૪. **તરતના પ્રમેહ માટે:**—આંબો-૮.

જુઓ પ્રા૦ આ૦ માં:—ઉંદરની લીંડીઓ-૩. **તણખીયા પરમા માટે:**—બેસનું છાણુ-૩.

પથ્ય:—ચોખા, જવ, સામો, મઠ, ઘઉ, કળથી, મગ, તુવર અને ચણાની દાળ, સરગવો, પંડોળા, લસણ. **અપથ્ય:**—મૂત્રવેગનો અવરોધ ધૂમ્રપાન, દિવસે ઉંઘવુ, મૈથુન, વાલ, મિષ્ટાન્ન તેલ ખારા, ગળપણ, દુધી, કોળું, શેલડી, ખાટા અને ખારા પદાર્થ.

૩૭—પાંડુ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—અતિ મૈથુન, અત્યમ્લ પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળા પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિ મદ્યપાન, મૃત્તિકાભક્ષણ, દિવસે ઉંઘવું, અત્યંત તીખા પદાર્થ, દૂધ, અડદ, મિટાઇ, તલ, માછલાનું અતિ ભક્ષણ. એ પદાર્થો સેવન કરનારાઓનું લોહી દોષોએ કરી દુષ્ટ થઇ શરીરની ત્વચા પાંડુવર્ણ થાય છે. તે રોગોને પાંડુરોગ કહે છે. વાત, પિત્ત, કફ સન્નિપાત અને મૃત્તિકાભક્ષણજન્ય એમ પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ થાય છે

રીંગણી, જીરૂં અને આમળાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ ક્ષણમાં નાશ થાય છે. (૯) આદુનો સ્વરસ મધ નાખી પ્રાશન કરવો, એટલે શ્વાસ, કાસ, સળેષ્મ અને કફ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૦) બહેડાંનું ફળ બકરીના મૂત્રમાં પચન કરી પછી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ, હરડે, નાગરમોથ, કાકડાશીંગ અને ધમાસાનો લેહ મધ અને ઘી નાખી કરવો. તે ખાવાથી ઘણો ભયંકર શ્વાસ પણ દૂર થાય છે. (૧૨) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી શ્વાસ અને પાર્શ્વશૂળ નાશ પામે છે. (૧૩) ગોળ અને સરસવનું તેલ ખાવું. (૧૪) કાકડાશીંગ, સુંઠ, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, એરંડમૂળ, કમોદ અને મરીનું ચૂર્ણ સમભાગ કરીઃ ગળો, અરડુસી અને પંચમૂળનો કાઢો કરી કાઢામાં ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પ્રાશન કરવાથી, મોટો ઘોરરૂપ શ્વાસ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૧૫) સુંઠ અને ભારંગમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૬) કોળાનાં મૂળનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમાં પ્રાશન કરવું. (૧૭) દગડ મરી દ્રાક્ષ, લીંડીપીપર રાસ્ના, સુંઠ અને ગોળનું ચૂર્ણ સરસવના તેલમાં ચાટવાથી પ્રાણનાશકારક એવો શ્વાસ, ઉધરસ પણ નાશ થશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંઠના કાઢામાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું, એટલે શ્વાસ, ઉધરસ [illegible] અગ્નિમાંદ્ય, જીર્ણજ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. (૧૯) કાયફળ, અરડુસી સુંઠ રીંગણી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૨૦) અરડુસી, [illegible], લીંડીપીપર ગળો, ભારંગમૂળ, નાગરમોથ, સુંઠ અને રીંગણીનો કાઢો મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, લીંડીપીપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ ખેરસારના રસમાં આપવું. (૨૨) વાસાવલેહ:—અરડુસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી [illegible] તોલા સર્વ યથાશાસ્ત્ર કાઢો કરી તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર [illegible] તોલા નાખી પુનઃ પચન કરવું. [illegible] થાય એટલે ઉતારી [illegible] થયા પછી મધ [illegible] તોલા વંશલોચન ૮ તોલા લીંડીપીપર [illegible] તોલા અને ચાતુર્જાત ૮ તોલા નાખી [illegible] બે તોલા [illegible] લેવ. [illegible] એટલે શ્વાસ, [illegible] ક્ષય [illegible] [illegible] [illegible], રક્તતા, વિબંધિ ઉરઃશૂળ અને લોહીની [illegible] નાશ થાય છે. (૨૩) લવંગાદિ વટી:—લવંગ, મરી અને [illegible] [illegible] ચૂર્ણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સમાન [illegible] એકત્ર કરી બાવળીઆની [illegible] [illegible] [illegible] કરવા [illegible] તે શ્વાસ અને કફનો નાશ [illegible] છે. (૨૪) [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ચૂર્ણ સમભાગ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મધ બેરડી જેની કરી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ખાવું, એટલે [illegible] [illegible] થાય છે [illegible] આકડાના ફૂલમાંની [illegible] [illegible] [illegible] સમભાગ [illegible] [illegible] [illegible] કરી [illegible] ચાર વાલની [illegible] [illegible] લવંગ, મરી બહેડાની છાલ ક્ષાર, એ [illegible] [illegible] [illegible] ઉકાળીને [illegible] પાવ. હરેક છે

ભાંગીનાં પાંદડાંના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી (તેલમાં કાઢો પકાવી સગાવવો, તડતડે નહિ તો તેલ સિદ્ધ થયું સમજવું.) નાકે સુંઘવું. નાસાપાક ઉપર ઉપચારઃ—(૧) રાળ, અરજુન ઝાડ, ઉમરો અને કમ્રની છાલનો કાઢો કરી નાસાપાકને ધોવો અને એના કાઢા અને કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી નાકે સુંઘવું. પૂયરક્ત ઉપર ઉપચારઃ—આંગરો, લવંગ, જેઠીમધ, કોષ્ટ અને સુંઠના કલ્કમાં ઘી સિદ્ધ કરી તેનું નસ્ય કરવું, એટલે તે અગ્નિગત રોગ અને પીનસનો નાશ થઈ બીજા શિરોગત રોગો પણ મટશે. નાસાપરિશોષ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) સાકર નાખી દૂધ પ્રાશન કરવું. નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર ઉપચારઃ—(૧) ઠંડા પાણીમાં કપડું પલાળી તાળવાપર તે મૂકવું. (૨) દાડમનાં ફૂલનો અથવા આંબાની ગોટલીનો, ડુંગળીનો કે ધરોનો રસ, એમાંનો એક રસ નાકમાં નાખવો. (૪) ઘીમાં આમળાં શેકી વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો. (૫) કુંભારના ચાકડા ઉપરની માટી લાવી પાણીમાં કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો. સળેકમ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) ઉંઘતી વેળાએ નાગરવેલનાં પાન વટાણા કે ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ. (૨) આમળાં, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવું. (૩) અરીઠું ઘસી નાક પર લેપ કરવો. (૪) નું તજ અને મરીનો કાઢો કરી ખડીસાકર નાખી ઉંઘતી વેળાએ આપવો. (૫) વાકડી (ખરખેર) કિંવા નાક-છીંકણીનાં પાંદડાં સુંઘાડવાં. (૬) નવ-સાર અને ચુનો હાથ પર ચોળી સુંઘવો, એટલે સળેકમ અને મસ્તકશૂળ દૂર થાય છે. (૭) કડવા તુરીઆની બૂકી સુંઘાડવી. (૮) આકડાના દૂધમાં રાખ પલાળી તે સુકવી નાકે સુંઘવી, એટલે છીંકો આવી માથું હલકું થાય છે. (૯) જાયફળ દૂધમાં ઘસી કિંચિત્ ઉષ્ણ કરી માથે લેપ કરવો. (૧૦) સુંઠ અને તજનો લેપ માથે કરવો. (૧૧) લીલી ચ્હા, આદુ અને તજને કઢી તેનો ચ્હા પાવો. (૧૨) ઘી તેલ એઓ ખુલ્લા જવનો ધુમાડો પ્રાશન કરવો. તે સળેકમ, ઉપનસ અને હેડકીનો નાશ કરે છે. (૧૩) વજનું કિંવા અજમાનું ચૂર્ણ કરી ને કપડામાં બાંધી સુંઘવું (૧૪) એરંડીઆનું, બાવઆમળાં, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવું. તે મહા ઘોર સળેકમનો અને પીડ, કફ તથા અગ્નિ એ કફોના રોગનો પણ નાશ કરે છે. (૧૫) અરણીનાં લાકડાનો ધુટકાર રસ કાઢી તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી સપૂર્ણ પ્રતિશ્યાય ઉપર ભક્ષણાર્થ આપવા આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધમાં—નાસારોગ માટેઃ—અરડૂ-૮, આદુ-૨૧, મરઘી (માથ.-૨ નાસાર્શ માટે—અઘાડો-૨૫. સળેકમ માટેઃ—અજમો-૩, [illegible] ખસખસ [illegible] અઘેડો ૮ ચણા ૯, જાયફળ-૪, ડુંગળી-૨૫, [illegible] શિંગાડી [illegible] સુમર્યા (લીંડી) ચ્હા-૩, ૫, [illegible] નાકના મસ માટે શણપુંખા છીંકો લાવવા માટે ચિરડોડી-૮. નાકમાંથી લોહી પડે છે તે માટે આમળા ૧૯ ૨૯ આંબો-૯, કપાસ-૧૩, [illegible] ડુંગળી ૮ ધરો-૧. શેવાળ-૨. ગરમીના

ગાયના તપાવેલા દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી તે પાવું આના જેવો પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટીકારક પ્રયોગ બીજો નથી (૫) મોચરસના ઝાડનાં તાજાં મૂળ ૪ તોલા કચરી ગાયના પારોર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખી, સવારે ગાળી

---

(૩) સુંઠ ટાંક ૧, શીહેરી લોબાન ટાંક ૧ તથા સાકર ટાંક ૧, એ પ્રમાણે દરરોજ ખાય તો મરદાઇ આવે અને કમ્મર દુખતી તથા પગ તોડ બંધ થાય. (૪) લવંગ ટાંક ૫, લીંડીપીપર ટાંક ૫, અક્કલકરો ટાંક ૫ અને ઉપલેટ ટાંક ૫ લઇ, જો વીર્ય બગડતું હોય તો તેમાં ભાંગ ટાંક ૫ ભેળી ખાંડી બારીક કરી મધ શેર ૦॥ માં મેળવી દિવસ ૭ ખાય તો ગયેલી મરદાઇ આવે. (૫) જાયફળ ટાંક ૨, જાવંત્રી ટાંક ૨, લવંગ ટાંક ૨॥, મસ્તકી ટાંક ૧॥, કેસર ટાંક ૧॥, સુકુ કોપરું ટાંક ૨૪, તજ ટાંક ૨॥ લઇ ખાંડી બારીક કરી મધ શેર ૧॥ અને સાકર શેર ૧ ની ચાસણી કરી તેમાં તે નાખી એકરસ કરી તેમાંથી સવાર સાંજ દરરોજ ટાંક ૨ પ્રમાણે ખાય તો કૌવત વધે. (૬) રાતી ફટકડી ત્રણ-ધારા થુવરમા નાખી ભઠ્ઠી કરી ખાખ કરવી. એ ખાખ વડના દૂધમાં ખાય તો મરદાઇ આવે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ તોલો ૧, સુંઠ તોલો એક તથા ખસખસ તોલો ૧ લઇ પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર ૧ રહે ઉતારી, સ્ત્રીસંગ પૂર્વે એક પહોર પહેલા એક તોલો પીવાથી તાકાત ઘણી આવે. (૮) ધોળા તલનું તેલ શેર ૦॥ ચોકખુ મધ શેર ૨॥ ટોરી ખારેક શેર ૨॥, કેસર તોલો ૦॥, જાવંત્રી તોલો ૦॥ જાયફળ તોલો ૦॥, એ બધીજેને ઘીવાળા રીઢા માટીના વાસણમાં ભરી ઢાકણુ દઇ પડીના લોટથી બીડુંપડ કરી રાંધવાના ચુલામાં સાધારણ ઉંડું ખાડો જમીનમાં ઘાટવું. તે ઉપર રાખ તનુ ૫ રાખવી. ઉપર દેવતા કરી [illegible] આમ દરરોજ ૪૦ દિવસ કર્યા પછી બહાર કહાડી દરરોજ [illegible] તોલા પ્રમાણે ૪૦ દિવસ ખાવું [illegible] માસ સ્ત્રીસંગ ન કરવો. આને આથીા કહે છે (૯) [illegible] તોલો [illegible] તોલો ૧ તથા ધંતુરાનાં મૂળ વાલ ૪ ની [illegible] ઉપર દૂધ શેર ૦॥ પીવું. આથી [illegible] તોલા ૨॥, [illegible] તોલા ૨, [illegible] [illegible] તોલા ૨, [illegible] તોલા ૨, [illegible] અને વિદારી કંદ તોલા ૨ એ સર્વનું ચૂર્ણ [illegible] ઉકાળી પીવું. (૧૧) [illegible] તાલીમખાના તોલા ૨, સર્વનુ ચૂર્ણ [illegible] ગાયના દૂધ સાથે [illegible]

[illegible]

[illegible]ચારોળી-૫, કપાસ-૧૨, કમળ-૨, કકોડી-૨, કેસર-૧૦, ગુલખાશી-૩, ગોમેટો-૨, [illegible]પોંડી-૩, બીલી-૧૮, શિમળો-૯, સેલડી-૪,૭. પેશાબમાં ધાતુ જાય તેના [illegible]મારેઃ-બીજરો-૬, શિમળો-૧૫, સાલમ-૧. ધાતુક્ષય મારેઃ—આસપ—૧૧, [illegible]ાસ-૪, શીટીપીપર-૩૫, હરણખુરી-૧. ધાતુ સ્થળની કકડી મારેઃ-કાંટીગોખરૂ-૫, [illegible]જુવાર ૮, બીજપુર-૪, ધોળી પીલુડી-૧, સાગ-૪. ધાતુ સ્થળની ઉષ્ણતા મારેઃ-[illegible]આમ ૫. વીર્ય વૃદ્ધિ મારેઃ—આદુ-૨૭, આમળા-૨૬, આસપ-૧, ૧૦, ઉટકટારી-૨, [illegible]પોંડી-૩, જેઠીમધ-૬, કુમળી-૧૩, ૨૨, શતાવરી-૮. ધાતુવિકાર મારેઃ-આસપ-૯, કાંટીગોખરૂ-૫, કાંચકી-૩, કેળ-૧૭, ગુલાબ-૭, પોઇરવો-૨, પિસ્તા-૧, બળ[illegible] [illegible]બોળ [illegible]-૨, બાવલ-૧. બોરસળી-૪, રતનજોત ૮, ૯, ૧૧, રાન ભીંડ-૨, સાલમ-૧, હરણખુરી-૨. સ્વપ્નાવસ્થા વગેરેના ધાતુવિકારો મારેઃ—દુદરશી-૧. [illegible]મગજ તર થઈ ધાતુપુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા મારેઃ—બદામ—૩,૭,૮. બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા મારેઃ—બોખોજુ-૧. વીર્યસ્રાવ એટલે પતન મારે ઉંદરકની [illegible]ન ૩, કાલમરીચ—[illegible] તલ-૧૧

જુઓ સં ૯૮ મા—ધાતુપુષ્ટી મારેઃ—દુધી ૮, ૧૨. વીર્યસ્રાવ અને ધાતુક્ષીણતા ઉપર—દુધ-[illegible] બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ મારેઃ—દુધ ૮.

જુઓ પ્રા૦ આ૦ મા—પુરૂષત્વ કમી થયું હોય તોઃ—કસ્તુરી-૭, ગાંજો-૩. [illegible]પુરતા બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ મારેઃ-કસ્તુરી-૮. ધાતુવૃદ્ધિ મારેઃ- સાગરસીંગ-૬.

પુરૂષત્વ આવવાના ઉપાયોઃ—(૧) ધોળી કુંભળીના રસમાં અજમો [illegible] પલાળી [illegible] દરરોજ પી [illegible] તોલો અને સાકર [illegible] તોલામાં ૨૧ દિવસ ખાવા આપવા એટલે પુરૂષત્વ આવશે. ([illegible]) ખાખરાના મૂળ ચીરી રીતે માટલામાં [illegible] [illegible] ઉપર અગ્નિ લગાવવા એટલે માટલામાં અર્ક પડશે તે અર્ક ખાવાના [illegible] આપવી [illegible] [illegible] [illegible] ખાવા આપવું. એટલે એકજ દિવસમ [illegible] ઉ[illegible] [illegible] [illegible] કાળા ધતુરાના મૂળ બગેર, [illegible] [illegible], એમનું પાતાળયંત્રવડે તેલ [illegible] અગર [illegible] દિવસ ખાવા આપવું. ([illegible]) [illegible] [illegible] કીડી [illegible] ૧ મ[illegible] અને વડનું દુધ [illegible] પાનમ ખાવા આપવી પાનમાં લવંગ [illegible] [illegible] એટલે માન અથવા ચાર [illegible] [illegible] [illegible] ચૂર્ણ ૧ તોલો.

[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] —શિથિલત્વ દૂર થવા [illegible] પુરુ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]ની— [illegible] હરડી— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —[illegible] [illegible] નાગરી—૧. [illegible] [illegible] શરીર [illegible] [illegible] [illegible] —શિમળા—[illegible] શરીરની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કદિ કોઈ પણ રોગ ન થવા [illegible] — [illegible] [illegible] ન આવવા

સંપ્રાપ્તિઃ—જે વખતે વાયુ બસ્તિમાંનું શુક્રયુક્ત કિંવા પિત્તયુક્ત મૂત્ર અથવા કફ એને દાબે છે ત્યારે અશ્મરી થાય છે. જેમ ગાયના પિત્તમાં ગોરોચન એકઠું થાય છે, તેમ બસ્તીમાં શુક્રાદિક એકઠું થઇ ગંઠો બંધાય છે.

પૂર્વરૂપઃ—સર્વ અશ્મરી અનેક દોષાશ્રિત છે. બસ્તિ ફુલવી, બસ્તિની આસપાસ અત્યંત પીડા થવી, મૂત્રની ગંધ બોકડાના મૂત્રની ગંધ જેવી આવવી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર તથા અરૂચિ, એ અશ્મરીનું પૂર્વરૂપ છે.

સામાન્ય લક્ષણઃ—નાભિ, સિવણ તથા બસ્તિ (ઇંદ્રિ) ના આગળ શૂળ થાય છે. અશ્મરીના યોગે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય એટલે મૂત્રની ધાર ફાટે છે. અશ્મરી મૂત્રમાર્ગથકી પેલી તરફ જાય એટલે મુતરવાને દરદ થતી નથી તથા મૂત્ર સ્વચ્છ ગોમેદ (પાણી) જેવું થાય છે. અશ્મરીના યોગે બસ્તિમાં ક્ષત થવાથી રક્તમિશ્રિત મૂત્ર થાય છે અને મૂતરતાં જોર કરે તો ઘણો ક્લેશ અને પીડા થાય છે. ત્રિદોષજ અશ્મરી બહુધા બાળકોનેજ થાય છે. શુક્રાશ્મરી માત્ર મોટા માણસનેજ થાય છે.

ઉપચારઃ—(૧) કડાની છાલ દહીંમાં ઘસી આપવી. (૨) ધોળો એરંડો, બેઉ ભોંયરીંગણી, ઉભી ભોંયરીંગણી, ગોખરૂ અને કાળી ગળકીનાં મૂળ દહીંમાં વાટી પાવાં. (૩) શિલાજીત મધમાં આપવું. (૪) ગોખરૂના કાઢામાં જવખાર નાખી આપવો. (૫) દાગ અલગોદાણા, દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવાથી મૂત્રરોગ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. (૬) આદુ, જવખાર, હરડે, દારૂહળદર અને કાળી સરસવ, એ બર્કીના દૂધમાં વાટી પાવા એટલે મૂત્રાશ્મરી ફુટી જાય છે. (૭ [illegible] જવની નળીઓ, ખાખરાનું સાકરું એ સર્વ સમભાગ [illegible] નાખી [illegible] પછી તેની [illegible] રાખ લઇ [illegible] એ પ્રમાણે [illegible] દિવસ [illegible] અશ્મરીનો નાશ થાય છે [illegible] તેના દૂધમાં નાખી સાત દિવસ પાવું.
[illegible] દિવસ પ્રાશન કરવાથી [illegible]નો નાશ થાય છે.
[illegible] દિવસ પાવું, અથવા [illegible] પાણીમાં વાટી [illegible] અશ્મરીનો નાશ [illegible] ભૂકી એટલે [illegible] દિવસ પાવું [illegible]

[illegible]

જમે છે. અહીંઆં પ્રમેહ રોગનો પહેલજ પ્રાદુર્ભાવ થએલો છે. પ્રમેહનો રોગ પુરૂષોનેજ થાય છે. સ્ત્રીઓને પ્રતિમાસે રજઃપ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી ફરી શરીર સંબંધી સર્વ દોષ શુદ્ધ થાય છે: એટલે સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી.

તણખિયા પ્રમેહ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) ધોળા ગોખર્યું (ગરણી) નાં મૂળ દહીં પાણીમાં ઘસી આપવાં. (૨) ગાયના ચોકખા દૂધમાં બીઆંમો ઘસી પાવો. (૩) આમળાંનાં ઝાડની છાલનો રસ બે તોલા પર્યંત કાઢી તેમાં કિંચિત્ હળદર અને મધ નાખી તે આપવો. (૪) ઉંબરનો દ્રવ દર વખતે બે તોલા લઈ તેમાં કિંચિત્ જીરાનું ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે બે વખત આપવું.

વિશેષ ઉપચારઃ—જુઓ વર્ગીકરણ—કમળ–૩, બેર–૬, ગરણી–૪, ગોખરૂ એલા–૫, ચિત્રક–૧૨, તલ–૧૭, ૧૮, દુગ્ધી–૨, બીઆંમો ૧૬.

મધુમેહ ઉપર ઉપચારઃ—૧ [illegible] નિત્ય ૨ તોલા પવન [illegible].

અપચો, અરુચિ, બગાડી, ઉધ, ખાંસી, [illegible] ઇત્યાદિ કફના, પેટુ અને [illegible] [illegible] અંધારામાં દાહ, તાપ દાહ, તરસ, મૂર્છા, ભ્રમો [illegible] ઇત્યાદિ પિત્તના [illegible] ઉદાવર્ત [illegible], [illegible], [illegible] નિદ્રાનાશ, [illegible], ખાંસી ઇત્યાદિ વાયુના ઉપદ્રવ છે

[illegible] મત પ્રમાણે ૧ પુય, ૨ [illegible] ૩ પિટક, ૪ શર્કરા, ૫ ધૂન અને [illegible] એમ [illegible] પ્રમેહ [illegible] પણ છે તે મેળવતા કુલ ૨૬ ભેદ થાય છે.

ઉપચારઃ—[illegible] થત. [illegible] નો [illegible] નસ [illegible] ૬ ભાર [illegible]

[illegible]

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અજમો-૪, અનનસ-૩, આદુ-૪૦, આમળાં-૨૧, કોલિંજન-૭, ખસખસ ક (અફીણ)-૫, ભોંયકોળું-૬, મેથી-૩, વાંસ-૬.

સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળોનો અંગરસ મધમાં આપવો. (૨) ત્રિફળાં દેવદાર, દારૂહળદર અને નાગરમોથનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૩) ખાખરાનાં ફૂલનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૪) વડના અંકુરનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) વાવડીંગ, હળદર, જેઠીમધ, સુંઠ અને ગોખરૂનો કાઢો મધમ આપવો. તે દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ કરશે. (૬) ભોંયઆવળી, તજ, એલચી-દાણા, તમાલપત્ર, ચણકબાબા અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી ખાવાં; એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે. (૭) નિર્મળીના બિયાં એકેક તોલો છાશમાં વાટી પાવાં. (૮) ભઠામ લીમડીની લીંબોળીઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ઘી નાખી ખાવી; એટલે પ્રમેહનો ત્વરિત નાશ થશે. (૯) આવળનાં અથવા ખીજડીનાં કુમળાં પાદડાં અને થોડું જીરૂં બારીક વાટી ગાયના ચોકખા દૂધમાં મેળવી, તેમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી સવાર સાંજ આપવાં. (૧૦) ચણકબાબા ૧ તોલો લઈ કાઢો [illegible] તેમ [illegible] તેલન આગ [illegible] નાખી તે આપવો. (૧૧) વંશલોચન ૧ તોલો અને [illegible] ૧ તોલો ચણકબાબા ૧ તોલો. ધોળો કાથો ૧ તોલો અને [illegible] ૧ તોલો [illegible] તે ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે એટલું તેમાં સુખડનું તેલ નાખી [illegible] જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી તે ગોળી સવાર સાંજ [illegible] પાણીમાં મેળવી તેમાં ખડીસાકર અર્ધો તોલો નાખી તે પાણી પાવું. [illegible] પ્રમેહ પણ જાય છે. (૧૨) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હળદરનું [illegible] અને ખડીસાકર [illegible] ભાગ એ સઘળું મધમાં આપવું, એટલે સાત [illegible] પણ નાશ થાય છે. (૧૩) નવટાંક ધઉં રાત્રે પાણીમાં [illegible] ને પાણીમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી [illegible] **પ્રમેહ પિડકા:**—પ્રમેહના ઉપદ્રવે ફોલ્લા થાય છે ને સર્વ [illegible] સાતને ઓગણ પ્રમેહ હેડકી, મદ, વિસર્પ, [illegible] પિડકાના ઉપદ્રવ જાણવા. **પ્રમેહ પિડકા ઉપર ઉપચાર**— [illegible] (૧) આવળો વાટી લેપ [illegible]

[illegible] અજમોદનું મૂળ [illegible] ટાઢ [illegible] ભરાવવાથી [illegible] નાખી પાઈએ તો [illegible] હિમવાર આમ- [illegible] માફક [illegible] (૧૭) [illegible] પ્રમેહ [illegible] (૧૯) દાડમના [illegible] પ્રમેહ તથા તણખાધ. પ્રમેહ જાય

પૂર્વરૂપ:—ચામડી ફાટવી, વારંવાર થૂંકવું, શરીર ગળવું, મૃત્તિકા-ભક્ષણ, નેત્ર અને ગાલોએ સોજા, મળમૂત્રનું પીળાપણું, અન્નનું પાચન ન થવું, એ લક્ષણો પાંડુરોગ થવાના પહેલાં માણસને થાય છે.

વાતપાંડુ:—ચામડી, મૂત્ર, આંખો ઇત્યાદિને રૂક્ષતા, કાળાપણું, કંપ, સોય ભોંકવા જેવી પીડા પેટનું ફુલવું, ભ્રમ ઇત્યાદિ થાય છે. **પિત્તપાંડુ:**—મૂત્ર, વિષ્ટા અને આંખો પીળાં થાય છે, દાહ, તૃષા અને જ્વરે પીડીત હોય છે. મળ પાતળો થાય છે અને શરીરકાંતિ અત્યંત પીળી થાય છે. **કફપાંડુ:**—મુખમાંથી કફનો સ્રાવ, સોજો, ઊંઘ, આળસ, શરીરે ભાર, ત્વચા, આંખો અને મ્હોંડે શ્વેતત્વ, એ પ્રમાણે થાય છે. **સન્નિપાત પાંડુ:**—ઉપર કહેલાં ત્રણે લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. **મૃત્તિકા-ભક્ષણજન્ય પાંડુ:**—માટી ખાવાની જેને ટેવ પડેલી છે, તેના વાતાદિકો પૈકી એકાદો દોષ કુપિત થાય છે. માટી તુરા રસની હોય તો વાયુ કુપિત થાય છે, ખારી હોય તો પિત્ત કોપે છે. મીઠી હોય તો કફ કુપિત થાય છે. તે માટી પેટમાં ગયા પછી રસાદિક ધાતુને રૂક્ષ કરે છે અને રૌક્ષ્ય ગુણ પ્રબળ થયો એટલે જે અન્ન [illegible] તે [illegible] થઇ જાય છે. તે માટી કોઠાદિકોના અગ્નિએ પચન થયા સિવાય રસ વહન કરનાર માર્ગમાં જામે છે અને તેનો રોધ કરે છે; તેથી ઇંદ્રિયોનું [illegible] [illegible] સર્વ શક્તિ નષ્ટ થાય છે. શરીરની દીપ્તિ, શક્તિ અને [illegible] [illegible] સર્વ ધાતુનો સાર (હૃદયમાં હોય છે તે) એને ક્ષીણ કરી [illegible] થાય છે તેમ, બળ, અગ્નિ અને વર્ણનો નાશ થાય છે. **વિશેષ લક્ષણ:**—[illegible] નાભિ, શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો, કોઠામાં કૃમિ [illegible] થાય છે. આ પ્રકારને કોઇ "કૃમિપાંડુ" પણ [illegible] **અસાધ્ય લક્ષણ:**—ઘણું દિવસનો પાંડુરોગ ઘણો કાળ થવાથી જડ થાય [illegible] બધા પદાર્થ [illegible] બીલા રંગનો કફ મિશ્રિત [illegible] થાય [illegible] જેવા થાય છે અને [illegible] પાંડુની ઘોડ [illegible] **પાંડુરોગમાં** [illegible] પિત્ત આવા એ

૪૬—મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

જેને ગરમી, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત વગેરે રોગ થએલા છે તેને મૂત્રરેચન આપવું.

મૂત્રરેચન આપવાનાં ઔષધો:—(૧) સુરોખાર, ચણકબાબા, એલચીદાણા અને નેવંચી એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ, પાશેર દૂધ અને પાશેર પાણી એકત્ર કરી તેમાં આપવું. (૨) સોનામુખી (મીંઢીઆવળ) ૨ તોલા રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવી. એથી કરી રેચ પણ થાય છે. (૩) ગાયનું દૂધ ઉકાળવું રાખી તેમાં શીઓળીઆ પીલવી અને તેમાં સાકર નાખી ૭ ફેરા ગાળી, ને પાણી સાતવાર ઉલટાપાલટી કરી પાવું. (૪) એક શેર દૂધમાં એક શેર પાણી મિશ્ર કરી તેમાં ૨ માસા સુરોખાર અને ૮ માસા સોનાગેરૂ નાખી ને હલાવી ઉભા રહી પેટભર પીવું અને ફરતા રહેવું. એટલે મૂત્રરેચ થાય છે. (૫) દૂધ બશેર સુધી લઈ કલાઈના વાસણમાં સારૂં ગરમ થાય એટલે તેમાં ફટકડીની ભુકી ૨ માસા પર્યંત નાખવી એટલે તે દૂધ ફાટી જાય છે પછી ફેવના ઉપરથી ઉતારી ગાળી લઇ તેમાં એલચીદાણાની ભુકી અને ખાંડ નાખી તે ઠંડું થયા પછી પ્રાશન કરવું. (૬) આખાગનાં સુકાએલા ફૂલ સુમારે ૧૦ તોલા પર્યંત લઇ તે હાંડીમાં તેમાં પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણ દઇ મંદાગ્નિ ઉપર વરાળ થાય ત્યાં સુધી બાફવાં. પછી તે પીલી તેનું પાણી શેર સુધી લઇ તેમાં ૨ માસા સુરોખાર નાખી ને પાવું અને બાફી કહેલા પાણીમાં તે બાફેલા ફૂલ મેળવી પેટપર બાંધવાં. (૭) કાળી દ્રાક્ષ ૮ તોલા નાગ ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે મસળી, તેનું પાણી ગાળી લેવું અને તે પાણીમાં થોડી જીરાની ભુકી નાખી શક્તિ પ્રમાણે એક શેર પર્યંત પ્રાશન કરવું એટલે નવકાર શરીરમાંની ગરમી નીકળી જાય છે. એથી કોઇને રેચ પણ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધિમાં—કાકડી-૬, આમળા-૧૫, કાંકર-૬, કાચ-૮, રેવચી-૨.

પથ્ય:—ચોખા, દૂધ, ઘી તુવરની દાળ, સાકર, ઘઉં. **અપથ્ય:**—તેલ, મરચાં, ખાટા, તીખા થાય એવા પદાર્થ.

૪૭ મોઢાના રોગ (મુખરોગ).

કારણ:—અગાઉ માછલીનું માંસ, દૂધ, દહીં, અડદ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી ... કફ વગેરે દોષ મુખમાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ દાંત ન ... ... ની ... થી પણ આ રોગ થાય છે.

મુખરોગની સંખ્યા—દંતરોગ-૮, ઓષ્ઠરોગ ૮, દંતમૂળરોગ-૧...

• ... , ... અને સુરોખાર દૂધમાં નાખી પાણી મેળવી પાવું (... તોલો ૧૦, સુરોખાર તોલો ૧, ... તોલો ૧૦, ... તોલો ... દૂધ ... અને પાણી ... ૮ ... ભેગું કરી પાવું.

કરી નાખે છે અને અવાળુ પાકે છે તેને મટાડે છે. (૨) લોધર, પતંગ, જેઠી મધ અને લાખનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ નાખી તેનો કોગળો કરવો; એટલે દાંત માંગી સોજી અને પરૂ વહે છે તે બંધ થઈ હાલનારા દાંત પટ્ટ થાય છે. (૩

હોય તે કફનો. એમ ત્રણ પ્રકારના સર્વસર રોગ છે, તેનેજ મુખપાક કહે છે વળી જે હોઠમાં તથા પારામાં લોહીના કોપથી અથવા ત્રિદોષથી થએલા રોગ હોય તે સન્નિપાતના અસાધ્ય મુખપાક રોગ કહેવાય છે.

સંગૃહીત ઉપચાર.—(૧) દાંતની જડમાં કીડા થયા હોય તો રિંગણીના બીજ નાગડા ગરમ કરી દાંત નીચે રાખે તો કીડા મરી જાય. (૨) ફટકડીનો ... જૂદા કરી તેમાં થોડું માંડ નાખી, પછી એક રતી પ્રમાણે પાણીમાં પલાળી તે ઉપર બબરાવી ન દાંત ઉપર ઘસવાથી દુખતી દાઢ મટે. (૩) મુખપાક ઉપર કસ્તૂરી, ... બાલકપૂર, નિમાસનો (પટોલ બનાવે છે), એ સર્વે બરાબર લઈ ખાંડી બારીક કરી મોઢામાં બબરાવે અને લાળ નીતરવા દે તો મટે; અથવા ... અને ગુલાબના કોગળા કરાવવા, અથવા હીમજ મોઢામાં રાખવી અથવા ... બાંડી તેના પાણીમાં રતાદગી ઘસી તેમાં એલચીનો ભૂકો અને ફુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા, અથવા બાવળ તથા જાંબુડીની અંતરછાલનો ઉકાળો ... તેમાં ફુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા, અથવા ... ફુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા. (૪) મોઢું ગંધાતું હોય તો કસ્તૂરી, ... જાંબુના ... બારીક બાંડી કેટલાક દિવસ સુધી દાંત ઉપર ઘસવું. (૫) ... કાઢી થય ... રીતે કે ગળામાં ચૂંક ન ઉતરે, એ રોગ ... સાર્દ ... થાય છે. ગળામાં ઘણું દુખે તો એ રોગ ...

... ઉપર.— ... હાથથી ... સોજી ... ત્યારે ... હોય તો ... નીકળે અને દુખે નહિ; ત્યારે અંજીર ... પાણી એક ... સુધી રાત ... પીએ તો મટે. ... ત્યારે ફાયદો થાય. (૬) ...

[illegible]

એટલે સંજ્ઞા વહન કરનાર નાડી વાતાદિકોએ આવૃત્ત થવાથી, સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ કરનારૂં એવું અજ્ઞાન અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન, નષ્ટ થયું એટલે મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ પડે છે. આ રોગને મોહ કિંવા મૂર્ચ્છા કહે છે:—મૂર્ચ્છામાં પિત્ત એ વ્યાપક હોય છે. *

પૂર્વરૂપ—હૃદયમાં પીડા, બગાસાં, ગ્લાનિ, શ્રાંતિ એ થાય છે. મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રા એના ભેદ:—મૂર્ચ્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ અધિક હોય છે. રજોગુણ, પિત્ત અને વાયુથી ભ્રમ થાય છે. તમોગુણ વાયુ અને કફથી તંદ્રા તથા તમોગુણથી નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય છે. મૂર્ચ્છાદિ કરતાં સંન્યાસ જુદો છે. તે દોષોનો વેગ જવાથી મદ મૂર્ચ્છાદિક પોતે પોતાની મેળે શાંત થાય છે; પરંતુ સંન્યાસ પોતે પોતાની મેળે શાંત થતો નથી. સંન્યાસે પીડાએલો મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ થઈ મરી ગયા જેવો પડે છે. તેને સોયો ભોંકવી, કૌવચ લગાડવી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમાં આવે છે.

ઉપચાર:—(૧) શરીરપર પાણી છાંટવું, સ્નાન કરવું, રત્નો તથા રત્નોના હાર અને ઠંડા લેપ એનું ધારણ, વિંજણાથી નાખેલો વાયરો, સુગંધ અને શીત એવાં પાંદડાં એ ઉપચારોએ મૂર્ચ્છા દૂર થાય છે. (૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાખીઆપવો એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે. (૩) પંચમૂળનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો: અને જે જ્વરનાશક કષાય તે પણ દેવા-જોઈએ આપવા. (૪) રીંગણી, મરી, પીંપરામૂળ, સુંઠ અને વાયવરણાનો કાઢો આપવો. (૫) લાખી દ્રાક્ષ, સાકર, દાડમની છાલ, લાજવંતી તથા રાતાં, લીલાં અને ધોળાં કમળનો કાઢો આપવો. (૬) બોરના ઠળીઆમાંનું મગજ, લીંડીપીપર, [illegible] અને નાગકેસર પાણીમાં વાટી પાવાં અથવા મધમાં લીંડીપીપર ખાવી. [illegible] રાત્રે મધમાં ત્રિફળા આપવાં અને સવારે આદુ ગોળ એકત્ર કરી ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ આપવું [illegible] નાળીએરના પાણીમાં જવનો લોટ અને સાકર નાખી [illegible] એટલે હૃદયમાંનો કફ તૃષ્ણા મૂર્ચ્છા અને ભ્રમ એ જો ભયંકર હશે [illegible] પણ તેનો નાશ થશે. ([illegible]) લસણ મનશીલ અને વજનું અંજન કરવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરીઠા-૧૧, આદુ-૩ આમળાં-૩૨, ઉ[illegible]-[illegible] [illegible]-[illegible] [illegible]-૫ દ્રાક્ષ-૬ ધમાસો-૫ ભીલામો-૨૭ લવંગ-૨, [illegible]-[illegible] [illegible]-[illegible] વગદર-૧૩.

પથ્ય: [illegible] ઉકાળેલ શાલ્યણ મદ કડવા રસ, ધાણીનો મંડ જૂના જવ, [illegible] [illegible] નસ્ય [illegible], [illegible] વિર અને દારૂની એમ સાત પ્રકારની [illegible] [illegible] [illegible] પુષ્કરમૂળ, પીંપરામૂળ, એનો [illegible] [illegible] લીંડીપીપર [illegible] મધ નાખી આપવો. [illegible] ધમાસાનો ઉકાળો ઘી [illegible] [illegible] અને ચુનો એકત્ર કરી એક શીશામાં ભરી- [illegible] તે શીશાનું મ્હોડું ઉઘાડી તેની વાસ સુંઘાડવી. [illegible] [illegible] લીંડીપીપર પૈસા ા ભાર, સોનાગેરૂ પૈસા ૧ા ભાર લઈ. [illegible] [illegible] આપવાથી શરદી મટે અને વાયુની મૂર્ચ્છા જાય-

નસોતર, પહાડમૂળ, બાવચી, કરેણ, સુવેર, ઘોડાવજ, કલગારી, હરતાળ, સાજીખાર અને માલકાંગણી, એ ઔષધો નાખી તેલ કરવું; એને સ્પંદન તેલ કહે છે. તે ભગંદર ઉપર ચોપડવું. એ શોધન, રોપણ અને વ્રણઘ્ન છે. (૪) હળદર, આકડાનું દૂધ, સિંધવ, ચિત્રક, શરપુંખો, મજીઠ અને કડુમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ ભગંદરનાશક છે. એને નિશાદિ તેલ કહે છે. (૫) કરવીર તેલઃ—ધોળી કરેણનાં મૂળ, હળદર, દાંતીમૂળ, કલગારી, મીઠું, ચિત્રક, બીજોરાનો રસ તથા આકડાનું દૂધ નાખી તેલ પચન કરી ભગંદર ઉપર ચોપડવું. (૬) ઉપલેટ, નસોતર, તલ, દાંતીમૂળ, લીંડીપીપર, સિંધવ, મધ, હળદર, હરડે, બહેડા, આમળાં અને મોરથુથુનો લેપ કરવો. (૭) ધોળા અજવલો, ઇંટ, સુંઠ, ગળો અને સાટોડીનો લેપ કરવો. (૮) તલ, નસોતર, મોટી દાંતી, ઘી તથા સિંધવનો મધ નાખી લેપ કરવો. (૯) તલ, હરડે, લોધર, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, હળદર, વજ, ઉપલેટ અને ધુંવાસનો લેપ કરવો. તે ભગંદર, નાડીવ્રણ, ઉપદંશવ્રણ અને દુષ્ટવ્રણનો શોધક અને રોપણ છે. (૧૦) પાણકુણ્મા (પાનબાજરીઈ) ઉપરની કુસો રૂમાં ભરવી, એટલે જખમ ભરાઈ આવે છે. (૧૧) મોગલી એરંડાના તેલમાં ૨ ભીંજવી વ્રણ ઉપર લગાડવું.

વિશેષ ઉપચારઃ—જુઓ વનૌ૦માંઃ—કપૂરભેંડી-૩, ખેર-૩, દારૂહળદર-૫, નગોડ-૬ મોગલી એરંડ-૧૦, રામબાણ-૨, હરડે-૨૬,૪૨. પ્રા૦ ઔ૦માંઃ—અસ્થિ વર્ગ—૧,૭-૧૦.

પથ્યઃ—ચોખા, મગ, પંડોળાં, સરગવો, સર્વ કડવા પદાર્થ, ઘી, દૂધ. અપથ્યઃ— વ્યાયામ મૈથુન વાહન ઉપર બેસવું. જખમ એક વર્ષ સુધી ત્યાગ કરવું

૪૨—ભસ્મક રોગ.

જઠરાગ્નિના પ્રકારઃ—જઠરાગ્નિના વિકાર ચાર પ્રકારના છે. વાતદોષે કરી વિષમાગ્નિ, પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્મકાગ્નિ, એમજ તીક્ષ્ણાગ્નિ પણ કહે છે. જેમાં ભૂખ ઘણી લાગે છે એટલે વારંવાર અન્ન ભક્ષણ કરે તે અન્ન તે સત્વર પચી જાય છે પરંતુ શરીરને લાગે નહિ અને શરીર કૃશ થાય તેને ભસ્મકાગ્નિ કહે છે.

તે જખમ થયેલા [illegible] તેમ ભગંદર [illegible] જાય. (૭) જુવાર તોલા ૫, સિંદૂર [illegible] નાખી [illegible] કરી ભસ્મ કરી એ ભસ્મ ચોપડી ઉપર [illegible] પાવાથી [illegible] જાય.

વિષમાગ્નિમાં [illegible] તીક્ષ્ણાગ્નિમાં ભૂખ ઘણી [illegible] મંદાગ્નિમાં ખોરાક ઉપર અરૂચિ થાય છે અને ભસ્મકાગ્નિમાં [illegible] જખમ થઈ જાય છે પણ શરીરના ધાતુઓને તેથી [illegible]

ગ્રંથિવિસર્પઃ—સ્વકારણે કોપેલા કફવડે વાયુનો રોધ થઈ, તે કફનો [illegible] કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ સુધી લાવી દુષ્ટ કરી લાંબી, નાની, મે[illegible] મોટી, રાતી, ગાંઠોની માળા કરે છે. તે ગાંઠોમાં સણકા ઘણા થાય છે, [illegible] કડક તાવ આવે છે; શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મ્હોડામાં સુકાવવું, [illegible] (હેડકી), ઉલટી, ભ્રાંતિ, વર્ણ બદલાવો, મૂર્છા, અંગ ભાંગી જવું, અગ્નિ[illegible] એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગને ગ્રંથિવિસર્પ રોગ કહે છે. આ રોગ કફ[illegible] કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષતજવિસર્પઃ—બાહ્ય કારણોએ ક્ષત (ચાંદી) થઈ તેથી વાયુ કુપિ[illegible] થઈ, તે રક્ત સહિત પિત્તને નસોમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે. તે [illegible] જારના દાણા જેવી ફોલ્લીઓ થાય છે, સોજો આવે છે, તાવ આવે છે, [illegible] થાય છે તથા દાહ થાય છે. તેનુ લોહી કાળું હોય છે.

ઉપચારઃ—(૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર વારંવાર શતધૌત ઘૃતનો [illegible] લેપ કરવો. (૨) મરમડાના ફૂલ અથવા છાલ કિંવા મગ, જેઠીમધ, [illegible] ચંદન, એલચી, જટામાંસી, વાળદર, દારૂહળદર, કોઠ તથા વાળો, એ દશ [illegible] ધોનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાખી તેનો લેપ કરવો. તે વિસર્પ, કોઢ, [illegible] સોજાનો નાશ કરે છે. (૩) જટામાંસી, રાઇ, સાકર, જેઠીમધ, [illegible] મોગરેલ, લીલા કમળ અને મરમડાનાં ફૂલનો લેપ કરવો. તે અગ્નિવિસર્પનો [illegible] કરનાર છે. (૪) વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીંપળી અને વેતસ (નેતર) [illegible] પાંચેની છાલનો કલ્ક કરી તેમાં શતધૌત ઘી નાખી લેપ કરવો, તે [illegible] વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૫) વળી વડવાઇનો, ચણોઠી, કેળનો [illegible] શતધૌત ઘૃતયુક્ત લેપ કરવો; એટલે તે ગ્રંથિવિસર્પનો નાશ કરે છે. (૬) મરમડાના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ શતધૌત ઘીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો; [illegible] કર્દમ વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૭) કરંજ અને માલતિની છાલ, [illegible] ગુગીઓ અને આકડાનું દૂધ, ચિત્રો, ભાંગરો, હળદર અને વછનાગનો કલ્ક [illegible] ગોમૂત્રમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. તે ઘી વિસ્ફોટક, વિસર્પ તથા વિચર્ચિકાનો નાશ [illegible] છે. (૮) પટોળ, અરડુસી, હરિતાલ, કડવા લીમડો, કડુ, ગળો, ખરેટી, [illegible] એ બધાનો કાઢો ઘતાં નાખી આપવો. તે ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન [illegible] જ્વર વિસર્પ ઉલટી, દાહ, જ્વર, સોજો, ખરજ, વિસ્ફોટક, [illegible] નાશ કરે છે. (૯) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] કર્દમ વિસર્પ માટે—[illegible]

[illegible]

ગરમ પાણી રેડું કરી મધ નાખી પાવું, એટલે શરીર કૃશ થાય. છે. (૩) વજ, સૂંઠ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચીત્ર, સંચળ અને ચિત્રાનું ચૂર્ણ મધમ ખાવું; તે મેદનાશક અને અગ્નિદીપક છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ભીલી-૨૩, બાંવળ-૧૧, સમેરેજુ-૬ સામ-૧, સારોડી-૧૯, હરડે-૨૫. પ્રા૦ આ૦ માં:—મધ-૨.

પથ્યઃ—ચિંતા, શ્રમ, જાગરણ, મૈથુન, વ્યાયામ, ચોખા, જવ, મધ, કાળથી, મગ, તુવેર, તીખું, ખાટું, તેલ, ભાતપાણી. અપથ્યઃ—ઘઉં ગેસલી, આરામ, સિવાય ઉંઘવું, સુગંધી પદાર્થ, મધુરાન, વમન.

૪૪—માથાના રોગ.

કારણઃ—પાણી, તાપ, ઝુકાર, જાગરણ, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ ઉંચી જગાનો પૂર્વ દિશાનો વાયરો, વાયુનો નિગ્રહ, રડવું, અતિ જળ પીવું, મદ્યનું પ્રાશન, કૃમિ, મળ-મૂત્રના વેગનો અટકાવ, રોકવું કરવું, ઓછી નજરે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કરવું, દુષ્ટ ગંધ, દુષ્ટ અન્ન અને ભારે પાણી ખાવું [illegible] એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. વાત, પિત્ત અને કફ [illegible] સન્નિપાતવડે [illegible], ક્ષયવડે, કૃમિવડે, સૂર્યાવર્ત અનંતવાત, અર્ધાવભેદક, શંખક, એમ ૧૧ પ્રકારના શિરોરોગ (મસ્તકરોગ) થાય છે.

કૃમિજરોગઃ—માથામાં ભાલા મારવા જેવી પીડા થાય છે અને મગજનું માંસ કીડા ખાય છે એવું જણાય છે. નાકમાંથી પરૂ, લોહી અને કીડા પડે છે, તેને કૃમિજ શિરોરોગ કહે છે. આ મોટો ભયંકર રોગ છે. સૂર્યાવર્તઃ—[illegible] કપાળ [illegible] ઉગતાં [illegible] આરંભ થઇ જેમ જેમ સૂર્ય [illegible] [illegible] અને [illegible] અધિક થવા માંડે છે, તથા સૂર્ય [illegible] પછી [illegible] થાય છે [illegible] સુખ [illegible] છે એ વિકારને સૂર્યાવર્ત [illegible] અનંતવાતઃ [illegible] દુષ્ટ થઇ [illegible] પછી [illegible] પાછી આવે [illegible] તીવ્ર વેદના કરે છે અને [illegible] [illegible] થાય છે [illegible] થાય છે. આ વિશેષ [illegible] કહે છે. અર્ધાવભેદકઃ (આધાશીશી) [illegible]

ખરામાં વાટી ગરમ કરી માથે લેપ કરવો. (૨)મુચકુંદનાં ફૂલનો લેપ કરવો.(૩) સુંઠ અથવા તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) નવસાર અને ચુનો શીશીમાં નાખી તે શીશી સુંઘવા આપવી. પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચારઃ— (૧) સાકર, દૂધ અને પાણી મસ્તક ઉપર સિંચન કરવું અથવા ઠંડા પાણીની ઘડી મૂકવી. (૨) ગાયનું ઘી ચોળવું અથવા શતધૌત ઘીનો લેપ કરવો. (૩) ચંદન, વાળો, કમળ, જેઠીમધ, ચિકણમૂળ, શુરીઆનાં મૂળ, એ જણસોને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. કફજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) ચંદનનો લેપ કરવો. (૨) રેણુકબીજ, તગર, શિલાજીત, નાગરમોથ, એલચી, કૃષ્ણાગર, દેવદાર. જટામાંસી અને એરંડનાં મૂળનો મંદોષ્ણ લેપ કરવો. (૩) સુંઠ, કોઠ, મુવાડીઆનાં મૂળ, દેવદાર અને ભેંસાગુગળને ગોમૂત્રમાં વાટી ગરમ કરી સુખોષ્ણ લેપ કરવો. સન્નિપાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) મિંઢળ, તિલવણીનાં બિયાં, નાકછિંકણીનાં પાંદડાં એ સમભાગ; વડનાં બિયાં અને ભાંગનું ચૂર્ણ અર્ધો ભાગ લઈ તેનુ બારિક તપખીર જેવું ચૂર્ણ કરી સુંઘવાને આપવું; એટલે તત્કાળ મસ્તકશૂળ, પ્રલાપ, ઘેન, કફ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. રક્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) શતધૌત ઘૃત માથા પર ચોળવું. (૨) [illegible] નુકના કલ્કમાં દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું, તે નાના દોષોથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. (૩) કમળ અને રાસ્ના વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉબરાના પાકેલાં ફળ લઈ ઘીમાં સાકર નાખી તે સાથે પકાવવાં. તેમાં એલચી અને મરી નાખી ભક્ષણને માટે આપવાં એટલે રક્તાસ્રાવ શાંત થાય છે. (૫) [illegible] ગીમણીનાં ફળનો રસ કાઢી તેનો મસ્તક ઉપર

[illegible] પત્રથી વાટવા. આ મિશ્રણ દિવસ ૩ ચોપડવાથી કેશ કાળા થાય છે.

[illegible] નામનો [illegible] માથામાં થાય છે તેથી માણસોની સ્મરણ[illegible] થાય છે તે ઉપર —માય ટાંક ૩ા આમલક [illegible] ટાંક ૧૦ એ સર્વનો ભૂકો કરી મધ શેર [illegible] વાસણમાં ભરી દિવસ ૪૦ સુધી જમીન [illegible] જે જગાએ નાખતા હોય તેની નીચે [illegible] થયે ત્યાંથી તે વાસણ કહાડી લઈ દરદીને [illegible] માસ ૬ સુધી ખવરાવવું એનાથી યાદદાસ્ત [illegible] આશ્ચર્ય માણસના ઉધમ એવું માલમ પડે મારા માથે [illegible] નહિ દમ [illegible] આમલીક રમ [illegible] ટાંક ૧ મધ [illegible] કોઈ ખાતા નહિ.

પાંદડાંનો કિંવા ફૂલનો રસ, જે ભાગનું કપાળ દુખતું હોય તેના બીજા ભાગના નાકમાં પ્રથમ બે ટીપાં વધારે નાખી પછી બીજા નાકમાં નાંખવાં; એના યોગથી ચાતુર્થિક જ્વરનો પણ નાશ થાય છે. (૬) કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું, તે તત્ક્ષણ આધાશીશીનો નાશ કરે છે. (૭) રીંગણી તથા જટામાંસીના કલ્કમાં ઘી નાખી પચન કરવું. તેનું નસ્ય આપવાની સાથેજ આધાશીશીનો નાશ થાય છે. (૮) સહેવાતું હોય તેણે બીલામાનું તેલ બારિક સળી ઉપર લઈ, જે બાજુનું કપાળ દુખતું હોય તેની બીજી બાજુના ટોળાની પાસે જ્યાં રાતી જગ્યો હોય છે તે જગ્યો ઉપર તે ચોપડવું. આ યોગવડે દુઃસહ્ય આધાશીશી પણ દૂર થાય છે. (૯) તુવેરનાં પાંદડાં અને ધરોનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું, તે તુરત આધાશીશીનો નાશ કરે છે. (૧૦) વાવડીંગ અને કાળા તલ સમભાગે લઈ વાટી તેનો લેપ કરવો અને નસ્ય આપવું. (૧૧) મરી અને ચોખા ભાંગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) ગરણીનાં ફળ કિંવા મૂળ પાણીમાં વાટી તેનું નસ્ય કરવું કિંવા મૂળ કાને બાંધવાં. (૧૩) દૂધ કિંવા નાળીએરનું પાણી સાકર નાખી પાવું કિંવા ઠંડું પાણી પાવું અથવા ઘીનું નસ્ય આપવું. (૧૪) ખડીસાકર અને સીંદળ ગાયના દૂધમાં ઘસી સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાં તેનું નસ્ય આપવું. (૧૫) કરંજનાં બિયાં ઘસી તેમાં ગોળ નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૬) રાસ્ના, સુંઠ, વાવડીંગ, મગ, ત્રિફળાં, દશમૂળ અને હરડેનો કાઢો આપવો. તે વાનરોગ, આધાશીશી, આક્ષપવાયુ, અર્દિતવાયુ, ખંજવાયુ, નેત્રરોગ, મસ્તકશૂળ, જ્વર અને અપસ્મારનો નાશ કરે છે. (૧૭) કુકરપાડાની નાકી નાકે સુંઘવી એટલે શ્લેષ્માદિક ભાગ નીકળી જઈ આધાશીશી દૂર થાય છે. (૧૮) નગોડના રસમાં મરી ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૨૦) આમળાંનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે ખાવા આપવું. (૨૧) દૂધનો માવો સાકરમાં ખાવો. (૨૨) આદું અને ગોળ એકત્ર કૂટી ગોળી કરી તેનો રસ નાકમાં પાડવો. (૨૩) [illegible] સાત દિવસમાં આધાશીશી દૂર [illegible] સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું (૨૫) [illegible] પ્રથમ વિરમ બાજુના નસોરામાં સુંઘી પછી બીજા નસોરામાં સુંઘવું. (૨૦) અગી ઘીમાં ઘસી નસ્ય કરવું. (૨૭) [illegible]

વિશેષ ઉપચાર જુઓ [illegible]—નગથોબો–૨ આકડા–૬ આદુ–૨૯. [illegible] તુર્કંબા–[illegible] કૃષ્ણ–૮ કેસર–૪ ગરણી–૩, [illegible] [illegible] ન–૭ નાદગભ–૧૧ તુવેર– [illegible] મરી–૨[illegible], મોગરી–૫, મુશ- [illegible] સમુદ્રફળ–[illegible] સુમેરવા–૮ [illegible] –દૂધ–૧, ઘી–૧.

[illegible] ઉપચાર:— [illegible] કેસર અને સાકર [illegible] [illegible] પણી નાખી ઘી [illegible] કરે તે પણ [illegible]

પિત્ત, મળ, મૂત્ર ઇત્યાદિ) તથા રક્તનો સ્ત્રાવ કરવાથી, એકદેશ પ્હાડ વગેરે ઉંચે ઉપરથી પડવાથી, લાંબી મુસાફરી કરવાથી, પરિશ્રમ કરવાથી, સમાગમ કરવાથી, મારી ઓળગવાથી, નદી વગેરેમાં તરવાથી, અત્યંત માર્ગક્રમ કરવાથી, અત્યંત આયામ કરવાથી, અત્યંત વિરૂદ્ધ ચેષ્ટા કરવાથી, રસ રક્તાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી, ઘણી ચિંતાથી, શોક વગેરે કારણોથી, કૃશત્વ આવવાથી, મર્મસ્થાનાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, હાથી, ઉંટ, ઘોડા ઇત્યાદિ શીઘ્રવાહન ઉપર બેસવાથી, કુપિત થએલો બળવાન વાયુ નકામા સ્રોતસોમાં ભરાઇ સર્વાંગમાં કિંવા એકાંગ વ્યાપનારા નાના તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે.

પૂર્વરૂપ:—ઉપર કહેલા વાતવ્યાધિનું જે અસ્પષ્ટ લક્ષણ, તેનેજ પૂર્વરૂપ કહે છે. તે લક્ષણ વગેરે પ્રમાણે વિશિષ્ટ નથી તથા જે રૂપે વ્યક્ત થાય છે એટલે ગાત્રાદિ અંદર ફરી મારા દેખાવામાં આવે છે, તેજ તેનું લક્ષણ જાણવું. અથવા એટલે વાયુના ચલત્વથી સ્તંભ, સંકોચ, કંપાદિકનો કદાપિ અભાવ થાય છે તથા શરીરની લઘુતા વાયુએ શોષણ કરવાથી અથવા અપાય લઘુતા એટલે માં વાતવિકારોનો અપાય કરીને અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની લઘુતા એટલે અલ્પત્વ કરી સ્થિતિ નિરોધ નિવૃત્તિ થતી નથી. નાના પ્રકારના વ્યાધિ કરે છે એવું કહ્યું તે વ્યાધિ:—અસ્થિનો સંકોચ તથા સ્તંભ, અસ્થિનો તથા સંધિનો ભગ્ન એટલે હાડનું ભાગ્યા જેવી પીડા, રોમાંચ, અસંબદ્ધ ભાષણ, હાથ, પગ તથા મસ્તક સ્તબ્ધ થવું એટલે ડાક હાલતી ચાલતી રહી જવી, ખંજત્વ, પાંગળાપણું, કુબડાપણું અંગ શોષણ, નિદ્રાનાશ, ગર્ભધારણ ન થવો; શુક્ર તથા રજ [illegible] [illegible] નાશ, કંપ, અંગનો સોજો, મસ્તક, નાસિકા, આંખો, જત્રુ તથા ગરદન એ અંદર જવા જેવું કિંવા વાંકું થઈ જવું, ભેદનપીડા, સોયો ભોંકવા સમાન [illegible], આક્ષેપ, મોહ, શ્રમ, કુપિત થએલો વાયુ એ પ્રમાણે લક્ષણ [illegible] તથા સ્થાનના ભેદવડે વિશિષ્ટ રોગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે. [illegible] આર્દિત થાય એટલે મન્યાસ્તંભ કરનારો થાય છે. પક્ષાઘાતમાં રોગ એટલે આનદ્ધત્વાદિ કરે છે. વાયુ રોગ ૮૦ પ્રકારનો છે. તેના નામ અને લક્ષણ [illegible] આપેલાં છે.

૧. આક્ષેપક:—વાયુ [illegible] કરી આખા શરીરમાં પ્રસરી વારંવાર [illegible] [illegible] જેમ વારંવાર શરીરને જે વાયુ ક્ષેપવે છે તે.

૨. હનુસ્તંભ—વાયુ [illegible] કરી હનુવટી (દાઢી) નો સ્તંભ કરે છે અને [illegible] અથવા મોઢું વાંકું જેવું કરે છે તે.

૩. ઉરુસ્તંભ:—વાયુ, કફ તથા મેદમાં મળી પછી પુંઠીઓમાં પ્રસરી, [illegible] પડી જાય છે, તેથી કરી પુંઠીઓ અત્યંત [illegible] [illegible] નથી તે.

૪. શિરોગ્રહ—[illegible] રક્ત [illegible] મસ્તકની [illegible] [illegible] [illegible] ઉત્પન્ન કરે છે. એ રોગ અસાધ્ય છે.

૫. [illegible]

નાશ કરે છે. (૨) તપાવી ઠંડું થએલું દૂધ, જટામાંસી, ચંદન, ચોખાનું ધોવ-રામણ અને સાકર એકત્ર કરી પીવાથી રક્તસહિત ઉન્હવાતનો નાશ થાય છે. (૩) ધમાસો કિંવા અરડુસીનો કાઢો આપવો. (૪) દશમૂળનો કાઢો શિલા-જીત અને સાકર નાખી આપવો. (૫) ગોખરૂનો કાઢો શિલાજીત અને ગુગળ નાખી આપવો. (૬) વાયવરણા, ગોખરૂ અને સુંઠનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી આપવો, એટલે તે પથરી, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રશર્કરાનો નાશ કરે છે. (૭) તાડનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી આપવાં. (૮) કેસર રાત્રિએ પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાખી હલાવી પાવું. (૯) શુદ્ધ શિલાજીત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવું. (૧૦) કાકડીનાં બિયાં, સિંધવ અને ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૧૧) કાળો વાળો, તમાલપત્ર, ઉપલેટ, આમળાં, વાળો, ધોળી મુસળી, એલચીદાણા, રેણુક-બીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળમાંનું કેસર, કપૂર, ચંદન, રક્તચંદન, ત્રિકટુ, પીંપળીમૂળ, આમગંધ, શતાવરી, ગોખરૂ, કાકડાશીંગી, લજ, કંકોળ અને અંબરની પાણી સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું અને એક ભાગ ચૂર્ણ, બે ભાગ ઘી અને સાકર એ પ્રમાણે ખાવું અથવા ખડીસાકર અને મધની સાથે સવારે સેવન કરવાથી તે ક્ષય, રક્તપિત્ત, પાદદાહ, અસ્થિજ્વર, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર,રક્તસ્રાવ વગેરે એંસીપ્રકારના વાયુ અને વિશેષ કરી પ્રમેહનો નાશ કરશે. (૧૨) એલચી, પાષાણભેદ, લીંડી-પીપર, શિલાજીત. એ સર્વ એકત્ર કરી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ॰માં:—અંકોલ-૧૪, અરડુસી-૨૩, આંકડો -૨૩, અગર-૭ કપૂર-૧૧, કાકડી-૧, કારેલી-૮, કેસર-૯, કેળ-૧૬, કોથમીર -૧૦, ખાખરો-૧૫ ગોખરૂ ભોંય-૫, ગોંદ્રાળ-૧, તલ-૧, ધમાસો-૭, નગ-૨, નાળિએર ૧ નેવરી-૧, કાગડો-૩ બિદી-૧, ભોંરિંગણી-૪, મરી-૧૨, મગ-૧૩, [illegible] ૧ [illegible], રામ-૧, મીનારક-૨, શાગ-૧, સિંગ[illegible] [illegible] મળમૂત્રરૂપે અગ્નિ થયેલાને માટે:—અરગંધા-૬. મળ-મૂત્ર બંધ થયા હોય તે માટે—[illegible] ૧૫ મૂત્ર શુદ્ધિ માટે—[illegible]-૭. [illegible] લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે માટે:—[illegible]

પથ્ય: [illegible] જાસ, દૂધ, દહીં, જુનુ [illegible], [illegible] [illegible] અપથ્ય:—[illegible] માર્ગ ચાલવું [illegible] [illegible] [illegible] વમન

[illegible] સ્વપ્નમાં [illegible] [illegible] અને જવખાર [illegible] [illegible] તેના વર્ષ [illegible] [illegible] [illegible]

६६. काठिन्यः—जे वायुथी शरीर कठिन थाय छे ते.

६७. विरसास्यताः—जे वायुना योगथी मुखमांनो स्वाद जतो रहे छे ते.

६८. कषायवक्त्रताः—जे वायुथी म्होडुं तुरुं थाय छे ते.

६९. आध्मानः—जे वायु पक्वाशयमां रही धमणना जेवुं पेट फुलावी गडगड शब्द करी पीडा करे छे ते.

७०. प्रत्याध्मानः—जे वायु आमाशयमां जइ करीने भरी पेट फुलावी पीडा करे छे ते.

७१. शीतताः—जे वायुना योगे शरीर ठंडुं थइ जाय छे ते. (शीतांग)

७२. रोमहर्षः—जे वायु त्वचागत थई शरीरनी अंदर रोमांच करे छे ते.

७३. भीरुत्वः—जे वायुना योगे भय उत्पन्न थाय छे ते.

७४. भेदवायुः—जे वायुना योगे सोय भोंकावा जेवी पीडा थाय छे ते.

७५. कंडूः—जे वायु शरीरे खरज उत्पन्न करे छे ते.

७६. रसाज्ञताः—जे वायुथी रसादि पदार्थोनो स्वाद समजवामां आवतो नथी ते.

७७. शब्दाज्ञताः—जे वायुथी काने शब्द संभळाय नहि ते.

७८. प्रसुप्तिः—जे वायुथी चामडीपर स्पर्श करवा छतां समजातुं नथी ते.

७९. गन्धाज्ञत्वः—जे वायुना योगे सुगंध के दुर्गंधनुं ज्ञान थतुं नथी ते.

८०. दृष्टिक्षयः—जे वायुना योगे दृष्टिनो नाश थाय छे ते.

साध्यासाध्य विचारः—हनुस्तंभ, अर्दित, आक्षेपक, पक्षाघात अपतानक ए वातव्याधि घणा दिवसोए मोटा प्रयत्ने साध्य थाय छे अथवा नहि साध्य थता पण नथी; परंतु बळवान पुरुषने ए व्याधि नवो थयेलो होय उपद्रव रहित होय तो ते साध्य जाणवो; एटले चिकित्सा करवी.

असाध्य लक्षणः—जे पक्षाघातादिक वायुनी अंदर विसर्प, दाह, शूळ, मूर्छा, अरुचि, अग्निमांद्य ए उपद्रवथी माणसनुं बळ अने मांस क्षीण [illegible] असाध्य जाणवो. जे वातरोगोमां सोजो, चामडीने स्पर्श [illegible] शरीरनी वक्रता, कंप, पेट चडवुं ए लक्षणो [illegible]

[illegible]

वातना उपर उपचारः—(१) पीळी कांटासरीओ, देवदार [illegible] [illegible] नाखी आपवो, एटले वायुथी शरीर अकडाई गयेलुं [illegible]

नळियानुं उपरः—एने मळियो वा, संध वा तथा मंदियो वा [illegible] [illegible] सांधाओमां थाय छे तेथी ते दुखे छे अने [illegible] [illegible] पण होय छे; तेमज कोईने सोजो पण थाय छे. [illegible] अनुक्रमः ताव आवे छे अने घण दिवस दुखावो [illegible] [illegible] उपर औषध असर करी शके छे. बीजा [illegible]

તાળવાના રોગ-૯, જીભના રોગ-૫, કંઠરોગ-૧૭ તથા સર્વસર રોગ ૩ મળી કુલ ૬૫ પ્રકારના મુખરોગ છે.×

દંતરોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) સુંઠ અને ધોળા સરસવના કિંવા ત્રિફળાંના કાઢાએ મસ્ફોરાં ભરવાં; એટલે અવાળુમાંથી લોહી નિકળે છે, માંસ ભરેલું

× ૧. દાંતમાં કાળાં છિદ્ર પડી જઈ નિમિત્ત વગર પીડા થાય તે કૃમિદંત. ૨. દાનની નસોમાં પીડા થાય તે દાલન. ૩. ટાઢું, ઉનું, ખાટું, પવન વગેરે સહન ન થાય તે દંતહર્ષ. ૪. ધીમે ધીમે વાયુ દાંતને મોટા અને બેડોળ કરે તે કરાલ. ૫. દાંતનો મેલ કઠણ થઈ જાય છે તે દંતશર્કરા. ૬. દાંત કાળો પડી જાય તે શ્યામદંત. ૭. મ્હોડું વાંકું અને દાંત ભાંગી જાય તે ભંજનક. ૮. દંતશર્કરા વધીને માણને નડે તે કપાલિકા. એ દાંતના આઠ રોગો છે. વાત-૧, પિત્ત-૨, કફ-૩, સન્નિપાત-૪, લોહીનો-૫, માંસનો-૬, મેદનો-૭ અને ચોટ લાગવાનો એમ આઠ ઓષ્ઠ (હોઠ) ના રોગો છે.

૧. કારણવિના અકસ્માત્ પારામાંથી દુર્ગંધયુક્ત લોહી પડે તે શિતાદ. ૨. કફલોહીના કોપથી બે ત્રણ પારામાં મોટો સોજો થાય તે દંતપુટપુટ. ૩. પારાને સોજો થઈ પીડા થાય, લાળ પડે અને ચળ આવે તે સૌષિર. ૪. પારામાં દાંત હાલવા લાગે અને તાળવું બેસી જાય કે છિદ્ર પડે તે મહાસૌષિર. ૫. પારામાંથી પરુ સહિત લોહી નીકળી દાંત હાલે તે દંતવેષ્ટ. ૬. પારા વિખરાઈ ગયા છતાં લોહી ન નિકળે તે પરિદર. ૭. પારામાં બળતરા થઈ દાંત હાલવા લાગે, ઔષધ ઘસતાં લોહી નીકળે અને પીડા થાય તે ઉપકુશ. ૮. ચોટ લાગવા કે ઘસારાથી સોજો ચડી દાત હાલી પીડા કરે તે વૈદર્ભ. ૯. પારામાં બીજા કરનાં એકદંત વધારે વધે તે ખલ્લીવર્દ્ધન. ૧૦. નીચેની દાઢના અંતમાં સોજો હોય, લાળ પડે અને પીડા થાય તે અધિમાંસ. આ દશ સિવાય પારાની નસોમાં વાયુ, પિત્ત કફ સન્નિપાતથી અને ચોટ લાગવાથી એમ પાંચ પ્રકારે નસોના રોગો થાય છે તે મળી પંદર પારાના રોગો છે. વળી દાતના પારામાંથી પરુસહિત લોહી [illegible] હોય અને તેમાં દાહ તથા પીડા હોય તે દંતવિદ્રધિ કહેવાય છે [illegible] કહે છે.

[illegible] પિત્ત ૨ કફ ૩ અલાસ ૪ ઉપજીહ્વ ૫ એમ પાંચ જીભના રોગો છે.

[illegible] ગલશુંડી [illegible] તુંડકેશરી [illegible] કચ્છપ ૪ તાલુઅર્બુદ ૫, મ.સસંઘાત ૬, તાલુપાક [illegible] અને તાલુપાક ૯ એ નવ તાળવાના રોગો છે.

[illegible] પિત્તવિદ્રધિ ૨, કફવિદ્રધિ [illegible] ત્રિદોષવિદ્રધિ ૪ રક્તવિદ્રધિ ૫. [illegible] ૮ [illegible] ૯ એકવૃંદ અને વૃંદ ૧૦, રતનાલ [illegible] માંસતાન [illegible]

[illegible] બધું લાલ થાય તે વાયુનો ૨ લાલ ૩ પીળા [illegible] પીડા વિના પણ ચળયુક્ત [illegible]

અપથ્ય:—રક્તસ્ત્રાવ, જળપાન, લસણ, કાળથી, તલ, અડદ, મીઠું, ખાટા પદાર્થ, તીખું, મદ્ય.

૫૦—રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.*

જીર્ણજ્વર, વછનાગાદિ વિષદોષ, વાતરક્ત, ભગંદર, કફમેરોગ, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, મસ્તરોગ, પ્રમેહ, ગુલ્મ, ઉધરસ, ભરોગ, વિષુચિકા, કોઢ, ઉપદંશ, કૃમિ, વાતરોગ, ગ્રહ, મૂત્રાઘાત એટલામાંથી એકાદ રોગે કરી વ્યાપ્ત જે માણસ તે રેચ આપવાને યોગ્ય છે એમ જાણવું. અશક્ત, નાનું બાળક અને ગર્ભિણીને રેચ આપવો નહિ. રેચ આપવાનાં ઔષધો:—જેનો કોઠો મૃદુ છે તેને ત્રિફળાના કાઢામાં કિંવા સુંઠના કાઢામાં ૧ તોલો એરંડતેલ આપવું કિંવા ભાગકરીઆના કાઢામાં કિંવા મુંઠના કાઢામાં ૧ તોલો એરંડતેલ આપવું કિંવા ભાગકરી અને સોનામુખી (મીંઢીઆવળ) નું ૧ માસા ચૂર્ણ થોડો એંગ નાખી ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) મધ્યમ કોઠો જેનો છે તેને નસોતર અને સાકર ને સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી ને ચૂર્ણમાં તોલાએ ૪ વાલ, એ પ્રમાણથી લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મેળવી તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ૧ માસા સુધી આપવું. (૩) રેવંચીનો સીધો ઉપલો ચૂર્ણ પ્રમાણેજ દંતીમૂળનું ચૂર્ણ પણ આપવું. (૪) રેવંચીનો સીધો શક્તિ પ્રમાણે ૧ માસા સુધી સાકરમાં આપવો. (૫) જેનો કોઠો કઠોર છે તેને દારૂડીનાં મગજનું ચૂર્ણ ૧ માસા પર્યંત ગરમ પાણીમાં સાકર નાખી આપવું. (૬) સર્વ સાધારણ રેચકો—ગરમાળાનું મગજ પાણીમાં કાઢી શક્તિ પ્રમાણે ને પાણી પાવું. (૭) સુરવારી હરડે, બહેડાં અને આમળાંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એનો કાઢો આપવો, એટલે રેચ થાય છે. (૮) મુખેથી ઝાડો થવા માટે અભયાદિક મોદક:—હરીતકી, મરી, સુંઠ, વાવ-

---

*એરંડતેલ ઉપચારો:—આખા મણ એરંડમાં લીંડીપીપર તોલા ૫ નાખી કપડમટ્ટી કરી ચુલા ઉપર નહી સુધી જ્યાં સુધી તેને ઉકાળવું; પછી પુટપાકમાં કરી ચુલા ઉપર નહી સુધી તેની અંદર સોનામુખી તોલો ૧, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧, સિંધવ તોલો ૧. એ સર્વે ભરી ગોળ કપડ કરી ભરસાણમાં ટેકવું. તે શુદ્ધ થયે ખરલ કરી તેમાં ઉપરથી એલચીની પાંખર નાખી આદાના રસથી ગોળીઓ જેવડી ગોળીઓ કરવી તે એકી દિવસમાં બબ્બે આપવી. ઘી, સાકર, રોટલી વગર બીજું ખાવું નહિ. આથી ઉદરના રોગ માટે જુનો જ્વર જાય. (૨) આરીસો અડદ ધુવરના દૂધમાં અથવા આકડાના દૂધમાં અથવા ખરસાંડીના દૂધમાં ઘસીને તેનો કોઠો (ગળી કેરી) કરી પાવવો, તેને વાટી પાણીમાં પલાળી જુલાબ લાગે (૩) મીંઢીઆવળ ટાંક ૮, હરડે ટાંક ૬, કરી ... ટાંક ૮ ગરમાળો ટાંક ૮, ખરાબ ... ટાંક ૧૦ લીંડીપીપર ટાંક ૫ ... ટાંક ૫ ... ટાંક ૫ નિશોતર ટાંક ૫ વાવડીંગ ટાંક ૨, સિંધવ ટાંક ... ગરમાળાનું ... ટાંક ... તે ગોળી બનાવી દિન ૧૦ સુધી આપવી.

... કરવી.

રેચ લેવે ... ... આપવો એ સર્વોપરિ છે.

શરીરપર ઘણો ભાર સેવો, ઘણો માર્ગ ચાલવો, ચઢ ઉતર કરવાથી, અતઘડ જમાની શિરાને ઉપદ્રવ થઈ તે મળી જવાથી અને બળવંતની સાથે અંગયુદ્ધ કરવાથી, અતિ સ્ત્રીસંગ ઇત્યાદિ કારણોએ આ રોગ થાય છે. જે પ્રદેશમાં પાણી સારૂં ન હોઈ હવા ખરાબ અને ભેજવાળી હોય છે, તે પ્રદેશમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ ઘણો થાય છે.

અંદરનો પડદો ફાટે છે, તેથી રોદાનું શર પડદામાંથી બહાર નીકળે છે એટલે અંડ દરરોજ મોટા થાય છે અને તેમાં રસ ઘણો ઉતરતો જાય છે. જો પડદો ઘણો ફાટે તો તેને આરામ થતો નથી. પડદો થોડો ફાટ્યો હોય તો સોદાનો દસ્તો બનાવી તે રોદાના શરપર રાખવો અથવા સોદાનું જંતર રાખવું, તેથી અંડ મોટા થતા બંધ પડે છે. જો જોર આવે તો પડદો ફાટે તેથી અંડમાં દુઃખ ઘણું થાય તો તે મટવાનો ઇલાજઃ—

(૧) હાથના અંગુઠાની નીચે એક જાડી મોટી રગ છે. તે રગ ઉપર સોદાનો ડામ દે તો અંડવૃદ્ધિ મટે; પરંતુ ડાબી બાજુનો અંડ વધતો હોય તો જમણા હાથની રગે ડામ દેવો. જમણો વધતો હોય તો ડાબા હાથે ડામ દેવો તેથી ફાયદો થાય. (કોઈ કોઈ આજ પ્રમાણે પગની અંદરની બાજુએ પગના કાંડામાં એડીથી ઉંચા ઠુંચા (વેઢ) થી ચાર આંગળ ઉપર સોયાવડે આડો ડામ પણ દે છે.) (૨) ફીંદરૂ તો. ાા તથા ખાંડ તો ૧ હમેશાં ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો ફાયદો થાય. (૩) સુવા તોલા ૩, મેથી તોલા ૪ ને કૂવાના મીઠા પાણી શેર ૮ માં ઉકાળી તેનું શેર ૧ રહે ત્યારે ધુમાડે આગીને તેમાં ગંધ અથવા બકરીનું ઘી કે ગાયનું ઘી તોલા ૫ નાખીને આઠ દિવસ અથવા વધારે દિવસ સુધી સવારે ઉઠે ઉઠે પીએ તો નવો થતો અંતરગળ મટે; જુનો અંતરગળ ન મટે.

આંતરડું ગોળીમાં ઉતરે ત્યારે ગોળી કઠણ થાય ને એવું જણાય કે જાણે એક પત્થર ગોળી સાથે ટાંગેલો છે. એ રોગવાળો પોતે ચતો સૂઈ જઈ પોતાના હાથે ધીમે ધીમે ગોળીને દાબી આંતરડાને પાછું ઉપર ચડાવે તો ચડી જાય છે. ચડી જતી વેળા કડ કડ બોલે છે. કદાપિ એ રીતે ધીમે દાબ્યાથી ઉપર ન ચડે તો ગોળી ઉપર તથા પેડુ ઉપર ગરમ પાણી રેડવું અથવા ગરમ પાણીમાં બેસવું; અને સુવા બાફી વાટી તેનો લેપ ગોળી ઉપર બાંધવો કે જેથી ગોળી નરમ થાય. પછી ધીમેથી ગોળીને દાબ્યેથી આંતરડું ચડી જાય છે. ચડી ગયા પછી નીચલા ઔષધની પટી મારવી કે ફરી ઉતરી ન શકે.

મસ્તકી, હીરાદખણ, રીઠાનરી, એળીઓ અને હીરાબોળ એ સરખા વજને લઈ બારીક ખાંડી મધની ચાસણી કરી તેમાં મેળવી ગોળી ઉપર રહે એવડું ગુમડું લઈને. ને ઉપર મલમની પોર ને દવા ચોપડી, પછી આડ ઉપરના વાળ કઢાડી નાખી ને પટી ગોળી ઉપર ચોટાડવી અને ઉપર લંગોટ વાળવો. દશ દિવસ ત્રણ સુધી ચતા સૂઈ રહેવું. હાલવું ચાલવું નહિ. ત્રણ દિવસ પછી ચાલવું હોય તો ધીમે ધીમે ચાલવું. ઘોડે કઢાડીને બેસવું નહિ તેમ ઉપન્ન પણ

પડેસી. (૨) ગાળુ ઉપર એરંડતેલ નિત્ય ચોપડવું. (૩) એરંડતેલમાં બાળહરડેનું ચૂર્ણ આપવું. (૪) દૂધ અને એરંડતેલ એકત્ર કરી એક મહિના સુધી આપવું. (૫) દારૂહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં રોજ બે માસા આપવું. (૬) રાસ્ના, ગળો, ચિત્રક, જેઠીમધ, ગોખરૂ અને એરંડમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૭) લઘુ ઇન્દ્રવારણા (નાની કોઠીંબી) નાં મૂળનું ચૂર્ણ કરી એરંડતેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું અને તે ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં આપવું: એટલે ત્રણ દિવસમાં રોગી સારો થાય છે. (૮) મોરવેલ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૯) તંબાકુનાં પાંદડાં એરંડાં કિંવા શિલારસ ચોપડી બાંધવાં. ઘણી ખરજ થાય તો છોડી નાખવાં. (૧૦) ઉંદરણીના ઝાડની અંતરછાલ બારીક કૂટી વધેલા ભાગપર બાંધી સતત ત્રણ દિવસ પાટો રાખવો; એટલે ગુણ જણાય છે. પછી નકી ગુણ આવતાં સુધી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાંધવો. (૧૧) ઉંની છીંકણી અને કળીનો નવો ચૂનો એકત્ર કરી અગર ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો અને સહેવાય તેટલો શેક કરવો: એટલે ઉભરી થઈ શિરામાંથી પાણી પડશે. પછી ઉંદરણીની અંતરછાલનું ચૂર્ણ લગાવી સતત ત્રણ દિવસ પાટો બાંધવો. (૧૨) બીઆમો અને હળદરનો ગાંઠીઓ એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો અને જાબુંના દેવતાએ શેકવું. (૧૩) વેંગણીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૧૪) ત્રિફળાં (હરડે, બહેડાં, આમળાં) દૂધમાં આપવાં. (૧૫) નાગરવેલનાં અને કાળી તુલસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે રસમાં તેટલુંજ ઘી નાખવું અને અગ્નિપર મૂકી સર્વ રસ બાળી ઘી શેષ રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ આપી ઘી તૈયાર કરવું. આ ઘી દિવસમાં ચાર પાંચ વખત ચોળી જીરવવું: અને જૂની ઈંટ, કાળો પથ્થર અગર નળીયું તપાવી કપડામાં વીંટાળી સહેવાય તેટલો શેક કરવો. આ ઉપાયથી વૃદ્ધિમાંનું દુઃખ તરત બંધ થાય છે. (૧૬) સરગવાનાં પાંદડાં વાટી ગરમ કરી બાંધવાં. (૧૭) ગાયના ઘીમાં સિંધવ નાખી વૃષણપર વારંવાર લેપ કરવો. (૧૮) બીઆમાના ઝાડનાં પાંદડાં થોડાંક ચુંથી તેમાં થોડી હળદર નાખી ગરમ કરી વૃષણ ઉપર ૭ દિવસ બાંધવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરણી-૪, આંબો-૨૪, ઇન્દ્રવારણાં-૯, ઉંદરણ-૫, એરંડો-૧૨, કણજી-૩, કાનફોડી-૭, ખપાટ-૬, ચિત્રો-૫, તંબાકુ-૨, દારૂહળદર-૪, નગોડ-૧, નાગરવેલ-૩, પીલુ-૬, ભારંગી-૪, બીઆમો-૨૬, રાસ્ના-૨, રીંગણી-૨, વજ-૯, વંતાકડી-૬, વાઘાટી-૧, શરપુંખો-૯, હરડે-૨૨, ૪૧. વૃષણના સોજા માટે:—હરડે-૨૮. વૃષણવાયુ માટે:—આદુ-૧૦. પ્રા૦ ઔ૦ માટે—આમરસીમ-૬.

પથ્ય:—ચોખા જુના, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ, શેકરો. અપથ્ય:—દહીં, અડદ, ખરાબ અન્ન, ઘણું જમવું, ઉપવાસ, જડ અન્ન, વેગનો અવરોધ, મિષ્ટાન્ન અને મૈથુન.

૫૨—વાયુના રોગ.

કારણ:—રૂક્ષ, શીત અલ્પ પ્રમાણ તથા લઘુ એવાં અન્ન ભક્ષણ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અત્યંત જાગરણ કરવાથી, વિષમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (૨

ધીંગી, સુંઠ, ચીકણુમૂળ, મોરવેલ, ઠેકુ, મજીઠ, કાળું અને ધોળું અતિવિષ, ... ત્રિફળાં, લીંડીપીપર, જવખાર, રક્તચંદન (રતાંદળી), ગરમાળાની ... મગજ, કાયફળ, કપાસનાં મૂળની છાલ, રાતી સારોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ

તો વધારે ગળાવવી; તેથી ઝાડો સાફ આવી ફાયદો થાય છે. વળી ... ઔષધો શરીર ઉપર ચોપડવાં. રાઇ છાલાં કપૂરેલી તોલા ૨॥, તલનું તેલ ... ૧૦ અને ટરપેનટાઇન તેલ તોલા ૨॥ એ ત્રણેને મેળવી જે હાથ કે પગ ... ગયા હોય તે ઉપર દિવસમાં બે ત્રણવાર ખૂબ જોરથી મસળવું. ... કે એ રોગ થતાંની સાથેજ તેને શક્તિ ઉપરાંત તલનું તેલ પાનાં ... જેથી બીજી દવાની જરૂર પડતી નથી.

કંપવા ઉપર:—પીપળાની વડવાઇ વાલ ૪, શંખનો ... ૧ ... સમાં બે વખત પાવું.

કેડ દુખે તે ઉપર:—ખજૂર ટાંક ૬ અને ઘી ટાંક ૬ એકઠું કરી ... કેડમાનો વાયુ જાય. (૨) હાડફૂટી કે જેની ફળીઓ ... તે દરરોજ દિવસ ૭ સુધી ખાવાથી કેડનો દુખાવો મટે. (૩) ... મીંજની ખીર ગાયના દૂધમાં રાંધીને ઘી અને ખાંડ નાખી આપવી ... ૪ ના પ્રમાણથી આપવી. પછી થોડે થોડે ચડતાં દરરોજ ... નો કેડનું દુઃખ ટળે.

કાળો રસ સર્વ વાયુ ઉપર:—પારો ટાંક ૩ અને આમલસાર ગંધક ... ૬ ની કાજળી, વછનાગ ટાંક ૩ અને મરી ટાંક ૬ ની કાજળી, ... ટંકણખાર ટાંક ૫, સુંઠ ટાંક ૬, ધતૂરાના બિયા ટાંક ૩, લીંડીપીપર ... ૧૦ જાયફળ ટાંક ૩ અને લવંગ ટાંક ૩ લઇ ૨૪ પહોર સુધી ... ભાવના આપતા જઇ ખરલ કરવું. પછી તેની ગોળીઓ વાલ ૧ પ્રમાણે ... એ ગોળી ૮૦ પ્રકારના વાયુ, આમ કફ, ગુલ્મી, મંદાગ્નિ, વાતુલ ... અને નિબળતાના એ રોગોનો નાશ કરે છે.

ચોરાશી વાયુ ઉપર ગાળી:—આમલસાર ગંધક ટાંક ૧ અને ... ટાંક ૧ ની કાજળી ... મરી ટાંક ... ટંકણખાર ... [illegible]

સર્વ વાયુ ઉપર:— [illegible]

૬. અભ્યંતરાયામઃ—જે વાયુ ઉર પાસેથી માણસને ધનુષ્યની પેઠે વાંકો વાળી દે છે તે.

૭. પાર્શ્વશૂળઃ—જે વાયુ કોપને લીધે કોપ કરી પાસામાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૮. કટિગ્રહઃ—જે વાયુ કમ્મરનો સ્તંભ કરે છે તે.

૯. દંડાપતાનકઃ—જે વાયુ દંડની માફક ગાત્રોનો સ્તંભ કરે છે તે.

૧૦. ખલ્લીઃ—જે વાયુ પગ, પેટ, પેડુ, કુક્ષ, ઘુંટીઓ અને હાથ એ ઠેકાણે ક્રમે કરી પ્રસરી શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે. ખલ્લી એટલે ખાલી.

૧૧. જિહ્વાસ્તંભઃ—જે વાયુ શબ્દવાહિની સિરા સુધી જઈ જીભનો સ્તંભ કરે છે તેથી કરી અન્ન પાણી મોટા કષ્ટે કરી ગળામાં ઉતરે છે અને બોલાતું નથી તે.

૧૨. અર્દિતઃ—જે માણસ ઉંચા પદાર્થોને હસ્તાદિકે કરી પકડી લે છે, ઘણા કઠિન પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, ઘણું હસે છે, અંગ ઉપર ઘણો ભાર ઉચકે છે અને વિષમ શયન કરે છે એટલે ઉંઘમાં માણસનું ગળું, માથું અથવા શરીર વાંકું, ચુંકું, નીચું રહી જાય: ઇત્યાદિ કારણે વાયુ કોપ કરી મસ્તક, નાક, ઓષ્ઠ, ગાલ, લલાટ અને આંખોની સંધિમાં મ્હોડું વાંકું ફેરવી નાખે છે; તેથી કરી ગળું પણ વાંકું થાય છે, મસ્તક કંપે છે, મ્હોડામાંથી શબ્દ નીકળી શક્તો નથી, ભ્રમરો અને આંખો વાંકી થાય છે તે.

૧૩. પક્ષઘાતઃ—વાયુ અર્ધાં અંગમાં જઈ સિરા (નસો) અને સ્નાયુનું શોષણ કરી, સંધિનાં બંધનો શિથિલ કરીને અર્ધું અંગ ચેતનરહિત કરે છે તે. તેને અર્ધાંગવાયુ પણ કહે છે.

૧૪. ક્રોષ્ટુશીર્ષઃ—વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ ઢીંચણોમાં પ્રસરી, સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી કરી તે સોજાથી ઢીંચણો શિયાળના મસ્તક જેવા મોટા થાય છે તથા એની અંદર વેદના ઘણી થાય છે તે.

૧૫. મન્યાસ્તંભઃ—જે વાયુ કફાશ્રિત થઈ ગળું સ્તંભ જેવું સ્તબ્ધ કરે છે, તેથી કરી ગળું અહીં તહીં ફેરવાતું નથી તે.

૧૬. પંગુ વાયુઃ—વાયુ કમ્મરમાં પ્રસરી ઘુંટીઓની મોટી સિરા સુધી જતાં માણસના બન્ને પગ લુલા કરે છે તે.

૧૭. કલાયખંજઃ—જે વાયુવડે માણસ ચાલતી વેળાએ શરીરે કંપે છે તથા ચાલતા ચાલતાં પગ વાંકા ચુંકા કરી ચાલે છે તે.

૧૮. તુનીઃ—જે વાયુવડે પક્વાશય અને મૂત્રાશયને ઠેકાણે ભગંદર ઉત્પન્ન થઈ ગુદ અને ઉપસ્થને ઠેકાણે ભગંદર ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૧૯. પ્રતિતૂનીઃ—જે વાયુના યોગે ગુદ અને ઉપસ્થને ઠેકાણે ભગંદર ઉત્પન્ન થઈ પક્વાશય અને મૂત્રાશયના સ્થાનોએ ભગંદર ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૨૦. ખંજઃ—જે વાયુ પંગુ વાયુના લક્ષણે યુક્ત થઈ માણસના પગ લંગડા કરે છે તે.

આમવાત. સંપૂર્ણ ગુલ્રાંગ. ગુમ્રિવાત. જીહ્વાસ્તંભ. અપતાનક. દુખાવો. કલીબવાત. આક્ષેપક. કુબ્જવાત. સોજો. આટોપ. અપતંત્ર. અર્દિત. ખુડવાત (વાતકંટક). હનુમદ. ગૃધ્રસી. પાદશૂળ અને વાતશ્લેષ્મ [illegible] મિશ્રિત પ્રકરણ—[illegible] ભાગ. [illegible] ૧ ભાગ. [illegible] હરીતકી ચરક. [illegible] આમગત અનિર્દિષ્ટ ગર્ભાશો. [illegible] અને કેમડ ગર્ભ એ સમભાગ [illegible] અથવા [illegible] સર્વાંગવાત.

દશે તે સારૂં થઇ જોઇએ તેવી રીતે આવશે. (૨) મહારાસ્નાદિ કાઢો:—રાસ્ના, એરંડમૂળ, સૂંઠ, વજ, પાણી કાંટાસરીઓ, ચવક, કરિયાતું, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો, ચનો ધમાસો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડીંગ, કાકડા-

---

વાયુ તાવ વગરનો હોય છે એમાં દહાડે દરદ થોડું થાય છે અને રાત્રે વધારે થાય છે અને તાવ સુદ્ધાં આવતો નથી. એ જાતના સંધિવાયુ ઉપર ઔષધ લાગુ કરવું કઠિન છે. તાવવાળા સંધિવા ઉપર ઉપચાર:—(૧) જો સાંધા સોજો હોય તો તે ઠંડીની ફેસ ખોલાવવી અને લોહી કમી કરાવવું એથી આરામ થાય છે. (૨) જો વ્યાધિ વાયી હોય તો લીંડીપીપર ટાંક ૧, દેવદાર ટાંક ૧ એ બંને ખાય અને દેવદારનું તેલ ચોળે તો આરામ થાય.

વગર તાવવાળા સંધિવાનો ઇલાજ:—શાહિનરી એળીઓ તોલો ૧ અને રેવંચીની ખટાઈ તોલા ૨ એકઠાં કરી ખાંડી ભીનું કરી રાત્રે સૂતી વેળા અથવા સવારે તોલો ૦॥ ગરમ પાણી સાથે ફાકવું: અથવા તેની ગોળીઓ વાળીને એટલાજ પ્રમાણમાં ગળવી, એથી ઝાડો જુલાબ લાગશે. એ રોગવાળાને ગરમ પાણીમાં છાતી સુધી બેસાડવો. ભોંયની ખાણના પાણીમાં એટલે કુદરતી ઉના પાણીના કુંડમાં બેસી નહાય તો ઘણો ફાયદો થાય.

મંજીઠનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી બાહેર ગુમડામાં આખો દિવસ મર્દન કરી યથા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી દિવસ ૧૪ અથવા ૨૧ માં સંધિવાને મટાડે છે.

ધનુર્વા ઉપર—કાળી તુળસી, કુંવાર, આદુ તથા લસણનો રસ ભેળો કરી ગરમ માસા પાંચ આપવો અને બાકી રહેલો રસ અંગે ચોળવો. ધનુર્વા બે જાતનો થાય છે. તે બન્નેનું સ્થાન મગજમાં હોય છે. એક બાહ્ય અને અંતર છે. જે બાહ્ય છે તે ખુલ્લ છે. એ દરદથી આદમીનું શરીર કમાનની પેઠે ખેંચાઇ જાય છે. તમામ રગો ખેંચાય છે અને કમ્મર, પીઠ તથા ગાંઠ તૂટે છે. એને કોઇ ધનુષ્ય પણ કહે છે.

લકવો.—જેને લોકો પક્ષાઘાત કે અર્ધાંગ વાયુ અથવા વાયુ કરી મારુ એમ પણ કહે છે તેનાં લક્ષણ એ છે કે:—એકજ તરફનો હાથ અથવા હાથ, પગ અને અર્ધું અંગ રહી જાય છે અને જડ થઇ જાય છે. કોઇનું મોઢું પણ વાંકું થઇ જાય છે ને બોલાતું નથી, અને કોઇને એકલું જીભનુંજ રહી જાય છે. એટલું કહેવાના હેતુએ લકવો કહે છે. એ લકવો [illegible] કફનો થાય છે [illegible] મુખ્ય સુસ્ત અથવા [illegible] થાય છે એ રોગવાળાનો [illegible] હોય [illegible] અને [illegible] ઉપરથી થાય છે. એ [illegible] ઉપાય એકજ રીતનો છે તે—[illegible] માસા ૪, [illegible] માસા ૪ અને [illegible] માસા

એ સર્વેને [illegible] કરી તેની ૧૦ ગોળીઓ વાળવી. [illegible] સુધી [illegible] એકલીજ [illegible] ન આવે

જુઓ પ્રા૦ ઓ૦ માં:—બીજુ—૨. ગુમડું ફોડવા માટે:—હરિશૃંગન્ર

પથ્ય:—સામો, ચોખા, કળથી; લસણ, વાલ, કારેલાં, ઘી, તેલ, મગ, પંડોળાં, તપાવી ઠંડું કરેલું પાણી. અપથ્ય:—સુકાએલું શાક, ગોળ, દહીં, ખીચડી, ખાટું, ઘાણી, ઘણું ખાવું, દાહક પદાર્થ, મૈથુન.

૫૯—વિસ્ફોટક રોગ× (ફોલ્લા).

કારણ:—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (રાઇ વગેરે), ઉષ્ણ, વિદાહી, રૂક્ષ અને ક્ષાર એવા રસ સેવન કર્યાથી અને અજીર્ણ, અધિક ભોજન, ઉનું, ઋતુઓ એટલે શીતોષ્ણાતિયોગ અને ઋતુવિપર્યાય (ઋતુનું બદલાવું) ઇત્યાદિ કારણો વાતાદિદોષ કુપિત થઇ, ત્વચાનો આશ્રય કરી રક્ત, માંસ તથા અસ્થિ એમ દૂષિત કરી ભયંકર વિસ્ફોટક (ફોલ્લા) ઉત્પન્ન કરે છે. તે રોગ થયા પહે જોરાવર તાવ આવે છે. સન્નિપાતજ અને રક્તજ વિસ્ફોટક સેંકડો ઉત્તમ ઓષધો કરે તો પણ સાધ્ય થતા નથી.

સ્વરૂપ:—રક્તપિત્તથી થએલા એવા અગ્નિએ દઝાએલા જેવા ફોલ્લા શરીરપર કોઇ કોઇ ઠકાણે કિંવા આખા શરીરે પણ થઈ આવે છે; અને કારણથી તાવ આવે છે તેને વિસ્ફોટક કહે છે.

ઉપચાર:—[illegible] કરીઆતુ, કડવો લીમડો, જેઠીમધ, નાગરમોથ, પિત્

×જેને પ્રથમ ચાઠાં અથવા પરમીઓ થયો હોય અને તેની અસર શરીરમાં રહી ગઇ હોય બરાબર ઓસડ થઇ શક્યું ન હોય, તેથી તમામ શરીરનું લોહી બગડી જવાથી આ વિસ્ફોટકનો આજાર થાય છે.

ઉપાય:—૧ [illegible] તોલા ૮ [illegible] આ [illegible] સુધી ખરલ કરવો પછી ગાયનું ઘી ૧૦૦ [illegible] ધોઇ તેમાં નાખી મેળવી તમામ શરીર ઉપર ચોપડવું; તેથી તમામ [illegible] જાતના મટી જશે. પણ એ ઓસડ ચોપડ્યા પછી સાત દિવસ સુધી પાણી [illegible] નહિ. (૨) [illegible] મીઠ તોલા ૨ [illegible] ખાવડાવો. [illegible] મરચાં તથા હરેક ગરમ ચીજ ખાવાની [illegible] પ્રથમ રેચ આપવો [illegible] તાપાપડો અરડુસી [illegible] સુખડ નાગકેસર [illegible] ઉકાળો [illegible] લેપ કરવો [illegible] વિસ્ફોટક [illegible] નામની [illegible] આકડાના [illegible] ગુલાબમાં [illegible] સારવાની [illegible] લીમડાના [illegible] થાય છે. [illegible] ઉપાય [illegible] તરીકે ના ઉપયોગ [illegible]

ભાગ સર' તેનો ચૂર્ણમાંથી ગ્રહો કરવો. આ ગ્રહો સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શૈત્ય, અતિનિંદ્રા, શૂળ, તૂની, પ્રતિતૂની, ગલરોગ, સર્વ અંગોની અંદર સણકા, કંપવાત, ખરલીવાત, વિધાચી, *ક્ષીપદ,

---

ટાંક ૪, મંયગ ટાંક ૧, ખુરાસાની વજ ટાંક ૧ અને લવંગ ટાંક ના નું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી વાયુ માત્ર નાશ, મરડો બંધ થાય.

વાતવિધ્વંસક તેલ:—કડાંગો યુવેર, ધતૂરો, આકડો, કરેણ, કડવો લીમડો સરસવ, રાતો ભાંગરો, એરંડો, અરણી, રીંગણી, ભોરીંગણી, ખાખરો, સહદેવી, કરેણી, નગોડ, ધમાસજ એ ઔષધોનાં લીલાં પાંદડાં લાવી દરેકનો રસ એક શેર કઢાવવો. તથા દેવદાર, માલકાંગણી, આમોંદ એ ઔષધોનો જુદો જુદો કરેલો કાઢો એક શેર લેવો. એ બધાની બરાબર બકરાનું દૂધ અને ઘોડે કુંવારનો ગુદારો તથા તલીનું તેલ શેર ૩ લેવું. લીલા સરસવ ન મળે તો સરસવનું તેલ શેર ૧ લેવું. એ બધાનું એકત્ર કરીને કઢાઈમાં નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ તૈયાર થઈ જાય, તુરતથી ગાળી લઇ તેમાં કપૂર તથા કસ્તૂરી નાખવી. આ તેલ દરેક [illegible] ઉપર શરીરે ચોળવું તેમજ સોજા ઉપર ચોળી ઉપર [illegible] એ તેલ કાનમાં નાખવાથી તે વરેનો હોય અથવા વાયુથી દુખતો હોય [illegible] પણ રામબાણ જેવો અસર કરે છે.

નખેલ [illegible] દેવદારનું તેલ, એરંડીયું, અળશીનું તેલ, સરસીયું [illegible] તેલ એ સઘળી જાતના તેલથી વાયુ મટે છે. કેરોસીન તેલમાં વાટેલી [illegible] શરીરે ચાંગી [illegible] ચોળી લગો લેવાથી પણ આમાદ અમર થાય છે પરંતુ [illegible] તેલ [illegible] થવાથી તે મસળે તો ચરકી પેદા [illegible]

ગુગળપાક:—પ્રથમ [illegible] શેર ગાયના પાણીમાં પલાળી રાખીને [illegible] કાપડું [illegible] કે નીચોવવાવડે તેમાંથી [illegible] [illegible] શેર તેમાં સમાય તેટલા [illegible] જેમતી [illegible] જેમની તેના [illegible] પૂરી [illegible] એક જ આખટી [illegible] તેટલું શેર [illegible] નાખ [illegible] ઉપર [illegible]

[illegible]

ભાગ લઇ તેનો અષ્ટમાંશ ક્વાથ કરવો. આ ક્વાથ સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શૈત્ય, અનિંદ્રા, શૂળ, તૂની, પ્રતિતૂની, ગલરોગ, સર્વ અંગોની અંદર સણકા, કંપવાત, ખલ્લીવાત, વિશ્વાચી, શ્લીપદ,

ટાંક ૪, મરચાં ટાંક [illegible], ખુરાસાની વજ ટાંક ૬ અને લવંગ ટાંક ના નું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી વાયુ માત્ર જાય, મરોડ બંધ થાય.

વાતવિધ્વંસક તેલ:—કડાળો થુવેર, ધતૂરો, આકડો, કરેણ, કડવો લીમડો, અરણ્ય [illegible] આગરો, એરંડો, અરણી, ગીગણી, ભોરીંગણી, ખાખરો, [illegible], [illegible], નગોડ, ધાવડા એ ઔષધોના લીલાં પાંદડાં લાવી દરેકનો રસ એકેક શેર [illegible] તથા લસણ, માલકાંગણી, આસોંદ એ ઔષધોનો જુદો જુદો [illegible] એકેક શેર લેવો, એ બધાની બરાબર બકરનું દૂધ અને થોડો [illegible] તથા તલનું તેલ [illegible] લેવું. લીલા સરસવ ન મળે તો સરસવનું તેલ [illegible] લેવું એ સર્વ એકત્ર કરીને કઢાઇમાં નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. [illegible] તેમાં કપૂર તથા કસ્તૂરી નાખવી. [illegible] ઉપર શરીરે ચોળવું તેમજ સોજા ઉપર [illegible] કાનમાં નાખવાથી તે વહેતો હોય અથવા વાયુથી [illegible] છે.

[illegible] દિવેલનું તેલ એરંડીયું [illegible]નું તેલ, સરસીયું [illegible] તેલથી વાયુ મટે છે. કેરોસીન તેલમાં વાટેલી [illegible] નાખવાથી પણ આ[illegible] અમર થાય [illegible] તેલ [illegible] તે મમળે તો શરદી પેદા

મારે હા. તેનો અમ્રુમાંશ ફાકી કરવી. આ ફાકી સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શૈત્ય, અગ્નિમાંદ્ય, શૂળ, તૂની, પ્રતિતૂની, ગલરોગ, સર્વ અંગોની અંદર સણકા, કંપવાત, ખલ્લીવાત, વિશ્વાચી, શ્લીપદ,

ટાંક ૪, મરચાં ટાંક ૧, ખુરાસાની વજ ટાંક ૧ અને લવંગ ટાંક ૧ાા નું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી વાયુ માત્ર [illegible] બંધ થાય.

વાતવિધ્વંસક તેલ—કડવો પુવેર, ધતૂરો, આકડો, કરેણ, કડવો લીમડો, સરસવ, કાળો ભાંગરો, એરંડો, [illegible], ગીમણી, ભોરીંગણી, ખાખરો, [illegible], કરેણી, નગોડ, [illegible] એ ઔષધોનાં લીલાં પાંદડાં લાવી દરેકનો રસ એકેક શેર લાવવો તથા લોદર, માલકાંગણી, આસંધ એ ઔષધોનો જુદો જુદો કલ્ક કરી એકેક શેર લેવો. એ સઘળાની બરાબર બકરાનું દૂધ અને થોડો કુંવારનો ગુદારસ તથા તલનું તેલ શેર ૮ લેવું. લીલા સરસવ ન મળે તો સરસવનું તેલ શેર ૨ લેવું. એ સઘળું એકત્ર કરીને કડાઈમાં નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ તૈયાર થએ ગાળી [illegible] તેમાં કપૂર તથા કસ્તૂરી નાખવી. આ તેલ દરેક [illegible] ઉપર સારી રીતે ચોળવું તેમજ સોજા ઉપર [illegible] એ તેલ [illegible] નાખવાથી જે વધેલો હોય અથવા વાયુથી દુખતો હોય [illegible] પણ [illegible] જેવી અસર કરે છે.

[illegible] તેલ, એરંડીયું [illegible] તેલ, મરસીયું અને મીઠું તેલ એ [illegible] તેલથી વાયુ મટે છે. કેરોસીન તેલમાં [illegible] શરીરે [illegible] કરવાથી પણ આરામ [illegible] થાય છે પરંતુ [illegible] તેલ [illegible] તો શરદી પેદા કરે છે.

(૪) ગુગળ, ત્રિફળાં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એ સમભાગ વાટી એનો લેપ કરવો તે દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. (૫) **શલ્યજ નાડીવ્રણ ઉપર:**—નસ, મજીઠ, મધ તથા ઘીનો વારંવાર લેપ કરવો. (૬) રસાંજન, દારુહળદર, હળદર, મજીઠ, કડવા લીમડાનાં પાંદડા, નસોતર, માલકાંગણી અને દંતીમૂળના ચૂર્ણનો લેપ કરવો. **ભગંદર** ઉપર પણ આ ઉપાય યોજવો. (૭) ત્રિફળાં, વાવડીંગ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું; એટલે નાડીવ્રણ ભગંદર, કોઢ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચારો જુઓ વનૌ૦માં:—ગવાર-૨, તુવેર-૩, થુવેર-૯, ગજઆમળી-૩, હરડે-૪૧.

જુઓ પ્રા૦આ૦માં:—અસ્થિવર્ગ ૧, ૮; કૃતવર્ગ-૩, વાઘની ચરબી-૧.

સર્વ પ્રકારના વ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) **પારદાદિ મલહર ઘૃત:**—પારો અને ગંધકની કાજળી, એ કાજળી બરાબર મુરદાશીંગ અને એ બધાંને બરાબર કાથો, કિંચિત્ મોરથુથુ [illegible] એ બધું એકત્ર ખરલ કરી તેમાં ચારગણું જુનું ઘી નાખી ખરલ કરવો, અને એ મલમ રૂની ગડી ઉપર નાખી ચોપડવું એટલે સંપૂર્ણ વ્રણ અને નાડીવ્રણનો નાશ થાય છે. જે વ્રણ એકકે ઔષધોએ શાંત થતાં નથી તે એના [illegible] કાળમાં નાશ થાય છે. (૨) પારો, ગંધકની કાજળી, સિંદુર, રાળ, કપિલો, મુરદાશીંગ, મોરથુથુ અને કાથો એ સર્વનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તેમાં ચોગણું ઘી નાખી તેનો ખરલ કરવો; અને તે રૂની ગડી ઉપર ચોપડી તે વ્રણ ઉપર લગાવવી. એટલે સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ થાય છે. (૩) ચિત્રા, પાક, સાવ અને નવ [illegible] અને નાડું અને મજ્જા તથા [illegible] વ્રણ તે નાશ થવા માટે ત્રિફળાના કાઢામાં ૩ માસો શુદ્ધ ગુગળ નાખી આપવા જવું, અથવા ત્રિફળાના ચૂર્ણ સમાન ગુગળ લઈ તેની ગોળીઓ કરી તેમાંથી એકેક આપવી; એટલે તે મલબંધનનો નાશ કરે છે અને વ્રણને શુદ્ધ કરી રૂઝવી નાખે છે. (૪) **જાત્યાદિ ઘૃત:**—જાઈનાં [illegible] કડવાં પટોળાનાં પાંદડાં અથવા ફળ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, કડુ, દારુહળદર ઉપલસરી, મજીઠ, [illegible] સિંધવ મોરથુથુ, જેઠીમધ અને કરંજના બિયાંના કાઢામાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું [illegible] તેનો લેપ કરવો; એટલે [illegible] [illegible] ઉંડાં [illegible], અંદર ઘર કરનારું તથા પીડા કરનારું [illegible] વ્રણને શુદ્ધ [illegible] જલદી રૂઝાવે છે. એ ઘૃત સિદ્ધ કરતી વેળાએ તેમાં [illegible] નાખવું [illegible] પણ પડે છે. (૫) **સ્વર્જિકાદિ ઘૃત:**—સાજીખાર, [illegible] હરિતાલ, [illegible], ટંકણખાર, [illegible] કાથો, મોરથુથુ એ સર્વનું ચૂર્ણ [illegible] કરી [illegible] ઘીમાં એક પહોર સુધી ખરલ કરવું. આ સ્વર્જિકાદિ ઘૃત સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ કરે છે, વ્રણને જલદી રૂઝાવે છે તથા કૃમિ, કીડાનો નાશ કરી [illegible] [illegible] કરે છે. (૬) **સિંદૂરનો કાળો મલમ:**—સિંદુર ૧૨ તોલા, [illegible] [illegible], અને [illegible] તેલ [illegible] એ સર્વનું [illegible] પ્રથમ [illegible] અને તેલ [illegible] [illegible] ઉપર [illegible]. [illegible] [illegible]

૫૯—શીતળા અને ગોવરૂ*.

કારણ:—તીખું, ખાટું, ખારૂં, ઠંડું અને ઉગાર્યા ગએલું અન્ન અને [illegible] કોએ દુષ્ટ થએલું અન્ન સેવન કરવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, દુષ્ટ થએલા (લોહી)માં મળી, શરીરને ઠેકાણે મસૂર જેવી અને અડદ જેવી ફોલ્લીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને મસૂરિકા કિંવા શીતળા કહે છે. એ રોગમાં તાવ, કંડૂ, અંગ દુઃખે, ભ્રમ, ચામડીના ઠેકાણે સોજો, એ લક્ષણો થાય છે. જેમ શીતળા આવે છે તેમ ગોવરૂં એટલે ઓરી પણ આવે છે. ગોવરૂં એ ફક્ત બાળકનેજ આવે છે. શીતળા મોટા માણસને પણ આવે છે. શીતળાના રોગોમાં સ્વચ્છતા વધારે રાખવી.

ઉપચાર:—(૧) કડવાં પટોળાં, કડવો લીમડો, કડુ, નાગરમોથ અને અરડુસીનો કાઢો આપવો; એટલે અપક્વ શીતળા હશે તો પાકી થઈ તેનું શોધન થાય છે. (૨) ભોંગડીનાં પાંદડાનો રસ ભેંસના દૂધમાં આપવો. (૩) ગોરોચન ભેંસનું ઘી અથવા ભેંસના દૂધમાં શક્તિ પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવું અથવા બકરીનું દૂધ પાવું એટલે શીતળા સારા નિકળે છે. (૪) રાળ, [illegible] અને આમળાની ધુણી આપવી એટલે ક્ષતમાં કીડા પડતા નથી. (૫) ગોવરૂં અને શીતળાનો બાળકના શરીરે દાહ ઉઠે છે, તે નીકળી જવા માટે [illegible] કદ આપવો, ગોખરૂનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું; ગાયના ચોકખા દૂધમાં [illegible] અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું; ગાયના માખણમાં જીરાની ભૂકી અને [illegible] સાકર નાખી તે આપવું. (૬) સોગનું પાણી અથવા પોટમગના પાન [illegible] પાણી આપવું. (૭) શીતળામાંના ફોલ્લા ફુટી દાહ થાય છે તેના ઉપર [illegible] રાખ, વટાણા અને રાતા ગેવડનું ચૂર્ણ લગાવવું એટલે મુકાય છે. (૮) કડવા પટોળાં, જવ, નાગરમોથ, અરડુસી, ધમાસો, કરીઆતું, કડવો લીમડો, કડુ અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. આ કાઢો આમમસૂરિકાને શમાવે છે અને પાકી [illegible] દોષ હો તેનું શોધન કરે છે. તેમજ દાહ, જ્વર, વિસર્પ, વ્રણ અને [illegible] ઉપર પણ આપવો. શીતળાનો તાવ શાંત કરવા માટે આના જેવું બીજું [illegible] ઔષધ નથી. (૯) આખામાં શીતળા આવવાથી આમડાનાં બિયાં અને [illegible] મધના કાઢાને આંખમાં નાખો. (૧૦) કડવા લીમડાના પાંદડાંના કાઢાથી શીતળા [illegible] ધોવા. (૧૧) [illegible] પીંપળી [illegible] અને [illegible] ચૂર્ણ. [illegible]

[illegible]

---

* [illegible]

તે પક્ષાઘાત, મન્યાસ્તંભ, કર્ણનાદ અને અર્દિતવાયુનો ૭ દિવસમાં નાશ કરે છે. (૧૩) રાગનું ચૂર્ણ કરી તેનું નલિકાયંત્રવડે તેલ કહાડવું અને અંગે મર્દન કરવું: એટલે પક્ષાઘાત વાયુનો નાશ થાય છે. (૧૪) કડવા ઘીલા કોળાનાં બિયાં વાટી તેનો કિંવા કડવા લીમડાનાં બિયાંના તેલનો લેપ કરવો; એટલે પક્ષવાયુનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા, ૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવું. પછી લસણ છોલી વાટી ૨૮ તોલા તેમા નાખવું અને અગ્નિબળ જોઇ ને આપવું: એટલે પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, કટિભંગ, બાહુપીડા અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. (૧૬) અડદનો લોટ કિંવા વડાં માખણ સાથે ખાઇ દશમૂળનો કાઢો પીવો. (૧૭) લસણનો કલ્ક તલનું તેલ મેળવી પાવો. (૧૮) ત્રિફળા, કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ, અરડુસી અને કડવાં પડોળાંનો કાઢો કરી તેમા ગુગળ નાખી તે કાઢો આપવો. એ ત્રણે અર્દિતવાયુનો નાશ કરે છે. (૧૯) ચાર તોલા કિંવા બે તોલા લસણના રસમાં હીંગ, જીરૂ, સિંધવ, સંચળ અને ત્રિકટુ એ દરેક એકેક માસો લઇ ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી યથાશક્તિ ભક્ષણ કરવું. એનું અનુપાન એરંડમૂળનો કાઢો. ઉપરનું ઔષધ પ્રાતઃકાળે દરરોજ એક મહિનો સેવન કરવાથી સામાન્ય વાતરોગ, અર્દિત, અપતંત્રક, એકાંગવાત, સર્વાંગ વાત, ઉરૂસ્તંભ, ગૃધ્રસી, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, કૃમિ, કટિરોગ, પૃષ્ઠિરોગ અને પેટની અંદરના વાયુનો નાશ થશે (૨૦) હનુમહ, હનુસ્તંભ અને માન (ગળુ) નો સ્તંભ તથા અર્દિતવાયુ એ ઉપર દશમૂળ અને લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો; કિંવા પીપળાના રસમાં લીંડી-પીપર નાખી તે રસ આપવો. (૨૧) લસણ ફોલી તેની કળીઓ તલના તેલમાં તળી સિંધવ નાખી તે લસણ ખાવું એટલે હનુસ્તંભ દૂર થાય છે. (૨૨) [illegible] નાખી એક મહિના પર્યંત સેવન કરવું; એટલે તે ગૃધ્રસી અને ઉરૂસ્તંભનો નાશ કરે [illegible] તેલ કિંવા ઘીમાં ખાવું અને વગડાઉ [illegible] [illegible] ખાટી આમલી અને ગોળ એકત્ર કરી પાવાં; એટલે [illegible] [illegible] ગુલ્મ ઉદાવર્ત અને ગૃધ્રસી વાયુનો નાશ થશે [illegible] [illegible] ફોલી કુટી તેના દ્રવ્ય સાથમાં ભારી સેવન કર[illegible] [illegible] એરંડનું મૂળ [illegible] ગૃધ્રસીનો નાશ થ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપવા એટલે ગૃધ્રસીના નાશ થશે ([illegible]) અરડુસી [illegible] [illegible] એકત્ર [illegible] એટલે જેનું આસનું [illegible] થયું હોય. જેમાં [illegible] નહિ હોય એવા ગૃધ્રસી વાયુનો રોગી [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થશે ([illegible]) [illegible] અને [illegible] [illegible] એટલે કટિશૂળનો નાશ થશે ([illegible]) [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] અથવા [illegible] તોલા દ્રવ્ય, ૨ તોલા [illegible] [illegible] [illegible] એટલે કોષ્ટુશિર્ષનો નાશ થાય છે [illegible] [illegible] [illegible] ભાગના ભાગ સાથે બે બે તોલા લસણ [illegible] [illegible] ભક્ષણ કરવાથી વાયુથી થએલો વ્યાધિ, વિષમ-

ઉત્પન્ન થએલા શૂળનો નાશ થાય છે. (૨૭) શુદ્ધ શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી. તે તુરત પંક્તિશૂળનો નાશ કરે છે. (૨૮) મીંઢીઆવળનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં પાવાં. (૨૯) મીંઢળ અને કડુ પાણીમાં વાટી કિંચિત્ ગરમ કરી ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૩૦) એકલી કાંકચ ત્રણસેં શૂળનો નાશ કરે છે. તો પછી તેમાં સિંધવ, લસણ અને હીંગનું ચૂર્ણ મળવાથી તે શૂળનો નાશ કરે એમાં શું સંશય ? (૩૧) અડદનાં વડાં સિંધવયુક્ત, મધુ, નવપક્વ એરંડ ઘી સાથે ખાવાં; એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે. (૩૨) ઘોડીની લાદ પાલી તેનો રસ કહાડી તેમાં હીંગ નાખી તે રસ પાવો. કિંવા કળથીના કાઢામાં હીંગ, સુંઠ અને બીડલોણનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે મહાન શૂળનો નાશ થાય છે. (૩૩) સામો, કોદરા અને કાંગના તાંદળાની ખીર કરી ખાવી. તે અન્નદ્રવ ઉપર હિતકારક છે. (૩૪) ઘઉંના લોટનો ગોળ અથવા સાકરનો શીરો ઘી સાથે ૪૮ દિવસ ખાવો; એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે. (૩૫) વિષ્ણુ કાંતાનાં મૂળનો કલ્ક સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવો: એટલે પરિણામશૂળ દૂર થાય છે. (૩૬) શંખભસ્મ અથવા આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણી સાથે પાવી. (૩૭) બીલી, એરંડો અને ચિત્રકનાં મૂળ સુંઠ, હીંગ, સિંધવ એ સર્વનું ચૂર્ણ આપવાથી તત્કાળ શૂળનો નાશ કરે છે.

જુઓ અનુભૂત ઔષધ:—ઔષધિક્રિયાના ગુટિકાપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૨૧. મલમપ્રયોગની ટીપમાં નં. ૭.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**શૂળ એટલે ચૂંક માટે:**—અજમોદ-૧, આદુ-૭, ૩૧, ૫૧, આમલી-૭, આશોત્રી-૧, ઇગોરિયાં-૫, ઇંદ્રવરણું-૨, એરંડો-૧, એલચી-૧૧, કરીંછ જીરૂં-૧, કળથી-૬, કુમો-૨, ગુગળ-૧૮, ઝેરકોચલાં-૭, તુવરફળ-૧, દ્રાક્ષ-૧૦, નાગલા કુવેલી-૬, નાળીએર-૧૬, બીજોરૂં-૮, ૧૩, ભોંયઆમળી-૫, મીંઢીઆવળ-૯, લસણ-૧૮, શતાવરી-૨, ૪, સમુદ્રફળ-૨, સમેરવો-૧, ૧૭, ૨૦, સાલ્વીન-૩, હરડે-૨૪. **પેટપીડ એટલે પેટમાં દુખાવો કે પેટના શૂળ માટે:**—અઘેડો-૧૯, અજમો-૧, અજમોદ-૭, અજવલા-૧, ઉપરમાલ-૧૦, કપૂરવેલ-૧, કરિયાતું-૩, કારિંદા-૪, કાળાખજૂરી-૪, કાંચકી-૧, કાળમાર્ગ-૬, ખરશીંગી-૧, ચણા-૬, ચુકો-૧, ઝેરકોચલાં-૬, ૧૧, ઢીકામારી ૧ નાળીએરી-૧૨, પાટલા-૪, કુદિનો-૭, ભાકળી (વીજોરી)-૪, ૫, ...-૯ મરચાં-૧, મરવો-૧૦, મેંદાશીંગ-૧, મોગલી એરંડો-૭, મોરમકડી-૧ ...-૬, વામનવેલ-૪, મુસંબી (લીલી)-૧-૨, હિવર-૧, હીંગ-૬, ૭. આમોદી ... **પેટશૂળ માટે:**—મીંઢળ-૧. **ઉદરપાણીથી થએલ શૂળ માટે:**—આદુ-૧૯. **પિત્તશૂળ ... વાતશૂળ માટે:**—આદુ-૩૬, ઇન્દ્રજવ-૧૪, ગળો-૨૧, મંદાર-૩. **પરિણામ ... માટે:**—આમળા-૩૧, શતાવરી-૪. **આમશૂળ માટે:**—લીંડીપીપર-૧૬. **પરિણામ શૂળ માટે:**—આદુ-૨૪, ઇન્દ્રજવ-૧૧, જીરૂં-૫, લીંડીપીપર-૩૨, વિષ્ણુકાન્તા-... ...-૨૦. **અન્નદ્રવશૂળ માટે:**—કાંગ-૧, કોદરા-૧, સામો-૧. **હૃદયશૂળ માટે:**—ગળો-૨૧ ...-૬, શતાવરી-૪, મનેરવો-૨. **કુક્ષિશૂળ માટે:**—એરંડો-...

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અગાડી-૭, અપોલી-૧, અરૂમી-૮, આદુ-૨૧, આમળાં-૧. ૪૧, કાકડી-૬, રગતરોહીડો-૩. કફ પ્રદર માટે:—ફાલો ઉમરો-૩.

રક્ત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) અશોકની છાલનો કાઢો દુધ અને [illegible] મેળવી દુધપાક કરી ઠંડો થયા પછી પાવો. તે તીવ્ર રક્ત પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૨) ગુહ્ય સ્થાન ઉપરની વાળાઢીના ઉત્તર દિશાભાગીનાં મૂળ ઉતારી [illegible] નાખમાં [illegible] લેવા અને તે કમરે બાંધવાં. (૩) કેળનાં મૂળ ઓખાના [illegible] જુમાં ઘસી સાકર નાખી આપવા. (૪) [illegible], રાળ અને ગેરૂનું ચૂર્ણ [illegible] આપવું. (૫) નાગકેસરની ભૂકી થીમાં [illegible] સોપારી [illegible] ને [illegible] આપવી. (૬) [illegible] શીંગ, [illegible], મોચરસના [illegible] જીના [illegible] ચૂર્ણ [illegible] કરી દુધમાં આપવું. (૭) ઉંદરની [illegible] [illegible] દુધમાં [illegible] દિવસ આપવી. (૮) [illegible] ગુળ [illegible] [illegible] સાકર નાખી આપવા એટલે રક્તપ્રદર અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. (૯) [illegible] ચૂર્ણ [illegible] માસા, [illegible] ૩ માસા અને [illegible] [illegible] એકત્ર કરી [illegible] દિવસ આપવું. (૧૦) [illegible] [illegible] નાગકેસરનું ચૂર્ણ [illegible] માસા નાખી [illegible] દિવસ આપવું. (૧૧) [illegible]

[illegible] રક્તપ્રદર, રક્તપ્રમેહ, [illegible] [illegible]

વિશેષ ઉપચાર [illegible]

થએલ વાળા માટેઃ—દક્ષણી યુરીયો–૬. કફથી થએલ વાળા માટેઃ—કંચનાર–૨. રક્તજ વાળા માટેઃ—વડ–૧૧. શરીરમાં વાળો ભર્યો હોય તે માટેઃ—મેરોયશ્રાં–૩.

જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માંઃ—કસ્તૂરી–૨, કજુનરની કગાર–૨, કાંતણીનું ઘર–૧, સાંપુળ–૧.

૫૫–વિદ્રધિ રોગ* (ગડાં ગુમડાં).

કારણો અને લક્ષણોઃ—પોતપોતાના દોષે કરી વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ ત્વચા, રક્ત, માંસ અને મેદને દૂષિત કરી અસ્થિ એટલે હાડકાં સુધી જઇ, હળવે હળવે મોટાં ઘોર અને જેનાં મૂળ ઘણાં ઉંડાં અને ઉત્પત્તિ કાળથીજ પીડાયુક્ત અને ગોળ અથવા લાંબા એવા પ્રતિભય શોથ (સોજા) ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને વિદ્રધિ કહે છે.

ઉપચારઃ—(૧) વડ, ઉંબરો, પીંપળો, પીંપર તથા બરૂ એ પંચ વલ્કલની છાલ સરગવાના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) હીરાકસી, સિંધવ, શિલાજિત અને હીંગના ચૂર્ણવડે મિશ્રિત વાયવરણાનો કાઢો અંદરથી અપક્વ અને મોટા શોથયુક્ત એવા વિદ્રધિનો નાશ કરે છે. (૩) ચિત્ર, સાટોડી અને વાયવરણાનાં મૂળનો કાઢો આપવો. (૪) ધમાસાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાખી તે પાવાં. (૫) હરડે, સિંધવ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૬) સરગવાનો ગુંદર, હીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરતા જવું. (૭) સરગવાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મધ નાખી તે આપવું અને તેજ રસમાં વચ્છનાગનું ચૂર્ણ નાખી લેપ કરવો; એટલે અંતર્વિદ્રધિનો નાશ થશે. (૮) વિદ્રધિ પાકવા માટેઃ—અળસી, ઘઉં, મગ, જવ, શણ એમાંથી એકનો લોટ ભાંડી તેના પોટીસ બાંધવી. એટલે શણ માત્રમાં અપક્વ વિદ્રધિ પક્વ થાય છે. (૯) ચિકણીનાં પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવાં. એટલે વિદ્રધિ પાકીને ફૂટશે. (૧૦) મોરથુથુ અને ટંકણખાર ઘસી લેપ કરવો એટલે પાકો ધમેનો માત્ર ફૂટશે. (૧૧) પુનર્નવાના પાનાં વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે પાકો થએલો માત્ર ફૂટવામાં ઉતરશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ ન૦ મ૦—એરંડ–૨, કાળો ઉમરો–૬, ખપાટ–[illegible] ચાવડી–[illegible] નગોડ–૫ દમણ–[illegible] વાયવરણા–૯. અંતર્વિદ્રધિ [illegible]

* [illegible] દર સન્નિપાત અભિઘાત, [illegible] અને અંતર્વિદ્રધિ [illegible] વિદ્રધિ [illegible] [illegible] સ્થાન [illegible] [illegible] પિપાના સ્થાન [illegible] [illegible] તેને વિદ્રધિ [illegible] [illegible] વિદ્રધિ [illegible] થાય છે અને [illegible] [illegible]

વડે યોનિને શેક કરવો. (૩) તગર, રિંગણી, કોષ્ઠ, સિંધવ, દેવદાર એ પદાર્થોના કાઢામાં તેલ સિદ્ધ કરી તેમાં રૂ બોળી યોનિમાં ધારણ કરવું. (૪) રૂ ઘટ્ટ ઘીમાં બોળી તે ઉપર ચંદનનું પાણી સીંચી યોનિમાં ધારણ કરવું. (૫) જૂની ઈંટ અથવા મીઠાની ભૂકીની પોટલી વડે શેક કરવો. (૬) સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવા આપવું. (૭) બીલીનાં પાંદડાં અથવા કાચરી, કલોંજી જીરૂં, અરડુસી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, એ ઔષધો વાટી ગરમ પાણીમાં મેળવી ગાળી તે પાવું. (૮) સુંઠની ભૂકી એરંડ તેલમાં કાલવી અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) સિંધાલુણ, અફીણ, હીરાબોળ અને આંબાહળદર, એ ઔષધો કુંડી પાણીમાં વાટી ગોળી કરી તે યોનિમાં રાખવી. (૧૦) કડવી ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ મેંદીના ઘીમાં કિંવા દૂધમાં ઘસી અંદર લેપ કરવો. (૧૧) કાળા ધંતુરાનાં બે ત્રણ પાંદડાં બારિક વાટી સિંધવ અને ઘી નાખી પોટલી કરી તે યોનિમાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારનું શૂળ બંધ થઈ જાય છે. (૧૨) બીડલોણ, બાવચો, અરડુસીનાં મૂળ, લીંડીપીપર, વજ, મરી, પીંપળીમૂળ અને સુંઠનો કલ્ક કરી કોકરવણું પાણીમાં આપવો. (૧૩) કલગારી, અંઘેડો કિંવા ઇન્દ્રવરણાનાં મૂળ યોનિમાં ધારણ કરવાં; એટલે યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આદુ-૪, ઇન્દ્રવરણા-૧૨, એરંડો-૨૮, કલગારી-૭, ધંતુરો-૧૧. લીમડો (કડવો)-૨૫, સમેરવો-૬.

યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વડ, પીંપળો, ઉંબરો, પીંપળી, વાંસ, પારસપીંપળો, મહુડો, અંબાડા, નાંદરૂખ, કદંબ, અર્જુનવૃક્ષ અને બોરડીની છાલ, જેઠીમધ, આરોળી, રાતો અને ધોળો લોધર, ધુપેડો, અરલુ, નાનાં જાંબુ, મોટાં જાંબુ, કેરી, બાળહરડે અને અસાંણા, એમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો, એટલે **યોનિરોગ, વ્રણ, અસ્થિભંગ, દાહ, મેદરોગ, પ્રમેહ અને વિષદોષ** દૂર થાય છે. (૨) શિવણ. ત્રિફળાં, દ્રાક્ષ, કાસંદરો, આંબાહળદર, હળદર, ગળો, કાંટાસરીયાનાં મૂળ, શતાવરી, ભોરીંગણી, ફાલસા, એ ઔષધો તોલે તોલો લઈ એ બધાંથી સોળગણું પાણી નાખવું. અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે એટલે તેમાં શેરભર ઘી નાખી **ઘૃત સિદ્ધ** કરવું. તે નિત્ય ભક્ષણ કરવાથી યોનિ સંબંધી **સર્વરોગ** દૂર થાય છે તથા **ગર્ભ** રહે છે. (૩) લીંડીપીપર, મરી, શતાવરી, અડદ કોષ્ઠ અને સિંધવની આંગળી જેવી જાડી દીવેટ કરી યોનિમાં રાખવી. (૪) ગળો, ત્રિફળા અને દંતીમૂળનો કાઢો કરી તેનાથી યોનિ ધોવી; એટલે કંડૂની શાન્તિ થાય છે. (૫) **યોનિસ્રાવ ઉપર:**—મગનાં ફુલ, કાથો, હરડે, જાયફળ, પહાડમૂળ તથા સોપારીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોનિમાં રાખવું: એટલે તે ઘટ્ટ થશે, તેમાંથી પાણી વહેશે નહિ. (૬) આમળાનો રસ સાકર નાખી આપવો એટલે યોનિદાહ શાંત થશે. **નષ્ટાર્તવ:**—કોઈ કોઈ વખતે આ રોગને લીધે તરુણ અવસ્થામાં તેમજ પાકી ઉમ્મરે પણ સ્ત્રીને અટકાવ આવતો નથી, ફરી અતિશય ક્ષીણતા પ્રાપ્ત થઈ કદિ પ્રાણનો પણ નાશ થાય છે **રજોદર્શન ઉપાય:**—(૧

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અગથી-૩, ઉધી-૫, કાયફળ-૬, કુંવાર-૯, જવ-૩, ટોકો-૨, ડાંગર-૮, તલ-૩, નાંદણજે-૧૩, ધુવેર-૧, પટોલ કડુ-૨, પીપળો-૧૧, મોકળો-૧, ભાંગરો-૧૦, મરવો-૧૨, રતાંદળી-૪, રાળ-૪, ૬, શિમળો-૭, તેલથી દાઝેલ માટે:—સમેરવા-૧૧.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માં:—ધૃત વગ—૧, મધ—૬.

આગંતુકવ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આગંતુકવ્રણ ઉપર જેઠીમધનું ચૂર્ણ અને ઘીનો કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો તથા શક્તિ અનુસાર કિંચિત્ પિત્તકારક, રક્તશોધક ઉષ્ણ એવા પદાર્થો અને ઘી તથા મધ રાત્રે સેવન કરવાં. (૨) છિન્ન, ભિન્ન તથા વિદ્ધ, એ પ્રકારના વ્રણને પ્રથમ રેશમવડે બાંધવું તથા રોગી વારવાર જેમ દુઃખ પામે નહિ તેમ ઉપચાર કરવા. (૩) જાત્યાદિ તેલ:—જાઇ, કડવા લીમડા, કડવાં પટોળાં અને કરંજનાં પાંદડાં, મીણ, જેઠીમધ, ઉપલેટ, હળદર, દારૂહળદર, કડુ, મજીઠ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર, હરડે, નીલકમળ, મોરથુથુ, ઉપરસાળી તથા કરંજના બિયાં સમભાગ લઈ તેના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ વિષવ્રણ, સર્પવ્રણ, સ્ફોટ, ખસ, કડુ, વિસર્પ, કૃમિનો દંશ, શસ્ત્રપ્રહાર, દગ્ધ વિદ્ધ એવા ક્ષતો, તથા નખદંતથી થએલા ક્ષતો: માંસનું ઘર્ષણ, ઇત્યાદિક ઉપર ભરાઇ આવવા વિષે હિતકારક છે. (૪) ખેરોના રસમાં કિંવા અરડુસાના રસમાં કિંવા દારૂહળદરના છાલના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. તે વ્રણ ભરાઇ આવવા વિષે ઉત્તમ છે. (૫) મોગલી એરંડાનાં બિયાંના તેલમાં ૩ ભીંજવી, તે વ્રણ ઉપર બેસાડવા જવ. એથી કરી સર્વ પ્રકારના વ્રણ ભરાઇ આવે છે. (૬) [illegible] માખણ, નારિયેળનું તેલ એ સમભાગ લઈ તેમાં થોડું સિંદુર નાખી સર્વનો [illegible] એકાત્મ થાય ત્યાં સુધી ઘૂંટવું અને એ મલમની પટ્ટી લગાવવી. (૭) દાંતનું શીંગડું ભાગી ગયું હોય તે ઉપર:—તેલ, સિંદુર, માણસના વાળ, [illegible] અથવા ઘોડાના [illegible] ગોરે દૂધમાં ૪ તોલા સિંદુર [illegible] ઉપર લેપ લગાવવું. (૮) વિંધુડા કરીને [illegible] તેનું ચૂર્ણ ચોપડવું. એટલે [illegible]

સમભુ નાખી દૂધ તપાવવું. તેમાં હીંગ અને મધૈગ નાખી પ્રાશનાર્થે આપવું એટલે સુખી થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—વગ—૭.

ગર્ભિણીનું મૂત્ર બંધ થાય તે ઉપર:—(૧) ડાભી (ચોખા) ગોખરૂ, ડાભ, કાસ અને શરતૃણ, એ તૃણ—પંચમૂળનો કલ્ક નાખી દૂધ કરવું અને તે પ્રાશન કરવું. એટલે મૂત્રબંધ, તૃષા, દાહ અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨) ખાખરાનાં ફૂલ વાટી પેડુપર બાંધવાં. (૩) સુરોખાર પાણીમાં વાટી ડુંટીપર લેપ કરવો. **ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—(૧) વાળો, કમળ, રતાંજળી અને ક્ષીરવૃક્ષપંચક (વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીપળી, જાંબુડો) ની છાલ, એ ઔષધો પાણીમાં કુટી ઘી નાખી તેમાં રૂ પલાળી યોનિમાં રાખવું અને ડુંટી ઉપર પણ લેપ કરવો. (૨) શતધૌત ઘૃત શરીરે ચોળવું. (૩) ખડીસાકર, મધ, નીલ કમળ, રાતું કમળ અને નાગકેસરનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને મધ નાખી આપવો. (૪) કાંગડ અને કચરાની દૂધમાં સાપણી કરી ખવરાવવી. (૫) ગડુચી, કમળકાકડી અને કુંભળા ઉંબરાને દૂધમાં વાટી તે દૂધ પાવું. (૬) તાંદળજાનાં મૂળ ચોખાના ધોવણમાંમાં વાટી આપવાં. (૭) સાકર, મધ, અને [illegible] અથવા પદ્મકાષ્ઠનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) મજીઠ, નાગરમોથ, કાળો વાળો, ધોળો વાળો, લાજવંતી, ગળો, ચાવડીમ, [illegible] અને ધમાસાનો કાઢો કરી ને ઠંડો થવા પછી પાવો: એટલે રક્તસ્રાવ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) કપુરની હજાર નાગરવેલીના રસમાં મધ [illegible] નાખી પાવી. (૧૦) નીલ કમળ, રાતાં કમળ, કલ્હાર, [illegible] એ ઉત્પલાદિ ગણનો કાઢો કરી આપવો [illegible] એટલે [illegible], દાહ, [illegible], રક્તપિત્ત, [illegible], ઉલટી અને [illegible] [illegible] ગર્ભિણી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો:—આમળાનાં બીજ [illegible] [illegible] ગર્ભિણીના [illegible] [illegible] દાહ થાય તે ઉપર: [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]

[illegible] —ગર્ભિણીના [illegible] ઉપર:—[illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] —[illegible] ગર્ભિણીના [illegible] [illegible] ગર્ભિણીના [illegible] ઉપદ્રવ [illegible] [illegible] —[illegible] ગર્ભિણીના [illegible] [illegible] ગર્ભિણીના [illegible]

યોનિગત વાયુ ગર્ભાશય-દ્વાર રોકે છે અને ગર્ભાશયને પીડા કરે છે; તેથી ગર્ભનું મોઢું, નાક, બંધ થઇ શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ થઇ ગર્ભ નાશ પામે છે; આ કાળી જેવો વાયુ મારનારો છે. એ ઉપર ચિકિત્સાનો આરંભ કરવો નહિ.

સુખે પ્રસવ થવા માટે ઉપચારો:—(૧) સર્પની કાંચળી કિંવા નગર અથવા માથાના કેશની ધૂણી યોનિને આપવી. (૨) કલગારીનાં મૂળ સૂતર બાંધી તે હાથે પગે બાંધવાં. (૩) સૂર્યવલ્લી, આકડો કિંવા કડવા ઇંદ્રવરણાનાં મૂળ ધારણ કરવાં. (૪) લીંડીપીપર અને વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરંડીનું તેલ નાખી, તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો; એટલે અનેક પ્રમાદોવડે ઘણી પીડા પામેલી સ્ત્રીને સુખેથી પ્રસવ થાય છે (૫) બીજોરાનાં મૂળ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી પાવું અથવા બીજોરાનાં મૂળ કમ્મરે બાંધવાં. (૬) શેલડીની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લઈ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લઇ તે સ્ત્રીના શરીર જેટલા લાંબા સૂતરવડે બાંધી કમ્મરે બાંધવાં. (૮) ધોળો અઘેડો અથવા કડવી તુંબડી કિંવા ઓડીઆવાડીનાં મૂળ કમ્મરે બાંધવાં. (૯) ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધી પ્રસવ થતાંની સાથે છોડી નાખવાં. (૧૦) કેળના કાંદાનાં કોતરાં નાભિ નીચે બાંધવાં. (૧૧) ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર (વીસ તોલા) લઈ તેમાં ગાયનું ઘી એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત મેળવવું અને ગરમાગરમ કરી તે આપવું; એટલે ત્વરિત છુટકો થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરડુસી-૪, ઉટકટારી-૩, એરંડો-૨૧ કલગારી-૪, કેળ-૪, ધોળી પીલુડી-૧, બીજોરૂં-૨, વજ-૮. **જલદી પ્રસવ થતો હોય તો તે માટે:**—અઘેડો-૨૦, આકડો-૨૨, આગેત્રી-૩, ઇંદ્રવરણા-૧૬, કાસુંદરો-૫, ગડું-૩, બીજોરૂં-૧૨, મીંઢળ-૩, લીમડો (કડવો)-૨૪. સૂંઠ ગંધા-૧૧, સૂર્યફૂલ-૨. જુઓ પ્રા૦ આ૦માં:—**સુખ પ્રસૂતિ માટે:**-કેશ-૨. **શીઘ્ર પ્રસૂતિ માટે:**- સર્પની કાંચળી-૨.

છોડ વધારવા માટે: (૧) ધાણા, નાગરમોથ, વાળો, લાજાળુ, મરી, વાવડીંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢો આપવો. (૨) વરધારા અને ધોળી જાસુંદીનાં ફૂલ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ખડી સાકર નાખી તે સવારે પાવાં (૩) આમળાંનાં બિયાં, આબાહળદર અને કોડાનાં પાંદડાં ગાયના ઘીમાં વાટી સાત દિવસ આપવાં. (૪) શિંગોડાં અને કચરાની લાપશી દૂધમાં કરી ખાવી (૫) મહુડા, કમરકસ અને ઉમરાનાં કૂણાં ફળ દૂધમાં બાફી ને દૂધ પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ચોલી (ગિલોડી)-૪, પિત્તપાપડો-વરધારા-૨.

મૂઢગર્ભ ઉપર:—(૧) કાલસાનાં મૂળનો અથવા માલવણીનાં મૂળનો લેપ નાભિ, બસ્તિ અને ભગને કરવો. એટલે ગર્ભ સારો થાય છે. (૨) મિરંગેલ, વજ, આનાક, મજીઠ, નીલી (ગળી) અને બોરડીનાં મૂળનો અનુવાસ કે ૧ તોલો [illegible] પાવો.

* આનાક ટાંક ૧૮, સુંઠ ટાંક ૧૮ ગોખરૂ ટાંક ૧૮ અને ખાંડ ૩૦ ટાંક તેમાંથી [illegible] ટાંક ૫ ઘીમાં લેવાથી છોડ વધે.

મધમાં આપવું; એટલે ગ્લા, વાયુ, ઉલટી, કાસ, શ્વાસ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) ચિત્રક, પીંપળીમૂળ, એરંડમૂળ, સુંઠ અને ધાણાનો કાઢો, હીંગ, સિંધવ અને બીડલોણ નાખી આપવો. (૧૨) ચાર અને ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. એ સર્વ રોગનું નાશક છે. (૧૩) અજમો, સિંધવ, હરડે અને સુંઠનું ચૂર્ણ આપવું. તે મંદાગ્નિ અને શૂળનો નાશ કરે છે. (૧૪) શતાવરીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૫) એલચી, હીંગ, જવખાર અને સિંધવનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો. તે કમર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, ગાં. કુક્ષિ, મસ્તક અને કર્ણ એ ઠેકાણેનાં શૂળનો અગ્નિ વેગથી નાશ કરે છે. (૧૬) સુંઠના કાઢામાં એરંડતેલ, હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો. (૧૭) ત્રિફલાં ૧ ભાગ સુંઠ ૧ ભાગ અને કાયફળનો મગજ ૩ ભાગ એનું ચૂર્ણ એરંડતેલમાં ચુંટી આપવું: એટલે સર્વ પ્રકારના શૂળનો નાશ થશે. (૧૮) નારાયણ ચૂર્ણ આપવું. (૧૯) ક્ષાર યોગ ખાખરાનાં મૂળ, આસુંદરાની છાલ ધાવડીની છાલ અઘેડો, કેળનો કોરો, તલ, કરેણડોડી, ધંતૂરો, કણઘર, કોરગાનો વેલ અરડુસી અને સુરણ એકત્ર કરી માટલામાં ઘાલી જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમ બાળી નરી રાખ કરવી. તે રાખ પાણીમાં મેળવી, પાણી ગાળી તે પ્રાશનાર્થ આપવું એટલે હરસ, આનાહવાયુ, મળબંધ, ગુલ્મ, કફ [illegible] નાશ કમળો, ત્રિદોષ હૃદયશૂળ, પાંડુ, સંગ્રહણી, સોજો, રક્ત, સળેખમ, [illegible] ઉદરરોગ [illegible], પ્લીહા અને પ્રમેહ ઇત્યાદિકોનો નાશ થાય છે. જડ [illegible] જેનું ભક્ષણ કર્યુ હોય તથાપિ આ ક્ષાર ભસ્મ કરી નાખે છે. (૨૦) [illegible] સાજીખાર અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું: તે ક્ષણમાં સંપૂર્ણ [illegible] નાશ કરે છે. (૨૧) સંચળ, હીંગ અને સુંઠનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી [illegible] પાણીમાં આપવું તે કફ, વાતથી હૃદય [illegible], પીઠ અને પેટમાં થએલું [illegible] તથા વિષુચિકાનો નાશ કરે છે. [illegible] ઉપર જવના કાઢામાં આપવું.

[illegible] ચિત્રકાદિ વટી:—ચિત્રક, [illegible] પીપળીમૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, [illegible] સિંધવ બીડલોણ [illegible] ધાણા જટામાંસી, પીંપળીમૂળ અને [illegible] સમભાગ ચૂર્ણ કરવું. તે એકત્ર કરી તેને લીંબુના રસમાં [illegible] હૃદયના, પાર્શ્વના આમના, અરૂચિ અને ૮૦ [illegible] તુરત નાશ કરે છે. (૨૩) સુંઠ, તલ અને [illegible] પરિણામના અને આમવાતનો નાશ [illegible] તેમાં સુંઠ, મરી અને લીંડી- [illegible] નો નાશ કરે છે. (૨૫) [illegible] ડી અને [illegible] એ સમભાગ લઈ પુટમ. [illegible] પાણી ભરેલું નાળીએર લઇ [illegible] માટી ચોપડી સુકવી [illegible] [illegible] લીંડીપીપરના ચૂર્ણ નાખે તે [illegible] [illegible] પિત્ત કફ અને [illegible]

શીંગીપર, પીપળીમળ, મરી, ગજપીપર, સુંઠ, ચિત્રો, ચવક, રેણુકબીજ, [illegible] અજમોદ, સરસવ, હીંગ, ભારંગમળ, કાળીપાટ, ઇંદ્રજવ, જીરૂં, [illegible] મોરવેલ, અતિવિષ, કુટકી (કડુ) અને વાવડીંગ. આ પિપલ્યાદિગણ કફ, [illegible] ગુલ્મ, જ્વર અને શૂળનો નાશ કરે છે. આ ગણ દીપન પાચન એવો છે. એને [illegible] કરી તેમાં મીઠું નાંખી પ્રાશન કરવાથી મક્કલશૂળ, ગુલ્મ અને કફવાતનો નાશ થાય છે. (૩) સુંઠ, મરી, શીંગીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર [illegible] પડવાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળ સાથે ખાવા આપવું. (૪) હીંગ શેકી ઘીમાં [illegible] ખાવી. મુખ્યાવરીને પથ્ય:—પ્રસૂતા સ્ત્રીએ યુક્ત એવો આહારવિહાર [illegible] તથા વ્યાયામ મૈથુન ક્રોધ અને ઠંડા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. પ્રસૂતા સ્ત્રીના [illegible] [illegible] આચરણે કરી કષ્ટસાધ્ય કિંવા અસાધ્ય વ્યાધિ થાય છે. એટલા [illegible] પથ્ય સાચવ્યા કરવી.

ગર્ભધારણ ઉપાય:—ગર્ભ ધારણના ઉપાય કર્યા પહેલાં શરીર [illegible] [illegible] આદિ કાઢી નાખવાના ઉપાય પ્રથમ કરવા. [illegible] [illegible] સારૂ કરવા. નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. ગર્ભધારણ કરનાર [illegible] ઉપચાર:—(૧) [illegible] તથા બીજોરાનાં બિયાં વાટી ઘી સાથે પ્રાશન [illegible] [illegible] (૨) વડવાઈના [illegible] [illegible] ગાયના દૂધમાં [illegible] [illegible] [illegible] એટલે અત્યંત વીર્યવાન [illegible]

[illegible]

રની ચિકિત્સા કરવી. (૧) જળો લગાડી રક્ત કઢાવવું અને પાકે બાંધે. (૨) કવંડળ અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૩) નરમાદ છોડનાં મૂળ તથા દુધીયું કોળું (દુધી) કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) દર તથા લોધરના કલ્કનો લેપ કરવો. (૫) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, કુંવારનાં મૂળ અને હળદર એ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) સમુદ્રશોષનાં પાંદ ગરમ કરી બાંધવાં. (૭) વાંઝણી કકોડીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૮) પીપળાની છાલ શેકી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો ટુકડો વારંવાર તપાવી છમકારવો તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સાંજે પીવા આપવું. (૯) એરંડમૂળ, બીજોરાનાં મૂળ, ગોખરુ, રીંગણી, ભોંનરીંગણી અથવા ઉભી રીંગણી, સફેદ પાષાણભેદ અને બીલીનાં મૂળ; આ સાત ઔષધોનાં મૂળનો કાઢો કરી એરંડીયું અને શેકેલી હીંગ, સિંધવ અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું એટલે સ્તનરોગ તથા કમ્મર, ખાંધ, શિશ્ન, છાતી એ ઠેકાણે જે વાયુ સંબંધી પીડા થાય છે તે દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઉમોરીયાં-૩. ઇન્દ્રવરણા-૬, કપાસ-, કકોડી-૪, કાળીવેલ-૧, કુંવાર-૬, ચિત્રો-૬, પીપળો-૧૪, મીંઢળ-૮, મોં આવળ-૧૦, મોથ-૨, વાંકેરી-૭. હળદર-૫.

સ્તન્ય (દૂધના) રોગ:—જડ અને દુષ્ટ એવા પ્રકારનાં અન્નોએ દૂ થઈ માનું અથવા ઉપમાતાનું દૂધ માફક આવતું ન હોવાથી બાળકને નાના પ્રકારના રોગો થાય છે. **વાતાદિકોએ દૂષિત દૂધનાં લક્ષણો**—જે દૂધ તુ અને પાણી ઉપર તરનારૂં હોય છે તે વાતદૂષિત જાણવું. જે તીખું, ખાટું તથા ખારૂં હોઇ જેના ઉપર પીળી રેશાઓ દેખાય છે તે પિત્તદૂષિત સમજવું. જે ઘટ્ટ અને પરપોટાવાળું હોઈ પાણીમાં નાખવાથી તળીએ બેસે છે તે કફદૂષિત જાણવું. બન્ને દોષનાં લક્ષણો જેમાં દેખાય તે બન્ને દોષથી દૂષિત જાણવું તથા જેમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો હોય છે તે ત્રિદોષદુષ્ટ જાણવું. **શુદ્ધ દૂધનાં લક્ષણો**—જે દૂધ પાણીમાં નાખવાથી તેમાં મળી જાય અને ધોળું તથા મધુર હો બેરંગી નથી હોતુ તે શુદ્ધ દૂધ સમજવું. **દુગ્ધશોધક કાઢો:**—પહાડમૂળ, મોરવેલ કરીઆતું, દેવદાર, સુંઠ, ઇંદ્રજવ, ઉપલસરી, તગર તથા કડુનો કાઢો આપવો. સ્તન્યશોધન કરનારો છે. ઉપલા કાઢામાં તમર જેટલી ગળો નાખી તે પીવાથી સ્તનમાં દૂધ વધારે આવે છે. **સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:**—(૧) ભોંયકોળા (વિદારી કંદ અથવા ક્ષીરવિદારી કંદ) નો રસ દૂધમાં સાકર નાખી પાવો. (૨) શતાવરીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) મહાબલા દૂધમાં લીંડી પીપર નાખી તે દૂધ પાવું. (૪) નરમો તથા શેલડી અથવા પિતપાપડાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી પાવાં. (૫) આસોદ, ભોંયકોળું અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી પાવો. (૬) ગળોના મૂળનો કાઢો દૂધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો (૭) દૂધમાં અસાળીઆની ખીર કરવી: તેમાં થોડું ઘી અને સાકર ભૂકી નાખી દરરોજ સવારે એક વખત. એ પ્રમાણે ચૌદ કિંવા ૨૧ દિવસ પર

પ્રદરની શાંતિ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો અથવા પાનનો રસ સાકરમાં પાવો. (૮) ત્રિફળાં, દેવદાર, વજ, અરડુસી, ધરો, પીપળ અને ભગદાળુનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૯) કાંટાસરીઆનાં મૂળ, મહુડાની છાલ, ધોળું ચંદન અને જેઠીમધ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૧૦) બોરડી અને વાંસના પાંદડાં વાટી તે કલ્ક મધ નાખી આપવો. (૧૧) તાંદળજાનાં મૂળીઆ અથવા અશોકની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં મધ અને રસાંજન નાખી તે આપવું. (૧૨) ઉંદરની લીંડીઓ, ધાવડીનાં ફૂલ અને દાડમનાં સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે એક તોલો આપવું; એટલે સાત દિવસમાં સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે. (૧૩) શેરણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું: એટલે રક્તપ્રદર દૂર થશે. (૧૪) દારૂહળદર, બિલામો, સાજાળુ, તલનાં ફૂલ અને રસાંજનનો કાઢો આપવો. (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૧૬) દારૂહળદરના કાઢામાં ૩ માસા શિલાજીત નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૭) ખારેક ભાર્ગી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂકી નાખી તે આપવી. (૧૮) જાસુદીના ફૂલની કળીઓ સવાર સાંજ ચાર પાંચ લઈ ૬ માસા ખડીસાકરમાં આપવી અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ સાકર નાખી પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૯) આસોદનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી બે વખત આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઈ [illegible] આવે છે. (૨૦) જલનુદીનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી સાકર નાખી સવાર [illegible] વખત આપવું; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તનાડી એ રોગો દૂર થઈ [illegible] આવે છે. (૨૧) ગુલાબના તાજા ફૂલ સવાર સાંજ ૫ લઈ સાકર સાથે [illegible] ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, મૂત્રવિકાર, પિત્ત અને [illegible] એ દૂર થઈ [illegible] સાફ થાય છે. (૨૨) બકુલના (બોરસલીના) [illegible] ફૂલ એક [illegible] તેમાં વળી ચાર બદામ નાખી સાકર સાથે તે [illegible] આપવા. અને તે ઉપર [illegible] પાણી [illegible] તોલો પાવું: એટલે પ્રદર [illegible] ધાતુવિકાર એ [illegible] દૂર થાય છે. (૨૩) સવાર સાંજ સાલમમિશ્રી, [illegible] પનાના સાલમ [illegible] સમભાગ ચૂર્ણ ૩ માસા [illegible] એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય [illegible] કેમગર [illegible] નામગનો કંદ અથવા છાલ, [illegible] ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી [illegible] પ્રદર [illegible] ધાતુવિકારનો નાશ થાય [illegible] (૨૫) ફુલડીમાં ૮ [illegible] ચણોઠીઆ [illegible] નાખી આપવી.

[illegible] ઉપચાર [illegible] —અરડુસા— આસોપ—૯ આમોપા- [illegible] નાગિલાપ— ૫ કાકડી—૮ કાસકા—૮ કમરી [illegible] અનર્ગી—૧૦ ગુલાબ—૬ ગોરખઆમલી- [illegible] તાંદળજો—, તોરણ— દારૂહળદર—,

સાકરનો કાઢો આપવો. (૮) ગાયના ગરમ દૂધમાં સાકર અને મરીની ભૂકી નાખી તે પાવું.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આમળાં-૬, આંબો-૨૬, કાળિજીરું-૧૨, કોલિંજન-૪, જેઠીમધ-૨૨, નાગકેસર-૮, પુષ્કરમૂળ-૨, બોરડી-૨, અંગરો-૧૪, મરી-૧૭, હળદર-૧૧. ગળાનો અવાજ ખુલવા માટે અને સાફ થવા માટે:—ચણોઠી-૫, ધોળી પિલુડી-૩.

૬૪—સંગ્રહણી.

જુઓ—જુનો ઝાડો-પૃષ્ઠ ૬૨૫.

૬૫—હરસ-મસા.

કારણ:—વાતાદિ દોષ ત્વચા, માંસ તથા મેદના અને તે ઉપરાંતના રક્તને દૂષિત કરી, ગુદાસ્થાને નાના પ્રકારની આકૃતિના માંસના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે તે અંકુરને અર્શ (મૂળવ્યાધિ) કહે છે. અર્શના બે ભેદ છે. એક સહજ એટલે દેહની સાથે ઉત્પન્ન થનાર; બીજો ઉત્તર જન્મ એટલે જન્મ થયા પછી મિથ્યા આહાર વિહારાદિકે કરી વાતાદિક કુપિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે. તેમજ શુષ્ક અને આર્દ્ર એવા પણ બે પ્રકાર છે. ગુદાદ્વારની બહાર હોનાર રક્તસ્રાવ રહિત જે અર્શ તે શુષ્ક; એને લોકો "મૂળવ્યાધિ" કહે છે. બીજા ગુદાદ્વારની અંદરની બાજુએ થનારા અથવા લોહી ટપકાવનાર હરસ તે આર્દ્ર; એને લોકો 'ફૂઝતુ મસ' અથવા 'રક્તમૂળવ્યાધિ' કહે છે. ફૂઝતા મસ ગુદાદ્વારની અંદરની બાજુએ દોઢ દોઢ દસ ઉપર હોવાથી દેખાતા નથી; પરંતુ શૌચની વખતે કાંખવાથી તે કદિ કદિ બહાર પડે છે ત્યારે માત્ર દ્રષ્ટિએ પડે છે. રક્તસ્રાવ રહિત અર્શ ગુદાની બહારની બાજુએ હોય તે જાડા અને કઠિન હોય છે. તે પ્રમાણે ચામખીલ જેવાજ હોય છે. પૂર્વ રૂપ:—અરુચિ, અગ્નિમાંદ્ય, અન્ન ન પચવું, કુક્ષાનું દુખવું, અલ્પપુરીષત્વ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગની પીડા, ઉદરરોગની આશંકા, રક્તનાશ, બળહાનિ, પેટમાં ગડગડ શબ્દ, ઓડકાર એ પૂર્વરૂપનાં લક્ષણો જાણવાં. ઉપચાર:—(૧) નાગકેસરનો રસ ૧ તોલો અને ઘી એક તોલો એકત્ર કરી...

* [illegible] લીંડીપીપર, સાબુદાણા, બીજોરૂં, એલચી, મધ, લવિંગ અને અકલકરા સમાન ભાગ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી જ્વર ઉતરે. (૨) મિશ્રી, વજ, એલચી, [illegible], જાયફળ, હળદર, મરી અને લીંડીપીપર બરાબર વજને [illegible] મધ સાથે કેટલાક દહાડા ચટાડે તો આરામ થાય. (૩) એક [illegible] [illegible] "[illegible] કોલિંજન [illegible], [illegible] પીપર પાન, [illegible] [illegible] [illegible]."

* [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] મસા [illegible] (૨) [illegible] [illegible] [illegible] ૫ [illegible] [illegible] ઉકાળી તે [illegible] [illegible] [illegible] પાવું. (૩) [illegible] [illegible] [illegible]

કાગા નાગના કાડામાં ગોળ નાખી ઠંડા કરી પાવો. (૨) તજ, વડગુદાં અને વરીઆળીનો કાઢો ઠંડા કરી ગોળ નાખી પાવો. (૩) ધોળા ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી, તે રસ વાસી પેજમાં આપવો. (૪) કડવી તુંબીનાં બિવાં, દંતીમૂળ, લીંડીપીપર ગોળ, મીંઢળ, દારૂ કરવા માટે તૈયાર કરે છે તે કિણ્વ, યવક્ષાર અને થુરીઆનું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં દીવેટ તૈયાર કરી તે યોનિમાં ધારણ કરવા: એટલે રજને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫) કાંઝી, તેલ, અડદ, દહીંમાં પાણી નાખ્યા સિવાય કરેલી છાશ અને દહીંનું સેવન કરવું: તથા માલકાંગણીનાં પાંદડાં વાટી તે તથા રાઈ ધોળીવજ, અસાળીયાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) પીપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમાં ઘસીને પાવી. (૭) કડવી ઇંદ્રવરણીના ગર યોનિમાં રાખવાં અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં ફળ માખણમાં ખાવાં. (૮) તલના કાઢામાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હીંગ અને ભારંગમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાખી તે આપવો એટલે અટકાવ આવશે અને રક્તગુલ્મ પણ દૂર થશે. (૯) ભારંગમૂળ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો. (૧૦) રાયણના બિયાંનું મગજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં રાખવી. (૧૧) ગાજરનાં બિજ પાણીમાં વાટી પાંચ સાત દિવસ આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ ૨નાં૦માઃ—યોનિદાહ માટે—આમળાં-૨૦, [illegible] ૩. અ [illegible] પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ માટે—અંઘેડા-૧૧, ઇન્દ્રવરણું-૫, [illegible] [illegible] પાર્વતી-૮ [illegible] તલ-૪, ૨૦, ધરો-૫. પીપળો-૧૩, માલકાંગણી- [illegible] પુષ્પ એટલે અટકાવ પાળ વખતે અથવા બરાબર થતો ન હોય [illegible] પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ કે આર્તવસ્રાવ થવા મા [illegible] [illegible] મહુડો-૫ રાયણ-૩. [illegible] [illegible] —[illegible]-૮

જુઓ [illegible] [illegible] ૧૦

[illegible]

[illegible] યોનિકંદ ([illegible] યોનિથી બહાર આવવું)

[illegible]

ઉપચાર. [illegible]

થાય તે માટે:—ગોળી (ત્રિફલાદી)–૨. ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:—આસવ–૨. ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ માટે:—જુઓ ગો૦ વૈ૦માં–થી–૮. પ્રા૦ચૌ૦માં–પૂનર્વર્ગ–૨.

(૬) ગર્ભચલન.

સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભ ચલન પામે છે, તે વેળાએ કરી તેની કમ્મર, પીઠ, પેડુ દુખવા લાગે છે; પેટમાં દુખે છે અને તેથી કરી સ્વસ્થ ન રહી તે માંદી પડે છે તથા રાહ વખતે બેશુદ્ધ થઇ પડે છે. ગર્ભચલનનો આવો પ્રકાર, ગર્ભિણીએ શક્તિ કરતાં ઘણું શ્રમ કરવાથી કિંવા ગર્ભાશયમાં ઊંજણનો પ્રયોગ થવાથી, અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વર્જ્ય કહેલી છે તે કરવાથી થાય છે.

ઉપચાર:—પ્રથમ માસમાં ગર્ભનું ચલન થાય તો:—(૧) દાસ, જેઠીમધ, ચંદન અને રતાંજળી ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ઘી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવું: એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે. (૨) નીલ કમળ, વાળો, શિંગોડાં અને કચરાને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં મેળવી પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાન્તિ થાય છે. **બીજા મહિનામાં:**—ગર્ભ ચલન થવા લાગે તો કમળના તનુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમાં પાવું. શૂળ થતું હોય તો તગર, કમળ, બીલ અને કપૂરને બકરીના દૂધમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પાવું. **ત્રીજા માસ માટે:**—નાગકેસર વાટી દૂધમાં મેળવી સાકર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું. અને શૂળ હોય તો પદ્મકાષ્ઠ, ચંદન, વાળો અને કમળની દાંડીને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પ્રાશનાર્થ આપવું: એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાંતિ થાય છે. **ચોથા માસ માટે:**—ચંદન, તગર, [illegible], દાહ તથા જ્વર થવાથી કેળના કાંદા, લીલાં કમળ અને વાળો વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થે આપવા. **પાંચમા માસ માટે:**—દાડમનાં પાંદડાં તથા ચંદન વાટી તેમાં દૂધ અને [illegible] નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું અને નાલકમળ, કમળીમાંનું કેસર, બોરડીનાં પાંદડાં [illegible] તથા પદ્મક ને [illegible] વાટી દૂધમાં પીવા માટે આપવું: એટલે ગર્ભ સ્થિર [illegible] શાંતિ થાય છે. **છઠ્ઠા માસ માટે:**—ગેરુ, ગાયના [illegible] થવા પછી તેમાં [illegible] **સાતમા માસ માટે:**—વાળો, શિંગોડા [illegible] નાખી પાવાં. **આઠમા માસ માટે:**—[illegible] **નવમા માસમાં** [illegible]

વિશેષ ઉપચાર [illegible]

(૭) ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત.

[illegible]

રાસ્ના, પોખરમૂળ, દેવદાર અને નાગરમોથનો કાઢો પાવો; એટલે મુખ્ય,
અને ઊકના ઠેકાણાનું શૂળ, ઉર:ક્ષત, ઉધરસ તથા શ્વાસ શાંત થાય છે. (
ભળદાણા, ભોંયકોળું, શિવણ, કાકિશેવતી અને સાટોડીને વાટી દૂધ તથા
સાથે પાવું; એટલે ઉરક્ષત ક્ષયનો નાશ કરશે. (૨૨) એકાદિ ગુટિકા
(૨૩) ઉર:ક્ષતક્ષયી માણસને દૂધ અને મધમાં ધાણી ભક્ષણ કરવા
તે પચી ગયા પછી સાકર નાખી દૂધ પાવું. (૨૪) ક્ષયથી ઉલટી
તે ઉપર:— લાખનું સારું બારિક ચૂર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એકત્ર કરી
(૨૫) ઇક્ષ્વાદિ મોદક:—ચણોઠીનાં મૂળ, શેલડીનો રસ, મધ અને વં
એ દરેક ૬૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા કૌચબીજ, મરી, તજ, તમ
અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઈ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી સીએ
કરી, તેના ચાર તોલાના મોદક કરી ભરી રાખવા. તેમાંથી બે વેળા અથવા
વખત તે મોદક અગ્નિબળ જોઈ આપવા. એ ઉપર પથ્ય સારી રીતે
જિતેંદ્રિય રહેવું અને બ્રહ્મચર્ય પાળવું; એટલે તે મોદક સંગ્રહણી અને
પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે. એ વૃદ્ધ, વ્યાકુલ અને ધાતુક્ષીણ થએલાને વ
છે અને વાંઝણીને પુત્ર આપે છે. તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મદ્ય અને ભારથી
થએલા પુરુષોના બળને વધારે છે; અને હૃદ્રોગ, પ્લીહા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃ
તંત્રક, અપસ્માર, ત્રિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. આ રસાયન છે. (૨
સાકર, મધ અને લીંડીપીપર કિંવા આસોદ, સાકર, મધ, ઘી અને લીં
એકત્ર કરી તે આપવું; એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે. (૨૭) મુસળીનું ચૂર્ણ
તળવું તથા તેમાં કૌચબીજ, ગોખરુ અને શતાવરીનું સમભાગ ચૂર્ણ મિશ્ર
અને એ બધા જેટલી સાકરની બૂકી અને બકરીનું ઘી નાખી સવા તોલા
ભુના લાડુ કરી રાખવા. નિત્ય સવારે એક લાડુ ખાવા આપવો અને ઉ
તોલા બકરીનું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૨૮) અગસ્ત્ય હરીતકી:—
આઢક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વજને લઇ ખાંડી તેમાં પાણી ચોપ
ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાંથી જવ કહાડી
રાખવું; પછી દશમૂળનાં ઔષધો ૧૦ થઇને ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પી
અઘેડો, કચૂરા, કૌચબીજ, શંખપુષ્પ, ભારંગમૂળ, ગજપીપર, બળદાણા
રનળ એ દશ ઔષધો આઠ આઠ તોલા પ્રમાણે લઇ થોડાં થોડાં ખાં
પાણી પાંચ આઢક (૧૨૮૦ તોલા) નાખી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં
કરી ગાળી તે જવના કાઢામાં મેળવી, તેમાં મોટાં હરડાં ૧૦૦ નાખી
તલનું તેલ બત્રીસ બત્રીસ તોલા અને ગોળ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા)
નાખી સચકો થાય ત્યાં સુધી પાક કરી, ઠંડું થયા પછી લીંડીપીપરનું ચૂ
મધ એ સોળ સોળ તોલા પ્રમાણે લઈ પાકમાં મેળવવું. આ અ
રોગીએ દરરોજ ૨ હરડાં સેદ સાથે ખાવાં; તેથી કરી ક્ષય, કાસ, જ્વર
ઉચકી (હેડકી), જળવ્યાધિ, અરોચક, પીનસ અને સંગ્રહણી એ રોગો દૂ
શરીરે કરચલીઓ પડે તે જતી રહે છે, કેશ ધોળા હોય છે તે કાળા

છે. તેનો ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોટી થાય છે, તેને ફુરકા પડે છે, તેમાંથી સ્રાવ થાય છે, શૂળો ફુટે છે અને તેનું મુખ ઉપર આવેલું હોય વિસર્પ પ્રમાણે પ્રસરે છે. કક્ષા (કાખમાંજરી, [illegible]) બાહુ, કાખ, ખાંધ અને બરડાની જગોએ પિત્તકોપથી થએલી, કાળા [illegible] વ્યાપ્ત અને વેદનાયુક્ત ગ્રંથિ થાય છે. અગ્નિરોહિણી (રસોળી) [illegible] આજુબાજુએ માંસ ફાડનારાં જે ગુમડાં થાય છે તેના યોગે અંતર્દાહ અને [illegible] આવે છે; અને તે અંગારા જેવાં લાલ થાય છે; તેમાં વાયુ અધિક હોય [illegible] દિવસે, પિત્તાધિક્ય હોય તો બાર દિવસે અને કફાધિક્ય હોય તો પંદર [illegible] રોગી મરે છે. એ ત્રિદોષજ અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે. પાદદારી (બ્યાઉ ફાટવા.):—જે માણસ સ્વભાવતઃ ઘણું ફરે છે, તેના પગો ફુટી [illegible] યોગે અત્યંત બળતરા થાય છે, તળીઆમાં ભગ પડે છે, ખાસ નીકળી [illegible] અને હાથે પગે દાદ થાય છે; તેને પાદદારી અને મરાઠીમાં [illegible] એ હાથને પણ થાય છે. ઓસારઃ—કહોવાણનો કચરો પગની આંગળી [illegible] અડવાથી તે આંગળીઓની વચલી જગામાં ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, બળતરા [illegible] છે, ચામડી સુજી જાય છે અને બળતરા થઈ મણુકા આવે છે એને ઓસાર [illegible] છે. દારૂણઃ—કફવાયુના યોગે કેશની જમીન અતિ કઠિન થઈ મેલ [illegible] ખરબચડ થાય છે અને ઝીણી ફોડકીઓ થઈ પાકે છે; તેને દારૂણ કિંવા [illegible] છે. વ્યંગ (વાંગ):—શ્રમ તથા ક્રોધવડે કોપેલો વાયુ પિત્ત સાથે મળી મુખ [illegible] આવે છે તથા એક મંડળ ઉત્પન્ન કરે છે. તે દુખતું નથી અને પાતળું [illegible] શ્યામવર્ણ હોય છે. તેને વ્યંગ કિંવા વાંગ કહે છે. ગુદભ્રંશ (આમળ [illegible] મ૦ આંગેર):—રૂક્ષ તથા અશક્ત પુરૂષોની ગુદા કંથવાથી કિંવા અતિ [illegible] વાળથી બહાર આવે છે તેને ગુદભ્રંશ કહે છે. સૂકરદંષ્ટ્ર:—દાહયુક્ત, [illegible] જેની ચામડી પાકેલી, તીવ્ર વેદનાયુક્ત, કંડુયુક્ત અને જ્વર કરનાર [illegible] કિંવા વ્રણ થાય છે તેને સૂકરદંષ્ટ્ર (ડુકરદાઢ) કહે છે.

વલ્મીક (ગાંઠડા) ઉપર ઉપચારઃ—મનશીળ, ભિલામો, [illegible] [illegible] ચંદન અને જાઈના પાંદડાનો કલ્ક કરી તેમાં કડવા સીમડાની [illegible] [illegible] તેલ પચન કરવું. તે બહુજ છિદ્રોના અનેક વ્રણયુક્ત વલ્મીકનો નાશ [illegible]

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધ:—ભાગ ૬.

[illegible] બની. [illegible] મરી માસા ૫, કોળિલા માસા ૫, [illegible] માસા ૫, [illegible] માસા ૫, મેંદી માસા ૫, [illegible] માસા ૫, [illegible] પ્રથમ થી તપાવી તેમાં [illegible] [illegible] નાખી ગરમ કરવા [illegible] [illegible] પીપીલા [illegible] (૨૦) [illegible] [illegible] નામની વેલ થાય છે. [illegible] [illegible]

બાંધવી. (૬) ભેંસના છાણમાં નાચણી (નાગણી) અને કળથીનો લોટ મેળવી જાડો રોટલો કરી શેકી ગરમ કરી બાંધવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આકડો-૧૬, કાકડી-૨, દશણી થુરીઓ -૩, નાગલી-૪, શેલડી-૧૬.

શોફોદર:—આ રોગમાં સોજાનું પ્રાધાન્ય છે. નાના બાળકને પણ આ રોગ થાય છે. પ્રથમ હાથે અને પગે સોજો આવી મ્હોડા પર્યંત જાય છે. કિંવા મુખે પ્રથમ સોજો આવી હાથ પગ પર્યંત જાય છે. એવા એના બે પ્રકાર છે. આ રોગમાં આખા શરીરે સોજો આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે. રોગીના સોજામાં બાકોરા હોઈ ગળફા પડે છે ને રોગી અસાધ્ય જાણવો. બાળકોને આ રોગ થવાથી તેમાંથી તે બચવું કઠિન છે. ઉપચાર:— (૧) આસોદરો, અંગાવની, કારેલી અને ભાંગરાના પાદડાનો રસ એકત્ર કાઢી તેમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી તે ૩ દિવસ પાવો; કિંવા આસાદરો, કારેલી અને ભાંગરાના રસમાં રાઈના ઉપરના કડાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. ઔષધ લાગે તો ઉતાર ઘી અને ભાત. (૨) ધોળા વસુનો કાઢો સાત દિવસ આપવો; કિંવા વસુનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૩) ગલફીના પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા ઘીમાં પાવો અને પાંદડા સોજા ઉપર વાટી ચોપડવાં. (૪) તેરાકૂનો કદ ક્યરી મજબૂત કપડામાં ઘાલી જોરથી પીલવું. તેનો જે રસ આવે તેમાં ધોળી મરચીના મૂળ ઘસી તેનો લેપ સવારે કરવો. આ યોગથી સોજો ઉતરી જાય છે. (૫) ચાકસુ ઉપરના કડાના મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી દરરોજ બે વખત પાવાં. (૬) રાનીના કમરે વાટી મગફળીનો વેલો આપવો. (૭) બોરેલીનો [illegible] આવનો રસ ૬ વાલભાર બાવના દૂધમાં ૩ દિવસ આપવો. (૮) [illegible] (૯) [illegible] [illegible] ઉપરના [illegible] કાઢી [illegible] નાખી કાઢો કરી પાવો. [illegible] મૂળ [illegible] નિતય પાણીમાં ઘસી [illegible] વખત આપવાં. પથ્ય-[illegible] [illegible] (૧૦) [illegible] [illegible] વાલભાર [illegible] નાખી [illegible] આપવો અને [illegible] [illegible] વાલભાર કાઢી [illegible] ઉપર ચોપડવો. (૧૧) [illegible] વાલભાર [illegible] વિશેષ [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] આવી [illegible] શરીર [illegible]

જાય તે માટેઃ—હજાદર-૨૧. અગ્રો (સજાયો) ઉડે તે માટેઃ—નાગબેરી-૧.

જુઓ ગોવિ૦માંઃ—મહેનત અને થાક માટેઃ—દૂધ-૨૪. ફાટેલા શરીર ઉપરઃ—ઘી-૧૦. શરીરમાં ગરમીથી લોહી બગડવા ઉપરઃ—ઘી-૧૩. ગરમી માટેઃ-ઘી-૧૮. ગુદભ્રંશ (આમળ) માટેઃ—છાશ-૨. પરસેવો નહિ થવા માટેઃ—છાશ-૩.

જુઓ પ્રા૦ઔ૦માંઃ—કરોળીયો શરીર ઉપર મસળવાથી ઉઠેલા ફોડકા માટેઃ—ઉંદરની લીંડીઓ-૫. ચામખીલ (મસ) થયા હોય તોઃ—ઘોડાને વાળ-૧. સર્પની કાચળી-૪. નવેલા (નખ ઉપાડવા) માટેઃ—ભેંસનું છાણ-૧. મીણ-૧. તજાગરમી (પગ ફાટવા) માટેઃ—મીણ-૨. અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે માટેઃ—સર્પની કાચળી-૧. બદ માટેઃ—સર્પની કાચળી-૩. ઘણા દિવસની નિદ્રાનાશ માટેઃ—કસ્તૂરી-૯.

થાય એવા કામમાં નિત્ય કાયા, વચન, અને ફરી મંડવું; એટલે આ દેશનો ઉદય કાળ આવશે. જો હાલ છે એવીજ સ્થિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશને ક્યારે પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી. અસ્તુ. (વિચારી જનો માટે આટલું બસ છે. હવે આપણા મૂળ વિષય તરફ વળીએ.)

ગાયનું દૂધઃ—સ્વાદવાળું, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, બળકર, અતિ પથ્ય, કાંતિકારક, બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, કફ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, વીર્ય અને શુક્રને વધારનાર; વયસ્થાપક, ધ્રુવ, રસાયન, ગુરૂ, પુંસ્ત્વપ્રદ, મીઠું; અને વાત, પિત્ત, વિષ, વાતરક્ત, દાહ, રક્તપિત્ત, અતિસાર, ઉદાવર્ત, શ્રમ, કાસ, મદ, શ્વાસ, મનોવ્યથા, જીર્ણજ્વર, હૃદરોગ, વિષમ, ઉદર, અપસ્માર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રવાહિકા, પાંડુ, ગળ, અમ્લપિત્ત, ક્ષય રોગ, અતિશ્રમ, વિષમાગ્નિ, ગર્ભપાત, યોનિરોગ, નેત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. કાળી, લાલ અને ચિત્ર વર્ણની ગાયનું દૂધ વિશેષે કરી વાતનાશક છે. પીળી ગાયનું દૂધ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. શ્વેત (ધોળી) ગાયનું દૂધ વિશેષે કરી કફ કરનાર છે. મરી ગએલા વાછરડાની અને બાળક વાછરડાની માનું [illegible] ત્રણે દોષ (વાત, પિત્ત, કફ) નો નાશ કરનાર છે. બાખડી ગાયનું દૂધ બળ, બળ વધારનાર, તર્પણ, કફવર્ધક અને ત્રણે દોષનો નાશ કરનાર છે. ખોળ, ખાણ ખાનારી ગાયનું દૂધ કફ કરનાર છે અને કણ, ઘાસ, પરાળ ઇત્યાદિ ખાનારી ગાયનું દૂધ સર્વ રોગો ઉપર હિતકર છે. જુવાન ગાયનું દૂધ મધુર, રસાયન અને ત્રિદોષનાશક છે. ઘરડી ગાયનું દૂધ [illegible] છે અને વાજણી ગાયનું ત્રણ મહિના ઉપરાંતનું દૂધ, પિત્તકારક, [illegible] પટનું મધુર અને શોષ કરનાર છે. પહેલીવાર વીયાએલી ગાયનું દૂધ નિઃસાર ([illegible] વિનાનું) અને ગુણહીન છે. નવી વીયાએલી ગાયનું દૂધ રૂખું, દાહકારક, રક્તદોષ કારક અને પિત્તવાળું છે. વિયાએ ઘણા દિવસ થઇ ગએલા હોય એવી ગાયનું દૂધ મધુર દાહકારક અને ખારૂં છે. ધારોષ્ણ—તરતનું દોહેલું દૂધ પથ્ય, પાચું [illegible] નિદ્રાકારક, રૂચિકર [illegible] સ્વાદવાળું, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, અમૃત જેવું [illegible] [illegible] રોગ દૂર કરનાર છે [illegible] દૂધ (કાચાને એક પહોર થએલું) ત્રિદોષકારક [illegible] [illegible] પાકું [illegible] પિત્તનાશક છે. ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી કફનો નાશ કરે [illegible] [illegible] કફ નાગરહિકર, પથ્ય, દોષકર, અપાચક અને [illegible] [illegible] માફક નાખી પીએ તો તે હિતકારક છે. દૂધની [illegible] [illegible] નાશક, ગુણકારી, તરસ, રૂચિકર, કફવર્ધક [illegible] [illegible] વાયુ, રક્તપિત્ત, દાહ અને રક્તરોગનો નાશ કરે [illegible]

નાખવા દૂધના ઔષધિ ઉપચારઃ—(૧) આહારશિરી ઉપર—[illegible] [illegible] દૂધની સાથે [illegible] માટે કરી તેમાં માફક [illegible] [illegible] અથવા ક્રમનાર વિષ ઉપર—[illegible] [illegible] ગોમૂત્ર, મેરડુંગ, રક્તસ્ત્રાવ, મૂત્રાશય [illegible] [illegible] દૂધ પીવું અથવા દૂધમાં [illegible] [illegible] વિષ ઉપર—દૂધ. [illegible] વખત [illegible]

આમ, શ્રમ, જ્વર, આનાહ વાયુ, ઉદરરસ, મલસ્તંભ, સોજો, મુખરોગ, નેત્રરોગ, ત્વચારોગ, સ્ત્રીઓના અતિસાર અને મૂત્રરોધ એ સર્વનો નાશ કરે છે. સર્વ મૂત્રોમાં આ મૂત્ર ગુણમાં અધિક છે. (૧) કફ રોગ ઉપરઃ—એકલું ગોમૂત્ર પાવું. (૨) રેચ થવા માટેઃગો—મૂત્ર જેટલી વાર કપડામાં ગાળી પાવામાં આવે તેટલા રેચ થાય છે. (૩) ઉદરરોગ અને ભાર ઉપરઃ—ગોમૂત્રમાં સાકર અને મીઠું સમભાગ ઝીણું વાટી નાખી તે પાવું; અથવા ગોમૂત્રમાં સિંધવ અને રાઈની ભુકી નાખી તે આપવું. (૪) વરાધ ઉપરઃ—ગોમૂત્ર એક બે વખત ગાળી તેમા હળદર નાખી પાવું. (૫) ઉદરરોગ અને છોકરાંના પેટમાંના ડબ્બા (ભાર) ઉપરઃ—ગાયનુ મૂત્ર ૪ તોલા લઈ તેમાં નાગીએરની કાચલી ૧ પૈસાભાર અને ખરવનીનાં (ખારેતીના) સુકા પાંદડાં એક પૈસાભાર ઘસી પાવાં. એથી પેટમાંના સર્વ રોગો જુદા પડી મલદ્વારે તેનો નિકાલ થાય છે. છોકરાંઓને આ ઔષધ અષ્ટમાંશ અથવા ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં આપવું. (૬) પાંડુરોગ ઉપરઃ—હમેશાં સવારમાં શક્તિ અનુસાર ગાયનુ મૂત્ર વસ્ત્રમાંથી ગાળી તેમના ક્રમે ગરમી જોર પ્રમાણે ૨૧ અથવા ૪૨ દિવસ સેવન કરવું. (૭) કર્ણસ્રાવ ઉપરઃ—ગોમૂત્ર થોડુ ગરમ કરી તેવડે કાન ધોવો.

ગાયનું છાણ—દુર્ગંધનાશક શોધક સારક, શોષક, બીજત્વક, પોષક, રસવાન, કાંતિકર અને લેપને માટે નિર્મલ, મળ વગેરે કઢાડનાર છે. (૧) મરેલ ગર્ભ બહાર પાડવો હોય તેનેઃ—ગાયના છાણનો રસ સાત તોલા કાઢી તે ગાયના દૂધમાં પાવો. (૨) ગુદભ્રંશ (આમળી) ઉપર—ગાયનું છાણ ઉનું કરી તેનાથી શેક કરવો. (૩) પરસેવો નહિ થવા માટે—ગાયનું સુકાએલું છાણ અને [illegible] જુનું [illegible] એ બેનો [illegible] કરી શરીરે ચોપડવા. (૪) ખરજ (ચેળ) જવા માટેઃ—છાણ શરીરે ચોળી ઉના પાણીથી સ્નાન કરવું.

છાણમાં રાખ—[illegible] દુર્ગંધનાશક [illegible] કૃમિ-કીટઘ્ન શોધક અને [illegible] (૧) **શીતળા ફુટી નીકળેલા દેહલા ઉપરઃ**—રાખને [illegible] [illegible] આગ ઉઠાવ એ ઉપર [illegible] કરી શેક [illegible] (૨) સાધારણ વ્રણ ઉપરઃ—[illegible] ચાપડી [illegible] નાખમાં ભરી નાખવાથી [illegible]

તથા બળ અને કાંતિ આવે છે. આ અવલેહ રસાયન છે; એથી કરી સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરજુનસાજડ-૧, અરડુસી-૧૦, ૧૭, ઇન્દ્રજવ-૨૨, કાંસકી-૧, જવ-૭, ધુવેર-થોધારો-૧૩, પીંપળો-૧૮, બીજોરૂં-૧૩, લીંડીપીપર-૨૩, ૨૪. વાકેરી-૩. કફક્ષય માટે:—અરડુસી-૧. ઉરઃક્ષત ક્ષય માટે:—જેઠીમધ-૧૧, કુંભણી-૨૨, પીંપળો-૯. રક્તક્ષય માટે:—ભોરડી-૯. જુઓ સેંદ્ર૦ માં:—દૂધ-૨૧, માખણ-૧. જુઓ પ્રા૦ ઔ૦ માં:—મૃગશૃંગ-૧, સાબરશીંગ-૭.

પથ્ય:—ઘઉં, મગ, ચણા, જુવાર, માખણ, દૂધ, ઘી, રેંગણાં, ફણસ, કેરી, આમળાં, નાળીએર, સરગવો, તાજી દ્રાક્ષ, સાકર, શરીરે સુગંધી તેલનું અભ્યંગ, ઉત્તમ, સુંદર અને મનોરમ્ય એવાં સ્થાનો અને ગૃહોમાં નિવાસ, માળાધારણ, ગાવું, કથા અને પુરાણનું શ્રવણ, મૃદુ અને શીત પવન, નાચ, ચાંદરણી, વીણાવાદન, સ્ત્રીનું દર્શન અને સુવર્ણ, મોતી તથા રત્નના અલંકારનું ધારણ. અપથ્ય:—વિરેચન, મળમૂત્રાદિના વેગનું ધારણ, શ્રમ, સ્વેદન, અંજન, જાગરણ, સાહસકર્મ, રૂક્ષપાન, રૂક્ષાન્ન, વિષમાશન, પાન, હાલીગદ્દુ, ભ્રમણ, હીંગ, ખાટા, તીખા, તુરા અને કડવા રસ, ભાજીપાલો, ક્ષાર, વિરૂદ્ધાશન, અધ્યશન, ધોલાં કે રીંગણાં, કારેલાં, દાહકારક પદાર્થ, ગરમી અને સેવન સારોટી.

૭૦—ક્ષુદ્રરોગ—ફોલ્લા, ફોલ્લીઓ વગેરે.

શારંગધર પ્રથમા ક્ષુદ્રરોગ સાઠ પ્રકારનો કહેલો છે. તે પૈકી જરૂર જણાય તેટલાનું જ અહીં વર્ણન કરેલું છે. ×અજગલ્લીકા (રાફડો).—ગળું, ખાંધ, હાથ, પગ અને સાધાને ઠેકાણે મગ જેવા દાણાથી ગઠ્ઠા (મ૦ વાજળ) જેવા ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય

× સંગ્રહીત ઉપચાર:— [illegible] લોઢાના વાસણમાં લીંબુના રસથી [illegible] ઘસી ચોપડવાથી દાહકારમી નથ. ચાઠી મટે (૨) મહુડા શેર ૦।, કળીદર પૈસા [illegible] બંનેને તલીયા તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી [illegible] મટે (૩) [illegible] ટાંક ૧ ફુલાવેલો ટંકણખાર ટાંક ૧, સોપારી [illegible] ૧૮ દિવસ ચોપડવાથી કરોળીયા મટે. (૪) મીણ તોલો [illegible] હળદી તોલો ૦।।, મરી તોલો ૦।।, સિંદુર તોલો ૦।।, [illegible] ઘી [illegible] મલમ કરી ચોપડવાથી [illegible] હળદ અને મરી એકેક તોલો સિંદુર તોલો ૦।। [illegible] મલમ કરી ચોપડવાથી [illegible] જાય [illegible] સિંદુર [illegible] પિતપાપડા, ઉસબો [illegible] ઉકાળો પાવાથી લોહીવિકાર મટે. (૫) [illegible] ભભરાવી તેને [illegible] ત્રીજા દિવસ [illegible] આમલસાર ગંધક ટાંક ૧ મોરથુથુ ટાંક ૧ [illegible] કરી ચોપડવાથી કરોળીયા જાય. (૬) મલમ:— [illegible] મામા ૫ અને ગંધક ઉંડીયો મામા ૨ લઇ

૩–કસ્તૂરી.

કસ્તૂરીની ઉત્પત્તિ નેપાળ દેશમાં થાય છે. કસ્તૂરી હરણની તથા જવાદી બિલાડાની ડુંટીમાંથી નીકળે છે. બિલાડાથી થનાર કસ્તૂરીને જવાદી કસ્તૂરી કહે છે. એ મૃગકસ્તૂરી કરતાં હલકી ગણાય છે. મુવાસિક તથા થોડી ઉત્પન્ન થવાથી મોંઘી મળે છે. શુદ્ધ કસ્તૂરી સુંઘવાથી નાકમાંથી લોહી પડે છે. કસ્તૂરી—ચક્ષુષ્ય, તીખી, કડવી, સુગંધી, ઉષ્ણ, શુક્રપ્રદ, ગુરૂ, વૃષ્ય, ક્ષાર અને રસાયન છે. તે કિલાસ, મૂત્ર મુખરોગ, કફ, દુર્ગંધ, અલક્ષ્મી, મળ, વાયુ, તૃષા, ઉલટી, શોષ અને વિષનો નાશ કરે છે. જે કામરૂ દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી કાળા રંગની તે ઉત્તમ અને નેપાળમાં થનારી તામ્રવર્ણ તે મધ્યમ અને કાસ્મીરમાં થનારી કપિલ વર્ણની તે કનિષ્ઠ જાણવી. લતા કસ્તૂરી:—સ્વાદુ, વૃષ્ય, શીતળ, લઘુ, નેત્રને હિતકારક, કડવી, છેદક, તીક્ષ્ણ અને બસ્તિશુદ્ધિ કરનારી છે; તથા બસ્તિરોગ, કફ, તૃષા, મુખરોગ, લાલાસ્રાવ, ઉલટી, વાયુ, દુર્ગંધ, મેદ અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. એ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે. જવાદી કસ્તૂરી:—ચક્ષુષ્ય, ઉષ્ણ, સુખાવહ, સુગંધી, સ્નિગ્ધ, વાયુ ઉપર પ્રશસ્ત, પુષ્ટિકર અને શુક્રવૃદ્ધિકારક છે; તથા કંડૂ, કિટિભ, કુષ્ટ, પરસેવો, દુર્ગંધ, વિષ, કંઠરોગ અને કુષ્ટનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કાન વહે છે તે ઉપર:—થોડી કસ્તૂરી કપાસમાં વીંટાળી કાનમાં રાખવી. (૨) વાળા ઉપર:—૧ ગુંજથી ૨ ગુંજ સુધી કસ્તૂરી ઘીમાં નાખી પ્રાશન કરવી; એટલે વધેલો વાળો હશે તો તે પણ સારો થશે. (૩) સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્ચ્છા) આવે છે તે ઉપર:—કસ્તૂરી અને મરી, એ પીપરની છાલમાં ઘસી મધ નાખી આપવાં. (૪) જ્વરમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:—પાણીમાં કસ્તૂરી નાખી આપવી. (૫) શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:—કસ્તૂરી આપવી. (૬) કસ્તૂર્યાદિ ગુટિકા:—કસ્તૂરી અને શુદ્ધ કપૂર એક તોલો; લવંગ ૨ તોલા; મરી, લીંડીપીપર, બહેડાં અને કેશરી[illegible], એ અર્ધો તોલો તથા હરમની છાલ ૮ તોલા એ સર્વ કાથાના પાણીમાં ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ મોઢામાં રાખવાથી કફ દૂર થાય છે. એના સેવનથી આમનું નિવારણ થાય છે. (૭) પુરુષત્વ કમી થયું હોય તેને:—કસ્તૂરીનું સેવન કરવું. (૮) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:—બાર સુવર્ણભસ્મ અને એક ભાર કસ્તૂરીને [illegible] [illegible] ચૂર્ણ, મધ સાકર અને ઘી સાથે સેવન કરવું [illegible] આવી કમરનું દુખવું વગેરે આજાર પણ દૂર [illegible] સેવન કરે છે. (૯) ઘણા દિવસનો નિદ્રા-નાશ દૂર થવા માટે:—[illegible] અથવા ગાયના દૂધમાં કસ્તૂરી વાટી અંજન કરવું.

૪–કબૂતરની હગાર.

(૧) પાકેલું ગુમડું ફુટવા માટે:—કબૂતરની હગાર [illegible] લેપ કરવો.

* [illegible] અને કબૂતર એ [illegible] જાતિનાં છે; [illegible] બેમાંથી [illegible] [illegible]

ક્ષુદ્રા (કાખમાંજરી) ઉપર:—(૧) વડના દૂધનો કિંવા વછનાગનો વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ગુમડું ફાટવાને માટે પુંનગવેલીનાં પાંદડાં વાટી અથવા રાઇ અને કાથ એકત્ર વાટી પાટો બાંધવો. (૩) ધોળી કલગારીનો કંદ ઘસી ચોપડવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગોમાં:—કલગારી-૧, કૈથ-૬, ગુગળ-૨, મીંઢાબો-૫, રાઇ-૧૧, લસણ-૨, વછનાગ-૭, વડ-૩.

કાગપુગી(પાદ)ઉપર:—(૧)કુંવાડીઆનાં પાંદડાં વાટી સાત દિવસ બાંધવાં.(૨) ઇન્દ્રવરણી અને કડવી (લઘુ) ઇન્દ્રવરણીનાં મૂળ કંઇ પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો.(૩)સમભાગે અરગવાનાં મૂળ,તાનવડીનાં(પાતાળ તુંબડીનાં)મૂળ,હિંડીનાં મૂળ અને કલગારીના કાંદાને પાણીમાં એકત્ર ઘસી અથવા ફક્ત કલગારીનો કાંદો ઘસી લેપ કરવો. (૪) ઝાડ ઉપરના કસાગુના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાદ ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય અલણી. (૫) ગરમાળાનાં મૂળ છાશમાં ઘસી પાદ ઉપર લેપ કરવો અને નિવનીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૬) સાતવર્ષી ધાવડીનાં મળની જમિમાંની માંડ આપના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવી અને તેના ઉપર લેપ કરવો. (૭) પુત્રજીવ (જીયાપોતા) ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી; એટલે કાગપુગી (પાદુ), વિસ્ત્ર કોલક, ગંડમાળ, ગલગંડ અને કાખમાંજરીનો નાશ થાય છે. (૮) વિસ્ફુ-ટના તથા પેટારી એ બન્નેને કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. એટલે તે કાગપુગી, સત્ર પ્રકારની ગાંઠ અને ગુમડાંનો નાશ કરશે. આ ઔષધ કાગપુગીનો નાશ કરવા માટે મોટું સમર્થ ઔષધ છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્ગોમાં:—ઇન્દ્રવરણા-૧૮, કલગારી-૩, કાસાગું-[illegible] ડીઓ-૨, ખપાટ-૧, ગરમાળો-૩, [illegible]-૨, જીયાપોતો-૧, ધાવડી-૨, [illegible] વિસ્ફોટક-૪.

[illegible] થાય છે. તેના [illegible] ઉપચાર [illegible] છે. કાગપુગી — [illegible] થાય છે તે બાગપુગી:— [illegible] ઉપચાર [illegible] ઉપર [illegible] ઢેકપુગી: [illegible] પાદુ. [illegible] ઉપચાર:— [illegible]

નાડપુગી [illegible] ઉપર [illegible] થાય છે તે ઉપર —

દીપક, ઉષ્ણવીર્ય, પાક કાળે લઘુ, તુરું અને ગ્લાનિકારક છે. એ મૂત્રરોગ એ
કફનો નાશ કરે છે. **ઘીઘૃત:**—રુચિપ્રદ, નેત્ર્ય, પાક વખતે લઘુ તથા અગ્નિદીપ
છે અને વાત, પિત્ત, કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) આ
દગ્ધ વ્રણ, હાથ પગનો દાહ, શિરોભ્રમણ અને આંખોમાંની બળતાં
ઉપર:—ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૨) **ગર્ભિણીનો રક્તસ્રાવ, દાહયુક્ત વાતરક્ત**
સન્નિપાતજ વિસર્પ અને દાહરોગ ઉપર:—ગાયનું શતધૌત અથવા સહસ્ર
ઘી ચોળવું; એથી કરી તાવથી થએલો દાહ પણ શાંત થાય છે. ઘી જુનું હ
તો ઘણું ઉત્તમ. (૩) **વ્રણ તથા નાડી વ્રણ ઉપર:**—જુના ઘીનો લેપ કરે
(૪) **આંખમાં ખુપરો નાખતો હોય તો** ઘીનું આંજવું.

૧૩—ઘોડાની લીંદ.

ઉપયોગ: (૧) શૂળ ઉપર:—ઘોડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી, તે પછી
ગાળી લઇ તેમાં થોડી શેકેલી હીંગનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું: એટલે કઠિન શૂળ પણ
ત્વરિત શમશે. **બીજો પ્રકાર:**—ઘોડાની લીંદનો અર્ક કાઢી આપવો. (૨) ઉધરસ
ઉપર:—ઘોડાની સુકાએલી લીંદની ધુણી આપવી; એટલે કઠિન એવી ઉધરસ
નાશ થશે. (૩) **કોગળીઆ ઉપર:**—ઘોડાની લીંદ છાસના પાણીમાં મેળવી વસ્ત્ર
ગાળ કરી અજમો છ માસા પર્યંત નાખી પુન: વસ્ત્રગાળ કરી છમકારી પાવું.

૧૪—ઘોડાનો વાળ.

ઉપયોગ:—(૧) ચામખીલ (મસ) થાય છે તે ઉપર:—ઘોડાના વાળ
તેને બાંધવો એટલે ખરી પડે છે.

૧૫—છાશ.

આ સબંધે નૈઘંટુક ભાગમાં માહિતી છેજ. તે સિવાયની બાકીની
અહીં લખ્યા છે. **ભેંસની છાશ:**—કફકર, મંદ, શોફકારક તથા ગુરુ છે;
ગુલ્મ અગ્નિમાંદ્ય પ્લીહા અર્શ સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, વિષમજ્વર અને મૂત્રરોગ
નાશક છે. **બકરીની છાશ:**—લઘુ તેમજ સ્નિગ્ધ છે અને દાહ, ગુલ્મ,
વિકાર નાશક સંગ્રહણી અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧)
હરસ ઉપર: [illegible] સુંઠ અને પીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

૧૬—દહીં.

ગાયના દહીં સબંધી વિચાર નૈઘંટુક ભાગમાં છે; બીજી માહિતી
આપીએ છે. **ભેંસનું દહીં:**—રક્તપિત્ત-પ્રસાદન, ઉષ્ણ સ્નિગ્ધ, મધુર,
કફકારક તુ: અગ્નિપ્રદ, બળકર તથા શુક્રકારક છે અને પિત્ત, વાત તથા
[illegible] **બકરીનું દહીં:**—દીપન, પાચન, લઘુ, રુચિકર, ગરમ તથા

ફૂલડીનું ફૂલ—મધુર, ત્રણીકર, રૂક્ષ, શોષક, કિંચિત ખારું, દીપન, ભેદક અને ... તથા ઉષ્ણ છે અને મોહ, કફ, ... આનાહવાયુ, પ્રમેહ, ... મ, કામ, શ્વાસ, ઉદર તથા ... નાશ કરે છે. માનુંષ ફૂલ:—મધુર, ... વાયુ, ... તુરું, પાચક, દીપન, ... રુચિકર, ... અને ... છે. એ ... ઉપર ... માટે અને ... ઉપર આંખોમાં ... કુન્મ ... છે, અને નેત્રરોગ, અભિઘાત, ... તથા ... નાશ કરે ... ઉપયોગ:—(૧) ... ઉપર:—ઉતડીનું ફૂલ પાવું. (૨) કફ, ... અને ... ઉપર—... ફૂલ પાવું. (૩) ... ઉપર:—... ગરમ કરી ... નાખી ... ઉપર:—... ફૂલ ... લાભ છે ને ઉપર:—... ફૂલ ... [illegible]

૧૮—પેઠુઆન્તર.

[illegible]

૧૯—ઓરિઅલોર્ટી (ગોકળગાય).

[illegible]

[illegible] ગુણ:—રુચિકર, તુરૂં, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, શીતળ, પટલાદિ દોષનાશક, [illegible] વિષઘ્ન છે; અને કર્ણશળ, કફ, કંઠરોગ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ સમુદ્રફીણ અંગભંગ કરે છે. એટલા માટે તેનું શોધન કરવું. શોધન:—સમુદ્રફીણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) રતાંધળો અને અંધિર ઉપર.—સમુદ્રફીણ અને ખડીસાકરની ભુકી સવાર સાંજ આંખોમાં નાખવી; એથી અધિર, રતાંધળો, રતાશ, ગળ, કંડુ વગેરે વિકાર ત્વરિત દૂર થાય છે. કાનમાંના સણકા વગેરે ઉપર.—સમુદ્રફીણની વસ્ત્રગાળ ભુકી કાનમાં નાખવી તથા ઉપર સીંઆના રસ નાખવા. (૨) કર્ણસ્રાવ, વ્રણ અને ચિકટા ઉપર:—સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું. (૪) કંડૂ ઉપર:—સમુદ્રફીણ વાટી ચોપડવું.

૨૮—સર્પની કાંચળી.

જેને [illegible] છે એવા સર્પની કાંચળી ગુણકારી છે. સર્પની કાંચળી પુરૂષના [illegible] નાખવાથી તેને ઉપર લાગતી નથી. ઉપયોગ:—(૧) અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર.—સર્પની કાંચળી બાળી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૨) [illegible] પ્રસૂતિ થવા માટે:—સર્પની કાંચળી બાળી તેની ધૂણી આપવી. (૩) [illegible] ઉપર:—સર્પની કાંચળી અને અરીઠાની વડી કરી ઉપર બાંધવી; અથવા [illegible] [illegible] ગોળમાં ત્રણ દિવસ ભક્ષણ કરવી. (૪) ચામખીલ (મસ) ઉપર:—સર્પની કાંચળી પાણીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) ઉંદરના વિષ ઉપર:—[illegible] ની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી. (૬) વિષમ જ્વરાદિક ઉપર:—[illegible] નિગમ લીમ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, એનું [illegible] [illegible] આપવાં. એ રાક્ષસ અને ડાકિની એમનો પ્રતિબંધ [illegible]

૨૯ સસલાંનું લોહી.

ઉપયોગ:—[illegible] સુસી (સુજન) ઉપર:—સસલાના લોહીમાં [illegible] [illegible] તે ફૂલ સુજી થએલાં ભાગોને [illegible]

૩૦ સાબરશિંગ.

[illegible] સાંધિકીય અને વાયુએ અંગમાં [illegible]

ધોળી* અને ચળકતી રહી તો વિષ જેવી, મૃત્યુ, વ્યાધિ અને રોગને પેદા કરે છે. **અભ્રક સત્વપાતન:**—અભ્રકની ભુકી એક દિવસ કાંજીમાં અને એક દિવસ સુરણના રસમાં રાખવી. પછી કેળના કાંદાના રસની ભાવના આપવી અને ચોથે ભાગ ટંકણખાર ક્ષુદ્ર મત્સ્યમાં મેળવી, ભેંસના છાણમાં મુઠીઆં કરી સુકવી વસ્ત્રણમાં નાખી ખૂબ અગ્નિ કરવો: એટલે અભ્રકનું સત્વ પડશે. તે સર્વ મેળવી મિત્ર પંચકો (ઘી, મધ, ગુગળ, ચુંગ્ન, ટંકણખાર) મેળવી કુલડીમાં ઘાલી અગ્નિ કરવો; એટલે તેની કાંસા જેવી લગડી થશે. તે પારાને બાળવાને યોગ્ય છે અને સર્વ લોહ કરતાં ગુણોથી અધિક છે. **અભ્રકસત્વગુણ**—શીત, ત્રિદોષનાશક રસાયન, પુરૂષપણું ઉત્પન્ન કરનાર અને વયસ્થાપક છે. આ અભ્રકસત્વ જેવાં બીજા ઓષધે. ભૂમંડળમાં નથી. **અભ્રક દ્રાવણ:**—અભ્રક દ્રાવણ ભાગ્યોદય વિના કોઈ દિવસ સિદ્ધ થતું નથી, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. કોઇ ઠેકાણે ભાગ્યયોગે સિદ્ધ થયું હશે પણ જણાયું નથી (૧) ધાન્યાભ્રક લઇ અગથીઆનાં પાંદડાંના રસમાં મર્દન કરવો. પછી સુરણની અંદર ઘાલી માટીનો લેપ કરી ગોષ્ઠ (જાનવરોના વાડા) માં હાથભર ઉંડું એક મહિના સુધી પુરી રાખવું. પછી કહાડવાથી પારા જેવું પાતળું થશે. **અભ્રકભસ્મ અનુપાન:**—(૧) અભ્રકભસ્મ ...

થાય છે. પછી એને ખરલમાં નાખી ૧ આકડો, ૨ વડ, ૩ ગુંદર, એ ત્રણેનું દૂધ, ૪ કુંવાર પાઠાનો રસ, ૫ એરંડાનાં મૂળનો રસ, ૬ કડુ, ૭ મોથ, ૮ ... ૯ ભાંગ, ૧૦ ગોખરૂ, ૧૧ રિંગણી, ૧૨ સાલવણ, ૧૩ પિઠવણ, ૧૪ ધોળા સરસવ, ૧૫ ખરમંજરી (અઘેડો), ૧૬ વડવઇ, ૧૭ બકરાનું લોહી, ૧૮ મોરવેલ ૧૯ અરણી, ૨૦ ચિત્રક, ૨૧ ટીંબરૂ, ૨૨ હરડે, ૨૩ પરોળનો રસ, ૨૪ ગોખરૂ ૨૫ આમળાં, ૨૬ બહેડા, ૨૭ જળકુંભી, ૨૮ તાલિસપત્ર, ૨૯ મુસલી, ૩૦ અરડુસી, ૩૧ આસગંધ, ૩૨ અગથીયાનો રસ, ૩૩ ભાંગરો, ૩૪ કેળાનો ગર ૩૫ સાતોન, ૩૬ ધતુરો ૩૭ લોધર, ૩૮ દેવદાર, ૩૯ તુલસી, ૪૦ ... ૪૧ કાસુંદરો, ૪૨ મરી, ૪૩ દાડિમદાણાનો રસ, ૪૪ પીલુડી, ૪૫ શંખાવલી ૪૬ ગળછડ, ૪૭ નાગરવેલના પાંદડાંનો રસ, ૪૮ મુંડી ૪૯ બ્રાહ્મી, ૫૦ તુંસ ૫૧ ભારંગ, ૫૨ કુકડવેલ ૫૩ હાથો ૫૪ શિવલિંગી ૫૫ કડુવલ્લી, ૫૬ ... દાનો રસ, ૫૭ કડવા તુરીઆ ૫૮ ઉંદરકાની ૫૯ જવાસા, ૬૦ મત્સ્યાક્ષી, ... ૬૨ ૬૩ ... તલપણી ... ઘી ... દૂધ ૬૫ મધ (કોઈ કોઇ એ ... નો રસ ... સાથ ખરીઓખાર આકની, સાલવણ, નાગબલા, ... મહાબલા, શતાવરી ... નના જડનો રસ, ગાજર, ગર્જર, કુગળી, ... ઉંટકટુ, અમરવેલ, હિલમોચિકા, બુદ્ધિ પાતાળ ગરૂડી, જટામાસી, દહીં, ... એટલા ચીજો વધારે લેવાનું બતાવે છે.) એ ચોસઠ દવાઓના રસમાંથી એકેક દિવસ ઘુટી, સૂર્યના તાપે સુકવી ગજ અડાયા છાણામાં પુટ દેવી. એ પ્રમાણે ક્રમ. ૧૦ સાઠ વખત કુકવાથી સહસ્રપુટી અભ્રક ભસ્મ થાય છે.

*કાળા રંગની અભ્રક ભસ્મને સફેદ રંગની કરવી હોય તો જાંબુની અંતર છાલમાં તેને ખૂબ ઘુટી સંપુટમાં કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો.

ખરું અંબર મોંઘું વેચાય છે એટલે કેટલાક લોક બનાવટી પણ કરે છે. જે ખરું અંબર છે તેના બે ગાંગડા લઇ એક ઉપર એક ઘસવાથી, તે ગરમ થતાંજ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને લોહચુંબક જેવું આકર્ષણ કરે છે. દાંત નીચે ચાવવાથી થોડો અવાજ થાય છે પણ પીગળતું નથી; માત્ર નરમ થાય છે અને તેમાં થોડી ચીકાશ આવે છે. અંબરને દેવતામાં નાખવાથી તેના ધુમાડાની સુગંધી સારી આવે છે. અંબર સુગંધી પદાર્થમાં નખાય છે. **અંબરઃ**—ધાતુવર્ધક, તૃપ્તિકારક, પુષ્ટિકર, કામોત્તેજક, ઇંદ્રિયોને શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમ વિષયમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિવર્ધક, કોઠામાંની શરદી અને ગરમીની ઇજા દૂર કરનાર, જ્વાન તથા ઘરડાને હિતકારી છે. **ઉપયોગઃ—(૧) કંપવાયુ ઉપરઃ**—૧ ચણોઠીભાર અંબર મધની સાથે આપવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવાથી કંપવાયુ દૂર થાય છે; તેમજ તેથી કોઠામાંનો અને સાંધામાનો રોગ પણ દૂર થાય છે. **(૨) સ્થાવર જંગમ વિષ ઉપરઃ**—અંબર પાણીની સાથે આપવું. **(૩) વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપરઃ**—અંબરની ધૂણી આપવી તથા અંબર અને કસ્તૂરી થોડી ખાવા માટે પણ આપવી. **(૪) ક્ષીણતા ઉપરઃ**—અંબરનું ઘી સાકરમાં સેવન કરવું; એટલે ક્ષીણતા દૂર થઇ શરીર ઉપર તેજ આવે છે અને મગજ શાંત થાય છે.

૩—કપીલો.

કપીલો એ રંગે તામ્રવર્ણ હોઇ ઇંટના ભૂકા જેવો હોય છે. એ સુરત પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. **કપીલોઃ**—રેચક, તિખટ અને ઉષ્ણ છે; વ્રણ, કફ, ઉદરરસ, જં... અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) રેચ થવા માટે તથા પિત્તગુલ્મ ઉપરઃ**—મધમાં કપીલો ખરલ કરી આપવો એટલે રેચ થાય છે અને પિત્તગુલ્મ નિર્મૂળ થાય છે. **(૨) કૃમિ ઉપરઃ**—કપીલાચૂર્ણ અર્ધો તોલો ગોળ સાથે ખાવા આપવુ એટલે સંપૂર્ણ કૃમિનો નાશ થશે.

૪—કલઇ (કથીર).

શોધનઃ—કલઇ પાતળી કરી નગોડના રસમાં હળદરનુ ચૂર્ણ નાખી તેમાં રેડવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત રેડવુ એટલે શુદ્ધ થશે. કલઇ શરીર પર ઉડી આવે છે માટે ... સાચવીને રાખવી. **મારણઃ**—(૧) શુદ્ધ કરેલી કલઇ કઢાઇમાં ઘાલી ચૂલા ઉપર ... મૂકવી, અને નીચે દેવતા કરવો. કલઇ પાતળી થયા પછી તેમાં ચોથો ભાગ અ... રીનુ ચૂર્ણ નાખી આંબાના લાકડાથી જ્યા સુધી ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું. ... વારવાર થોડું થોડુ નાખતા જવુ. જ્યા સુધી કલઇની ભસ્મ થાય ... સુધી અંબેડીનું ચૂર્ણ નાખતા જવુ. પછી તે ભસ્મ એકત્ર કરી ઉપર કોડી... ... મારૂ ઢાંકણ કરી લાલ થાય ત્યા સુધી નીચે નીંવાગ્નિ કરવા અને ઠંડું થયા પછી કાઢી લેવુ. (૨) ... જવખારનુ ચૂર્ણ, શિલાજીત, અંબેડીની ભસ્મ અથવા આમળ... ... ચૂર્ણ, એ પ્રત્યેક કલઇને મારવાના પદાર્થ છે; એટલે એમાંના એક...

(કલ્પ) અરમના ગુણ—ગુદ તૈયાર કરેલી અંગઅરમ અગાર, ગીધ, ... રિશકર, બુદ્ધિપ્રદ, શીતળ, કાંતિકારક, જગનાશક, નીરોગતાકારક, ... કરનાર અને શૂળ તથા સંપૂર્ણ પ્રમેહનો નાશ કરે છે. અંગ ... ને ... માં પણ શુક્રાણ ... નથી. એ નિત્ય ૧ અગર ૨ ગુંજ ...

અંગનાં અનુપાનો:—(૧) મુખપાક માટે કપૂર સાથે. (૨) ... અથવા ... માં. (૩) પ્રમેહને માટે ... (૪) ... માટે ... માં. (૫) ... માટે ... [illegible]

[illegible]

૫ કાચલવણ (અંગારીઆર).

[illegible]

१२—गेरु.

गेरुने " सोनकाव अथवा सोनागेरु " पण कहे छे. शोधन—गेरु गायना दूधमां पलाळवाथी शुद्ध थाय छे किंवा किंचित् घी नाखी शेकवाथी शुद्ध थाय छे. गेरु—रक्तपित्त, रक्तविकार, कफ, उचकी तथा विषमज्वरनो नाश करे छे अने चक्षुष्य तथा [illegible] छे. उपयोगः—(१) उचकी उपरः—गेरुनुं चूर्ण मधमां आपवुं. (२) बाळक माटी खाय छे तेने माटेः—बाळकने गेरु खावा आपवा एटले वधेलुं पेट उतरी जई बाळक सशक्त थाय छे.

१३—गोपीचंदन.

गोपीचंदनने [illegible] माटी पण कहे छे. गोपीचंदननी उत्पत्ति [illegible] देश (काठीआवाडमां) थाय छे अने ए एक जातनी माटी छे. गोपीचंदननो [illegible] [illegible] होय छे. गोपीचंदनः—[illegible] रक्तविकार पित्त कफ अने प्रदरनो नाश करे छे बीजा गुण फटकडी जेवा छे. उपयोगः—(१) हीराकसीना विष उपर अने अन्नमां काचनी भूकी गई होय ते उपरः—गोपीचंदन घसी पावुं. (२) गरमीनी चांदीओ उपरः—गोपीचंदन घसी चोपडवुं. (३) बाळकोना माथा उपर पड आवे छे ते उपरः—गोपीचंदन घसी लेप करवो. (४) नहेर उपरः—गोपीचंदन [illegible] [illegible] फटकडी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाणे [illegible] [illegible] [illegible] बळतरा अने [illegible] उपरः गोपीचंदन [illegible] [illegible] [illegible] उपरः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

१४ गंधक.

[illegible]

તે લઇ તેને ત્રિસંધી, કુંવાર, ત્રિફળાં અને ભાંગરો એ પ્રત્યેકની બત્રીસ બત્રીસ [illegible]
નાખી આપવી તથા પ્રત્યેક ભાવનાને અગ્નિપુટ આપવા. પછી તેને ઉપર [illegible]
ઔષધીનો એક પુટ આપવો તથા એક પંચામૃત પુટ આપવો. ટંકું થયા પછી [illegible]
ખરલ કરી વાસણમાં ભરી રાખવું અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનવડે એ ગુંજ
આપવું. જસતની ભસ્મ ગાયના જુના ઘીમાં આપવાથી આંખોને હિતાવહ [illegible]
તાંબુલ આપવાથી પ્રમેહનાશક; અરણી (જયંતી) માં આપવાથી અગ્નિ વધારે [illegible]
તથા તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં આપવાથી ત્રિદોષનાશક છે. જસતનાં ફૂલ:—
જસત કડાઇમાં નાખી લોખંડની કડછીથી ઘુંટવું એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. [illegible]
જસતનાં ફૂલ કહે છે. **જસત ભસ્મ:**—તુરી, કડવી તથા શીતળ છે અને [illegible]
પિત્ત, પ્રમેહ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે તથા આંખોને હિતકારક છે. ઉપયોગ:—
(૧) આંખો ઉપર છારી આવે છે તેને માટે:—જસતનાં ફૂલ અને ખડીમાકડી
સારો ખરલ કરી તે ભૂકી રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ આંખમાં આંજવી કિંવા ૧ [illegible]
ફટકડી અને તેનો ચોથો હિસ્સો જસતનાં ફૂલનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી ૨ [illegible]
લઇ તેમાં ૧૧ તોલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત પીચકારીવડે આંખમાં નાંખવું
એટલે આવેલી આંખો, ગળ, પિયા અને લાલીની શાંતિ થાય છે. (૨) ધુપર
(ફૂલ), છારી, આવેલી આંખો વગેરે નેત્રરોગ ઉપર:—જસતનાં ફૂલ, [illegible]
કાથો તથા ફટકડી એ સમભાગ અને અષ્ટમાંશ મોરથુથુનો ખરલ કરી દિવસે [illegible]
રાત્રે આંખમાં આંજવું.

૧૯—પાટીઓ ટંકણખાર.

કેટલાંક તળાવોમાં આ ક્ષાર પાણી સુકાઇ ગયા પછી એકઠો થયેલો [illegible]
એને "સ્વાહાગી" પણ કહે છે. **શોધન:**—ટંકણખાર ગાયના છાણમાં રાખી [illegible]
ઘોર નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. કિંવા ટંકણખાર ફુલાવવો એટલે શુદ્ધ [illegible]
છે. **ટંકણખાર:**—અગ્નિકારક સોના રૂપાને શુદ્ધ કરનાર, સારક તથા ત્રિ[illegible]

તેમાં દશમો ભાગ મનશીલ નાખી કુંવારના પાડાના રસનો પુટ આપવો. [illegible]
કાચા ભાગના [illegible] પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે તે શુદ્ધ શની થાય છે.
ત્રિફળા સાથે ગોળી [illegible] ૪ પ્રમાણે આપવી. તેના ગુણ:—ગોળી એક સવારે [illegible]
એક સાંજે આપવી તો વીર્ય વૃદ્ધિ થાય, બળવાન થાય, મહાકામી થાય, [illegible]
કામ, શ્વાસ [illegible] હરસ રોગ જાય. ૧૮ પ્રકારના પ્રમેહ. દાહ. જ્વર અને ઉદર[illegible]
જાય, વીર્યસ્તંભન થાય તેમજ મસ્તકરોગ, વાતપિત્ત. સન્નિપાત. રોમાંચ, [illegible]
કોઢ, મૂત્રરોગ, [illegible] પાંડુરોગ પિત્તમ્ કટિરોગ, બાળકના સર્વ [illegible]
વિષમ જ્વર, [illegible] [illegible] [illegible] કર્ણરોગ, નેત્રરોગ (અંજન
વાથી) આદિ [illegible] રોગો જાય. તેજ [illegible] નહિ સ્ત્રીઓના [illegible]
તો [illegible] જાય તથા પુરુષ [illegible] તો ધ્રુપસ્રાવ જાય. આંખ ઉઘડી
[illegible] તો ઉઘડે અને ચન્દ્રમાસમાન જ્યોત થાય એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્[illegible]
લખેલું છે

૨૧–તાંબુ.

શોધન.—ઉલટી, ભ્રાંતિ, ગ્લાનિ, દાહ, ગળા, કંડુ, રેચ અને વીર્યનાશ, એ તાંબાના આઠ દોષ છે; એટલા માટે એનું શોધન કરવું જોઈએ. શોધન—૧ ગોમૂત્રમા આમલી અને મીઠું નાખી તેમા તાંબાના પતરાં અગ્નિ ઉપર પકવી [illegible] શીંજવવા, એટલે તાંબુ આઠ શુદ્ધ થાય છે. ૨) તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર અને [illegible] ગટામા શુદ્ધ કરેલું તાંબુ લઈ, તેના આઠ દોષ જવા માટે પ્રાચીન પુરુષોએ [illegible] શોધન કરેલું છે. ૩ એવી રીતે ૬ ગુટીઓ. આકડાનું દૂધ અને મીઠું એ [illegible] એકત્ર ખરલ કરી ત કક્કડ તાંબાના પતરાંને લેપ કરવો તથા અગ્નિ [illegible] તપાવી નગોડના રસમા [illegible] એટલે તાંબાની શુદ્ધિ થાય છે. મારણ— (૧) નાના નાના અને ત વાળા પાતળા એવા તાંબાના પતરા કરી તેમને [illegible] રસમા નાખી ત્રણ દિવસ પછી [illegible] અગ્નિ કરી [illegible]; પછી તે [illegible] કરી તેનો ચતુર્થાંશ ભાગ [illegible], બન્ને ખરલમા નાખી લીંબુના રસમાં એક [illegible] ખરલ કરી, તે પતરા ખરલમાંથી કાઢી, તેની [illegible] એક ગોળો કરવો. પછી [illegible] લીંબુના રસમા ઘુંટી તેનો ત પતરાને લેપ કરી એક ગોળો [illegible] આમલી અથવા [illegible], એમાંથી એક વનસ્પતિ લઈ [illegible] લેપ કરી માટલામા તે ગોળો મૂકી તે ઉપર [illegible] કાઢી [illegible] માટલાના [illegible] નાખી [illegible] માટલાના મોઢાને બંધ કરી, તે માટલું [illegible] અગ્નિ [illegible] એક દિવસ [illegible]

[illegible]

તથા ગોળ, ગુગળ, માજીફળ, ઉન, ટંકણખાર, સાજીખાર, મધ, ચણોઠી, ... પર, લાખ અને ઘી એકત્ર મેળવી અધોમુખ યંત્રમાં ઘાલી ફુંકવું; એટલે મયૂર પિચ્છ અને અળશીયાનું તામ્ર થાય છે: તેમજ નાનો અળશીયું લઇ ગોમયમાં ... કરી કુલડીમાં ઘાલી ફુંકવાથી તાંબુ ઉત્પન્ન થાય છે. ભૂનાગ અને મયૂરપિચ્છનાં સત્વોનો ગુણ:—શીત, સંપૂર્ણ કોઢ, વ્રણ તથા સ્થાવર, જંગમ વિષનો નાશ કરે છે: અને પારાને યોગ કરવાથી તે અગ્નિમાં સ્થિર રહે છે. તામ્રભસ્મનાં અનુપાનો:—એક ચણોઠીભાર નિત્ય આપવી. (૧) શ્વાસ કાસને માટે મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૨) પિત્ત ઉપર સાકરમાં. (૩) વિષમજ્વર ઉપર મરી અને તુળસીના રસમાં. (૪) વાતગુલ્મ ઉપર હીંગમાં. (૫) ઉદરરોગ ઉપર ગુગળમાં સાત દિવસ આપવી. (૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર હળદર અને મધમાં. (૭) પથરી ઉપર જવખારમાં. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર મરી અને લવંગનું ચૂર્ણ નાખી સુરણના રસમાં. (૯) સંગ્રહણી અને વાતપ્રમેહ ઉપર ગળોનું સત્વ, અજમો, સાકર અને મધમાં. (૧૦) પુષ્ટતા માટે મધ, સાકર અને ઘીમાં આપવી. એ ઉપર પથ્ય—ખાટા અને તેલકટ પદાર્થો વર્જ્ય કરવા.

૨૨—દગડી પાષાણભેદ.

આ એક પત્થરની જાત છે. એ જીભને લગાડવાથી ચિકટાય છે. એમાં ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. પાષાણભેદ:—હિમ, સ્વાદુ તથા ઉષ્ણ છે અને પ્રમેહ, મૂત્રરોધ, અશ્મરી, વ્રણ, પિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ— (૧) પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર:—૩ માસા પાષાણભેદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) ગરમીએ શિશ્ન સુજ્યું હોય તો:—પાષાણભેદ, મનશીલ અને ... મોરથુથુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. (૩) કમરદુખી, અસ્થિભંગ, ઉરઃક્ષત વ્રણ અને ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:—પાષાણભેદ ગાયના દૂધમા આપવો. (૪) ... ઉપર:—બિલામા અને પાષાણભેદનો લેપ કરવો. (૫) પ્રદર ઉપર:—પાષાણભેદ અને રાળખજુરનુ ચૂર્ણ ઘી—સાકરમા આપવુ

૨૩—ધૂંવાસ.

ચૂલા ઉપર જમાડવાં જ કાજળ એકઠું થાય છે તેને "ધૂંવાસ" કહે ... ઉપયોગ:— (૧) આધાશીશું, સોજો ઇત્યાદિ ઉપર:—ધુંવાસ, ગોળ ... ચૂનો ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) આંખો આવે છે તેને માટે:—ધુંવાસ ગોળ અને ચૂનાની લમણા ઉપર બે પટી લગાવવી. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—ધુંવાસ હળદીમાં અથવા ઘીમાં ખરલ કરી મસાને લેપ કરવો અને તેના ... વનસ્પતિ જાબુનો શેક કરવો.

૨૪—નવસાગર (નવસાર).

નવસાગરની ક્ષારમાં ગણના છે. એ માણસની વિષ્ઠાથી અને મુતરી ... થાય છે તેમજ અન્ય પ્રકારે પણ તૈયાર થાય છે. એ ધોળો અને ...

[illegible]

૨૦—ભેંસનું છાણ.

[illegible]

૨૧—મધ.

[illegible]

વાળાંના ચૂર્ણને ગુલાબજળના ૨૭ પુટ આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. * એ
લેવાનું પ્રમાણ ૨ ગુંજ છે. **પ્રવાલ ભસ્મનાં અનુપાનો (૧)** ઉર્ણુક્ષય
કાસ, શ્વાસ, હેડકી તથા કોષ્ઠગત વાયુ વગેરે રોગોમાં મધ અને હરડેમાં
આપવી. (૨) **તાવ ઉપર:**—કરિયાતું, કડુ અને હરડેમાં આપવી. (૩)
પિત્ત ઉપર:—દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૪) **ધાતુક્ષય ઉપર:**—પોઇં
કેળામાં. (૫) **કૃશતા ઉપર:**—પાનમાં. (૬) **તણખીયા પ્રમેહ ઉપર:**—
ચોખાના ધોવરામણ અને સાકરમાં અથવા ત્રિફળાં અને મધમાં. (૭) ધાતુ
પુષ્ટિને માટે ઘી સાકરમાં. (૮) **પ્રદર ઉપર:**—ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમાં. (૯)
વાયુ ઉપર:—તુળસીનો રસ તથા મધ અને સાકરમાં (૧૦) પિત્તાશ
ઉપર:—આદુનો રસ અને સાકરમાં. (૧૧) **રતાંધળા ઉપર:**—ક્રિમ
લીંડીઓ તુળસીના રસમાં ઘસી તેમાં ભસ્મ નાખી અંજન કરવું. (૧૨) અગ્નિ
ભંગ અને સંધિભંગ ઉપર પ્રવાલ ભસ્મ મધમાં આપવી. (૧૩) પિત્તભ્રમ
અને **ભ્રમ ઉપર:**—આમળાના મુરબ્બામાં ઘી અને સાકર નાખી તેમાં આપવી
(૧૪) **ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપર:**—ઘી અને મધમાં. (૧૫) કફ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર
ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં. (૧૬) **ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:**—નારં
જના રસમાં. (૧૭) **ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં સાક
નાખી તેમાં આપવી. (૧૮) **દાહ ઉપર:**—વંશલોચન અને સાકરમાં (૧૯)
ઉષ્ણુના, દાહ અને **ઇંદ્રિયની બળતરા ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં ઘી
અને સાકર નાખી આપવી. (૨૦) **આંખોમાંની ગરમી** અને શરીર
ઉપરની સુકી ખસ ઉપર:—ઘી અને સાકરમાં અથવા ધારોષ્ણ દૂધમાં સાક
નાખી આપવી. (૨૧) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**—બદામની ખીરમાં આપવી. ખીર
કરવાનો પ્રકાર:—બદામ દશ બાર લઇ તે ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી છો
તેના ફોતરાં કાઢી વાટવાં અને વાટેલ બદામનું દૂધ લઇ તેમાં બે તોલા સાક
નાખવી, અને તેમાં વાલભર પ્રવાલભસ્મ નાખી આપવી. એટલે મસ્તકશૂળ
પિત્તવિકાર અને નેત્રનમથી નાક [illegible] થઇ આવતો [illegible] બંધ થાય તથા [illegible]
વધે છે. (૨૨) **પિત્તોદ્ભવ પાંડુ ઉપર:**—પ્રવાલભસ્મ ઘી સાકરમાં આપવી.
પથ્ય:—સપૂર્ણ પિત્તકારક [illegible]

૨૬—પાણીશોક

એ એક પ્રકારનો રોગ છે. એનો રંગ વાળા હોય છે એનાથી [illegible]
પાણી વાટ છે **બળમાં પાણી આવતું** હોય તો પાણીશોક સમજવો.

૨૭—પાપડીઓ ખારો (સજ્જીખારો)

પાપડખારની ઉત્પત્તિ સિંધ અને કચ્છ દેશમાં થાય છે. એનો રંગ [illegible]
હોય છે. **પાપડખાર:**—એ ગુણમાં જવખાર જેવો છે. **ઉપયોગ:**—૧

* પરવાળાં ૪ તોલા લઇ આકડાના દૂધના ૭ લઘુપુટ આપી ફેરી [illegible]
તેમાં કપડમટી કરી ગજપુટમાં અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય
એમ એક જૈન ગ્રંથમાં લખ્યું છે.

પારાના મળનો કુંવાર નાશ કરે છે તથા ત્રિફળાં દાહ નાશ કરે છે. ચિત્રકમાં .
વિષ નાશ કરે છે એટલા માટે પ્રયત્ન વડે મિશ્રિત પારો, એકેકના રસમાં સાત
સાત વખત મર્દન કરવો; એટલે મૂર્છિત પારો શલ્યદોષ છે. કંચુક નિર્મોક:—
કુંવાર, ચિત્રક, રાતી રાઈ, રીંગણી અને ત્રિફળાંનો કાઢો કરી, તેમાં ત્રણ દિવસ
પારો મર્દન કરવો; એટલે સપ્તકંચુકોથી મુક્ત થાય છે. ઉત્થાપન:—પારો લીંબુના
રસમાં નાખી ગરમીમાં રાખી ઘુંટવો તથા સુકાયા પછી ડમરુયંત્રમાં ઊર્ધ્વ પાતન
કરવું. ઊર્ધ્વ પાતન:—ત્રણ ભાગ પારો અને એક ભાગ રાડનું ચૂર્ણ, એ ત્રિવિધ
લીંબુના રસમાં નાખી ગોળો થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું; તથા ડમરુયંત્રમાં ચાર પહોર
મધ્યમાગ્નિ આપવો અને યુક્તિએ ઉપરના વાસણને લાગેલો પારો કાઢી લેવો.
અધઃપાતન:—પારો, ત્રિફળાં, ચિત્રક, મરગવો, મીઠું અને રાઇ એ સર્વ એકત્ર કરી
ખરલ કરવો. પારો તેમાં મળી ગયા પછી ડમરુયંત્રનાં બે પાત્રો લઈ ઉપરના પાત્રને
લેપ કરવો. નીચેના વાસણમાં પાણી નાખવું તથા સંધિ લેપ કરી જમીનમાં પુરવું
અને ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે પારો નીચેના પાણીવાળા વાસણમાં એકઠો થાય છે.
નિર્યક્પાતન:—બે ઓરકુલા (ઘડિઆ) જેવી માટલી લઇ, એકમાં પારો અને
એકમાં પાણી નાખી અતરપટ કરી જોડી દેવાં તથા સંધિલેપ કરી, પારો જેમાં
નાખેલો છે એ માટલાને ચૂલા ઉપર આડું યુક્તિએ રાખી તે નીચે અગ્નિ કરવો
એટલે પારો પાણીમાં પ્રવેશ કરે છે. બોધન:—પૂર્વોક્ત પ્રકારોએ શોધિત પારો
પંઢ થાય છે, વાસ્તે તેની શક્તિ વધારવા માટે ભુર્જપત્ર, સિંધવ તથા પાણીમાં
પચન કરવો. નિયમન:—મોટી મુ ગમવેલ (સર્પાક્ષી), આમલી, વાંઝણી કોડી, ભાંગરો
નાગરમોથ અને ધંતુરાના રસમાં કિંવા કાઢામાં એક દિવસ મંદાગ્નિ ઉપર પચન
કરવાથી નિયમવડે સ્થિર થાય છે. સંદીપન:—હિરાકસી અને પંચ લવણ લઇ તે
ઉપર વારંવાર લીંબુનો રસ નાખવો; પછી સિંધવના ગાંગડાને કોરી તેમાં સિંધવ પુર
પારો નાખી તે ઉપર પૂર્વોક્ત સિંધવ અને લીંબુ લગાવી, તે ઉપર આઠ આંગળ માટી
ચોપડવી. પછી રાઇ, મરી, મરગવો અને કડવા મરગવાના બિયાં તથા ટંકણખાર
એકત્ર વાટી કાંજીમાં મેળવી તે કાંજીમાં દોલાયંત્રવડે ત્રણ દિવસ પચન કરવો; એટલે
તે પારાના બાકીના સંસ્કારમાં દીપન થાય છે. અનુવાસન:—દીપન કરેલો પારો
જસતના કિંવા પથ્થરના પાત્રમાં લીંબુના રસમાં નાખી એક દિવસ ગરમીમાં રાખવો.
મુખોત્પાદન:—(૧) વગડાઉ ગુરીઆમાં ત્રણ દિવસ પારો નાખી રાખવો, એટલે
તેને મુખ થાય છે. તે ગંધક, સુવર્ણ અને અભ્રકસત્વને ક્ષણમાં ભક્ષણ કરે છે.
(૨) આકડો, થોર, ધતૂરો, કળલાવી, કરેણ, ચણોઠી અને અફીણ. એ સાત ઉપ
વિષમાંથી એકેકને લઇને પારામાં સાત દિવસ ખરલ કરી ધોવો. પછી બીજામાં
૭ દિવસ ખરલ કરી ધોવો. એવી રીતે જુદાં જુદાં બધાંઓ સાથે ધોવો. એમ
કરવાથી પારાને પક્ષચ્છેદન થાય છે; એટલે તે ઉડી જતો નથી અને તેને મુખ થઈ
તે સ્વર્ણાદિ ધાતુનો ગ્રાસ કરે છે. (૩) બીરબહોટી (નાગાગાય) લાવી તેમાં લીંબુનો
રસ અને સિંધવ મેળવી પારાનો ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો. એટલે પારાને મુખ
ફૂટે છે. અભ્રક:—પારાની શક્તિ વધવા માટે ગંધકાદિ પદાર્થ પારામાં પચાવ

પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે પારો ઉપર જઇ ચોટે છે, તે શુદ્ધ જાણવો. તેને સર્વે કામમાં યોજવો. **પારદબન્ધન:**—(૧) પારો, કેળના કાંદાનો રસ, આકડો, થેર, બકામલીબડી, કંચુકશાક, નાગરમોથ, ગોમૂત્ર, સ્ત્રીનું દૂધ, મત્સ્યાક્ષી અને ક્ષીર-ચ્ચીના (પીલુડીના) દૂધમાં અને રસમાં ઘુંટવાથી પુનઃ ઉડતો નથી. ખેચરી ગુટિ-ત્રણ ટાંક (પૈસાભાર) શુદ્ધ પારો લઈ કાળા ધંતુરાનાં બિયાંના ૮ તોલા તેલમાં સાત દિવસ ખરલ કરવો; કે જ્યાં સુધી તેનું જલોકારૂપ થશે. પછી અડદના લોટની તેની દીવેટ કરી સાગી સુતળીએ બાંધી તડકામાં સુકવવી; અને (રાવણના મૂળ) સરસીઆનું તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી તથા ઉતારી શીતળ જ્યારે મુદ્રી કડી થયા પછી તે કાઢી લેવી. તે દૂધ ભરેલા વાસણમાં નાખવી. જ્યારે સંપૂર્ણ દૂધ સુકાઇ ગુટિકા રહે ત્યારે તે લઇ વાગોળ પશુના મુખમાં ઘાલવી. એથી અંગને આગ થઇ તે મરે છે: અને આ ગુટિકા જે મુખમાં રાખશે તેને ક્ષુધા વ્યાકુળ કરશે; તેના દેહ ઉપર સ્થિતિ રહેવાની નહિ. જો એ ગુટિકા પેટમાં ઉતરે તો તે મરશે. તે ગોળી મ્હોડામાં એક પહોર રાખવાથી સો યોજન જવાની શક્તિ આવે છે: અને સો સ્ત્રીઓથી ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે. એ વીર્યસ્તંભન કરનારી છે. આ ગોળી મ્હોડામાં એક પહોર રાખવાથી મુખરોગ તથા બીજા મુખ અને દાંતને ઉપદ્રવ કરનાર રોગ અને જીહ્વા, તાલુ, કંઠરોગ, ઉપજીહ્વા, અધિ-જીહ્વા, હૃદ્રોગ અને પીનસ ઇત્યાદિકોનો નાશ કરે છે. અન્ય ગુટિકા:—પારો ધંતુરાના તેલમાં સાત દિવસ મર્દન કરવો એટલે વિષ નાશ થાય છે; પછી ગંધક ત્રણ ભાગ લઇ ધંતુરાના તેલમાં ખરલ કરી તેની કુલડી કરવી; તેમાં પારો નાખી મ્હોડું બંધ કરવું. પછી સાત કપડમાટી કરી તે ગોળો સુકવવો. પુનઃ મુનિક પત્રવડે સાત વખત લીટાળી ઉપરથી છાણે લીંપી તે ગોળાની પૂજા કરી તથા ... હાથ ખાડો કરી તેમાં છાણા નાખી તેમાં ગોળો મૂકી પુટ આપવો. શીતળ થયા પછી કાઢવો તથા તેમાંની કૌતુક દેખાડનારી ગુટિકા લેવી. તે ગુટિકા મ્હોડામાં રાખવા આપવાથી રોગ નાશ થાય છે તથા સુખ થાય છે. જ્યાં સુધી મ્હોડામાં ગુટિકા છે ત્યાં સુધી વીર્યપાત થતો નથી. અને **પારદ બન્ધન:**—પારો બાંધવા વિષે ઔષધીનું વીર્ય અચિંત્ય છે. એવી ક્રિયા, મંત્ર અને વિજ્ઞાન એવું બનાવ પારો બંધાય છે. તે શુષ્ક, ક્ષાર, મુક્ત, ... ના, જલ તથા પ્રસન્ન એવા છ પ્રકારનો છે. કાકચંડેશ્વર ગ્રંથમાં પારદબંધન ... ૨૪ વલ્લી કહેલી છે. તે આ પ્રમાણે—૧. જે વલ્લી ધોળી અને રાતી ... મળી બે પ્રકારની છે જેને શુક્લપક્ષમાં પંદર પાંદડાં આવે છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં તે ખરી પડે છે તેને સોમવલ્લી કહે છે. તે પૂર્ણિમાને દિવસે પારો બાંધવા ... ક્રિયા રસાયન માટે લેવી. ૨. જલપદ્મિની જેવી વનમાં થનારી સ્થલપદ્મિની ૩. જેનું અંગ મકોડાએ ચિત્રિત હોય છે અને જે અજગર જેવી દેખાય છે તથા જે રસભરી હોય જેને પાંદડાં થોડાં હોય છે તે અજગરી. ૪. જે ... જેવી રસભરી હોય અલ્પ પાંદડાંની હોય તેને ચતુષ્ક કાંડ (માનરી) ... પારો બંધન કરનારી છે. ૫. જેનો આકાર કુકરના જેવો હોય છે ...

પહોર અગ્નિ કરવો: એટલે પારો ઉપર જઈ ચોટે છે, તે શુદ્ધ જાણવો. તેને યોગ્ય કામમાં યોજવો. પારદસ્તંભન:—(૧) પારો, કેળના કાંદાનો રસ, આદુ, [illegible] બકામસીંબડી, કચુકશાક, નાગરમોથ, ગોમૂત્ર, સ્ત્રીનું દૂધ, મરસાડી અને [illegible] ના (પીલુડીના) દૂધમાં અને રસમાં ઘુંટવાથી પુનઃ ઉડતો નથી. બેચરી ગુટિ[illegible] ટાંક (પૈસાભાર) શુદ્ધ પારો લઈ કાળા ધંતુરાનાં બિયાંના ૮ તોલા તેલ[illegible] સાત દિવસ ખરલ કરવો. કે જ્યાં સુધી તેનું જલૌકારૂપ થશે. પછી [illegible] તેની ટીકડી કરી સારી સુતળીએ બાંધી તડકામાં સુકવવી; અને (રાતમાં [illegible] મરચીઆનું તેલ બાળી ત ઉપર પચન કરી તથા ઉતારી શીતળ [illegible] ડી થયા પછી ત [illegible] લેવી. તે દૂધ ભરેલા વાસણમાં નાખવી. જ્યારે [illegible] દૂધ સુકાય [illegible] ત્યારે તે [illegible] પશુના મુખમાં ઘાલવી. એથી [illegible] અને [illegible] અને આ ગુટિકા જે મુખમાં રાખશે તેને [illegible] કરશે; તેના દેહ ઉપર [illegible] નહિ. જો એ ગુટિકા પેટમાં [illegible] ના તે મરશે. તે ગોળી મોંઢામાં એક પહોર રાખવાથી સો યોજન જવાની [illegible] છે અને [illegible] ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે. એ [illegible] કરનારી છે. આ ગોળી મોંઢામાં એક પહોર રાખવાથી મુખરોગ તથા [illegible] દાંતને ઉપદ્રવ કરનાર રોગ અને [illegible], તાળુ કંઠરોગ ઉપજતા [illegible], [illegible] નાશ કરે છે. અન્ય ગુટિકા—[illegible] તેલમાં સાત દિવસ મર્દન કરવા અંદરે [illegible] નાશ થાય છે; પછી [illegible] [illegible] ખરલ કરી તેની કુલડી કરવી; તેમાં પારો [illegible] [illegible] ગોળો સુકવવો. પુન: અગ્નિ [illegible]

[illegible]

પગેર અગ્નિ કરવો: એટલે પારો ઉપર જ્યાં ચોટે છે, તે શુદ્ધ જાણવો. તેને કામમાં યોજવો. પારદબંધન:—(૧) પારો, કેળના કાંદાનો રસ, આદુ, કે. [illegible] કુચુકશાક, નાગરમોથ, ગોમૂત્ર, સ્ત્રીનું દૂધ, મત્સ્યાક્ષી અને [illegible] (પીપુડીના) દૂધમાં અને રસમાં ઘુંટવાથી પુનઃ ઉડતો નથી. એવી ગુટિકા [illegible] ટાંક (પિંગાભાર) શુદ્ધ પારો [illegible] કાળા ધંતૂરાનાં બિયાંના ૮ તોલા તેલ [illegible] ખરલ કરવો. કે જ્યાં સુધી તેનું જલૌકારૂપ થશે. પછી [illegible] રીતે કરી [illegible] નાખી તડકામાં સુકવવી; અને [illegible] ઉપર પચન કરી તથા ઉતારી શીતળ [illegible] ઘથા [illegible] લેવી. તે દૂધ ભરેલા વાસણમાં નાખવી. જ્યારે [illegible] સુધાર [illegible] લઈ વાગોળ પશુના મુખમાં ઘાલવી. એવી જે [illegible] અને આ ગુટિકા જે મુખમાં રાખશે તેને [illegible] કરશે, તેના દેહ ઉપર સ્થિતિ રહેવાની નહિ. જો એ ગુટિકા પેટમાં [illegible] ન તે મરશે. તે [illegible] એક પહોર રાખવાથી આ યોજન જવાની [illegible] છે [illegible] ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે. એ [illegible] કરનારી છે. આ [illegible] એક પહોર રાખવાથી મુખરોગ તથા [illegible] ઉપદ્રવ કરનાર [illegible] અને જીભના, તાલુ કંઠરોગ, ઉપજીહ્વા [illegible] જીભના, [illegible] નાશ કરે છે. અન્ય ગુટિકા:— [illegible] નાશ થાય છે; પછી [illegible] કરી તેની ગુટિકા કરવી; તેમાં પારો [illegible] [illegible] મુકવો. પુનઃ [illegible] નથી. તે [illegible] થાય છે [illegible] નથી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible]

છે અને જેનો ગુંદ સ્નેહયુક્ત હોય છે તથા જેનો કંદ આકારે હાથીદાંત જેવો હોય છે અને જાસુંદીના જેવાં ફૂલ આવે છે, અને જે પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે અને જેના કાંદામાંથી દૂધ આવે છે તથા જેનાં પાંદડાં ગાયના સ્તન જેવાં હોય છે, તે ગોષ્ઠાંગી. ૨૯. જેને ત્રણ ફળ આવે છે અને રાતાં ટપકાં હોય છે, અને જેનાં પાંદડાં લીલાં હોઈ રસ રાતો નીકળે છે, તેને ખદિરપત્રી એમ કહે છે. ૩૦. જે તૃણનાં મૂળ રાત્રે ચળકે છે અને તેથી કરી પર્વત સળગેલા જેવો જણાય છે તે તૃણો પારદબંધક છે. * ૩૧. જે પથરાએલી વેલ હોય લાલ હોય કે તેને રક્તવલ્લી કહે છે. ૩૨. જેના કંદને ગુંદ આવે છે તે બ્રહ્મદંડી એ પારદબંધન કરવાને શ્રેષ્ઠ છે. ૩૩. જેને પાંદડાં ન હોઈ મધ જેવો વાસ આવે છે તે મધુતૃષ્ણા. ૩૪. જેનો કંદ કમળકંદ જેવો અને રસવાળો, તે હેમપદ્મકંદી. ૩૫. જે રસ સહિત હોઈ કાષ્ઠ પીળાં તથા ફૂલ પણ પીળાં તે હેમ[illegible] દંડી. ૩૬. જે લાલ વેલ હોઈ પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં તે વિજયા. ૩૭. જે ધોળી અને પથરાએલી તથા રસ સહિત અને આઢકી (તુવેર)નાં પાંદડાં જેવાં જેનાં પાંદડાં હોય છે તે અજયા. ૩૮. પાંદડાં જેનાં ત્રિકોણાકૃતિ હોય ચિત્રવર્ણ હોય છે અને જે વેલ છે અને જેનો રસ તીખો અને કડવો હોય છે, તે જયા. ૩૯. જેને ચંદન જેવી સુગંધ આવી પાંદડાં મોરના ગળાના રંગ જેવાં હોય છે તેને નલી કહે છે. ૪૦. જે રસવાળી હોઈ જેનાં મળ કડવાં અને મીઠાં જેવી ગંધ વાળી તથા ફૂલ આરક્ત હોય છે, તે દંડી એ ત્રિલોહમાં વેષ્ટન કરી મુખમાં રાખવી. ૪૧. જે વેલ રસસહિત હોય છે તથા જેનાં પાંદડાં સરગવાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, તે કીટમારી (કીડામાર). ૪૨. વૃક્ષ ઉપર ચઢનારી, રસવાળી હોઈ ધોળી દુધી જેવી હોય છે, તે તુમ્બિકા. ૪૩. જે રસવાળી હોઈ ભૂમિગર્ભ જેવી હોય છે, તેને કદ્રુતુંબી કહે છે. ૪૪. મયૂરશિખા, એ પારાને બંધન કરનારી છે. ૪૫ જેનાં મૂળા જેવાં પાંદડાં અને રંગે પીળી હોઇ રસ લાલ નીકળે છે અને ફૂલ પીળાં હોય છે, તે હેમલતા. ૪૬. જેનાં પાંદડાં ધોળા એરંડ જેવાં હોય છે અને ફૂલ તુંબડી (તુમ્બિકા) જેવાં હોય છે તે અસુરી. ૪૭. જે વેલ હોઇ પાંદડાં માનવીણનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, તે સમપર્ણી. ૪૮. જેનાં પાંદડાં તલવાર જેવાં હોઈ જે રસયુક્ત હોય તે ગોમારી. ૪૯. પીતક્ષીરિ, એ દિવ્ય હોઈ પારાને બંધન કરે છે. ૫૦. જે વેલ ત્રિદળ હોય છે, તે વ્યાઘ્રપાદલતા. ૫૧. જે કોયમી જેવી હોઇ ત્રિદળ હોય છે અને ફૂલ પીળાં આવે છે તે ધનુર્વલ્લી. ૫૨. જે ધણી ન પ્રસરનારી, મહાવીર્યવાન, દિવ્ય ઔષધી છે તેને ત્રિશૂળી કહે છે. ૫૩. જે વેલો હોઈ, જેને પાંદડાં ત્રણ ત્રણ તથા લાલ હોય છે તે ત્રિદંડી. ૫૪. જે રસ આપનારી હોઈ જેને ફૂલ પીળાં આવે છે તથા આકાર શીંગડા જેવો. તે શૃંગાર ભાજી. ૫૫. જે રસવાળી હોઈ જેને મરી જેવા કાંટા આવે છે તથા જેનાં મૂળમાં કંદ હોય છે, તે વજરનાભવલ્લી. ૫૬. જે અગ્નિ [illegible]

* ભમિરાના સંબંધમાં પણ લોકો આવીજ પીછાણ બતાવે છે. શું તે આજ વનસ્પતિ હશે કે બીજી ?

બધો ગંધક દૂધમાં પડે. તે ઠરીને થયા પછી કાઢી ધોવો અને સુકવવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત જુદા જુદા દૂધમાં શોધવો; એટલે ભક્ષણ કરવાને તથા યોગમાં નાંખવાને શુદ્ધ થાય છે. ગંધકઃ—રસાયન, મધુર તથા પાકકાળે કડવો છેઃ અને ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, પાચક, આમનો શોષક તથા પાડનાર, પારદને વીર્ય આપનારો તથા તેનું સત્વ પારદજારક છે. અને કંડૂ, કુષ્ટ, વિસર્પ, ખસ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ગંધકનાં અનુપાનોઃ—ચાર માસા શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં સેવન કરવાથી ક્ષયવિકાર, વાતવિકાર, પિત્ત, વિષ, કમળો અને કોઢનો નાશ થાય છેઃ તથા કામવૃદ્ધિ કરી નેત્રરોગને દૂર કરે છે. આ ત્રિફળાં, ઘી અને ભાંગરાના રસમાં આપવાથી નેત્ર સારાં થાય છે. રોગનાશ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ચાર માસા ગંધક અને દૂધ એક મહિનો લેવાથી વીર્ય અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છેઃ અને ૬ મહિના લેવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ થાય છે તથા દિવ્ય દૃષ્ટિ થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે. ગંધકઃ—કેળામાં ત્વગ્દોષનાશક છે, ચિત્રકમાં બળદાયક છે, ક્ષયકાસ ઉપર અરડૂસીના કાઢામાં મહાગ્નિ ઉપર તથા સંપૂર્ણ રૂપ્ય વિકારો ઉપર ત્રિફળાંના કાઢામાં આપવો. ઉપયોગઃ—(૧) ખસ ઉપરઃ—ગંધક કોળામાં અથવા કેળામાં ખાવા આપવો એટલે સવ ખસ બહાર પડે છે. વળી સાંજે બેસતું ઊભું શરીરે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. બીજો પ્રકારઃ—(૨) શુદ્ધ ગંધક ઘીમાં અથવા જાયમાં આપવો. (૩) રક્તવિકાર ઉપરઃ—શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં આપવો. (૪) કરોળીયા રોગ ઉપરઃ—ગંધક અને જવખાર સરસીઆમાં મેળવી લેપ કરવો. (૫) અપસ્માર ઉપરઃ—ગંધકની ધૂણી નાકમાં આપવી. (૬) કંડુ અને ગજકર્ણ (દાદર) ઉપરઃ— ગંધક, ટંકણખાર, કપૂર, માયફળ (માયા) અને મધપુડાનું મીણ, એ સવ કોપરેલમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) ભૂત જ્વર ઉપરઃ—શુદ્ધ ગંધક અને આમળાંનું ચૂર્ણ ૧૦ માસા આપવું અથવા ગંધક અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૮) પ્રમેહ અને પિડકા ઉપરઃ શુ[illegible] ગંધક [illegible] આપવો અને તે ઉપર દૂધ પા[illegible] (૯) કુષ્ટ, ખરજ અને ખસ ઉપરઃ ગંધક [illegible] [illegible] ગંધક જારણઃ—[illegible] ગંધક અને [illegible] તેનો લેપ [illegible]

[illegible]

બીજો પ્રકાર—[illegible]

[illegible]

થયા પછી હિંગલોક જેવું, દેવ દૈત્યોને દુર્લભ એવું રસસિંદૂર કાઢી લેવું. તે રોગનાશનાર્થ રોગોક્ત અનુપાનોમાં, વાલ કિંવા બે વાલ મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવું. જે રતિકાળે સ્ત્રીઓને કૌતુક દેખાડનારું, વીર્યવર્ધક અને સ્ત્રીઓના મદનાશક છે. એ અગ્નિમાંદ્ય, યક્ષ્મા, ક્ષય, પાંડુ, શોક, ઉદર, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શૂળ, જીર્ણ જ્વર, દુષ્ટવ્રણ, અર્શ, સંગ્રહણી, ભગંદર, ઉલટી તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

બીજા પારદયોગઃ—(૧) કાળા ઉંબરાના દૂધમાં હીંગ નાખી, વાટી તેનાં બે કુલડીઓ કરી ને એક કુલડીમાં ઉંબરાના દૂધમાં વાટેલ પારો નાખી,તે ઉપર બીજી હીંગની કુલડી ઉંધી ગોઠવી, બરાબર રીતે સાંધો મેળવી ગોળો કરી, માટીના શરાવસંપુટમાં નાખી તે ઉપર કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાંનો હલકો અગ્નિ કરવો એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૨) નાગરવેલના પાનમાં પારાને ખરલ કરી કોઠીંબડાના કાંદા લાવી એક નાનું અને બીજું મોટું એવાં બે ચકતાં કાપી, તે મોટા ચકતાને કોરી તેમાં પારો ઘાલી ને ઉપર તે કાંદાનો ચૂરો બેસાડી તે ઉપર બીજી ચકતી મૂકી સાંધો મેળવી કપડમાટી કરી, તેને માટીના શરાવસંપુટમાં મૂકી કપડમાટી કરી, વગડાઉ છાણાંનો હલકો અગ્નિ કરવો; તેથી કરી પારાની ભસ્મ થાય છે. (૩) પારો અને ગંધક અંકોલના મૂળના રસમાં ખરલ કરવા તથા સાંજે મ્હોડું બંધ કરી ભૂધર યંત્રમાં પચન કરવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો અને અભ્રક બન્ને બે પહોર વડના દૂધમાં મર્દન કરવા અને વડનાંજ લાકડાંનો અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૫) પારો ૧ તોલો અને ગંધક બે તોલા લઇ, લોખંડની કડાઇમાં નાખી ચૂલા ઉપર કડાઇ મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો અને વડના લીલા સોટાએ ઘુંટવા, એટલે થોડીક વારમાં ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ ૨ ગુંજા આપવી એટલે વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) ધોળા એરંડાનાં બિયાં અને એરંડાનું ચૂર્ણ કરી, માટીની કુલડીમાં પારાની ઉપર અને નીચે નાખી સંધિરોધ કરી પુટ દેવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૭) પારો કાંટાસરીઆના રસમાં નાખી ગરમીમાં મર્દન કરવો; એટલે મૃત થાય છે. તે સર્વ કર્મોમાં યોજવો. (૮) ચુલે અગ્નિ ઉપર બકરીના મૂત્રવડે ભરેલું માટીનું વાસણ મૂકી, તેમાં પારો નાખવો અને શુષ્ક કરવો; પછી ખેરના લાકડાનો અગ્નિ સળગાવી ખેરના લાકડાના દાંડાવડે ઘુંટવો; એટલે તે ક્ષારની ભસ્મ થાય છે; તે સર્વ યોગમાં યોજવો. (૯) રીંગણી, કાચકી અને કાળા ધંતૂરાના રસમાં પારો એક દિવસ ખરલ કરી

* પારાની ગોળી.—પારાને ધોળા શરપુંખાનાં પાંદડાંના રસમાં ચાર પ્રહર ખરલ કરીને અમે તેની ગોળી બાંધી હતી. વળી એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે—" ઉભા ગોખરુ કે જેનાં પાંદડાંની કોર ઉપર કરકરી હોય છે, તે ગોખરુને કાંટા ત્રણ હોય અને લાંબી ડાંડી હોય તે ગોખરુનો છોડ લાવી, પારો તોલો ૦ાા તેટલાજ વજનના તે ગોખરુના રસમાં પહોર એક સુધી મર્દન કરવાથી માખણ જેવું થઇને તેની ગોળી થાય છે. એ ગોળીની ભસ્મ કરવી હોય તો વગડાઉ છાણાંની રાખમાં તુલસીનો રસ નાખી ખૂબ મર્દન કરી તેની રાખ કરવી. તે રાખમાં તુલસી પત્ર ૨ાા મૂકી તેમાં તૈયાર થએલો માખણીયો પારો મૂકી ઘાણીની આંચ આપવાથી શુદ્ધ ખાખ થશે. આ હિમ્મિયાગરનું જીવન છે."

(૪) તાવ ઉપર—લીમડાના રસમાં. (૫) રક્તવિકાર ઉપર—મધમાં. (૬) કૃમિ રક્તસ્રાવ, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપર—તાંદળજાના રસમાં આપવી. (૭) કાસ શ્વાસ અને શૂળ ઉપર—લીંડીપીપર, સુંઠ, મરી અને ભારંગમૂળના ચૂર્ણ તથા મધ સાથે. (૮) રક્તવિકાર ઉપર—હળદર અને સાકરમાં. (૯) કમળો, પાંડુરોગ અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર—ત્રિકટુ, ત્રિફળા અને અરડુસીમાં. (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર—શિલાજીત, એલચી અને સાકરમાં. (૧૧) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર—લવંગ, કેસર, જાયફળ, હિંગળોક, અક્કલકરો, લીંડીપીપર અને ભાંગમાં. (૧૨) સર્વ જ્વરો ઉપર—ત્રિકટુ, લવંગ, કરીયાતુ અને હરડેના ચૂર્ણમાં. (૧૩) રેચ થવા માટે—સિંધવ, [illegible] લવંગ, કેસર અને હિંગળોકના ચૂર્ણમાં. (૧૪) ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર—તાંબુલમાં [illegible] જાવંત્રીમાં. (૧૫) ઉલટી નાશનાર્થે—ભાંગ અને અજમામાં. (૧૬) [illegible] ઉપર—સિંધવ, હળદર, ભાંગ અને અજમાના ચૂર્ણ સાથે. (૧૭) કૃમિ ઉપર—ચાર વાલ ખાખરના બિયાં અને [illegible] ગોળમાં. (૧૮) સર્વ અતિસાર ઉપર—અફીણ, લવંગ હિંગળોક અને ભાંગમાં. (૧૯) અગ્નિમાંદ્ય ઉપર—સિંધવ અને અજમામાં. (૨૦) પુષ્ટતાને માટે ગળોના સત્ત્વમાં આપવી. પથ્ય—પારો ભક્ષણ કરનારે પાન અને સ્ત્રી તજવાં. (૨૧) પારો ભક્ષણ કરવાથી કામ [illegible] થાય છે અને આમ તે [illegible] વિના સંશય ઉત્પન્ન થાય છે; એટલા માટે સ્ત્રી સાથે ભાષણ માત્ર કરવું પરંતુ મૈથુન કરવું નહિ. પારો ભક્ષણ કરનારે પાન ભક્ષણ, નિદ્રા, જાગરણ, માર્ગ ચાલવો, કોપ, ભય, દુઃખ અને [illegible] પદાર્થની ઇચ્છા એ સર્વ અતિશય કરવું નહિ. પારો ભક્ષણ કરનારે—[illegible] ઘી, [illegible], [illegible] તાંદળજો, રસણ, પરવળ, [illegible] પદાર્થ, ઘઉં, જુની [illegible] ભાત, [illegible] દૂધ, ઘી, દહીં, નદીનું [illegible] વાસણમાં ભરી રાખેલું [illegible] [illegible] અને [illegible] પાણી, મગની દાળ, [illegible], [illegible] [illegible] લિંબુ, મસ્તક ઉપર [illegible] પાણીનું સિંચન અને [illegible] [illegible] પાણી [illegible] મગની દાળ, [illegible], દાડમ તથા [illegible] [illegible] હિત થાય છે. પારો ભક્ષણ કરનારને વર્જ્ય:—[illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], આમળીનું તેલ, [illegible], [illegible], [illegible] [illegible], [illegible], ખાટા, તીખા પદાર્થ [illegible], [illegible] પદાર્થ, [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], એ સર્વેના પારદાદિ દોષ—(૧) ખસ ઉપર—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરી ચોપડવા. (૨) સર્વ [illegible] ઉપર પારદાદિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ૨ ભાગ, [illegible] ૧ ભાગ અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. એ એકત્ર કરી તેમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એટલે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] નાશ કરે છે. (૩) પારદાદિ દોષ—[illegible] [illegible], [illegible], [illegible] અને [illegible], એ દરેક એક તોલો અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરી તે [illegible] [illegible]

લોહને પારદ (પારાની) ભસ્મના યોગવડે કરેલું મારણ ઉત્તમ; મૂલિકા, વનસ્પતિ ઇત્યાદિકોએ મધ્યમ; તથા ગંધકાદિ ક્ષારવડે કનિષ્ઠ માનેલું છે. (૧) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ અને લોહચૂર્ણ ૩ ભાગ, એકત્ર કરી બે પહોર કુંવારના રસમાં ખરલ કરવો; પછી તેનો ગોળો કરી એરંડાનાં પાંદડાંમાં એ વીંટવો, તથા સુતળીવડે બાંધી તાંબાના ડબ્બામાં મૂકી ઉપર ઢાંકણું બરાબર મૂકી કપડમાટીવડે સંધિલેપ કરી મુકવી. તે ડાંગેરના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ પુરી રાખવો. ચોથે દિવસે કાઢી ખરલ કરી કપડા ઉપર ગાળી લેવું. આ વસ્ત્ર ઉપર ગળેલું રેત જળ ઉપર હંસ જેમ તરે છે. આ લોહભસ્મને સોમામૃતલોહભસ્મ કહે છે. (૨) પોલાદનું ચૂર્ણ, પારો અને ગંધક, એ પદાર્થો કુંવારના રસમાં ખરલ કરવા અને કાસાના વાસણમાં તાપમાં મૂકવા, એટલે પોલાદની ભસ્મ થશે. (૩) પોલાદનું ચૂર્ણ ચણોઠીનાં પાદડાંમાં નાખી તે ઉપર જાબુનાં પાંદડાંનો રસ નાખવો અને ગરમીમાં રાખવું, આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું; એટલે ભસ્મ બને છે. (૪) દાડમનાં પાંદડાનો રસ કાઢી તેમાં લોહનું ચૂર્ણ નાખી ગરમીમાં (તાપમાં) સાત દિવસ નાખવું. દરરોજ રસ નવો નાખવો. આઠમા દિવસે તેજ રસમાં ખરલ કરી બે બે ગજપુટો આપવા. આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહભસ્મ શુદ્ધ, પાણી ઉપર તરનારી થાય છે. એ ભસ્મ સપૂર્ણ રોગમાં યોજવી. (૫) મધના દીવા ઉપર... પોલાદનુ ચૂર્ણ નાખી તે દહી સુકાઇ જાય ત્યા સુધી તેમજ રાખી પછી તે ચૂર્ણ કાઢી લેવુ, તથા તેને ત્રિફળાના કાઢામાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવે. આ પ્રમાણે ૩ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી ભસ્મ થશે.* લોહ ભસ્મના ગુણ:—લોહામૃત રગે કાજળ જેવુ અને પારદયુક્ત એવું જો ભસ્મ કર્યું તો તે ભક્ષણ કરનારના દેહમાં પણ રોગ થવાનો નહિ તથા ગયેલું વીર્ય પુનઃ આવશે. લોહભસ્મ:—જંતુવિકાર, પાંડુરોગ, વાયુ, ક્ષીણતા, પિત્તશૂળ, સ્થૂલતા, મૂળવ્યાધિ, સગ્રહણી, કફ, સોજો, પ્રમેહ, ગુલ્મ, બરોળ, શિર, અરુચિ, વાત, કુષ્ઠ, વલિપલિતરોગ, વાતરક્ત, જરા, મરણ, કમળો, ક્ષય અને પાંડુરોગથી પાંડુર થએલો દેહનો વર્ણ, એમનો નાશ કરે છે. એ બળકર, સ્ત્રીપ્રસંગને દિપ્તિ કરનાર, સુખકારક, રસાયન, મૃત્યુહર, દૃષ્ટિ અને કાંતિને મારી કરનારી એવી છે. લોહભસ્મનાં અનુપાનો:—લોહભસ્મ ૧ અથવા બે ગુંજા નિત્ય સેવન

*એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં લખે છે કે, " શુદ્ધ ગજવેલને અનુક્રમથી ધમી બુઝી કરી ઠીકરામા નાખી અગ્નિ આપવો. પછી ભાંગરાનાં પાંદડાંનો રસ, અરડૂસાનાં પાંદડાંનો રસ, થોરના દૂધનો રસ, એરડાનાં પાંદડાંનો રસ, લીંબુનો રસ અને કુંવારપાઠાનો રસ, એ ૭ વસ્તુના જુદા જુદા પુટ આપવા. ઉપર બને તે ક્કાડી નાખવું. સિંદૂરવર્ણ થાય ત્યારે શુદ્ધ થાય. તેની ત્રાયફળા, સર્વત્ર અને આદાના રસથી અથવા એખરાના રસથી ગોળી ૪ રતિ પ્રમાણની વાળવી તેના ગુણ—બળ, કાંતિ અને વીર્યવૃદ્ધિ થાય; કાસ, શ્વાસ, શ્લેષ્મ (કફ) ઉદરરોગ અને પ્રમેહ, કટિવાયુ, સંધિવાયુ, વાતભ્રમ, પિત્ત અને અજીર્ણ પ્રકોપ તાવ મટે, ક્ષુધા ઉઘડે અને વીર્યસ્તંભન થાય.

પુનઃ મારણ કરવું. **લોહદ્રાવણઃ**—(૧) લીંબુના રસમાં હિંગળોક નાખી લોહ ... તેમાં ઝબોળવું. આ પ્રમાણે કરવાથી લોહનું દ્રાવણ થાય છે. (૨) દેવદાલીના રસ પુરૂષના મૂત્રમાં ૨૧ વાર ગાળવી તથા તેનો ક્ષાર કાઢી, કાંતિલોહું તપાવી તે ઉપર તે ખાર નાખવાથી લોહને પાતળું કરે છે. (૩) દેવદાલીના રસની ગંધક ૭ ભાવનાઓ આપવી. તે ગંધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ જેવું પાતળું થાય છે. (૪) તીખા લોહાનો દર્પ લઈ આમળાંના રસમાં સાત દિવ ભીંજવી રાખી તડકામાં રાખવો: તેમજ ક્ષીરકંદાના રસવડે ભીંજવી સાત દિવ તાપમાં રાખવો. પછી કુલડીમાં ઘાલી દેવતામાં તે કુલડી ઓકરી ગાળવાથી, દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (૫) એક ટાંક લોહનું ચૂર્ણ કસુસના અને સાત દિવસ તાપમાં રાખવું. પછી ખાટા પદાર્થોમાં મર્દન કરવું અને કુ ડીમાં ઘાલી રસ કરવો. એટલે લખવાજોગ પાતળું દ્રવરૂપ રહે છે એમાં મુ નથી. **સપ્તધાતુભસ્મપરીક્ષાઃ**—અપૂર્ણ મૃત ભસ્મને મિત્રપંચકમાં તપા જ્યારે ધાતુ ઉત્પન્ન થાય નહિ તથા પાણીપર તરે તો તે સેવન કરવી. મિત્ર **પંચકઃ**––ગોળ, ગુગળ, ચણોઠી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર, એ પદાર્થો મૃત ધાતુ જીવનરૂપે છે. **નિરૂત્થાનઃ**––તૈયાર થએલી ભસ્મ અને ગંધક સમાન લઈ કુંવે રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપ એ પ્રમાણે સર્વ લોહનું નિરૂત્થાન કરવું. **અપક્વ ધાતુમારણઃ**—શીઆના ન હસ્તિદંત, ભેંસનાં શીંગડાનું મૂળ, બકરી અને સસલાના નખ, મીંઢાનું શીંગ મધ, ઘી, ગોળ, ચણોઠી, ટંકણખાર, તેલ અને મીઠું, એ સર્વ પદાર્થ સમભ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં સર્વ લોહમારણ કરવું. **ભસ્મવર્ણઃ**—સુવર્ણ ભસ્મ તથા પીતળ ભસ્મનો વર્ણ કબૂતરના કંઠના રંગ જેવો, અથવા પીળી કોડીના જેવો, તાંબાની ભસ્મનો વર્ણ મોરના કંઠ જેવો નીલવર્ણ, રૂપાની અને કથ ભસ્મો સફેદ; સીસાની ભસ્મ કાળા સર્પના વર્ણની અને તીખા લોહની ભ કાજળી જેવી કાળી થઈ એટલે શુદ્ધ થઈ એમ સમજવું. એણે કરી વહ્નિ થતી નથી. એ સમજીને જે કરે છે; તેના બરોબર કોઈથી પણ થતું **ભસ્મસેવનપ્રમાણઃ**––સોનું, રૂપુ અને તાંબુ ૧ ચણોઠીભાર તથા તીખું કલઈ, સીસું અને પીતળ, એ દોઢ વાલ આપવી. એ ભસ્મ સાથે લીંડીપીપર મધ શરદ અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં યોજવું.

૩૧–ફટકડી.

ફટકડી એ સોરઠ દેશના અરણ્યમાંની મૃત્તિકા છે. એ વસ્ત્રાદિકને રંગવા લાગુ થાય પડે છે. એ પારદબંધક છે. ઔષધોમાં એને ફુલાવી લેવી. ફટકડી તીખી, કડવી, તુરી, ઉષ્ણ, ખારી, લેખન, ખાટી, ગ્રાહક, આંખોને હિત પારદબંધક, કેશ્ય કંડુ, વ્રણનાશક તથા યોનિસંકોચનકારક છે; અને ત્રિદો ધોળો કોઢ, નેત્રરોગ વિસ્ફોટક, પિત્ત, ઉલટી, વિસર્પ તથા તાવનો નાશ કરે **ઉપયોગઃ**—(૧) **મુખરોગ ઉપરઃ**—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી

(૧) મનશીલ હળદરના કાઢામાં દોલાયંત્રવડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે
(૨) મનશીલને અગથીઆનાં પાંદડાંની સાત ભાવના આપવી; અથવા આદ્
રસની સાત ભાવના આપવી એટલે શુદ્ધ થાય છે.* **ઉપયોગઃ**—(૧) ખસ,
દાદર, ચાઠાં ઇત્યાદિ સર્વ કુષ્ઠવિકારો **ઉપરઃ**—મનશીલ, હીરાકશી અને એ
ગુગુ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) **સન્નિપાત ઉપર અંજનઃ**—મનશીલ
અને ઘોડાવજને લસણના રસમાં અથવા મનશીલને ઘોડાની લાળમાં ઘસી
અંજન કરવું; એટલે અંધારાં દૂર થાય છે. (૩) **ઉધરસ ઉપરઃ**—મનશીલ
મરી જટામાંસી, નાગરમોથ અને હિંગળોક, એ ઔષધોમાં ગોળ મિશ્ર કરી
તેને ચલમમાં નાખી તેનો ધુમાડો પીવો: એટલે દોષજ, કફજ, મિશ્ર
પાતજ અને સેંકડો ઔષધોથી નહિ મટનારો ઉધરસ આ ઔષધના પ્રભાવથી
શાંત થાય છે. **બીજો પ્રકારઃ**—આગડીનાં પાંદડાંને મનશીલ ઘસી ચોપડવું અને
પાંદડાંને ચલમમાં અથવા હોકામાં નાખી પીવાં, એટલે સર્વ શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે.

૩૪–મીઠું.

મીઠું એ સમુદ્રના પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા હમેશના ખોરાકમાં
આવનાર આ એક પદાર્થ છે. મીઠા સિવાય માણસને ઘણીવાર પણ ચાલે નહિ.
મીઠું ન મળે તો અશક્તિ થાય. મીઠાથી સર્વ પદાર્થમાં સ્વાદ આવે છે. મીઠું
રુચિપ્રદ, હદ્ય, અગ્નિદીપક, વાળને ધોળા કરનાર, ભેદક, અગ્નિદાહક, કફકર,
કાંઇ મધુર, તીખું, કડવું, શૂર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તલ, ખારૂં, સ્નિગ્ધ,
વાતનાશક, અને સ્વાદુ છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **ઉલટી થઈ કરે અને પિત્ત**

* એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં મનશીલનું મારણ વગેરે આ પ્રમાણે છે:
મનશીલ તોલો ૦ાા અથવા ૧ લઈને તેને ૭ વખત ગોમૂત્રમાં ઠારવું. પછી
ભાંગરાના રસના પુટ ૭, આદાના રસના ૭, દારૂના ૭ અને કુંવારના ૭,
ગાના દૂધના ૭, ત્રિફળાના રસ અથવા ઉકાળાના ૭, હળદીના ૭, વનસ્પ
રસના ૭ અને કેળના રસના ૭ પુટ આપવા. પછી તેને વાટવું. બ્રહ્મદંડ
એ પછી એમાં લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી નાગકેસર મેળવી ખરલ કરીને
નાગરવેલના પાનના રસમાં રતિ ૧ અથવા ૨ પ્રમાણે ગોળી કરવી અને સવાર
એક ખવરાવવી. તેના ગુણઃ—રંગ ગૌર વર્ણ થાય, બળવંત થાય,
થાય, મહાકામી થાય, પુષ્ટ થાય, નેત્ર તેજસ્વી થાય, અગ્નિ
દિન વૃદ્ધિ પામે, સ્ત્રીસંગમાં ઘણું સમય સુધી તૃપ્તિ ન થાય, કામ,
નિર્બળતા, શીતાંગ, ઉદરરોગ, પ્રમેહ, ગોળો, જ્વર, પિત્તભ્રમ, કફ, અરુચિ,
[illegible] કોઢ, જીર્ણજ્વર, નાકરોગ, પીનસ, પથરી, રક્તપિત્ત, અતિસાર,
[illegible], શીતળતા, [illegible], આફરો, ઉદરના સર્વ વિકાર, વાત, પિત્ત,
[illegible] વિકાર જાય, કાયા કલ્પ થાય, [illegible] જાય,
[illegible] થાય, ભૂખ ઘણી લાગે, [illegible] થાય.

૩૭—મોતી.

મોતીની ઉત્પત્તિ છીપ, શંખ, હાથી, ડુક્કર, સર્પ, વાંસ, દેડકો અને કાચબાથી થાય છે એવું કહેલું છે. જે મોતી ફિક્કાં, વ્યંગ, છીપને લાગેલાં, આરામાં મત્સ્યાક્ષવડે ચિન્હિત, રૂક્ષ, ઉખર એવાં હોય છે, તે બુદ્ધિમતે ધારણ કરવાં નહિ; તે દોષકારક છે. તથા જે નક્ષત્ર જેવાં ગોળ, સ્નિગ્ધ, સ્થૂળ, નિર્મળ અને જડ હોય છે તે મોતી મહામૂલ્યવાન સિદ્ધિસાધક છે. **મોતી:**—મધુર, વૃષ્ય તથા શીત છે; અને વીર્ય, બળ અને પુષ્ટિ તથા આયુષ્યને આપનારાં અને નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, કાસ, શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય તથા દાહનો નાશ કરે છે. **શોધન:**—મણિ, મોતી અને પરવાળા એ જયંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયંત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—મોતી અમ્લવર્ગમાં, કાંજી, લીંબુનો રસ, ગોમૂત્ર તથા દૂધમાં શોધવા. **મારણ:**—(૧) કુંવાર, તાંદળજો અને સ્ત્રીના દૂધમાં મોતી તપાવી બુઝાવવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસવડે સાત સાત વખત સેવન કરવાં એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) **માક્ષિકના મારણ પ્રમાણે:**—મોતી અને પરવાળાં મારણ કરવું. એ અર્ધગુંજ પ્રમાણે આપવું. **અનુપાનો:**—(૧) પિત્ત અને પુષ્ટિ ઉપર:—દૂધ અને ખડીસાકરમાં. (૨) ઉરઃક્ષતક્ષય અને નેત્રરોગ ઉપર:—ઘી અને મધમાં આપવાં.

૩૮—મોતીની છીપ.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ પાસેના સમુદ્રમાં અને ઇરાની અખાતમાં મોતીની છીપો ઘણી મળે છે. એ છીપો પાણીમાં બુડનાર લોક સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી બહાર કાઢે છે. એ છીપોમાંથી મોતી નીકળે છે. **મોતીની છીપ:**—કડવી, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, મધુર અને દીપન છે; તથા શ્વાસ, હૃદ્રોગ અને શૂળનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધિ:**—મોતીની છીપ જારામાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—મોતીની છીપ કોલસાના દેવતામાં સારી ફુલાવી કંઈ ઘણ પછી ખરલ કરી રાખવી. મોતીની ભસ્મના અભાવે આ ભસ્મ આપવી. એના ગુણ તે પ્રમાણેજ, પણ તેનાથી ઓછા છે.

૩૯—મોરથુથુ.

મોરથુથુ તાંબાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એની વિષમાં ગણના છે. **શોધન:**—(૧) મોરથુથાના સમભાગ બિલાડીની વિષ્ઠા લઇ તેમાં મધ અને ટંકણખાર નાખી ખરલ કરી તેને કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી હલકો પુટ આપવો. એ પ્રમાણે ... પુટ આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) મોરથુથુ ખાટા પદાર્થોમાં નાખી તેનું સિંચન કરવું; તથા તે ગોળના જળમાં દોલાયંત્રવડે એક દિવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે.* **મારણ:**—ગંધક, ટંકણખાર તથા ચુકાનો રસ એકત્ર કરી ...

* મોરથુથુને તેના જેટલાજ દૂધમાં દિવસ ૫ પલાળી રાખી કેળાની કડ... શીમાં બાફવું; અને ધીમે ઉકાળવાથી એની ભસ્મ થાય છે.

નવા ગોળમાં આપવું. અનુપાન યોગ્ય આપવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે. પથ્ય—
ભાત અને તાંદુલ. **શુદ્ધ રસકપૂર:**—એ ફિરંગોપદંશરૂપ હાથીને સિંહ જે
સંપૂર્ણ કુષ્ટોને પ્રલયના અગ્નિ પ્રમાણે તથા સંપૂર્ણ વણનાશક હોઈ ક્રમોત્
કર, સુવર્ણ જેવી કાંતિ, બળ, અગ્નિ અને તેજને કરનાર તથા સંપૂર્ણ રો
હરણ કરનાર છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ખરજવાં, વિસર્પ,** ચાંદાં, ખસ,
દિકો ઉપર:—શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) અગ્નિ
વ્રણ, **ગરમીની ચાંદી,** શસ્ત્રના જખમ, ખરજવાં વગેરે રોગો ઉપર—
રસકપૂર અને કાથો એકેક ભાગ, સિંદૂર અર્ધો ભાગ અને સર્વનાથી એ
ગાયનું ઘી નાખી કાંસાની થાળીમાં કાંસાની વાટકીવડે બે પહોર ખરલ કરી,
મલમને ૨૧ વાર પાણીએ ધોઈ તે ચોપડવું. (૩) **ખરજવાં અને ગરમીન**
ચાંદીઓ ઉપર:—રસકપૂર મોગલી એરંડાના દૂધમાં ખરલ કરી આપવું. (
મૂળવ્યાધિને માટે:—રસકપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું અને
ડીના અંગારાવડે શેકવું. (૫) **ઉપદંશ ઉપર:**—શુદ્ધ રસકપૂર, કેશર,
ચંદન, લવંગ અને જાવંત્રી, એ સમભાગ લઈ ખરલ કરી મગ જેવડી
કરવી. એ સવાર સાંજ બન્ને વખત રાત દિવસ આપવી; એટલે ઉપદંશ
દૂર થાય છે.

૪૧—રૂપું.

શોધન—(૧) સીસું દઈ શોધેલા રૂપાનાં કંટકવેધી પતરાં કરવાં
તે આમલી અને દ્રાક્ષના રસમાં જુદાં જુદાં શોધવાં; એટલે ઉત્તમ પ્રકારનાં
થાય છે. (૨) રૂપાનાં પાનળાં પતરાં કરી તે અગ્નિમાં તપાવી અગથીઆ
રસમાં બોળવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ
(૧) રૂપાના ઘણાં પાતળાં પતરાં કરી, તેના સમભાગ પારો અને
એ બન્નેના સમભાગે હરતાલ, એ સર્વ એકત્ર કરી કુંવારના રસમાં ખરલ કર
તથા તે કલ્કવડે લેપ કરવો અને કોડીઆના સંપુટમાં મૂકી તેને છાણાંના
ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટ આપવાથી તે રૂપાની ભસ્મ થાય છે. (
સુવર્ણમાક્ષિક તથા હિંગળોકનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉપર મૂકી વચમાં રૂ
પતરાં મૂકવાં તથા ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે એ ત્રણ ગજપુટો આપવા એ
ભસ્મ થાય છે. ( ) રૂપાના પતરાં ગરમ કરી દુધીના રસમાં સાતવાર
કરવાં. પછી દુધીની લુગદીમાં મૂકી ૪ છાણાંનો અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે
વાર કરવું. દુધીના રસમાં તેનો ખરલ કરી ૨ લઘુ પુટો આપવા એટલે
થાય છે. (૪) ૧ તોલો રૂપાનાં પતરાં લઈ તે એક છાણા ઉપર મૂકવાં
ને પતરાંના નીચે ઉપર ૬ તોલા અજમો નાખવો. પછી બીજું છાણું
એમાટી તેનું મોઢું છાણવડે બંધ કરી લેવું અને તે છાણું સુકાયા પછી
અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે ૧૨ પુટો આપવા; એટલે રૂપાની ભસ્મ ઉત્તમ

---

* હાથીશુંડાના રસમાં તપાવીને ઓલેલી ચાંદી તોલો ૧ હારતી એમ

૪૩—લુણારખાર.

"લુણાર" કરીને બીરાર પ્રાંતમાં એક સરોવર છે; ત્યાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. લુણારખારઃ—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તકર છે; અને વાત, ગુલ્મ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૪૪—લોહકીટ (કાટોડો).

જે કીટ થોડો રંગદાર, જડ, સ્નિગ્ધ હોય તે મુંડ લોઢાનો; જે કાજળ જેવો કાળો, જડ અને જેને છિદ્ર નથી તે તીખા લોઢાનો, તથા જે પીળો, જડ, જે ઉપર ચારણી જેવાં છિદ્રો ન હોય અને જે ફોડવાથી કાંઈક રૂપા જેવો દેખાય તે કાંતી લોઢાનો કીટ જાણવો. લોહકીટથી મંડૂર થાય છે. અચ્છિદ્ર, જડ, સ્નિગ્ધ, સો વર્ષ ઉપર થએલો, ઘણા દિવસ ખુલ્લો રહી ઝાકળ પડેલ હોય તે જગ્યાનો કાટ લેવો. સો વર્ષ ઉપર થએલો કીટ ઉત્તમ, એંસી વર્ષનો મધ્યમ, સાઠ વર્ષનો કનિષ્ઠ તથા એ કરતાં કમી વર્ષનો તે વિષ જેવો જાણવો.* મંડૂર કરવાનો પ્રકારઃ—બહેડાના લાકડાના કોલસા કરી તેમાં જુના લોઢાનો કીટ નાખી ભુંગળીવડે ફુંકી લાલ થયા પછી તે કીટ ગોમૂત્રમાં ઝબોળવો. આ પ્રમાણે સાતવાર તપાવી ગોમૂત્રમાં ઝબોળી પછી તે કીટનું બારિક ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં મર્દન કરી શરાવસંપુટમાં ઘાલી અથવા ચૂર્ણનાથી બમણો ત્રિફળાનો કાઢો માટલામાં નાખી તેમાં ચૂર્ણ નાખી સારી રીતે ઢાંકી માટલાના મોઢાપર કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાંનોજ ગજપુટ અગ્નિ કરવો. ઠંડું થયા પછી તે માટલું બહાર કાઢી તેમાંથી તે કીટનો શુદ્ધ મંડૂર થાય છે તે કાઢી લેવો. બીજો પ્રકારઃ શુદ્ધ કરેલા લોહકીટને ત્રિફળાંના કાઢાના પુટો ૨૧, ગોમૂત્રના પુટો ૨૧, ભાંગરાના રસના પુટો ૨૧ અને પંચામૃતના પુટો ૨૧, કુલ ૮૪ પુટો આપવાથી મંડૂર અંભોન્દ્ર થાય છે. મંડૂરઃ—તુરો તથા શીતળ છે; અને પાંડુ, શોથ, હલીમક કમળા અને કુંભકમળાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) કમળો અને પાંડુરોગ ઉપરઃ—ચાર ગુંજથી ૮ ગુંજ સુધી મંડૂર ગોમૂત્રમાં કિંવા મધ અને પીપળીચૂર્ણ આપવા. (૨) સોજા ઉપરઃ—મંડૂર સાટોડીના કાઢામાં આપવો. (૩) સંગ્રહણી ઉપરઃ—મંડૂર છાશમાં મરીની ભૂકી નાખી તેમાં આપવો. (૪) શક્તિ આવવા માટે—મંડૂર ઘી અને સાકરમાં આપવો. (૫) કૃમિ ઉપરઃ—મંડૂર મધ અને વાવડીંગની ભૂકીમાં આપવો. (૬) જીર્ણજ્વર ઉપરઃ—મંડૂર મધ અને પીપળીચૂર્ણમાં આપવો. (૭) પાંડુરોગ ઉપરઃ—મંડૂર છાશમાં આપવો.

* લુહારની કોઢમાં લોઢું વારંવાર તપાવવાથી તે જગાએ જે મેલ ઠરે છે તે મેલ બંધાય છે તેને લોહકીટ અથવા કાટોડો કહે છે. કચ્છ પ્રાંતમાં ... પુનમનીમ ઉપર ... સામનું ... છે ત્યાંથી એ ઘણાં જુના મળી આવે ... અમદાવાદ પાસેના ... ગામમાં, પણ એવો લોહકીટ અથવા મંડૂર ... એમ સાંભળ્યું છે.

૧) શિલાજિત ગાયના દૂધમાં, ત્રિફળાના કાઢામાં અને ભાંગરાના રસમાં જુદું જુદું એક દિવસ ખરલ કરી ગરમીમાં રાખી કોરું કરવું: એટલે શુદ્ધ થાય છે. શિલાજિત દેવતા ઉપર નાખવાથી ધુમાડો આવતો નથી. પાકકાળે શિંગાડા જેવું ..., મળીને પાણીમાં નાખવાથી તંતુ જેવું, તળીઆ પર્યંત ગળતું રહે છે ... મૂત્રના જેવો ગંધ આવે છે. તે શુદ્ધ જાણવું. એ અનુપાનપરત્વે ... ઉપર આપવું. **શિલાજિત**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું, રસાયન ... તથા કફ, પ્રમેહ, અશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, ... અપસ્માર, ઉન્માદ, સોજો, કોઢ, ઉદર અને કૃમિનો નાશ કરે ... **શિલાજિત** ... વર્ણ કિંવા અગ્નિવર્ણ હોય છે. તે મૂત્રને ... સારું **શિલાજિત**—મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, પ્રમેહ, ... એવચીના પાણીમાં મેળવે એટલે શુદ્ધ ... ઉપયોગ ... મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પ્રમેહ અને ક્ષય ઉપર—શિલાજિત ... માસો ભક્ષણ કરાવવું. (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર— ... તોલા ઠંડા પાણીમાં ઓગાળી તેમાં ... આપવું અથવા શિલાજિત, સાકર ... પાણી સાથે અથવા ... આપવું એટલે કે મૂત્રકૃચ્છ્રની આમનવું ... કુંભકમળા ઉપર—શિલાજિત ... ઉપર—શુદ્ધ શિલાજિત, સાકર ... અશ્મરી (પથરી) અને અશ્મરીજન્ય ... પ્રમેહ અને ... ઉપર ...

૮૮ શંખ.

[illegible]

ઘમની. (૯) અરકાવ ઘણો પડતો હોય તે ઉપર:—શંખજીરૂં અને ... ભુમેંદનું ચૂર્ણ ફકમાં આપવું.

૫૦—સાજીખાર.

એ પકાળમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ કાળાશપર હોય છે. સાજીખાર તીખો, ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ છે; અને ગુલ્મ, શૂળ, વાયુ, કફ, કૃમિ, આફરો, વાયુ તથા પેટમાના વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણના પ્રમેહ, વરાધ વગેરે રોગ ઉપર:—સાજીખારનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨) પેટમાંના વા... અને શૂળ ઉપર:—સાજીખાર, સંચળ અને મધ એકત્ર કરી તેમાં થોડું ... તે આપવું (૩) ગુમડું ફુટવાને:—સાજીખાર અને જવખારનું એ ... કાળા ... લગાડવું એટલે ગુમડું ફુટશે. (૪) પેટશૂળ ઉપર:—સાજીખાર ... [illegible] પાણીમાં આપવો. (૫) અજીર્ણ ઉપર:—સાજીખાર અને સંચળ આ...

૫૧—સીસું.

શોધન:—(૧) સીસું અગ્નિ ઉપર પાતળું (રસ) કરી ત્રિફળાના ક્વાથમાં ... આકડાનું દૂધ નાખી તેમાં નાખવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત સીસાનો રસ ... આકડાના દૂધમાં નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. એ તપાવી આકડાના દૂધમાં ... સીસું અગ્નિ ઉપર ... [illegible] ... માટે ... [illegible] ... સીસું પાતળું કરી ત્રિફળાના ક્વાથમાં ... [illegible] ... શુદ્ધ થાય છે. ... [illegible]

[illegible]

...ટલીમાં ભરવો. તે ઉપર મીઠું નાખવું અને તે
ઉંધું મૂકી સંધિલેપ કરવો અને તે ઉપર જલપટ ધરવો
દીપાગ્નિ કરવો. એટલે ઉપરના વાસણમાં ભસ્મ જામશે તે
કરેલામાં નાખી તેને દીપાગ્નિ આપવો અને આકડાનાં પાદડાં
ચૂવો આપવો: એટલે ત્રણ પહોરમાં ભસ્મ થશે. (૧૧) પારો
ખરલ કરી, ઊર્ધ્વ પાતન કરવું. એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. (
સિંધવ, અરીઠાનાં મૂળ, એ પદાર્થ ક્રમવૃદ્ધિએ લઈ, ચતુર્ધારા
એટલે બદ્ધ થાય છે. પછી ડમરૂયંત્રમાં ચૂલા ઉપર મૂકી અહોરાત્ર
આપવો: એટલે ઉપરના વાસણમાં કપૂરના જેવી ભસ્મ જામે છે
ઉપર આપવી. એ વાજીકરણ યોગોમાં સંપૂર્ણ કાર્ય કરે છે તથા
આપે છે. એનું નિરંતર સેવન કરવું. આ સિદ્ધ-સુખરમ, એ
રસાયન ઉત્તમ નથી.(૧૩) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ગંધક ચતુર્ધારા અને
ઘટ ચેકત્ર કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવો. સુકાયા પછી યોગ્ના
આપવા, પછી આકડાના પુટ આપ. સુધી ૫૮ થાય ત્યાં સુધી
નીકું ભરી તેમાં તે પારાનો ગોળો

જાંબુ અને મનશીલમાં પણ સોનાની ભસ્મ થાય છે. (૩) મનશીલ અને [illegible] સમભાગ લઇ બારિક ચૂર્ણ કરી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી ગરમીમાં [illegible] એ પ્રમાણે સાત પુટો તે ચૂર્ણને દઇ, પછી સોનાનો રસ કરી તેના [illegible] ચૂર્ણ તેમાં નાખી, મેળવી, નહિ જેવું થાય ત્યાં સુધી ભુંગળીવડે અગ્નિ [illegible] ફરી તે રસમાં ચૂર્ણ નાખી ફરી ફુંકવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવાથી સોનાની ભસ્મ થાય છે. **સુવર્ણભસ્મના ગુણ**:*—સુવર્ણભસ્મ કાંતિકારક, [illegible] કામ, ક્ષય, પિત્ત, વાયુ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી, અતિસાર, કુષ્ટ, જ્વર, [illegible] મવ રોગોનો નાશ કરે છે. નિત્ય સુવર્ણભસ્મનું ભક્ષણ કરવાથી તે જરા [illegible] અપમૃત્યુનો નાશ કરે છે, દેહને દૃઢ કરે છે અને સ્ત્રીઓનો રતિસમયે [illegible] કરે છે. **સોનાના વર્ક**:—સપૂર્ણ વિષ, રક્ત અને અમ્લપિત્તના નાશ [illegible] હૃદયને પ્રિય પુષ્ટિકારક છે. તથા ક્ષય, વ્રણ, અગ્નિમાંદ્ય, હેડકી, આનાહવાયુ [illegible] વધેલા કફનો નાશ કરે છે અને સર્વદા નેત્રાને પ્રિય તથા કોઇ પણ રોગ [illegible] અનુપાન યોજી લેવાથી સપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. **સુવર્ણભસ્મનાં અ[illegible] પાનો**:—(૧) એક કે બે ચણોઠી ભાર સુવર્ણભસ્મ ત્રિકટુ અને ઘીમાં લે[illegible] ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે, ધાતુને વધારે [illegible] તેમજ તે બળકર, પાંડુનાશક અને પથ્યકારક છે; તથા સર્પવિષ, સંપૂર્ણ [illegible] તથા સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. એ દૂધમાં લેવાથી બળ આપે છે; [illegible] આત્માને હિતકારક ઘીમાં આપવાથી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે, [illegible] સાથે લેવાથી બુદ્ધિપ્રદ કેસરમાં લેવાથી કાંતિકારક, દૂધમાં આપવાથી [illegible] [illegible] સાથે આપવાથી વિષનાશક, અને સુંઠ, મરી તથા [illegible] [illegible] અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. **પથ્યાપથ્ય**:—દૂધ તથા સાકરમાં [illegible] [illegible] વલીપલિત નાશ થવા માટે સુવર્ણ [illegible] [illegible] નામના આગ્રાકાર 'ક' હોય એવાં અનાજ, [illegible] [illegible]

૫૬—સોમલ.

[illegible] અને પીળો. તેમાં ધોળો શંખ જેવો [illegible] [illegible] પીળો દાડમના વર્ણ જેવો હોય છે [illegible] [illegible] પર્વતમાંથી થાય છે. પીળો સોમલ [illegible] [illegible] પ્રાણઘાતક છે એટલા માટે અજ્ઞાની [illegible] [illegible] **સોમલ**:—[illegible], સ્નિગ્ધ, [illegible]

* [illegible] તથા વીર્યનો નાશ કરે છે [illegible] [illegible] છે. એના વિકારોની શાંતિ [illegible] [illegible]

* [illegible] રસમાં [illegible] [illegible] ભસ્મ થાય છે. [illegible]

તીક્ષ્ણ, પિત્તકારક, ભેદક, વ્યવાયિ, કફનાશક તથા સૂક્ષ્મ છે અને અર્શ, આનાહવાયુ તથા મળ અને વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—ગુલ્મ [illegible] અરોળ.અજીર્ણ અને શૂળ ઉપરઃ—આંમરલુણ અને ગોળને ગરમ પાણીમાં [illegible]

૫૯—સિંદૂર.

સિંદૂર એ સીસાની ઉપધાતુ છે. વિલાયત અને ચીન દેશમાં સિંદૂર તૈયાર કરવાનાં મોટા મોટા કારખાનાં છે. સિંદૂરનો પ્રયોગ ખાવાનાં ઔષધોમાં [illegible] પણ કરેલો નથી. એ લેપાદિ કામમાં યોજવું. હિમાલયાદિ પર્વત ઉપર [illegible] પાષાણોમાં રહેતાં પાંને ગુલાબ લાલ થાય છે તેને ગિરિસિંદૂર કહે છે. [illegible] ગિરિસિંદૂર સિંદૂર કરતાં તદ્દન ભિન્ન જાતનું છે. સિંદૂર—તીખું, [illegible] ભગ્નસંધાનકારક, વ્રણરોપણ તથા ઉષ્ણ છે. અને કંડૂ, વિષ, વિસર્પ, કુષ્ઠ, [illegible] તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ગિરિસિંદૂર—ત્રિદોષશામક, ભેદક, [illegible] રંગે અગ્નિ જેવું, લોહને આરક્ત કરનાર અને આંખોને હિતાવહ છે. ઉપયોગઃ—(૧) કાનમાંથી પરૂ વહે છે તે ઉપરઃ—સિંદૂર મધમાં મેળવી [illegible] નાખવું. (૨) આંજણી ઉપરઃ—સિંદૂર ચોપડવું. (૩) ગુમડાં, [illegible] ભગંદર, ખસ અને ઉપદંશ ઉપર મલમઃ—સિંદૂર ૩ તોલા, મુરદાશીંગ [illegible] તોલા, મોરથુથુ ૧ તોલો, મીણ ૨ તોલા અને તલનું તેલ [illegible] તોલા. [illegible] તલનું તેલ અને મીણ કરી તેમાં બીજા સર્વ પદાર્થો નાખી તાર [illegible] સુધી અગ્નિ ઉપર રાખવું. પછી તેની પટી લગાડવી (૪) સિંદૂરનો [illegible] મલમઃ—સિંદૂર [illegible] તોલા મીણ [illegible] તોલા અને મીઠું તેલ [illegible] પ્રથમ મીણ અને તેલ એ એક વાસણમાં નાખી ચૂલા ઉપર [illegible] [illegible]

[illegible]

છે. હરતાલ ભસ્મઃ—(૧)શુદ્ધ હરતાલ એકવીસ દિવસ પીંપરના રસમાં ભાવના દેવી તથા ગોળો કરી પીંપળાની રાખવડે અર્ધા ભરેલા માટલામાં તે ગોળો મૂકી, પછી મોઢા પર્યંત તેજ રાખ ભરી ઉપર ઢાંકણું બેસાડી કપડમાટી કરી હજાર છાણાંનો પુટ આપવો, એટલે ચાર પહોરમાં ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ નવેસર મોઢા ઉપર નાખતા છતાં ધુમાડો નીકળતો નથી અને શુભવર્ણ થાય છે. (૨) એક ભાગ શુદ્ધ હરતાલ અને બે ભાગ પલાશ ભસ્મ, માટલામાં આમલીની છાલ પીંપળાની રાખાડી અર્ધી ભરી, તે ઉપર અર્ધો પલાશ ભરવો, તે ઉપર હરતાલ મૂકી પુન [illegible] ઉપર નાખી તે ઉપર રાખોડી ... ભરી, મુખ ઉપર ઢાંકણું મૂકી કપડમાટી કરી ચૂલા ઉપર મૂકવું અને ચાર પહોર અગ્નિ દેવો. એટલે હરતાલની ભસ્મ શુદ્ધ અને નિર્ધૂમ થાય છે. જો હરતાલની ભસ્મ અગ્નિ ઉપર નિર્ધૂમ રહે છે તે ભસ્મ સારી થઇ એમ સમજવું. જો ધુમાડો નીકળતો જણાય તો તે કાચી જાણવી. (૩) હરતાલ ૨ ભાગ, પારો ૧ ભાગ અને ફટકડી ૫ ભાગ, એ સર્વ [illegible] એકત્ર કરી, [illegible] રસમાં ભસ્મ કરવી. [illegible] ગજપુટ આપવો. એટલે શુદ્ધ ભસ્મ થાય છે. [illegible] (૪) શુદ્ધ હરતાલ [illegible] ઉપર હરતાલ [illegible] ભરી, [illegible]

[illegible]

૬૩-હિંગળોક.

હિંગળોકની ઉત્પત્તિઃ—અશુદ્ધ પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૪ ભાગને લોઢાના ખાંડણીઆમાં કરી એકત્ર કરી તેના કકડા કરી, કાચની શીશીમાં ભરી તેને એક આંગળ કપડમાટીનો લેપ કરી છાયામાં સુકવી, વાલુકાયંત્રમાં એક દિવસ અગ્નિ આપવો; પછી પાંચ દિવસ સુધી ક્રમવૃદ્ધિએ અગ્નિ કરી સાતમે દિવસે કાઢી લેવો. તે હિંગળોક ઘણો ઉત્તમ હોય છે. **શોધનઃ**—(૧) હિંગળોક ખરલમાં નાખી મેંઢીના દૂધના સાત પુટ તથા લીંબુના રસના સાત પુટ એવા ચાદ પુટ આપવા. એટલે હિંગળોક શુદ્ધ થાય છે. (૨) હિંગળોક આદાના રસમાં સાત વાર, મોટા ચુકાના રસમાં સાતવાર એવી રીતે ભાવનાઓ આપી સુકવવું; એટલે નિર્દોષ થાય છે. મારણ—(૧) એક વાસ હરતાલની ભુકી કોડીઆમાં નાખી તે ઉપર એક તોલો હિંગળોકનો કાકરો મૂકી બે તોલા આદાનો રસ નાખવો તથા તેની આસપાસ ૩ માસા લવંગ પાથરવાં; પછી તે ચૂલા ઉપર મુકી મંદાગ્નિવડે ત્રણ ઘટિકા પચન કરવું. પછી ઉતારી વાટી રાખવું. તે પાનમાં એક ગુંજ ભાર આપવું. આ ભસ્મ પુષ્ટિકારક છે. એ પાંડુ, ગળી, ક્ષય તથા મંદાગ્નિ ઉપર આપવી. (૨) હિંગળોકના ચણા જેવડા કકડા કરી ચંદ્રકાંતના અગર લોખંડના ખાંડણીઆમા નાખી સળગાવવા. તે ગરમ થાય એટલે તેમાં મેંઢીના દૂધવડે દશ વાર, આકડાના દૂધવડે દશ વાર, દીપવંગવડે દશ વાર, કપિલાવડે પાંચ વાર અને કુંવારગંધવડે ૧૦ વાર એવી રીતે ખાંડણીઆમાં ભાવનાઓ આપવાથી તૈયાર થાય છે. આ રસતાક હિંગળોક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે તથા ભૂખ વધારે છે. એ અનુપાનવડે સર્વ રોગો ઉપર આપવો. હિંગળોકઃ કડવું, તુરું અને તીખું છે [illegible] [illegible] [illegible] પિત્ત કિલાસ [illegible] [illegible] ક્રમથી સીસા અને આમવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—૧ ઉપદંશ ઉપરઃ આકડાના મૂળની છાલ અને હિંગળોકની [illegible] [illegible] આપવી એટલે ચાંદી તથા ગાંઠ [illegible] દૂર થાય છે (૨) [illegible] ઉપર—[illegible] [illegible] હિંગળોકના [illegible] આપવી.

(૨) રસ.×

૧. **બોળ બદ્ધરસ:**—પારો, ગંધક, ગળોનું સત્ત્વ એ સમાન ભાગે અને શનેબોળ (હીરાબોળ) ત્રણ ભાગ લઇ સીમળાના રસમાં અગર કાઢામાં ખરલ કરી ગોળીઓ વાળવી. **પ્રમાણ અને અનુપાન:**—ચારથી આઠ રતિ, માખણ અને સાકરમાં. **ગુણ:**—સ્તંભક. **ઉપયોગ:**—નાક, બાહ્ય જનનેંદ્રિયમાં અને ગુદામાંથી થનાર રક્તસ્રાવ, એના સેવનથી સારા થાય છે. રક્તપિત્ત, ધોળો આમ, અનાર્તવ (રાતો પ્રદર), એના ઉપર પણ એ અતિ ગુણદાયક છે; તેમજ પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર એના ઉપર પણ ચાલશે. **પથ્ય:**—વાતકર અને પિત્તકર પદાર્થો ખાવા નહિ. આહાર મિષ્ટ અને થોડો લેવો.

૨. **મહાજ્વરાંકુશરસ:**—પારો, ગંધક, વચ્છનાગ એ એકેક ભાગ અને ધંતૂરાનાં બીજ ૩ ભાગ તથા સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એ દરેક બબ્બે ભાગ લઇ બહુજ બારિક થાય ત્યાં સુધી ખરલ કરતા જઇ આદુ અને લીંબુના રસના પુટ આપવા અને ગોળીઓ બાંધવી. શારંગધરમાં એમાં દારૂડીનાં મૂળ નાખવાનું કહેલું છે. તે પ્રમાણે કરવાથી આ રસાયનસારક થાય છે. **પ્રમાણ અને અનુપાન**—એકથી દોઢ રતિ સુધી આદાનો રસ અને મધ સાથે. **ગુણ:**—જ્વરઘ્ન અને

× એક મિત્ર તરફના અનુભૂત ઉપચાર:–

શંખદ્રાવ રસ.—આકડાનું મૂળ, થોરનું મળ, ખરસાં થોરનું મૂળ, આમલીનાં છોડાં, ખાખરાની છાલ, કેળનો સ્થંભ, તલના છોડ, અઘાડી, મોથ, કેરડી અને શંખનો એ અગ્યાર ચીજોની ખાખમાંથી પૃથક્ પૃથક્ તૈયાર કરેલા ખાર, પંચલવણ (સિંધાલુણ, સંચળ, બીડલવણ, વડાગરૂ મીઠું અને ઘસીયું એટલે નદી કે સમુદ્રનું મીઠું; પાંચ ક્ષાર એટલે સાજીખાર જવખાર નવસાર ખડીયોખાર અને પાડીયો ટંકણખાર અને પારો એ સઘળાં સમાન ભાગે લઇ પ્રથમ પારામાં તેનાથી ત્રણગણો ગંધક મર્દન કરી કાજળી તૈયાર કરી પછી તેમા બાકીની ચીજો ભેળી વાટી નાખી સવના સમાન ફટકડી, સુરોખાર, હીરાકસી અને નવસાર નાખી, લીંબુના રસમા ખૂબ મર્દન કરી તેનો અર્ક પાડવાના નાલિકા યંત્રમાં નાખી, ચૂલે ચડાવી ચાર પહોર સુધી આંચ આપવી. એનાથી તૈયાર થએલા રસને **શંખદ્રાવ રસ** કહે છે. એ રસમાં નોય નાખવાથી તે તેમા ગળી જાય છે, એવા એ અદ્ભુત રસ પાણીની સાથે એક અથવા બે વાલ આપવાથી તે ગુલ્મ [illegible] ઝરા [illegible], યકૃત અને ઉદરના અનેક વિકારોને જલ્દીથી આરામ કરે છે. **સૂચના**—આ રસ પીતી વખતે આખા મોંમાં અને વિશેષ કરીને દાંતોને માટી કે મધ ચોપડી એ રસ દાંતોને ન અડે એવી રીતે નાગરવેલના પાનની ભુંગળી મોમા રાખી તેના વાટે પાવું. કારણ એ રસ દાંતને અડવાથી દાંત પણ ખરી પડે છે.

શૂલરામ:—પારો તોલો ૦। અને ગંધક તોલો ૦॥ ખૂબ વાટી કાજળી કરી તેમાં મરી તોલો ૦।, ટંકણખાર તોલો ૦।, સુંઠ તોલો ૦॥।, ગોધેલો નેપાળો તોલા ૨ નાખી ખૂબ વાટી આમલીની છાલના ઉકાળામાં ઘુંટી તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી સવારે ૧ આપી ઉપર ગરમ પાણી પાવું. **વાસ્તુ:**— માકરનું પાણી પાવું અથવા ઠંડા પાણીથી નાવું અથવા ચોખા મગની ખીચડી ઘી નાખી ખાવી.

આવનારા તીવ્ર તાવમાં પણ એ આપવું. શ્રાવણથી દીવાળી સુધીમાં આ
(મેલેરીયા) જ્વર આનાથી નક્કી જાય છે. **પથ્ય:**—જ્વર માટે કહ્યું હોય

૫. મૃત્યુંજય રસ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, પા
ગંધક, ટંકણ, વછનાગ, જેઠીમધ, હળ, કાંકચનાં શેકેલાં ફળનાં બીજ, નેપાળ
બીજ, એ સર્વ ઔષધો સમાન ભાગે લઇ ભાંગરાના રસમાં ત્રણ દિવસ ખરલ
ગોળીઓ બાંધવી.

૬. મૃત્યુંજય રસ બીજો:—પારો ૧, ગંધક ૧, ધંતુરાનાં બીજ ૩,
૨, મરી ૨, લીંડીપીંપર ૨, હરડાં ૧, બહેડાં ૧ , આમળાં ૧, વછનાગ ૧, ને
ળા ૨, રેવંચીનો શીરો ૨, શેકેલ કાંકચનાં બીજ ૧, ટંકણખાર ૧ અને જેઠી
૧ તોલો, એ પ્રમાણે વજનથી લઇ ભાંગરાના રસમાં ૧૪ દિવસ ખરલ કરી ગ
ઓ બાંધવી. **પ્રમાણ અને અનુપાન:**—એકથી બે રતિ ઉના પાણી સાથે. ગુણ-
સારક. **ઉપયોગ:**—સર્વ પ્રકારના જ્વરમાં અને વિશેષે કરીને વાતજ્વરમાં આ
તાવનું જોર વધી જાય નહિ તેટલા માટે પ્લેગ અને તીક્ષ્ણ જ્વરમાં એ અપા
ગરમ પદાર્થ તજવા.

૭. પ્રમેહરસાયન:—કલઇ, સીસું, અભ્રક, લોહું, કાંનલોહ, પારો, ત
પોલાદ, હિંગળો, ગંધક, ટંકણખાર, ખાપરીયો એ દરેક વસ્તુ સમાન ભાગે લે
(એમાંની કહેલી ધાતુઓની તો ભસ્મોજ લેવી.) અને તેને લીંબુના રસની ભાવ
આપવી. પછી લુગદી કરી શરાવસંપુટમાં નાખી અગ્નિનો પુટ આપવો. પછી
ઠંડું થયે કાઢી લઇ ખરલ કરી તેમાં કપૂર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણ
નાગકેસર, સુંઠ, જાયફળ અને જાવત્રી એ સર્વને ઉપલાં ઔષધોના સમાન ભ
લઇને કડવા લીંબડાના અંતરછાલના રસમાં ત્રણ દિવસ ખરલ કરવું. પછી તે
ગોળીઓ કરી છાયામાં સુકવવી. **પ્રમાણ અને અનુપાન** ૧ થી ૧॥ રતિ માખ
અને સાકર સાથે. ગુણ–પૌષ્ટિક.

૮. આનંદ ભૈરવ રસ.—શુદ્ધ હિંગળો શુદ્ધ વછનાગ, ત્રિફળાં, ટંકણખા
અને શુદ્ધ કરેલો ગંધક સમાન ભાગે લઇ જંબીરી લીંબુના રસમાં બે પહોર સુધી
ખરલ કરીને એક રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ યોગ્ય અનુપા
સાથે ઉધરસ, દમ ઝાડા (અતિસાર), સંગ્રહણી સન્નિપાત મૃગી (એવું
વાતરોગ, પરમીયો. અજીર્ણ અગ્નિમાંદ્ય ઉપર આપવી. તેમજ જ્વરાતિસાર ઉ
ચોખાના ઓસામણમાં આપવી.

૯. સમીરગજકેસરી (વાતારિ) રસ:—અફીણ, ઝેરકોચલાં અને મ
વળ સમભાગ લઇ આદુના રસમાં રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે એકલી અથ
ગરમ પાણીથી આપવી અને ઉપર નાગરવેલના પાનની બીડી ખાવી: એટલે કુબ્જ-
પક્ષ, પાંગળાપણું, ગૃધ્રસી, આમવાયુ, શૂળ, કંપવાયુ, અપબાહુકવાયુ, શોથ, કંપવા
અનાહવાયુ,. કટિગ્રહ, કોલેરા, અરુચિ, મૃગી અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે.

૧૦. બૃહત્ ઇચ્છાભેદી રસ:—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણખાર, મ
એ ચારે સમાન ભાગ: સુંઠ અને નમોત્તર એ બબ્બે ભાગ, અને શુદ્ધ કરેલો નેપ
નવ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી વિધિ પ્રમાણે બે પહોર સુધી ખરલ કરી તેને આદુ

૧૫. વૃદ્ધિનાશન રસઃ—પારો, ગંધક એકેક ભાગ અને બે ભાગ સુવ
માક્ષિક (સોનામુખીના ગાંગડા)ને હરડેના કાઢામાં ૩ દિવસ અને એરંડીયામાં
દિવસ ખરલ કરી તેને હરડેનું ચૂર્ણ અને એરંડીયા સાથે વાલ પ્રમાણે સે
કરાવે અથવા તલવણના રસમાં આપે એટલે અંડવૃદ્ધિનો નાશ થાય.

૧૬. ભાસ્કર રસઃ—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સિંધાલુણ, સંચળ, બીડલવ
બંગડીખાર, મીઠું, ટંકણખાર, સાજીખાર એ સર્વ સમાનભાગે લઇ એ સર્વના બરા
નેપાળો લઇ તેને દંતીમૂળના કાઢાની અને બીજોરાના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવના
આપવી; અને ખૂબ મર્દન કરી છાંયે સુકવવું. આ તૈયાર થએલો રસ નાગરવે
પાનમાં અડધી રતિ આપવાથી પ્લીહોદર (બરોળ), ગોળો, વિષ્ટંભ, શૂળ, અ
હરસ, દંતશૂળ, કર્ણશૂળ, ખસ, દાદર એનો નાશ થાય છે. અંજન કરવાથી સ
દંશની પીડા દૂર થાય છે.

૧૭. સમીરપન્નગ રસઃ—અભ્રકભસ્મ, ગંધક, વછનાગ, ત્રિકટુ, પારો, ટં
ખાર એ સર્વ સમભાગે લઈ તેને ભાંગરાના રસમાં સાત ભાવનાઓ આપવી.
રસ આદુના રસમાં અગર ત્રિકટુના ચૂર્ણમાં એક વાલ આપવાથી મોટા વાયુનો
ક્ષણમાં નાશ કરે છે; અને તેનું નસ્ય (નાકમાં સુંઘવું) આપવાથી બેશુદ્ધિ મટે

૧૮. અર્શ કુઠાર રસ—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ, લોહભ
અને અભ્રકભસ્મ ૬ ભાગ, પીલી, ચિત્રક, ત્રિકટુ, હરડાં, નેપાળો એ દરેક એ
ભાગ, ટંકણખાર, જવખાર અને સિંધાલુણ એ પાંચ ભાગ; સર્વે એકત્ર કરી
ભાગ ગોમૂત્રમાં પાચન કરી પછી થુવરનું દૂધ ૩૩ તોલા નાખી ફરીથી પા
કરી, તેની બબ્બે માસાની ગોળી કરી આપવી. આ હરસના મસા છેદન કરવા
કુહાડી સમાન છે.

૧૯. અગ્નિસૂત રસઃ—કોડીની ભસ્મ ૧ ભાગ, શંખભસ્મ ૨ ભા
ગંધક અને પારાની કાજળી ૧ ભાગ, મરીનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ, એ સઘળું એ
કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું. આ રસ ઘી સાકર સાથે આપવાથી મંદ
અને દુબળાપણાનો નાશ કરે છે. લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને ઘીમાં સંગ્રહણી ઉ
આપવું. શોષ, તાવ, અરૂચિ, શૂળ, ગોળો, પાંડુ, ઉદરરોગ, અર્શ, સંગ્રહણી
રોગો ઉપર છાશમાં આપવું. આ પ્રમેહનો પણ નાશ કરે છે.

૨૦. આદિત્ય રસ—હિંગળો, વછનાગ, ગંધક, ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, જાયફ
લવંગ, બંગડીખાર, સિંધાલુણ, મીઠું, બીડલવણ અને સંચળ, એ સર્વે એ
કરી તેને લીંબુના રસની સાત ભાવનાઓ આપી અર્ધ રતિ પ્રમાણે ગોળી
કરવી. આ આદિત્ય રસ અજીર્ણનો નાશક હોઇ જે ખાય તે પચાવનાર અને અ
પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

૨૧. કૃમિકુઠાર રસ—કપૂર ૮ ભાગ, કડાછાલ, ત્રાયમાણ, અજમે
વાવડીંગ, હિંગળો, વછનાગ, નાગકેસર, ખાખરાનાં બીજ, એ એકેક ભાગ લઇ
ભાગરાના, ઉંદરકનીના અને બ્રાહ્મીના રસની એક પછી એક ભાવનાઓ આપવા
કૃમિકુઠાર રસ સિદ્ધ થાય છે. એની વાલ વાલની ગોળી કરી નાગકેસરમાં આપ
એટલે સર્વ પ્રકારના કૃમિનો નાશ થાય છે.

સન્નિપાત નાશ થાય છે. સર્વાતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર યોગ્ય અનુપાન યોજી આપવો અને પથ્ય પળાવવું; એટલે તેનો નાશ થાય છે. આ પ્રતાપલંકેશ્વર નામનો રસ સુવાવડીના રોગોનો નાશ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

૨૮. ગુલ્મકુઠાર રસઃ—સીસાની ભસ્મ, કલાઈની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ લોહભસ્મ, એ સમાન ભાગે અને એ સર્વના બરાબર તામ્રભસ્મ લઇ તેને જંબીરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ મધ આદાનો રસ અને જવખાર તથા સાજીખારમાં આપવાથી અજીર્ણ, અમ્લપિત્ત હૃદયશૂળ, પડખાનું શૂળ, પેટમાંનો દુખાવો (પેટશૂળ) અને સર્વ પ્રકારના ગુલ્મરોગનો નાશ કરે છે.

૨૯. મૃત્યુંજય રસઃ—વચ્છનાગ, મરી, લીંડીપીપર, ગંધક, ટંકણખાર એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ, બે ભાગ શુદ્ધ હિંગળોક લેવો અને આદુના રસમાં મર્દન ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. અજીર્ણજ્વર ઉપર આ ગોળી જંબીરી લીંબુના રસમાં આપવી. સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર મધમાં આ ગોળી આપવી. આ ગોળીના સેવનથી મૃત્યુરૂપી તાવ દૂર થાય છે; એથી એ રસનું મૃત્યુંજય રસ નામ છે.

૩૦. શીતભંજી રસઃ—પારો, હિંગળો, ગંધક, એ સમાન ભાગે અને એ ત્રણેના બરાબર નેપાળો લઇ સર્વને દંતીમૂળના કાઢામાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરીને તે આદુના રસમાં આપવી; એટલે મહાઘોર નવ પ્રકારના તાવનો પણ નાશ થાય છે. સાકર, દહીં, ભાત એનું પથ્ય આપવું. ઠંડું પાણી પાવું. મગનું ઓસામણ અને શેરડીનો રસ પાવો. આ શીતભંજી રસ સર્વ તાવનો નાશ કરે છે.

૩૧. નાગરસાયન—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧॥ ભાગ, ઝેરકોચલાં ૧ ભાગ મરી ૧ ભાગ અને એ સર્વ ઔષધોની બરાબર વચ્છનાગ લઈ તેને ચિત્રકના કાઢાની અને આદુના રસની ભાવનાઓ આપી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી પાનબીડીમાં આપવી એટલે સર્વ વાત કફ ઉધરસ, આઠ પ્રકારના તાવ, જઠરાગ્નિ મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી ગોળો અને શૂળનો નાશ થાય છે.

૩૨. મેહકુઠાર રસઃ—કલાઈની ભસ્મ લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, ગળોનું સત્વ અને રસસિંદૂર એ સમભાગે લઈ તેને કુંવારના રસમાં ખરલ કરી વાલના પ્રમાણમાં ગોળીઓ વાળવી અને મધ અને સાકરમાં સેવન કરાવવી. આ ગુટિકા માત્ર ૧૦ દિવસ આપવી એટલે પ્રમેહ ધાતુક્ષય રક્તપ્રદર, ક્ષયરોગ, જીર્ણજ્વર અને પાંડુરોગ વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે

૩૩. સિદ્ધામૃત રસઃ—ફટકડી ભાગ અને માનાગેરૂ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૧ માસા જેટલું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં પ્રાતઃકાળે સેવન કરાવવું અને ખાટા તેલવાળા એ પદાર્થ વર્જ્ય કરાવવા એટલે શિરોભ્રમણ, મસ્તકમાં અને પિત્ત અને સર્વ પ્રકારના પિત્તથી થયેલા રોગો દૂર થાય છે.

૩૪. કાસકુઠાર રસઃ—હિંગળો મરી, ગંધક, ત્રિકટુ, ટંકણખાર એ સમાન ભાગે લઇ આદુના રસમાં ખરલ કરી બબ્બે રતિની ગોળીઓ કરવી

નાગ ૩ ભાગ અને મરી ૮ ભાગ લઇ તેના ચૂર્ણને જંબીરી લીંબુના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરીને મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી આદુના રસમાં આપવાથી શૂળ, અરૂચિ, ગોળો, કોલેરા, અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ, સન્નિપાત, શ્વાસ, [illegible] અને મસ્તકશૂળ એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૩. પ્રતાપમાર્તંડ રસઃ—વચ્છનાગ ૧ ભાગ, હિંગળો ૨ ભાગ, નેપાળો ૩ ભાગ અને ટંકણખાર ૪ ભાગ લઇ કુંવારના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી; એટલે સત્વર નવ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે.

૪૪. માર્તંડોદય રસઃ—હિંગળો ૨ ભાગ, નેપાળો ૧॥ ભાગ, ટંકણખાર ૧ ભાગ, વચ્છનાગ ૦॥ ભાગ લઇ સર્વેને આદુના રસમાં ખરલ કરી [illegible] પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એનું નામ માર્તંડોદય કહેવાય છે. તાવ, આમરોગ, ઉદરરોગ, આધ્માન, પાંડુ અને અજીર્ણ એ ઉપર અનુપાન યોજી એ રસ આપવા યોગ્ય છે. **પથ્યઃ**—છાશ, ભાત. આ રસ સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, આદુનો રસ અને સાકરમાં આપવાથી દારૂણ જ્વર, મંદાગ્નિ, ગોળો, કફ, વાયુ, શૂળ, [illegible] વાતરક્ત, સ્વરભેદ, વણફુટ, હરસ ઇત્યાદિ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૪૫. નારાચ રસઃ—શુદ્ધ પારો, ગંધક, નેપાળો, ત્રિકટુ અને ત્રિફળા એકત્ર ખરલ કરી મધ સાથે ચાટી તે ઉપર ઉનું પાણી પીવાથી ગુલ્મ રોગનો નાશ થાય છે.

૪૬. જય રસ—પારો, ગંધક, હિંગળો અને નેપાળો એ અનુક્રમે ૧–૨–૩–૪ ભાગ લઇ દંતીમૂળના ક્વાથમાં ખરલ કરી એક રતિ પ્રમાણે ગોળી કરવી. એ ગોળી [illegible] ઉપર [illegible] પાણી પાવાથી [illegible] ૧ દિવસમાં [illegible] થાય છે.

૪૭. પ્રવાલ પંચામૃત—[illegible] ભાગ, મોતી ૧ ભાગ, શંખ ૧ ભાગ [illegible] ૧ ભાગ અને કોડી ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી માટલામાં [illegible] આપવાથી [illegible] થાય છે [illegible] અને [illegible] એટલે આફરો, [illegible] ઉદાવર્ત, [illegible] અજીર્ણ, [illegible] અને પથરી વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૮. કામદેવની રસઃ [illegible] અને [illegible] ખરલ કરી [illegible] જેવડી ગોળી કરવી. [illegible] સન્નિપાત [illegible] નાશ થાય છે.

૪૯. પૂર્ણચંદ્ર રસઃ—પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૦॥ ભાગ લઇ [illegible] રસમાં ૧ પહોર ખરલ કરી [illegible] શુદ્ધ [illegible] ઉપર તેનો લેપ કરી [illegible] તેને ૮ પહોર અગ્નિ [illegible] સિદ્ધ થાય છે. એ ૧ રતિ પ્રમાણે [illegible] મરી અને [illegible] આપવાથી [illegible] નાશ થાય છે.

અને સીસાની ભસ્મઃ—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઇ કડાઇમાં નાખી રસ કરી તેને ખાપના દીમાં ઘમકારવું. પછી આગીના પાત્રમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી રસ કરવો અને તેમાં વજ્ર અધેડા ધોસ્ત (ખસખસના ડોડવા) નું ચૂર્ણ કરી ને વારંવાર નાખતા જવું. જ્યારે ભસ્મ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાટા દહીંમાં ખરલ કરી તેની ગોળી કરવી અને તે કલેડામાં મૂકી તીવ્રાગ્નિ કરવો. તેને સારો વખતની રંગ આવે એટલે નીચે ઉતારી લેવી. ને ભસ્મ માત્રાપ્રમાણ ઉપર ૧ ગુંજાભાર આપવી.

નાગભસ્મના ગુણ—સીસાની ભસ્મ સો હાથીનું બળ આપે છે, વ્યાધિનાશ કરે છે તથા કાંતી વધારે છે. અને ક્ષય, વાયુ, ગુલ્મ, પાંડુ, કૃમિ, કફ, શૂળ, પ્રમેહ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, ગુદરોગ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે તથા કામ વધારે છે. નાગભસ્મનાં અનુપાનો—(૧) કફ, વાયુ અને જલોદર ઉપર—ગરમ, લીંડીપીપર અને મધમાં. (૨) ઉપદંશ ઉપર—શીતળચિની અને મિસરીમાં. (૩) ધાતુક્ષીણતા ઉપર—માખણ અને ખડીસાકરમાં. (૪) પ્રદર ઉપર—વંશલોચન ઠંડ કેસરી અને ખડીસાકરમાં આગીના સવ રોગો ઉપર ગુવાર પેટ આપવી.

૫૨ સુરમો.

સુરમો શ્વેત તથા શ્યામ ...

પણ બંધ કરી દેવા. અંદર ગંધકનો દ્રવ થયો કે નહિ તે સળીએથી જોવાને ખાતર ઉપલા ચપણામાં એક છિદ્ર પાડવું. ત્યારપછી તે માટીના વાસણને વાલુકાયંત્રમાં મૂકીને તેને અર્ધો પહોર સુધી મંદાગ્નિ આપવો. પછી તે ઠંડું થએથી તેમાંથી માત્રા કાઢી તે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનપરત્વે આપવી.

૫૬. ત્રીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસઃ—શુદ્ધ પારો ત્રણ ભાગ, તામ્રભસ્મ ત્રણ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ અને સોનું અર્ધો ભાગ લઈ તેને સાત દિવસ ખરલ કરી કાજળી કરવી. પછી તેને સાત દિવસ નગોડના રસમાં અથવા ધંતુરાના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો. પછી વસ્ત્રની અંદર થોડોક ગંધક નાખી તેમાં ગોળો રાખી મજબૂત બંધનથી બાંધવું. આ પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી ત્રણ વખત બાંધી માટીના વાસણમાં નીચે ઉપર ગંધક અને મધ્યમાં એ પોટલી રાખી, નિર્વાત જગ્યા ઉપર વેંતભર ખાડો ખોદી તેમાં તે પોટલીવાળું વાસણ રાખી તેના ઉપર એક અંગુલપુર માટી ચડાવી તેના ઉપર અર્ધો પહોર અગ્નિ કરવો, એટલે **હેમપોટલી** રસ સિદ્ધ થશે. આ રસ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૫૭. ચોથા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસઃ—પારો અને ગંધક સમભાગે લઈ કાજળી કરી પારાની સમાન ભાગે સોનું લઈ તેમાં મેળવી તેને ભાંગરા... અને ટકાઉ વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધીને, તે પોટલીને કડાઇમાં રાખી તેમાં ગંધક નાખી પકવવી. નીચે મંદાગ્નિ કરવો. આસમાની રંગ થયા પછી કડાઈ નીચે ઉતારવી. આ **હેમગર્ભ** રસ શ્વાસ અને ઉધરસનો નાશક હોઈ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૫૮. પાંચમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસઃ—શુદ્ધ કરેલો પારો ચાર તોલા, શુદ્ધ સોનું ૧ તોલો અને ગંધક ૧ માસો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી કેટલીક વાર ખરલ કરવું. પછી તેને એક વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલીને સોનાની કટોરીમાં રાખી તેના ઉપર ૪ તોલા ગંધક નાખવો અને તે ઉપર કોરીયા વસ્ત્ર બાંધી મુખ મુદ્રા કરી તેને મધ્યમાં પુટ આપવો. ત્યાર પછી તેમાંથી બહાર કાઢી ચૂર્ણ કરી તેને કોરીયા વસ્ત્રમાં બાંધી પારાના સમાન ગંધક લઈ તેના વચમાં મુદ્રા કરી ભાગ ગ સમાન પુટ આપવાં, એટલે આ **હેમગર્ભ** રસ સિદ્ધ થાય છે.

૫૯. છઠ્ઠા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસઃ—સોનું એક ભાગ અને પારો બમણો ભાગ લઈ તેને કાંજીના રસમાં ખરલ કરી ગોળા કરવા અને વસ્ત્રમાં કિંચિત્ ગંધક નાખીને તે ગોળો તેમાં રાખી પુનઃ તેમ વસ્ત્ર બાંધવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવું. પછી લોઢાના વાસણમાં સમાન ગંધક નાખી તે મધ્યે પોટલી રાખવી. પછી તે સાત વાર કપડમટ્ટી કરી એક વેંત ખાડો ખોદી તેમાં તે વાસણને મૂકી તે ઉપર એક અંગુલપુર માટી નાખી તેના ઉપર એક પહોર અગ્નિ કરવો. એટલે હેમગર્ભ પોટલી રસ સિદ્ધ થાય છે. તે અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૬૦. સાતમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસઃ—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ

વીર્યવર્ધક તથા કાંતિવર્ધક છે; અને ત્રિદોષ તથા સર્વ વ્યાધિનો નાશક છે. એ અશુદ્ધ હોય ત્યારે સપ્ત ધાતુનો નાશ કરનાર અને દાહ, ચિત્તભ્રમ, લાલાસ્રાવ, ગ્લાનિ, અનેક વેદના, કુષ્ઠ વ્યાધિ તથા તૃષાને કરે છે. શોધનઃ—(૧) તાંદળજાના રસમાં દોલાયંત્રવડે મંદાગ્નિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાંજીમાં અથવા ટંકણખારમાં કિંવા ગાયના દૂધમાં સોમલ દોલાયંત્રવડે બે ઘટિકા પર્યંત પચન કરવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. સત્ત્વપાતનઃ—અને સોમલ અમ્લવર્ગ, ક્ષારત્રય, ગોમૂત્ર, મેદ અને નીમકમાં એકત્ર કરી અગ્નિની આંચ દેવી એટલે તેનું સત્ત્વ પડે છે. મારણઃ—(૧) ચંદનબટવાના રસમાં સોમલ ૩ દિવસ ભીંજવી રાખી, ચંદનબટવાની ભુરકીમાં મૂકી, તેને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી, મોઢું બંધ કરી પાંચ કપડમાટીના પટ કરી ત્રણ પહોર સુધી આંચ આપવી એટલે ભસ્મ થશે. એ એક ચોખાભાર ખાવા આપવી. (૨) સોમલ, કુંવારના રસમાં ૧ દિવસ પલાળી રાખી, કુંવારની કુમળીમાં મૂકી વાલુકાયંત્રમાં સિદ્ધ કરવો. સોમલની ભસ્મ નિર્ધૂમ થશે. તેજ ઔષધમાં યોજવી. એ વાત, કફ, શીત ઇત્યાદિ ઉપર આપવી. ઉપયોગઃ—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર.—સોમલ ઘીમાં ઘસી લેપ કરવો અને થોડો થોડો આપવો. (૨) વીંછીના વિષ ઉપર.—સોમલ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) ચાંદી, દાદર અને ચામડીની ફાળાશ ઉપરઃ—સોમ- ઘસી તેમાં સોમલ ઘસી ચોપડવો.

તોલા અને સુંઠ ૧૦ તોલા: એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી ઉષ્ણોદકમાં પાવાથી મેળે આમવાયુ, સાંધા દુખે છે તે વાયુ, ગૃધ્રસી વાયુ અને કેડ, પીઠ, ગુદા, પેટ મે હેડાંગે ગળ થાય છે તે, તૂની વાયુ, પ્રતિ તૂની, વિંચાચી વાયુ અને [illegible] વિકાર વગેરે તમામ વાયુરોગ દૂર કરે છે.

૪. તાવ ઉપર:—શંખજીરાની ભુકી દૂધમાં આપવાથી ટાઢીઓ તાવ [illegible] અને દહીંને કપડામાં બાંધી રાખી તેમાંનું પાણી નીતરી ગયા પછી તેમાં [illegible] ઉનો તાવ જાય.

૫. હરસ ઉપર:—કપુનરની વીક અને આવળીનાં ફૂલની જરી(પાંદડી,[illegible] ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ બનાવી ગુલકંદમાં એક માસો ખાવું.

૬. વહેતા કાન ઉપર:—ટંકણખારને ઝીણો વાટી કાનમાં ભભરાવી તેના ઉપર લીંબુના રસનો છાંટો પાડવાથી પરૂ બંધ થઈ પીડા મટી જશે.

૭. દંતમંજન:—બદામના છોતરાંની રાખ, જાંબુનાં પાંદડાંની રાખ, [illegible] લીને છાયામાં મુકીને ઝીણી ખાંડવી. તે, માયાં નંગ ૩, હરડે મોટી નંગ [illegible] જવખાર તોલો ૦॥, એ છએ ચીજો ઝીણી ખાંડી કપડાથી ચાળી દાંતે ઘસવાથી દાંતનો દુખાવો મટે.

૮. હાલતા દાંત ઉપર:—ફટકડી અને માયા સમાન ભાગે ખાંડી કપડાછાં [illegible] દાંતે ઘસવાથી હાલતા દાંત મજબુત થાય.

૯. ગર્ભીના ફરજંદને આપવાનો રેચ:—મીંઢીઆવળ તોલા ૧ [illegible] [illegible] મીઠા તજની [illegible] તોલા ૦॥, એવી રીતે [illegible] સોંઠ તોલા ૫ નાખી ખાંડીને [illegible] [illegible] નમાણ [illegible]

૧૦. [illegible] ઉપર: [illegible] [illegible] આરામ કર્યો.

૧૧. [illegible] ઉપર:—[illegible] [illegible] એ મુજબ [illegible]

૧૨. [illegible] ઉપર: [illegible] તોલા ૧ [illegible] [illegible] ઉપર [illegible]

૧૩. [illegible] ઉપર [illegible]:—મીંઢીઆવળ તોલા ૧૦ અને [illegible] [illegible] [illegible] ઈલાજ છે.

૧૪. [illegible] વાયુ ઉપર:—[illegible]

ભરાઈ આવે છે. (૫) ટોરનું શીંગડું ભાગી ગયું હોય તોઃ—તેલ,
સિંદૂર અને માજુમના કેશ એકત્ર કુટી બાંધવા; કિંવા થોરનો રસ ૧ શેર, તેમાં
૪ તોલા સિંદૂર નાખી શીંગડાને તેમાં બોળવું અને ઉપર કપડું લપેટવું.

૬૦—સિંધાલુણ.

સિંધાલુણ ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એનો વર્ણ ઘણેભાગે શુભ્ર હોય છે.
એ સર્વ ક્ષારોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં મીઠું વર્જ્ય કરવું એવી પથ્ય હોય ત્યાં સિંધા-
લુણ થોડું ખાવા આપવું. એ પથ્યકર છે. **સિંધવઃ**—રુચિકર, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય,
અગ્નિદીપક, શુદ્ધ, સ્વાદુ, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સૂક્ષ્મ,
હૃદ્ય, ત્રિદોષનાશક, મણહર, મલસ્તંભ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—
(૧) **શીત પિત્ત ઉપરઃ**—સિંધવ ઘીમાં અથવા તલના તેલમાં ઘસી ચોપડવું
અને કેટલીકવાર ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું. (૨) **કર્ણશૂળ ઉપરઃ**—બક-
રીના મૂત્રમાં સિંધવ નાખી કોકરવાણું કરી કાનમાં નાખવું. (૩) **કર્ણમૂળ
ઉપરઃ**—ઘેટીના મૂત્રમાં સિંધવ ઘસી કાનમાં નાખવું. (૪) **ઉલટી ઉપરઃ**—
સિંધવ ઘીમાં ખરલ કરી આપવો. (૫) **ઉરુસ્તંભ ઉપરઃ**—ગોમૂત્રમાં સિંધવ
નાખી ઉકાળી તેની બાફ આપવી. (૬) **અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—ગાયના ઘીમાં
સિંધવનું ચૂર્ણ સાત દિવસ આપવું. (૭) **મૂત્રવ્યાધિ ઉપરઃ**—સિંધવ અને
[illegible]ના [illegible] મસાને લેપ કરવો એટલે મોઢું ભરી પડે છે.
[illegible] **કરડેલાના વિષ ઉપરઃ**—[illegible] રસમાં સિંધવ નાખી ગરમ કરી [illegible]
[illegible] પાવો

મોચ ૧ તોલો, રાસ્ના ૧ તોલો, કડુ ૧ તોલો, ગળો ૧ તોલો અને કાથ ૧ તોલો લઇ ચૂર્ણ કરવું. આ બધા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી તે દરરોજ એક તોલ સવારે આપવું. ક્ષય ઉપર ઘી અને સાકરમાં આપવું. પ્રમેહ ઉપર 'માખણમાં' પછી ત્રણ કલાકે ખાવું અને અડધો વાલ પાણીમાં ઘસી મસા ઉપર લેપ કરી નીકાની [illegible] શેકવું એટલે હરસ કરમાઇ જશે.

૨૬. જલોદર ઉપર:—રાઇ તોલા ૧ ના ઝીણા કરેલા ચૂર્ણને [illegible] [illegible] ગોમૂત્રમાં પાવું.

૨૭. પ્રમેહ ઉપર:—ઇલાયચી તોલો ૧ શુદ્ધ કરીને તેમાં સાકર તોલા ૧ અને કકડી તોલા ૨ નાખી ઝીણું વાટી સમાન વજને ત્રણ પડીકાં કરવાં. દરરોજ એક પડીકું બકરીના એક શેર દૂધમાં પાવું. પરેજી સખત પાળવી. માત્ર ઘઉં, મગ અને દૂધ એ ત્રણજ વસ્તુઓ ખાવી. મગ અને દૂધ એ બે સાથે કદિ ખાવાં નહિ નહિ તો ન સમજાય તેવું રસાયણી નુકસાન થાય છે.

૨૮. સારણ ગાંઠ ઉપર:—આંબાહળદર, સાજીખાર, મેંદાલકડી અને [illegible] [illegible] એ ચારે એકેક તોલો લઇ ઝીણી ખાંડી ઇન્દ્રવારણી (તુમડા)નાં [illegible] ડગળી કાપી તેમાં ભરી તેને ડગળી બેસાડી તડકે સુકવવું. તે સુકાઇ ગયા [illegible] [illegible] ખાંડી તેની વાલ ૨ ના અંદાજે સવાર સાંજ ફાકી લેવાથી પેટમાં [illegible] રોગ તે [illegible] મટે.

૨૯. ગુમડાંનાં ચાંદાં ઉપર:—કાથો અને રાળ સરખા ભાગે લઇ વાટી [illegible] ઉપર ભભરાવે તો દિવસ ૩ માં મટે.

૩૦ અગતયમ રેચ:—ગોમૂત્ર શેર ૧, મોટી હરડેનું દળ તોલો ૧॥, [illegible] તોલો ૧॥ એરંડાનું મગજ તોલો ૧॥, ગંધક તોલો ૧॥, એળીઓ તોલો ૧॥ [illegible] દૂધ તોલો ૧॥, મરી તોલો ૧॥ અને સુંઠ તોલો ૧॥, લઇ ઝીણું [illegible] [illegible] એ હાથ પગના નખો ઉપર ચોપડવાથી રેચ લાગશે અને [illegible] નાખવાથી બંધ થશે.

૩૧ વિરેચક ઉપર:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ધાણું, નસોતર, [illegible] [illegible] મરી અને મજી એ એકેક તોલો, ભીંડીઆવળી દશ તોલા [illegible] [illegible] ખાંડી કપડછાણ કરી દરરોજ સવારે રૂ ૦॥—૨ [illegible] [illegible] પ્રમાણ ફાકી કરવી.

[illegible] ઝામરવાની દવા—ખારી તુમડીના સુકા ફળનો ગર્ભ તોલા ૨॥, [illegible] [illegible] ના લઇ ઝીણું વાટી કપડછાણ કરી [illegible] [illegible] [illegible] નાખવાથી ઝામરવાનું દરદ મટે.

[illegible] વાત વિધ્વંસન ચૂર્ણ:—લવીંગ ૧, પીપળીમૂળ ૨, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ભાગ ૧૬ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ [illegible] [illegible] [illegible] તુમડા ના રસના ૨૧ પુટ આપવા [illegible] [illegible] [illegible] આપવાથી ઉદરરોગ, [illegible], [illegible] [illegible] થાય છે.

૧૧. ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં, તજ, જેઠીમધ અને મહુડાનાં ફૂલ સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ ૬ માસા, મધ ૧ તોલો અને ઘી ૧॥ તોલામાં સાંજે આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ, ગળા ઉપરના ભાગના સર્વ રોગ, વળીપલિત રોગ, હરસ, ભગંદર, પ્રમેહ, કુષ્ટ, હલીમક અને કિલાસકુષ્ઠ, એ રોગો દૂર થઇ નવી દૃષ્ટિ આવે છે, કેશ કાળા થાય છે.

૧૨. દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:—દાડમની છાલ ૮ તોલા, સાકર ૮ તોલા, લીંડીપીપર, પીંપળીમૂળ, અજમોદ, મરી, ધાણા, જીરૂં અને સુંઠ એકેક તોલો; વંશલોચન ૩ માસા; તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર દોઢ દોઢ માસા પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ, સંગ્રહણી, કંઠરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, સળેખમ અને કાસરોગ દૂર થાય છે.

૧૩. બીજું દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:—દાડિમના દાણા ૩૨ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ ત્રણે મળીને ૪ તોલા. સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર મળીને ૪ તોલા, પીપળીમૂળ ૪ તોલા, વંશલોચન અને વાળો એક એક તોલો અને સાકર ૩૨ તોલા, એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. એના સેવનથી આમાતિસાર, ઉધરસ, હૃદયમાં પડખાનું ગળ, હૃદ્રોગ, અરૂચિ, ગોળો સંગ્રહણી અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે.

૧૪. દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક અને લીંડીપીપરનું એક તોલો ચૂર્ણ, મધ ૧ તોલો અને ઘી દોઢ તોલામાં આપવું; એટલે જ્વર, ઉધરસ અને સોજાનો નાશ થાય છે.

૧૫. બીજું દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચોખાની ધાણી, ધોળું કમળ, શતાવરી, ખારેક, વંશલોચન, વાળો, આમળાં, ગળોનું સત્વ, નાગરમોથ, ધોળું ચંદન, તગર, કોષ્ટ, કપૂરચીની, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, નાગકેસર, ધાણા અને ગોખરૂનું ચૂર્ણ કરી, સમભાગ સાકર નાખી તે ત્રણ માસા આપવું; એટલે ક્ષય રોગ, દાહ અને પિત્ત દૂર થાય છે.

૧૬. ધાન્યાદિ ચૂર્ણ:—લીંડીપીપર, ધાણા, જીરૂં, અજમો, સંચળ, વાળો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, ચિત્રો અને પીપળીમૂળ એકેક ભાગ; દાડમની છાલ, લીંડીપીપર, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ, આમલી અને કુમળાં બીલાં ૩ ભાગ; સાકર ૬ ભાગ અને કોઠાનો ગર્ભ ૮ ભાગ: એનું ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું; એટલે અરૂચિ, ગુલ્મ, ક્ષય, સળેખમ, અતિસાર, ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, સંગ્રહણી, કંઠરોગ, શ્વાસ અને કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૭. નારાયણ ચૂર્ણ:—ચિત્રકમૂળ, ત્રિફળાં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જીરૂં, શોરણી, વજ, અજમોદ, પીપળીમૂળ, વરીઆળી, વગડાઉ તુલસી, અજમો, કુઠ, ધાણા, વાવડીંગ, કાળું જીરૂં, ચીક, પોખરમૂળ, સાજીખાર, જવખાર, સિંધવ, વરાગડું મીઠું, સંચળ, બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું અને કોઠ, એ ૨૭ ઓસડ એક ભાગ, પહેલા ઓસડના બે ભાગ, કડવી ઇંદ્રવરણીનાં ફળ ત્રણ ભાગ, નસોતર ત્રણ ભાગ, દંતીનાં મૂળ ચાર ભાગ, પીળા થુરીઆનાં મૂળ અથવા પાન (તે ન મળે તો તેના અભાવે થુરીઓ લેવો) એ બધાં ઓસડો કચરી ચૂર્ણ કરવું. પછી તે

औषधीक्रिया

રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટી, ક્વાથ, યોગ, લેપ. અર્ક, આસવ, અંજન, તૈલ. ઘૃત. ક્ષાર, ભસ્મનો વિધિ. ગુણ તથા ઉપયોગ ઇત્યાદિ.

अल्पस्यापि महार्घत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मणाम् ॥
कुर्यात्संयोगविश्लेषात् कालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ १ ॥

૨૪. યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ:—અજમોદ બે ભાગ, દાડમની છાલ ૨ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, આમલીની છાલ ૨ ભાગ, અમ્લવેતસ ૨ ભાગ, ખાટાં બોર ૧ ભાગ, ક્ષીંડીપીપર ૫ ભાગ, મરી ૧૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, સંચળ ૧ ભાગ, ધાણા ૧ ભાગ, જીરૂં ૧ ભાગ અને સાકર ૩૨ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરીને ૧ માશો આપવું: એટલે પાંડુ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, જ્વર, ઉલટી, શોષ, અતિસાર, ગોળો, મલબંધ (બંધકોશ), અરોચક, હરસ, મંદાગ્નિ, મૂત્રવ્યાધિ, જીભના રોગ અને કંઠરોગ દૂર થાય છે.

૨૫. લઘુગંગાધર ચૂર્ણ:—નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, કુમળાં બીલાં, લોધ્ર, મોચરસ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ કરી તે છાશમાં ગોળ નાખી આપવું; તેથી અતિસાર દૂર થાય છે.

૨૬. લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ભીમસેની કપૂર, એલચીદાણા, તજ, નાગકેસર, જાયફળ, વાળો, સુંઠ, શાહજીરૂં, કૃષ્ણાગરૂ, વંશલોચન, જટામાંસી, નીલકમળ, લીંડીપીપર, વાળો, ધોળું ચંદન, તગર અને ચણકબાબા સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેનાથી અર્ધી સાકર લઈ એ સર્વ એકઠું કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મ્હોડામાં સ્વાદ આવે છે, શરીર પુષ્ટ થાય છે, અતિ [illegible] થાય છે, વાત પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ દૂર થાય છે. શક્તિ આવે છે. હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, શ્વાસ હેડકી મસ્તક ક્ષય, તમકશ્વાસ, અતિસાર, ઉરમાં [illegible] રોગ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરુચિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે.

૨૭. બીજું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—૮ માસા લવંગ, એ પ્રમાણે [illegible] એ અર્ધો તોલો અને ખરીજ ૧ માસા તે સર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે [illegible] [illegible] માસા આપવું [illegible] મોહરી [illegible] [illegible] અને ઉલટીનો નાશ કરે છે.

૨૮. ત્રીજું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ચણકબાબા, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] નાગકેસર, લીંડીપીપર, સુંઠ, જટામાંસી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લવંગાદિ ચૂર્ણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રોગ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સંગ્રહણી અતિસાર, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નાશ કરે છે.

૨૯. ચોથું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, લીંડીપીપર અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સમાન [illegible] [illegible] ચૂર્ણ કરી [illegible] [illegible] [illegible] અગ્નિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રોગનો નાશ કરે છે.

૩૦. પાંચમું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ચણકબાબા, લીંડીપીપર, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

૫૫. ગોક્ષુરાદિ ચૂર્ણ:—ગોખરૂ, તાલીમખાના, કૌચબીજ, નાગબલા, બળબીજ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી રાત્રિના વખતે ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી ૧ તોલો ચૂર્ણ તેની સાથે લેવાથી વાજીકરણ થાય છે.

૫૬. દંતરક્ષક ચૂર્ણ:—ફુલાવેલું મોરથુથુ અર્ધો ભાગ, ફુલાવેલો ટંકણખાર ૨ ભાગ, ફુલાવેલી ફટકડી ૩ ભાગ, ચાક ૮ ભાગ, કાથો ૨ ભાગ, માયાં ૨ ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને સિંધવ ૪ ભાગ, આ સઘળાનું ચૂર્ણ કરી તેવડે નિત્ય સવારે દાંત ઘસવાથી દાંત મજબૂત થઈ દંતશૂળ, દાંતમાંથી લોહીનું પડવું, પેઢાંનું સૂજવું ઇત્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે.

૫૭. વમનકારક ચૂર્ણ:—લીંડીપીપર, સિંધાલુણ અને મીંઢળ એનું ચૂર્ણ કરીને તે ૩ માસા ચૂર્ણ ઉમ્મરે પહોંચેલાં મનુષ્યોને પાણીમાં આપવાથી ઉલટી થઈ કફદોષ, અજીર્ણ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

૫૮. વરાધનાશક ચૂર્ણ:—પાપડીઓ ખારો અને થોડી લીંડીપીપર એનું ચૂર્ણ ૧ રતિ લઇને ગોળમાં ગોળી કરી આપવી; એટલે ઉલટી અને ઝાડો થઈ કફ પડશે.

૩—ગુટિકા (ગોળીઓ) અથવા વટી.*

૧. ગુડાદિ ગુટિકા:—સુંઠ, બાળહરીતકી અને નાગરમોથના ચૂર્ણમાં દુપ્પટ ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી મ્હોડામાં રાખવાથી સર્વ પ્રકારના કાસ અને શ્વાસ રોગ દૂર થાય છે.

---

* એક મિત્રે આપેલ અનુભૂત પ્રયોગ:—

૧. દમ (શ્વાસ રોગ) ઉપર:—ખરસાણી થુવેરનું જાડું લાકડું લીંબુ લઇને તેને કોચી તેમાં લવીંગ નંગ ૨૫ ભરી, તેજ લાકડાનો બુચ બેસાડી, કપડ માટી કરીને નિર્ધૂમ્ર અંગારામાં ભારી રાખવું. સીઝાઇ ગયા પછી બહાર કાઢી તેમાંનાં લવીંગ કહાડી લઈ તેની સાથે જવખાર તોલા ૨॥ અને હળદર તોલા ૧॥ નાખી ઝીણું વાટી મીંઢી જાળ (પીલુ) ના રસમાં જંગલી બોર જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એમાંની એકેક ગોળી રોજ સવાર સાંજ આપવાથી દમ શાંત પડે.

૨. રેચ તથા ઉલટી કરાવવાની ગોળીઓ:—મોરથુથુ ફુલાવેલો, શેરીયો નેપાળો, સિંધવ અને મંચળ એ સર્વ જણસો સમાન ભાગે લઇ ઝીણી વાટી આદુના રસમાં ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ બાંધવી. એ સાકર સાથે આપવાથી ઉલટી તથા રેચ લાગી શરીરના તમામ રોગો નીકળી જાય અને માથું દુખતુ મટે. ઉપર ખીચડી અને ઘી.

૩. ત્રિદોષ ઉપર:—હળદર તથા ફટકડી ગોળમાં ગોળી કરીને આપવાથી ત્રિદોષ અને કાળજાની સુક મટે, વળી કેફરું પડતું હોય તો કુંવારના રસમાં આપવાથી મટે.

૪. અતિસાર ઉપર:—હિંગ વાલ ૬ અને અફીણ વાલ ૨ લઇ ઝીણું વાટી ખારેક નંગ ૮ માંથી ઠળીયા કહાડી નાખી તેમાં ભરવું. તેના ઉપર ઘઉંના

૩. આમલક્યાદિ ગુટિકા:—આમળાં, કમળ, કોઠ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઇઓની કુંપળોનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળીઓ કરી મોઢામાં રાખવાથી ઘણી તૃષા લાગે છે તેનો અને મ્હોડું સુકું રહે છે તેનો નાશ થાય છે.

---

૯. દમ (શ્વાસ) રોગ ઉપર:—ખાદીના જાડા કપડાને આકડાના દૂધના સાત વખત પુટ આપી વખતો વખત છાયામાં સુકવતા જવું. તે સુકાયા પછી બાળી ખાખ કરવી. એની મધની સાથે વાલ વાલની ગોળીઓ વાળી તે ગોળી આપવી.

૧૦. હરસ ઉપર:— હળદર, બહેડાંની છાલ અને આમળાં એ ત્રણે મળીને ૧૦ ભાગ, છીપનો ચુનો ૧ ભાગ, .સાબરસીંગની ભસ્મ ૧ ભાગ, અજમો ૧ ભાગ, ગુગળ ૪ ભાગ, એ સર્વેને ખરલ કરી તુવર જેવડી ગોળીઓ કરી દિવસ રોજ ૧ થી ૨ ખાવી.

૧૧. પરમોત્કૃષ્ટ ધાતુપુષ્ટિકર્તા:—ત્રણ ખારેકોને પાણીમાં પલાળી તેમાંની ગોટલી કહાડી નાખી, તેમાં ચામેડનાં બીજ તોલો ૧, તુલસીનાં બીજ તોલો ૧, શુદ્ધ ગુગળ તોલો ૧, કેસર બે આનીભાર અને વડનું દૂધ તોલા રાા એટલું ભરી, કપડમાટી કરી ધુમાડા વિનાના અંગારામાં પકવી, પછી એ સર્વને ખાંડી વાટી તેની ૩૨ ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દરરોજ બબ્બે ગોળીઓ ખાઇ ઉપર સાકર નાખી ગરમ કરેલું ગાયનું દૂધ પીવું. દવા ખાય તેથી બમણા દિવસ તેલ મરચું, આમલી વગેરે ખાવું નહિ; સાકર, દૂધ, ઘી. વગેરેની રોટલી અવશ્ય ખાવી.

૧૨. વાત વિધ્વંસિની ગુટિકા—જાયફળ અને કેસર સમાનભાગે લઇ ગુમડા (ઇન્દ્રવરણી) ના રસના ૨૧ પુટ આપી ચણા પ્રમાણ ગોળી વાળવી. એ ગોળી દરરોજ એકેક ખાવાથી ઉદરરોગ, આનાહ (આફરો), શૂળ, મળબંધ, આદિ વિકારો દૂર થાય છે. તાવની આકરીથી થએલ પાણીના જમાવનો એ ગોળી સત્વર નાશ કરે છે.

૧૩. અતિસાર ઉપર:—[illegible] ભાગ ૪, તજ ભાગ ૨, કેસર ભાગ ૨, [illegible]નો [illegible] ભાગ ૮ અને અમતુ [illegible] ભાગ ૮ લઇ સર્વને ઝીણું વાટી તેની સાથે દાડમનાં ફુલ વાટી તોલા ૦ાા પ્રમાણ ગોળી વાળી અતિસારવાળાને આપવાથી આરામ થશે.

૧૪. અતિસાર ઉપર:—અરડુસીની છાલ, લોધ, ધાવડીનાં ફુલ, [illegible] [illegible], પહાડી મોથ, ઇન્દ્રજવ, મોચરસ, અનિવિષના કળી, નેત્રવાળો, [illegible] તથા [illegible]ની ગોટલી સરખા ભાગે લઇ ઝીણું વાટી મધમાં મેળવીને [illegible] ગોળી માટીના [illegible] આપવાથી [illegible] તથા [illegible] અને [illegible] [illegible] ઘણા દિવસનો જુનો અતિસાર, મરડો અને [illegible] નાશ થાય છે.

૧૫. આંખની ફુલી (આવે છે તે) ઉપર:—કેસર અને [illegible] [illegible] દુધ સમાન વજને લઇ વાટીને મધમાં. [illegible] કરી આંજવી.

૧૬. આંખને [illegible] (આરામી) થાય છે તેના ઉપર:—[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] એ [illegible] સમાન વજને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એ [illegible] એક [illegible] [illegible] આંખને એક અને [illegible] [illegible] આંખને એ [illegible] [illegible] આંજવી.

૫. લવંગાદિ વટિકા—લવંગ, બહેડાંની છાલ અને મરી એ સમાન ત્રણના સમાન ખેરસાર કિંવા ધોળો કાથો નાખી બાવળની અંતરછાલના [illegible] ગોળીઓ ત્રણ માસા વજનની કરી હમેશાં ત્રણ ગોળીઓ મોઢામાં રાખવી એટલે ઉપરસ અતિ ત્વરાથી નાશ પામે છે.

૬. શૃંગિરાદ્ ગુટિકા—વરધારા, ભિલામો અને સુંઠ સમાન [illegible] કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે ૭ પ્રકારના [illegible] દૂર થાય છે.

૭. લશુન વટિકા—લસણ, સંચળ, જીરૂં, સિંધવ, હીંગ અને લિંબુ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળી કરી આપવી; એટલે [illegible] અને મોડશી (કોગળીયું) રોગ દૂર થાય છે.

૮. કડાપાકની ગોળીઓ—કુડા (ઇન્દ્રજવનાં ઝાડ) ના મૂળ [illegible] ઉપરની છાલ કાઢવી. તે બારિક વાટી પાણીમાં કાલવી તે પાણી ગાળી [illegible] પ્રમાણે એ ક્રિયા ઘણીવાર કરવી; એટલે છાલનો ઘણોખરો અંશ પાણીમાં [illegible] છે. પછી તે પાણી કલઈના વાસણમાં નાખી જાડું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું અને [illegible] ઉતારી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાયફળ, માયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, [illegible] મરડાશીંગ, બાળબીલાં, બહેડાંનું ફળ અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ પ્રમાણસર [illegible] કાલવી તેની વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. સંગ્રહણી અને અતિસાર ઉપર [illegible] ગોળી છાશની પરાશમાં કિંચિત્ હીંગનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અથવા મીઠા [illegible] દહીંમાં સુંઠના કાઢામાં કિંવા ઘીમાં આપવી. પાંડુ અને જીર્ણજ્વર ઉપર [illegible] અથવા ગોમૂત્રમાં આપવી. નાના બાળકને પણ આ આપવું ઘણું ગુણકારક છે.

૨૨. કૈફેટ—કિરમાણી અજમો તોલો ૦॥, નેપાળો તોલા ૩, [illegible] ૩, કડુ ટાંક ૩, બારંગી [illegible] [illegible] બારંગી માની છે. [illegible] [illegible] તોલો ૦॥ [illegible] [illegible] [illegible]

૨૩. પાંડુ રોગ ઉપર—[illegible]

૨૪. [illegible]—[illegible]

૫૦. ગુલ્મકુઠાર રસ બીજો:—પારો, ગંધક, ટંકણખાર, ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, હર-તાલ, વછનાગ, તામ્રભસ્મ અને નેપાળો એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ ભાંગરાના રસ-માં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદુના રસમાં આપવી. એટલે સર્વ પ્રકારના ગુલ્મનો નાશ થાય છે.

૫૧. મહાચન્દ્રકલા રસઃ—શુદ્ધ પારો, તામ્રભસ્મ અને અભ્રકભસ્મ એ દરેક તોલો તોલો અને ગંધક ૨ તોલા લઈ કજ્જલી કરવી. પછી તેને નાગરમોથનો કાઢો, દાડમનો રસ, કેવડાનાં મૂળનો કાઢો, સહદેવીનો કાઢો, કુંવારપાઠાનો રસ, પિત્ત-પાપડાનો કાઢો, વાળાનો કાઢો, કાળી મુસળીનો કાઢો, શતાવરીનો કાઢો, એઓની વારાફરતી ભાવનાઓ આપવી: પછી તેમાં કડુ, ગળોનું સત્વ, પિત્તપાપડો, વાળો, કાંટીપીપર, સુખડ અને ઉપલસરીનું સમાન ભાગે ચૂર્ણ નાખી પછી તેને કાળી દ્રાક્ષના કાઢાની ભાવના આપી છાંયે સુકવી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ અને દુસ્તર પ્રમેહ રોગનો નાશ થાય છે.

૫૨. યમનામૃત રસઃ—ગંધક, કમળ કાકડી, જેઠીમધ, શિલાજિત, રૂદાસ, ટંકણખારની ભૂકી, કાગરશીંગની ભસ્મ, એને બીલીનાં મૂળના કાઢામાં એક પહોર સુધી ખરલ કરી તેની વાલ પ્રમાણેની ગોળી આપવાથી ઉલટી, મંદાગ્નિ અને મેદરોગનો નાશ થાય છે.

૫૩. વડવાનળ રસઃ—શુદ્ધ હરતાલ ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, સીસાની ભસ્મ ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ અને મરી ૧૬ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી તે ઘીની સાથે ભક્ષણ કરવાથી કોલેરા, સર્વ પ્રકારના શૂળ ભરોગ, ઉદરરોગ, સોજો, સંગ્રહણી, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ મંદાગ્નિ એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૫૪. હેમગર્ભ પોટલી રસઃ—ચાર ભાગ પારો અને ચાર ભાગ સોનુ શુદ્ધ બન્નેને ઘુંટીને પછી તેમાં બાર ભાગ ગંધક મેળવી કજ્જલી કરવી. પછી તેમાં મોતી ૧૬ ભાગ, શંખ ૨૪ ભાગ અને ટંકણખાર ૧ ભાગ નાખી સર્વને પાકેલાં લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળા કરવા. પછી તે ગોળાને શરાવસંપુટમાં નાખી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટમાં છાણાની ભઠ્ઠી કરી પુટ આપવો. ઠંડુ થયે બહાર કહાડી તેમાંથી ૪ રતિ પ્રમાણે લઈ તે ઔષધ મરીના ૨૯ દાણાના ચૂર્ણ અને ગાયના ઘી સાથે આપવુ તથા લોકનાથ રસ પ્રમાણે પથ્ય રખાવવુ. તેનાથી ઉધરસ, ક્ષયરોગ, કફ સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

૫૫. બીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસઃ—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ ગંધક ૨ ભાગ સોનુ ૧ ભાગ અને તામ્રભસ્મ ૩ ભાગ લઈ સર્વને કુંવારપાઠાના રસમાં સાત દિવસ ખરલ કરી ગોળો કરવો. પછી તેને મજબૂત વસ્ત્રમાં બાંધીને તેના ઉપર નીચે થોડાક ગંધક નાખી તેનાપર ફરીથી ખાસી પોટલી વળથી બાંધવી. ત્યાર પછી સર્વ ઔષધના સમાન ભાગે ગંધક લઈ માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં તે પોટલી મુકી તે માટલીનુ મુખ માટીના કોડીયાથી બંધ કરીને સાંધાઓ

લીંડીપીપર, હરડે અને અજમો એ સમાન ભાગે અને સુંઠ બે ભાગ લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરી, બીજોરાના (અથવા દાડમના) રસમાં ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓના સેવનથી મંદાગ્નિ, અરૂચિ, ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ગળાના રોગ, સલેખમ, મૂર્છા, ઉન્માદ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

૧૭. ચંદનાદિ ગુટિકા:—વંશલોચન, એલચીદાણા, ચણકબાબ, એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે તેટલું તેમાં સુખડનું તેલ નાખી નાની ગોળીઓ કરી ૩ વખત એક એક ગોળી ખડીસાકર અને ઠંડા પાણી સાથે આપવી. એનાથી પ્રમેહ, પ્રદર, ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર કે ઉનવા) નો તુરત નાશ થાય છે. આ ગોળીઓ શીતળ છે.

૧૮. ચંદનાદિ ગુટિકા બીજી:—ઘઉંનો મેંદો અને સાકર સમાન લઈ તેમાં ઉંચું ચંદનનું તેલ નાખવુ અને થોડું પાણી છાંટી ગોળો કરવો. પછી તેમાંથી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી ચાર અથવા ૭ ૭ ગોળીઓ દિવસમાં ત્રણ વખત ભુકો કરીને આપવાથી ઉપર કહેલા રોગોમાં પહેલા દિવસથીજ ફાયદો દેખાવા માંડીને ત્રણ અથવા ૭ દિવસમાં મટી જાય છે.

૧૯. કફનાશક ગુટિકા:—ટંકણખાર ફુલાવેલો, જવખાર, લીંડીપીપર, ઇન્દ્રજવ, ડેહળ, એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળી કરી તે મ્હોંમાં રાખી રસ ગળવાથી કંઠમાં રહેલ કફનો નાશ થાય છે. તેમજ એના સેવનથી હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, શૂળ અને આધ્માન રોગનો નાશ થાય છે.

૨૦. દુર્નામ કુઠાર ગુટિકા:—મરી, લીંડીપીપર, કોઠ, સિંધાલુણ, જીરૂં, સુંઠ, ઘોડાવજ, હીંગ, વાવડીંગ, હરડે, ચિત્રક, અજમોદ એ સર્વ સમાન લઇ સર્વ ઔષધોથી બમણો ગોળ નાખી ગોળી ૧ તોલાની કરી ઉના પાણી સાથે આપવી. એટલે સર્વ પ્રકારના હરસનો નાશ થાય છે.

૨૧. હિંગ્વાદિ વટી:—શેકેલી હીંગ ૧ ભાગ, ઘોડાવજ ૨ ભાગ, વાવડીંગ ૩ ભાગ, સિંધાલુણ ૪ ભાગ, જીરૂં ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ, મરી ૭ ભાગ, લીંડીપીપર ૮ ભાગ, કોઠ ૯ ભાગ, હરડેદળ ૧૦ ભાગ, ચિત્રક ૧૧ ભાગ, અજમો ૧૨ ભાગ અને સર્વ ઔષધોથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી એના સેવનથી અનેક પ્રકારના વાતરોગ હરસ, ગોળો અને પ્રમેહ એ રોગ નાશ થાય છે.

૨૨. રસકેશ્વરવટી:—કલખાપરી, સિંધાલુણ, મોરથુથુની ભુકી, ટંકણખાર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એમને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળી બાંધી સુકવી રાખવી. એ મધમાં ઘસી આંખમાં આંજવી એટલે સર્વ નેત્રરોગ નાશ થાય છે. તેમજ રતાશ, વત્મ (નેત્રાર્બુદ–આંજણી) ફુલા, માંસનું વધવું, તિમિર, અધિર, પડળ, નેત્રસ્રાવ, સર્પબિંદુ, આદિ મોટા મોટા રોગોનો નાશ થાય છે.

૨૩. અહિફેનાદિ ગુટિકા:—અફીણ, અકલકરો, લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, જાયફળ, ભાંગ, હિંગળો એ સમાન ભાગે લઈ આદુના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરી આપવી અને ઉપર દૂધ પાવું; એટલે વીર્યવૃદ્ધિ થઇ સ્તંભન થાય છે, ભૂખ પ્રાપ્ત થાય છે અને શૂળ, કાસ, ઉધરસ ઇત્યાદિ રોગો નાશ થાય છે.

૨૮. ઉપદંશ કુઠાર ગુટી:—કંકુષ્ઠ અથવા મુરદારશીંગ અને [illegible] એકેક તોલો અને મોરથુથુ અરધો તોલો લઇ તેને આદુના રસમાં ખરલ કરી [illegible] પ્રમાણે ગોળી કરીને તે સવારે અને સાંજે આદુના રસમાં આપવી; અને [illegible] કે ખાટી ચીજ, માંસ, ફળ, કોદરું એ ચીજો ખાવી નહિ; એટલે ઉપદંશ નાશ થાય છે.

આપવી. ૫. વિંછીના વિષવાળાને સુંઠના પાણીમાં એક ગોળી ઘસી ઉપર ચોપડવી. ૬. જેના શરીરમાં દાહ થતો હોય તેને આમળાંના રસમાં ગોળી ઘસી તેની આંખમાં આંજવી. ૭. દરરોજ પ્રાતઃકાળે એકેક ગોળી [illegible] તેનું શરીર નિરોગી રહે; પરંતુ ઉપરથી ઘી દૂધ ઘણું ખાવું. ૮. એક ગોળી મધની સાથે ૩ દિવસ સુધી દરરોજ ખાય તો વિષમજ્વર મટી [illegible] ૯. જેની આંખો બહુજ રાતી થઇ જાય તેને એકેક ગોળી પાણીમાં ઘસી [illegible] ચોપડવાથી રતાશ જતી રહે છે. ૧૦. કુકડાનાં ઈંડાની મીંજીને પાણીમાં તેમાં એક ગોળી ઘસી શિશ્ને લેપ કરી સ્ત્રીસંગ કરવાથી [illegible] ૧૧. ઉપદંશનો દરદી જવખારની સાથે એક ગોળી ખાય તો આરામ થઇ જાય. ૧૨. જેનું માથું દુખતું હોય તેણે એક ગોળી તલીયા તેલમાં ભેળવી ચોપડવી. ૧૩. જલંધર રોગવાળાને નવ માસા ખાંડની સાથે એક ગોળી આપવી. ૧૪. [illegible] તોલા મીનાઇ માજુમની સાથે ચાળીસ દિવસ સુધી એકેક ગોળી ખાય તો [illegible] નહિ રોગ જાય. ૧૫. અજીર્ણવાળો પાનની સાથે એક ગોળી ખાય. ૧૬. [illegible] સાથે એક ગોળી ખાવાથી બળિજ બહુજ થાય. ૧૭. જેનું માથું [illegible] અને ચક્કર આવતા હોય તેણે એક તોલા [illegible]ની સાથે ઘસીને એક [illegible] [illegible] ૧૮. [illegible]ની ડુંટી ઉપર નવ માસા ખસખસની સાથે એક [illegible] ૧૯. નાસુર ઉપર [illegible] સાથે ઘસીને ચોપડવી. ૨૦. [illegible] ઉપર [illegible] સાથે [illegible] ચોપડવાથી [illegible] ૨૧. [illegible] સાથે ખાય તો અજીર્ણથી [illegible] ૨૨. [illegible] પાનની સાથે [illegible] ૨૩. [illegible] સાથે ખાય તો [illegible] ૨૪. આદુના [illegible]

[illegible]

નાશ કરે છે. નાળીએરનું પાણી દરરોજ ત્રણ તોલા પીવું. સાકર સાથે એ કેરી પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. મરીની સાથે લેવાથી સન્નિપાતજ્વર હરે છે. લીંડીપીપર અને જીરા સાથે દાહજ્વરની નાશક છે. વળી આ જ્વરકેસરિ ગોળી વિષમતા, જીર્ણજ્વર, બરોળ, અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ, સોજો, શૂળસહિત અજીર્ણ, સોજો, અનેક પ્રકારના કોઢ અને પિત્તરોગનો નાશ કરનારી છે.

૩૦. ચન્દ્રપ્રભા ગુટિકા:—કચૂરો (નરકચૂરો), ઘોડાવજ, નાગરમોથ, કરિયાતું, દેવદાર, હળદર, અતિવિષની કળી, દારૂહળદર, પીંપળામૂળ, ચિત્રક, ધાણા, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ચવક, વાવડીંગ, ગજપીંપર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ, રૂપામુખી ભસ્મ, જવખાર, સાજીખાર, સિંધાલુણ, સંચળ અને બીડ લવણ, આ ૨૭ ઔષધો ત્રણ ત્રણ માસાના વજને લેવાં; અને નસોતર, દંતીમૂળ, તમાલપત્ર, તજ, એલચી અને વંશલોચન એ ૭ ઔષધો એકેક તોલો લઈ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું; અને લોહભસ્મ ૨ તોલા, ખડીસાકર ૪ તોલા, શિલાજીત ૮ તોલા અને ગુગળ ૮ તોલા લઈ એ તમામ ઔષધોને ત્રિફળાના કાઢામાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરવી. આ ચન્દ્રપ્રભા ગુટિકા સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૩૧. વત્સનાગ ગુટી:—કલાઈની ભસ્મ ૩ ભાગ, મરી ૫ ભાગ અને વછનાગ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તેને આદુના રસમાં ખરલ કરી રતિ પ્રમાણ ગોળીઓ કરી તે આદુના રસમાં આપવી; એટલે વાતરોગ અને કફનો નાશ થાય છે.

૩૨. કુચલા ગુટી:—ઝેર કોચલાને રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેના ઉપરથી છોતાં કહાડી નાખી તેને ઘીમાં તળી નાખવાં. બળવા દેવાં નહિ. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ તોલા લેવું. પછી સુંઠ ૧ તોલો, મરી ૧ તોલો, ... ૧ તોલો, ધાવડીનાં ફૂલ ૨ તોલા, સિંધાલુણ ૧ તોલો, અતિવિષની કળી ૧ તોલો, આમળાં ૧ તોલો એ સર્વને એકત્ર કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરી કુચલાના ચૂર્ણમાં મેળવવું. પછી સર્વથી ત્રણ ગણી ખડી સાકર લઈ ચાસણી કરી તેમાં ચૂર્ણ નાખી ગોળીઓ જંગલી બોર જેવડી કરી તે દરરોજ સાંજ સવાર ... લેવી. એથી અગ્નિમાંદ્ય, તાવ, સંગ્રહણી, અતિસાર, શૂળ અને વાતરોગ એ દૂર થાય છે.

૩૩. શીતજ્વરારિ વટી:—હરતાલ અને ... સમભાગ લઈ ... પાણીની ત્રણ દિવસ ભાવના આપીને પછી મગ જેવડી ગોળીઓ કરી ... સાકરમાં ૧ ૨ ... અથવા ૩ દિવસ આપવી, એટલે શીતજ્વર દૂર થાય.

૩૪. ભદ્રાનંદ વટી:—... ૨ ... ૨, ...

[illegible]

કડવી વૃંદાવનીનાં મૂળ, ૩૨ ધાવડી (લઘુ), ૩૩ એરંડમૂળ, ૩૪ કડવા લીમડાની છાલ, ૩૫ ચિત્રકમૂળ, ૩૬ શાતાવરી, ૩૭ ભારંગમૂળ, ૩૮ ભોંયઆમળાં, ૩૯ ઇન્દ્રવરણાનાં મૂળ, ૪૦ બીલીનાં મૂળ, ૪૧ ભીલામો, ૪૨ ધાવડીનાં મૂળ, ૪૩ [illegible] મૂળ, ૪૪ પાડળ મૂળ, ૪૫ માલકાંગણી, ૪૬ વાળો, ૪૭ કંકોડાં, ૪૮ પલાશમૂળ, ૪૯ સુખડ, ૫૦ રતાંજળી, ૫૧ ગોરખમુંડી (કસાર), ૫૨ [illegible] ૫૩ આકડાનાં મૂળ, ૫૪ એરંડમૂળ, ૫૫ કરંજનાં મૂળ અને પાંદડાં, ૫૬ ધાવડીનાં મૂળ અને પાંદડાં, ૫૭ રિંગણી, ૫૮ નાગરમોથ, ૫૯ ભદ્રમોથ, ૬૦ દેવદાર, ૬૧ [illegible] વાળો. ૬૨ શ્વેતોત્પલ, ૬૩ કડવાં પડવળ, ૬૪ વાલોળનાં મૂળ: એનો અષ્ટાંગ [illegible] કરી સેવન કરાવવો: તો રક્તપિત્ત, ૧૮ પ્રકારના કોઢ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે.

તોલા ૨, સુંઠ, લીંડીપીપર અને કાળાં મરી એ ત્રણ મળીને તોલા ૪, [illegible] તોલા ૨, કાયફળ તોલા ૨, પોકરમૂળ (પારસ એરંડાનું મૂળ) તોલા ૨, ભોરિંગણી અને ઉભી રીંગણીનાં મૂળ તોલા ૪, બોડી અજમો તોલા ૨, [illegible] તોલા ૨, હરિયાનું તોલા ૨, પોહકરમૂળ તોલા ૨, ચાબુક તોલા ૨, કાળીપાટ તોલા ૨, એ પ્રમાણે સર્વે ઓસડો લઇ તેને અધકચરાં ખાંડી તેના ભાગ પાડી [illegible] ભાગનો ઉકાળો કરી પાવાથી વાયુથી થએલ ગન્યકારપણું મટી શરીરમાં શાંતિ આવે.

૨. અર્દીતના ઝેર ઉપર:—[illegible], મગનાં બીજ, આમલીનું [illegible] એ ચારે ભાગે તોલા પ્રમાણે લઇ પાણી શેર ૦॥ માં ઉકાળતાં પાણી [illegible] રહે ત્યારે ઉતારી ઠંડું થએ ખૂબ મસળી જુમથી ગાળીને પાવું: એથી ઉલટી થઇ [illegible] નીકળી જાય. કદાપિ ઉલટી ન થાય તો કુકડાનું પીછું ગળામાં નાખવું: એથી [illegible] કઢાવો. તેના હાથ પગ ઉપર કામળા નાખવા.

૩. ચોળીઆ તાવ ઉપર:—[illegible] ટાંક ૨॥, ભોરિંગણી ટાંક ૪ [illegible] ટાંક ૮ સર્વ પાણી શેર ૧ માં ઉકાળતાં તોલા ૫ પાણી રહે ત્યારે કપડાથી ગાળી [illegible] લીંડીપીપર નગ ૬ વાટેલી નાખીને પીવાથી જે તાવ ઘડીમાં શરીર [illegible] અને ઘડીમાં શરીર અંદર ધ્રુજાવે એવો ચોળીઓ તાવ જાય.

૪ તાવ ઉપર:—હરિયાનું તોલો ૧॥, દેવદાર તોલો ૧॥, ભોરિંગણી તોલો [illegible], [illegible] તોલો ૧॥, ધાણા તોલો ૧॥ [illegible] તોલો ૧॥, [illegible] [illegible] તોલા ૬ અને [illegible] તોલા [illegible] ઉકાળો કરી દિવસ ૭ સુધી [illegible]

૫. ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:— [illegible]

[illegible]

૬ [illegible] ([illegible]) ઉપર:— [illegible]

[illegible]

૭ [illegible] ઉપર:— [illegible]

૫૩ રોહિસઘાસ, ૫૪ કડુ, ૫૫ ગરમાળાનો ગર્ભ, ૫૬ કુમ્રની છાલ, ૫૭ [illegible] ૫૮ નગોડનાં મૂળ, ૫૯ વાવડીંગ, ૬૦ તુવરફળ, ૬૧ શતાવરી, ૬૨ [illegible] ૬૩ પરોળ અને ૬૪ ઇન્દ્રજવ: એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરીને તે એરંડતેલ અને [illegible] ચૂર્ણ નાખી નિત્ય સવારે સેવન કરે તો અર્ધાંગ વાયુ, અપતાનક વાયુ, [illegible] કંપવાત, અર્દિતવાયુ, ડીંચણનો વાયુ, વિશ્વાચી, કટિગ્રહ, અરડાનો વાયુ, [illegible] પ્રતીતુની, લંગડાપણું, કુબ્જવાત (કુબડાપણું), હાડગતવાયુ, મજ્જાગત એમ [illegible] પ્રકારના વાતરોગ, ગોળાનો રોગ, શૂળ, અધોરોગ ઇત્યાદિ રોગ નાશ પામે છે.

૭. શૃંગ્યાદિ ચતુઃષષ્ઠિ ક્વાથઃ—૧ કાકડાશીંગી, ૨ હીંગ, ૩ [illegible] ૪ હળદર, ૫ કોળું, ૬ રેણુકબીજ, ૭ કડુ, ૮ રાસ્ના, ૯ એરંડમૂળ, ૧૦ [illegible] ૧૧ દારુહળદર, ૧૨ ગરમાળાનો ગર્ભ, ૧૩ રાઇ, ૧૪ ગાયમાણ, ૧૫ [illegible] ૧૬ ચિત્રકમૂળ, ૧૭ માલકાંગણી, ૧૮ ઉપલસરી, ૧૯ ગળો, ૨૦ [illegible] ૨૧ ચિરફળ, ૨૨ વાવડીંગ, ૨૩ એખરી, ૨૪ તજ, ૨૫ પરોળ, ૨૬ [illegible] ૨૭ અરડુસી, ૨૮ ઇન્દ્રજવ, ૨૯ કડાનાં મૂળ, ૩૦ આમળાં, ૩૧ [illegible] ૩૨ શતાવરી, ૩૩ મરી, ૩૪ બ્રાહ્મી, ૩૫ ભારંગમૂળ, ૩૬ ગજપીંપર, ૩૭ [illegible] ૩૮ હરડેદળ, ૩૯ અરડુસી, ૪૦ મોરવેલ, ૪૧ કાળો નસોતર, ૪૨ પીપરીમૂળ ૪૩ લીંડીપીપર, ૪૪ નાગરમોથ, ૪૫ બોડીઅજમો, ૪૬ અજમો, ૪૭ [illegible] ૪૮ [illegible]ગર, ૪૯ સુખડ, ૫૦ ઇન્દ્રવારણું, ૫૧ ચવક, ૫૨ ધોળી ગગળી, ૫૩ [illegible] ૫૪ કાયફળ, ૫૫ થી ૬૪ દશમૂળ; એનો કાઢો કરીને આપવો: એટલે આઠ પ્ર[illegible] ના તાવ, સન્નિપાતજ્વર, વાતરોગ, સર્વાંગવાતરોગ ઇત્યાદિ રોગનો નાશ થાય છે.

૮. અશ્મરીનાશક ક્વાથઃ—વાયવરણા (વરણા) ની છાલનો કાઢો [illegible] નાખી પાવો, એટલે પથરી અને વાતગુલ્મનો નાશ થાય છે.

૫—યોગ.

૧. વર્ધમાન પિપ્પલી પ્રયોગઃ—પીપળી [illegible] [illegible]

૨. અશ્મરીનાશક [illegible]—[illegible] [illegible] થાય છે.

૩. [illegible]

૪. [illegible]

૫. [illegible]

૨. કુચલાનો અર્ક:—ઝેર કોચલાં એક રાત ભિંજવી રાખવાં અને પછી પાતાળ યંત્રથી અર્ક કહાડવો અને નાગરવેલની પાન બીડીમાં થડુ ધ્યાન ઇત્યાદિ ઉપર આપવો.

૩. પુષ્પાર્ક:—શેવતી (કાંટા વિનાનો) ગુલાબ અને ગુલાબ, મોગરો, ગુલદાવરી, જાઈ, જુઈ, પીળો ચંપો, બકુળ, કદંબ, એનાં ફુલોપર તેનાં પાકડાં પાથરીને તેનો ગુરૂ સંપ્રદાય પ્રમાણે અર્ક કાઢવો. આ પ્રસિદ્ધ પુષ્પાર્ક છે. એનું સેવન ૪૮ દિવસ કરવાથી નપુંસક પણ પુરૂષત્વને પામે છે અને એ સંઘવાથી ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૮—આસવ.

૧. કુમારી આસવ:—કુવાર પાઠાનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, ભાંગ ૧૦૦૦ તોલા અને પાણી ૧૦૨૪ તોલા લઇ તેનો કાઢો કરી તે ચતુર્થાંશ રહે એટલે ગાળી લેવો અને તેમાં મધ ૨૫૬ તોલા અને ધાવડીનાં ફુલ ૬૪ તોલા નાખી ઘીના રીઢા વાસણમાં નાખી, તેમાં જાયફળ, લવંગ, ચણકબાબા, કબાબચીની, જટામાંસી (બાલછડ), ચવક, ચિત્ર જાવત્રી, કાકડાશીંગી, બહેડા, પુષ્કરમૂળ એ દરેક ઔષધીનો કલ્ક ચાર ચાર તોલા અને તામ્રભસ્મ તથા લોહભસ્મ એ બે તોલા નાખી માટલાનું મોઢું બંધ કરી જમીનમાં અથવા ધાન્યના કોઠીમાં ૨૦ દિવસ દાટી રાખી તેમાંથી કાઢવા પછી, તે આસવ રોગીનું બળ અને અગ્નિ જોઇને આપવાથી પાંચ પ્રકારના શ્વાસ, ક્ષય, અસાધ્ય ક્ષત, ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ, ૬ પ્રકારના હરસ એનો નાશ કરે છે. વાતવ્યાધિ, અપસ્માર અને બીજા રોગો ઉપર પણ યોજવો. એના સેવનથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ ગયા ૮ પ્રકારનો ગુલ્મ, નષ્ટ પુષ્પ એ રોગ ૧૫ દિવસમાં નાશ થાય છે. આ કુમારી આસવ બૃહસ્પતિએ કહેલ છે.

૨. જંબીરાસવ:—પાકેલા લીંબુ ૧૦૦ નો રસ કહાડી તેમાં [illegible] તોલા, સિંધાલુણ ૮ તોલા, બીડલાણ ૮ તોલા, સિંધવ ૮ તોલા, [illegible] તોલા, [illegible] ૮ તોલા અને [illegible] ૮ તોલા નાખી તે સર્વ મિશ્રણ [illegible] [illegible] વાસણમાં નાખી તે [illegible] ૨૧ દિવસ દાટી રાખવું. [illegible] [illegible] [illegible] તોલા સુધી સેવન કરવાથી [illegible] [illegible] [illegible] અરોચિક [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]

૯—અંજન

૧ [illegible]— [illegible]

[illegible]

૧ [illegible]

હરતાળ, પીળા ધંતૂરાનાં મૂળ એ સમાન ભાગે લઇ તેનાથી ચાર ગણું લઇ તેલ લઈ તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી અને સર્વ ઔષધો વાટેલાં નાખી તેલથી ચાર ગણું ગોમૂત્ર નાખી એકત્ર પાચન કરાવવું; અને તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે હરસના મસા ઉપર ચોપડવાથી ક્ષાર પ્રમાણે મસાને બાળી નાખે છે; અને ગુદા ઉપર કાંઇ વિકાર કરતું નથી.

૩. ગંધર્વહસ્ત તૈલ:—૬૪ તોલા એરંડાનું તેલ લઈ તેમાં ૧૬ તોલા એરંડમૂળ, ત્રિફળાં અને આદુ એ ત્રણે વાટીને નાખી તેલ પકવવું. એ તેલ પ્રાતઃકાળે પીવું અને દૂધ ભાત ખાવો; એટલે અંડવૃદ્ધિનો નાશ થશે.

૪. અર્બુદાદિનાશક તૈલ:—વાંઝણી કંકોડીનો કંદ, પલાશમૂળ, ચિત્રક, કાથ, પટોળ, અંકોલમૂળ, ગળફીનો પાલો, હરતાલ, ગંધક, સિંધાલુણ, મણ, એલચફેરો (એકવીર), તગર, હીંગ, સંચળ, ગોડાવજ અને શિગ્રુ એ સમભાગે લઈ પાણીમાં વાટી કલ્ક કરી કલ્કથી ચારગણું તેલ અને તેલથી ચારગણું દૂધ લઈ સર્વ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચાવી તેલ સિદ્ધ કરવું. એનો લેપ કરવાથી દુષ્ટ વ્રણ, અર્બુદ, ગંડમાળા અને ગંભીર વ્રણનો નાશ થાય છે.

૫. મહાપદ્મબિંદુ તૈલ:—એલચી, તજ, તમાલપત્ર, દેવદાર, સિંધાલુણ, નાગરમોથ, કમળબીજ રાસ્ના, તગર, ગરમાળાનો ગર્ભ, તગર, એરંડમૂળ, ગુગળ, વાળો, મરડાશીંગ, ધમાસો, ગોડાવજ, ત્રિફળાં, કમળ, ચિત્રક, સુગંધી, શીંગીખાખર, મજીઠ, પીંપળીમૂળ, મહુડા, પીળું ચંદન, ત્રિફળાં, પદ્માખ, ખસખસ, દારૂ, વાવડીંગ, જેઠીમધ, કસુંબી, અષ્ટવર્ગ (જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ) એ સર્વ સમાનભાગે લઈ કલ્ક કરવા; અને તેનાથી ચારગણું તેલ, તેલથી ચારગણું બકરીનું દૂધ અને [illegible] ભાગ ભાંગરાનો રસ નાખી મંદાગ્નિથી પચાવતાં તેલ સિદ્ધ થાય એટલે એ તેલનું નસ્ય આપવાથી તેમજ અભ્યંગ કરાવવાથી સ્તંભિતપણું, શિર [illegible] અર્ધાશિર ભમવાનો રોગ, કાચબિંદુ (મોતીયો), પડળ, ફુલાં, ઝાંખું [illegible] નજરથી, ભમર (ભમરોટાનું) મળ અને નાક તથા મુખનું [illegible] એ [illegible] નાશ થાય છે. તેમજ બીજા પણ શિરોરોગનો નાશ થઈ દૃષ્ટિ તીવ્ર થાય છે.

૬. ક્ષારાદિ તૈલ:—[illegible] ઉકાળો કરી તેમાં સમાન ભાગે તલનું તેલ [illegible] ચારગણું, દર્ભના [illegible] હરતાળ, દેવદાર, [illegible] ગુગળ, [illegible] અને જેઠીમધ એ સમભાગે નાખી [illegible] કલ્ક [illegible] નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. [illegible]

૨૨—ઘૃત, ક્ષાર, મલમ.

[illegible] (ક્ષારઘૃત)—[illegible]

[illegible] મલમ, ક્ષાર, ઘી [illegible] —

૧. [illegible] દિવસોથી [illegible] તેલ [illegible]

૪. ગુડચતુષ્ક વટિકા:—સુંઠનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ગોળ મેળવી ગોળી કરી આપવી; એટલે આમ દૂર થાય છે. અજીર્ણ થયું હોય તો ગોળ અને હીંડીપીપરનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવું. ગોળ અને હરડે એકઠું કરી ખાવાથી ઉનવા દૂર થાય છે. ગોળ અને આસકંદ એકઠા કરી લેવાથી હરસ દૂર થાય છે.

---

૧૭. રેચની ગોળીઓ:—શાહડીઓ અધક તોલો ૦॥ અને પારો તોલો ૦॥ એમાં વાટી કાજળી કરી તેમાં નેપાળો તોલો ૧ અને બીજામાં નંગ ૨ ઝીણું વાટી એકત્ર કરી. મગના દાણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ માણસની ઉમ્મર અને બળાબળ જોઈ ગોળી ૧ થી ૪ સુધી આપવી. રેચ લાગશે. રેચ વાળવાને માટે ચોખા મગની ખીચડી ઘી નાખીને ખવરાવવી: એથી ન વળે તો સાકરનું પાણી કરીને પાવું.

૧૮. પેટપીડ તથા ચુંકનો ઉપાય:—એરોળિયાં તોલો ૧ લઇ તેને એરંડીઆ તેલમાં તળવાં; તે તથા મરી તોલો ૧ અને સિંધવ તોલો ૧ ઝીણાં વાટી નાગરવેલના પાનના રસમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી પાણી સાથે આપવાથી ચુંક, મરડો અને અપચો મટે અને ભૂખ લાગે. વળી એજ ગોળી ચિત્રાખણ અને હરીયાનાનાં સમાન ભાગે કરેલી ફાકી તોલા ૦। સાથે આપવાથી ગુલ્મરોગ (ગોળો) અને નળાની ચુંક મટે. એ ગોળી ઉપર ખાટું, ખારૂં, હીંગ, ખટાશ અને તેલ વગેરે ખાવું નહિ. ગરમી થવા પછી ઘીનો શીરો ખવરાવવો. એ ઓસડ દિવસ ૧૧ આપવું.

૧૯. કૃમિ (કરમિયા) ઉપર:—નસોતર તોલા ૨॥, આમળાં તોલા ૨॥ અને વાવડીંગ તોલા ૮ લઈ ઝીણાં ખાંડી ગોળમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી આપીને ઉપર સિંધાલુણ અને લીંડીપીપરની ફાકી પાણી સાથે લેવરાવવી.

૨૦. અતિસાર ઉપર:—કેસર કપૂર અફીણ રાળ અને હિંગળો સમાન ભાગે વાટી પાણીથી ખૂબ ઘુંટીને મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી એક પાણી સાથે આપવાથી ઝાડા મટે. જાયફળ અને સાકર સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર (લોહિયાળા ઝાડા) મટે. વળી એજ પ્રમાણે એ ગોળી આમલીના ફળ ઉપરના છાલ સાથે આપવાથી અથવા બીલના ગર્ભ સાથે, અથવા ત્રીફળાના ચૂર્ણ તથા સાકર સાથે અથવા આરલીન [illegible] તથા [illegible]ીન [illegible] સાથે ઘસીને આપવાથી ઝાડા મટે.

૨૧ મુંઝારા ઉપર:—[illegible] એનીઓ [illegible] અને [illegible] સાથે સારો મધમ [illegible] માટે [illegible] જેવડી ગોળીઓ [illegible] કાથાના પાન સાથે આપવાથી [illegible] એટલે [illegible] અથવા સન્નિપાત [illegible] તથા [illegible] અને રેચ ન [illegible] પેટ [illegible] દાંતની [illegible] ઉઘાડવાને સારૂં [illegible] [illegible] નાખીને નાખવું. તે [illegible] તેનો રસ [illegible] ડીઉ [illegible] ૦॥॥ નાખી તેમ. ગોળી ૧ આપવાથી [illegible]

વાટી ગોળો કરી તેમાં નાખી મંદાગ્નિથી પકવી ઘી સિદ્ધ કરવું. એનું સેવન કરવાથી વાચા શુદ્ધ થાય છે. ૧૨ દિવસ સેવન કરવાથી ચન્દ્ર પ્રમાણે કાંતિ થાય છે. ૧૭ દિવસ સેવન કરવાથી ગંધર્વ પ્રમાણે સુંદર સ્વર (કંઠ) થાય છે. એક મહિનો સેવન કરવાથી તે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થાય છે. અર્થાત્ [illegible]

કરીને ખાખ કરવી. તે ખાખ, બાળેલી કાળી માટી તથા બાળેલો ધોળો કાથો સમાન ભાગે લઈ થોરીના મૂત્રમાં મલમ કરી ચોપડવું.

૧૦. ઉપદંશ (ચાંદી)નો બીજો ઉપાય:—કાથો ભાગ ૪, [illegible] ભાગ ૧, [illegible] ભાગ ૧, પારો ભાગ [illegible] ગંધક ભાગ [illegible], મીણ ભાગ ૪, [illegible] ભાગ [illegible] ગેરુ ભાગ [illegible], મરી ભાગ ૪, મનશીલ ભાગ ૪, દરતાલ ભાગ ૪, ગાયનું ઘી તોલા [illegible]. પ્રથમ ગંધક પારાની કાજળી કરી, એક પછી એક બીજા ઔષધો તેમાં નાખતા જવું અને ખૂબ વાટતા જવું. ત્યાર પછી ગાયના ઘીને ૧૦૮ વખત ધોઈ તેમાં મેળવી મલમ તૈયાર કરવું. પ્રથમ ચાંદી ઉપર [illegible] ચોપડીને એ મલમ ચોપડવો. આ મલમ [illegible] પણ આગ ઉપરના **ચાંદાં** અને **ભગંદરનો** પણ નાશ કરે છે.

૧૧. ઉપદંશ ઉપર ત્રીજો ઉપાય:—ગુગળ [illegible] અને રસાંજન એ [illegible] તોલો લઈ [illegible] તોલા [illegible] તેલમાં નાખી [illegible] મલમ કરવું. એ મલમ ચાંદી મટાડે છે.

૧૨. કાળી દાદર ઉપર— ગંધક ગુગળ અને [illegible] સમાન ભાગે લઈ [illegible] સાથે [illegible] વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું.

૧૩. દાદર ઉપર:—[illegible] ના બીજ એળીઓ અને સાજીખાર [illegible] [illegible] વાટી ચોપડવાથી [illegible] દાદર મટે.

૧૪. ઉપદંશ (ચાંદી) ઉપર:—[illegible] સરસીયા તેલમાં [illegible] ચોપડવું.

૧૫. ઉપદંશ ઉપર (બીજો):—[illegible] સરસીયા તેલમાં [illegible] ચોપડવી.

૧૬. ઉપદંશ ઉપર (ત્રીજો):—[illegible] ભિલામીના ડાઘ કરે છે તે [illegible]

૧૭. [illegible] ઉપાય:—[illegible] સમુદ્રફળ તોલા ૨ અને [illegible] [illegible] ભઠીમાં ખાખ કરી તે ચોપડવું.

૧૮. [illegible] ([illegible]) તથા [illegible] મલમ:—[illegible] [illegible] એકેક તોલો લઈ [illegible] [illegible] —૧૦ સુધી ખૂબ ઘુંટી [illegible]

૧૯. [illegible] ઉપર:—[illegible] કુવાડીઆનાં બીજ, સીધાલુણ અને [illegible] મલમ કરી ચોપડવો.

૨૦. સ્ત્રીઓને યોનિ ઉપર ચળ થાય તે ઉપર:—કાથો, [illegible] [illegible] ચોપડવી.

૨૧. [illegible] ઉપર:—[illegible] ચિત્રાખલ, [illegible]નાં મૂળ અને [illegible] [illegible] ઉપર લેપ કરવો.

વાટી ગોળો કરી તેમાં નાખી મંદાગ્નિથી પકવી ઘી સિદ્ધ કરવું. એનું સેવન કરવાથી વાચા શુદ્ધ થાય છે. ૧૨ દિવસ સેવન કરવાથી ચન્દ્ર પ્રમાણે કાન્તિ થાય છે. ૧૭ દિવસ સેવન કરવાથી ગન્ધર્વ પ્રમાણે સુંદર સ્વર (કંઠ) થાય છે અને મહિનો સેવન કરવાથી તે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થાય છે (અર્થાત [illegible]

કરીને ખાખ કરવી. તે ખાખ, બાળેલી કાળી માટલી તથા આંબાના [illegible] સમાન ભાગે લઈ ઘોડીના મૂત્રમાં મલમ કરી ચોપડવું.

૧૦. ઉપદંશ (ચાંદી)નો બીજો ઉપાયઃ—કાથો ભાગ ૪, [illegible] ભાગ ૧૬, ઓકારશીંગ ભાગ ૧, પારો ભાગ ૬, ગંધક ભાગ ૬, મીંણ ભાગ [illegible] મોરથુથુ ભાગ ૨, રાળ ભાગ ૪, મરી ભાગ ૪, મનશીલ ભાગ ૪, દમ્માસ ભાગ [illegible] ગાયનું ઘી તેમાં ૧૦ ભાગ પ્રથમ ગંધક પારાની કાજળી કરી, એ પછી [illegible] બીજાં ઓસડો તેમાં નાખતા જવું અને ખૂબ વાટતા જવું. ત્યાર પછી [illegible] ધોઈ ૧૦૮ વખત પાણી તેમાં મેળવી મલમ તૈયાર કરવું. પ્રથમ [illegible] વાળી ધુંક ચોપડીને એ મલમ ચોપડવો. આ મલમ શરીરના [illegible] ઉપરના ચાંદાં અને ખરજવાનો પણ નાશ કરે છે.

૧૧. ઉપદંશ ઉપર ત્રીજો ઉપાયઃ—ગુગળ, સિંદૂર અને [illegible] સર્વ ટંક ટંક તોલો લઈ ઝીણું વાટી, દસ તોલા મરચીયા તેલમાં નાખી [illegible] મલમ કરવું. એ મલમ ચાંદીને મટાડે છે.

૧૨. કાળી દાદર ઉપરઃ— ગંધક, ગુગળ અને [illegible] સમાન ભાગે [illegible] પાણી સાથે ઝીણું વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું.

૧૩. દાદર ઉપરઃ—[illegible]

૧૪. ઉપદંશ (ચાંદી) ઉપરઃ—[illegible]

૧૫. ઉપદંશ ઉપર (બીજો)ઃ—[illegible]

૧૬. ઉપદંશ ઉપર (ત્રીજો)ઃ—[illegible]

૧૭. [illegible]

૧૮. [illegible]

૧૯. [illegible]

૨૦. [illegible]

૨૧. [illegible]

[illegible] ગોળો કરી તેમાં નાખી મંદાગ્નિથી પકાવી થી સિદ્ધ કરવું. એનું સેવન કરવાથી વાચા શુદ્ધ થાય છે. ૧૨ દિવસ સેવન કરવાથી ચન્દ્ર પ્રમાણે કાંતિ [illegible] છે. ૧૭ દિવસ સેવન કરવાથી ગંધર્વ પ્રમાણે સુંદર સ્વર (કંઠ) થાય છે. એક મહિનો સેવન કરવાથી તે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થાય છે (અર્થાત્ [illegible]

[illegible] ખાખ કરવી. તે ખાખ, બાળેલી કાળી સોપારી તથા [illegible] સમાન ભાગે લઈ ઘોડીના મૂત્રમાં મલમ કરી ચોપડવું.

૧૦ ઉપદંશ (ચાંદી)નો બીજો ઉપાયઃ—કાથો ભાગ ૪, [illegible] ભાગ [illegible] [illegible]ગરીગ ભાગ ૧, પારો ભાગ ૬, ગંધક ભાગ ૬, [illegible] [illegible] ભાગ [illegible] ભાગ ૪, મરી ભાગ ૪, મનશીલ ભાગ ૪, [illegible] [illegible] ઘી તોલા ૧૦ [illegible] પ્રથમ ગંધક પારાની કાજળી કરી, એક પછી એક [illegible] તેમાં નાખતા જવું અને ખૂબ વાટતા જવું. [illegible] પછી [illegible] [illegible] ૧૦૮ વખત [illegible] તેમાં મેળવી મલમ તૈયાર કરવું. પ્રથમ [illegible] [illegible] લૂછી નાખીને એ મલમ ચોપડવો. આ મલમ શરીરના કોઈ પણ [illegible] ચાંદાં અને ખરજવાનો પણ નાશ કરે છે.

૧૧ ઉપદંશ ઉપર ત્રીજો ઉપાયઃ—ગુગળ, સિંદૂર અને રસાંજન [illegible] [illegible] તોલા [illegible] વાટી, દસ તોલા સરગીયા તેલમાં નાખી [illegible] મલમ [illegible] એ મલમ ચાંદાંને મટાડે છે.

૧૨ કાળી દાદર ઉપર— ગંધક, ગુગળ અને [illegible] સમાન [illegible] [illegible] વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું.

૧૩ દાદર ઉપરઃ [illegible] એળીઓ અને [illegible] [illegible] [illegible] કાળી બન્ને જાતની દાદર મટે.

૧૪ ઉપદંશ (ચાંદી) ઉપરઃ [illegible] સરગીયા તેલમાં મેળવી [illegible]

૧૫ [illegible] ઉપર (બીજો):—[illegible] સરગીયા તેલમાં મેળવી [illegible]

[illegible] ઉપર (ત્રીજો): [illegible] ખીચાડીના [illegible] કરે છે તે [illegible]

૧૭ [illegible] ઉપર [illegible] મધુકંઠ તોલા ૨ અને [illegible]

[illegible] અગ્નિમાં ખાખ કરી તે [illegible]

[illegible] ([illegible]) તથા [illegible] મલમ—[illegible]

[illegible] તોલા લઈ [illegible]

[illegible] —૧૦ સુધી [illegible]

[illegible] ખીચાના [illegible]

[illegible] ચોપડવી.

[illegible] ઉપર [illegible] ઉપાયઃ—[illegible]

[illegible] ચોપડવી.

[illegible] ઉપર [illegible] [illegible] અને [illegible]

[illegible] ઉપર [illegible]

વાલ પ્રમાણે આ પાક ખાવા આપવાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય અને સંગ્રહણીનો નાશ થઈ બળ અને વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે તથા ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૬. બીજા પ્રકારનો અહિફેન પાકઃ—અક્કલકરો, કેસર, લવંગ, જાયફળ અને હિંગળોક એ તોલો તોલો લેવું. પછી અફીણ ૩ તોલા લઈ તે ચાર શેર દૂધમાં પચન કરવું. પછી એ સર્વથી બમણી સાકર લઈ સર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, બે અથવા ચાર વાલની ગોળી કરી; તે રાત્રે મુખમાં ધારણ કરવા આપવી. એટલે સો સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. એ ગોળીનું નિત્ય સેવન કરવાથી શરીર દૃઢ થઈ ક્ષયાદિક રોગ દૂર થાય છે અને હાથીના જેટલું બળ પ્રાપ્ત થઈ અનેક સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૭. ત્રીજા પ્રકારનો અહિફેન પાકઃ—શુદ્ધ કરેલું અફીણ ૧૧ તોલા, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલા એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરું ઠંડુ થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાખવી. તેમજ જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર, લવંગ, આમળાં, સમુદ્રશોકનાં બિયાં, ભીમસેની કપૂર, ધોળું ચંદન, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, શુદ્ધ કરેલાં ધંતૂરાનાં બીયાં, તગર, કાળી મુસળી, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, ચવક, દ્રાક્ષમાંનું મગજ, ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, જીરૂં, શાહજીરૂં, અજમો, બળદાણા, ગોખરૂ અને ગુંદ તોલો તોલો; ભાંગ ૧૬ તોલા; કલઈની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, રસસિંદૂર તથા અભ્રકભસ્મ, એ સર્વ મળી ૪ તોલા નાખવી. પછી સુગંધ આવવા માટે કસ્તૂરી અને અગર તેમાં નાખી, પાક તૈયાર થયા પછી તે સારા વાસણમાં ભરવો. આ પાક રોજ રાત્રે ખાવા આપવો, તે ઉપર ભેંસનું દૂધ પાવું. આ પાકનું સેવન કરવાથી વાંઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે અને નપુંસકને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આ પાકનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, શૈત્ય, અપસ્માર, ઉરઃક્ષતરોગ, એંશી પ્રકારના વાયુ રોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, ભગંદર, ઉલટી, શૂળ, પ્રમેહ, કફવાતથી થનારા રોગ, આમવાત અને અતિસાર દૂર થાય છે.

૮. આમ્રપાકઃ—પાકેલી અને મીઠી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, સુંઠ ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિવડે પચન કરવું, અને લાકડાના ચાટવાવડે વારંવાર હલાવવું. જાડું થયા પછી તેમાં ધાણા, જીરૂં, તમાલપત્ર, ચિત્રો, નાગરમોથ, તજ, કલોંજી જીરૂં, પીપળીમૂળ, નાગકેસર, એલચીદાણા, લવંગ અને જાયફળ પ્રત્યેક ચાર તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખવું. પછી તે વાસણ નીચે ઉતારી, ઠંડું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી, તેમાંથી નિત્ય સવારમાં ૪ તોલા પાક આપવો અથવા અગ્નિ જોઈ તે પ્રમાણે આપવો. આ પાકના સેવનથી માણસ બળવાન, હૃષ્ટપુષ્ટ, પુષ્ટ અને નિરોગી થાય છે; તેમજ એના સેવનથી સંગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરુચિ, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે.

૧૨૮ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ એકઠું કરી પચન કરવું. પછી તેમાં ચતુર્જાત લવંગ અને ત્રિકટુનું એકેક તોલો ચૂર્ણ નાખી પાક તૈયાર કરી, તે અગ્નિના જોઈ મધ્યાહ્નમાં ભક્ષણ કરવો. એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ વાતરોગ જાય. ઉપરાંત અરુચિ રોગ, ક્ષય રોગ અને પીનસ રોગનો નાશ કરે છે.

૧૩. ત્રીજા પ્રકારનો આર્દ્રકપાક:—અજમો, સોરમ, નાગકેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને ... એ ઔષધો સરખે ... ચૂર્ણ કરવું તથા ... તોલા ગોળ અને ૨૦૦ તોલા આદુના કટકા એકત્ર કરી ... કરી તેમાં ઉપલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. આ અવલેહ—... ઉપરમ ... ક્ષય ગુલ્મ અને તાવ ઉપર વાપરવો.

૧૪. એરંડપાક: ... [illegible]

[illegible]

૧૫. ... [illegible]

[illegible]

પીમાં, આમળાં, ...ગર, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવુ એટલે ...
મેહનો નાશ થશે.

૬. શ્લીપદનાશક યોગ:—સુંઠ નાખી પાચન કરેલું ...
સેવન કરવાથી શ્લીપદ (હાથીપગાનો રોગ), અર્બુદ અને ...
રોગ એનો નાશ થાય છે. બીજો પ્રકાર—પ્રમરવેલનાં મગ વાટી ...
પરંતુ એટલે દારુણ શ્લીપદ (હાથીપગાનો) રોગ નાશ થશે.

૭. અર્બુદ અને કોઢેરાને માટે:—સુંઠ, કુષ્ઠના મૂળ, એરી ...
કેશભાગાથી, એ સરને જરાની બે હોદા આઠમાં ... નેસો થશી તેને ...
હોઠીથી આમી, તેમાં પાશભર દિંગ અને પાશ એક સિંધવુણ નાખી તે ...
રોગશોઠ, અર્બુદ અને કૃમિવિકાર નાશ અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

૮. વિસર્પ કુષ્ઠનાશક યોગ:—એરંડ, હરડી ગુંબડી, હરવ ડીમડ ...
પુંચાડીયો, ભાવલી, અશોક એ સરના બીજ સમાન ભાગે લઇ પાણાગ પંચ ...
કરાડી તેનો લેપ કરવાથી વિસર્પ, કોઢ, કોઢલા, ખરજ ઇત્યાદિનો નાશ થાય ...

૯. મૂત્રાઘાતહર યોગ:—કાકડીના બીજ, સિંધવનું ચૂર્ણ અને મિશ્ર ...
એ ઉનાં પાણીમાં પચાવી સવ પુટકે.

૬—લેપ.

૧. ઉપદંશશામક લેપ:—શુદ્ધ મધ, એલચી, કરી, કાચે, અને ...
ધરો નાગરવેલના પાનના ... ઘી સાથે ખરલ કરી તેનો શરીરે લેપ કરા ...
અને નાગરવેલના પાનમ ... અન્ન સેવન કરાવે તેમ આનું પથ્ય કરાવે ...
એટલે સર ઉપદંશને ... પણ નાશ થાય છે.

૨. દુર્ગંધનાશક લેપ:— ...

વાયુરોગનો નાશ થઈ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ક્ષીણવીર્ય, નષ્ટવીર્ય અને ષંઢતાથી પીડિત એવા પુરુષોના વિકાર દૂર થઈને પુરુષો પરાક્રમી થાય છે.

૧૯ કામ્યપાક ત્રીજો:—[illegible] તોલા કૌંચબીજ, ૧૦ તોલા આમળાં, ૧૧ તોલા [illegible] એમની [illegible] ૨૫૬૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘી એ સર્વમાં [illegible] તેમાં [illegible] તોલા સાકર નાખી અને ચાતુર્જાત, [illegible] કામ્યપાકનું મગજ [illegible], બીજો [illegible] અભ્રકભસ્મ [illegible] જાયફળ, [illegible] વંશલોચન, [illegible] અભ્રકભસ્મ [illegible] રસસિંદૂર [illegible] તોલા અને ભાગ [illegible] તોલા [illegible] અવલેહ સિદ્ધ કરીને [illegible] સાકર નાખી [illegible] કરાવવો તેથી [illegible] પ્રકારના પ્રમેહ [illegible] ક્ષીણતા [illegible] હૃદયના [illegible] અને રક્તના [illegible] જલદીથી નાશ થઈ [illegible] અનુપાન [illegible]

૨૦ કામ્યપાક ચોથો: [illegible] તોલા [illegible]

[illegible]

ચોથો ભાગ ભીમસેની કપૂર નાખી સર્વ ખરલ કરવું. એનું અંજન
તિમિર (અંધારા), પડળ, પ્રયબિંદુ, શુક (ફુલું), અર્મ, અદિરા
નેત્રરોગનો નાશ થાય છે.

૨. નેત્રરોગ ઉપર અંજનઃ—સિંદૂર ૦। તોલો, કપૂર ૦। તોલો,
મોરથુથુની ભુકી ૧ માસો, ધોળો કાથો ૦। તોલો, મુરદારશીંગ ૦। તો
આંબળા આમળાના માખણમાં ખરલ કરી શીશામાની મેલનીનાં ૧૦ અથ
રીપાં પાડવાં અને તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેને વીસ પચીસ વેળા
ધોઈ પછી ડબીમાં ભરી રાખવું. આ નિત્ય રાત્રે શક્તિ પ્રમાણે
અંજન કરવાથી ખુજલી, રતાશ, ખરજ, ઝરવું આદિ સર્વ નેત્રરોગ દૂર

૩. મંદાનલ ગુટિકાઃ— અંજન) ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, હીંગ, સિંધ
પીપરજ, કરંજનાં બીજ, સિરસ, એનું ચૂર્ણ કરી તેને બકરાના મૂત્રમાં ખર
ગોળીઓ કરી છાયામાં સુકવવી. એનું અંજન કરવાથી અપસ્માર (મૃ
ઉન્માદ, સ્મૃતિભ્રંશ, મનોભ્રમ, ભૂતદોષ, એકાંતરીયો તાવ, વિષમજ્વર અને ત
(અંધારાં), કાચ, બિંદુ, રતાંધળાપણું, શિરોરોગ અને મદિરાપાનનો નાશ થાય

૧૦—તૈલ

૧. કેશરાજાદ્યતૈલઃ—કડવા તુરિયાનો રસ ૮ શેર, તલનું તેલ ૧
અને કરી ગુજરીના બ્યાજ નય. સુઇ બન્ને મળીને ૯ શેર શકુ કક
મંદાગ્નિથી તેલ સિદ્ધ કરવું. એનો લેપ કરવાથી મરેલ મસ ઉખડી પછી મ
ઉપરાંત. કુષ્ઠ ચમ અને ભગંદર રોગનો નાશ થાય.

આ તેલમાં માખ... કાથો મુરદારશીંગ એ વસ્તુઓ મેળવી મ
ચરાવી મલમ ગુણકારક થાય છે.

૨. કાસીસાદિ તૈલઃ—[illegible]
[illegible]

પ્રકારના વાતરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, બળક્ષય, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુ[illegible]
પાંડુરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. આ મધુ[illegible]
કુબેરપાક ખાવાથી કામવૃદ્ધિ, ધાતુવૃદ્ધિ, કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ આવે છે.

૨૬. કંદર્પપાકઃ—૩૨ તોલા ધોળી કુંગળી, ૯ તોલા મધ, ૧ ટે[illegible]
તજ, ૧ તોલો જાયફળ, ૦ll તોલો લવંગ, ૦ll તોલો કેસર, ૦ll તોલો જાવં[illegible]
૯ તોલા સાકર, ૪ll તોલા શુદ્ધ કૌંચબીજ, એ વસ્તુઓ લઇ દૂધ તોલા ૧૨૮ [illegible]
તેને નાખી ઉકાળીને માવો કરવો: અને તેને ઘી તોલા ૧૬ માં શેકવો. પ[illegible]
સાકર તોલા ૧૨૮ ની ચાસણી કરી તેમાં તે માવો નાખી ઘુંટી તાસકમાં [illegible]
ચોપડી તેમાં નાખી ઠરવા દઇને ચક્તાં પાડવાં. એ પાક રોજ ૨ અગર ૪ તો[illegible]
સેવન કરવાથી નપુંસકને પણ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય. ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓમાં[illegible]
મધથી માંડીને જાવંત્રી સુધીની સર્વ ચીજો માવો કરવામાં ન નાખતાં પાક [illegible]
થયા પછીજ તે સર્વ મેળવવી જોઇએ.

૨૭. કુમારીપાકઃ—કુમારી (કુંવાર) ના કંદ ૮૦ તોલા અને ગાયનું દૂ[illegible]
૩૨ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર દૂધ બળી જાય ત્યાં સુધી
ઉકાળી, પછી તેને છાયામાં સુકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી લીંડીપીપર, મરી અને સું[illegible]
એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા: જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, ગોખરૂ, કાકડીનાં [illegible]
ચાતુર્જાત અને ચિત્રો એ ચાર ચાર તોલા; એ બધાનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી [illegible]
બેઉ મસળવું. પછી સાકર ૮૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૪૦ તોલા, બેસનું [illegible]
તોલા અને મધ ૪૦ તોલા નાખી એ સર્વ લોખંડના વાસણમાં ભરી મંદ અગ્નિ
ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણ નાખી હલાવતા જઇ [illegible]
વડે શેકવું. જ્યાં સુધી ઘી દેખાતું રહે ત્યાં સુધી પચન કરી, પછી તેમાં [illegible]
ભસ્મ, સોનું તથા સિંદૂર એ પ્રત્યેક એકેક તોલો નાખી, એકેક તોલાની ગોળી
કરવી. તે પાક સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, સંતાપ, [illegible]
અજીર્ણ, આમવાત અને પ્રદરનો નાશ કરે છે; અને સ્ત્રીઓનું વંધ્યત્વ તથા પુ[illegible]
ષોનું ષંઢત્વ દૂર કરી શક્તિ આપે છે. આ કુમારીપાક અશ્વિનીકુમારે કહેલો [illegible]
અતિ ગોપ્ય છે.

૨૮. કુમારીપાક બીજો:—[illegible] તોલા [illegible]નો ગર્ભ, ૧૨૮ તો[illegible]
[illegible] તોલા દૂધ [illegible] તોલા ગાયનું ઘી એલચી, લવંગ, ચિનીકબાબ, [illegible]
[illegible] [illegible] વંશલોચન, કેસર, બાલમ અક્કલકરો ખારેક, [illegible]
[illegible] અને [illegible] એકેક તોલો અને કસ્તુરી [illegible] તોલો [illegible]
પાક કરી [illegible] પાડવા. એના સેવનથી અમ્લપિત્ત દૂર થઇ શરીર અને [illegible]
[illegible] થાય છે.

૨૯. ખર્જૂરપાક.—[illegible] ૮૮ તોલા, [illegible] ૩૦ તોલા, [illegible]
તોલા, સુંઠ ૮ તોલા લીંડીપીપર [illegible] તોલા મરી [illegible] તોલા તજ તમાલપત્ર [illegible]
[illegible] એ પ્રત્યેક તોલો તોલો [illegible] ૧ તોલો ચિત્રક ૨ તોલા અને [illegible]
[illegible] તોલો એ સર્વ ઔષધિ એકત્ર કરી એનો [illegible] પ્રમાણે પાક [illegible]

મત્ર એકત્ર કરી પચન કરવું. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા લેવી: તેમજ જાવંત્રી, જાયફળ, લવંગ, શિંગોડાં, કોંચબીજ, જાઈ, તમાલપત્ર, ધાણા, કસ્તૂરી, નાગકેસર, દાડમની છાલ, ધોળું ભોંયકોળું, અર્જુનવૃક્ષ, ગોખરુ, પટ્કચૂરો, જટામાંસી, આમળાં, ચાતુર્જાત, શતાવરી, ત્રિકટુ, નાગરમોથ, ભીમસેની કપૂર, ત્રિફળાં, સુવા, [illegible] અને કામ એ ઓસડિયાનું ચૂર્ણ લઇ તેને સીમળાની છાલના રસની ભાવનાઓ આપવી. પછી મંત્રનો પાક તયાર કરી, તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૨ તોલા સેવન કરવો: એટલે તેજ, અગ્નિવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ખાધા ઉપર યથેચ્છ દૂધ પાવું.

૫૨. પંચજીરકપાક:—જીરું, કલોંજીજીરું, વરીઆળી, સુવા, અજમો, [illegible] નાગ્યા મેથી, સુંઠ, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, શેરણી, ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ, [illegible] અને કપાસે: એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા: ગોળ ૪૦૦ તોલા; દૂધ ૨૫૬ તોલા અને ઘી [illegible] તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે પાક સુવાવડીના વ્યાધિ ઉપર [illegible] તથા સુવારોગ, યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંડુરોગ, કૃશ [illegible] તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે.

૫૩. બીજા પ્રકારનો પંચજીરકપાક:—જીરું, શેરણી, ધાણા, વરીઆળી, [illegible] અજમો [illegible] નાગદરો, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, અજમોદ, સુવા અને ચિત્રક [illegible] ચાર ચાર તોલા: ધાણા ૧૬ તોલા: કચરો (કસેરૂ) [illegible] તથા [illegible] એ ચાર ચાર તોલા: ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૬૪ [illegible] અને [illegible] લઇ તેનો મંદ અગ્નિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિદ્ધ [illegible] સુવાવડી સ્ત્રીઓને ઘણોજ પ્રશસ્ત છે. આ પાક ગર્ભ-[illegible] વાતરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, હલીમક, પાંડુ-[illegible] નાશ કરે છે. આ પાકના સેવનથી સ્ત્રીઓનું [illegible] થાય છે આ પાકનો સ્ત્રીઓને નિત્ય ઉપયોગ [illegible]

ઉલટી, તૃષા, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર, શિરોરોગ, યોનિશૂળ, યોનિદ્વારે રક્ત પ્રવાહ (પ્રદર) અને અગ્નિમાંદ્ય એ રોગો દૂર થઇ વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૬૫. મહાકામેશ્વર પાકઃ—ઉપરના "રતિવલ્લભ પૂગપાક" માં ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ કરેલાં ધંતૂરાનાં બી, અક્કલકરો, સમુદ્રશોષ, માષાં, ખસખસ અને તજનું ચૂર્ણ મેળવવું; અને સર્વ ચૂર્ણના અર્ધે ભાગે ભાંગ મેળવવી; એટલે આ કામેશ્વર પાક સિદ્ધ થાય છે.

૬૬. બીજા પ્રકારનો મહાકામેશ્વર પાક—ધોળું ચંદન, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લીંડીપીપર, સુંઠ, શતાવરી, નાગરમોથ, ગિલોડાં, કમળ, ચારોળી, બોર, આમળાં, કમળકાકડી, વંશલોચન, દ્રાક્ષ, જીરૂં, ધાણા, લવંગ, જાવંત્રી, શુદ્ધ લોહભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક બબ્બે તોલા; લીલા નાળીએરનું કોપરૂં તથા સોપારી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૮૪ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ એકત્ર પચન કરવું. પછી આમળાં તથા શતાવરી સોળ સોળ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી તે સર્વ ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી નાખવું. કલઇની ભસ્મ ૨ તોલા અને ખાંડ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપલી સર્વ જણસો નાખી, પાક સિદ્ધ કરી તે સવારે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, વાતરોગ, પેટ ચડવું, ગળી, ક્ષીણત્વ, દૈન્ય, રક્તપ્રદર, મુખરોગ, મૂત્રવ્યાધિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કેશની અંદરનો રોગ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા), કુષ્ટ, પિત્ત, અગ્નિમાંદ્ય અને હૃદ્રોગ દૂર થઇ પુષ્ટિ, બળ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

૬૭. ભલ્લાતક પાકઃ—૧૨૮ તોલા ભીલામાં લઇ તેના કકડા કરી તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવાં. સારાં પાકાં થયા પછી દૂધમાંથી બહાર કાઢી નાખવાં. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, મજીઠ, ધાણા, જીરૂં, ચાતુર્જાત, વાળો, જેઠીમધ, પદ્મકાષ્ઠ, કેસર, લવંગ, જાયફળ, ભોંયકોહળું, કમળ, વંશલોચન, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ભીમસેની કપૂર અને એરસાર એ સર્વનું મળી ૩૨ તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી સર્વેનો પાક કરી તે રોજ ૪ તોલા ભક્ષણ કરવા આપવો. એટલે રક્તપિત્ત, કોઢ, દાદર, ખસ, ઝીણી ફોલ્લીઓની ખસ, વાતરક્ત, રક્તસ્રાવી વાતરક્ત, શરીરમાં રોજ સજાગ્ર થતા હોય તે, બહેરાપણું, શિથિલતા અને સર્વ પ્રકારના પિત્તરોગનો નાશ છે.

૬૮. બૃહન્મુસળીપાકઃ—૬૪ તોલા કાળીમુસળીનું ચૂર્ણ લઇ તેનાથી આઠ ગણા દૂધમાં પચન કરવું. બોર, ત્રિજાત, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, જીરૂં, અજમો, ચિત્રો, ગજપીપર, અજમોદ, પીપળીમૂળ, આમળાં, પદ્મકચૂરો, મોથ, ધાણા, આસન્ધ, હરડે, સમુદ્રશોષના બી, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, નાગકેસર, તાલીમખાનું, ભગદાણા, પેટારીના (કાંગસીનાં) બીયાં, ભોંયઆમળી, કૌંચબીજ, જેઠીમધ, મોચરસ, ગિલોડાં, કમળકાકડી, વંશલોચન, વાળો, ગોખરૂ, અક્કલકરો અને ચંદન એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. સારા મોકળા લઇ ૩૨ તોલા. રસસિંદૂર અભ્રકભસ્મ અને લોહભસ્મ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લેવું. પછી સર્વ ઔષધોથી બમણી સાકર લઇ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપરનાં સર્વ ઔષધ

મરી ૬ તોલાનું ચૂર્ણ તેમાં નાખી હલાવી રાખી મૂકવું. આ પાકને મેથીપાક કહે છે. આ પાક ચાર તોલા કિંવા શક્તિ પ્રમાણે સવારે ભક્ષણ કરવો. આ પાક આમવાત, અન્ય વાતરોગ, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શિરોરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, ધુપણી (પ્રદર) અને સૂતિકા રોગ એ સર્વે રોગોનો નાશ કરે છે, એમાં સંશય નહિ. આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર, બળ દેનાર અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર છે.

૭૨. બીજા પ્રકારનો મેથીપાકઃ—૮૦૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં ૬૪ તોલા મેથીનું ચૂર્ણ નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પચતાં જાડું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૯૨ તોલા તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું. તેનો સારો પાક થયા પછી તેમાં ચાતુર્જાત ૪ તોલા તથા પંચકોળ ૫ તોલા અને મરી ૬ તોલા નાખવું અને અગ્નિબળ જોઈ રોજ ૪ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવાથી આમવાત, સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, જ્વર, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શીતપિત્ત, શિરોરોગ, નેત્રરોગ તથા સૂતારોગનો નાશ થાય છે અને શરીરની પુષ્ટિ થઈ બળવીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૭૩. લવંગપાકઃ—૧૬ તોલા લવંગ લઈ ને ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર દૂધ ઉકળે ત્યાં સુધી શીજવવું. પછી નીચે ઉતારી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા અને નાગકેશર, તમાલપત્ર, ગજપીપર, મુસ્ત, મરી, વિડંગ, કપૂર, સાકર, એલચી, જાયફળ, તગર, કેસર, જાવંત્રી, આમળાં, પુષ્કરમૂળ, પીપરીમૂળ, [illegible] અફીણ, લવંગ અને ચિત્રક નાખવું, ભીમસેની કપૂર, ખુરાસાની અજમો, [illegible] અને નાગકેશર એ દરેક ચાર ચાર તોલા તથા પારદભસ્મ (પારાની ભસ્મ), તાંબાની ભસ્મ એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી, આ પાક બબ્બે તોલા સેવન કરતાં તેના ઉપર ગાયનું દૂધ પ્રાશન કરવું. એટલે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વીર્યસ્તંભન થાય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારના ઉદરરોગ, આમ, ગુલ્મ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, [illegible] [illegible], [illegible] અર્બુદ, પિત્તપ્રદર, કુષ્ઠ, હેડકી, [illegible], મસ્તકરોગ અને [illegible] નાશ થાય છે. આ [illegible] નિર્માણ કરેલો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દૂર થાય છે.

૭૪. બીજા પ્રકારનો લવંગપાકઃ [illegible] તોલા ગાયનું દૂધ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] પચન કરવું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

૭૫. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] કરવો. આ પાકના [illegible] પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે [illegible] પ્રમેહ [illegible] ઉષ્ણતા, દમ, ક્ષય, સ્ત્રીઓનો પ્રદર [illegible] થાય છે. કોઈ [illegible]

૭૯ વિદારીપાકઃ [illegible] તોળા ભોંયકોળા (છુંદવાથી [illegible] તોળા ઘી અને ૧૪ [illegible] થયા પછી તેમાં જાવંત્રી, જાયફળ, [illegible] અગર, કેસર, વાવડીંગ, [illegible] તોલો નાખવાં અને [illegible] આ પાક રોજ ચાર ચાર તોલા આપવો [illegible] આપવો. તેથી કરી પુષ્કળ [illegible] પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્રના રોગો દૂર થાય [illegible]

૮૦ શતાવરીપાકઃ — [illegible] કલ્ક કરી લેવો અને [illegible] ઘી [illegible] કલ્કના સમભાગ સાકર [illegible] થયા પછી રોજ તે બે તોલા [illegible] ક્ષય અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૮૧ [illegible] અને અર્જુનવૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ [illegible] તેમાં ૧૪ તોલા [illegible] નાગરમોથ, [illegible] અને લોહભસ્મ મિશ્ર કરી [illegible] વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ [illegible]

૧૩. બીજા પ્રકારનો કંટકાર્યવલેહ:—૪૦૦ તોલા ભોરીંગણી લઈ તેને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગળો, ચવક, ચિત્રક, નાગરમોથ, કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર), ધમાસો, ભારંગમૂળ, રાસ્ના અને પટ્કચૂરો, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; સાકર ૮૦ તોલા, તેલ અને ઘી એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા નાખી એ સઘળું પકવ કરવું. પછી નીચે ઉતારી ટંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા અને લીંડીપીપર ૧૬ તોલા નાખી માટીના વાસણમાં તે અવલેહ રાખી રોજ ખાવા આપવો. એટલે ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી) અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૧૪. ત્રીજા પ્રકારનો કંટકાર્યવલેહ:—ભોરીંગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને હરડે નંગ ૧૦૦ લઇ એ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો પછી તેમા ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પકવ કરી, ટંડું થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમાં ત્રિકટુ તથા ત્રિફળાં ભાગ ચાર તોલા, મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન, ખેરસાર, ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગી, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ તથા અરડુસી એ પ્રત્યેક બબે તોલા અને ચાતુર્જાત ચાર તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. એના સેવનથી વાત પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી થએલો કફ તેમજ ક્ષત અને ક્ષયથી થએલી ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષતરોગ, ક્ષય અને ૧૧ પ્રકારના ઉગ્ર ક્ષયરોગો દૂર થાય છે. આ રસાયન ભૃગુ ઋષિએ કહેલુ છે.

૧૫. કલ્યાણકાવલેહ:—પહાડમૂળ ધાણા, અજમો, જીરૂં, ગેરૂણી, ચવક ચિત્રાનાં મૂળ, સિંધવ, હરડે, અજમોદ, વાવડીંગ, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળા, એલચીદાણા અને નાગ તોલો તોલો લેવાં; તેલ ૩૨ તોલા, નસોતર ૮ તોલા, આમળાનો રસ ૧૨૦૦ તોલા અને ગોળ ૨૦૦ તોલા લઈ, એ બધાનો જાડો થાય ત્યાં સુધી પાક તૈયાર કરી, તે પાક સવારમાં સેવન કરવો; એથી ઉદરરોગનો નાશ થાય છે.

૧૬. બીજા પ્રકારનો કલ્યાણકાવલેહ:—લીલાં આમળાનો રસ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોલા, નસોતરનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા તલનુ તેલ ૧૬ તોલા, પંચલવણ (સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, વડાગરૂ મીઠું સમુદ્રનુ મીઠું), અજમો, અજમોદ, ગેરૂણી, જીરૂં, ત્રિફળાં, ષટ્કટુ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચવક, ચિત્રક, પીપળીમૂળ), પહાડમૂળ, ધાણા, લીંડીપીપર, વાવડીંગ એ ઔષધો તોલો તોલો લઇ તેનો લેહ કરવો. પછી તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી તે અવલેહ સેવન કરવો. તેના સેવનથી ગુલ્મ, કોઢનો રોગ, ગુદાનવરોધ, ઉદર, મેદ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ અને મળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૧૭. કુષ્માંડાવલેહ:—કોળાનો ૪૦૦ તોલા લઇ અંદરથી કરી તેમાં પાણી ૧૦૨૪ તોલા નાખી ચોથો ભાગ અવશેષ રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળવો. પછી તેમાં ૧૨ તોલા તેલ નાખી ફરીથી જાડું થઇ જતાં સુધી પાક કરી તેમાં ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, કેવડો, ત્રિકટુ, કાળીપાટ, નાનાં (કુમળાં) બીલીનો ગર્ભ, ઇન્દ્રજવ, તજ, એલચી,

૧૨૮ તોલા ઘીમાં ગેરવ. —ચાની ગૈરવની (ગુગળ) નાં ફૂલ એક
કાચી રાખ ૨૪ તોલા, મધ ૨૦ તોલા, સૈંધવ સત્વ, તરખીર ઘણું
અને કસ્તુરીની ભસ્મ એ પ્રત્યેક પાંચ્યે તોલા પ્રમાણે ... સૌ બારીક
ચાળીને ભીમસેની કપૂર તેમાં મેળવીને ચમચીમાં ભરી રાખવું. પછી
રોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે પાક સેવન કરવો. પથ્ય પાળી એના સેવનથી
જ્વર, રાજ્યજ્વર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, અમ્લપિત્ત, કોઢ, નેત્રરોગ
રોગનો નાશ થાય છે. આજ રીતે ગુગળના ફૂલનો પાક કરવાથી તે
પણ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

૮૬. બીજા પ્રકારનો ધૈર્યતીપાક:—હવે ગૈરવની (ગૈરવની ગુગળ
ફૂલ ૧૦૦૦ ... ૧૦ તોલા ઘીમાં તળવા. ત્યાર પછી સાકર ૨૫૦ તોલા
..., તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર એ દરેક ચાર ચાર તોલા, કાચી
તોલા, મધ ૧૦ તોલા અને તેનું સત્વ ૮ તોલા એ સૌ મેળવી
અવલેહ અથવા પાક કરવો અને તે ... તોલા સવારે આપવો. આ ધૈર્યતી
... વગેરે અને મુખરોગોનો નાશ કરે છે.

૮૭. બાલીપાક અથવા મીઠાપાક:—...ઉપરની ખાલ કાઢી નાખી
૧૪ તોલા ... ૮૮ ... ૧૧ તોલાઓને પાક કરવું. પછી
... તમાલપત્ર, એલચી અને ... નાખવા. સૂંઠ
... એના સેવનથી ... પાક તૈયાર કરી તે રોજ બે તોલા સેવન
... અને ... રોગ ... થાય છે ... પાંડુરોગ, રક્તપ્રદર,
અને ધાતુપુષ્ટિ થાય છે ... અને પુષ્ટિ ...
...) ...

મધ ૩૨ તોલા અને શીંદીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ બે દરકે એમાંના પાક સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, હેડકી, મળાશ્રાધિ, અરૂચિ, પીનસ (સળેખમ,), સંગ્રહણી અને વળીપલિત રોગોનો નાશ થાય છે. એના યોગથી બળ પ્રાપ્ત થઇ શરીરની કાંતિ સારી થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે. સર્વ રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે. ક્ષયરોગવાળા પુરૂષે આ પાક ખાઇને ઉપર સાકર, મધ અથવા માખણનું સેવન કરવું. આ પાક ખાધા પછી દૂધ કિંવા મધ અને ઘી એ સેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. બીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતકયવલેહ:—દશમૂળ, કૌંચબીજ, શંખાવળી, પટકચૂરો, બળદાણાનાં મૂળ, ગજપીપર, અઘેડી, પીપળીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, ભારંગમૂળ અને પુષ્કરમૂળ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને જવ ૨૫૬ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦, ઘી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં નાખી, જવ બફાઇ જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તે ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને શીંદીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું અને અવલેહ સિદ્ધ કરી તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ બે હરડે ખાવા આપવી; એટલે વળીપલિત રોગનો નાશ થઇ કાંતિ સારી થાય છે તથા આયુષ્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, હેડકી, વિષમજ્વર, સંગ્રહણી મળાશ્રાધિ, હૃદ્રોગ, અરૂચિ અને પીનસરોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

૩. ત્રીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતકયવલેહ:—શંખાવળી, દશમૂળ, બીલી, અરણી, અરડુ, ઉભી ભોરીંગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરૂ, શિવણ ... અને પડવળ) પુષ્કરમૂળ, પટકચૂરો, ધમાસો, કૌંચનાં મૂળ, બળદાણાના ... મૂળ, અઘેડી, ગજપીપર, મરો, સુંઠ, પહાડમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, પીંપળીમૂળ ... [illegible]), ભારંગમૂળ અને ... એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ ... ને જવ ૨૫૬ તોલા લઇ ૫૧૦ તોલા પાણીમાં જવ બફાય ત્યાં સુધી ... પછી તે ગાળી લઇ તેમાં તે બાફેલી હરડે અને ૬૦૦ તોલા ગોળ નાખવો ... શીંદીપીપર ૧૦ તોલા તલનું તેલ અને ઘી બત્રીસ બત્રીસ તોલા નાખી ... તૈયાર કરવો. પછી તેને નીચે ઉતારી ટાઢ થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખવું. ... સેવન કરવાથી ઉધરસ, મળાશ્રાધિ, સંગ્રહણી, ક્ષય ... [illegible] ... શ્વાસ ... અને અરૂચિનો નાશ ... થાય છે.

૪. અમૃત ભલ્લાતકાવલેહ:—... ભિલામા પાણી ઉપર તરે ... ૧૦૨૪ તોલા ભિલામા ... ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં નાખવા અને ... [illegible] ... નાખવા. ચતુર્થાંશ પાણી ... નાખી ગાળી, તેમાં સુ... [illegible] ... શીંદીપીપર ... [illegible] ... [illegible]